Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 41 • 2016 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)

Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)

Neslihan Demirkol
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)

Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi)

Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)

Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)

Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)

Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)

Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Barış Karacasu,
N. Işık Demirakın

Danışma Kurulu
Jak den Exter, Selim İlkin, Uygur Kocabaşoğlu,
İlhan Tekeli, Metin Turan,
Etem Coşkun, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008),
A. Sami Güneyçal (1930-2012)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Resmi:
Man is but a worm
[Punch's Almanac for 1882]

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
(216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
50.- TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 100.- TL / Yurt dışı: 60.- $, 50.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

Düğün Çiçeği veyahut Söz Uçsun Yazı Uçmasın Aşkına
Ergi Deniz ÖZSOY
7-10

19. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü:
"Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş" Yaftalar
Abdullah BAY
11-50

20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı:
Hamallar, Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti
Can NACAR
51-66

İşgal İstanbul'unda Müdafaa-i Milliye'nin Kuruluşu Üzerine Bir Değerlendirme:
İttihatçılar, Komünistler, Sosyalistler
Erol ÜLKER
67-94

II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak
Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri
Ümit AKAGÜNDÜZ
95-123

Büyük Savaş'ın Sonunda Anadolu Ormanları
Taylan ESİN
125-147

Bir "Kırk Kere Söylersen Gerçek Olur" Vakası Olarak
"Dini Islah Beyannamesi" ve "Gerçeğin" Kaynağı
A. Kıvanç ESEN
149-159

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyasında Devlet ve Din
Ömer OBUZ *ve Kemal* YAKUT
161-185

"Hasta Adam" Ülkesindeki Küçük Kuzenimiz
Çiğdem KARA
187-221

Şeffaf Tarihçilik Derken!
Oktay ÖZEL
223-238

"Ankara Aslanları" Hakkında Birkaç İlave Husus
Erman TAMUR
239-242

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar:

Karadeniz'den "Sol" Esinti *Toprak* (Samsun/1940-1941)
M. Bülent VARLIK
243-256

Dosya: İnsan ve Evrimi

Sunuş
Ergi Deniz ÖZSOY
257-258

Çevresel ve Paleoiklimsel Faktörlerin Etkisinde Doğu Afrika'da İnsanın Evrimi
Ferhat KAYA
259-281

Modern İnsan Popülasyonlarında Arkaik İzler
N. Ezgi ALTINIŞIK
283-294

Tavuk Kültür, Yumurta Genom
Ömer GÖKÇÜMEN
295-307

Holosen Koşullarının İnsan ve Kültürler Üzerindeki Etkisi Nasıl Değerlendirilmeli?
Antropolojik Bir Düşünme Denemesi
Suavi AYDIN
309-327

Evrim, Genetik ve Irk:
Evrimsel Biyolojinin Işığında İnsan Irkının Anlamsızlığı
Ergi Deniz ÖZSOY
329-342

Evrimsel Tıp: Sağlık ve Hastalıklara Yeni Yaklaşımlar
Efe SEZGİN
343-354

Sosyal Teoride Evrimsel Düşünce
Hüseyin ÖZEL
355-365

Osmanlı'da İnsanın Kökeni ve Evrimine Dair Tartışmalar
Murat ÖNER
367-388

Cumhuriyetten Günümüze İnsan Evrimi Kitapları Üzerine
Özet Bir Bibliyografya Denemesi
Özge DÜZGÜN
389-393

Maymun Gözünü Açtı mı?
91 Yıl Sonra *Inherit the Wind*'in Mirası
Orhun YAKIN
395-424

Sunuş

İnsan Evrimi ile ilgili, editörlüğünü Ergi Deniz Özsoy'un yaptığı dosyamız, geçen sayımızda mektup, kartpostal sair efemera dosyası üstünden belirttiğimiz üzere artık tarihin sahip olduğu kaynakların araçsal ve zihinsel zenginliğini de örneklendirmiş oluyor. Biyolojinin bir disiplin olarak, 1870'lerdeki karşılaştırmalı gözlem ve akıl yürütmeden nerelere gelebildiğini düşündüğümüz demeyeyim de düşünmeye çalıştığımızda, bu hız, insanlığın bütün dünyada bir milyon olan nüfusunun sekiz milyara ulaşmasındaki baş döndürücülükle de aynı hikayenin bir parçasını oluşturuyor mu, oluşturmuyor mu? Böyle bir kadercilik hoşumuza gitmese de yirmibirinci yüzyılın bir diğer bilimi olmaya aday antropolojinin 1870'lerdeki durumunu düşündüğümüzde, bu bilim dalı kapitalizm tarafından sertçe müdahale edilen ve yer yer yok edilen dünyaların bir yandan da verilerini topluyordu. Belki bu biçimiyle tarihe de o kadar haksızlık etmeye gerek yoktur. Fakat 1870'lerin şanlı kavgası Paris Komünü idüğüne göre, parçalar/resim birleşiyor mu, dağılıyor mu?

Belki artık petek göz olmaktan, resim birleşiyor mu, ayrılıyor mu ayırtına varmamız iyice zorlaştı da… Ama ölmüş yıldızların halen uçuşan renkleri gibi de gelmesin, ancak ayna tutunca görülen şu tayfın renk dalgaları… Tarihin tarihi yama tutmaz bir bohça olmuşken çoktan, hem de halen Türkiye'de tarihçiler kendi malzemelerini kendileri üretmeye çalışırken tarih dün diye anlatılabildiğinde (60.000 yıl), dün de tarih gibi anlatılabilir ya (Gezi), rivayet tektir…

Yani demem o ki, bazen kabullenmek ve görmek zor olsa da, gelse de, her şeyin tarihi vardır evet ve *Kebikeç* dosya konularını çeşitlendirerek her renge fırçasını daldırmaktadır ve manzara upuzun uzanmaktadır… Dosya dışı yazılarımızın da tam bir çeşitlilikle birçok renk sunduğu bir sayıyla karşınızdayız. İlk sayımızda (1995 Bahar) olduğu gibi gene "Kebikeç" efsanesiyle ilgili bir yazımız var önce, yirminci yılla kırkıncı sayı bitti kırk birinci sayı hayırlı olsun.

Kudret Emiroğlu

çok güzel bir lakabı vardı,
bir sıfat bir insana bu kadar uysun;
alıp sattığı eski kitapları,
üstü başı, hal ve hareketleriyle
hayatını 'külüstürize' etmiş bir ademdi...
bohemdi, bekardı, alkolikti, muzipti, kitap hafızası muhteşemdi…

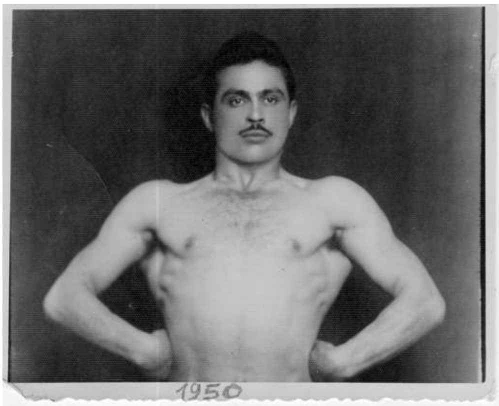

Saltocu Turgut (Külüstür Turgut) - 1950, 19 yaşında

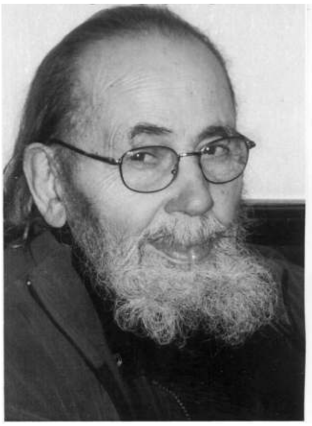

Turgut Koraltan (Külüstür Turgut) - 2016 son günlerinde

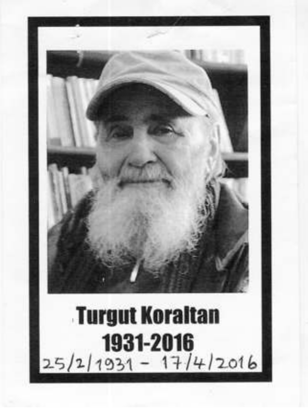

Turgut Koraltan (Külüstür Turgut) - 2016

Külüstür Turgut- cansız hayal.
Foto: Yusuf Çağlar

Düğün Çiçeği
veyahut
Söz Uçsun Yazı Uçmasın Aşkına

Ergi Deniz ÖZSOY*

Dokuzuncu yüzyılın kitap halifesi, Bağdad'ın meşhur sahafı Muhammad ibn Ishāq al-Nadīm'in *Kitāb al-Fihrist*'i konu muhtevasının zenginliği ve artık yok olup gitmiş pek çok kitabın ve yazarın kaydıyla bilumum tarihçiliğin temel başvuru kaynaklarından olmayı sürdürmektedir[1]. Nadīm'in özetleyerek aktardığı yüzlerce kitabın sadece bir kısmı bugün dünyanın değişik kütüphane ve koleksiyonlarında ve çoğunlukla da sonraki yüzyıllarda yapılmış kopyalar halinde mevcuttur. Eğer kitap kendi ilk haliyle zamanın merdivenlerini tırmanamıyor, bir nevi vefasız torun kıvamında asırları bozuk düzen arşınlayarak günümüze dek ulaşıyorsa, bunun kabahati kimdedir? Mel'un kitap kurtları ve bilumum kağıt düşmanı haşarat ayrı ayrı yaratılmayı beklerken kozmik bir sinir harbi esnasında topluca yeryüzüne atılmışçasına, yüzbinlerce nüshası ile sağda solda milyonlarca yıldır oynaşmaktadır. Peki bu arada kitap erbabı ne yapmıştır yahut ne yapmaktadır? Yolunu şaşıran kağıt avcısını asabi sahaf Bala'ya sürer, diye bir ata sözü vardır. Fakat sahaf kitap kurdunun böceklisi karşısında çaresizdir: Kitap yiyicilerini değil Bala'ya, yeryüzünün beş yüz milyon yıl önceki mezarlık havasına sürseniz yine de iaşelerini çıkarmanın bir yolunu bulacaktır bu mel'unlar.

* Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü / edo@hacettepe.edu.tr

[1] Bayard Dodge (editör ve çevirmen), *The Fibrist of al-Nadīm*, A Tenth-Century Survey of Muslim Culture, Columbia University Press, New York, London, 1970.

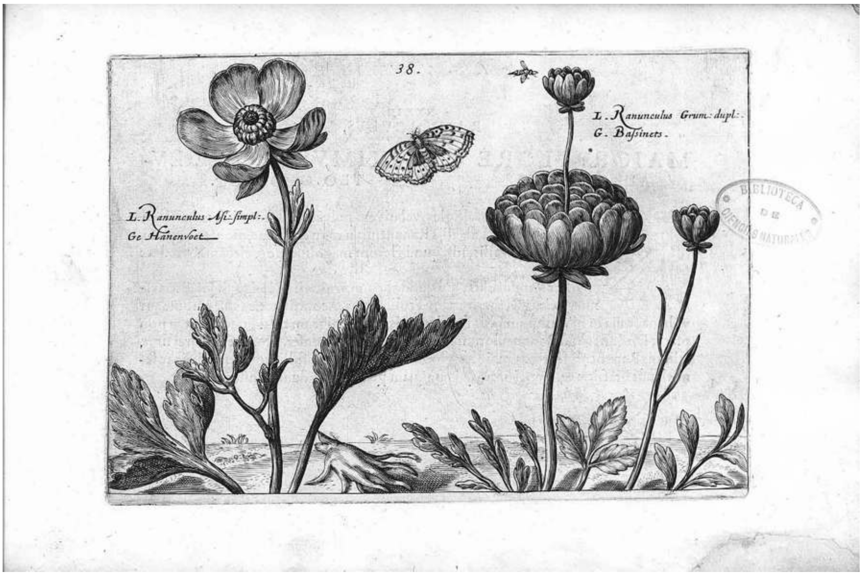

Kaynak: Passe, C. van de, Hortus floridus, fasicle 1. vernalis, t. 38, fig. 1 (1614)

Peki çare nedir? Nasıl yapmalıdır? Veyahut nasıl yapmamalıdır? İnsanlık tarihinde kendi yıldızımızı parlatırken padişahın yılışık hafiyelerinin böcek kisvelisi (yoksa hep tersi miydi!) mel'unun tahakkümü altında soluklaşan kağıttan yoldaşlarımızı kurtarmanın ya da en azından onlar her türlüsünde ölüp giderken içimizi ferahlatmanın bir yolu yok mudur? Çare, insanlığın şafağından beri tabiatın titrek, her bir köşede görünmeden sinsice icraatını peydahlayan, sarsılmaz ve münasebetsiz bir düzeni usul usul müjdeleyen yasalarına yapılan kadim başvuruyu kendimiz bellemede yatmaktadır her zamanki gibi. Kitabın kapağında, münasip bir yere, ama onu ürkütmeden ve mahremine dokunmadan, bir tılsım koyar, sonra da bu tılsıma çarpan kitap kurdunun insansa kitabın kapağını aralayıp içindeki mikro kozmosa dalmasını isteriz. Böcek mel'unu ise korkup altı bacağından mümkünse en az üçünü (kul hakkı olan diğer üçü) kullanarak kaçmasını bekleriz. Elbette bu kurdun insan mel'unu çıkıp insan etine aşkının alevlenmesiyle, vazife aşkı bahanesinden, kitabı paramparça etmesi de muhtemeldir. Böceğin bu iki dünya arasında gidip gelenini ıslah edecek tılsım ne yazık ki mevcut değildir. Fakat böcek bize dönmeden, biz yine böceğe dönelim.

Kitabın kapağına tılsım yazılması, kitabı un ufak dağılmaya götüren ölümünü yavaşlatma gayesini taşıyan bir tecrübe olarak asırlardır okuru ve sahafı imtihan etmektedir ve bu imtihanın doğru cevabı hep kadim "Kebikeç" sözcüğünde gizlidir. Kebikeç veyahut seslendiği gizli tabiat perisini çağırma biçimiyle "Ya Kebikeç" ya da "Ya Kebikeç Ya Hafız"[2], kitabı her tür haşaratın tahribinden -

[2] Adam Gacek, "The use of *kabīkaj* in Arabic manuscripts", *Manuscripts of the Middle East I*, 49-53, 1986.

sanki bu haşarat zamanın kendisi imiş gibi- korumak gayesiyle kitaba basılan mühürdür bilindiği üzere. Kebikeç sözcüğü, tılsım mahfuzu cümledeki doğru Arapça söylenişiyle *Yā kabīkaj ihfaz el waraq* (Ey kebikeç, kağıdı koru) ile kitabı korumak maksadını tabiatın zehirli bir ürünü olan bir bitkiden, düğünçiçeğine mensup bir türden alıyor gözükmektedir.

Gacek, kelimenin anlamının düğün çiçeğinin Asyalı bir formuna, *Ranunculus asiaticus*'a işaret ettiğini söylüyor[3]. İncirin müstehzi gölgesinde, kadim bir mahcubiyetin ürkekliğiyle titreyen yeryüzü bahçesinin İran-Turan köşesine atfedilen, İran düğün çiçeği ya da altın tabak çiçeği olarak da bilinen bu bitkinin bulunduğu ana bölge Doğu Akdeniz olmakla birlikte Girit, Karpatos, Rodos ve Kuzeydoğu Afrika'da da bu bitki vardır ve memleketimizde, kıpkızıl renkli çiçekleri ile İstanbul pazarında da satılarak daha çok güney ve güney doğuda yoğunlaşmış geniş bir dağılımı bulunur[4].

Düğün çiçeği, *Ranunculus asiaticus*, John Harvey'e göre, 1600 öncesinde Batı'ya Osmanlı coğrafyasından götürülen başlıca bahçe bitkilerinden divan şiirine bahsi olmuş bir tanesidir ve Arapçası *kabījak*, Farsçası *laleh kūhī* ve nihayet Türkçesi *Trablus katmer lalesi*dir[5]. Kebikeç kelimesinin hayli enteresan ve geniş bir coğrafya manzarası veren bir etimolojisi var ve kelime çoğunlukla düğün çiçeğiyle ve onun itici hususiyetleriyle örtüşen bir anlama sahip ve hatta, al-Bīrūnī'ye göre, kuzenimiz maymun ile düğün çiçeği arasındaki ilişkiden de bunu çıkarmak gayet mümkün[6]. Düğün çiçeği familyasının çoğu zehirli olan pek çok türü ihtiva ettiğinden söz etmiştik. Gacek'e göre, Arap kitap yapım geleneğinin bu bitkiye başvuruyu sevk etmiş olması gayet muhtemeldir: Roma ve Yunan'ın cila ve kakma işinde kullandığı balık tutkalı, nişasta kolası ve bal kadim Arap ciltlerinin olmazsa olmazlarındandır ve her türden böceği kitaba çekerler, dolayısıyla da düğün çiçeği zehri böceği berhava etmenin mecburi yolu gibidir[7]. Fakat sadece çiçeğin adının tantanayla yazılması, insanın aklını çelse de böceğin çene parçalarını takırdatmaktan herhalde geri durmayacaktır. Belki de düğün çiçeği eskiden kitap arasına konulup kurutularak bir nevi korkuluk vazifesi görmekteydi fakat bunu anlamanın yolu da kimyanın dedesinden (kafalarını ısrarla ilgisiz nesneler arası seyahate yoran simyacılar, pratik zeka yokluğunu ispat eder şekilde, muhtemelen hep erkektiler) değil basbayağı kendisinden geçtiğine göre bu mevzu hâlâ açık uçludur merak edeni de dürtükleyip duracaktır.

Öyle görülüyor ki, sahafın bal hanesi, bibliyofilin mahrem danesi, alimin her iki gözü kitaba ömür biçerken Kebikeç kelimesinin mührünü kapağa basmaktan çekinmeyeceğiz. Kebikeç mührünün kapaktaki azametinin böcekte bir karın gurultusu şeklinde tecelli edeceğini yine kitapların tezgahından geçmiş olarak

---

[3] *A.g.e.*

[4] P. H. Davis (editör), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*. Edinburgh University Press, 1965, *1*, 183-184.

[5] John H. Harvey, "Turkey as a source of garden plants", *Garden History*, 4(3), 21-42, 1976.

[6] Adam Gacek, "The use of *kabīkaj* in Arabic manuscripts", *Manuscripts of the Middle East I*, 49-53, 1986.

[7] *A.g.e.*

bilsek de insan olmanın inadıyla ve inkarıyla yoğrulmuş hamurumuzdan dokuyacağımız kendi kutsal kitabımızın peşinde, başımız dik, belimiz sayfa karıştırmaktan bükülmüş halde, Babil kütüphanesinin dehlizlerinde, "Ya Kebikeç" mantrasının duvarlardaki aksi kulağımızda, şen şakrak kaybolmaya devam edeceğiz.

19. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü: "Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş" Yaftalar

Abdullah BAY*

> Defterdâr-ı vilâyet düşkün, miskin, ihtiyar bir herif olduğu halde genç fettân şehvetperest kızgın bir zevceye mâlik olub kadının muâmele-i zevciyetindeki tekâlif-i harîsânesinden maâda her türlü arzularına fevkâlade mûtidir. Sevicilik fasl-ı kerihine mübtelâ olan bu genç kadın…[1]
>
> Abid Çelebi Aleyhinde
> Konya'da Sokaklara Asılan Yafta

I. Giriş

Kitlelerin duygu, düşünce ve davranışlarını etkilemek amacıyla yapılan propaganda ve propaganda araçlarının kitleler üzerindeki etkisi tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin ilgisini çeken bir konudur. Gerek iktidar gerekse halk, kitlelere telkinlerde bulunarak onların davranışlarını yönlendirmek, taraftar kazanmak, iktidarı ele geçirmek, birilerini teşhir etmek, toplumda karışıklık çıkarmak ve bireyleri korkutmak gibi farklı amaçlarla çeşitli propaganda araçlarını birbirlerine karşı kullanmışlardır[2].

---

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / abdullahbay1973@gmail.com

[1] BOA, *Y.PRK.UM.(Yıldız Perakende Evrakı Umumi)*, 45/116. Konya İstinaf Mahkemesi Azası Hüseyin Çelebizâde Deli Abid ve Konya Defterdarı Aleyhinde Yafta Sureti. 30 Zilhicce 1316/10 Mayıs 1899.

[2] Çeşitli propaganda tanımları için bkz. Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş*, Timaş, İstanbul 2011, s. 36-37: "H. D. Lasswell'in propaganda tanımı şöyledir: "...belirgin sembollerin

Osmanlı'da basının kamuoyunu yönlendirici bir güç olarak ortaya çıkışından önce kullanılmaya başlanan ilannamelerin, beyannamelerin ve yaftaların ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren önemi artmaya başlamış, yüzyılın sonunda ise bunlar artık vazgeçilmez propaganda araçları haline gelmiştir. Bu materyal arasında bulunan yaftanın her türlü duygu ve düşünceyi mesaj olarak verebilmesi, yaftayı propaganda araçları arasında giderek ön plana çıkarmıştır. Ancak ondokuzuncu yüzyılda basının kamuoyu oluşturmadaki etkisinin daha önemli görülmesi, yaftanın gücünün göz ardı edilmesine yol açmış; bu sebeple de tarihçiler, genellikle gazeteler ve askerî amaçlar için kullanılan afişler gibi daha görünür malzemeler üzerine yoğunlaşmışlardır[3]. Bu çalışmada üzerinde birçok araştırma yapılan gazete ve afişler yerine, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda devletin ve çeşitli sosyal zümrelerin propaganda, protesto ve teşhir amacıyla kullandıkları siyasî ve sosyal içerikli yaftalar ele alınacaktır.

II. Yaftalar, İlannameler ve Beyannameler

Yafta kelimesi tarihî geçmişi boyunca oldukça farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin göstermiş olduğu anlam genişlemesi, Osmanlı Devleti'nin geçirmiş olduğu siyasî ve sosyal şartların bir çeşit yansımasıdır. Yafta, başlangıçta defter terminolojisi kapsamında dirlik sahipleri üzerine kayıtlı yerleri gösteren hüviyet kâğıdını ifade etmek üzere kullanılıyordu. Onsekizinci yüzyılda kelime "mahkûmînin göğüslerine asılan ilannâme" anlamını da taşımaya başladı. Bunun yanında, ticarî eşya markaları ve evrak torbalarının üzerilerine yapıştırılan yazılı kâğıtlara, müzelerde sanat eserlerinin isimlerini gösteren küçük levhalara, kimsesiz çocukların hüviyetlerini belirtmek üzere eşyaları arasına konulan kâğıtlara, dükkân tabelalarına ve idam edilenlerin bedenleri üzerine asılan kâğıtlara da

---

maniplasyonu aracılığı ile kolektif tutumların yönetilmesidir"; Terence H. Qualter, "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, çev. Ünsal Oskay, C. 35, 1/1980, s. 260-261; Arsev Bektaş, *Kamuoyu İletişim ve Demokrasi*, Bağlam Yay., İstanbul 1996, s. 45; Jean Marie Domenach, *Politika ve Propaganda*, çev. Tahsin Yücel, Varlık Yay., İstanbul 1995, s. 50; Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propagandası*, Kim Yay., Ankara 2004, s. 21.

[3] Türkçe'ye Fransızca *affiche* sözcüğünden türetilerek giren "afiş" kelimesinin İngilizce karşılığı "poster"dir. Geniş bilgi için bkz. Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavramı ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 13; Askerî ve siyasî propaganda üzerine örnek incelemeler için bkz. Yavuz Selim Karakışla, "Balkan Savaşı'nda Yayımlanmış Osmanlı Propaganda Kitabı Siyah Kırmızı", *Toplumsal Tarih*, 104/Ağustos 2002, s. 60-63; Mehmet Kaya, Sinem Siklon, "Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/Güz 2012, s. 62-73; Cafer Ulu, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Harp Mecmuası Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı*, 12/Bahar 2012, s. 61-83; Hamit Pehlivanlı, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında Müttefiklerin Propagandası ve Karşı Propaganda", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, 21/Temmuz 1991, s. 535-552; daha erken tarihli bir inceleme için bkz. Özgür Kolçak, "'...Cümle Palankaları Küffâr Aldı...': 1663-64 Osmanlı Habsburg Savaşında Dezenformasyon, Propaganda ve Siyasi İktidar", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIII /2014, s. 165-192.

yafta denilmekteydi[4]. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan yazılı protesto ve propaganda kültürü kelimeye yeni bir anlam kazandırdı. Meydana gelen gelişmelerle birlikte protesto veya propaganda amacıyla duvarlara yapıştırılan kâğıtlara da yafta denilmeye başlandı[5]. Bunun yanında elle dağıtılan, gazetelerde yayınlanan ve kalabalıklara yüksek sesle okunan ilanname ve beyannameler de zaman zaman benzer amaçlar için kullanılıyordu[6].

Propaganda ve propaganda araçlarının yaygınlaşmasında onsekizinci yüzyılda meydana gelen bir dizi siyasî gelişmenin etkisi büyüktür. Osmanlı Devleti'nde her türlü propaganda aracının yaygınlaşmasında, Fransız İhtilali fikirlerini yaymak üzere yapılan çalışmalar ile Rusya'nın Balkan coğrafyasında yaptığı milliyetçilik temelli propaganda faaliyetlerinin önemli etkisi olmuştur[7]. Kitleler üzerinde etkisini gösteren bu propaganda faaliyetleri, dönemin Osmanlı devlet adamları tarafından "ilgâ-yı vesâvis-i şeytaniyye" olarak nitelendiriliyordu. Beç, Triyeste

---

[4] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1532; XVII. yüzyılda diploma karşılığında da kullanılmıştır. Mertol Tulum, *XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, TDK, Ankara 2011, s. 1854; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB, İstanbul 1983, s. 599-601; Nazan Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, Syracuse University Press, New York 2014, s. 45-46.

[5] Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1532; BOA, *ŞD (Şura-yı Devlet Evrakı)*, 2988/20. 13 Rebiü'l-evvel 1316/1 Ağustos 1898; BOA, *DH.MB.HPS. (Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı)*, 155/9. 13 Ramazan 1333/26 Temmuz 1915; Feslerin önüne yazılan yazılara da yafta denilmekteydi: "Derunlarında mabeyn-i hümayûna mahsûs ibareli yafta yapışdırılmış olan fesler…" BOA, *DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi)*, 1985/68. 16 Muharrem 1300/27 Kasım 1882; "Sahibinin mensûcatlarına evsâf ve mekâdir-i muvazzahayı ve alâmet-i fârikayı hâvi birer yafta vaz'ına mecbûr…" BOA, *ŞD.*, 1203/7. 17 Şaban 1312/7 Şubat 1895. Bu gelişmeler kâğıda yazılıp bir çaputa sarılarak hazırlanan ve kundak olarak adlandırılan yeni bir protesto aracını da ortaya çıkarmıştı: "Câmi-i şerîf havlusuna bir çaputa sararak atılmış olduğu…". BOA, *A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı)*, 618/21. 1 Teşrin-i Sâni 1311/13 Kasım 1895.

[6] BOA, *DH.MKT.*, 255/91. 20 Haziran 1310/2 Temmuz 1894; BOA, *DH.TMIK.(Dahiliye Nezareti Muamelat ve Islahat Komisyonu)*, 83/49. 13 Muharrem 1318/12 Nisan 1900; Derviş Paşa, Üsküp'e geldiğinde ilannameyi halka okumuştu. BOA, *Y.PRK.MYD. (Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyeti Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi)*, 1/93. 8 Cemaziye'l-evvel 1298/7 Nisan 1881; BOA, *Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)*, 328/63. 26 Zilkâde 1312/21 Mayıs 1895; BOA, *A.MTZ.(04). (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı)*, 50/60. 26 Cemaziye'l-âhir 1315/21 Kasım 1897; Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de ilannameler sokaklara asılmıştır. BOA, *A.MTZ.(04)*, 61/58. 22 Zilkade 1316/3 Nisan 1899; BOA, *A.MTZ.(04)*, 121/93. 18 Recep 1322/28 Eylül 1904; Sofya'da sokaklara asılan ilannameler için bkz. BOA, *A.MTZ.(04)*, 146/23. 6 Recep 1324/26 Ağustos 1906; BOA, *Y.A.HUS.* , 328/63. 26 Zilkâde 1312/21 Mayıs 1895.

[7] BOA, *HAT. (Hatt-ı Hümâyûn)*, 22/1077. 29 Zilhicce 1202/30 Eylül 1788; Rusya'nın Eflak'ta propaganda yapmasına engel olunması ve karşı propaganda faaliyetlerinde bulunulması için emirler gönderilmiştir. BOA, *HAT.*, 124/5120. 19 Muharrem 1217/22 Mayıs 1802; BOA, *HAT.*, 1045/43184. 1 Safer 1245/2 Ağustos 1829; BOA, *HAT.*, 1066/43722. 29 Zilhicce 1245/21 Haziran 1830. Daha sonraki savaşlarda da Ruslar beyannameleri etkili şekilde kullanmışlardır. BOA, *HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı)*, 61/12. 1 Şevval 1269/8 Temmuz 1853; BOA, *A.VKN. (Bab-ı Asafi Vakanüvislik Kalemi)*, 1/18. 29 Cemaziye'l-evvel 1270/28 Şubat 1854.

ve Peşte'de basılarak gizlice Osmanlı topraklarına sokulan Fransız İhtilali fikirlerini içeren bu yafta ve beyannameler özellikle gayrimüslimler arasında etkisini gösteriyordu[8]. Bu faaliyetler, gayrimüslimlerin bu araçların etkilerini görmelerini, öğrenmelerini ve ilerleyen zamanlarda kullanmalarını sağlamıştır[9]. Rumları isyana teşvik eden Aleksandır İpsilanti ile Sırp lider Aleksi bu örneklerden yola çıkarak beyannameleri ayrılıkçı çalışmalarında sıklıkla kullanmışlardır[10].

Propaganda araçlarının kullanımı yalnızca Rumeli ile sınırlı kalmamıştır. Napolyon, Mısır seferi sırasında beyannameleri etkin bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Mısır'da yayınladığı bir beyannamede "Ben buraya sırf sizin haklarınızı kurtarmak için geldim. Ben her şeye gücü yeten Tanrı'ya ibadet ediyorum ve peygamberi olan Muhammed'e ve kutsal Kur'an'a Memluklardan daha çok saygı gösteriyorum. Onlara söyleyin ki Tanrı karşısında herkes eşittir" diyerek propaganda vasıtasıyla Müslümanların gönlünü kazanmaya çalışıyordu[11]. Müslümanları aldatması ve kandırması mümkün olan bu beyannameler, Osmanlı devletini karşı propaganda faaliyeti kapsamında beyannameler dağıtmaya sevk edecek kadar rahatsız etmişti[12].

Avrupa devletleri ve yerli gayrimüslimlerin modern baskı tekniklerinden yararlanarak yaptıkları bu etkin çalışmalara karşılık, Osmanlı Devleti'nde propaganda faaliyetleri uzun süre kendi geleneksel mecrasında gelişmişti. İmparatorlukta hükümetin propagandasını sağlayanlar tellallardı. Padişahın yayınladığı fermanlar sokak sokak dolaşan tellallar aracılığıyla halka duyuruluyordu. Sivil toplumun muhalefet merkezleri ise farklı kesimlerin bir araya gelerek siyasî meseleler hakkında konuşabildikleri ve yöneticileri eleştirebildikleri kahvehaneler, hanlar, hamamlar ve bekâr odalarıydı[13]. Devletin resmî organlarının tabiriyle bu

---

8 BOA, *HAT.*, 1469/24. 6 Ramazan 1212/22 Şubat 1798; Fransa, 1795'te İstanbul'da bir matbaa kurmuş ve burada basılan broşür, bülten ve gazeteler başkentte dağıtılmıştır. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998, s. 65-69.

9 Sırplar beyannameleri propaganda çalışmalarında etkin biçimde kullanmışlardır. BOA, *HAT.*, 1109/44685. 17 Şevvâl 1245/11 Nisan 1830; Osmanlı Devleti'nin Cezayir halkına yönelik yayınladığı karşı beyannameler için bkz. BOA, *C.MTZ. (Cevdet Eyalet-i Mümtaze)*, 2/53. 29 Şevvâl 1198/15 Eylül 1784; BOA, *C.MTZ.*, 1/45. 1 Recep 1198/21 Mayıs 1784; 1828 Osmanlı-Rus savaşında Rusların Rumeli'de yaptıkları propaganda çalışmaları da gayrimüslimler üzerinde etkili olmuştur. Ruslar, Balkanlar'da Müslümanların silahlarını teslim etmeleri için litoğrafya baskısı beyannameler de neşretmişlerdir. BOA, *A.VKN.*, 1/4. 1 Safer 1245/2 Ağustos 1829; BOA, *HAT.*, 1045/43184. 1 Safer 1245/2 Ağustos 1829; BOA, *HR.MKT.*, 61/12. 1 Şevval 1269/8 Temmuz 1853.

10 BOA, *HAT.*, 1113/44773. 29 Zilhicce 1241/4 Ağustos 1826; BOA, *HAT.*, 927/40280. 7 Cemâziye'l-evvel 1236/10 Şubat 1821.

11 Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 135.

12 Lewis, *a.g.e., s.* 65-69; Osmanlı Devleti'nin yayınladığı Arapça beyannamenin tercümesi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, TTK, Ankara 1988, s. 37-38.

13 Selma Akyazıcı Özkoçak, "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri", *Osmanlı Kahvehaneleri*, haz. Ahmet Yaşar, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 17-35; Uğur Kömeçoğlu, "*Homo Ludens* ve *Homo Sapiens* Arasında Kamusallık ve Toplumsallık: Osmanlı Kahvehaneleri", *Osmanlı Kahvehaneleri*, haz. Ahmet Yaşar, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 45-80.

kamusal mekânlar, siyasal iktidar için birer fitne merkezleri idi. Kulaktan kulağa yayılan efsunlu sözlerle iktidar değişikliğine yol açabilecek potansiyel mekânlar olarak görülen kahvehanelere karşı devlet, her zaman için tedbirli davranıyordu[14]. Bu sebeple jurnaller vasıtasıyla halkın günlük sohbetlerini sistematik bir biçimde denetim altında tutmaya çaba gösteriyordu[15].

Ondokuzuncu yüzyılın yarısından itibaren artmaya başlayan okuma-yazma oranı, kitle iletişim araçlarının gelişmesi, insanların siyasete olan ilgilerinin artması, meşrutiyetin ilanı ile birlikte yapılmaya başlanan seçimler ve artan etnik milliyetçilik hareketleri yafta, beyanname ve ilanname gibi muhalefet araçlarının yaygınlaşmasına yol açmıştır[16]. Süreç sonunda yafta, kapalı mekânlara mahkûm olan her türlü muhalefeti kamusal alanlara taşımış, bu yolla her türlü muhalefet uzun süre etkisini sürdüren yafta gibi bir propaganda aracına kavuşarak daha görünür hale gelmiştir[17]. Artık yüzyılın sonunda "yafta" terimi, hem bir eylem şeklini hem de kullanılan araçları ifade eder hale gelmiş, aynı zamanda günümüzde propaganda olarak tanımladığımız süreci de kapsamı içine alır olmuştu.

III. Adaletli ve Kudretli: Hükümdar İmgesinin Sergilenmesi

---

[14] Serdar Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Özellikleri", *İletişim*, 2005/21., s. 95-124; Ali Çaksu, "18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri", *Osmanlı Kahvehaneleri*, haz. Ahmet Yaşar, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 81-93. Osmanlı toplumunda sosyal kontrol amaçlı yafta benzeri bir teşhir-protesto aracı eskiden beri yaygın olarak kullanılıyordu. Bir kişiyi kötülemek, dile düşürmek ve hakaret etmek için kapısını siyaha boyamak olarak tanımlanabilecek katran çalma âdeti eskiden beri yaygın uygulama sahası bulmuştu. Yaftadaki birçok alışkanlığın temelinde bu uygulamanın izlerini bulmak mümkündür. Ebusuud Efendi'nin fetvası şu şekildedir: "Bir cami-i şerife imam olan Zeyd'in kapısına na-makul nesneler sürülüp ve boynuzlar ve şebek ile azli lazım olur mu? Olur, rey-i hakimle". Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 16-17; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV/1984, s. 69-78; Abdulmecid Mutaf, "Osmanlı'da Zina ve Fuhuş Olaylarına Karşı Toplumsal Bir Tepki: Kapıya Katran Sürmek ve Boynuz Asmak", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balıkesir*, ed. Bülent Özdemir, Zübeyde Güneş Yağcı, İstanbul 2007, s. 93-104.

[15] Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, 83/Kış 1999/2000, s. 58-79; Ahmet Yaşar, "Erken Modern Osmanlı'da Kahvehane Yasaklamaları", *Osmanlı Kahvehaneleri*, haz. Ahmet Yaşar, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 36-44; Cengiz Kırlı, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" 1840-1844*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 10-45.

[16] "Arnavut Kulübünün Beyannâmesi", *Yeni Gazete*, 20 Kanun-i Evvel 1327/2 Ocak 1912; Muzaffer Tepekaya, "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII, 27/Güz 2013, s. 33-61; Mehmet Başaran, "Tire'de 1908 ve 1912 Seçimleri ve Bir Propaganda Metni", *Toplumsal Tarih*, 43/Temmuz 1997, s. 38-43; BOA, *A.MKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı)*, 125/61. 22 Şaban 1277/5 Mart 1861; BOA, *A.MKT.MVL.*, 142/33. 29 Şaban 1278/1Mart 1862; BOA, *A.MKT.NZD. (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı)*, 280/46. 29 Şaban 1275/4 Nisan 1859.

[17] Bu incelemede, kamusal alan toplumu oluşturan farklı kesimlerin kendilerini ifade ettikleri ve birbirileriyle iletişime geçtikleri alan olarak ele alınmıştır.

Yafta, başlangıçta, padişah imgesini kitlelere teşhir etmek üzere bir araç olarak kullanıldı[18]. Aslında, bu başından beri planlı şekilde ortaya çıkmış bir durum değildi. İslam hukukundaki teşhir cezasının uygulanmasındaki değişiklik, padişah imgesinin teşhirine imkân verecek şartları hazırlamıştı. İslam hukukuna göre bazı suçlarda aleniyet ve toplumun bilgilendirilmesi hususu ön plana çıkıyordu. Bu durum belgelerde sıklıkla "ibreten li's-sâirin" olarak ifade edilir[19]. Padişah, cezalarda uygulanan bu genel yaptırım yöntemini fırsata dönüştürerek kendi imgesini teşhir ediyordu[20].

Yaftanın hükümdar imgesini teşhir etmek üzere ne zaman kullanılmaya başlandığını kesin olarak tespit edebilmek mümkün olmamıştır. En eski belge 1790 tarihlidir. Padişah, Eflak Voyvodası Mavroyani'nin kesik başının eskiden beri teşhir mekânı olarak kullanılan Bâb-ı Hümâyûn kapısı önünde sergilenmesi sırasında hazırlanacak bir yaftanın da asılmasını emretmişti[21]. Bu tarihten sonra sıklıkla bu yöntem tercih edilmiştir. 1823 tarihli diğer bir hatt-ı hümayunda padişah, benzer şekilde, "şâki-i merkûmun ser maktûı Bâb-ı Hümâyûn um pişgâhına vaz' oluna. Ve üzerine yaftası dikkatlice etrafıyla yazıla" diye emrediyordu[22].

Padişah, yaftalarda verilecek mesajın üretiminde bizzat yer alıyor ve imgelere vurgu yapan ifadeleri özenle belirliyordu. Çoğu zaman sadrazam tarafından son şekli verilen yafta müsveddeleri padişahın onayına sunuluyor, padişah uygun

[18] Osmanlı'da hükümdarların kamusal imge oluşturma araçları için bkz. Suraiya Faroqhi, *Yeni Bir Hükümdar Aynası*, çev. Gül Çağlalı Güven, Alfa Tarih, İstanbul 2011, s. 5-20; Yaftalar, infaz yapılmadan önce kalabalığa yüksek sesle okunuyordu. İdam edilenlerin kafaları ise at saçından çuvala konulup ibret olsun diye sergilenirdi. Ölüm cezasına çarptırılan kadınların bedenleri ise İslamî açıdan uygun görülmediğinden sergilenmezdi. George Keppel, *Narrative of a Journey, Across the Balcan, in the Years 1829-1930*, Vol. I, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1831, s. 88-89.

[19] BOA, *HAT*, 290/17381-A. 9 Cemaziye'l-ahir 1242/8 Ocak 1827; BOA, *HAT*, 394/20834. 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811; Esra Yakut, "Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2/Güz 2006, s. 25-40; Teşhir cezası, ilk Ceza Kanunnâmesi'nde de ayrıntılı olarak yer almıştı. Geniş bilgi için bkz. "Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnudur". *Düstur*, Cilt.1, Tertip.1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 537.

[20] "Kadı olan zat, eğer o yalancı şahid çarşı ehlinden ise, o'nu çarşıya gönderip, çarşı ehlinden değilse, kendi kavmi ve mahallesine gönderip, "bu adam yalancı şahiddir. Bundan sakınınız" diye tenbih eder". Halebi, *Mültekâl-Ebhûr*, şerh. Mehmed Mevkufati, Sad. Ahmed Davudoğlu, Doyuran Matbaası, İstanbul 1980, s. 134.

[21] "Maktûlün ser maktû'ı kapuda olmağla bâb-ı hümâyûnlarına münâsibce yafta ile vaz' olunur". BOA, *HAT*, 213/11674. 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790.

[22] BOA, *HAT*, 1313/51109. 29 Zilhicce 1228/23 Aralık 1813. Bizzat padişah diğer bir emrinde "mersûm Fener'de katl ve siyaset olunub takdim olunan müsvedde mucibince yafta vaz' oluna" demektedir. BOA, *HAT*, 282/16805. 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823. Yine diğer bir örnekte padişah, yafta takılmasının gerekliliğini "nihâde-i cây-ı ibret kılub bâlâda mezkûr cünhâlarını yegân yegân tadâd ederek yafta dahi tahrir ve vaz' ettiresin" şeklinde belirtmektedir. BOA, *HAT*, 1313/51166. 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820.

gördüğü düzeltmeleri yaptıktan sonra teşhir edilmek üzere gönderiyordu[23]. Örneğin padişah, Bağdat Valisi Süleyman Paşa hakkında hazırlanan yaftada valinin para tahsilinde yaşanan sorun sebebiyle idam edildiğinin belirtilmesini uygun bulmamış; bu ifadeleri değiştirerek yerine "evveliyü'l-emre adem-i itaâtten nâşi tertib-i ceza" olunduğunun belirtilmesini istemiştir[24].

Bâb-ı Hümâyûn kapısı idam edilen suçluların bedenlerinin teşhir edildiği tek yer değildi. Teşhir için farklı mekânlar da kullanılıyordu. Teşhir mekânları, cezalandırılacak kişiye, verilecek mesaja ve suça göre değişiyordu. Devlet adamlarının özellikle de siyaseten katli gerektiren cezaların teşhiri Bâb-ı Hümâyûn denilen saray kapısında yapılmakla birlikte, reayadan suçluların teşhiri bulundukları veya görevli oldukları yerlerde yapılıyordu. Böyle bir örnekte, Tersane-i Amire zindanından kaçarak subaşıyı öldüren bir esir için "firarî-i mesfûrun meslûbiyeti firarı içün olmayub kâtil olduğuçün idiğünü muhtevî yafta yazılub lâşesi üzerine vaz' olunmak" üzere emir verilmiştir[25]. Padişah, diğer bir görevlinin "etbâi zümresinin kesret üzere mürûr ve ubûr etdikleri emniyetlü bir mahalde" yaftasıyla teşhirini istemiştir[26]. Bu örnekler, yaftalardaki imgeler kadar teşhir mekânlarının da kitleler için ince mesajlar içerdiğini göstermektedir.

Elimizde teşhir amacıyla hazırlanan sınırlı sayıda yafta örneği bulunmaktadır. Az sayıda olsa da konuya ışık tutması açısından yeterlidir. Çözümleyeceğimiz dört-beş vakadan ilki, Eflak Kaymakamı Konstantin Nekri'ye aittir. Teşhir edilen cesedine "Eflak kaymakamı sâbık Konstantin Nekri'nin karındaşı Todoraki Nekri elyevm Mora'da sergerde-i fesâd olub dâima birbirleriyle hâfi muhabere ve ifsâddan hâli olmadığı bu defa tutulan kâğıdlardan tahkîk olunduğuna mebni ibreten li'l-gayr cezası tertîb olunan mesfûr Konstantin Nekri'nin lâşe-i murdarıdır" yaftası asılmıştır[27].

İkincisi yine bir taşra idarecisine aittir. Yaftasında "Sofya'da olan mirmirândan müteveffâ Süleyman Paşazâde Mustafa Paşa bu senede ötedenberü ihtilâl-i eyaleti müstelzim türlü türlü fesâdata ictisâr eylediğinden ve muâhharan Sofya tarafına çıkarılmış ise de zâtında müfsid-mizâc olarak her nerede olsa ifsâddan hâli olmayacağı aşikâr olduğundan ibreten li's-sâirin idam

---

23 BOA, *HAT*, 496/24335. 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823. Yine başka bir örnekte yafta müsveddesi son şekli verilmek üzere padişahın onayına sunulmuştur: "Maktûl-ı merkûmun ser maktûı vürûdunda bâb-ı hümâyûnlarına konularak vaz' olunacak yaftanın kaleme aldırılan müsveddesi dahi manzûr-ı hümâyûn-ı şahâneleri buyurulmak içün takdim ve tisyar kılınmağın müsvedde-i mezkûrenin sebk ve ibaresi ve ol vecihle vaz' hususunda ne vecihle irade müteallık buyurulur ise...". BOA, *HAT*, 496/24325. 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.

24 BOA, *HAT*, 394/20834. 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811.

25 BOA, *HAT*, 184/8597. 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.

26 BOA, *HAT*, 1312/51051. 29 Zilhicce 1236/27 Eylül 1821; Uygun görülmesi durumunda daha basit suçlar için de teşhir cezası verilebiliyordu. Örneği, İnebolulu Hacı Mehmed Ağa'nın hizmetinde bulunan Yani'nin para çaldığına şahitlik yapan kişilerin yalancı şahit olduklarının anlaşılması üzerine boyunlarına yaftalar takılarak teşhir edilmişlerdir. BOA, *MVL. (Meclis-i Vala Evrakı)*, 743/49. 26 Şaban 1282/13 Ocak 1866.

27 BOA, *HAT*, 282/16805-A. 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.

ve izâlesi lâzım gelmekden nâşi hakkında fermân-ı kaza sudûriyle cezası tertib olunan mumâileyh Mustafa Paşa'nın ser maktûıdır" yazılmıştır[28].

Üçüncüsü, görevini kötüye kullanmaktan dolayı idam edilen Andre Adası Voyvodası Reşid Ağa için hazırlanandır. Yaftada tehdit içerikli cümleler kullanılması tercih edilmiştir: "Haddinden ve vazifesinden olmayan devlet-i aliyyeye dâir söz söylemeye cesaret etmekle tertîb-i ceza olunmuşdur"[29].

Bağdat Valisi Süleyman Paşa için hazırlanan yaftanın ise içeriği âdeta padişahın savunması gibidir. Padişah, bu yaftada kamuoyunu ikna çabası içerisine girerek imaj düzenlemesine teşebbüs etmiştir: "Herkes kendi ceza-yı sezâsını bulması yine kendi kesb-i yedidir. Benim kimesneyi bimucib-i garaz ve nefsâniyet gibi hâlet derûnuma gelmez. Ve kimesneye zulmü revâ görmem sezâ-yı tîğ olur hadden tecavüz eyleyen …haricî üzerine memûr oldu. Gitmedi. Devlet-i aliyyem mübaşirini red eyledi. Böyle evveliyü'l emre itaât etmeyenlerin cezası lâyıktır. Ve dava-yı istiklâlde olan bu vecihle ibreten li's-sâirin ser maktûı galtide-i bâb-ı adâletmeâbım olmak elzemdir"[30].

Genellikle kısa ve öz olarak hazırlanan yaftaların uzun örneklerine de rastlanır. Örneğin Tepedelenli Ali Paşa için hazırlanan yaftada paşaya bölgenin idareciliği yanında türlü türlü makamlar ihsan edildiği, ancak kendisinin bu ihsanlarla yetinmeyerek Rumeli'deki bütün fitneleri teşvik ettiği, Rum isyanını desteklediği ve halka zulümler yaptığı uzun uzun anlatılmakta ve yafta "ümmet-i Muhammed üzerine taslit edüb bi-dîn ve mezhep olduğunu bir kat dahi isbat etmiş olmağla merkûmun şer'en ve mülken katli vâcib olmuş idiğünden idam ve izâlesine memur kılınan hâlâ Rumeli Valisi serasker-i zafer-i rehber atufetlü Hurşid Ahmed Paşa hazretleri tarafından ahz ve girift olunarak hakkında verilen fetvâ-yı şerîf ve celâdet-efza-yı sudûr olan ferman-ı hazret-i padişahî mucibince ceza-yı sezâsı tertîb olunarak ümmet-i Muhammed fesâd ve zulmünden kurtulmuş olan merkûm Tepedelenli Ali Paşa dedikleri hâin-i dinin ser maktûudur" cümlesiyle son bulmaktaydı[31].

Mevcut örnekler incelendiğinde, yaftaları oluşturan temalar arasında suçluları cezalandıran adil hükümdar imgesinin başta geldiği görülür. Burada kudretli hükümdar imgesine dikkat çekilerek hem padişahın kudreti hatırlatılıyor, hem de ince ifadelerle adaleti vurgulanıyordu. Ayrıca yaftalarda adalet sıfatı sıklıkla işlenerek, padişah reayanın haklarını savunan hükümdar profiliyle merkeze yerleştirilmeye çalışılıyordu. Ardından padişahın otoritesi karşısında kuralların dışına çıkanların yok olacağı hatırlatılıyordu. İnandırıcılığı artırmak için vurgulara tehdit de ekleniyordu. Bu amaca yönelik olarak yazılan bir yaftada halk, "böyle evveliy'ül emre itaât etmeyenlerin cezası lâyıktır" ifadesiyle tehdit ediliyordu[32]. Diğer bir belgede tehdit yollu "haddinden ve vâzifesinden olmayan devlet-i

---

[28] BOA, *HAT*, 497/24381-A. 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.
[29] BOA, *HAT*, 1312/51051. 29 Zilhicce 1236/27 Eylül 1821.
[30] BOA, *HAT*, 394/20834. 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811.
[31] BOA, *HAT*, 951/40840. 29 Zilhicce 1237/16 Eylül 1822.
[32] BOA, *HAT*, 394/20834. 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811.

aliyyeye dâir söz söylemeye cesaret etmekle tertib-i ceza olunmuşdur" denilmekteydi[33].

Padişahın yaftalarda öne çıkardığı ikinci imge cömertliktir. Padişah, genellikle lütufkâr ve kullarına makamlar ihsan eden kişi olarak resmedilmiştir. Bundan padişahın beklediği karşılık ise sadakattir. Bunu yaftada "hakkında bu kadar müsaâdat-ı şahânemiz erzân kılınmış" ifadesiyle açıkça belirtir. Aynı yaftada imgenin merkezine şeriatın koruyucusu imajını yerleştirmek için "cümle ehl-i İslâmın beyninden nifâk ve şikâk bertaraf olarak din-i Muhammediyeye gönül birliğiyle sa'y ve gayret" ifadesini ekletmiştir[34]. İstanbul'a seyahati sırasında üç yeniçerinin cezalandırılmasına tanık olan George Kettel de hazırlanan üç yaftanın benzer imgelere sahip içeriklerini aktarır. Bu içeriklerde de ihsan ve lütuf imgesi ön plandadır. Yaftalarda, asılan üç yeniçerinin elde ettikleri ayrıcalıklar için gece-gündüz padişaha minnettarlık göstereceklerine isyana teşvik edici yalan bilgiler yaymaya cüret ettikleri yazılıdır. Ardından da nizamın devamı için bunların cezalandırılmalarının şart olduğu vurgulanmıştır. İnfazları için özel yerler seçilmiş, bedenleri de ibret olsun *(ibret-i âlem)* diye teşhir edilmiştir[35]. Bütün bu içerik bizi otoritesini sağlamaya yardımcı olmak, iktidarını pekiştirmek ve tahkim etmek üzere padişahın yaftalara başvurduğu sonucuna götürmektedir.

IV. Otoriteyi Tehdit Etmek: "…bilmiş ol ki sağ kalmayacaksın öleceksin"

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca meydana gelen gelişmeler, yaftayı eski fonksiyonunu üstlenmeye devam etmekle birlikte bir teşhir malzemesi olmaktan çıkartarak protesto ve propaganda aracı haline getirdi. Bu amaçla kullanılan yaftalar, artık kitleleri özellikle de siyasetle yakın temas içinde bulunan şehirli Müslümanlar ile gayrimüslim etnik unsurları harekete geçirici bir görev yüklenmeye başlamıştı.

Sıradan halkın ve özellikle muhalif kesimlerin günlük sosyal ve siyasî meseleler hakkındaki düşüncelerini anlayabilmek ve düşünce dünyalarını anlamlandırabilmek açısından yaftaların içeriğinin incelenmesi son derece önemlidir. Elimizde sınırlı sayıda bulunan yaftanın içeriğini inceleyerek Tanzimat döneminden itibaren halkın sosyal, siyasî ve toplumsal olaylara karşı tutumları hakkında önemli ipuçları elde edebiliriz. Dolayısıyla yaftaların genel temalarına bir nebze bile değinmek bizi önemli bazı tespitlere götürecektir.

33 BOA, *HAT*, 1312/51051. 29 Zilhicce 1236/27 Eylül 1821.

34 BOA, *HAT*, 496/24325. 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.

35 Diğer bir örnekte eski bir yeniçeri, ocağın kaldırılmasından sonra gösterilmesi yasaklanmış olan nişanlarını gösterdiğinden idam edilmiş ve cesedi yafta asılarak teşhir edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Keppel, *a.g.e.*, s. 89-91, 428-430.

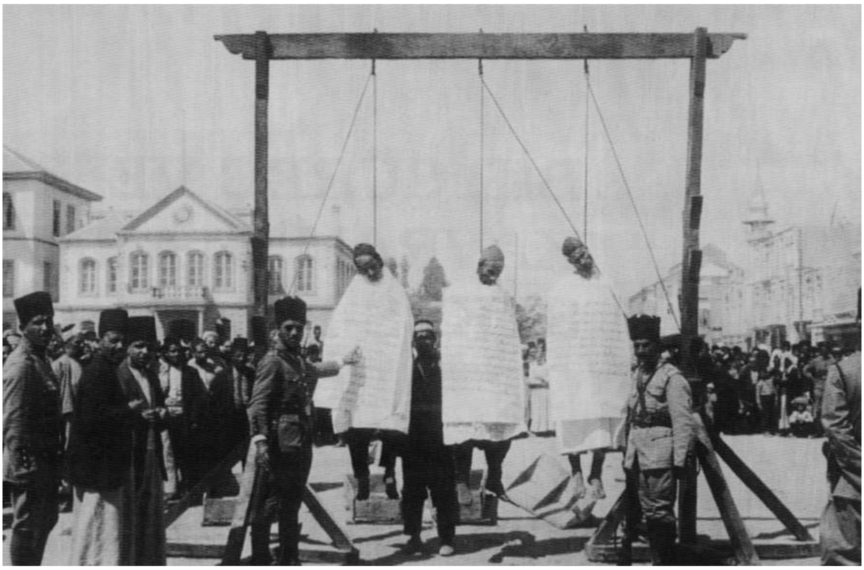

İdam edilen suçluların cesetlerine asılan yaftalar.
Kaynak: James Barr, *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*. Simon Schuster. London.

Yaftalarda her ne kadar birbirinden çok farklı konulara temas edilmiş olsa da adaletsizlik, rüşvet, iltimas, yolsuzluk ve milliyetçilik temaları daha yoğun işlenmiştir. Ancak ele alınan temalar etnik yapı ve toplumsal zümrelere göre farklılıklar gösteriyordu. Mezhep çatışmasını konu edinen yaftalara yalnızca gayrimüslimlerde rastlanıyordu[36]. Manastır'da yaşanan örnek bir olay duruma işaret eder. Polis jurnali ile merkeze bildirilen olayda, Manastır'da ana caddedeki bir dükkân duvarına mezhep çatışmasının izlerini sürebileceğimiz bir yafta yapıştırılmıştı: "Metropolid aleyhinde gadriyatın en büyüğünü yapan bu zatlar olmadıklarını kim bilmez….adalet yaşasun velhâsıl adalet bu müfterileri nizâmen mücazât etmez ise son nefeslerine kadar takib ve tenkil edeceğimizi malumât olmak üzere beyân ediyoruz"[37]. Hıristiyan din adamı seçimlerinde hizipler arasındaki mücadeleler ve bundan kaynaklanan gerginlikler, yaftaları mücadele aracına dönüştürüyordu. Bu durum yaftaların içeriklerini de doğrudan etkiliyordu. Patrik seçimi arifesinde İzmirliyan'dan başkası patrik seçilirse öldürüleceğini belirten tehdit içerikli yaftalar İstanbul'daki bütün kilise kapılarına asılmıştı[38].

---

36 BOA, *A.MKT.UM.(Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı)*, 452/69. 22 Recep 1277/3 Şubat 1861.

37 BOA, *Y.PRK.ZB. (Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Evrakı)*, 11/7. 21 Kanun-i Sani 1308/2 Şubat 1893; BOA, *Y.A.HUS.* , 269/152. 27 Recep 1310/14 Şubat 1893.

38 BOA, *DH.MKT.*, 2631/51. 21 Teşrin-i Evvel 1326/3 Kasım 1910. Komitalara eleman sağlamak üzere kilise kapılarına asılan yaftalar sıkça kullanılıyordu. BOA, *A.MTZ(04)*, 65/73. 8 Nisan 1316/21 Nisan 1900. Yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunan bir kesimi de

Yaftanın etkisini artırmak amacıyla temalarda mücadeleye konu olan değerlere ve güncel konulara da sıklıkla yer verilmiştir. Ermenilerin hazırladıkları yaftalarda devrin modasıyla uyumlu olarak adalet, hürriyet, meşrutiyet ve eşitlik gibi Batı kaynaklı siyasî kavramlara özel vurgular ön plandadır. Her kesime ait yaftalarda ortak ögeler olarak çağrı, övgü ve bildiri içerikleri bolca karşımıza çıkar. Çağrılar "Ey Araplar", "Ey Müslümanlar", "İslam biraderler", "Ey Suriyeli Hıristiyanlar", "Arnavud kavmine" gibi kitlelere yönelik etkileyici çağrılardır[39]. Özellikle metin ve paragraf başlarında sık rastladığımız bu çağrılar, sempati duyanlar, tarafsızlar ve karşıtlar olmak üzere üç kesime yapılmıştır. Açıklık ve çarpıcılık öğelerinden mahrum olan bu yaftalarda, tek imaj olarak yazı yer alır. Bir kısım yaftalarda imza ve cemiyet isimlerine nadiren de olsa rastlanır.

Yaftaların etkilerini artırıcı önemli bir faktör asıldıkları yerlerdir, dolayısıyla asıldıkları yerlerin belirlenmesinde de bilinçli tercihler yapılmıştır. Yaftalar medrese, kilise, hapishane, hükümet konağı, çarşı, pazar, tren vagonu, kahvehane, dükkân ve kışla duvarları gibi "mecma'-ı nâs olan" en kalabalık yerlere asılıyorlardı[40]. En görünür yer olması nedeniyle, verilmek istenen mesajın mümkün olan en fazla sayıda kişiye duyurulmasını sağlayan sokak kapıları her türlü propaganda faaliyetinde en sık tercih edilen yerlerdi. Evlerin sokak kapıları âdeta birer propaganda tabelası gibi kullanılıyordu. Sık rastladığımız bu yer tercihi katran sürme âdetinde de karşımıza çıkan bir protesto ve teşhir geleneğinin yansıması olmalıdır[41]. Tercihler toplumsal çatışmalarda büyük oranda değişiyordu. Bu zamanlarda propagandacılar daha çok kilise ve cami kapılarına yöneliyor-

---

Hıristiyan misyonerler oluşturur. Geniş bilgi için bkz. BOA, *Y.PRK.AZJ.*, 19/48. 10 Haziran 1307/22 Haziran 1891.

[39] BOA, *Y.PRK.M. (Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik)*, 4/85. 21 Şevval 1319/31 Ocak 1902; BOA, *HR.SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi)*, 74/64.

[40] BOA, *Y.PRK.ASK.(Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat)*, 30/6. 29 Teşrin-i Sani 1885/; BOA, *Y.PRK.AZN. (Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı)*, 23/3. 5 Muharrem 1320/14 Nisan 1902; BOA, *Y.PRK.ASK.*, 108/107. 17 Cemaziye'l-evvel 1313/4 Kasım 1895; BOA, *Y.PRK.ZB.*, 1/73. 28 Rebie'l-evvel 1298/27 Şubat 1881; BOA, *Y.PRK.ASK.*, 42/42. 27 Muharrem 1303/5 Kasım 1885; BOA, *Y.MTV. (Yıldız Müteevvi Maruzat Evrakı)*, 108/141. 18 Cemaziye'l-evvel 1312/16 Kasım 1894; BOA, *Y.PRK.MK. (Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı)*, 9/82. 23 Zilhicce 1317/24 Nisan 1900; BOA, *DH.MKT.*, 385/42. 23 Ramazan 1312/20 Mart 1895; BOA, *DH.ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)*, 396/68. 27 Mart 1324/9 Haziran 1908; BOA, *DH.ŞFR.*, 162/96. 20 Teşrin-i Sani 1309/2 Aralık 1893; BOA, *DH.TMIK.*, 183/28. 12 Eylül 1320/25 Eylül 1904; BOA, *DH.MUİ. (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Evrakı)*, 39/1-22. 18 Teşrin-i Sani 1325/1 Aralık 1909; BOA, *A.MKT. MHM.*, 709/25. 16 Nisan 1311/28 Nisan 1895; BO, *A.MKT.MHM.*, 662/46. 9 Zilhicce 1319/19 Mart 1902; BOA, *A.MKT.MHM.*, 613/20. 22 Teşrin-i Sani 1311/4 Aralık 1895; BOA, *HAT*, 1345/52604. 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820; BOA, *DH.EUM. 2.Şb. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube)*, 68/52. 23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915; BOA, *Y.A.HUS.* , 255/6. 21 Kanun-i Sani 1307/2 Şubat 1892; BOA, *MVL.*, 1076/45. 12 Zilhicce 1282/27 Nisan 1866; BOA, *BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı)*, 3332/249854. 19 Haziran 1324/2 Haziran 1908.

[41] Ergenç, *a.g.m.*, s. 69-78; Mutaf, *a.g.m.*, s. 93-104.

lardı[42]. Bu da hem dindaşını hem de farklı din mensuplarını tahrik etmek amacına yönelik bir teşebbüstü. Örneğin Nevşehir'de Müslümanlar tarafından cami duvarlarına asılan yaftalar, "bazı ahali-i bedhahân tarafından ahali-i İslâmiyeyi Ermeniler aleyhinde husumete davet zemininde" hazırlanmıştı[43]. Böyle özel vakalarda yaftalar toplumun birlikteliğini tehdit eden tehlikeli bir araca dönüşmekteydi. Beyrut'ta Katolik kilisesi kapısına asılan Arapça yaftada "Katolikler İslâm olursa ıslâh-ı ahvâl ile memleket gençleriyle hoş geçinmezler ise kiliseleri hedm ve haremleri sirkat edileceği ve evlâdı yetim bırakılacağı" hususunda tehdit ediliyordu[44]. Etnik milliyetçilik olaylarına özen gösteren zaptiyenin değerlendirmesinde de bu duruma dikkat çekilmiştir: "Sûret-i teşviş-i ezhân olan muzır ve müdhiş yaftalar tekessür edince Müslümanların gayret-i diniyyesi galeyân ile istenilmeyecek bir hâdise müdahale-i ecnebiyeyi bağteten davet edeceğinden… yaftalar yapışdırılması ve cerh ve kat' vukûa gelmesi ve bu gibi halât nihayet bulmayub artmakda olması" düşmanlıkları artırmaktadır[45].

Yafta hazırlama sebepleri konunun belki de en can alıcı yanını oluşturur. Halkın neden yafta gibi bir araca müracaat ettiği sorusuna cevap bulmak bu aracın kullanılmasının ardındaki motivasyonu açıklığa kavuşturma açısından da önemlidir. Yafta yazma sebeplerini teşhir, protesto ve propaganda olmak üzere üç temel amaca indirgemek mümkündür. Teşhir amaçlı yaftalar itibarsızlaştırmak, afişe etmek, tehdit etmek ve baskı oluşturmak amacıyla hazırlanıyordu. İstanbul'da ilk karşılaştığımız yafta olayında toplumsal protesto ve teşhir ön plandadır. Gazi Hasan Paşa'nın (?-1790) ölümünün ardından Darüssaade ağası yazıcısının paşanın hanımıyla evlenmesi, içinde yaftaların da kullanıldığı küçük çaplı protesto olayına yol açmıştır[46]. Yazıcının evliliğini onaylamayan protestocular, evliliğin gerçekleşmesi üzerine hane kapısına yafta asarak bunu protesto etmişlerdi. Bununla da yetinmeyen protestocular, mesajın kişiye ulaşmasını garantilemek amacıyla hazırladıkları kundağı evin bahçesine atmışlardı. Olayların tekrar etmesi ve "üss-ü nâsda havâdisi çoğal"ması üzerine "cebecibaşı ağa kullarına taharri hususu gereği gibi tenbih olunduğundan başka taraf taraf tebdiller

---

[42] BOA, *Y.PRK.UM.*, 45/42. 24 Mart 1315/5 Nisan 1899; BOA, *DH.MKT.*, 1995/60. 8 Safer 1310/31 Ağustos 1892; BOA, *DH.MKT.*, 1833/29. 8 Şevval 1308/16 Mayıs 1891; BOA, *A.MKT.MHM.*, 618/21. 20 Teşrin-i Evvel 1311/1 Kasım 1895; BOA, *DH.MKT.*, 2340/88. 4 Mayıs 1316/17 Mayıs 1900; BOA, *BEO.*, 1530/11417. 23 Kanun-i Sani 1308/4 Şubat 1893; BOA, *BEO.*, 288/21595. 24 Rebiü'l-evvel 1311/4 Ekim 1893; BOA, *A.MKT.NZD.*, 247/34. Gurre Cemaziye'l-evvel 1274/19 Aralık 1857.

[43] BOA, *YPRK.ASK.*, 108/107. 18 Cemaziye'l-ahir 1313/5 Aralık 1895; BOA, *A.MKT.MHM.*, 613/20. 23 Teşrin-i Sani 1311/5 Aralık 1895; BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 68/52. 23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915; BOA, *A.MKT.MHM.*, 662/46. 9 Zilhicce 1319/19 Mart 1902.

[44] BOA, *Y.A.HUS.* , 280/88. 11 Eylül 1309/23 Eylül 1893; BOA, *BEO*, 281/21032. 15 Rebiü'l-evvel 1311/25 Eylül 1893.

[45] BOA, *Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı)*, 88/44. 25 Mayıs 1309/6 Haziran 1893.

[46] Kafkas asıllı Osmanlı Kaptan-ı Derya ve Sadrazamı. Hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Kavas, "Hasan Paşa (Cezayirli Gazi)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, *I*, Yay. Yönetmeni: Ekrem Çakıroğlu, YKY, İstanbul 2008, s. 542-543.

dahi tayin-i birle gece ve gündüz taharri ettirilerek kundak ve yaftayı bırakan ele getürülmek" için araştırma başlatıldı. Görevlilerin en fazla şüphelendikleri kişi, yazıcının "teehhülden infiâl" eden eski hanımıydı. Yapılan soruşturmada suçluların yakalanamaması üzerine "cebecibaşı kulları nezd-i çâkeriye gelüb bu madde zabitânı bizâr etti. Gerek ben gerek aşçı ve çukadâr havali-i mezkûreyi sabahlara dek eğerçe geziyoruz ve gezmek vâzife-i zimmetimizdir. Lâkin havali-i mezkûrede emniyet münselib ve bu sûret yazıcı efendi haremi muhafazası içündür ve bu söylenmeğe başlandığı" gerekçesiyle araştırmaya son verilmişti. Padişahın itibarını da aşındıran soruna kalıcı bir çözüm bulmak üzere yazıcının terfi ettirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmasına karar verildi. Konuya özenle yaklaşan padişah, yeni yazıcının benzer davranışlardan uzak durması için aile hayatı üzerine tavsiyelerde bulunuyordu: "...kıyl ü kal her ne tarîkle olur ise olsun def' etmek üzere varsun yalısında otursun. Kendine muhkem tenbih eyleyesün. Sonra kendi bilür. Yeni yazıcıya dahi tenbih eyleyesün selefinin umûr-ı haremine olan adem-i dikkati ve peyderpey rikâb-ı hümâyûnuma verilen arzuhaller ile şikâyetlerinden bu madde olmasa dahi azl idecek idim. Umur-ı haremini sadakât üzere nezaret ve dikkat eyleyesün"[47]. Benzer bir örnek daha önce Bursa'da yaşanmıştır. Bursa'da Ümmühan adındaki kadın Emir Sultan Camii müezzininin evine katran sürdürtmüş, bunu yeterli görmeyerek iffetsizliğini açıklayan mektubu da kapısına astırmıştır[48].

Yaftalar, merkez bürokratların dikkatini çekmek isteyen halk için bir çeşit arzuhal görevi de üstleniyordu. Böylece halk, şikâyetlerine kayıtsız kalan yerel idarecileri merkeze bildirerek isteklerini yerine getirmeye zorluyordu. Bu tür yaftalar yazılış şekilleri bakımından da büyük oranda arzuhallere benziyorlardı. Arzuhallere Osmanlı yönetim katında özel bir görev yüklendiğini biliyoruz[49]. Bu mekanizma işlemez hale geldiğinde halk, merkezin dikkatini çekmenin bir yolu olarak yaftaya başvuruyordu. Bazı örnek vakalardan bunda da başarılı oldukları anlaşılıyor. Niş'te valiye sundukları arzuhallerle müfettişi yedi kez şikâyet eden ancak bir sonuç alamayan halk, etkili bir çare olarak yaftayı kullanmaya karar vermişti. Ücretle okuma-yazma bilen bir kişiye hazırlattıkları yaftayı şehir meydanındaki direğe asarak müfettişi teşhir ettiler. Müfettiş Petre aleyhinde yaftalarda dile getirdikleri, "Süleyman Paşa bu yedinci kâğıtdır. Size yazdık. Sizden bir karşılık yok. Serhoşdur. Müfettiş Petre'yi istemeyiz. Herkes ile ortakdır… Onu istemeyiz. Acib bilmez misiniz… Eğer kovar iseniz biz seni isteriz. Parayı alıyor size vermiyor... Yirmi sekiz mahalle beş esnaf Petre'yi istemiyorlar" şikâyetiyle amaçlarına ulaşmışlardı. Halkın ısrarlı şikâyetleri, Ceza Kanunnâmesi'nin ilgili hükümlerine göre müfettiş hakkında soruşturma başlatılmasına sebep oldu[50]. Benzer bir örnekte halk, isteklerine ilgisiz davranan Zeytun Mal Müdürü aleyhine sokaklara astıkları yaftalar ile dikkat çekmeyi başarmıştı. Dâhiliye Nezare-

---

[47] BOA, *HAT.*, 186/8785. 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791.

[48] Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17.Yüzyıl)*, Ankara 2001, s. 203.

[49] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul 2000, s. 49-74.

[50] BOA, *MVL.*, 1076/45. 12 Zilhicce 1282/27 Nisan 1866.

ti'nin Halep vilayetinden durumun hızlıca soruşturularak bilgi verilmesini istemesi üzerine şikâyet derhal işleme koyulmuştu[51].

Başkentten taşraya gidildikçe yaftalar, meclis ve mahkeme üyelikleri gibi taşradaki önemli görevleri ele geçirmek için girişilen mücadelelerde taktik aracına dönüşmekteydi. Bu çekişmelerde özel yaşam, yapılan adaletsizlikler ve yolsuzluklar yafta içeriklerinde malzeme olarak kullanılıyordu[52]. Böyle bir örnek Konya'da yaşanmıştır. Sokaklara defterdar ve Abid Çelebi aleyhinde yaftalar asılmış, yaftalar toplattırıldıktan sonra ertesi gün dört-beş yerde yeniden ortaya çıkmıştı[53]. Yapılan soruşturmada yaftanın Muhasebe Katibi Agah Efendi tarafından yazıldığı anlaşılmıştı. Katibi, yanında barındığı bir kişi aleyhinde yafta yazmaya iten birkaç sebep bulunuyordu. Manisa'dan Konya'ya getirilen Agâh Efendi, Abid Çelebi'nin konağına yerleşmişti. Mevlevi dergâhındaki naathanlık görevinden alınmasının hemen ardından memurluktan da el çektirilmesi Agâh Efendi'yi işten atılmasına sebep olanlar aleyhinde yaftalar yazmaya sevk etmişti[54]. Uzunca kaleme alınan yafta önemli görevlerde bulunan iki devlet memurunu itibarsızlaştırmayı amaçlıyordu. Yaftada mahrem aile hayatı hakkında özel bilgiler de dile getirilmişti:

> Ey ahali-i hamiyyetmendan. İşbu ilân varakasını tamamıyla okuyub memleketimizin rahat ve selâmetini düşünelim. Edebnâ-yı meşhûre ve mücânebet-i malûme ve cühelâ-yı marûfeden Hüseyin Çelebizâde Deli Abid'in Mahkeme-i İstinaf azalığına tayini Konya vilayetince büyük bir felaket ve musibet olduğundan hasbe'l-hamiye işbu tayin şeytan-ı pesendânenin esbâb-ı mucibesi hakkında tafsilat itasına mübaşeret olunur. Malûm olduğu üzere defterdâr-ı vilayet düşkün, miskin, ihtiyar bir herif olduğu halde genç fettan şehvetperest kızgın bir zevceye mâlik olub kadının muâmele-i zevciyetindeki tekâlif-i harisânesinden maâda her türlü arzularına fevkalâde mutidir. Sevicilik fasl-ı kerihine mübtela olan bu genç kadın mecnûn-ı merkûm Deli Abid'in karısı ile arayı uydurmuş olduğundan kocası olan defterdâra vukûbulan naz u niyazı üzerine Deli Abid taraf-ı defterdâride iltimas olunmuşdur. Bundan başka her türlü müdahale ve taârruzdan masun olması velinimet-i padişâhimiz efendimiz hazretlerinin nezd-i madeletpenâhilerinde begâyet matlûb ve mültezem olan istiklâl-i muhakeme kâziyesini ihlâl ile hükkâm-ı adliyeyi taht-ı nüfûzuna alarak vilayeti maddî ve manevî ızrara bu vesile ile maksad-ı gayr-ı meşrûasını istihsale çalışan üserâ-yı mehâkimi nakl ve ifşa etmek üzere Deli Abid İstinaf mahkemesine tayin kılınmıştır. Hak nedir. Kanun nedir. Vicdan nasıl olur. Bunlardan zerre kadar haberi olmayan bir cahilin hükmiyle ziyaı muhakkak olan biçaregân-ı ümmetin hukukuna hayf sad hayf. Ey ahali. Gözünüzü açınız. Aklınızı başınıza alınız. Ulemâ ve eşrâf-ı

---

[51] BOA, *DH.TMIK.*, 267/33. 28 Mart 1324/10 Nisan 1908.
[52] BOA, *DH.MKT.*, 1453/110. 22 Muharrem 1305/10 Ekim 1887.
[53] BOA, *Y.PRK.UM.*, 45/42. 24 Mart 1315/5 Nisan 1899; BOA, *Y.MTV.*, 90/22. 29 Kanun-i Sani 1309/10 Şubat 1894.
[54] BOA, *Y.PRK.UM.*, 45/50. 27 Zilhicce 1316/7 Mayıs 1899.

> beldeye iltica ediniz. Bu haşerât-ı muzırranın vücûdlarını memleketimizden def'e çalışınız. Zira hukuk-ı ibâd ayaklar altında kaldı[55].

İkinci örnek, Şam Evkaf Muhasebecisi Hafız Efendi aleyhinde sokaklara asılan yaftalardır. Olayın arka planında büyük bir yerel mücadelenin izini sürmek mümkündür. Şam'da geniş topraklara sahip bir vakfın yerel bir aile tarafından ele geçirilmeye çalışılması yaftaların da kullanıldığı bir nüfuz mücadelesine dönüşmüştür. Arzuhal formatında yazılmış yaftada taşra görevlileri hakkında şikâyetler dile getirilmişti:

> Evkâf Muhasebecisi Hafız hakkında şikâyetimizdir. Zulmün devâmı mucib-i tedmirdir. Senin günlerin haşa zulm günleri olmasın… Sen ki Suriye mâlikisin. Nehb-i emvâl ve sûi ahvâl ve tahrib-i mesâcid içün aleyhimize taslit edilen ve Allah ve resulullahdan havf ve haşyet etmeyen bir cebbâr-ı zulümkârdan bizleri kurtar. Suâlimizi dinleyip matlûbumuza icâbet eder iseniz âdil sayılırsınız. Valla bu adamı nüfûsumuza tedmir ve etrafımızı tahkir etmek içün yine memûriyetinde bırakacak olur iseniz artık yalnız bir ma'siyet irtikâbıyla kendimizi meâsi-i şitâdan kurtarmak içün anın katl ve idamından başka çaremiz yokdur… Yohsa bu adam bizlerin sizden başka bir devlete iltihak etmeğe mecbur edecektir. Çünkü bu babda bâb-ı aliye bir şikâyet mahzarı takdim ettiğimiz halde davamıza icabet buyurulmadı. Vali bu adamın yerine velev mahbus olsa bile bir başkasının tayinine hemen müsaraât eyleye. Sen suâlimize icabet etmez isen rûz-ı cezada seninle muhakeme oluruz[56].

Yaftanın asılmasından sonra muhasebecinin görevden alınması ümit edilmişti. Ancak, beklentilerin aksine muhasebecinin görevine devam etmesi, ikinci bir yafta yazılmasına yol açtı. Bu yaftada da benzer şikayetler tekrar ediliyordu:

> Vahşi ve leim olan Şam Evkâf muhasebecisi hakkında sana iştikâ etmişdik. Ve bu adamı azl etmediğin halde vatanımızı bu devlet-i müstebide yedinden âhir bir devlete teslîmi gibi bir takım şeyleri ikâına sebebiyet vermiş olacağını ihtar eylemişdik. Zannetme ki eseri gelecek asırlarda bile bâki kalacak ve tarihlere yazılacak bu gibi hallerin ikâından vücûhumuz bizleri men etsinler. Vallahi bu adamın şerrinden bizleri vikaye etmez isen gerek sen ve gerek o tehlikeden kurtulamaz. Mutlaka o adamı katl ve idam edüb cenazesini hanene atarız… Artık sen ki valisin şimdiden teyakkuz ve intibah üzere evvel işte sana ikinci defa ihtârdır. Üçüncü ihtarda zuhur edecek mahzûrata siz sebep olmuş olursunuz. Sırp ahalisinin eserine iktizaen ahalinin vuku' bulacak isyanı senin gibi bir valinin adem-i idaresindendir. Zinhar ve zinhar sebeb sensin. Bu da müstağreb değildir. Fevkalâde vukûatın zamanı garibdir… Bu melûn ve

---

[55] BOA, *Y.PRK.UM.*, 45/116. 30 Zilhicce 1316/10 Mayıs 1899; BOA, *Y.PRK.UM.*, 45/41. 24 Mart 1315/5 Nisan 1899.

[56] BOA, *HR.TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı)*, 520/74. 5 Şevval 1295/3 Ekim 1878; Yine Şam'da rüşvet alındığına dair çarşıya yapıştırılan yafta için bkz. BOA, *MVL.*, 308/79. 10 Ramazan 1273/4 Mayıs 1857.

> zâlimin azlini men eden ve hakkı inkâr eylemeyen kimse Allah ve melâikenin lânetine müstehak olsun. Bâki vesselâm. İşte Şam ahalisinin şikâyeti budur. Bunun bir misli bâb-ı aliye yazılmışdır ey vali[57].

Yapılan tahkikatta olayın sorumlusunun "vücûhtan" Merdumbeyzâde Ali Bey ve kardeşi olduğu anlaşılmıştı[58]. Beyrut'ta da benzer bir olay yaşanmıştı. Şehir merkezinde sokaklara asılan yaftalar, Kasaphane Mültezimi Yusuf Ağa'nın ihalelerde kaymakam tarafından kayırıldığı, aynı zamanda defterdarın haksız kazançlar elde ettiği ile ilgiliydi[59]. Mültezim Yusuf Ağa'nın muhalifleri seslerini merkeze duyurabilmek için yaftalara başvurmuşlardı.

Yaftalar, kişisel menfaat temin etmek üzere de kullanılıyordu. Taşra memurları ve öğrenciler gibi sıradan insanlar için yaftanın anlamı farklılaşarak bir tehdit aracına dönüşüyordu. Yafta asarak herhangi bir kimseyi şehir ahalisine teşhir etmek, kişiyi toplum nazarında zanlıya dönüştürmekteydi. Bu yönüyle yaftalar protesto ve propaganda aracı olmaktan çıkıp iftira ve karalama aracına dönüşmekte, sonuçta da toplumsal düzeni tehdit eder hale gelmekteydi. Böyle bir örnekte, "Nablus erkân-ı memûrîni ve müteberân-ı ahalisi aleyhinde teveffuhât-ı gâlizaya ve bir takım erâcif-i gayr-ı lâyıkayı hâvi" yaftalar bırakılmıştı[60]. Yerel idareciler olayların Şam'dan sonra Beyrut'ta da yaygınlaşmasından endişe etmekteydi. Bir süre sonra tahmin edildiği gibi Beyrut'ta da olaylar artmaya başladı. Olayların başlamasından kısa bir süre sonra devlet, kamu denetimini kaybetmişti. Bu sırada hacca gitmek üzere bölgeden geçen emekli bir asker, sadarete yazdığı maruzatında durumun vahametine dikkat çekiyordu: "İslâm ve Hıristiyan beyninde aleni nifâk emareleri ve her iki tarafı müsellah gördüm. Hükümet aleyhinde sokaklara yapışdırılan ilanâtdan iki adedini leffen takdim ederken bunun mütalaâsından ahvâlin derece-i vahameti istinbat buyurulur. Ahvâl-i hâzıranın sebeb-i müstakilli vali ve etrafındakilerin irtikâbıdır"[61]. Osmanlı devlet adamları arasında zaman zaman yaftaları tehdit amaçlı kullananlar da çıkıyordu. Kangırı (Çankırı) Kaymakamı Talat Bey aralarındaki düşmanlıktan dolayı Liva Mutasarrıfı Fehim Paşa'yı yaftalarla tehdit etmişti[62]. Öğrenciler ise sınıf geçmek gibi daha basit istekler için yaftaya başvuruyorlardı. Örneğin, Koca Mustafa Paşa Mekteb-i Rüşdiye-i Askerî Fransızca öğretmeni Fuat Efendi hakkında Davut Paşa mahkemesi duvarına "makalât-ı müstehcene ve namus şikenâne" yaftalar asmışlardı[63]. Darü'ş-şafaka idaresini hedef alan yaftalar diğer bir dikkat çekici örnektir. Öğrenciler tedbirler alınmazsa büyük olaylar çıkaracaklarını bildiren yaftaları Beyazıt Camii kapısına ve şehrin en işlek sokaklarına asmışlardı. Mektep müdürü Rasih Efendi hakkında "talebenin hetk-i ırz ve namus yo-

---

[57] BOA, *HR.TO.*, 520/75. 5 Şevval 1295/3 Ekim 1878.

[58] BOA, *A.MKT.MHM.*, 284/22. 16 Şevval 1273/9 Haziran 1857.

[59] BOA, *İ.DH. (İrade Dahiliye)*, 377/24937. 15 Ramazan 1273/9 Mayıs 1857.

[60] BOA, *Y.A.HUS.* , 319/56. 27 Recep 1312/23 Ocak 1895.

[61] BOA, *BEO*, 612/45871. 15 Ramazan 1312/12 Mart 1895.

[62] BOA, *Y.A.HUS.* , 261/144. 25 Zilkade 1309/20 Mayıs 1892; BOA, *BEO*, 352/1. 20 Şevval 1309/17 Mayıs 1892.

[63] BOA, *Y.PRK.ZB.*, 4/86. 11 Mayıs 1305/23 Mayıs 1889.

lunda bir takım tecavüzâtda bulunduğu ve talebeden yakışıklı olanları odasına alarak taltif ve sınıf terfi etdirdiğinden" bahsediyorlardı. Durumdan çekinen yetkililer hemen soruşturma başlatmışlar ve suçlu elli-altmış öğrenciyi başka okullara göndermişlerdi[64]. Üçüncü örnek ise Darü'l-muallimât müdürü Hacı Numan Efendi ile okulda görevli muallimeler hakkında benzer suçlamaları içeren yaftalardır[65].

1909 Adana olaylarında idam edilen bir kişinin cesedine asılan yafta.
Kaynak: Bain News Service, Publisher. *First Hanging in Adana in Many Years*. date created or published later by Bain, 1924. Image: Retrieved from the Library of Congress, https://www.loc.gov/item/ggb2005016643..

Rejimi ve hükümdarın eleştirisini konu edinen siyasî yaftalar iktidarın en çok çekindiği ve en tehlikeli gördüğü yaftalar arasındaydı. Müslümanlar arasındaki siyasî içerikli yaftalar devrin siyasî havası ile uyumluydu. Bu dönemde meşrutiyet ve hürriyet gibi kavramlar üzerinden yapılan siyasî tartışmalar yaftaların içeriklerine de yansıyordu. Örneğin Urfa'da Pamukçu Pazarı'ndaki dükkân duvarlarına,

[64] BOA, *MF.MKT.* , 892/38. 11 Teşrin-i Sani 1321/24 Kasım 1905.
[65] BOA, *MF.MKT.*, 683/9. 20 Kanun-i Sani 1318/2 Şubat 1903.

Halilürrahman Medresesi talebeleri Mehmet Emin, Ramazan, Necmeddin ve Şeyh Müslim tarafından meşrutiyet rejimi aleyhinde yaftalar asılmıştı. Ermeni Kigork ve Oseb'in şikâyetleri ile haklarında başlatılan soruşturma üzerine Ceza Kanunnâmesi'nin 66. maddesine göre üç yıl sürgün cezası almışlardı. Şeyh Müslim'e de İdare-i Örfiyye Nizamnâmesi'nin altıncı maddesine göre benzer ceza verilmişti[66]. Yine Urfa'da Hacı Haşim Çarşısı'nda "idâre-i Hamidiyeyi tebcil edüb idare-i mezkûrenin avdetini temenni" eden meşrutiyet aleyhinde bir yafta asılmıştı[67]. Yafta açıkça karşı ihtilal çağrısı yapan bir içeriğe sahipti. Yaftanın içeriği mevcut rejimi eleştirmekte ve Müslümanları sorumluluğa davet etmekteydi:

> Behey İslâmlar. Gayet gâfil gaflet içre duruyorsunuz. Bundan İslamlık yakın vakitde kalkacak… Bin üçyüz sekiz senesinden beru Hıristiyandan asker alınmadı. Ona göre fikr eyleye. Şimdi alındı. Bu evrak postahâne evrakı malûmdur. Sultan Hamid zamanında hiç evrak sirkat edildi mi... Sultan Hamid tarafı mı kuvvetli yok ise Sultan Reşad hürriyet tarafı kuvvetli inşallah yakın vakitde binbaşılar anlar… yakın vakitde silah-ı şiddetle hareketde bulunacağız. Hürriyet meşrûtiyet uhuvvet hiçbir diyarda kabul etmedi bu Urfada mı kabul olunur[68].

Siyasî iktidarın en çok çekindiği diğer yaftalar, etnik milliyetçilik temalı olanlardı. Birçok olayda etkin şekilde kullanılan yaftaların etkilerini gören iktidar için bu korkuların haklı görülebilecek tarafları fazlasıyla bulunuyordu. Etnik gruplar, özellikle de gayrimüslimler milli davalarına destek ve taraftar kazanmak, kendi düşüncesinde olmayanı susturmak, kitleleri harekete geçirmek ve kamuoyuna seslerini daha etkin duyurabilmek için yaftalara ve beyannamelere başvuruyorlardı. Etnik aidiyete yaftalarda yoğun vurgu yaparak toplumun etnik bir kesimine yönelik, siyasî söylemleri halkın sempatiyle bakacağı tarzda vermeyi hedeflerken moralleri yükseltecek sloganları da özel vurgularla ifade ediyorlardı.

Etnik milliyetçilik temelli önemli sayıda örnek yafta bulunmaktadır. Bunlardan hareketle genel sonuçlara ulaşabiliriz. Bunlar içinde Ermenilerin kullandıkları yaftalar içerik, yoğunluk ve etki açısından diğerlerinden ayrılır. Ermenilere ait yaftalarda tehdit, baskı kurma, kimlik kazandırma, şantaj ve korkutma gibi her türlü içeriğe rastlamak mümkündür. Van'da Ermeni komitacılar tarafından asılan yaftada "Muharebe olacaktır. Milletimiz hazırlık görsün. Ermenistan ahalisine. Câhil gibi sükût edüb istikbâlinizi düşünmüyorsunuz. Uyanın. İstikbâlinizi düşününüz. Yoksa her vakit esir kalırsınız" denilerek Ermeniler isyana teşvik ediliyordu[69]. Eleştirmek, protesto etmek ve dedikodu yaparak itibarı zedelemek

---

[66] BOA, *İ.HB. (İrade Harbiye)*, 6/5. 13 Kanun-i Sani 1325/26 Ocak 1910; BOA, *DH.SYS. (Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı)*, 55/1, 22. 30 Kanun-i Evvel 1326/12 Ocak 1911.

[67] "Urfa'da Bir Yafta", *Muahede (Gazetesi)*, 22/15 Zilhicce 1328/18 Aralık 1910, s. 4. Mardin'de de meşrutiyet aleyhinde yaftalar asılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2826/49. 9 Cemaziye'l-evvel 1327/29 Mayıs 1909.

[68] BOA, *DH.EUM.KADL. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısm-ı Adli Kalemi)*, 22/25. 21 Teşrin-i Sani 1326/4 Aralık 1910.

[69] BOA, *Y.PRK.ASK.* 30/6. 23 Safer 1303/30 Kasım 1885.

üzere hazırlanan yaftalara da rastlamaktadır. Arapkir Kaymakam Vekilinin kapısına Ermeniler tarafından Ermenice "biğayr-ı hak âdem habs etme mahbûsları tahliye et" yaftası asılmıştı[70]. Başka bir örnekte, Tarsus'ta Ermeni kabristanına asılan yaftada "Tarsus Ermeni kabristanını gerüye taleb ederiz. Olunmaz ise olacak şeyden sakınırım" denilerek siyasî iktidar tehdit edilmişti[71]. Kayseri'de öğrencilere yazdırılıp sokaklara asılan Ermeni komitacıların yaftasında ise "Islahât isteriz. Korkmayız. Kim havf edile. Vahşi Türklerle ağır yükü boynumuzdan attık. Ölmemize ne kaldı. Bize Ermeni derler her birimiz kahraman…" yazılarak doğrudan Sultan II. Abdülhamid hedef alınmıştı[72]. Yine Zeytun'da Ermeni Serkis'in yakalanarak merkez livaya sevk edilmesi üzerine kaza merkezinde nümayiş düzenlenmiş, ardından kaymakam vekili ile Naib İbrahim Hakkı Efendi'nin evlerine iki gece üst üste yaftalar yapıştırılmıştı. Yaftalar, tehdit içerikliydi. Ayrıca karşı tarafı suçlama çabası da dikkat çekicidir:

> Devletimizin kötü memûrlarımızın yüzündendir ki haksız ve dinsiz kâzib ve müstebid kaymakam ve kadı vekili olursa bundan birkaç sene evvel zat-ı şahâneden afv olmuş bir kulu haksız yere derdest edüb götürüb kışlada döğüb ve üstünden şu kadar nefer geçürmek şimdiki adalet memûrları isterler yahud diyorlar böyle dinsiz kâfir memûrlarındandır. Bundan yirmi sene evvel böyle bir dinsiz kadı'nın yüzünden gerek devlet ve gerek millet batdı… Elbistanlıdan deyyus olmaz biliriz şimdi bildik ne kötü haksız kâzib dinsiz olduğunu bildik... Sana devletimizin işi de çok ileri gider senin burada duracak işin kalmadı. Namusun elinde iken cehennem ol bilmiş ol ki sağ kalmayacaksın öleceksin… Biliriz fukaraları getürüb dökdürüb ölüm derecesindedirler. Gökden ateş ve yerden kükürt çıkub dünya mahv olacağı şüphesizdir. Zeytun'da olan vukuâtlar sizin gibi müstebidler yüzündendir. Eskiden beter olacaktı. Görünüyor… Zeytunlu asker vermiyor diyorsunuz dinsiz memûrlardandır… böyle olur ise Kur'an dediğiniz helva kâğıdı olur[73].

Ermeniler, muhbirleri ve devlet taraftarlarını tehdit içerikli yaftalarla korkutmaya teşebbüs ediyorlardı[74]. Örneğin Yozgat'ta devlet taraftarı Mukavelat Muharriri Arslanyan Avadis ve Meclis-i İdare Azası Damadyan Yaver Efendi'lerin aleyhine "gammazlık yani Ermenilerin esrârını ifşâ ve hükümet-i seniyyeye hâfiyelik etdiklerinden dolayı yedi güne kadar Arslanyan ve Damadyanlar familyalarını ve zürriyetlerini yaşatmayarak hanelerini gaz yağıyla

---

[70] BOA, *Y.A.HUS.* , 255/6. 21 Kanun-i Evvel 1307/2 Ocak 1892.
[71] BOA, *A.MKT.MHM.*, 709/25. 3 Zilkade 1312/28 Nisan 19895; BOA.*Y.A.HUS.* , 313/7. 21 Teşrin-i Evvel 1310/2 Kasım 1894.
[72] BOA, *DH.ŞFR.*, 163/26. 20 Kanun-i Evvel 1309/1 Ocak 1894.
[73] Bozuk bir Türkçe ile yazılmıştır. BOA, *DH.İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı)*, 16/158. 1 Temmuz 1329/14 Temmuz 1913.
[74] BOA, *Y.PRK.ASK.* 30/6. 23 Safer 1303/10 Kasım 1885 ; BOA, *A.MKT.MHM.*,724/18. 17 Mayıs 1311/29 Mayıs 1895.

ihrâk edileceğini" belirten yafta asılmıştı[75]. Bölgede görev yapan taşra idarecileri de tehdit ediliyordu. Yozgat'ta Ermeni komitesi tarafından asılan yaftalarda mutasarrıf ve kumandan paşalar ölümle tehdit edilmişlerdi[76].

Keskin madeninde Ermeni komitacıların astıkları içerikleri birbirine benzer beş yaftanın suretleri elimizdedir. Yaftalarda benzer konular tekrar ediliyordu. İlk yafta diğer yaftaların içeriğini de yansıtmaktadır:

> Mahkemelerde adalet ve hakkâniyet görülmemekde. Devlet de böyle adaletsizlik olduğunu biliyor olduğu halde bundan böyle kendine aslaca itaât edeceğimiz kalmadı. Zâlim ve gaddar padişahın elinden çektiğimiz şeyler kendüsünün kuvveti yetmez ise versin padişahlığı diğerlerine. Rahat olsun. Bu irtikâb ve sebatsızlık kendülerinde olduğu halde yakinen tahtından aşağı alacakları aşikârdır. Şimdi içün Hıristiyanlık gayri uyandı. Adalet ve hakkaniyet yeter. Bu vukuâtları cümlesi beşikdeki çocuklarımızda da tesir eyledi. Bundan sonra bu işden gerü duracağımız kalmadı. Bütün memâlikde bulunan Hıristiyan biraderlerin kâffesi de bu işe çalışmakdadır. Bununla beraber hakkaniyet istiyor olduğumuzu devlete bildirmeniz arz olunur.

Halkın anlamakta zorlanacağı siyasî fikirlere bolca yer veren yafta, kolaylıkla anlaşılabilir olmaktan uzaktır. Kendi haklılıklarını ispat çabası içinde olan propagandacılar, mevcut rejimin sürdürülebilirliğini çürütmeye çalışmaktaydılar. İkinci yaftada da padişah hakkında "bundan sonra zâlim gaddar ve dinsiz Hamid denilecek hem diyeceğiz" gibi ağır tabirler kullanılıyordu. Üçüncüsünde de "Adalet adalet âh adalet" diye sesleniliyor, "kâffe-i Hıristiyanlar ki adaletsiz padişahı gâib ve nâ-bedid eylesun hüdâ âmin ve âminler olsun" diyerek yafta padişaha beddua ile bitiriliyordu. Dördüncü ve beşinci yaftaların ortak içerikleri de adalet vurgusu ve "adalet üzere davalara bakılsun" isteğiyle mahkemelerin ıslahı isteği üzerine kuruluydu. Kanaatlerin oluşmasında etkili olan yaftaların dili dikkatlice incelendiğinde Ermenilerin dindaşlarına doktrin aşılama çabası yanında ülke içi ve dışında kamuoyu oluşturma amacına yönelik gayretler içine girdikleri görülür[77].

Ermeniler, idare biçimi ve hukuksuzluklar üzerinden yürüttükleri propaganda çalışmaları ile en azından bir kısım Müslümanların desteğini kazanabilmek amacıyla sık sık Müslümanlara da çağrılar yapıyorlardı. Amasya'da Ermeni İhtilal Komitesi tarafından asılan yaftalarda hürriyet vurgusu ve aynı kavram üzerinden Müslümanları yanına çekme çabasını gözlemlemek mümkündür. Profesyonelce

---

[75] BOA, *A.MKT.MHM.*, 724/18. 17 Mayıs 1311/29 Mayıs 1895; BOA, *A.MKT.NZD.*, 247/34. 2 Cemaziye'l-evvel 1274/20 Aralık 1857. Hükümet yanlısı Ermeni din adamını korkutmak üzere evinin kapısına yafta asılmıştı. BOA, *DH.TMIK.M.*, 83/49. 13 Muharrem 1318/12 Mayıs 1900.

[76] BOA, *A.MKT.MHM.*, 618/21. 7 Teşrin-i Sani 1311/19 Kasım 1895; BOA, *DH.ŞFR.*, 413/108. 13 Mayıs 1325/26 Mayıs 1909.

[77] BOA, *Y.PRK.BŞK.(Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı)*, 32/19. 7 Temmuz 1309/19 Haziran 1893; BOA, *Y.A.HUS.* , 274/27. 6 Mayıs 1309/18 Mayıs 1893.

hazırlanan yaftada devletin Ermenilere karşı geliştirdiği politikayı çürütme çabası da yer alır:

> İslâm biraderler. Medeniyetlü şehirde birlikde yaşayan milletler beyninde mezheb davasını ayırd etmek kalkmışdır. Her ferd hürriyet ve hakkâniyet hükm etmektedir. Ve ahalileri gün gün ileri gitmekdedirler… Bu adaletsizliğin önünü alub efkârımıza nâil olmak içün ihtilâl çıkarmak yani zorbalığıyla ve gayret ederek medeniyetlü milletlere uymak ve her bir fenalığa karşu durub bir hükümet teşkil etmekdir. Fakat hükümetin uygunsuzluk ve haksızlıklarına Türk ahalilerimiz dahi hem efkâr olarak fenalığı ziyadeleştirmeğe sebebiyet vermektedir. Bizim vatanımızın halâsı içün mahbûshanelerde ve idam olarak hesabsız canlar telef etmekdeyiz. Buna ise fesâdlık ismi verirler. Hürriyet ve terakkiyât ve ıslahât üzerine ne zaman mübahase eder isek ahmakdırlar gayret ile çalışub kan döküb ve kurbanlar verdiğimizde eşkıya ismi verirler. Fakat hükümetin sözü bize vazife değildir. Yalnız bize ağır gelen Türkiye ahalimizin aldandığıdır. Ey İslâm vatandaşlar. Size ilan ediyoruz ki bundan böyle uykudan uyanınız ve düşününüz bir defa ki nerede bulunmakdasınız. Biz Ermeniler son nefesimize gelene kadar çalışub ihtilâlimizi ilerü getürüb efkârımıza inşallah muvaffak olacağını evvelki pek yakındır. Siz de tahkik ederek boş durmayınız. Bırakınız millet ve mezheb beyninde olan nefsâniyeti. Çalışınız vatan uğruna ve bizim feryadlarımızı işidiniz. Ol vakt siz de fâidelenirsiniz[78].

Arnavut ve Arap milliyetçilerin hazırladıkları yaftalar da Ermenilerin hazırladıklarıyla benzerlikler gösterir. Topluluk bilincine seslenen bu yaftalarda da milliyetçi bir dil kullanılmıştır. "Arnavud kavmine" hitaben yazılan yaftada milli tarihleri kısaca özetlenmekte, ardından bütün Arnavutlara ayaklanma çağrısı yapılmaktaydı. Yaftada toplumun aklından ziyade coşkulu duygularına hitap eden ifadeler kullanılmıştı:

> …Halbuki siz ciddi işlerle Katolik Ortodoks Müslüman Arnaudlar kardaş olduğunuzu âleme ilan-ı ifhâm etdiniz. Sizin kanınız aynı kandır hepiniz bir sadrın bir vatanın sevgili ve fakat bedbaht evlatlarısınız... Her otuz senedenberu gerek arzın her tarafında vatandaşlar arasında intişâr eden edebiyat-ı milliyemiz öyle bir mevki-i bülend ihrâz etdi ki Bulgar harab, hatta yeni Yunan edebiyatıyla hemenân olacak dereceyi buldu… Avrupa sulh ve siyasası bizim arzularımızla asla haleldâr olamaz. Çünki işimiz sulh asayişi temin edecek bir işdir. Bizim bir fikr-i sakimimiz yokdur. Biz hukuk-ı milliyemizi taleb ederiz… Bizde rûy-ı arzda ki akvâm gibi bir vatan istiyoruz. Arnaud vatandaşlarımız … Allah bizimle beraberdir. Bayrağımız İskender Bey'in nam-ı mukaddes ve muhteremidir. Ağzımızda şu nidâ olduğu halde bilcümle Müslüman Katolik Ortodoks Arnaudlar bu sancağın sâye-i satvetine toplanalım. Arnaud vatan-ı muâzzamının şu

[78] BOA, *Y.PRK.ASK.*, 103/73/. 28 Şaban 1312/23 Şubat 1895.

1926 Yılında İzmir suikastı davasında asılan Gürcü Yusuf'un boynuna asılan yafta.
Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Bel_Mtf_000636

bende-i hâkiri sizin ile beraber olarak kanımızın malımızın vatanımzın muhafazası içün çalışmağa hazırım. Gayret ey Arnaudlar gayret[79].

Arap Ülkelerinin Haklarını Koruma Cemiyeti adına Arap milliyetçileri tarafından hazırlanan yaftalarda da benzer ifadelere rastlanır:

> Ey Müslümanlar. Yıllarca entrikalar ve huzursuzluklar içinde yaşayan Arap ve Hıristiyan milleti Türklerin sömürgesi altında ülkelerimiz harabe haline gelmiştir… Ey Müslümanlar. Atalarınızın milliyetçiliklerini ve şereflerini hatırlayın. Türklerden kurtulmuş olanlara da bakınız… Atalarınız nasıl özgürdüyseler siz de istiklale cesur olunuz ki haklarınızı savunun… Ey Suriyeli Hıristiyanlar, Müslümanlara meydan okuyun. Sizlerin de özgür olmakta hakkınız var. Biz biriz. Hedefimiz bir o da Arap ülkelerini

[79] BOA, *Y.PRK.M.*, 4/85. 21 Şevval 1319/31 Ocak 1902.

> Türklerden kurtarmak… Zalim valimiz doğru ve yanlışı ayıramıyor. Bu adaletsizliklerden bizi kurtarırsınız diye bu şikâyeti size sunduk. Allahtan sonra sizden adaleti bekliyoruz[80].

Adalet isteği ortak ideal olarak her etnik gruba ait yaftalarda karşımıza çıkar. Aynı zamanda Arnavut ve Arap toplumlarının milli figürlerini simgeleştirilerek bağımsızlık özlemleri aktarılıyordu.

V. Yafta, Kamusal Alan ve Güvenlik Siyaseti

Onsekizinci yüzyıl sonlarında ilk defa önemli görülebilecek oranda propaganda faaliyetleriyle karşılaşan Osmanlı Devleti beyanname, ilanname ve yaftanın potansiyel gücünün farkına varmıştı. Devlet, bu tür propaganda araçlarını giderek artan oranda tehdit olarak görmeye başladı. Özellikle grup halinde hareket eden muhalif kesimlerin propaganda faaliyetlerinden ziyadesiyle çekiniyordu. Bundan dolayı Rumeli'deki etnik milliyetçilik temelli hareketlere karşı aşırı derecede hassas davrandı, önlemler aldı ve karşı propaganda faaliyetlerine girişti. Propaganda araçlarına karşı devletin olumsuz tutumu elbette propaganda araçlarının kendilerinden menkul gücünden ziyade, kitleler üzerinde bırakmış olduğu tesirden kaynaklanıyordu. Halkı yönlendirme kapasitesi ve kitleleri kontrolsüz hale getirme potansiyeli bu tür araçları kontrol ve baskı altında tutmak için yeterli sebepti. Kişisel eylemlere karşı ise daha müsamahakâr davranılıyordu. Örneğin Rum isyanına denk düşen bir zamanda İstanbul'da kışla duvarına asılan yaftanın sorumlularını bulmak üzere güvenlik görevlileri harekete geçirildi. Yaftanın asıldığı çevre bir süre gözetim altında tutuldu. Devlet, "bu misillü hareketin sebebi olarak vükelâ-yı saltanatı seniyyenin tevahhuşlarını müstelzim ve mesâlih ve devlet-i aliyyenin rü'yetinde tekâsül ve kusuru mucib bir keyfiyet" gördüğünden işi sıkı tutuyordu. Yeniçeriler ve isyan halindeki Rumlar yaftayı asabilecek potansiyel suçlular olarak görülüyordu. Bu amaçla yeniçeriler, "bi'l vücûh emniyetnâmem gelmek içün vâki olan taâhhüdatın te'kidi garazına mebni sünnet-i seniyyeye temessüken be'yat-ı Rıdvan hakkında sudûr eden âyet-i kerime kıraât ve bey'at ve taâhhüdat sûreti icra ve kasem-i billah olub onlar dahi bi'l-mukabele cümleten hulf-ı billah ederek tarafeynden levâzım-ı teminât ifâ olunduktan" sonra kahvehaneler kontrol edilerek başıboş tayfası ve şüpheliler ağa kapısına hapsedilmiş; esnaf kethüdaları ise yeniçeri ağası huzuruna çağırılarak içlerinde bulunan yaramazları haber vermeleri istenmiştir[81]. Aynı zamanda siyasî iktidarın bu davranışları klasik güvenlik refleksleriydi.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yafta olaylarının giderek artması ve daha örgütlü hale gelmesi sonucu oluşan tehdit algısı ile birlikte devlet toplumsal yaşamın her alanını kuşatıcı bir pratiğe doğru yönelmiştir. Bundan

---

[80] BOA, *Y.PRK.DH.*, 1/35. 25 Haziran 1297/7 Temmuz 1881. Bulgar milliyetçiler de Doğu Rumeli'de yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Geniş bilgi için bkz. BOA, *İ.MTZ.(04)*, 9/376. 2 Şaban 1301/27 Mayıs 1884; BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/68. 1 Şevval 1311/8 Nisan 1894; BOA, *A.MTZ.(04)*, 145/7. 6 Cemaziye'l-ahir 1324/28 Temmuz 1906.

[81] BOA, *HAT.*, 1345/52604. 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820.

sonra devlet, kamusal alanları daha etkin denetlemeye başladı. Bu durum devletin güvenlik politikasından kaynaklanıyordu. Bu da olaylar meydana gelmeden önce olayların engellenmesi olarak açıklanabilecek bir önleyici güvenlik anlayışına dayanıyordu. Bu anlayış belgelere de çeşitli şekillerde yansımıştır. Yafta asanlar bu anlayışın etkisiyle "bedhâh, müfsid, habis, hevâlarına tâbi müfsidler, dâima fesad ve ihtilâl-i bilâd" üzere bulunanlar olarak tanımlandı[82]. Yafta asanların eylemleri ise "tahrikât, ifsadât, mefsedet, ezhânı tahdiş, garaz-ı fâside, efkârı tehyiç, fezahât-ı lisâniye, neşr-i fesâd ve ika-i melânet, İslam ve Ermeni ahali beynine ilga-yı münâferetle yekdiğeri aleyhinde mukâteleye tahrik, ibarat-ı muzırra-yı melânetkârane, hükümetin zihnini iğfâl" olarak adlandırılıyordu[83]. Hükümet, siyasî yaftaları daha özel biçimde "ezhân-ı umumiyeyi hükümet aleyhinde tahrik ve teşvik" olarak tanımlıyor, her iki taraf da Müslüman ise ifade biçimi "ifk-i iftira"ya dönüşüyordu[84].

Güvenlik siyasetinin pratiklerini ise güvenlik anlayışı ve siyasî gerginlikler belirliyordu[85]. Yaftalarla karşılaşan zaptiyenin ilk yapması gereken "teskin-i heyecan-ı efkâr" idi[86]. "Böyle şeylerin vukuûnda derhal men'iyle sebebinin tahkik ve müretteblerinin buldurulub icra-yı istintakları lâzimeden ve ikdâmı vezâif-i memûriyetden"dir[87]. Ardından devletin hassas davrandığı bir konu olan Müslim-gayrimüslim çatışmasını önlemek üzere gerekli adımlar atılıyordu. Özellikle etnik milliyetçiliğin söz konusu olduğu olaylarda yakın kazalardan derhal askerî kuvvet sevk ediliyordu[88]. Gerekli görülmesi durumunda "İslâm ve Hıristiyan bi'lcümle eşrâf ve müteberân-ı belde müttehiden muhafaza-i asayişe çalışılmak içün taht-ı taâhhüde alınmış ve talebe sâhibi olan hoca efendilerden talebenin

---

[82] BOA, *HAT.*, 1345/52604. 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820; BOA, *C.ADL. (Cevdet Adliye)*, 2791. 16 Recep 1213/24 Aralık 1798; BOA, *Y.PRK.AZJ.*, 34/37. 28 Rebiü'l-evvel 1314/6 Eylül 1896; BOA, *DH.ŞFR.*, 185/69. 27 Teşrin-i Sani 1311/9 Aralık 1895; BOA, *DH.MKT.*, 2072/63. 23 Teşrin-i Sani 1311/5 Aralık 1895.

[83] BOA, *Y.PRK.ASK.*, 30/6. 23 Safer 1303/30 Kasım 1885; BOA, *MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları)*, 133/85. 23 Şevval 1327/7 Kasım 1909; BOA, *MVL.*, 313/81. 27 Muharrem 1274/11 Eylül 1857; BOA, *DH.SYS.*, 55/1, 22. 30 Kanun-i Evvel 1326/12 Ocak 1911.

[84] BOA, *Y.PRK.EŞA. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik)*, 20/60. 19 Teşrin-i Evvel 1294/31 Aralık 1878; BOA, *C.ADL.*, 2791.16 Recep 1213/24 Aralık 1798; Bu eylemler içinde bulunanlar ise çoğunlukla polis, işçi, kâtip, subay, asker, öğrenci, esnaf, rahip ve öğretmen gibi çeşitli meslek gruplarına mensup kimselerdi. BOA, *ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı)*, 407/6. 2 Rebiü'l-evvel 1317/10 Temmuz 1899; BOA, *Y.A.HUS.* , 285/97. 26 Cemaziye'l-evvel 1311/5 Aralık 1893; BOA, *Y.A.HUS.* , 261/144. 25 Zilhicce 1309/20 Temmuz 1892; BOA, *DH.MUİ.*, 39/1-22. 18 Teşrin-i Sani 1325/1 Aralık 1909; BOA, *A.MKT.MHM.*, 662/46. 9 Zilhicce 1319/19 Mart 1902; BOA, *Y.PRK.ASK.*, 48/29. 23 Zilkade 1305/1 Ağustos 1888.

[85] Güvenlik pratiklerini yalnızca yaftalar değişmeye zorlamadı. Diğer bazı gelişmeler de yeni pratikleri uygulamayı zorunlu kılmıştı. Geniş bilgi için bkz. İlkay Yılmaz, "Güvenlik Politikaları, Anarşizm Tehdidi ve Abdülhamid Yönetimi", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015, s. 199-209.

[86] BOA, *Y.PRK.ASK.*, 108/107. 18 Cemaziye'l-ahir 1313/5 Aralık 1895; BOA, *DH.TMIK.*, 1/42. 16 Cemaziye'l-ahir 1313/3 Aralık 1895.

[87] BOA, *A.MKT.UM.*, 452/69. 22 Recep 1277/3 Şubat 1861.

[88] BOA, *Y.PRK.ASK.*, 108/107. 18 Cemaziye'l-ahir 1313/5 Aralık 1895.

geceleri medreselerinden hârice çıkarılmayacaklarına" dair teminat alınıyordu[89]. Yine etnik ve dinî çatışma tehlikesine karşı mahkemeler farklı şehirlere alınabiliyordu[90]. Bunun yanında padişah gerekli görmesi durumunda "ahali-i müslime dağdar-ı esef olarak" Müslümanlar arasında genel bir "nümayiş"in gerçekleşmesine engel olmak için gizli soruşturmalar yürütmek üzere polis komiseri tayin ediyordu[91]. Siyasî ve sosyal ortam olan kahvehaneleri denetlemek üzere işlerlik kazandırılan jurnal sistemi yerine merkezinde polis ve bekçilerin olduğu yeni uygulamaları da ön plana çıkarmıştı[92]. İstanbul'da yafta yapıştırılan mahallelerde "köşebaşlarına Pazartesi gecesinden hafiyyen çifte nokta vaz' olunarak" gizli polisler yerleştirilmişti[93]. Devlet, yeni durumda kamusal alana taşan protestoları kontrol altında tutabilmek içinse polis ve bekçilerin merkezde yer aldığı jurnal sistemini yaygınlaştırmaya başlamıştı[94]. Kayseri'de yafta olaylarından dolayı "yafta fâilinin… beher hal meydana çıkarılması çarşu esvâkın muhafazası içün burada dahi olduğu vecihle bekçiler tayini... bekçi olmayan diğer mahallerde de bu sûretle bekçiler tayini" istenmişti[95].

Protesto ve protesto araçlarına karşı kanunlar da devreye sokuldu[96]. İlk Ceza Kanunnâmesi'nde sözlü protesto ve propagandaya yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Örgütlü muhalefetin yaftaları yoğun olarak kullanması Ceza

---

[89] BOA, *DH.TMIK.*, 1/62 22 Teşrin-i Sani 1311/4 Aralık 1895.

[90] BOA, *Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı)*, 8/58. 9 Nisan 1311/21 Nisan 1895; BOA, *DH.MKT.M.*, 7/33. 6 Zilhicce 1313/19 Mayıs 1896. Yargılamalarda Ermeni komitacılara uzun mahkûmiyetler verilmesine dikkat ediliyordu. Öte yandan devletin bir taktik olarak kullandığı anlaşılan uzun mahkûmiyetlerin Avrupa devletlerinin müdahalesine ve Ermenilerin "tazallumâne kıyamlarına" sebep olmasından korkuluyordu. "Erbâb-ı mefsedet kendi hallerinde serbest bırağılacak olurlar ise kan dökmek ve azîm ihtilâl çıkarmak cümle-i efkâr hâinânelerinden olan Ermeni fesâd komitelerinin cüretleri bütün bütün tezâyüd ile teşebbüsât-ı ihtilalkâranelerini artık men etmek kâbil olamayacağı ve hatta yaftayı talik eden merkûm Karabet nam diğer Arastakis mukaddemâ suikasdciler komitesine mensûbiyetinden dolayı...". BOA, *Y.PRK.ZB.*, 8/55. 19 Mayıs 1307/31 Mayıs 1891.

[91] Tokat'ta benzer bir olay yaşanmıştır. BOA, *Y.EE.*, 88/44. 25 Mayıs 1309/6 Haziran 1893; BOA, *DH.ŞFR.*, 175/98. 20 Haziran 1311/2 Temmuz 1895; BOA, *HR.TO.*, 128/94. 10 Teşrin-i Evvel 1317/23 Ekim 1901.

[92] Kırlı, *a.g.m.*, s. 58-62.

[93] BOA, *A.MKT.NZD.*, 247/34. 2 Cemaziye'l-evvel 1274/20 Aralık 1857.

[94] BOA, *Y.PRK.ZB.*, 11/7. 21 Kanun-i Sani 1308/2 Şubat 1893.

[95] BOA, *DH.ŞFR.*, 163/26. 20 Kanun-i Evvel 1309/1 Ocak 1894; "Geceleri sivil memûrlar ittihazıyla mütecâsirlerin beher hal zahire ihrâcı..". BOA, *DH.MUİ.*, 71/19. 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910.

[96] Klasik dönemin kapıya katran sürme fiili bir suç ihbar etmekten ziyade iftira atarak namuslu kişileri karalamaya yönelik olursa "hadd" cezası ile cezalandırılırdı. XVIII. yüzyıl Şeyhülislamı Abdurrahim Efendi'nin fetvası şu şekildedir: "Zeyd ve zevcesi Hind ve Zeyneb'in menzili kapusuna katran sürüp ba'dehu vech-i muharrer üzere katran sürdüklerini ikrar eyleseler mezburlara ne lazım olur?. Elcevab: Te'dib". Menteşzade Abdurrahim Efendi, *Fetava-yı Abdurrahim Efendi, I*, Dersaadet 1243, s. 123. Yine aynı suça mahalleden ihraç ve ta'zir cezaları verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Cemal Çetin, "Anadolu'da Katran Sürme Vak'aları: Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Hukukî, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750), *Turkish Studies*, Volume 9/1, Winter 2014, s. 133-156.

Kanunnâmesi'nde değişiklikler yapmayı zorunlu kıldı. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında kanunnameye yafta türü kâğıtların dağıtılmasını denetleyecek maddeler eklendi. Kamusal alanı yaftalara karşı denetlemek amacına yönelik yapıldığı anlaşılan bu düzenlemeler özellikle milliyetçi hareketlere karşı düşünülmüştü. Kanunun 216. maddesi doğrudan yafta ile ilgiliydi: "Bir adamın… halkın nefretini mucib olacak şeyleri diğer bir şahsı kendüsüne bir cemiyetde lisânen veyahut el yazusu veya beyaz kâğıd talik ve neşriyle isnâd eder ve memûrin-i devlet hakkında bi gayr-ı hak müfteriyâta tasaddi ider ve şahs-ı merkûmun bu isnâdatı iftira olduğu tebeyyün eyler ise gadr olunan maddenin fâili hakkında kanunen tertib edecek ceza aynıyla müfteri hakkında icra olunur." diyordu. Yaftacılara caydırıcı olması için sürgün cezası gibi ağır cezalar konulmuştu. Yine Kanunnâme'de, suçlamaların yalan çıkması durumunda Kanunnâme'nin 82. maddesine dayalı olarak beş seneden az olmamak üzere kalebentlik cezası verileceği belirtiliyordu[97]. Van olayları sırasında yaftaları kullanarak halkı tahrik eden Ermeni Komitacılar, Van'dan sürgün edilmişlerdi[98]. Memurlar ise görev yerleri değiştirilerek Anadolu'ya sürgün ediliyor veya açığa alınıyordu[99].

Olayların giderek artması üzerine kamusal alanın kontrolünü kaybetmek istemeyen polis gittikçe artan oranda yeni yöntemler uygulamak zorunda kaldı. Bu yöntemlerin altını çizerken devletin yaftayı ve hayat bulduğu kamusal alanları düzenlemeye ve kontrol etmeye yönelik uygulamalarının değiştiğini de belirtmek gerekir. Buna örnek bir olay İstanbul'da yaşanmıştır. Kumkapı Patrikhane sokağında yafta yapıştıranları bulabilmek için polis, "bir aydan berü dilenci ve tulumbacı ve serseri kıyafetinde dolaşarak ve geceleri Kumkapı sokaklarında yatub gizlenerek ibzal-i mesâi-i fevkalâde" etmiştir[100]. Eskiden olsaydı muhtemelen esnaf temsilcileri çağrılarak kendilerinden suçluların bulunarak teslim edilmesi istenecekti. Yafta yapıştıranlar, "takayyudât ve tecessüsât-ı lâzime icrasıyla beraber o makûle yabancı eşhasın ef'âl ve harekâtı taht-ı basiretde" tutuluyordu[101].

Artan yafta olayları soruşturma tekniklerine de yeni unsurlar ekledi. Yazıların benzerliğinin kontrolü, işyeri veya haneye baskınlar düzenleyerek suç aletlerinin keşfi gibi yeni teknikler klasik soruşturma tekniklerinden farklı usuller içeriyordu. Konya'da Agâh Efendi'nin soruşturmasında görev yerine gidilerek durum soruşturulmuş; kâtibin erkenden gelerek masasının çekmecesindeki evrakları yaktığının tespit edilmesi üzerine suçlu bulunarak tutuklanmıştı[102]. Yine, Tarsus Ermeni mezarlığına asılan bir yaftadan dolayı "kimin hatt-ı destiyle yazıldığının

---

97 BOA, *MVL.*, 1076/45. 6 Zilhicce 1282/21 Nisan 1866; BOA, *A.MKT.MHM.*,724/18. 17 Mayıs 1311/29 Mayıs 1895.

98 BOA, *Y.PRK.ASK.* 30/6. 23 Safer 1303/30 Kasım 1885; Yine Haçin Ermeni Murahhası Derzis Ohannes Vanparyan da Ceza Kanunnâmesi'nin 66. maddesi gereğince sürgün edilmiştir. BOA, *MV.*, 133/85. 23 Şevval 1327/7 Kasım 1909.

99 BOA, *BEO*, 1317/98770. 19 Muharrem 1317/29 Mayıs 1899. İstanbul'da görevli Bâb-ı Seraskeri eczacılarından İbrahim, belediye eczalığıyla Anadolu'ya sürgün edilmiştir. BOA, *İ.DH.*, 1331/30. 9 Kanun-i Sani 1311/21 Ocak 1896.

100 BOA, *Y.PRK.ZB.*, 8/55. 19 Mayıs 1307/31 Mayıs 1891.

101 BOA, *Y.PRK.UM.*, 16/21. 26 Recep 1307/18 Mart 1890.

102 BOA, *Y.PRK.UM.*, 45/42. 24 Mart 1315/5 Nisan 1899.

izhârı içün ehl-i İslâm ve milel-i sâireden Türkçe okur-yazar oldukları istihbar olunan müteâddid kesan celb ve bunların bazıları dahi maâ isticvâb" edilmiştir[103]. Bütün bunlar yeni protesto araçları ile karşılaşan Osmanlı zaptiyesinin zorunlu olarak dönüşüm içerisine girdiğini göstermektedir.

VI. Örgütlü Muhalefet: Ermeniler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında sivil toplumun gelişmesi ve sonucunda ortaya çıkan kitle siyaseti, yine bu zamanda sayıları artmaya başlayan örgütlü muhalefetin yaftaları etkin olarak kullanmasına sebep oldu[104]. Örgütlü muhalefet içinde özellikle iki kesim yaftaları etkin kullanmaları yönüyle diğerlerinden ayrılır. Bunlar Abdülhamid yönetimini yıkmaya ve yerine meşrutiyet idaresini kurmaya odaklanan Ermeni örgütleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Her iki kesim de eylemlerinde gittikçe artan oranda yafta ve beyannamelere yer vermiştir. 1907 yılına kadar her iki grubun propaganda metotları şaşılacak derecede benzerlikler içermesine rağmen bu gruplar, eylemlerini büyük ölçüde birbirilerinden bağımsız olarak sürdürmüşlerdir.

1892'de Hınçak Komitesine bağlı Ermeni militanlarının Ocak 1892 Cuma gecesi Merzifon, Pınarbaşı, Amasya, Gümüşhacıköy, Çorum, Yozgat ve Boğazlıyan kazalarının muhtelif şehir ve köylerinde cami ve hükümet binaları ile evlerin duvar ve kapılarına beyannameler yapıştırmalarıyla başlayan olaylar, yaftanın Osmanlı toplumsal hayatında gücünü göstermesi bakımından özel olarak incelenmesi lazım gelen bir örnektir[105]. Geniş bir sahada cereyan eden bu olay kamuoyuna yaftaların ve daha genel ifade biçimiyle propagandanın gücünü göstermesi bakımından etkili olmuştur. Dağıtılan yaftalar *Hınçak* gazetesinin Temmuz 1892 nüshasından alınmıştı. *Hınçak* önderliğinde Merzifon Amerikan Koleji'nde bastırılan yaftalar, cami ve hükümet konağı gibi mahallere bırakılmasına özen gösterilerek büyük bir gizlilik içinde dağıtılmıştı. Yaftalar, küçük ebatlı kâğıtlar üzerine siklostil ile yazılmıştı. "Osmanlılar" diye seslenen yaftalar, "İslam dinini nefret edilir hale getiren ve Osman'ın kutsal tahtını kirleten zalim hükümdar Abdülhamit'in son günleri yaklaşmıştır… İntikam anı gelmiştir… Cesaretli olun…" diye devam ediyor ve halkı sultana ve rejime karşı isyana teşvik ediyordu. Ermeniler, rejim değişikliğini Müslümanlar da destekliyormuş gibi göstermek için beyannamelere "İslâm Vatanperverler Komitesi" ve "Ehl-i İslâmın Selametini Arayan Hindistanlılar" gibi hayali cemiyet isimleri yazmışlardı. Ermenilerin astığı yaftalar, başını gizli Ermeni cemiyet ve komitelerinin çektiği örgütlü muhalefetin eseriydi[106].

---

[103] BOA, *A.MKT.MHM.*, 709/25. 27 Zilkade 1313/10 Mayıs 1896.
[104] Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38/Mart 2008, s. 125-134.
[105] BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/61. 26 Şubat 1309/10 Mart 1894; BOA, *DH.MKT.*, 1875/64. 25 Eylül 1307/7 Ekim 1891.
[106] BOA, *A.MKT.MHM.*, 618/21. 20 Teşrin-i Evvel 1311/1 Ocak 1896; BOA, *Y.A.HUS.* , 256/14. 20 Kanun-i Sani 1307/1 Şubat 1892; BOA, *Y.PRK.ZB.*, 8/55. 4 Mayıs 1307/16

Tokat'ta da "Adaletperver Kumpanyası" adına Müslüman hanelerin kapılarına yaftalar asılmıştı[107]. Köşe başlarına atılan kundaklarda çeşitli konulara dikkat çekiliyordu:

> İslâm vatandaşlarımız. Vatanımızda hürriyet ve selâmetini muhafaza etmek içün müslim ve gayrimüslim yekvücûd olarak kanımızın son katresini dökmek vazife-i mukaddesemizdir. İmdi muhibb-i vatandaşlarımız elyevm hükümetimizin hal-i hâzırası gaddarlığı rüşvethorluğu hakikâten adalete muğayir harekâta vatanımızın hukukunu paymâl etmek derecesine getürülmüş olduğundan anı adüvvü ekberimiz kıyasıyla yekdil ve yekvücûd hukukumuzun tesâhübete cansiperâne sa'y ve gayret etmemiz lâzımdır[108].

Sivas sokaklarına "Vatan Cemiyeti" adına dağıtılan yaftalarda da benzer içeriğe yer verilmişti:

> Memâlik-i Osmaniyenin ahvâl-i siyasiye ve idaresi taht-ı tazyikde olduğu gibi ahali dahi dûçar-ı sefâletde ve bunun başlıca sebebi ise haksız hükümetin mürtekib ve gaddar memûrları olub ellerindeki kazma ile vatanın mezarını eşmekdedirler İslâmlar mütezarrır olduğu gibi Ermeniler dahi müteşekki olduğundan görülen haksızlıkları isma'â çalışmakda iseler de hükümet iki vatandaş arasında husûmet tohumunu ekmekdedir. Ale'l-husus vali-i vilayet ahlâk-ı müfsidânesiyle bütün vilayeti ihlâl edüb asayiş-i dâhilîyi fesâda vermekdedir. El ele verelim. Hükümetin ağır yük boyunduruğunu ezelim. Hürriyet bayrağını yükseğe kaldıralım[109].

Amaç, halkı galeyana getirerek Merzifon ve Sivas çevresinde etnik çatışma çıkarmaktı[110]. Dağıtılan yaftalar iktidarı harekete geçirdi ve sayıları 700'e ulaşan tutuklamalar yapıldı. Olay, uluslararası bir sorun haline gelerek krize dönüştü. Olayların daha da büyümesinin zararlı olacağı düşünülerek sessizce bunların kapatılması yoluna gidildi. Soruşturma sırasında yapılan tutuklamalarla bağlantılı sanık sayısı 1800'e ulaşmıştı. Sorumluları yargılamak üzere Ankara'da kurulan mahkemede suçluların bir kısmı idam cezasına çarptırıldı[111].

İkinci örgütlü muhalefet olan İttihat ve Terakki Cemiyeti için de siyasî muhalefet yapmak üzere yafta kullanmak vazgeçilmez bir yöntem haline gelmişti. Cemiyet, kuruluşundan itibaren modern yöntemler olarak değerlendirilmesi lazım gelen her türlü propaganda aracını yoğun şekilde kullanmıştır. Yaftaya da

---

Mayıs 1891; BOA, *Y.A.HUS.* , 285/97. 26 Cemaziye'l-evvel 1311/5 Aralık 1893; Ahmet Kolbaşı, *1892-1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)*, IQ Yay., İstanbul 2011, s. 319.

[107] BOA, *BEO.*, 319/23878. 18 Teşrin-i Sani 1309/30 Kasım 1893.

[108] BAO, *Y.PRK.ASK.*, 95/72. 18 Cemaziye'l-evvel 1311/27 Kasım 1893.

[109] BOA, *A.MKT.MHM.*,724/16. 27 Nisan 1311/9 Temmuz 1895.

[110] BOA, *DH.TMIK.*, 58/12. 30 Rebiü'l-evvel 1316/18 Ağustos 1898; BOA, *DH.TMIK.*, 183/28. 12 Eylül 1320/25 Eylül 1904.

[111] Ahmet Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılabı Duruşmaları*, Ötüken, İstanbul 2011, s. 112-150; Kolbaşı, *a.g.e.,* s. 256-275; Abdullah Özdağ, "Tokat Sancağında Ermeni Olayları (1890-1900)", *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s. 427-438.

bunlar içinde ayrı bir değer atfetmek gerekir. Ekim 1895 tarihinde Cemiyet'in kurucularından İbrahim Temo, İstanbul'da meydana gelen Ermeni yürüyüşü ve ardından meydana gelen olaylar sebebiyle beyanname yayınlamanın yararlı olacağını düşünmüştü. Cemiyet'ten arkadaşları ile birlikte hazırladıkları 1000 adet bildiriyi İstanbul'un muhtelif semtlerinde dağıttılar. Cemiyet, bildirisinde Ermenileri eleştirmekte, eleştirilerin asıl odağına ise Abdülhamit'in istibdat rejimini yerleştirmekte ve halkları, özellikle de Türkleri ve Müslümanları istibdat rejimine karşı ortak savaşa çağırmaktaydı: "Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahâne hareketleri mucibi teessüfümüzdür… Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi müstebid hükümetten ıslahât ve hürriyet isteriz... Bizim de hürriyete, serbestiye aşık ve müstahak olduğumuzu medeniyete gösterelim"[112]. Bu bildiri Cemiyet'in bilinen ilk propaganda dokümanıdır.

Cemiyet, hürriyetin ilanına kadar basın ve propaganda araçlarından geniş ölçüde yararlandı. Temmuz 1908'de hürriyetin ilanı ile sona eren süreçte halkın gösterdiği destek büyük oranda etkin propagandanın sonucuydu. Propaganda Rumeli ve Anadolu'daki taşra şehirlerinde etkisini erken göstermişti. İstanbul'da ise ancak Aralık ayından itibaren yaftalar sokaklarda görünmeye başladı. Ocak ayından itibaren Beyoğlu sokakları ve kamu binalarının duvarlarındaki yaftaların sayısı artmaya başlamıştı. Bu yaftalar mutlakiyetçi yönetimi şiddetle eleştiriyor ve rejimin değişmesini talep ediyordu. Zaptiyenin sıkı denetimine rağmen yaftalar Beyoğlu ve Pangaltı'da artmaya devam etti. Ülke içinde basılma imkânı bulunmayan yaftalar, zaptiyenin denetim altına almakta zorlandığı yabancı postaneler aracılığıyla Cenevre, Paris ve Londra'dan getirilip dağıtılıyordu[113]. Ay sonunda zaptiye, yaftaları asmakla suçladığı otuz iki cemiyet üyesini tutukladı. Önlemlere rağmen başkentteki propagandaya engel olunamıyordu. Şubat ayında bu defa Prens Sabahaddin tarafından oldukça ağır dille kaleme alınan bir bildiri İstanbul camilerinde dağıtıldı. Mayıs ayına gelindiğinde yaftalar artık Cemiyet'in İstanbul'daki yeraltı örgütü vasıtasıyla dağıtılır hale gelmişti. Dağıtılan bu risalelerden birinde halka anayasanın yakında ilan edileceği duyuruluyordu. Bu risalenin çok sayıda kopyası İstanbul sokaklarına da atıldı. Dağıtılan bildirilerin ve duvarlara asılan yaftaların ardı arkası kesilmiyordu. Hatta bir defasında Taksim caddesine asılan yaftaları ertesi gün binlerce kişi okumuş, zabıtanın durumu haber alması üzerine yaftaların bir kısmı toplatılmış, ancak tamamı zamanında toplatılamadığından Zaptiye Nazırı görevden alınmıştı. Temmuz sonlarında İstanbul sokakla-

[112] İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yay., İstanbul 2000, s. 42.

[113] İktidar tarafından zararlı olarak tanımlanan neşriyatın ülke topraklarına girişini engellemek üzere Matbûat Nizamnâmesi'ne uygun maddeler eklenmişti. Nizamnâme'nin 9. maddesi şöyleydi: "Mevadd-ı politika ve mülkiyeyi şâmil olmak üzere devlet-i aliyyeye taârruz ve husûmet efkârıyla memâlik-i ecnebiyyede tab' etdirilen gazete ve evrak mertebe-i sâirenin memâlik-i şahâneye idhal ve neşri memnûdur". *Düstur*, Tertip. 1, Cilt. 2, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1279, s. 222; BOA, *DH.MKT.*, 2453/123. 4 Zilkade 1318/23 Şubat 1901; BOA, *MF.MKT.*, 343/62. 4 Cemaziye'l-ahir 1314/10 Kasım 1896; BOA, *Y.PRK.MYD.*, 19/98. 17 Rebiü'l-evvel 1315/13 Ekim 1897. Selanik'te cemiyet tarafından yapıştırılan ilannameler hakkında bkz. BOA, *TFR.I.MN.*, 188/18784. 23 Cemaziye'l-ahir 1326/22 Temmuz 1908.

rında dağıtılan bildiriler ile özgürlük çağrıları yenilendi[114]. İhtilal, İstanbul ve taşrada yapılan propaganda faaliyetleriyle ortaya çıkan sivil itaatsizlikler sonucu ilan edilmişti.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da benzer örneklere rastlamak çok da şaşılacak bir durum değildir. Sivas'ta 24 Haziran 1919 günü çarşıda iki yere astırılan yaftalarla Mustafa Kemal Paşa'nın görevden el çektirildiği halka ilan edilmişti[115]. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Sivas şube reisi Halit Bey tarafından astırılan iki yafta, yapıştırıldığı yerden bilinmeyen kişilerce indirildi. Yine, Sivas'ta Dörtyol mevkiindeki Taşhan duvarına beyanname yapıştırılmış ve bu beyannamede inkılaplar aleyhinde ifadelere yer verilmişti. Bölgeye gelen Ankara İstiklâl Mahkemesi hemen çalışmalara başlayarak yafta yapıştırdığı ileri sürülen Çil Mehmed'i "şekl-i hükümeti tağyir" suçlamasıyla idam etti. Yanında bulunan diğer suçlular ise hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldılar. Olay, yerel elitlerin hesaplaşmasının bir yansımasıydı[116].

VII. Sonuç

Osmanlı Arşivleri'nde dağınık halde bulunan onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllara ait yaftalar, zengin bir içeriğe sahiptir. Sınırlı sayıdaki bu belgelerde yöneticiden sıradan insana kadar her kesimden insanın yafta örneklerine ulaşmak mümkündür. Zengin bir içeriğe sahip yaftalarda milliyetçilik ve meşrutiyet rejimi gibi konulara yoğun olarak rastlanılır. Yolsuzluk ve adaletsizlik temalarını da bunlara eklemek gerekir. Yaftalarda siyasî eleştirilere de rastlamak mümkündür. Bu siyasî eleştirilerden merkez ve yerel idareciler paylarını almışlar, sultan da eleştiri dışında bırakılmamıştır.

Mevcut örnekler, yaygın ve güçlü olmasa da yaftalar çevresinde ifadesini bulan zayıf bir protesto kültürünün daha gazeteler ortaya çıkmadan önce oluşmaya başladığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, yaftanın kullanılması halkın büyük bir bölümünün taleplerini farklı araçlarla ifade etmeye başladığını gösterir.

Ondokuzuncu yüzyılda okur-yazar oranının gittikçe artması, örgütlü muhalefetin ortaya çıkması ve ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmeye başlaması yaftaların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu ise iktidar için gerçek bir tehdit oluşturuyordu. Etnik milliyetçilik ve ardından Jön Türk muhalefetine dayalı faaliyetler kamusal alanın denetimini zorlaştırmaya başladı. Tam da bu zamanda yeni

---

114 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim, İstanbul 1915, s. 96-110; BOA, *ZB.*, 389/75. 30 Kanun-i Evvel 1322/12 Ocak 1907.

115 Alkan, *a.g.e.*, s. 112-167; Cevdet R. Yularkıran, *Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları*, Sivas Hizmet Vakfı, Sivas 2009, s. 48.

116 Benzer bir başka olay ise 1926 yılında Adana'nın Kozan ilçesinde cereyan etmiştir. Kozan'ın muhtelif mahallelerine yapıştırılan yafta münasebetiyle açılan inceleme, daha sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne intikal etmiş, sonuçta Kozan eşrafına mensup iki aileden birinin diğeri aleyhine siyasî nüfuz kazanmak maksadıyla provokasyona giriştikleri ortaya çıkmıştır. Geniş bilgi için bkz. Alkan, *a.g.e.*, s. 112-167.

doğmakta olan ulus-devletler de meşruiyetlerini yeniden inşa etmek için yaftalara başvurdular.

Osmanlı Devleti, propaganda faaliyetlerinin artması üzerine bu eylemleri giderek artan oranda tehdit olarak algılamaya başladı. Özellikle örgütlü muhalif kesimlerin propaganda faaliyetlerinden ziyadesiyle çekiniyordu. Bundan dolayı, etnik milliyetçilik ve rejim eleştirisine dayalı örgütlü muhalefete karşı aşırı derecede hassas davrandı, önlemler aldı ve kamusal alanlarda denetim kurmaya yöneldi. Sonuç olarak, bu durum güvenlik politikası ve ona bağlı olarak güvenlik pratiklerinin değişmesine yol açtı.

Belgeler:

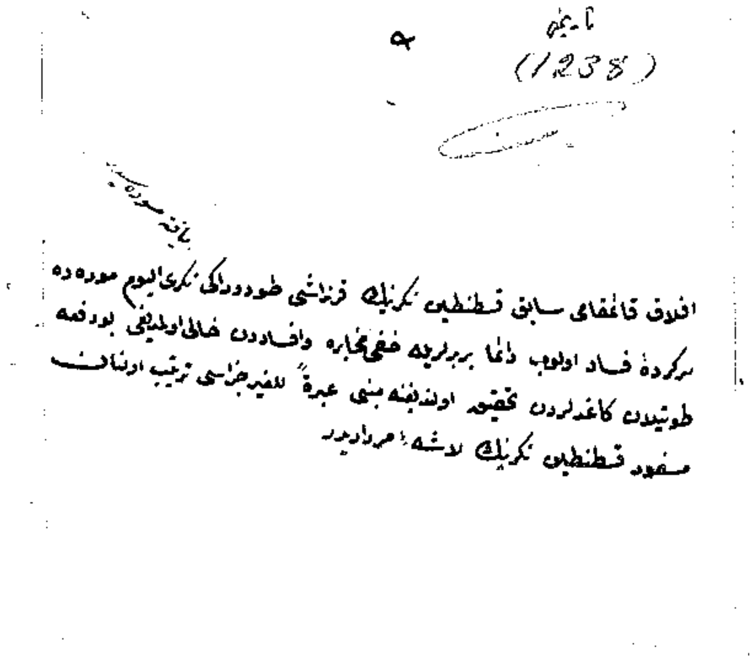
(1238)

یافته مسوده سی

افلاق قائمقامی سابق قسطنطین نکریک قرنداشی طودوراکی نکری الیوم موره ده
سرکردۀ فساد اولوب دائما بربریه خفی مخابره وافساددن خالی اولمدیغی بو دفعه
طوتیلان کاغدلردن تحقیق اولندیغنه بنی عبرة للغیر جزاسی ترتیب اولنان
مقتول قسطنطین نکریک لاشۀ مرداریدر

Belge 1: Eski Eflak Kaymakamı Konstantin Nekri için Hazırlanan Yafta Müseveddesi (BOA, *HAT*, 282/16805-A).

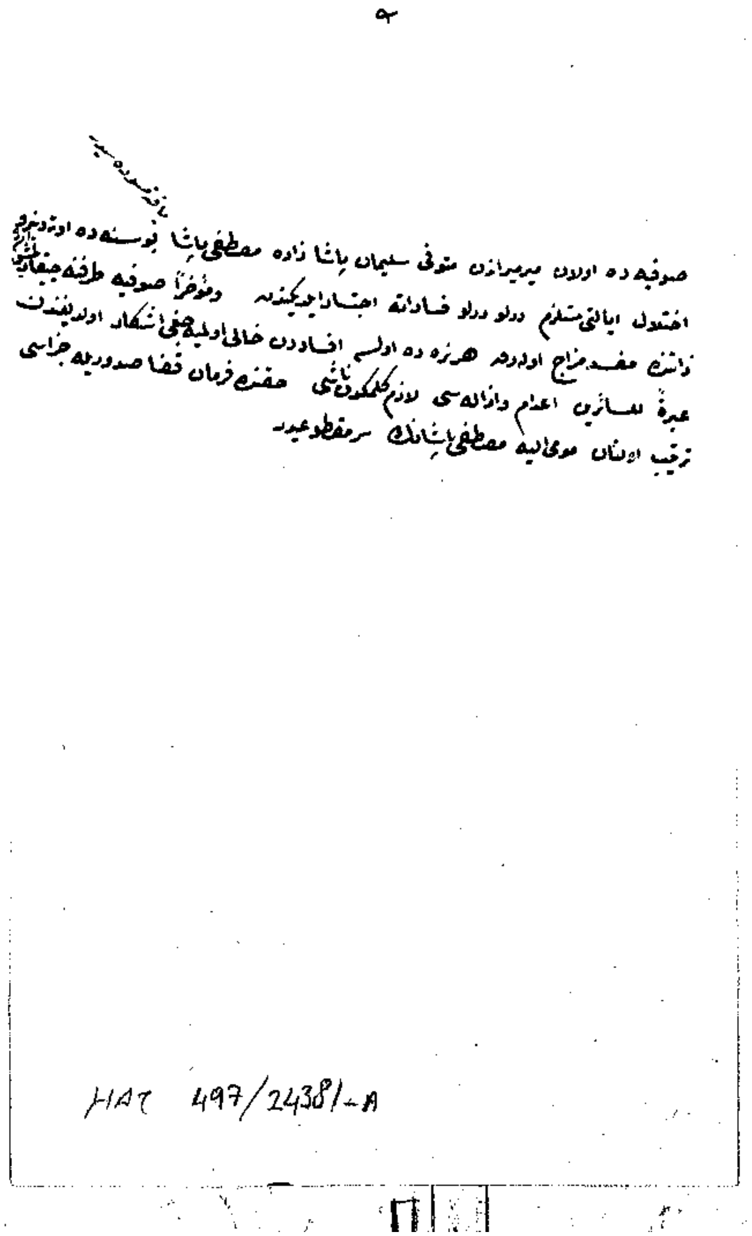

Belge 2: Mirmiran Mustafa Paşa için Hazırlanan Yafta Müseveddesi (BOA, *HAT*, 497/24381-A).

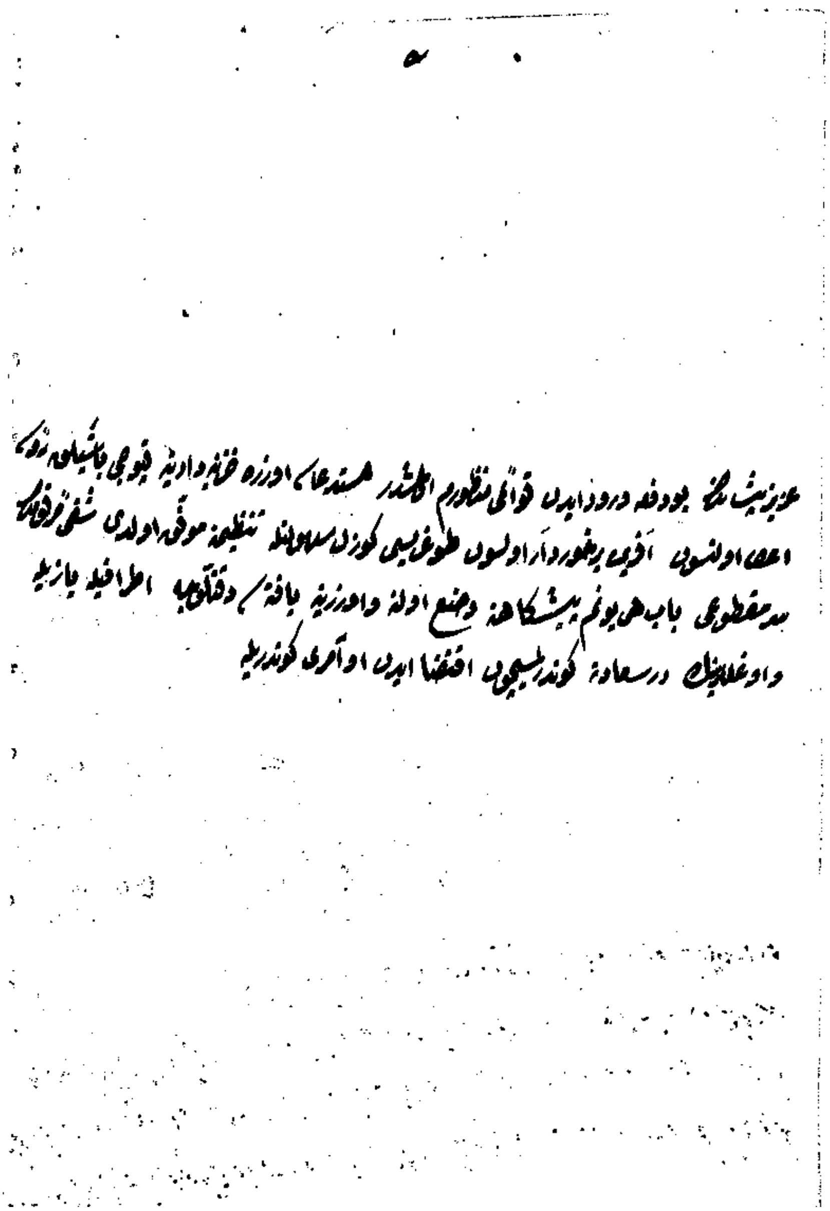

Belge 3: Suçlunun cesedinin Bab-ı Hümayun önünde yaftasıyla birlikte teşhir edilmesi. (BOA, *HAT*, 1313/51109).

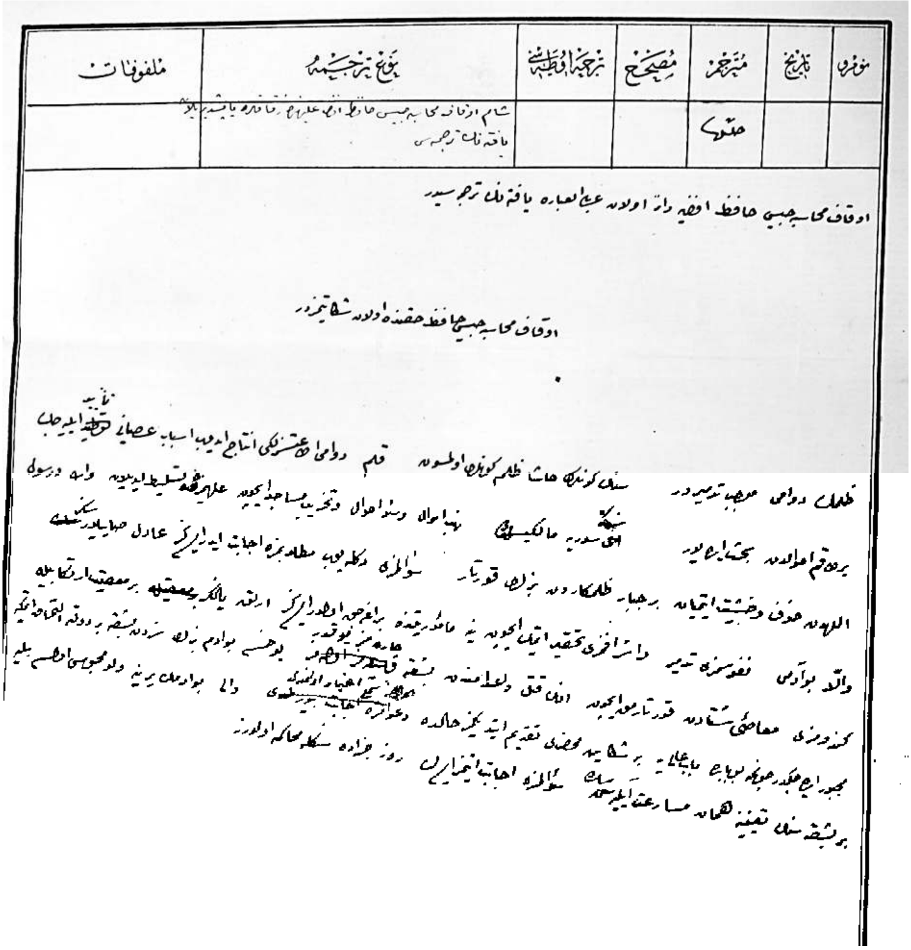

نومرو	تاريخ	مترجم	مصحح	ترجمه اولونديغي	نوع ترجمه	ملفوفات

Belge 4: Evkaf Muhasebecisi Hafız Efendi hakkında sokaklara asılmış Arapça yaftanın tercümesi. (BOA, *HR.TO.*, 520/74).

Kaynakça

Arşiv Belgeleri / BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı), 618/21; 284/22; 613/20; 662/46; 709/25; 724/16; 724/18.

A.MKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı), 125/61; 142/33.

A.MKT.NZD. (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı), 280/46; 247/34.

A.MKT.UM.(Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı), 452/69.

A.MTZ(04), (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı),), 65/73; 121/93; 145/7; 146/23; 61/58; 50/60.

A.VKN. (Bab-ı Asafi Vakanüvislik Kalemi), 1/18; 1/4.

BEO (Babıali Evrak Odası Evrakı), 1317/98770; 281/21032; 352/1; 612/45871; 3332/249854; 1530/11417; 288/21595; 319/23878.

C.ADL. (Cevdet Adliye), 2791.

C.MTZ. (Cevdet Eyalet-i Mümtaze), 2/53; 1/45.

DH.EUM. 2.Şb. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube), 68/52.

DH.İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı), 16/158.

DH.MB.HPS. (Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı), 155/9.

DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1985/68; 1453/110; 1833/29; 1875/64; 1995/60; 2072/63; 2340/88; 2453/123; 255/91; 2631/51; 2826/49; 385/42.

DH.MUİ. (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Evrakı), 39/1-22; 71/19.

DH.SYS. (Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı), 55/1, 22.

DH.ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), 396/68; 162/96; 163/26; 175/98; 185/69; 413/108.

DH.TMIK.(Dahiliye Nezareti Muamelat ve Islahat Komisyonu), 83/49; 1/42; 1/62; 183/28; 267/33; 58/12.

DH.TMIK.M., (Dahiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu), 83/49.

HAT(Hatt-ı Hümâyûn), 1312/51051; 1313/51109; 1313/51166; 1345/52604; 184/8597; 213/11674; 282/16805; 282/16805-A; 290/17381-A; 394/20834; 496/24325; 497/24381-A; 951/40840; 22/1077; 1045/43184; 1066/43722; 1109/44685; 1113/44773; 124/5120; 1469/24; 186/8785; 927/40280.

HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), 61/12.

HR.SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi), 74/64.

HR.TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı), 520/74; 128/94; 520/75.

İ.DH. (İrade Dahiliye), 377/24937; 1331/30.

İ.HB. (İrade Harbiye), 6/5.

İ.MTZ.(04)(İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan), 9/376.

MF.MKT. (Maarif Nezareti Evrakı), 892/38; 683/9; 343/62.

MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları), 133/85.

MVL. (Meclis-i Vala Evrakı), 743/49; 1076/45; 308/79; 313/81.

ŞD (Şura-yı Devlet Evrakı), 2988/20; 1203/7.

TFR.I.MN.(Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı), 188/18784.

Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 328/63; 255/6; 256/14; 261/144; 269/152; 274/27; 280/88; 285/97; 319/56; 313/7.

Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı), 88/44.

Y.MTV. (Yıldız Müteevvi Maruzat Evrakı), 108/141; 90/22.

Y.PRK.ASK.(Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat), 103/73; 30/6; 42/42; 48/29; 95/72; 108/107.

Y.PRK.AZJ.(Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller), 19/48; 34/37.

Y.PRK.AZN. (Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı), 23/3.

Y.PRK.BŞK.(Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı), 32/19.

Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı), 8/58; 1/35.

Y.PRK.EŞA. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik), 20/60.

Y.PRK.M. (Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik), 4/85.

Y.PRK.MK. (Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı), 9/82.

Y.PRK.MYD. (Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyeti Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi), 1/93; 19/98.

Y.PRK.UM.(Yıldız Perakende Evrakı Umumi), 45/116; 16/21; 29/61; 29/68; 45/41; 45/42; 45/50.

Y.PRK.ZB. (Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Evrakı), 1/73; 11/7; 4/86; 8/55.

ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı), 407/6; 389/75.

Süreli Yayınlar

Düstur, Tertip.1, Cilt.2, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1279.

Düstur, Cilt.1, Tertip.1, Matbaa-i Amire, 1289.

Muahede (Gazetesi), 22/15 Zilhicce 1328/18 Aralık 1910.

Yeni Gazete, 20 Kanun-ı Evvel 1327/2 Ocak 1912.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17.Yüzyıl)*, Anakara 2001.

Alkan, Ahmet Turan, *İstiklal Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılabı Duruşmaları*, Ötüken, İstanbul 2011.

Ateş, Toktamış, *Siyasal Tarih*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2014.

Avşar, Servet, *Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propagandası*, Kim Yay., Ankara 2004.

Başaran, Mehmet, "Tire'de 1908 ve 1912 Seçimleri ve Bir Propaganda Metni", *Toplumsal Tarih*, 43/Temmuz 1997, s. 38-43.

Bektaş, Arsev, *Kamuoyu İletişim ve Demokrasi*, Bağlam yay., İstanbul 1996.

Çaksu, Ali, "18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri", Osmanlı Kahvehaneleri, (Haz. Ahmet Yaşar), Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 81-93.

Çetin, Cemal, "Anadolu'da Katran Sürme Vak'aları: Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Hukukî, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750), *Turkish Studies*, Volume 9/1, Winter 2014, s. 133-156.

Çetinkaya, Y. Doğan, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38/Mart 2008, s. 125-140.

Domenach, Jean Marie, *Politika ve Propaganda*, (Çev. Tahsin Yücel), Varlık Yay., İstanbul 1995.

Emiroğlu, Kudret, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2014.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV/1984, s. 69-78.

Faroqhi, Suraiya. *Yeni Bir Hükümdar Aynası*, (Çev. Gül Çağlalı Güven), Alfa Tarih, İstanbul 2011.

Halebi, *Mültekâl-Ebhûr*, (Şerh. Mehmed Mevkufati, Sad. Ahmed Davudoğlu), Doyuran Matbaası, İstanbul 1980.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul 2000.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, (Çev. Ayda Erbal), İletişim, İstanbul 2006.

Karakışla, Yavuz Selim, "Balkan Savaşı'nda Yayımlanmış Osmanlı Propaganda Kitabı Siyah Kırmızı", *Toplumsal Tari*h, 104/Ağustos 2002, s. 60-63.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, TTK, Ankara 1988.

Kavas, Ahmet, "Hasan Paşa (Cezayirli Gazi)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, I*, (Yay. Yönetmeni. Ekrem Çakıroğlu), YKY, İstanbul 2008, s. 542-543.

Kaya, Mehmet, Siklon, Sinem, "Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/Güz 2012, s. 62-73.

Keppel, George, *Narrative of a Journey, Across the Balcan, in the Years 1829-1930*, Vol.I, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1831.

Kırlı, Cengiz, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, 83/Kış 1999/2000, s. 58-79.

---, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" 1840-1844*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 10-45.

Kolbaşı, Ahmet, *1892-1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)*, IQ Yay., İstanbul 2011.

Kolçak, Özgür, "…Cümle Palankaları Küffâr Aldı…": 1663-64 Osmanlı Habsburg Savaşında Dezenformasyon, Propaganda ve Siyasi İktidar", *Osmanlı Araştırmaları,* XLIII /2014, s. 165-192.

Kömeçoğlu, Uğur, "*Homo Ludens* ve *Homo Sapiens* Arasında Kamusallık ve Toplumsallık: Osmanlı Kahvehaneleri", *Osmanlı Kahvehaneleri*, (Haz. Ahmet Yaşar), Kitabevi yayınevi, İstanbul 2009, s. 45-80.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998.

Maksudyan, Nazan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, Syracuse University Press, New York 2014.

Menteşzade Abdurrahim Efendi, *Fetava-yı Abdurrahim Efendi, I*, Dersaadet 1243.

Mutaf, Abdulmecid, "Osmanlı'da Zina ve Fuhuş Olaylarına Karşı Toplumsal Bir Tepki: Kapıya Katran Sürmek ve Boynuz Asmak", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balıkesir*, (Ed. Bülent Özdemir, Zübeyde Güneş Yağcı), İstanbul 2007, s. 93-104.

Özdağ, Abdullah, "Tokat Sancağında Ermeni Olayları (1890-1900)", *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s. 427-438.

Özkoçak, Selma Akyazıcı, "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri", *Osmanlı Kahvehaneleri*, (Haz. Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 17-35.

Öztürk, Serdar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Özellikleri", *İletişim*, 2005/21, s. 95-124.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB, İstanbul 1983.

Pehlivanlı, Hamit, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında Müttefiklerin Propagandası ve Karşı Propaganda", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VII, 21/Temmuz 1991, s. 535-552.

Qualter, Terence H., "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (Çev. Ünsal Oskay), C.35, 1/1980, s. 260-261.

Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavramı ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Tarhan, Nevzat, *Psikolojik Savaş*, Timaş, İstanbul 2011.

Temo, İbrahim, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yay., İstanbul 2000.

Tepekaya, Muzaffer, "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII, 27/Güz 2013, s. 33-61.

Tulum, Mertol, *XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, TDK, Ankara 2011.

Ulu, Cafer, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Harp Mecmuası Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı*, 12/Bahar 2012, s. 61-83.

Yakut, Esra, "Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2/Güz 2006, s. 25-40.

Yaşar, Ahmet, "Erken Modern Osmanlı'da Kahvehane Yasaklamaları", *Osmanlı Kahvehaneleri*, (Haz. Ahmet Yaşar), Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 36-44.

Yılmaz, İlkay, "Güvenlik Politikaları, Anarşizm Tehdidi ve Abdülhamid Yönetimi", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, (Haz. Fikret Adanır, Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015, s. 199-209.

Yularkıran, Cevdet R., *Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları*, Sivas Hizmet Vakfı, Sivas 2009.

Öz: Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda protesto ve propaganda amacıyla cadde ve sokaklara asılan yazılı kâğıtlara yafta, çeşitli malzemelere sarılarak bırakılanlarına ise kundak denilmekteydi. Önemli bilgiler ihtiva eden bu malzemeler, her kesimden sosyal zümrelerin kullandıkları propaganda araçları olmaları açısından paha biçilmez kaynaklardır. Bu incelemede, yafta ve beyannamelerin tarihsel gelişimi, amaçları, kullanım alanları, içerikleri ve devletin bunlara karşı geliştirdiği güvenlik politikası ana hatlarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, örgütlü ve örgütsüz muhalif kesimlerin yaftayı kendi çıkarları için nasıl kullandıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca yaftanın devlet ve toplum üzerindeki siyasî ve sosyal etkileri de ele alınmıştır. Resmî kurumların askerî ve siyasî amaçlı propaganda çalışmaları ise bu araştırmanın dışında tutulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Propaganda, Yafta, İlanname, Beyanname, Sultan, İktidar, Afiş

Culture of Propaganda and Protest in the 19. Century Ottoman State: "Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş" *Yafta*s

Abstract: In the eighteenth and nineteenth centuries, the posters put up in the streets for protest and propaganda were called *yafta* and those wrapped around other objects were called *kundaq*. These posters are invaluable sources as they contain important information and were used by all segments of the society as a tool for propaganda. This study intends to analyse the historical development of *yafta* and *beyanname* (manifesto), their purposes, uses,

contents and the precautions taken by the state against their use. Within this framework, the main emphasis is on how organized and unorganized opposition used *yaftas* to their advantage. The article also discusses the political and social influence of *yafta*s on the state and the society. The military and political propaganda practices of governmental institutions are not within the scope of this study.

Keywords: Propaganda, *Yafta*, Manifesto, Sultan, Power, Poster.

20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti

Can NACAR*

Osmanlı hükümeti, başkentinin artan ticaret hacmine ve buharlı gemi trafiğine cevap verebilmek amacıyla, 1890'da Fransız vatandaşı Marius Michel'e Haliç'in İstanbul ve Galata sahillerinde liman tesisleri kurma ve işletme imtiyazı vermiştir. Michel ve arkadaşları tarafından bu imtiyazın icrası için kurulan Dersaadet Rıhtım Şirketi, 1895 yılında 758 metre uzunluğundaki Galata rıhtımının, 1899 ve 1900 yıllarında ise Sirkeci ile Karaköy Köprüsü arasındaki rıhtımın inşasını tamamlayarak deniz trafiğine açmıştır (Devran, 2009: 12, 39 ve 45). Ortaya çıkarılan modern tesisler bir yandan ticaret hacminin artmasına katkıda bulunmuş, diğer yandan liman sahalarında çalışan hamal ve kayıkçıları işlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, liman çalışanları, Dersaadet Rıhtım Şirketi ve hükümet arasında yeni teknolojilerin kullanımı, çalışma koşulları ve ücretler ile ilgili uzun soluklu bir mücadele yaşanmıştır.

Şirket ile liman çalışanları arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara göre bu mücadelenin 1895-1909 yılları arasındaki gelişimi şöyledir: Galata rıhtımının faaliyete geçmesiyle birlikte mavnacılar yeni teknolojileri ve sermaye-yoğun teçhizatı protesto etmek için hızlıca harekete geçmiştir. Bunun sonucunda şirket mal nakliyesi konusunda onlara önemli tavizler vermek zorunda kalmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda, şirket yönetimi hükümetin desteğini alarak müzakere gücünü arttırmış ve liman çalışanlarına, özellikle de hamallara, bazı konularda geri adım attırmayı başarmıştır. Mesela, 1907 yılında yapılan bir düzenleme ile gümrük hamallarının bağlı olduğu loncanın özerkliği azaltılmış ve yasadışı ücret

* Koç Üniversitesi, Tarih Bölümü / cnacar@ku.edu.tr

aldıkları belirtilen kırk iki hamal rıhtımdan cebren uzaklaştırılmıştır. Mamafih, şirketin başarısı da uzun sürmemiş, Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanıyla limanda yeni bir dönem başlamıştır (Quataert, 1987: 92-98; Kırpık, 2004: 276-78).

Taraflar arasında meşrutiyetin ilk haftalarında yeniden başlayan ve altı ayı aşkın süren mücadelenin kazananı bu kez liman çalışanları olmuştur. Örneğin gümrük hamalları, 1907 düzenlemesiyle kaybettikleri hakların çoğunu geri almayı başarmıştır. Ayrıca Şubat 1909'da, Osmanlı hükümeti ile Rıhtım Şirketi işlerinden zorla uzaklaştırılan kırk iki hamalın gümrük ve rıhtımda istihdam edilmesi konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu kazanımların elde edilmesinde Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhak etmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan kitlesel boykot hareketi önemli bir rol oynamıştır. Hamal ve mavnacılar boykota güçlü bir şekilde destek vermiş, bu sayede İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkilerini güçlendirerek Rıhtım Şirketi'ne geri adım attırmayı başarmışlardır. Ancak, İttihatçılarla liman çalışanları arasındaki ittifak da uzun soluklu olmamıştır. Mayıs 1909'da, hükümet ticari hayatın sekteye uğraması ve yabancı devletlerden gelen baskı nedeniyle İstanbul'daki hamalların gücünü sınırlayan yeni bir düzenleme yapmıştır (Quataert, 1987: 98-121; Elmacı, 1997; Kırpık, 2004: 278-80).[1]

Yukarıdaki anlatı on beş yıllık bir mücadele sürecini canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak bu anlatının cevapsız bıraktığı bazı sorular mevcuttur. Örneğin, Şubat 1909'da hükümet ve şirket arasında varılan anlaşmaya hamalların cevabı ne olmuştur? Şubat-Mayıs 1909 tarihleri arasında hamallar, Rıhtım Şirketi ve hükümet arasından neler yaşanmıştır?[2] 1909 yılı başında önemli kazanımlar elde ettiği belirtilen hamallar, birkaç ay sonra hükümet tarafından hazırlanan ve kendilerini hedef alan düzenlemeye nasıl tepki vermiştir? Bahsi geçen düzenleme neden Nisan 1909'da başkent sokaklarında patlak veren büyük bir isyandan hemen sonra yapılmıştır? Aşağıdaki satırlarda işlerinden 1907'de zorla uzaklaştırılan kırk iki hamalın ve onların gümrüklerde çalışan meslektaşlarının hikâyelerine odaklanılarak bu sorulara cevap aranacaktır. Ayrıca, meşrutiyetin ilanının ardından İstanbul limanında yaşanan altı aylık mücadelenin hamallar için bir 'başarı hikâyesi' olup olmadığı da sorgulanacaktır. Ama bunlardan önce kırk iki hamalın kim olduğuna ve Rıhtım Şirketi ile neden sorunlar yaşadıklarına bakmak faydalı olacaktır.

---

[1] Aşağıdaki satırlarda değinileceği üzere hamallar ile ilgili düzenleme aslında Mayıs değil Haziran 1909 tarihlidir. Tarih yazınında hamallar, şirket ve hükümet arasında Haziran 1909'dan sonra neler yaşandığı çok fazla incelenmemiştir. Ancak eldeki mevcut bilgiler, Haziran 1909 tarihli düzenlemenin ortaya uysal bir hamal grubu çıkarmadığına işaret etmektedir. Örneğin, bkz. Quataert, 1987: 102.

[2] Bu soru ile ilgili tarih yazınında tamamen bir sessizlik söz konusu değildir. Kadir Yıldırım ve Cem Doğan çalışmalarında İstanbul limanındaki hamalların Mart 1909'da yaptığı bir grevden kısaca bahsetmektedir (Yıldırım, 2013: 270; Doğan, 2013). Ancak her iki çalışmada da bu grev, hamallar ile şirket arasındaki uzun mücadelenin bağlamı içinde ele alınmamıştır.

I. Yeni Rıhtım ve İşleri Tehlikeye Giren Hamallar

Bahsi geçen kırk iki hamal, başkentteki çoğu meslektaşları gibi, imparatorluğun doğu vilayetlerinden gelmiş Kürtlerdir. Hayatlarını, Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ne yanaşan mavnaların yükleme ve boşaltma işlerini yaparak kazanmaktadırlar. 19. yüzyılın sonunda, bu hizmetleri karşılığında müşterilerinden arka yükleri için bir kuruş ve sırık yükleri için iki kuruş ücret almaktadırlar. İstanbul tarafındaki rıhtımın işletmeye açılmasıyla birlikte Dersaadet Rıhtım Şirketi mavnaların yükleme-boşaltma işini eline almış, kırk iki iskele hamalını da bünyesinde yevmiyeli olarak istihdam etmeye başlamıştır. Ancak birkaç ay sonra hamallar, kendilerine verilen günlük 3,5 kuruş ücret ile geçinmelerinin mümkün olmadığını belirtip zam istemiş, bu talepleri kabul edilmeyince müşterilerinden tekrar hamaliye ücreti almaya başlamışlardır.[3]

Hamalların bu hamlesi Dersaadet Rıhtım Şirketi ve tüccarlar arasında büyük rahatsızlık yaratmıştır. Şirket, Osmanlı devleti ile yaptığı sözleşme uyarınca, rıhtımda eşya yükleme ve boşaltma işinin kendisine ait olduğunu vurgulamış, hamalların müşterilerden kanunsuz olarak ücret aldığından yakınmıştır.[4] Tüccarlar ise taşıttıkları bir mal için hem şirkete hem de hamallara ücret ödemelerinin mağduriyetlerine sebep olduğunu ifade etmişlerdir.[5] Bu noktada belirtmek gerekir ki 20. yüzyılın başında başkentteki tüccarlar ve sefaret görevlileri, rıhtımdaki hamalların yanı sıra gümrüklerin dâhili hamallarının da çalışma pratiklerinden şikâyetçidir. Örneğin Britanya elçiliğinde ticari ateşe olan Ernest Weakley, Ocak 1907 tarihli bir raporunda Rüsumat Emaneti'nin gümrük hamalları üzerinde hiçbir kontrolü olmadığını, hükümet tarafından hazırlanan hamaliye tarifesinin uygulanamadığını ve tüccarların tamamen hamalların insafına kalmış olduğunu yazmıştır.[6] Ancak haklarındaki şikâyetlere rağmen, hem rıhtım hem de gümrüklerdeki hamallar 1907 yılına kadar durumlarını muhafaza etmeyi önemli ölçüde başarmıştır.

O yıl, Osmanlı hükümeti, ithal eşyaların gümrük vergisinin yüzde 8'den yüzde 11'e yükseltilmesi için altı Avrupa devletiyle anlaşmaya varmış, bunun karşılığında gümrük dairelerinin yeniden inşası ve ıslahı için tahsisat ayırmayı ve limanlardaki hamaliye ücretleriyle ilgili yeni hazırlanan tarifeleri uygulamaya sokmayı taahhüt etmiştir.[7] Ayrıca, başkentteki gümrük hamallarının çalışma koşulla-

[3] BOA, BEO 3641/272023, lef: 3 (10 Kânunusani 1324-23 Ocak 1909); FO 195-2315, no. 11, Başkonsolos Eyres'dan Gerard Lowther'a, İstanbul, 6 Nisan 1909.

[4] BOA, DH.MKT 1298/66, lef: 2 (5 Ağustos 1324-18 Ağustos 1908).

[5] BOA, BEO 3641/272023, lef: 3 (10 Kânunusani 1324-23 Ocak 1909).

[6] British Parliamentary Papers, "Correspondence Respecting the Increase of the Turkish Customs Duties," no. 2 (1907), s. 123. Bahsi geçen hamallar, gümrük sahası içindeki depolarda, muayene bölümlerinde ve işlemleri biten eşyaların gümrükten tüccarlara ait depolara naklinde çalışmaktadır.

[7] "%3 Gümrük Resmi Munzammı Hakkında Düveli Sitte-i Muazzama ile İmza Olunan İtilafname," *Düstur*, 1. Tertip, 8. Cilt, s. 692-95. Bahsi geçen altı Avrupa devleti şunlardır: Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya.

rını düzenleyen bir talimatnameyi de uygulamaya sokmuştur.[8] Bu talimatnameyle gümrükteki hamal loncasının özerkliği önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Örneğin, tüccarlar ile lonca yöneticileri (hamalbaşı ve kesedarlar) arasında bir anlaşmazlık çıktığında hamalların gümrük nazırları tarafından verilen emirlere uygun hareket etmesi gerekmektedir. Gümrük nazırları, kararlarına muhalefet eden veya su-i halleri görülen lonca yöneticilerini ve hamalları işten çıkarabilecektir. Kethüda ise nazırların kararlarına müdahale edemeyecek, sadece işten çıkarılan lonca üyelerinin yerine yeni hamallar alabilecektir (Quataert, 1987: 97).

1907 tarihli talimatname, rıhtımlarda çalışan hamallarla ilgili de bir madde içermektedir. Buna göre, gümrükte muamelesi yapılıp rıhtımın kenarına kadar getirilen eşyaların buradan alınıp mavnalara yüklenmesi Dersaadet Rıhtım Şirketi'nin sorumluluğunda olacak ve müşteriler sadece şirkete hamaliye ücreti verecektir (*Dersaadet Gümrük Hamallarına Mahsus Talimat*, 1908: 8).[9] Mart 1907'de, bu maddeye uygun hareket etmedikleri gerekçesiyle Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki kırk iki hamal rıhtımdan uzaklaştırmıştır. Ancak daha sonra Rüsumat Emini Hasan Fehmi Paşa'nın isteğiyle bu kişilerden on beşi şirket tarafından yevmiyeli olarak istihdam edilmeye başlamıştır.[10] 1907 yılının geri kalan bölümünde, gümrük ve rıhtım hamalları haklarında yapılan düzenlemelere ve işten çıkarmalara güçlü bir tepki verememiştir.[11] Dolayısıyla meşrutiyetin yeniden ilanının hemen öncesinde, Rüsumat Emaneti ve Rıhtım Şirketi İstanbul limanını sıkı bir denetime almış görünmektedir.

II. Temmuz 1908'de Meşrutiyetin İlanı ve Rıhtıma Geri Dönüş

Meşrutiyetin ilanıyla beraber limanda durum değişmiş, işten zorla el çektirilen Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi hamalları Ağustos ayının hemen başında rıhtıma geri dönüp tekrar kendi hesaplarına çalışmaya başlamış-

---

[8] Quataert'in belirttiği üzere bu talimatnamenin hazırlanmasında Avrupa devletlerinin talepleri önemli bir rol oynamıştır (Qauataert, 1987: 95). Örneğin, Britanya hükümeti gümrük hamalları Rüsumat Emaneti tarafından etkin bir şekilde kontrol altına alınmadan yüzde 3 gümrük vergisi artışına onay veremeyeceğini belirtmiştir. Bkz. *British Parliamentary Papers*, "Correspondence Respecting the Increase of the Turkish Customs Duties," no. 2 (1907), s. 148.

[9] Talimatnamede rıhtımdan gümrüğe olan nakliyat işlerinin kimler tarafından yapılabileceğini belirtilmemiştir. Zira rıhtıma yanaşan mavnalardaki eşyaların tahliye edilmesi ve gümrüğe nakledilmesi 1899 tarihli bir tarife ile Rıhtım Şirketi'nin yetkisine bırakılmıştır. Bkz. "Dersaadet Rıhtım Tarifelerini Tedkike Memur Muhtelit Komisyonun Son Raporuna Merbut Tarifeler," *Düstur*, 1. Tertip, 7. Cilt, s. 346-58.

[10] BOA, DH.MKT 1298/66, lefler:3 ve 4 (28 Ağustos 1324-10 Eylül 1908 ve 30 Ağustos 1324-12 Eylül 1908).

[11] Bu İstanbul limanının 1907 yılında hiçbir eyleme sahne olmadığı anlamına gelmez. Örneğin, 28 Haziran 1907 günü, Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'nde istihdam edilen on üç hamal işbaşı yapmayı reddetmiş ve arkadaşlarını iş bırakmaya teşvik etmiştir. Ayrıca bazı hamallar, Rıhtım Şirketi memurlarından birini ölümle tehdit etmiştir. Bunun üzerine şirket olaylara karışan dört hamalı derhal işten çıkarmıştır (Quataert, 1987: 98). Ayrıca bkz. BOA, ZB 46/23, lefler: 2 ve 4 (16 Haziran 1323- 29 Haziran 1907).

tır (Quataert, 1987: 98).[12] Şirket yöneticileri ise yaşanan bu gelişmeyi rıhtımın cebren işgali olarak tanımlamıştır. Onların ifadesine göre işgalci hamallar, ülkede yaşanan inkılabı garip bir surette tefsir etmekte ve bazı haklara sahip olduklarını iddia etmektedir.[13] Peki, hamalların rıhtıma geri dönerken kendilerine dayanak olarak gösterdiği bu haklar nelerdir?

Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi hamalları, başkentteki diğer meslektaşları gibi, loncada örgütlenmişlerdir. Loncaya üye olmak isteyen kişiler öncelikle hâlihazırda çalışmakta olan hamallardan birinin işten ayrılıp kendilerine yer açılmasını beklemek zorundaydılar. Bu gerçekleştiğindeyse yerine geçecekleri kişiye gedik ya da peştemallık olarak adlandırılan bir ödeme yapmaktaydılar. Ayrıca, lonca kethüdasına da harç ödemek zorundaydılar (Quataert 1987: 89-90). Hamalların ifadesine göre, 1907'de Rıhtım Şirketi onlara (muhtemelen işe girerken seleflerine yaptıkları ödemenin karşılığı olarak) para teklif etmiş ve mukabilinde rıhtımı terk etmelerini istemiştir. Bu teklifi reddettiklerindeyse hiçbir ödeme yapılmadan çalıştıkları iskeleden uzaklaştırılmışlardır. Diğer bir ifadeyle, lonca kurallarına göre satın aldıkları çalışma hakkı ellerinden zorla alınmıştır. Hamallar, Ağustos 1908'de rıhtıma geri döndüklerinde gediğin kendilerine verdiği çalışma hakkını kullanmayı ve müşterilerinden eskiden olduğu gibi hamaliye ücreti almayı istemektedir.[14] Sonraki günlerde limanda yaşanan olaylar onların bu taleplerde ne kadar ısrarcı olduğunu gösterecektir.

Ağustos ayı sonunda ya da Eylül başında, kırk iki hamal Rüsumat Emaneti'ne çağırılmış ve burada onlara hak iddialarını destekleyen bir ferman veya hüccet olmadığı söylenmiştir. Ayrıca, 1907 tarihli gümrük hamallarına mahsus talimatnameye göre eşyaların rıhtımdan mavnalara yüklenmesi için müşterilerden sadece Rıhtım Şirketi'nin nakliye ücreti alabileceği hatırlatılmıştır. Rüsumat Emaneti yöneticileri, bu sebeplerden dolayı hamallardan başka bir yerde iş aramalarını ve Rıhtım Şirket'ine hükümet tarafından verilmiş haklara tecavüz etmemelerini istemiştir. Hamallar ise bu isteklere cevaben rıhtımdan katiyen ayrılmayacaklarını, ücretlerini tüccardan almaya devam edeceklerini ve buna muhalefet edilirse ölmeye razı olduklarını belirtmişlerdir.[15] İlerleyen günlerde, şirketin şikâyeti üzerine, hamallar rıhtım bölgesinden birçok kez uzaklaştırılmış fakat her defasında inat ve ısrarla geri dönmüşlerdir. Nihayet, neredeyse tamamı zabıta tarafından tevkif edilerek hapishaneye gönderilmiştir.[16] Fakat tutuklu hamal-

---

[12] Meşrutiyetin ilanı sonrası Galata tarafı da liman çalışanlarının eylemlerine sahne olmuştur. Rıhtım Şirketi, Ağustos ayı sonlarında Galata Gümrüğü hamallarının rıhtım bölgesini ele geçirerek kendi başlarına çalıştırmaya başladıklarını bildirmiştir (Quataert, 1987: 99). Bu olay muhtemelen fazla uzun sürmemiştir. Ancak Rıhtım Şirketi, Galata Gümrüğü hamallarının kıyının karşı tarafındaki meslektaşlarından cesaret alarak tekrar harekete geçeceğinden endişe etmektedir. Bkz. BOA, DH.MKT 1298/66, lef: 3 (28 Ağustos 1324-10 Eylül 1908).

[13] A.g.k.

[14] BOA, BEO 3586/268888, lef: 3 (8 Haziran 1325-21 Haziran 1909); BOA, DH.MKT 1298/66, lef: 4 (30 Ağustos 1324-12 Eylül 1908).

[15] BOA, DH.MKT 1298/66, lef: 4 (30 Ağustos 1324-12 Eylül 1908).

[16] BOA, DH.MKT 2620/48, lefler: 1 ve 2 (18 Eylül 1324-1 Ekim 1908).

lar, Ekim 1908'de tahliye edilmiş ve kısa süre sonra rıhtıma geri dönerek tekrar kendi hesaplarına çalışmaya başlamışlardır.[17]

Zabtiye Nazırı, tutuklama olayı ve sonrasında yaşananlarla ilgili Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir raporda, loncaya üye olurken 30-40 lira peştemallık vermiş olan hamallara bunun karşılığı olarak bir ödeme yapılmadıkça onları rıhtımdan uzak tutmanın mümkün olmadığını vurgulamıştır.[18] Dersaadet Rıhtım Şirketi yöneticileri de Zabtiye Nazırı ile benzer düşüncelere sahiptir. Şirket tarafından kaleme alınan Ağustos 1908 tarihli bir raporda, 1907 yılında bölükleri dağıtılan hamal esnafının zamanında işe girebilmek için yüklü bir para ödemesi yaptığı belirtilmiştir. Hamallar, sahip olduklarını iddia ettikleri çalışma hakkını bu ödemeye dayandırmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu para onlara iade edilirse ortada dayanılacak bir hak kalmayacak ve limandaki sorun tamamen çözülecektir.[19] Ancak büyük bir olasılıkla ne şirket ne de hükümet bu konu hakkında somut bir adım atmamış, atmışsa bile hamallar belirli bir ödeme karşılığında rıhtımı terk etmeyi kabul etmemiştir.

Ekim 1908'de Avusturya'ya karşı başlayan boykot hareketi, hamalların elini güçlendiren bir gelişme olmuştur. Donald Quataert ve Doğan Çetinkaya'nın çalışmalarında detaylı bir şekilde gösterdiği üzere başkentteki gümrük ve rıhtım hamalları boykotun uygulanmasında önemli rol oynamış ve toplumun büyük sempatisini kazanmıştır (Quataert, 1987: 103-121; Çetinkaya, 2014: 39-88). Bu sayede hem hükümet yetkililerinin kendilerine karşı aldığı bazı kararları uygulatmamış hem de çalışma koşulları ile ilgili taleplerini sık sık gündeme getirebilmişlerdir. Örneğin Rıhtım Şirketi'nin ısrarlı şikâyetleri üzerine, 21 Kasım 1908'de Ticaret ve Nafia Nezareti, Adliye Nezareti'ne bir yazı göndererek Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki kırk iki hamal hakkında kanuni takibat başlatılmasını istemiştir. Bir hafta sonra Ticaret ve Nafia Nezareti bu kez Zabtiye Nezareti ile iletişime geçmiş ve bahsi geçen hamallara ön ayak olanlar hakkında tahkikat yapılmasını talep etmiştir. 30 Kasım günü ise Sadrazam Kamil Paşa, Rıhtım Şirketi'nin işlerine müdahale eden hamalların işten çıkarılması gerektiğini bildirmiştir. Ancak, boykot hareketinin yoğunlaştığı bir sırada yapılan bu hamleler büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır. İlerleyen günlerde, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin talep ettiği üzere arkadaşlarına ön ayak olan hamallar hakkında tahkikat gerçekleştirilip mahkeme açılmıştır. Fakat Ocak 1909'a gelindiğinde şirket, mahkemenin yavaş hareket ettiğinden yakınmaktadır. Zabtiye Nezareti ise bir mahkeme kararı olmadan hamallar hakkında kesinlikle muamele yapılmayacağını belirtmektedir (Quataert, 1987: 100).[20]

Bu noktada belirtmek gerekir ki 1908 yılı sonlarında Rıhtım Şirketi'nin başını ağrıtanlar sadece Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki hamal

---

[17] BOA, ZB 327/43 (9 Teşrinievvel 1324-22 Ekim 1908).
[18] A.g.k.
[19] BOA, DH.MKT 1298/66, lef: 2 (5 Ağustos 1324-18 Ağustos 1908).
[20] BOA, BEO 3492/261857, lefler: 1 ve 4 (27 Kânunusani 1324-9 Şubat 1909 ve 1 Kânunusani 1324-14 Ocak 1909); BOA, BEO 3479/260923, lefler: 2 ve 3(15 Teşrinisani 1324-28 Kasım 1909 ve 7 Kânunusani 1324-20 Ocak 1909).

bölüğü değildir. Kasım ayında şirket yöneticileri, Dersaadet Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü İskelesi'ndeki hamalların itaatsizliğinden şikâyet etmektedir. İtaatsizlikten kasıt muhtemelen Avusturya mallarının taşınmasının reddedilmesidir. Buna karşın hamallar ise gümrüğün dâhili hamalları olduklarını, şirketle bir irtibatları bulunmadığını ve dolayısıyla şirket yöneticileri tarafından nakliye işlerine dair verilen emirlere uyup uymama konusunda özgür olduklarını söylemişlerdir.[21] Bu ifadelerle aslında müşterilerinden kendi hesaplarına ücret alabileceklerini de iddia etmişlerdir. Tüm bunlar, aynı Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki meslektaşlarının yaptığı gibi, şirketin rıhtımdaki yükleme-boşaltma işlerindeki tekeline açık bir meydan okumadır.[22]

1908 yılının son günlerinde, hamallar elde ettikleri fiili kazanımların hükümet ve şirket tarafından resmen tanınması için harekete geçmiştir. 28 Aralık günü, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'deki dokuz hamal kesedarı Sadaret'e bir dilekçe göndermiş ve yıllardır Dersaadet gümrüğü rıhtımında çalışan kırk iki kişi işten çıkarılırsa hamal esnafının kadim çalışma usullerinin bozulacağını belirtmiştir. Kesedarlar, Sadaret'in Rıhtım Şirketi'ne bir tebligat göndererek böyle bir duruma izin vermemesini ve bahsi geçen kırk iki kişinin hamal esnafı meyanında çalışmaya devam etmesini istemektedir. Aksi takdirde, kentteki hiçbir hamal Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'nde çalışmayacaktır.[23] Ancak, bu dilekçeye Osmanlı hükümeti olumlu yanıt vermemiştir. Aksine, 1909 yılının hemen başında Şura-yı Devlet kırk iki hamalın elini oldukça zayıflatacak bir karara imza atmıştır. 23 Ocak tarihli kararda, rıhtım üzerinde vuku bulan bilumum nakliyat işlerinin münhasıran Rıhtım Şirketi'ne ait olduğu ve hamalların bu işlere müdahale ederek müşterilerden ücret almasına kesinlikle izin verilmemesi gerektiği belirtilmiştir.[24]

Bu kararın açıklanmasından kısa süre sonra Kamil Paşa hükümeti, hamallar ile Rıhtım Şirketi arasındaki sorunu çözmek için bir hamle daha yapmıştır. Şubat ayı başında, Ticaret ve Nafia Nazırı ile şirket müdürü bir görüşme gerçekleştirmiş ve Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki kırk iki hamaldan otuzunun şirket tarafından yevmiyeli olarak istihdam edilmesi konusunda anlaşmaya varmıştır. Geriye kalan on iki kişi ise gümrük hamalları meyanında çalışmaya başlayacaktır.[25] Quataert'in belirttiği üzere, hükümet bu anlaşma ile hamalları boykot hareketini sonlandırmaları için ikna etmeye çalışmaktadır (Quataert, 1987: 110). Ama amaçlanan sadece bu değildir. Hamallar, rıhtımda

---

[21] BOA, BEO 3479/260923, lefler: 2 ve 3(15 Teşrinisani 1324-28 Kasım 1909 ve 7 Kânunusani 1324-20 Ocak 1909).

[22] Bu çalışma için başvurulan Osmanlı arşiv belgeleri şirket ile Dersaadet Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü İskelesi hamalları arasındaki anlaşmazlığın nasıl sonuçlandığı hakkında maalesef bilgi vermemektedir.

[23] BOA, BEO 3479/260923, lef: 4 (15 Kânunuevvel 1324-28 Aralık 1908). Dilekçede imzası olan dokuz hamal kesedarı kendilerini "2,400 hamal esnafının vekilleri" olarak tanıtmaktadır.

[24] BOA, BEO 3641/273023, lef: 3 (10 Kânunusani 1324-23 Ocak 1909).

[25] BOA, BEO 3492-261857, lef: 2 (26 Kânunusani 1324-8 Şubat 1909). Anlaşmaya göre rıhtımda çalışacak otuz hamal şirket tarafından seçilecektir.

yevmiye ile çalışmayı kabul ettikleri takdirde Şura-yı Devlet'in 23 Ocak tarihli kararı uygulamaya sokulmuş olacaktır. Ayrıca şirket, bu hamalları İstanbul ve Galata rıhtımlarında farklı yerlere dağıtıp onların örgütlü gücünü kolaylıkla kırabilecektir.

Osmanlı hükümet yöneticilerine göre şirket ile Şubat ayında yaptıkları anlaşmayla birlikte rıhtımdaki sorunlar çözülmüş, hamalların şikâyet etmeye hakkı kalmamıştır. Sadrazam Kamil Paşa, kendilerine yapılan teklifi kabul etmeyip şirkete karşı kanunsuz eylemlerine devam eden kişiler olursa bunların cezalandırılması için Zabtiye Nezareti'nin gerekli belgeleri hazırlayıp savcılığa iletmesini istemiştir (Quataert, 1987: 101). Ancak hamallar bu tehdide kulak asmamış ve yaklaşık bir ay boyunca rıhtımda eskisi gibi çalışmaya devam etmiştir. Mart başına gelindiğinde ise hükümet ve şirket tarafından yapılan anlaşmayı kabul etmek için iki şart öne sürmüşlerdir. Bunlardan biri işe girerken ödedikleri gedik parasının kendilerine iade edilmesi, diğeri ise şirket tarafından istihdam edilecek olan otuz kişiye günlük yirmi beş kuruş ücret verilmesidir. Hükümet bu isteklere olumlu yaklaşmamış, aksine hamalların rıhtımdan uzaklaştırılması için gerekirse asker kullanılmasına karar vermiştir.[26] Hükümet yöneticileri, Avusturya boykotu sırasında da liman çalışanlarına karşı jandarma ve asker kullanılmasına dair kararlar almıştır. Fakat hamalların boykot hareketinde oynadığı kilit rolü ve oluşacak kamuoyu tepkisini göz önüne alarak bu kararları uygulayamamıştır (Quataert, 1987: 108). Mart 1909'a gelindiğiyse durum artık farklıdır. Şubat ayı sonlarında Osmanlı ve Avusturya hükümetleri, Bosna-Hersek meselesini halletmek üzere bir anlaşma imzalamış ve hemen akabinde boykot hareketi son bulmuştur (Çetinkaya, 2014: 65-66; Quataert, 1987: 111). Hamallar boykotun bitmesiyle birlikte hükümetin kendilerine karşı daha rahat harekete geçebileceğini düşünerek geri adım atmış ve anlaşmayı kabul etmiştir. Fakat aşağıda gösterileceği üzere hükümet, şirket ve hamallar arasındaki bu uzlaşma uzun süreli olmayacak, İstanbul limanı Mart ayının ikinci yarısından itibaren yeni olaylara sahne olacaktır.

III. Anlaşmadan Sonra İstanbul Rıhtımı: Grev, İsyan ve Sürgün

Şubat-Mart 1909'da, rıhtımdaki kırk iki hamalın nerede ve nasıl çalıştırılacağıyla ilgili müzakereler devam ederken başkentte önemli bir siyasi gelişme yaşanmıştır. Sadrazam Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında 1909 yılı başında ciddi sorunlar yaşanmaya başlamış ve nihayet 14 Şubat günü Meclis'in verdiği itimatsızlık oyuyla hükümet düşürülmüştür.[27] Sadarete Kamil Pa-

[26] BOA, ZB 330-167 (24 Şubat 1324-9 Mart 1909); BOA, DH-MKT 2762-25 (24 Şubat 1324-9 Mart 1909); BOA, BEO 3511/263323 (2 Mart 1325-15 Mart 1909).

[27] Hükümetin düşürülmesiyle sonuçlanan süreç, 10 Şubat tarihinde Kamil Paşa'nın Harbiye ve Bahriye nazırlarını değiştirmesiyle başlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzunu kırmak için yapılan bu hamle tepkilere neden olmuş ve Meclis-i Mebusan konuyu görüşmek üzere toplantıya çağırılmıştır. Meclis'in ısrarına rağmen 14 Şubat günü yapılan toplantıya Kamil Paşa katılmamış ve hükümeti 196 itimatsızlık oyu ile düşürülmüştür (Özüçetin ve Yıldız, 2009).

şa'nın yerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa atanmıştır (Özüçetin ve Yıldız, 2009: 23).[28] Rıhtım Şirketi, boykotun sona ermesinden ve yeni hükümetin hamalların talepleri karşısındaki tavizsiz tutumundan cesaret alarak daha rahat hareket etmeye başlamıştır.[29] Mart ayı ortasına gelindiğinde, şirket bünyesinde yevmiyeli olarak çalışmaya başlamış otuz hamal kendilerine her gün iş verilmediğinden, iş verildiği zamanlar ise çok düşük ücretler ödendiğinden şikâyet etmektedir. Bunun üzerine hem şirkete hem de hükümete yevmiye ile çalışmak istemediklerini belirtmiş ve eskiden olduğu gibi müşterilerinden hamaliye ücreti almalarına izin verilmesini talep etmişlerdir. Bu istek kabul edilmeyince İstanbul ve Galata rıhtımlarındaki hamallar 19 Mart 1909'da greve başlamıştır. Onlara aynı gün gümrüklerde ve başkentin diğer iskelelerinde çalışan meslektaşları da katılmıştır.[30]

Peki, bu katılımın sebebi nedir? Avusturya boykotu sırasında 1907 tarihli gümrük hamallarına mahsus talimatnamenin bazı maddeleri uygulanamamıştır. Örneğin talimatnameye göre gümrük nazırları, verilen emirlere uymayan hamalları cezalandırma ve işten çıkarma yetkisine sahiptir. Buna karşın, 1908 yılı sonlarında, Sadrazam ve Dâhiliye Nazırının Avusturya mallarını taşımayı reddeden hamalların yerine başkalarının çalıştırılacağını dair yaptığı açıklamalar İstanbul ve Galata gümrüklerinde uygulamaya geçirilememiştir (Quataert, 1987: 108). Fakat yaşanan sorunlara rağmen söz konusu talimatname yürürlükte kalmaya devam etmiş ve boykotun bitmesi ile birlikte uygulanmasının önündeki önemli bir engel ortadan kalkmıştır. Bu durum gümrük hamalları arasında büyük olasılıkla ciddi hoşnutsuzluk yaratmış ve onların Mart 1909'da rıhtımdaki meslektaşlarına katılmasında önemli rol oynamıştır. Greve katılan başkentin diğer iskele hamalları ise muhtemelen, 28 Aralık 1908 tarihli dilekçede altı çizildiği üzere, loncalarının çalışma usullerini korumaya ve ileride kendilerine de yönelebilecek iş kaybetme tehdidinin önünü almaya çalışmaktadır.

Grevin ilk günü, Van mebuslarından biri ve bir hoca gümrüklere giderek hamallarla görüşmüş ve onlardan eylemlerini sonlandırmasını istemiştir. Hamalların bu isteğe olumsuz cevap vermesi üzerine hükümet, Tatil-i Eşgal Kanunu'na göre gümrük ve rıhtımlarda çalışanların grev yapamayacağını belirtmiş ve hemen işbaşı yapmayanların yerine yenilerinin alınacağını duyurmuştur (Doğan,

[28] Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa hükümetinde Dâhiliye Nazırlığı yapmıştır. Ancak, Harbiye ve Bahriye nazırlarının kabineye haber verilmeden değiştirildiği gerekçesi ile Şubat 1909'da istifa etmiştir (Özüçetin ve Yıldız, 2009: 15).

[29] Bu noktada hatırlatmak gerekir ki Mart 1909'da, hamalların anlaşmayı kabul etmek için öne sürdüğü iki şartı kabul etmeyen Hüseyin Hilmi Paşa hükümetidir.

[30] "Gümrük Hamallarının Tatil-i Eşgali", *Tanin,* No: 228, 7 Mart 1325 (20 Mart 1909). Grev sırasında, başkent sakinleri arasında hamalların Sultan Abdülhamit'in saray görevlilerinden ve eski hamal kethüdalarından Seccadecibaşı İzzet Bey tarafından teşvik edildiği söylentisi dolaşmıştır. Bunun üzerine 22 Mart günü Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, sultandan İzzet Bey'in uyarılmasını istemiştir. Padişah ise verdiği cevapta İzzet Bey'in grevle ilgili bir girişimde bulunmadığına dair yemin ettiğini belirtmiş ve onu görüşmesi için sadrazamın yanına göndermiştir (Kırpık, 2005: 101-102).

2013: 545).[31] Yapılan bu sert uyarı sonucunda Galata tarafındaki hamallar, 23 Mart günü eylemlerini sonlandırıp işlerine geri dönmüştür. Ancak, kıyının öbür tarafında grev devam etmiştir.[32] *Tanin* gazetesinin haberine göre 24 Mart'ta zabıta memurları İstanbul rıhtımına giderek grevci hamallara, eylemlerine son vermedikleri takdirde işten çıkarılacaklarını bir kez daha bildirmiştir. Bunun üzerine hamallar ertesi günden itibaren şirket bünyesinde yevmiyeli olarak çalışmaya başlayacaklarını vadetmiştir.[33] Ancak, kısa bir süre sonra kararlarını değiştirmiş ve greve devam etmişlerdir. Bu karar değişikliğinin muhtemel bir sebebi, hamalların Rıhtım Şirketi'nin çalışma koşullarında bir iyileştirme yapacağına inanmamalarıdır. Bir diğer olasılık da 24 Mart günü zabıta memurları ile sadece bazı grevci temsilcilerinin görüşmüş olmasıdır. Bu temsilciler işe dönme sözü vermiş ancak arkadaşlarını ikna edememiş olabilirler.

Mart ayının son günlerinde, başkentteki bazı tüccarlar Rıhtım Şirketi ile hamallar arasındaki anlaşmazlığın hâlâ devam ettiğinden şikâyet etmektedir. Ticaret ve Nafia Nezareti'ne müracaat eden bu tüccarlar, söz konusu anlaşmazlık yüzünden mallarının ortada kaldığını ve müşterilerine karşı olan taahhütlerini zamanında yerine getiremediklerini belirtmiştir.[34] Bu çalışma için başvurulan Osmanlı arşiv belgeleri ve gazeteler grevin daha ne kadar sürdüğü ve nasıl sonuçlandığı hakkında maalesef bilgi vermemektedir.[35] Ancak hükümetin kendilerine destek vermediği, aksine tüccar şikâyetlerinin ve Rıhtım Şirketi'nin olası tazminat talebinin önünü alabilmek için grevi bir an önce sonlandırmaya çalıştığı bir ortamda hamallar, büyük bir olasılıkla taleplerini şirkete kabul ettirememiştir.

Hamalların grevinin bitmesinden kısa bir süre sonra başkent bu kez büyük bir siyasi kargaşaya sahne olmuştur. 13 Nisan günü sabahın erken saatlerinde, Makedonya'dan gönderilmiş Avcı Taburlarından ve başkentteki diğer birliklerden askerler isyan ederek parlamentonun bulunduğu Ayasofya Meydanı'na doğ-

[31] "Gümrük Hamallarının Tatil-i Eşgali", *Tanin,* No: 228, 7 Mart 1325 (20 Mart 1909). Ekim 1908'de yürürlüğe giren geçici Tatil-i Eşgal Kanunu, demiryolu ve liman gibi umuma yönelik hizmet veren şirketler ile bunların çalışanları arasındaki anlaşmazlıkların nasıl çözüleceğini düzenlemektedir. Kanun anlaşmazlıkların öncelikle çalışan, işveren ve hükümet temsilcilerinden oluşan bir komisyonda çözülmesini amaçlamaktadır. Bu gerçekleşmediği takdirde çalışanlar grev yapmakta serbesttir (Ökçün, 1982: 2-4).

[32] "Hamalların Grevi", *Tanin*, No: 231, 10 Mart 1325 (23 Mart 1909).

[33] "Hamalları Grevi", *Tanin*, No: 233, 12 Mart 1325 (25 Mart 1909).

[34] "Küçük Havadisler", *Tanin*, No: 237, 16 Mart 1325 (29 Mart 1909). Basında çıkan haberlere göre Mart ayının sonlarında gümrük hamalları sıkıntılarını duyurmak için bir miting yaparak Meclis-i Mebusan'a yürümeyi de planlamaktadır. Mitingin tertip heyetinde Dersaadet Emtia-i Dâhiliye, Ecnebiye ve Manifatura Gümrüğü hamallarının kesedar ve kolbaşıları bulunmaktadır. Bkz. "Kürd Hamallar Namına Bir Tehdid", *İkdam*, 14 Mart 1325 (27 Mart 1909); "Mitingi Tertib Edenler," *Tanin*, No: 236, 15 Mart 1325 (28 Mart 1909).

[35] Kadir Yıldırım, 24 Mart tarihli *Servet-i Fünun*'a referans vererek İstanbul tarafındaki grevin süvari askerlerin müdahalesi ile sona erdiğini belirtmiştir (Yıldırım, 2013: 270). Ancak, *Tanin* gazetesinin 34 numaralı dipnotta referans verilen 29 Mart tarihli sayısından grevin daha uzun sürdüğü anlaşılmaktadır.

ru yürüyüşe geçmiş ve büyük bir kalabalıkla oraya ulaşmıştır.[36] İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif farklı görüşlerden siyasi aktörlerin de destek verdiği bu isyan neticesinde Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etmiş ve cemiyetin önde gelen bazı üyeleri kaçarak ortadan kaybolmuştur. Bunun üzerine İttihat ve Terakki, imparatorluğun Avrupa vilayetlerindeki askerî birliklerden ve gönüllülerden oluşturduğu Hareket Ordusu'nu başkente göndermiştir. Hareket Ordusu, 23 Nisan günü şehre girmeye başlamış ve isyancı askerlerle yaşanan bazı çarpışmalardan sonra kontrolü ele almıştır. Akabinde başkentte sıkıyönetim ilan edilmiş ve Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Ayrıca yüzlerce insan, sıkıyönetim mahkemeleri olan Divan-ı Harb-i Örfiler tarafından yargılanmıştır (Akşin, 1970; Cevat, 1991: 48-87 ve 182-88; Hanioğlu, 2008: 70).

Divan-ı Harb-i Örfilerde yargılananlar arasında gümrük ve rıhtım hamalları da bulunmaktadır. Bunlardan biri rıhtımda hamal kesedarı olan Şirvanlı Ali'dir. Görgü tanıklarının iddiasına göre, 23 Nisan günü Kürt hamallara isyana katılmamaları için Bedirhanizade Ahmet Süreyya Bey tarafından bir kahvehanede nasihat edilirken Ali araya girerek şunları söylemiştir: "Biz Sultan Hamid'in fedaisiyiz. O üç buçuk kişilik gelen Rumeli ordusundan mı korkacağız? Hepsini Tuna'ya dökeriz."[37] Bu sözlerinden dolayı Mayıs 1909'da tutuklanıp mahkemeye çıkarılmış ve arkadaşlarını irticaya teşvik ettiği gerekçesiyle üç sene kalebentlik cezasına çarptırılmıştır.[38] Ali, kahvehane toplantısının öne çıkan figürü olmuştur, ancak görünen o ki meslektaşları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı tavır alan sadece o değildir. Nisan ayında, başkentteki askerler isyan ettiğinde onlara kısa süre içerisinde çok sayıda hamal katılmıştır (Akgündüz, 2003: 29-30; Yıldız, 2006: 94). Ali ve isyana destek veren diğer meslektaşları, muhtemelen Mart'taki grev sonrasında Hilmi Paşa hükümeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden uzaklaşmış ve çalışma yaşamları hakkında ancak iktidarın el değiştirmesiyle birlikte daha fazla söz sahibi olabileceklerini düşünmeye başlamışlardır.

---

36 Hanioğlu'na göre isyanın önemli sebeplerinden biri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ordudaki birçok alaylı subayı emekli etmesidir (Hanioğlu, 2008: 70). Ayrıca efrat, mektepli subayların sıkı disiplininden ve kendilerine karşı olan tavırlarından sıkça şikâyet etmektedir (Akşin, 1970: 227-229).

37 BOA, İ.AS 84-39, lef: 2, 13 Mayıs 1325 (26 Mayıs 1909). Toplantının kahvehanede yapıldığı şu kaynaktan anlaşılmaktadır: "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, No: 263, 14 Mayıs 1325 (27 Mayıs 1909). İsyan günlerinde nasihat heyetleri sadece hamallara gönderilmemiştir. Örneğin Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye üyesi hocalar, kışlaları ziyaret ederek askerlere subaylara itaatin önemi konusunda telkinlerde bulunmuştur (Akşin, 1970: 105; Şefik, 2004: 186-188). Hamallara nasihatte bulunan Ahmet Süreyya, Botan Emiri Bedirhan Bey'in torunlarından biridir. 1906 yılında, kuzeninin İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'yı öldürmesi üzerine II. Abdülhamid'in emriyle ailesinin diğer üyeleriyle birlikte başkentten sürgün edilmiştir. Ancak, Meşrutiyetin ilanı sonrasında şehre geri dönmüş ve *Kürdistan* gazetesini yayınlamaya başlamıştır (Özoğlu, 2004: 95; Kutlay, 2009: 100).

38 BOA, İ.AS 84-39, lef: 2, 13 Mayıs 1325 (26 Mayıs 1909). Ali'nin yaptığı çıkışla birlikte saray ile hamallar ilişkisi tekrar gündeme gelmiştir. Ancak başvurduğumuz kaynaklar, 1909 yılı baharında bu ilişkinin ne boyutta olduğuna dair (Mart ayındaki grev sırasındaki söylentiler ve Nisan ayında kahvehane toplantısında yaşananlar dışında) bilgi vermemektedir.

Mamafih isyancıların umduğu olmamış, aksine Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti gümrük ve rıhtım hamallarını hedef alan uygulamalara girişmiştir. Mayıs ayı içerisinde, Şirvanlı Ali'nin yanı sıra on dört hamal daha tutuklanmıştır. Tutuklular, Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü ve bu gümrüğün iskelesindeki hamallar meyanında öteden beri meydana gelen karışıklıklara ön ayak oldukları gerekçesiyle mahkeme önüne çıkarılmıştır. Divan-ı Harb-i Örfi, bu kişilerin İstanbul'da kalmalarının asayiş açısından sakıncalı olduğunu belirterek beş sene müddetle Trablusgarp ve Bingazi'ye sürgün edilmelerine karar vermiştir.[39] Aynı günlerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen basın organlarında hamalları hedef alan haber ve makaleler yayınlanmaya başlamıştır. Örneğin *Tanin* gazetesinin 18 Mayıs ve 2 Haziran tarihli sayılarında, başkentteki hamalların müşterilerinden çoğu zaman fahiş ücretler talep ettiği vurgulanmış, hükümetin bu durumun önüne geçecek düzenlemeler üzerinde çalıştığı belirtilmiştir.[40]

Aynı gazetenin 15 Haziran tarihli sayısı ise Dersaadet gümrük hamalları hakkında yeni bir nizamname layihası hazırlandığını haber vermektedir. Hükümet bu nizamnameyle, gümrük nazırlarının hamallar üzerindeki kontrolünü arttıran 1907 tarihli talimatnameyi bir adım ileriye taşımayı amaçlamaktadır. Örneğin, layihanın birinci maddesi gümrük hamalları kethüdalığını ilga etmekte, bu makama ait tüm hak ve salahiyetleri gümrük nezaretlerine devretmektedir. Kethüdaların yerini doğrudan doğruya gümrük nazırları tarafından atanan hamalbaşılar almaktadır. Üçüncü madde ise hamalların müşterilerinden şimdilik kendi hesaplarına nakliye ücreti almaya devam edebileceğini ancak gelecekte gümrük idaresinin maaşlı çalışanları olacağını belirtmektedir. Yine aynı madde, işe yeni başlayacak kişilerden her ne nam ve vesile ile olursa olsun para alınmasını yasaklamaktadır. Böylece, işe girerken seleflerine gedik-peştemallık namıyla hatırı sayılır bir para ödemiş hamalların, işi bırakırken haleflerinden bu parayı tahsil etme imkânı kalmamaktadır.[41]

Hazırlanan nizamname önce Şura-yı Devlet sonra da Meclis-i Vükela tarafından onaylanarak Haziran ayında uygulamaya sokulmuştur.[42] Ancak hüküme-

---

[39] BOA, ZB 334-44, lefler: 1-3 (12 Mayıs 1325-26 Mayıs 1909). Bahsi geçen on dört hamalın isimleri şöyledir: Kesedar Mustafa Ağa, Kolbaşı Hüseyin Ağa, Hacı Ali Ağa, Şeyh Mahmud Ağa, İbrahim Ağa, Tulumbacı Hasan Ağa, Arap Yusuf Ağa, Rıhtımda Kesedar Abdullah Ağa, Rıhtımda Abdullah Ağa, İskelede Bayrakçı Hasan Ağa, Vasıf Dayı, Kesedar Derviş Ağa, Kolbaşı Ali Ağa ve Hasan Ağa. Zabtiye Nezareti'nin verdiği bilgiye göre bu hamallar 22 Mayıs 1909 günü Trablusgarp ve Bingazi'ye gönderilmişlerdir. Bkz. BOA, ZB 334-44, lefler: 1, 2 ve 4 (10 Haziran 1325-23 Haziran 1909).

[40] "Hamal Esnafı", *Tanin*, No: 254, 5 Mayıs 1325 (18 Mayıs 1909); "Gümrük Hamallarının Ücuratı", *Tanin*, No: 269, 20 Mayıs 1325 (2 Haziran 1909).

[41] *Tanin,* No: 282, 2 Haziran 1325 (15 Haziran 1909). Gedik parasının kaldırılmasının gündeme gelmesi gümrük hamalları arasında tepkilere neden olmuştur. Bu konu hakkında hamallar tarafından yazılan bir dilekçe için bkz. BOA, BEO 3586-268888, lef: 3 (8 Haziran 1325-21 Haziran 1909).

[42] BOA, BEO 3571-267809, lef: 3 (13 Mayıs 1325-26 Mayıs 1909); BOA, MV 128-23 (24 Mayıs 1325-6 Haziran 1909).

tin bu adımı, limanda bazı tepkilere neden olmuştur. Örneğin, nizamnamenin beşinci maddesi uyarınca, tüm gümrük hamallarının ikamet ettikleri mahallin zabıta memurluğundan hüsnühal belgesi alıp gümrük nezaretlerine teslim etmeleri gerekmektedir. Ancak, hamalbaşı vekili Reşid Ağa'nın belirttiğine göre, Dersaadet Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü'ndeki bazı hamallar bu belgeyi getirmemiştir. Ayrıca, buradaki hamal kolbaşılarından Vanlı Hacı İsmail, "biz talimat tanımayız, bize kimse karışamaz" diyerek 8 Temmuz 1909 günü işbaşı yapmayı reddetmiş, bazı meslektaşları da onunla birlikte hareket etmiştir. Bu iş bırakma eyleminden hemen sonra Rüsumat Emaneti, Hareket Ordusu Kumandanlığı ve Zabtiye Nezareti ile iletişime geçerek nizamnamenin ahkâmına muhalefet eden kişilerin cezalandırılmasını istemiştir.[43] Bunun üzerine Hacı İsmail, Divan-ı Harb-i Örfi'ye bağlı tahkikat heyeti tarafından birkaç kez sorgulanmış ve nihayet Ağustos ayı sonunda mahkeme önüne çıkarılmıştır.[44]

Vanlı Hacı İsmail ve arkadaşlarının yeni nizamnameye tepki olarak işbaşı yapmayı reddettiği günlerde, Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki eski hamal bölüğü de Rıhtım Şirketi'ne karşı yeniden harekete geçmiştir. Şirket yöneticilerinin ifadesine göre, bu bölüğe mensup hamallar tekrar bir araya gelip rıhtımdaki nakliye işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Rüsumat Emaneti durumu Zabtiye Nezareti'ne bildirmiş ve serkeşane hareketlerde bulunmayı kendilerine iş edinmiş hamalların cezalandırılmasını istemiştir. Konu ile ilgili harekete geçen İstanbul polisi öncelikle bahsi geçen bölüğün artık kırk iki kişiden oluşmadığını tespit etmiştir. Dört hamal, Divan-ı Harb-i Örfi kararı uyarınca Mayıs ayında Trablusgarp ve Bingazi'ye sürgün edilmiş, bir hamal ise yakın zaman önce vefat etmiştir. Polis yetkilileri geriye kalanlara ön ayak olabilecek on kişi ile görüşmüş ve onları şirkete ait nakliye işlerine müdahale etmemeleri için sert bir şekilde uyarmıştır. Bunun üzerine Temmuz ayı ortasında, hamallar Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'nden bir kez daha çekilmek zorunda kalmıştır.[45]

IV. Sonuç

1908 yılının ikinci yarısında, İstanbul limanındaki hamallar çalışma yaşamlarına dair bazı fiili kazanımlar elde etmiştir. Osmanlı emek tarihçileri bu kazanımların elde edilmesinde, hükümetin gümrük ve rıhtımlardaki eylemci hamallara karşı İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin başında sert tedbirlere başvurmamasının önemli rol oynadığını vurgulamıştır (Quataert, 1987: 98-101, Kırpık, 2002: 278-279). Ocak 1909'da, Zabtiye Nezareti'nin bir mahkeme kararı olmadan rıhtım-

[43] *Tanin,* No: 282, 2 Haziran 1325 (15 Haziran 1909); "Tatil-i Eşgal", *Tanin*, No: 306, 26 Haziran 1325 (9 Temmuz 1909). Başvurduğumuz kaynaklar, Hacı İsmail'e mahkemede ceza verilip verilmediği konusunda bilgi vermemektedir.

[44] "Heyet-i Tahkikiye", *Tanin*, No: 345, 5 Ağustos 1325 (18 Ağustos 1325); "Heyet-i Tahkikiye", *Tanin,* No: 352, 12 Ağustos 1325 (25 Ağustos 1325).

[45] BOA, ZB 371-120, lefler: 1, 2 ve 7 (25 Haziran 1325-8 Temmuz 1909, 1 Temmuz 1325-14 Temmuz 1909 ve 29 Haziran 1325 12 Temmuz 1909). Başvurduğumuz kaynaklar, hamal bölüğünün bir kez daha Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ne gelip gelmediği konusunda bilgi vermemektedir.

daki kırk iki hamala karşı harekete geçmeyeceğini duyurması bu tutuma bir örnektir. Ancak hükümetin tutumuyla ilgili yukarıda söylenenler, hikâyenin sadece bir bölümünü yansıtmaktadır. Dönemin yönetici elitleri, hamalların kazanımlarını güvence altına alacak adımlar atmamıştır. Örneğin 1907 tarihli talimatnameyi, gümrük hamallarının lehine değiştirmeye ya da yürürlükten kaldırmaya yanaşmamışlardır. Dahası Şura-yı Devlet, henüz Avusturya boykotu devam ederken, Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü İskelesi'ndeki hamalların Rıhtım Şirketi karşısındaki taleplerini boşa çıkaran bir karara imza atmıştır. Bu karar sonrasında hareket alanları azalan hamallar, Mart 1909'da şirketin yevmiyeli işçileri olarak çalışmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.

Şubat 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, selefinin limanda uyguladığı politikalarda bir değişiklik yapmamış ve bu yüzden kısa süre içerisinde hamallar ile sorunlar yaşamaya başlamıştır. Nisan 1909'da başkentte patlak veren isyan tarafların ilişkisinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Çetinkaya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki boykot hareketleri ile ilgili önemli çalışmasında, hamalların II. Meşrutiyet dönemi boyunca İttihatçıların sokak gücü olduğunu vurgulasa da Şirvanlı Ali ve diğer bazı meslektaşları, isyancılardan yana saf tutmuştur (Çetinkaya, 2014: 70). Döneme ilişkin bazı çalışmalarda, isyana destek veren hamalların cehaletinden ve kitlelerin şuursuz bir şekilde esen rüzgâra göre hareket ettiğinden bahsedilmektedir (Akgündüz, 2003: 29-30; Yıldız, 2006: 94). Ancak bu çalışma, Ali ve arkadaşlarını isyancıların safına iten başka sebepler olduğuna işaret etmektedir. Bu insanların beklentilerinden biri muhtemelen İttihatçı ve İttihatçılara yakın yönetici elitlerin tasfiye edilip, iktidara taleplerine daha olumlu yaklaşacak kadroların gelmesidir.

İsyanın Hareket Ordusu tarafından bastırılmasından sonra bazı hamallar, Divan-ı Harb-i Örfiler tarafından hapis ve sürgün cezalarına çarptırılmıştır. Ayrıca, İttihat ve Terakki işçiler ve kent yoksulları üzerinde iktidarın kontrolünü arttıran birtakım yasal düzenlemeler yapmış ve bunlardan biri başkentteki gümrük hamalları hakkında olmuştur.[46] Bu gelişmeler ,tüccarlar ve yabancı konsolosluk temsilcileri arasında olumlu karşılanmıştır. Örneğin İstanbul'daki Britanya Başkonsolosu H. C. A. Eyres, Temmuz 1909 tarihli bir raporunda sıkıyönetim ile birlikte gümrükteki hamal ve mavnacıların daha uysal davranmaya başladığını yazmaktadır.[47] Mamafih bu, hamalların kesin olarak yenilgiye uğratıldığı anlamına gelmemektedir. Eyres'ın raporundan kısa bir süre önce bazı gümrük hamalla-

[46] Gümrük hamalları ile ilgili yeni nizamnameden kısa süre önce, 8 Mayıs 1909'da, Meclis-i Mebusan Serseri Kanunu'nu onaylamıştır. Bu kanunla, polisin işsiz güçsüz kent yoksullarını kontrol altında tutma kapasitesi güçlendirilmiştir. Ağustos ayına gelindiğinde Meclis, bu kez grevlere ve sendikal örgütlenmeye sınırlamalar getiren Tatil-i Eşgal Kanunu'nu kabul etmiştir. Bir ay sonra ise hükümet tarafından Dersaadet hamallarına mahsus bir talimatname çıkarılmıştır. Bu talimatname ile Haziran ayında gümrük hamalları için yapılan düzenlemeler başkentteki tüm hamallar için geçerli olmuştur (Özbek, 2002: 92-104; Ökçün, 1982; Kırpık, 2005).

[47] FO 195-2315, no. 24, Başkonsolos Eyres'dan Gerard Lowther'a, İstanbul, 13 Temmuz 1909.

rı, yeni nizamnamenin kurallarına uymayı açık bir şekilde reddetmiştir. Artık otuz yedi kişi kalmış hamal bölüğü ise bir kez daha rıhtıma gelerek kendi hesabına çalışma isteğini yinelemiştir. Hükümet, hamalların bu mücadelelerini cezalandırma yoluyla bastırmaya girişmiş ancak görünen o ki tamamen başarılı olamamıştır. Örneğin 1913 yılında yabancı bir gözlemci, bir yandan hamalların bir yandan mavnacıların rıhtımı işletmesine katıldığını ve şirketin başına defalarca dert çıkardığını yazmıştır (Quataert, 1987: 102). 1924 yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından hazırlanan bir raporda ise gümrük hamallarının işe girebilmek için gedik parası ödemeye devam ettiği belirtilmiştir (*Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu,* 2006: 133).

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet. *21. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış* içinde, der. Mehmet Tosun, 17-38. İstanbul: Acar Matbaacılık Yayıncılık, 2003.

Akşin, Sina. *31 Mart Olayı.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970.

Cevat, Ali. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, der. Faik Reşat Unat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çetinkaya, Y. Doğan. *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey.* Londra: I. B. Tauris, 2014.

Dersaadet Gümrük Hamallarına Mahsus Talimat. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1908.

Devran, Fetullah. "Dersaadet Rıhtım Şirketi: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1935)" Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Doğan, Cem. "II. Meşrutiyet Dönemi Çalışma Hayatına Bakışlar: Gümrük Hamalları Grevi Örneği", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan* içinde, der. Hasan Bahar, Mustafa Toker, M. Ali Hacıgökmen ve H. Gül Küçükbezci, 539-548. Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2013.

Elmacı, Mehmet Emin. "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri" *Kebikeç*, no.5 (1997): 155-162.

Hanioğlu, M. Şükrü. "The Second Constitutional Period", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4* içinde, der. Reşat Kasaba, 62-111. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Kırpık, Cevdet. "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)" Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004.

Kırpık, Cevdet. "Loncadan Cemiyete Osmanlı Hamal Teşkilatlarında Değişim" *Türk Dünyası Araştırmaları*, no.158 (2005): 95-108.

Kutlay, Naci. "İttihad Terakki ve Kürtler", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* içinde, der. Ferdan Ergut, 86-116. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Ökçün, A. Gündüz. *Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909: Belgeler-Yorumlar.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Özoğlu, Hakan. *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties and Shifting Boundaries.* Albany: State University of New York Press, 2004.

Özüçetin, Yaşar ve Sıddık Yıldız. "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan'ca Düşürülen İlk Kabine: Kamil Paşa Hükümeti" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* c.13, no.1 (2009): 11-24.

Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908).* Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

Şefik, Süleyman. *Hatıratım: Başıma Gelenler ve Gördüklerim: 31 Mart Vak'ası*, der. Hümeyra Zerdeci. İstanbul: Arma Yayınları, 2004.

Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu (29 Kanun-ı Sani 1340- 26 Teşrin-i Sani 1340-1924), der. Ekrem Karayılmazlar. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2006.

Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Yıldız, Sıddık. "Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı" Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006.

Öz: Dersaadet Rıhtım Şirketi, Osmanlı hükümetinden aldığı imtiyaz uyarınca, ondokuzuncu yüzyılın sonunda Haliç'in Galata ve İstanbul sahillerinde rıhtımlar inşa etmiştir. Yeni tesisler bir yandan ticaret hacminin artmasına katkıda bulunurken diğer yandan çok sayıda liman çalışanını işlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır. Bundan dolayı ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında hamallar, şirket ve hükümet arasında uzun soluklu bir mücadele yaşanmıştır. Hamallar, özellikle meşrutiyetin 1908'de yeniden ilanıyla beraber, çalışma yaşamlarıyla ilgili bazı kazanımlar elde etmiştir. Ancak hükümet yöneticileri bu kazanımları kalıcı hale getirecek adımlar atmaktan kaçınmıştır. Bu yüzden bazı hamallar, 1909 yılı baharında hükümet ve İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı cephe almıştır. Dönemin yönetici elitleri, hamalların tepkisine bir takım baskıcı uygulamalarla cevap vermiştir. Ancak bu uygulamalar İstanbul limanında uysal bir işgücü yaratmak için yeterli olmamıştır.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, Hamallar, Dersaadet Rıhtım Şirketi, II. Meşrutiyet Dönemi

The Port of Istanbul in the Early 20th Century: the Porters, the Istanbul Quay Company and the Ottoman Government

Abstract: The Istanbul Quay Company, being granted a concession by the Ottoman government, built quays on both sides of the Golden Horn in the late nineteenth century. The new quays, on the one hand, facilitated the flow of commerce. Yet, on the other hand, they challenged the occupational safety of many port workers. In the late nineteenth and the early twentieth centuries, this situation led to a struggle between boatmen and porters, the Quay Company and the government. After the proclamation of the constitution in 1908, the porters won some tangible gains in this struggle. However, the government did not take steps to solidify their gains. Thus, in the spring of 1909, some porters took a dissenting position against the government and the Committee of Union and Progress. In response, the Ottoman ruling elites adopted some oppressive measures against the porters. However, these measures did not ultimately create a docile labour force in the port of Istanbul.

Keywords: Istanbul, Porters, the Istanbul Quay Company, the Second Constitutional Period

İşgal İstanbul'unda Müdafaa-i Milliye'nin Kuruluşu Üzerine Bir Değerlendirme: İttihatçılar, Komünistler, Sosyalistler

Erol ÜLKER*

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul için Birinci Dünya Savaşı'nın sonu çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.[1] 1913 Ocak'ından beri İmparatorluğu otoriter bir şekilde yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) iktidardan düşmüş, başlıca İttihatçı liderler ülkeyi terk etmiştir. Başkent Kasım 1918 tarihinden itibaren fiilen işgal edilmiş, 16 Mart 1920'de İngiliz, Fransız ve İtalyan askerî makamları şehrin yönetimine resmî olarak el koymuştur. İstanbul'un yönetimi Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kontrolüne geçtiği halde İtilaf güçleri, Ekim 1923'e kadar şehirdeki varlıklarını sürdürmüştür. Bu sırada işgal altındaki başkent, şehrin Müslüman kesimleri arasında örgütlenen bir direniş hareketinin ortaya çıkışına sahne olmuştur.

Bu yazı, İstanbul'da direniş hareketinin Müdafaa-i Milliye teşkilatı etrafında örgütlenmesini konu almaktadır. İlk olarak, bu teşkilatın 1920 yılının ilk yarısında, yani İstanbul resmî olarak İtilaf güçleri tarafından işgal edildiği sıralarda kurulduğuna işaret eden mevcut kaynaklar incelenecek, daha sonra Müdafaa-i Milliye'nin mütareke İstanbul'unda faaliyet gösteren sol hareketlerle ilişkileri ele alınacaktır. Aşağıda ileri sürülecek olan temel tez, Müdafaa-i Milliye'nin kuruluş sürecinin ilk aşamalarında komünist ve sosyalist hareketlerle oldukça yakın bir

* İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi / erol.ulker@kemerburgaz.edu.tr.
Bu yazıya yorum ve önerileriyle katkıda bulunan Sayın Erden Akbulut'a çok teşekkür ederim.
[1] Mütareke dönemi İstanbul'u hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008). Bu konuda yakın zamanda yayınlanmış bir çalışma için ayrıca bkz. Ali Karakaya, *İşgal Altında İstanbul*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016).

ilişki içinde olduğudur. Burada kastedilen, direniş hareketi içindeki kimi unsurların sol hareketlerle geliştirdiği münferit bağlantılardan ziyade, söz konusu hareketler arasında ortaya çıkan örgütlü ve sistematik ilişkilerdir. Bu yazıda incelenen kimi kaynaklar, komünist ve sosyalist unsurların Müdafaa-i Milliye'nin kuruluş sürecindeki rollerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

I. Müdafaa-i Milliye

Eric Jan Zürcher, ilk kez 1984 yılında İngilizce olarak yayınlanan önemli çalışmasında, İTC'nin millî mücadelenin örgütlenmesinde oynadığı kilit rolü şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyar.[2] İTC, Kasım 1918'de gerçekleşen son kongresinde resmî olarak kendini feshetmiş olsa da, örgüt fiilen varlığını devam ettirmiştir.[3] Mütareke döneminin başlarında İttihatçı liderler tarafından kurulan Karakol Cemiyeti, İstanbul'da bir yeraltı direniş hareketinin ortaya çıkması için atılan en önemli adımlardan biridir. Karakol, bir yandan İttihatçıları işgal güçlerinin baskılarından, Rum ve Ermeni unsurların misillemelerinden korumayı, diğer yandan da İmparatorluğun işgal altındaki bölgelerinde silahlı bir direniş hareketinin ortaya çıkması için gerekli olan lojistik desteği sağlamayı amaçlamıştır. İstanbul'un resmî olarak işgal edildiği tarih olan 16 Mart 1920'den sonra ise Müdafaa-i Milliye, direniş hareketini temsil eden en önemli teşkilat haline gelmiştir.

Şimdiye kadar ortaya konan araştırmalar, kurucularının önemlice bir kısmı Karakol Cemiyeti'nde çalışmış olan Müdafaa-i Milliye'nin örgütsel yapısı ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.[4] Teşkilatın İstanbul'daki yönetimini Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi üstlenmiştir. Müsellah Müdafaa-i Milliye, şehrin ağırlıklı olarak Müslüman semtlerinde ortaya çıkmış olan silahlı mahalle örgütlenmelerini tek çatı altında toplamıştır. Teşkilatın mahalle komitelerinde faaliyet gösteren üye sayısı kimi kaynaklara göre 10.000'i bulmuştur.[5] Ayrıca üyeleri Müdafaa-i Milliye çatısı altında da faaliyet gösteren, daha çok

---

[2] Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010). Bu çalışma İngilizce olarak *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, (Leiden: Brill, 1984) ismiyle yayınlanmıştır.

[3] İttihatçıların mütareke dönemindeki faaliyetleri için bkz. Bünyamin Kocaoğlu, *Mütareke'de İttihatçılık. İttihat ve Terakki Partisi'nin Dağılması*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2006).

[4] Müdafaa-i Milliye teşkilatı ve faaliyetleri hakkında bkz. Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992), s. 78-97. Ayrıca bkz. Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşı'nda Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, (Ankara: Ardıç Yayınları, 1994), s. 33-48; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952), s. 523-526; Nazım H. Polat, "İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilatı ve 'Talimatnamesi," *Tarih ve Toplum*, Cilt: 13, No: 77, Mayıs 1990, s. 282-285; Asaf Özkan, "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grup Reisi Topkapılı Mehmet Bey", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, No: 10, 2013, s. 29-62; Asaf Özkan, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mim Mim Grubu*, (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015).

[5] Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, Cilt: 1*, (İstanbul: Ülkü Basımevi, 1975), s. 96-97. Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi*, s. 84-85.

kaçakçılık ve istihbarat işleriyle ilgilenmek üzere kurulmuş Mim-Mim (ya da M.M.) isimli bir grup bulunmaktadır.[6] Gerek Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi gerekse Mim-Mim grubu Ankara'da Fevzi (Çakmak) Paşa'nın riyaset ettiği Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'nin istihbarat bürosuna bağlanmışlardır.[7] Bu dairenin başında, daha önce Teşkilat-ı Mahsusa'da önemli görevler yapmış olan Hüsamettin Ertürk bulunmaktadır.[8]

Ancak mevcut kaynaklarda Müdafaa-i Milliye'nin ilk olarak ne zaman ve nasıl kurulduğuna ilişkin olarak bir belirsizlik göze çarpmaktadır.[9] Örneğin Hüsamettin Ertürk, anılarında, teşkilatın kuruluş ve faaliyetleri açısından üstlendiği kilit role işaret eder.[10] İstanbul'un resmen işgalinden sonra Kavaklı Fevzi (Çakmak) Paşa'nın ardından nasıl Anadolu'ya geçtiğini anlatırken M.M. grubunun bir istihbarat örgütü olarak kuruluşuna değinir.[11] Ertürk, bu anlatıya göre, Ankara'ya ulaşmadan önce bir süre kaldığı Samsun'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın isteği üzerine, M.M grubunun İstanbul'da kurulması için yine o sıralarda Samsun'da bulunan Topkapılı Mehmet Bey'e talimat verir. Ayrıca Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi'nin oluşmasında etkin bir rol oynadığını ima eder. Bu heyetin, kendisi tarafından Fevzi Paşa'ya sunulan isimler arasından seçildiğini söyler.[12]

Ertürk, Müdafaa-i Milliye'nin kuruluşunda kendisinin ve daha genel olarak Ankara hükümetinin oynadığı rolü vurgularken, Hüsnü Himmetoğlu İstanbul'u daha fazla öne çıkaran bir anlatı ortaya koyar. İstanbul'da direniş hareketi içinde faaliyet göstermiş olan Himmetoğlu, 1975 yılında *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları* isimli çalışmasını iki cilt halinde yayınlamıştır. Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinden çok sayıda belgeye yer verilen bu çalışmaya göre, Müdafaa-i Milliye'nin kuruluşu "...gayri müslimlerin şımarıkça ve mütecaviz hareketleri..." karşısında tasarlanmış ve Karakol Cemiyeti bu süreçte önemli bir rol oynamış-

---

[6] Hüsnü Himmetoğlu, "M. Mücadele Esnasında İstanbul'daki Gizli Kurullardan M.M. Grubu ve Gerçek Yüzü." *Yakın Tarihimiz*. cilt: 3. sayı: 32, 4 Ekim 1962, s. 165-167.

[7] Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası. Anlatan: Emekli Süvari Albayı Hüsamettin Ertürk (Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı)*, (İstanbul: Çınar Matbaası, 1969), s. 491.

[8] Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 144-149, 173; Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 185.

[9] Müdafaa-i Milliye hakkında bir kaynak değerlendirmesi için bkz. Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşı'nda Haberalma*, s. 21-27.

[10] "...İstanbul'da müsellah bir gizli teşkilat kurulmuştu. Bu teşkilat, bir taraftan istihbarat ve propaganda işlerini idare eden ve merkezi Ankara'da bulunan M.M grupu teşkilatı, diğer taraftan heyeti merkeziyesi İstanbul'da olmakla beraber gene Ankara'dan idare olunan ve adına Müsellah Müdafaayi Milliye denilen silahlı kuvvetlerden mürekkep muazzam bir kütle teşkil etmekte idi. Bütün bunların emir ve idaresi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın tensibi ve Müşir merhum Fevzi Paşa'nın tayini ile uhdemde içtima etmiş bulunmakta idi." Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 491.

[11] *A.g.e.*, s. 467-476.

[12] "Büyük Erkanı Harbiye-i Umumiye Reisimiz merhum Kavaklı Fevzi Paşa'nın tensibi ile İstanbul'da çalışacak olan Müsellah Müdafa-i Milliye teşkilatının heyet-i merkeziyesi benim kendilerine arz ettiğim şu zevattan ibaret olarak kurulmuştu: ...", *a.g.e.*, s. 487.

tır.[13] Teşkilatın kuruluşunda ilk adım 1920 Nisan ve Mayıs aylarında Topkapı semtinde atılmış, örgütlenme faaliyetleri daha sonra İstanbul'un diğer bölgelerine yayılmıştır.

Himmetoğlu ve Ertürk'ün anlatıları ilk bakışta çelişiyor gibi görünse de bunlar arasındaki farklılıklar abartılmamalı. Himmetoğlu tarafından 1920 Nisan ve Mayıs aylarında kurulduğu belirtilen teşekkülün kendi yürütme kuruluna sahip bir örgüt olan Müdafaa-i Milliye değil, bu örgütün Topkapı'da kurulan mahalle komitelerinden biri (ve ilki) olduğu anlaşılıyor. Ertürk'e göre de çoğu zaman "Milli Teşkilat" ismi altında bahsettiği mahalle örgütlenmeleri, kendisi Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da yayılmaya başlamıştır.[14] Himmetoğlu, Ertürk'ün Aralık 1920 başlarında İstanbul'dan ayrıldığını iddia ederken,[15] Mesut Aydın işgal İstanbul'unda faaliyet gösteren gizli gruplar hakkındaki çalışmasında bu tarihin Ocak 1921 olduğunu gösterir.[16] Sonuç olarak Ertürk ve Himmetoğlu, mahalle teşkilatlarının kuruluşu hakkında birbiriyle çelişmeyen görüşler öne sürmektedirler.

Fakat her ikisi de söz konusu mahalle komitelerini kontrol eden merkezî bir örgüt olarak Müdafaa-i Milliye'nin, dolayısıyla Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi'nin ne zaman ve nasıl kurulduğu sorularını muğlak bırakmaktadır. Ertürk, yukarıda değinildiği gibi, İstanbul'da faaliyet gösteren 14 kişilik merkez komite üyelerinin seçilmesinde önemli bir etkisi olduğuna işaret eder. Her ne kadar net bir tarih verilmese de Ertürk'ün anılarından bu komitenin, kendisi Ankara'ya ulaştıktan sonra oluşturulduğu çıkarımını yapmak mümkün. Himmetoğlu ise Heyet-i Merkeziye'nin nasıl ortaya çıktığına açık bir şekilde değinmemektedir. Ancak, "3/5/337 de [3 Mayıs 1921] yani kuruluşundan ortalama bir yıl sonra teşekkülü Anadolu'ca resmen kabul edilen ve 31/7/337 [31 Temmuz 1921] tarihli Genel Kurmay'ın mührünü havi yazı ile namlarına resmî belge verilen en son merkez heyeti şunlardır:..." ifadesinin ardından 6 kişilik bir merkez komitenin üye isimlerini verir.[17] Dolayısıyla Himmetoğlu, örgüt ve merkez komitenin, 1920 yılının ilk yarısında kurulduğunu ima etmektedir.

Müdafaa-i Milliye'nin kuruluşuna ilişkin benim şimdiye kadar rastladığım en detaylı anlatı, kendisi de bu teşkilatın merkez komitesinde çalışmış, aynı zamanda Mim-Mim grubunun önde gelen kadroları arasında yer almış olan Kemal Koçer tarafından yazılmıştır.[18] Koçer, İttihat ve Terakki mensuplarının yanı sıra "...bu teşekkülün haricinde kalan hamiyetli vatandaşlar...", yani İttihatçı olmayan

---

[13] Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, s. 94-100.

[14] "Milli teşkilat" hakkında bkz. Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası.* s. 225-232; 236-246.

[15] Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, s. 130.

[16] Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi*, s. 86.

[17] Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, s. 100-101. Himmetoğlu'na göre Hüsamettin Ertürk Haziran 1923 tarihli bir yazışmada 6 kişilik bu komiteye 7 kişinin daha ismini eklemiştir. Bunun sebepleri başka bir yazının konusu olmalıdır.

[18] Kemal Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul. İşgal Senelerinde M.M. Grubunun Gizli Faaliyeti*, (İstanbul: Vakit Basımevi, 1946), s. 112-115.

kimi unsurların da "Milli Müdafaa" teşkilatının kuruluş sürecinde rol oynadığını ve bu "cepheyi" kuvvetlendirdiğini ifade eder[19]. Koçer'e göre, bir gün yaklaşık 40 kişiden oluşan vatandaş ve münevverler grubu "Taşkasab'ın yangın yerlerindeki bir evde, dikkati hiç çekmeyen bu inzivagâhta..." toplantıya çağırılır. Uzun görüşmelerin ardından bunların bir kısmı toplantıyı terk eder, geriye kalanlar 13 kişilik bir heyet-i merkeziye oluştururlar. Böylece ortaya çıkan teşkilat Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar mıntıkalarına ayrılan şehirde örgütlenme faaliyetlerine girişir ve kısa bir süre içinde 54 yerel şube oluşturur. Bu şubelerin her biri 5 kişiden oluşan bir merkez heyetinin idaresine verilir.

Koçer, millî Müdafaa ismi altında değindiği teşkilatın kuruluşuyla neticelenen bu toplantının ne zaman gerçekleştiği hakkında net bilgi vermiyor.[20] Ancak söz konusu toplantının gerçekleşmiş olabileceğine işaret eden bir belge, Asaf Özkan'ın Topkapılı Mehmet Bey'i ve onun direniş hareketi içindeki faaliyetlerini konu alan çalışmasında yayınlanmıştır. Özkan, makalesinde, mücadele arkadaşları tarafından Topkapılı Mehmet hakkında yazılan bir defterin çevrim yazısını da sunmaktadır. [21] Bu defter içinde yer alan hatıratlardan biri şu ifadeye yer vermektedir: "[Topkapılı] Mehmet Bey 'Çapa'ya yakın bir yangın yerinde, harap yurdumun elem ve ıstıraplarını kalbe ve ruha nakşedecek bir harabe ortasında mazlum beş altı sima ilk içtimaı akdettiğimiz zaman hissettiğim heyecanı tasvir etmeme imkan yoktur."[22] Koçer'in bahsettiği Taşkasap, İstanbul'un Fatih bölgesinde, Çapa-Fındıkzade civarına yakın bir muhittir. Ayrıca Özkan'ın aktardığı hatırat, Çapa civarındaki içtimada ümit edilen birliğin (vahdet) sağlanamadığını belirtmektedir. Bu, Koçer'in anlatısında toplantıyı terk ettiği söylenen grubu akla getirmektedir. Söz konusu hatırat, Çapa'dan sonra Beyazıt'ta "...[i]lk Müdafaa-i Milliye teşkilatı yapılmak üzere..." gerçekleşen ikinci bir toplantıdan daha bahsetmektedir.[23] Hüsnü Himmetoğlu'nun ilk Müdafaa-i Milliye teşkilatının Topkapı'da kuruluşuyla ilgili iddiası hatırlanacak olursa, bu ikinci toplantının Nisan-Mayıs 1920 sıralarında gerçekleştiği düşünülebilir.

Her halükarda, 1920 yılının ilk yarısında, yani İstanbul'un resmî olarak işgal edildiği sıralarda, İttihatçı olan ve olmayan unsurların bir araya geldiği bir toplantının düzenlenmiş olabileceğine dair başka kanıtlara sahibiz. Bunları değerlendirebilmek için işgal dönemi İstanbul'unda komünist hareketin gelişimine kısaca göz atmak gerekmektedir.

---

[19] "Bazılarının bütün hatalarına rağmen, İttihat ve Terakki mensuplarından birçoğu vuku bulacak davete canla başla icabet edeceklerdi. Bu teşekkülün haricinde kalan hamiyetli vatandaşlar da bu cepheyi kuvvetlendirebilirdi." *a.g.e.*, s. 113.

[20] Ali Karakaya, "Milli Müdafaa Teşkilatı" olarak isimlendirilen örgütün sonraki adının "Müsellah Milli Müdafaa Teşkilatı = Silahlı Milli Savunma Örgütü" olduğunu ifade eder. Ali Karakaya, *İşgal Altında İstanbul*, s. 232.

[21] Asaf Özkan, "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grup Reisi Topkapılı Mehmet Bey," s. 40-57.

[22] *A.g.e.*, s. 47.

[23] "O içtimada [Çapa] ümid ettiğimiz vahdet husule gelmedi. Fakat bundan sonraki mesaimizde heyecanımı tatmin edecek çok sahalar buldum. İlk Müdafaa-i Milliye Teşkilatı yapılmak üzere Beyazit'te toplandığımız evde teşkilat işi daha muntazam bir şekle girmişti." *A.g.e.*

II. Komünistler

Erden Akbulut ve Mete Tunçay'ın 2013 yılında yayınladıkları, temel olarak Aydınlık grubunu konu alan çalışmanın ilk cildinde yer verilen kimi belgeler, İstanbul'un 1919 yılı içerisinde çeşitli komünist çevrelerin faaliyet alanı haline geldiğini göstermektedir.[24] Rusya'dan gelen ve üyelerinin çoğunluğunu Müslüman savaş esirlerinin teşkil ettiği bu çevrelerden biri Türk Komünist (Bolşevik) Grubu (TKBG) ya da Partisi olarak isimlendirilmiştir.[25] Bu çevre, Mustafa Suphi'nin liderliğinde önce Moskova'da ortaya çıkan daha sonra faaliyet merkezini sırasıyla Kırım, Odesa ve Bakü'ye taşıyan Türk Komünist Teşkilatı (TKT) ile yakın bağlara sahiptir.[26] İstanbul'da faaliyet gösteren komünist çevrenin liderliğini büyük oranda TKT tarafından yollanan ve 1919 yılı ortalarında 12 kişilik bir merkez etrafında faaliyete başlayan kadrolar teşkil etmiştir.[27]

TKBG liderlerinin 5 Mart 1920 tarihinden kısa süre önce kaleme aldığı bir rapor konumuz açısından oldukça önemli bilgiler içermektedir.[28] Başkan İsmet Lütfü ve Sekreter Cevdet Ali isimleriyle imzalanan bu rapor, Mart ayı ortalarında yapılması kararlaştırılan, bütün devrimci parti ve grupları bir araya getirmesi öngörülen bir kongreden bahsetmekte ve şunu eklemektedir: "Kongreye millî Parti'den, Türkiye Sosyalist Partisi'nden, bizim gruptan ve Türk asker teşkilatından (Cevdet) delegeler katılacak. Kongre yeri İstanbul. Delegeler: Hilmi Yoldaş /Sosy. Parti/, Şeref Bey/Milli Parti/ vb."[29] Burada ilk olarak açıklığa kavuşturulması gereken nokta, raporda "Milli Parti" olarak hangi siyasi grup ya da çevreye atıf yapıldığı sorusudur.

Akbulut ve Tunçay, direkt olarak bu soru üzerine yorum yapmazlar ancak şu ifadeyle bunun millî Kongre olduğuna işaret ederler: "Türkiye millî [Kongre] Partisi."[30] Her halükarda millî Parti, İttihatçıların İstanbul'da örgütlemekte olduğu direniş hareketinden ayrı düşünülemez. Yukarıda işaret edildiği gibi, İstan-

---

[24] Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne, 1919-1926*, *1. Cilt 1919-1923*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2013).

[25] Bu konudaki belgeler için bkz. *a.g.e.*, s. 20-43.

[26] TKT'nin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997); Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 326-345; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967), s. 200-267; George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, (Stanford: Hoover Institution Publication, 1967), s. 50-67; Paul Dumont, "Bolchevisme et Orient. Le Parti Communiste Turc de Mustafa Suphi, 1918-1921," *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, (Istanbul: lSIS, 1997), s. 223-258.

[27] Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 20-21. Bu grubun faaliyetleri için ayrıca bkz. Emel Akal, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), p. 101-103; Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, (İstanbul: İleri Yayınları, 2014), s. 23-31.

[28] Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 22-25.

[29] *A.g.e.*, s. 24.

[30] *A.g.e.*, s. 23.

bul'un Mart 1920'de resmî olarak işgal edilmesine kadar Karakol Cemiyeti İttihatçı yeraltı hareketinin en önemli bileşeni olmuştur. İstanbul'da mevcut cemiyet, parti ve dernekleri tek bir çatı altında birleştirmeyi hedefleyen millî Kongre, Karakol Cemiyeti'nden bağımsız bir girişim değildir.[31] millî Kongre Reisi Esat Bey aynı zamanda bir Karakol üyesidir.[32] Ayrıca Karakol'un önde gelen eylemcilerinden biri olan Baha Sait – eğer isim konusunda bir benzerlik bizi yanıltmıyorsa – millî Kongrenin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. Baha Sait, millî Talim ve Terbiye Cemiyeti tarafından millî Kongre'nin kuruluş sürecini yürütmesi için Ekim 1918'de görevlendirilen 4 kişilik kurul üyelerinden biridir.[33]

5 Mart 1920'de İstanbul'dan ayrılarak yukarıda özetlenen raporla birlikte Moskova'ya ulaşan Lütfi Necdet, Hüseyin Sait ve Baha Ali isimli komünistler de bu yolculuk sırasında hazırladıkları ek bir raporda, Türkiye'de bulunan bütün devrimci partilerin 15 Mart'ta (yani işgalden bir gün önce) toplanacak bir konferansa çağrılması kararından bahsederler.[34] Ancak bunlar daha önce İstanbul'dan ayrıldıkları için olacak, konferansın gerçekten toplanıp toplanmadığına ve nasıl bir sonuç verdiğine değinmiyorlar. Yine de bu ilave rapor İstanbul'daki komünist grupla İttihatçılar arasındaki ilişkilerin ulaştığı boyutlara işaret etmesi açısından önemli. Bu belgenin yazarlarına göre, "Milli hareketin önderleri daha önce İttihat ve Terakki Parti'sinde bulunmuş olsalar da, meydana gelen gelişmelerin baskısıyla giderek milliyetçiliği savunan bir partiye dönüştüler ..."[35] Aynı belge, İttihatçı kökenlerine rağmen millî hareketle bağlantı kurulduğunu ve bu hareketin Mart 1920 ortasında gerçekleşmesi planlanan kongrede yer alacağını belirtiyor.

O halde, Mart ayı ortalarında gerçekleşeceği öngörülen kongre, Kemal Koçer'in anılarında bahsedilen toplantı mıdır? Bir başka değişle, Koçer'in atıfta bulunduğu, millî Müdafaa teşkilatının ve bunun merkez komitesinin kuruluşuyla sonuçlandığını söylediği toplantı, İsmet Lütfü ve Cevdet Ali'nin bahsettiği kongrenin gerçekleşmiş olduğunu göstermekte midir? Eğer öyleyse, Koçer'in anılarında bahsi geçen, İttihatçı olmadığı halde söz konusu toplantıya katılan münevverler arasında İstanbul'da faaliyete başlamış olan Müslüman komünist çevrelerin de bulunduğu söylenebilir.

[31] Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 122-124.

[32] *A.g.e.*, s. 121.

[33] Diğer üyeler Mehmet Emin Bey, Ali Kemal Bey ve Haydar Rıfat Bey'dir. Niyazi Ahmet Banoğlu, "Milli Kongre ve Faaliyetleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1988, C.: 3, no: 7. Bu yazı için Banoğlu'nun makalesinin çevrim içi versiyonunu kullandım: http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-07/milli-kongre-ve-faaliyetleri

[34] Bu Rusça raporun Türkçe çevirisi Tunçay ve Akbulut tarafından yayınlanan belgeler arasındadır: Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 25-32.

[35] *A.g.e.*, s. 28.

III. İşgal ve Direniş

Şimdilik elimizde bu varsayımı kesin olarak doğrulayacak bir kaynak bulunmasa da Müdafaa-i Milliye'nin kuruluşunun 1920 yılı başlarında gündemde olduğuna dair ipuçlarına sahibiz. 15-22 Ocak 1920 tarihlerine ait haftalık İngiliz istihbarat raporları arasında yer alan bir belgeye göre milliyetçiler, İstanbul'un kaybedilmesi durumunda fedailer aracılığıyla sabotaj eylemleri düzenlemeyi, aynı zamanda grev hareketlerini ve genel kargaşayı teşvik etmeyi planlamaktadırlar.[36] Tüm bu amaçları gerçekleştirebilmek için gerekli olan lojistik, şubeleri bir kez daha göreve çağrılan "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" (National Defense Association) tarafından sağlanmaktadır. Bu hareketi yönlendiren liderler, İstanbul'daki milliyetçi delege Kara Vasıf Bey ve Mustafa Kemal'in yaveri Yüzbaşı (Captain) Cevad Bey'dir. Hareketin finansmanı için gerekli fonları İstanbul'da bulunan kimi İttihatçı kuruluşlar tedarik edecektir.

Ortada yuvarlak içine alınmış iki şahıstan sağ tarafta geri planda olanı Hemşinli Komünist Mehmet.
Kaynak: *Tevhid-i Efkar,* 17 Ocak 1924, s. 1

[36] FO, 371/5165, Weekly Summary of Intelligence Reports Issued by M.I.1.c., Constantinople Branch, For Week Ending 22nd January 1920, 2. Nationalist Preparations, 2 Şubat 1920.

Bu rapor, Karakol Cemiyeti'nin Müdafaa-i Milliye teşkilatının kuruluşunda oynadığı aktif role ilişkin önemli ipuçları içermektedir. Raporda bahsi geçen Kara Vasıf, Kara Kemal'in yanı sıra Karakol'un en önemli liderlerinden biri olarak öne çıkmıştır.[37] Yine raporda atıf yapılan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, bu yazıya konu olan Müdafaa-i Milliye teşkilatından farklı ama bununla ilişkili bir örgütlenmedir.[38] İTC'nin 1913 yılı başlarında kurduğu Cemiyet, cephe gerisindeki nüfusu seferber etmeyi amaçlayan para-militer bir örgüttür. Ordu için iane toplamak, gönüllü müfrezeler oluşturmak, silah kullanma ya da siper kazma gibi eğitimler yoluyla sivil halkın askerî kapasitesini arttırmak gibi çeşitli işlevler yüklenmiştir. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Mart 1919'da Osmanlı Hükümeti tarafından kapatıldığı sırada İstanbul'un belli başlı muhitlerinde bulunan 10 ayrı şubeye sahiptir.[39] Hüsamettin Ertürk'ün anılarından yola çıkarak, İngiliz istihbarat raporunda atıf yapılan bu şubelerin, Müdafaa-i Milliye teşkilatına bağlanacak olan mahalle komitelerine temel teşkil ettiği iddia edilebilir.[40]

Öte yandan, Hüsnü Himmetoğlu'nun yukarıda tartışılan kitabı dışında Müdafaa-i Milliye teşkilatının 1920 yılının ilk yarısında kurulmuş olduğuna işaret eden kimi başka kanıtlara sahibiz. Bu konuda elimizde bulunan en önemli kaynaklardan biri Vanlı Kazım olarak bilinen Mustafa Kazım Kip'in anılarıdır.[41] Vanlı Kazım, Birinci Dünya Savaşı sırasında Paris'te bulunmuş, orada Dr. Refik Nevzat'la birlikte Türkiye Sosyalist Fırkası'nın (TSF) Paris şubesinde çalışmıştır.[42] İstanbul'a döndükten sonra TSF içinde faaliyetlerine devam ederken aynı zamanda Rum ağırlıklı bir işçi örgütü olan Beynelmilel İşçiler İttihadı'yla (BİI)

---

[37] Karakol Cemiyeti hakkında bkz. Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2008), s. 153-199; Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 32-41; Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar: Karakol Cemiyeti*, *Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti*, *Wilson Prensipleri Cemiyeti*, *Yeşilordu Cemiyeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 3-50; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952), s. 520-523; Hasene Ilgaz, "Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: Kara-kol Cemiyeti," *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ocak 1981, no: 17, s. 13-14; Ergun Hiçyılmaz, *Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt: Karakol*, (İstanbul: Destek Yayınevi, 2012).

[38] Müdafaa-i Milliye Cemiyet hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Nazim H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991).

[39] Bu muhitler Fatih, Beyazıd, Beyoğlu, Kadıköy, Makriköy (Bakırköy), Anadoluhisarı, Adalar, Mirgun, Kartal ve Gebze'dir. *A.g.e.*, s. 83. Bu yerel şubelerin üyeleri ve faaliyetleri için bkz. *a.g.e.* ,s. 83-95.

[40] Ertürk'e göre milli teşkilatın ilk kurulduğu semt Fatih bölgesindeki Topkapı'dır. Teşkilat yine Fatih civarındaki Şehremini, Aksaray ve Beyazıt semtlerinde örgütlenmiştir. Bakırköy, Kadıköy ve Anadolu Hisarı da milli teşkilatın örgütlendiği ve daha önce Müdafaa-i Milliye Cemiyeti şubelerinin bulunduğu semtler arasındadır. Ertürk'ün listelediği diğer semtler arasında Eyüp Sultan, Beşiktaş ve Galata dışında Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Beykoz, Kavak, Sarıyer ve Büyükdere de bulunmaktadır. Samih Nafiz Tansu (ed.), *İki Devrin Perde Arkası*, s. 226-232, 236-246.

[41] M. Kazım Kip (Vanlı Kazım), "Anılarım," Erden Akbulut (der.), *Milli Azadlık Savaşı Anıları*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2006), s. 79-94.

[42] *A.g.e.* ,s. 79-84.

bağlantıya geçmiştir.[43] Vanlı Kazım, anılarında, bir aralık İstanbul'dan Sovyet Rusya'ya kaçmak zorunda kaldığından, Moskova'da Mustafa Suphi ve arkadaşlarıyla tanıştığından, daha sonra Odesa üzerinden siyasal faaliyetlerine devam edeceği İstanbul'a döndüğünden bahseder.[44]

Bu anlatıya göre Azeri şivesiyle konuşan ve Sovyet Rusya'dan geldiğini iddia eden iki kişi, Vanlı Kazım'ın da hazır bulunduğu bir anda, TSF Genel Başkanı Hüseyin Hilmi'yi ziyaret ederek farklı dillerde basılmış işgal karşıtı beyannamelerin dağıtılmasını ister.[45] Hüseyin Hilmi böyle bir meseleye karışmaktan imtina edince beyannamelerin dağıtım işi Vanlı Kazım'a kalır. Bu sırada kendisine "Milli mücadele komitesi" isminde bir örgütün faaliyete geçtiğinden bahsedilir. Kazım, bu örgütün başında olan Topkapılı Mehmet Bey'le tanışır ve bu ikisi beyannamelerin dağıtımı konusunda işbirliği yapmaya karar verir. Bu noktada Topkapılı Mehmet, Vanlı Kazım'ı Hemşinli isminde biriyle tanıştırır. Bütün kaçakçı Lazlarla tanışık olduğunu öne süren Hemşinli, Kazım'a zora düştüğü takdirde kendisiyle temasa geçmesini salık verir. Beyannamelerin dağıtımı sebebiyle işgal makamları tarafından tutuklanma riskiyle karşılaşan Kazım'ı İstanbul'dan kaçıran Hemşinli'nin yolladığı bir Laz takacıdır.

Burada sözü edilen millî mücadele komitesi, Kemal Koçer'in millî Müdafaa ve Hüsnü Himmetoğlu'nun Müdafaa-i Milliye ismi altında bahsettiği örgüt olmalıdır. Vanlı Kazım'ı Hemşinli Mehmet'le tanıştırarak onun İstanbul'dan kaçışına ön ayak olduğu anlatılan Topkapılı Mehmet Bey, bu örgütün önde gelen isimlerinden biridir.[46] Karakol Cemiyeti'nde de faaliyet göstermiş olan Topkapılı Mehmet aynı zamanda Mim-Mim grubunun kurucularından ve önemli liderlerinden biri olarak karşımıza çıkar.[47] Ancak Müdafaa-i Milliye teşkilatıyla bağlantılı bir istihbarat grubu olan Mim-Mim, Vanlı Kazım İstanbul'dan ayrıldığı tarihte henüz kurulmamıştır. Kasım 1920 tarihli bir Fransız istihbarat raporuna göre TSF'nin en etkili üyelerinden olan Kazım, yaklaşık olarak Ağustos 1920'de Moskova'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.[48] Mim-Mim grubu ise 1921 yılı içinde kurulmuştur.[49]

---

[43] BİÎ hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı (Mütareke İstanbulu'nda Rum Ağırlıklı Bir İşçi Örgütü ve TKP ile İlişkileri)*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009).

[44] Vanlı Kazım, "Anılarım," s. 87.

[45] *A.g.e.*, s. 84-87.

[46] Topkapılı Mehmet Bey hakkında yazılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Asaf Özkan, "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grup Reisi Topkapılı Mehmet Bey".

[47] *A.g.e.*, s. 34-38; Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 32-41.

[48] AMAE, Série E, Levant, Turquie, 1918-1929, cilt: 94, karton: 308, dosya: 1, La Situation Politique à Constantinople, s. 154-158. Raporda yer alan ifade tam olarak şöyledir: "Kiazim (Kurde ou Arabe) qui a travaillé à Paris et est parti il y a 3 mois à Moscou." s. 157. Ben daha önce bu belge ve Vanlı Kazım'ın anılarına ilişkin olarak *Toplumsal Tarih* dergisinin Eylül 2014 tarihli sayısında, "Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler" isimli yazıda bir tartışma yürütmeye çalışmıştım. Bu yazıda öne çıkan kimi noktalar daha sonra işgal İstanbul'unu konu alan iki ayrı çalışma tarafından eleştirildi: Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 13; Asaf Özkan, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mim*

Vanlı Kazım'ın anıları konumuz açısından büyük bir öneme sahip. Öncelikle bu anlatı, eğer bir doğruluk payı varsa, Müdafaa-i Milliye'nin kuruluş sürecinin 1920 yılı yazında tamamlanmış olduğunu gösteriyor ki Eylül 1921 tarihli bir İngiliz istihbarat raporu da yaklaşık olarak bu tarihten bahsetmektedir.[50] Söz konusu rapor, aslen Halas-ı Vatan Cemiyeti isimli başka bir gizli örgütün İstanbul'da genel bir devrimci hareket örgütlemeye ilişkin eylemlerini konu almaktadır. İngiliz istihbaratına bakılırsa Ali Galip Paşa isimli bir şahsiyet bu komployu organize eden ve yönetenler arasındadır. Rapor, Ali Galip Paşa hakkında detaylı bilgi ver(e)mese de onun Temmuz 1920'de Müdafaa-i Milliye komitesinin (committee of national defense) başkan vekiline yardımcılık yapmakta olduğunu belirtiyor. Ne yazık ki bahsi geçen vekilin kim olduğu, Halas-ı Vatan Cemiyeti'ne odaklanan istihbarat raporunda zikredilmiyor. Yine de bu, Müdafaa-i Milliye'nin kuruluş sürecinin 1920 yazında tamamlanmış olabileceğini ima etmesi açısından önemli bir belgedir.

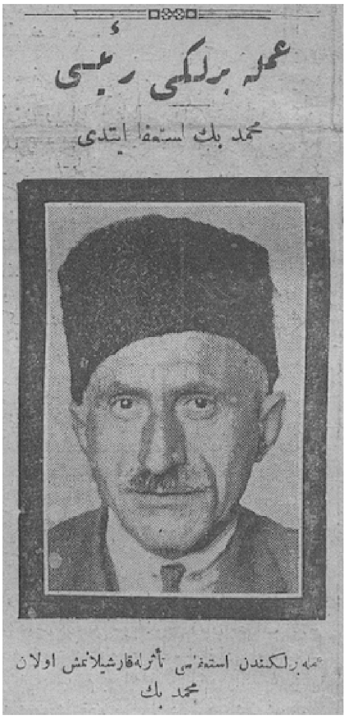

Topkapılı Mehmet Bey
"Amele Birliği Reisi Mehmet Bey istifa etti."
Kaynak: *Tevhid-i Efkar*,
18 Ekim 1923

İkinci olarak, Vanlı Kazım'ın anlatısı komünistlerin direniş hareketiyle ilişkilerine dikkatimizi çekmektedir. Mete Tunçay'ın 1978 yılında yayınlanan makalesinde tartıştığı gibi, bu anlatıda ismi geçen Hemşinli, büyük olasılıkla 1973 ve 1983 yılları arasında Türkiye Komünist Partisi Genel Sekreterliği yapmış olan İsmail Bilen'in kuzeni Mehmet Aruz'dur.[51] Bilen'in anılarına bakılırsa, takma adı

Mim Grubu, s. 47-49. Ben, yanıt hakkımı saklı tutmak kaydıyla, Yunus Yılmaz ve Asaf Özkan'a eleştirilerinden dolayı teşekkür ederim.

[49] Benim, Mim-Mim grubuna ilişkin olarak bulabildiğim en erken resmî belge Haziran 1921 tarihlidir ve grubun 15 kişilik kurucu kadrosunun listesini vermektedir. TİTE, 34/8, 15 Haziran 1921.

[50] FO, 371/6474, Activities and Plans of the "Khalas-ı Vatan" Society, 19 Ağustos 1921, s. 114.

[51] Mete Tunçay, "Kurtuluş Savaşında Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi," *Milliyet Sanat Dergisi*, Ocak 1978, s. 25. Bu konuda bkz. Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 11-14, 42-46, 72-75. İsmail Bilen hakkında daha fazla bilgi için bkz.

"Baba Mehmet" olan Mehmet Aruz, 1917 Ekim Devrimi ve Rusya İç Savaşı'nda yer almış,[52] 1919 yılında Mustafa Suphi'nin gönderdiği bir komünist grubun başında İstanbul'a gelmiştir.[53] Bu bilgilerin önemli bir doğruluk payına sahip olduğunu biliyoruz.[54] Vanlı Kazım'ın anıları, 1921 ortalarında Mim-Mim grubunun önde gelen üyelerinden biri olarak karşımıza çıkan Hemşinli Mehmet'in,[55] İstanbul'daki direniş hareketiyle çok daha önce bağ kurduğuna işaret etmektedir. Bu bulgu, aynı zamanda, Hemşinli'nin büyük olasılıkla üyesi olduğu TKBG ile Müdafaa-i Milliye teşkilatı arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, daha önce Karakol Cemiyeti'nde de çalışan Topkapılı Mehmet, Müdafaa-i Milliye'nin liderleri arasındadır.

VI. İttihatçılar

İttihatçılar ve komünistler arasındaki ilişkileri, bunların nedenlerini ve sonuçlarını incelemek bu yazının sınırlarını hayli aşan bir girişim olacaktır.[56] Yine de bu iki siyasal eğilimin Müdafaa-i Milliye gibi daha geniş bir örgütün kuruluşu için birlikte çalışmasında şaşırtıcı bir taraf olmadığı söylenmelidir. Bilindiği gibi Karakol Cemiyeti kuruluş aşamasından itibaren sol gruplarla ilişki içinde olacağının altını çizmiştir.[57] 1919 yazında Rus Bolşevikleriyle görüşmelere başlamış ve bu görüşmeler 11 Ocak 1920'de bir işbirliği antlaşmasının Bakü'de imzalanmasıyla neticelenmiştir.[58] Yukarıda değinilen Ocak 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporu, Müdafaa-i Milliye teşkilatının kuruluşuna yönelik adımların Karakol ve Bolşevikler arasında bu antlaşma imzalandığı sıralarda atıldığına işaret etmektedir.

Burak Gürel ve Fulya Özkan, "İsmail Bilen (Laz İsmail)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, *Sol Düşünce*, cilt: 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 294-309.

[52] *TKP MK Sekreteri İsmail Bilen*, *Kısa Biyografi*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 10. Hemşinli Mehmet ve Baba Mehmet'in aynı kişi olduğuna dair bir tartışma için bkz. Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 72-75.

[53] S. Üstüngel [İsmail Bilen], *TKP. Doğuşu*, *Kuruluşu*, *Gelişme Yolları*, (İstanbul: Alev Yayınları, 2004), s. 10.

[54] TİTE, 70/3, İstanbul Vilayetine. Bu belge hakkında bir tartışma için bkz. Erol Ülker, "Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler," *Toplumsal Tarih*, No: 249, Eylül 2014.

[55] A.g.e., s. 71

[56] Bu konuda bkz. Bülent Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006), s. 80-122.

[57] Bu politika, Karakol Cemiyeti Türkiye Merkez-i Umumisine ait programın 3. maddesinde şöyle vurgulanmıştır: "'*Karakol*' kuvvetini insaniyet aleminin en necibi bulunan sulhperver heyetlerin ve umum sosyalist ve amele gruplarının muzaheret-i beynelmilelinden ve Türk Müslüman aleminin yüreğinden ve maksadını kabul eden her fert ve cemiyetin muavenetinden alır". TİTE, 299/34, Karakol Cemiyeti'nin Teşkilat-ı Umumiye Nizamnamesi.

[58] Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979), s. 110-115; Paul Dumont, "La Fascination du Bolchevisme: Enver Pacha et le Parti des Soviets Populaires 1919-1922," *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, (Istanbul: lSIS, 1997), s. 141.

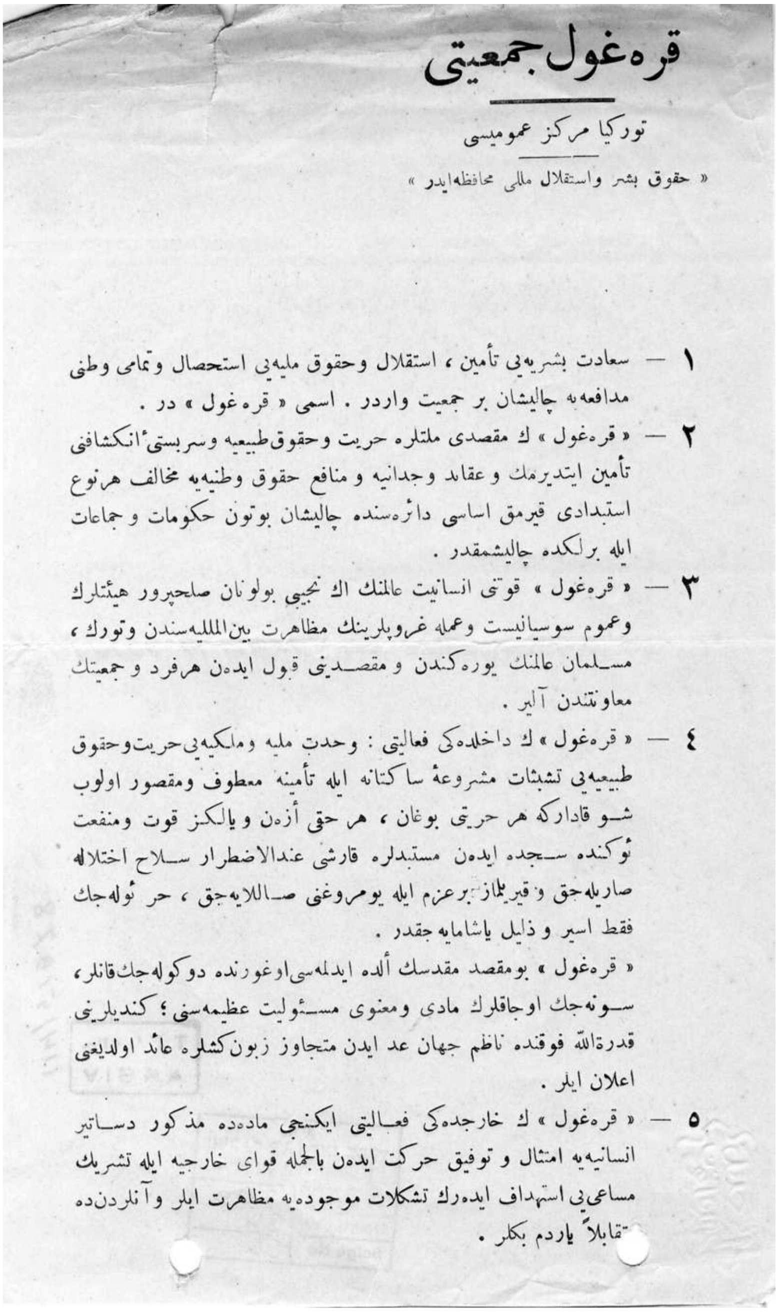

قره‌غول جمعیتی

توركیا مركز عمومیسی

« حقوق بشر واستقلال ملّی محافظه‌ایدر »

١ — سعادت بشریه‌یی تأمین ، استقلال وحقوق ملیه‌یی استحصال وتمامی وطنی مدافعه‌یه چالیشان بر جمعیت واردر . اسمی « قره‌غول » در .

٢ — « قره‌غول » ك مقصدی ملتلره حریت وحقوق طبیعیه وسربستیٔ انكشافنی تأمین ایتدیرمك وعقاید وجدانیه ومنافع حقوق وطنیه‌یه مخالف هرنوع استبدادی قیرمق اساسی دائره‌سنده چالیشان بوتون حكومات وجماعات ایله برلكده چالیشمقدر .

٣ — « قره‌غول » قوتنی انسانیت عالمنك اك نجیبی بولونان صلحپرور هیئتلرك وعموم سوسیالیست وعمله غروپلرینك مظاهرت بین‌الملليه‌سندن وتورك ، مسلمان عالمنك یوره‌كندن ومقصدینی قبول ایده‌ن هرفرد وجمعیتك معاونتندن آلیر .

٤ — « قره‌غول » ك داخلده‌كی فعالیتی : وحدت ملیه وملكیه‌یی حریت وحقوق طبیعیه‌یی تشبثات مشروعهٔ ساكتانه ایله تأمینه معطوف ومقصور اولوب شو قاداركه هر حریتی بوغان ، هر حقی أزه‌ن ویالكز قوت ومنفعت ئوكنده سجده ایده‌ن مستبدلره قارشی عندالاضطرار سلاح اختلاله صاریله‌جق و قیریلماز برعزم ایله یومروغنی صاللایه‌جق ، حر ئوله‌جك فقط اسیر وذلیل یاشامایه‌جقدر .

« قره‌غول » بومقصد مقدسك ألده ایدلمه‌سی اوغورنده دوكوله‌جك قانلر ، سونه‌جك اوجاقلرك مادی ومعنوی مسئولیت عظیمه‌سنی ؛ كندیلرینی قدرة‌الله فوقنده ناظم جهان عد ایدن متجاوز زبونكشلره عائد اولدیغنی اعلان ایلر .

٥ — « قره‌غول » ك خارجده‌كی فعالیتی ایكنجی ماده‌ده مذكور دساتیر انسانیه‌یه امتثال وتوفیق حركت ایده‌ن بالجمله قوای خارجیه ایله تشریك مساعی‌یی استهداف ایده‌رك تشكلات موجوده‌یه مظاهرت ایلر وآنلردن‌ده تقابلاً یاردم بكلر .

Karakol Cemiyeti'ne ait program
"Karakol Cemiyeti Türkiye Merkez-i Umumisi - Hukuk-ı Beşer ve İstiklal-i Milli Muhafaza Eder"
Kaynak: TİTE, 299/34

Ancak mevcut kaynaklar İstanbul'da İttihatçılarla komünistler arasındaki ilişkilerin büyük olasılıkla söz konusu anlaşmanın imzalanmasından önce başladığını gösteriyor. Örneğin, TKBG adına yazılan ve bu grubun İstanbul'daki faaliyetleri hakkında Üçüncü Enternasyonal Propaganda Şubesini, Rusya ve Ukrayna Komünist Bolşevik Partileri'ni bilgilendirmeyi amaçlayan bir rapor, İttihatçılarla olan bir anlaşmaya atıfta bulunmaktadır.[59] Raporun yazarı, Kuvva-i Milliye'nin İttihatçı kökenlerine dikkat çekerek bu harekete karşı oldukça eleştirel yorumlarda bulunurken aynı zamanda şunu ekler: "Kuvva-i Milliyeciler ile olan temasımız bir anlaşmadan ibaret olup hiç bir vakitte birlikte çalışabilmek derecesine geçmedik". Sözü edilen anlaşmanın muhtevasına atıf yapılmıyor. Raporun yazıldığı tarih hakkında da not düşülmemiş. Yine de bu tarihin 1919 yılı sonlarından daha geç olmadığını tahmin etmek mümkün. Raporun yazarına göre grup üyelerinden "İsmet yoldaş", Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'ne üye olmuştur. Serkan Erdal, yakın zamanda yayınlanan makalesinde bu cemiyetin "...İttihat ve Terakkiye veya İttihatçı sola..." yakın olma ihtimalinin güçlü olduğunu vurgulayarak 1919 yılı sonlarına kadar varlığını sürdürdüğünü belirtir.[60]

Ayrıca bu ilişkilerin geliştiği sıralarda İttihatçılar arasında dikkate değer bir radikal eğilimin ortaya çıktığını biliyoruz. Bolşeviklerle işbirliği protokolünü Bakü'de Karakol Cemiyeti adına imzalayan Baha Sait, bu şehirde faaliyete geçmiş olan Türk Komünist Fırkasına katılmıştır.[61] Bu fırkanın lider kadrosu Küçük Talat, Yakup Bey, Salih Zeki, Dr. Fuat, Süleyman Nuri, Nuri Paşa ve Halil Paşa gibi İttihatçılardan meydana gelmiştir.[62] Bu grubun 1920 Nisan'ında Bakü'nün sovyetleştirilmesine olan katkısı daha önce vurgulanmıştır[63]. Söz ko-

[59] TÜSTAV Komintern Arşivi, CD: 24, Dosya: 31-36, No: 88-90. Bu raporun üzerinde bulunan Rusça ibareleri benim için okuyan değerli arkadaşlarım Hakan Güneş ve Dina Hannanova'ya teşekkür ederim.

[60] Serkan Erdal, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no: 19 (1), 2015, s. 169.

[61] Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, pp. 79-85. Bu Fırka hakkında ayrıca bkz. Yavuz Aslan, "Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasi Kuruluş: Türk Komünist Fırkası (Bakü-1920), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no: 6, 2002, s. 31-52; Betül Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, *1920-1923*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004), s. 43-58; Paul Dumont, La Fascination du Bolchevisme, s. 142-145.

[62] 5 Mart 1920'de İstanbul'dan ayrılarak Bakü üzerinden Moskova'ya giden Hüseyin Sait, Lütfi Necdet ve Baha Ali, bu grupla Bakü'de bulundukları sırada karşılaşmıştır. Haziran 1920 tarihli raporlarında Bakü'de "...bir paşalar grubu ve İttihat ve Terakki acentesi..." olduğundan bahsederler. TÜSTAV Komintern Arşivi, CD: 2, Dosya: 2-36, No: 468-472. Bu raporun bir kısmı Tunçay ve Akbulut tarafında yayınlanmıştır. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 21-22.

[63] Betül Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 53-55; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 81-85. Transkafkasya'da Bolşevik denetiminin kuruluşuna ilişkin olarak bkz. Bülent Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, s. 100-122.

nusu tarihte Bakü'ye giren 11. Kızıl Ordu taburunda daha önce savaş esiri olan Müslüman Türk subaylar da görev yapmaktadır.[64]

Osmanlı makamlarınca 1919 yılının ilk yarısında (özellikle Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında) yazılan bir grup rapor, İttihatçılar arasındaki radikalleşmenin Bakü'yle sınırlı bir gelişme olmadığını göstermektedir.[65] Örneğin 10 Mayıs 1919 tarihli bir rapora göre Rusya'da Kafkas cihetlerinde bulunmuş, Enver ve biraderi Nuri'ye yakın bir grup zabitan, Osmanlı topraklarına döndükten sonra Bolşevizm propagandasına başlamıştır. Aynı dosya içindeki kimi raporlarda, muvazzaf ve ihtiyat zabitlerinden oluşan bu İttihatçı grubun İzmir ve Bursa gibi şehirlerin yanı sıra İstanbul'da da faaliyette olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen zabitlerin, Enver'in kardeşi Nuri Paşa'ya yakın olduğunun vurgulanması, bunların Bakü grubuyla olan ilişkilerini gündeme getirmektedir. İngiliz makamları, Nuri Paşa'nın 1919 yılında Bakü'de kurulan ve buradaki İttihatçı komünist grubu öncelediği anlaşılan temsilcilik (Committee of Representation of Turkey by the People) açısından ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunun altını çizmektedir.[66]

Tüm bu veriler, yukarıda tartışılan İsmet Lütfü ve Cevdet Ali imzalı raporda "Türk asker teşkilatı" olarak atıf yapılan Bolşevik subaylar grubunun, Nuri ve Enver'le ilintili olarak İstanbul'da faaliyet gösteren subaylar grubu olma ihtimalini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İsmet Lütfü ve Cevdet Ali'nin küçük bir grup olarak tanımladığı, Cevdet isimli delege aracılığıyla devrimci grupların Mart 1920 ortasındaki kongresinde temsil edilecek olan bu asker teşkilatı, İstanbul'dan Anadolu'nun farklı şehirlerine ve Bakü'ye uzanan geniş bir örgütsel ağın parçası olmalıdır. Mevcut verilerle bu örgütlenmenin ne boyutlara ulaştığını kestirmek hayli güç. Örneğin yukarıda bahsi geçen Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne ait belgelerden bazıları, İstanbul'da bulunan Bolşevik grubun Dr. Hasan Rıza ile bağlantıda olduğunu vurgular.[67] Yunus Yılmaz, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Ankaralı komünistleri konu alan yakın tarihli çalışmasında, bunun Sosyal Demokrat Fırkası Genel Başkanı Dr. Hasan Rıza olduğunu ileri sürer.[68]

---

[64] Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 81-82; Betül Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 53-55.

[65] Söz konusu dosyalar BOA, DH.KMS, 52-4/35, 1338.M.3, künyeli dosyada toplanmıştır.

[66] FO, 371/5178, Turco-Bolshevik Co-Operation, Report, Part I: the Nationalists and the Bolscheviks, 7 Eylül 1920, s. 4-5. Ayrıca 5 Mart 1920'de İstanbul'dan hareket ettikten sonra Bakü'ye ulaşan Lütfi Necdet, Hüseyin Sait ve Baha Ali, 15 Haziran tarihli raporlarında, Nuri Paşa'yı bu şehirde bulunan "...paşalar grubu ve İttihat ve Terakki acentesi ..." içinde sayarlar. Ancak "...o esnada Dağıstan'da muharebe ile meşgul..." olan Nuri Paşa ile değil Halil Paşa ile görüşebildiklerini söylerler. TÜSTAV Komintern Arşivi, CD: 2, Dosya: 2-36, No: 472. Bu temsilcilik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Paul Dumont, "Bakou, Carrefour Révolutionnaire, 1919-1920," *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, (Istanbul: lSIS, 1997), s. 287-292.

[67] "Polis Müdiriyet-i Umumiyesi'ne Tezkire," 11 Mayıs 1919; "Hüdavendigar Valisi İsmail Beyfendiye," 7 Mayıs 1919. BOA, DH.KMS, 52-4/35, 1338.M.3.

[68] Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 111-112.

İttihatçıların radikal unsurlarıyla İstanbul'daki direniş hareketi ve komünist teşkilatlanmalar arasında nasıl bir ilişki kurulmuş olabileceğine dair daha fazla araştırmaya ihtiyacımız olduğu açık. Fakat en azından bu gibi İttihatçı eğilimlerle komünistler arasında bir ittifakın mümkün olduğunu biliyoruz. Mayıs 1920'de Anadolu hareketi içinde ortaya çıkan Yeşil Ordu tam da böyle bir örgütlenme olarak görülebilir.[69] Bilindiği gibi Yeşil Ordu bir grup radikal İttihatçının yanı sıra, Salih Hacıoğlu ve Şerif Manatov gibi, Bolşevikler ve Mustafa Suphi liderliğindeki komünist hareketle yakın bağları olan kimi unsurları da içermiştir. Mevcut araştırmalar bu ikinci grubun daha sonra – 1920 yazı başlarında – Mustafa Suphi'nin Bakü merkezli hareketine yakın bir siyasi eğilimi temsil eden (hafi) Türkiye Komünist Partisi olarak örgütlendiğini göstermektedir.[70]

V. Sosyalistler

Bu yazıda şu ana kadar yürütmeye çalıştığım tartışma, benzeri bir ittifakın İstanbul'da da örgütlenmiş olabileceği olasılığı üzerinde durmaktadır. Elbette komünist hareketin millî Müdafaa ya da Müdafaa-i Milliye olarak adlandırılan teşkilatın kuruluşunda ve faaliyetlerinde ne gibi bir rol oynadığı hakkında kesin sonuçlara varabilmek için çok daha fazla araştırma ve belgeye ihtiyacımız var. Ancak mevcut kaynaklar yaklaşık olarak 1920 yılının ilk yarısında ortaya çıktığı anlaşılan bu teşkilatın kuruluş sürecinin ilk aşamalarında kimi radikal unsurlarla yakın ilişki içinde olduğunu gösteriyor.[71] Bunlar arasında Hüseyin Hilmi liderliğindeki TSF'nin de bulunduğuna dair bulgulara sahibiz.

TSF ismi şimdiye kadar incelenen farklı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, yukarıda üzerinde durulan TKBG'ye ait rapor, TSF'den, devrimci grupların Mart 1920'de gerçekleşecek kongresinin katılımcılarından biri olarak bahseder ki bu fırkayı (Sosy. Parti) büyük olasılıkla TSF lideri Hüseyin Hilmi olan Hilmi Yoldaş isminde bir delege temsil edecektir.[72] Aynı raporda TSF yönetiminin ele geçirilmesi olasılığından söz edilmektedir. Yine yukarıda tartışılan TKBG'ye ait başka bir rapor, grup üyelerinden İsmet yoldaşın Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti, Ahmet Bedevi'nin ise TSF merkez komitesine aza olduğunu belirtir ki bu, TSF yönetiminin ele geçirilmesi yönündeki iddianın hiç de temelsiz olmadığını gösteriyor.[73]

Bu yazıya konu olan dönem boyunca TSF ile komünist hareket arasındaki ilişkiler farklı boyutlar kazanmıştır. TKBG ile TSF arasında 1919 yılı içerisinde

---

[69] Yeşil Ordu hakkında bkz. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2007), s. 9-17; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2008), s. 301-311; Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, s. 197-260.

[70] Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 83-86.

[71] Müdafaa-i Milliye'nin kuruluşuna ilişkin burada ileri sürülenden farklı bir değerlendirme için bkz. Asaf Özkan, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mim Mim Grubu*, s. 40-50.

[72] Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 22-25.

[73] TÜSTAV Komintern Arşivi, CD: 24, Dosya: 31-36, No: 88-90.

dikkate değer bir bağlantı geliştiğine şüphe yok, ancak ilişkiler bununla sınırlı kalmamış görünüyor. Hüseyin Hilmi, 1 Haziran 1920 tarihli bir mektupla TSF'nin Üçüncü Enternasyonal'e üye olma isteğini bildirmiştir.[74] Eylül 1920'de ise Vanlı Kazım'ın anılarında da ismi geçen TSF genel sekreteri Mustafa Fazıl (Çun) Bakü'de bulunmaktadır. Bu şehirde, önce 1-7 Eylül'de Birinci Doğu Halkları Kurultayı düzenlenmiş,[75] ardından 10-16 Eylül'de Mustafa Suphi liderliğindeki TKT öncülüğünde Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi toplanmış, burada İstanbul, Anadolu ve Rusya'da bulunan grupların birleşik bir Türkiye Komünist Fırkası (TKF) etrafında bir araya gelmesi kararı alınmıştır.[76] Fazıl Bey, 27 Eylül 1920 tarihli TKF Merkez Komitesi toplantısında hazır bulunmuştur.[77]

Asıl şaşırtıcı olan TSF ile direniş hareketinin İttihatçı unsurları arasındaki ilişkilerdir. Kendisi de TSF üyesi olan Vanlı Kazım'ın anıları bu konudaki en önemli kaynaklardan biridir. Vanlı Kazım yukarıda tartışılan İstanbul'dan kaçış öyküsünde, Müdafaa-i Milliye'nin liderlerinden Topkapılı Mehmet Bey'le TSF arasındaki bağlantıya işaret eder.[78] TSF etrafındaki entelektüel unsurlardan biri olan Münir Süleyman Çapanoğlu'nun anıları bu bağlantıyı daha güçlü bir şekilde vurgular: "Yine o günlerde bir kısım işçilerin üzerinde büyük bir tesiri olan ve çok sevilen Topkapılı Mehmet Bey'in de çok büyük rolü olmuştur. Mehmet Bey'in Sosyalist Partisini desteklemesinde, dediklerini yaptırmasında, grev hazırlıklarına girişmesinde aşırı derecede rolü olduğu muhakkaktır."[79] Çapanoğlu'nun TSF'ye katkıları nedeniyle zikrettiği bir başka şahsiyet hamallar loncasının İttihatçı geçmişe sahip kahyalarından Salih Reis'tir.[80]

İttihatçılar ve TSF arasındaki bağlantılara yapılan bu tür atıfları şaşırtıcı kılan en önemli sebep, Hüseyin Hilmi'nin siyasi geçmişidir. Bilindiği gibi TSF'nin kökenleri 1910 yılında Hilmi'nin kurduğu Osmanlı Sosyalist Fırkası'nda yatmak-

---

[74] Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 72.

[75] Bu Kurultay hakkında bkz. Yavuz Aslan, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 – Bakü)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

[76] Bu konferans hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Emel Seyhan Atasoy ve Meral Bayülgen (ed.), *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi). (Tutanaklar-Belgeler). Bakü 10-16 Eylül 1920*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2008).

[77] Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 40-46.

[78] Vanlı Kazım, "Anılarım," s. 84-87.

[79] Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, (İstanbul: Pınar Yayınevi, 1964), s. 72.

[80] *A.g.e.*, s. 64. Salih Reis'in İttihatçılarla ilişkisi hakkında bkz. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 159. Salih Ağa ve Raşid Ağa'nın İkinci Meşrutiyet döneminde Umum Hamallar Cemiyeti'nin önde gelen şahsiyetleri olduğunu gösteren bir belge için bkz. TİTE, 263/33, 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914. Salih Reis'in direniş hareketinde oynadığı rol için bkz. Kemal Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul*, s. 20; Mim-Mim ve TSF ile ilişkileri için bkz. Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 50-57.

tadır.[81] Ancak bu ilk sosyalist partinin ömrü kısa olmuştur. Hüseyin Hilmi, İttihatçıların Temmuz 1913'te Mahmut Şevket Paşa suikastı bahanesiyle sürgüne gönderdiği muhalifler arasındadır.[82] Hilmi ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İTC'nin iktidardan düşmesiyle İstanbul'a dönebilmiş ve Şubat 1919'da partisini bu defa TSF ismi altında canlandırmıştır.[83] Hilmi'nin muhalefeti mütareke döneminde de devam etmiş, 1919 yılında TSF yayın organı olarak basılan *İdrak* gazetesi, İttihatçılarla polemiğe girmekten geri kalmamış,[84] TSF Aralık 1919'da Zeytinburnu fabrikasından Numan Usta'nın İttihatçı oylarla milletvekili seçilmesini sert bir şekilde eleştirmiştir.[85]

Bu derece İttihatçı karşıtı siyasi bir çizgiye sahip olan TSF'nin nasıl ve hangi koşullar altında Topkapılı Mehmet ve Salih Reis gibi unsurlarla ilişkilendiği, yanıtlanması gereken önemli bir sorudur. Bu soruyu daha da önemli kılan, Vanlı Kazım ve Münir Süleyman Çapanoğlu'nun anıları dışında kimi başka kaynakların da TSF'nin İttihatçılar ve milliyetçi hareketle bağlantıları hakkında ipuçları vermesidir. Örneğin Fransız makamlarının yukarıda değinilen Kasım 1920 tarihli raporu, TSF'nin en etkili üyeleri arasında Namık (bin Docteur Moustapha), Recep, Kadri Salim, Muhammet (Mouhamet) Kenan ve Şakir Rasim (Chakir bin Raseim) gibi isimleri sıralamaktadır.[86] Bunlardan Aksaray'da Davut Paşa Sokağında yaşayan Şakir Rasim'in savaş sırasında Anadolu'da faaliyet gösteren çetelere katılmış Girit kökenli bir İttihatçı olduğu belirtilmektedir.[87] Bilindiği gibi

---

[81] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 278-293; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 44-57.

[82] Paul Dumont, "*Socialisme, Communisme et Mouvement Ouvrier à Istanbul pendant l'Occupation,*" *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, (Istanbul: lSIS, 1997), s. 280. Hüseyin Hilmi'nin İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasal faaliyetleri için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Bir İttihat Terakki Muhalifi Olarak Liberal Sosyalist Hilmi," *Tarih ve Toplum*, no: 81, Eylül 1990, s. 41-47.

[83] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 2: Mütareke Dönemi, 1918-1922*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 396-430. Hüseyin Hilmi 8 Şubat 1919'da 11 Şubat'ta gerçekleşecek toplantı için çağrı yapmıştır. "Menfi ve Sosyalist Arkadaşlara," *İleri*, 8 Şubat 1919, s. 3. TSF'nin kuruluşu 10 Mart 1919'da duyurulmuştur. "Türkiye Sosyalist Fırkası," *İleri*, 10 Mart 1919, s. 4.

[84] *İdrak* gazetesinin lonca örgütlenmelerine dair eleştirileri ve sandalcılar kahyası Ali Osman Ağa ile girdiği polemik hakkında bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Sosyalizmi İdrak Etmek: Bir Mütareke Dönemi Gazetesi," Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (der.) *Mete Tunçay'a Armağan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 515-521.

[85] TSF tarafından Numan Usta'nın seçilmesi için yayınlanan deklarasyon için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt: 2*, s. 427-429. Bu konuda ayrıca bkz. SHAT, 20 N 167, 57/2, "Le Socialisme en Turquie. L'Election de Numan Effendi," 27 Aralık 1919.

[86] AMAE, Série E, Levant, Turquie, 1918-1929, cilt: 94, karton: 308, dosya: 1, La Situation Politique à Constantinople, s. 156-157.

[87] 26 Ocak–6 Şubat 1922 tarihleri arasındaki tramvay grevi sırasında tutuklanan Hüseyin Hilmi, İtalyan Yüksek Komiserliği'ne hitaben yazdığı 9 Mayıs 1922 tarihli mektupta Rıza, Kenan ve Şakir [Rasim] tarafından kötü niyetli bir şekilde greve ikna edildiğini ve bunların Jön Türklerle ilişki içinde olduğu bilinen Behçet Bey isminde biri tarafından elde edildiğini öne sürer. TİTE, 57/124, Dersaadet İtalyan Mümessiliği Cenab-ı Aliyesi'ne, 9 Mayıs 1922.

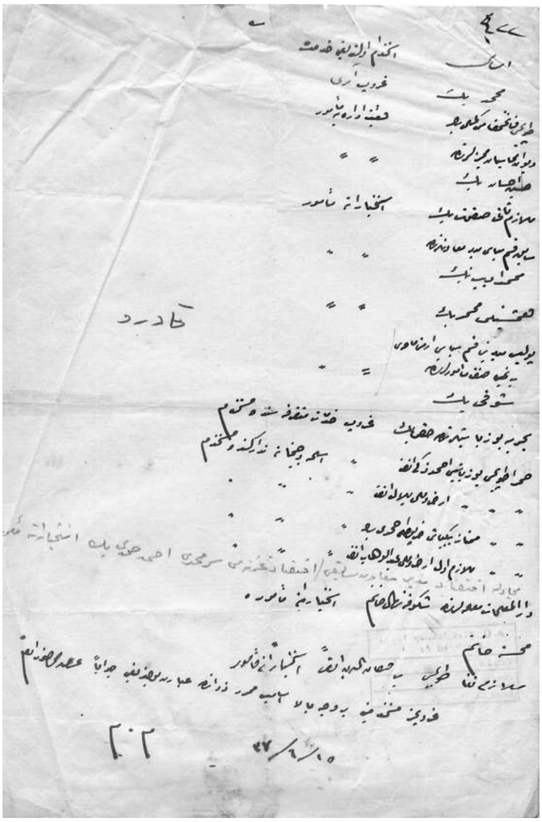

Mim-Mim Grubu Kadrosunu
gösteren belge
Kaynak: TİTE, 34/8, 15 Haziran 1921

Şakir Rasim, Tramvay Şirketi'nin Aksaray deposu müdürüdür. 1921 yılında TSF'nin ikinci başkanı olarak görev yaptıktan sonra,[88] Mart 1922'deki parti kongresinde (Hüseyin Hilmi'nin hapiste olduğu bir sırada) TSF genel başkanı seçilmiştir.[89]

Fazıl Bey'in Komintern'in II. Kongresi için yazdığı 4 Haziran 1920 tarihli rapor, TSF ile İttihatçılar arasındaki bağlantıların hiç de tesadüfi olmadığını göstermektedir.[90] Bu rapor TSF'nin İstanbul'daki yayın faaliyetleri ve işçi teşki-

Hüseyin Hilmi'nin bu mektupta bahsettiği Kenan'ın Fransız raporunda ismi geçen Kenan'la aynı kişi olması muhtemeldir.

[88] Ekim 1921 tarihli Fransız raporuna göre Şakir Rasim, TSF'nin ikinci başkanıdır. SHAT, 20 N 1106, Karton: 38/4, Dosya: 1, "Note de la Réunion concernant la Grève des Tramways à Constantinople, tenue au Q. G. des Forces Alliées d'Occupation," 8 Ekim 1921.

[89] "Amele Kongresi," *Tevhid-i Efkar*, 10 Mart 1922, s. 1-2.

[90] "Türkiye'de Sosyalist Hareket" isimli bu rapor için bkz. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 74-76.

latlanmasının yanında diğer şehirlerdeki seksiyonlarından ve bunların milliyetçilerle ilişkilerinden bahseder: "Parti'nin [TSF] Edirne'de oldukça güçlü ve ciddi bir biçimde çalışan seksiyonları var. Şu son zamanlarda, bunlar faaliyetlerini, tüm Batı Trakya'da tamamlanmış olan Yunan işgaline karşı çok yakın gelecekte yer alacak mücadeleye hazırlanan o bölgedeki milliyetçilerle birleştirdiler."[91] Fazıl Bey ayrıca şunu ekler: "Parti'nin [TSF] Küçük Asya'da da seksiyonları ve federal seksiyonları vardır: Eskişehir, Kuca (Konya?), Ankara, Bursa, Bandırma, vb... Mustafa Kemal çevresindeki milliyetçiler, bu harekete yardımcı olmak için ellerinden geleni yapmaktadırlar ve bunu Rusya'daki Bolşeviklere bir yardım olarak yapmaktadırlar."[92]

Bu rapor, TSF'nin İttihatçılarla ne temelde bir ilişki kurmuş olabileceğine dair çok önemli açıklamalar içermektedir. Fazıl Bey, burada, TSF'nin İttihatçılarla değil Mustafa Kemal çevresindeki milliyetçilerle ilişki içinde olduğundan bahseder. Halbuki, daha önce de vurgulandığı gibi, İttihatçılar millî mücadelenin örgütlenmesinde kilit rol oynamışlar (ki, örneğin, TKBG liderleri bu durumun pekala farkındadırlar) ve bu hareketin önde gelen kadrolarını teşkil etmişlerdir. Bu durum, işgal altındaki İstanbul'da millî mücadeleyi temsil eden ve 1920 yılının ilk yarısında Karakol Cemiyeti'nin çabaları neticesinde kurulduğu anlaşılan Müdafaa-i Milliye ya da millî Müdafaa teşkilatı için de büyük oranda geçerlidir. Dolayısıyla TSF; Topkapılı Mehmet, Şakir Rasim ve Salih Reis gibi figürlerle İttihatçı oldukları için değil direniş hareketinin unsurları olarak bağlantı kurmuş olmalıdır.

VI. Sonuç Yerine

Yukarıda incelenen tüm kaynaklar, Müdafaa-i Milliye ya da millî Müdafaa olarak adlandırılan ve şehrin farklı semtlerinde ciddi bir silahlı güç haline gelen teşkilatlanmanın 1920 yılının ilk yarısında ortaya çıktığını gösteriyor. Bu teşkilatın, Kemal Koçer'in bahsettiği türden bir toplantı sonucu kurulup kurulmadığını, İsmet Lütfü ve Cevdet Ali'nin raporunda bahsedilen devrimci gruplar kongresinin Koçer'in atıf yaptığı toplantı olup olmadığını, dolayısıyla TKBG ve TSF gibi örgütlenmelerin Müdafaa-i Milliye'nin kurucuları arasında yer alıp almadığını ispatlayabilmek için daha fazla belge ve kanıta ihtiyacımız olduğu açık. Ancak mevcut kaynaklar, İttihatçı unsurların, Müdafaa-i Milliye'nin kuruluş sürecinin ilk aşamalarında, İstanbul'da faaliyet gösteren komünist ve sosyalist hareketlerle yakın bir ilişki içinde olduğuna işaret etmektedir.

İttihatçılar, komünistler ve sosyalistler arasında Müdafaa-i Milliye ekseninde ortaya çıktığını göstermeye çalıştığım yakınlaşma, son dönemde araştırmacıları giderek daha fazla meşgul eden kimi karmaşık ilişkileri açıklama potansiyeline sahip. Örneğin, 1919'da Mustafa Suphi liderliğindeki TKT ile bağlantılı olarak İstanbul'a gelen Hemşinli Mehmet'in daha sonra nasıl Mim-Mim grubunun en önemli kadrolarından biri olarak karşımıza çıktığı sorusu bu çerçevede yanıtla-

[91] *A.g.e.*, s. 75,

[92] *A.g.e.*

nabilir.[93] Daha çok kaçakçılık ve istihbarat işleriyle ilgilenen Mim-Mim, Müdafaa-i Milliye ile bağlantılı olarak kurulmuş bir örgüttür. Başta Topkapılı Mehmet ve Kemal Koçer olmak üzere Mim-Mim'in kurucu üyeleri aynı zamanda Müdafaa-i Milliye içinde faaliyet göstermektedirler. Dolayısıyla, Vanlı Kazım'ın ima ettiği gibi, Karakol üyesi Topkapılı Mehmet ile İstanbul'daki önemli komünist unsurlardan biri olan Hemşinli Mehmet arasındaki bağlantı, Mim-Mim grubundan önce Müdafaa-i Milliye teşkilatı içinde ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim İsmail Bilen, Hemşinli'nin Haliç-Kasımpaşa civarında faaliyet gösteren bir komünist kümeye katıldığına dikkat çekmektedir[94] ki burada Müdafaa-i Milliye'ye bağlı bir mahalle komitesinin bulunduğunu biliyoruz.[95] İsmail Bilen'i konu alan kısa biyografi, bu kümeden Haliç komitesi ismi altında bahseder.[96]

Daha da önemlisi, söz konusu yakınlaşma TSF'nin Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden sonraki dönüşümünü anlayabilmek açısından da önemli ipuçları vermektedir. TSF, yeniden kuruluşunun ilk aşamalarında mütareke döneminde ortaya çıkan sol-sosyalist partilerden yalnızca biridir. 1920 yılının ilk aylarına kadar TSF'nin işçi kesimleri üzerinde, örneğin 1918 yılı sonlarında kurulan Sosyal Demokrat Fırka ya da 1919 yılı başlarında ortaya çıkan Mesai Fırkası'ndan daha etkili olduğunu gösteren yeterli veri yok elimizde.[97] Bu dönemde, Osmanlı hükümetince eğitim amacıyla Almanya'ya gönderilen, burada Spartakist ayaklanmasının da etkisiyle radikalleşen işçi ve öğrenci çevrelerin kurduğu Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın, İstanbul işçileri arasında çok daha nüfuzlu bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkün.[98] Ancak, Paul Dumont'un daha önce vurguladığı gibi, TSF, 1920 yılı baharından itibaren hızla dönemin en büyük işçi örgütlenmesi haline gelmiştir.[99] İstanbul'un Mart 1920'de resmen işgal edilmesinin ardından, geniş bir işçi kesimi TSF ile bağ kurmuş ve partiye üye olmuştur.[100] TSF Kazlıçeşme tabakhane işçileri, Haliç ve Kasımpaşa tersane işçileri, Şirket-i Hayriye ve Seyr-i Sefain çalışanları, Tramvay, Tünel ve Elektrik

---

93 Bu konuda bkz. Mete Tunçay, "Kurtuluş Savaşında Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi"; Erol Ülker, "Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler"; Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler.*

94 S. Üstüngel [İsmail Bilen], *TKP. Doğuşu, Kuruluşu*, s. 10.

95 Mesut Aydın tarafından tam metni yayınlanan bir belgeye göre Hemşinli Mehmet isminde biri Müdafaa-i Milliye Eminönü örgütlenmesinin kadroları arasındadır. Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi*, s. 287.

96 *TKP MK Sekreteri İsmail Bilen, Kısa Biyografi*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 9-15

97 Sosyal Demokrat Fırka, Osmanlı Mesai Fırkası ve mütareke döneminde kurulan diğer sol-sosyalist partiler için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 79-86.

98 Şefik Hüsnü'nün 1922 yılında yazdığı bir rapora göre, bu parti yaklaşık olarak 1.200 üyeye sahipti ve üyelerinin % 65'i işçilerden oluşuyordu. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 176.

99 Paul Dumont, "les Organisations Socialistes et la Propagande Communiste à Istanbul pendant l'Occupation Allié, 1919-1922", *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, (İstanbul: ISIS, 1997), s. 204.

100 *A.g.e.*

Tramvay işçilerinin Mayıs 1921 Kağıthane buluşmasından 3 resim
"Amele Tezahürat-ı Samimanesi İntıbaatından: Tramvay Amelesi Kağıthane'de"
Kaynak: *Alemdar*, 8 Mayıs 1921, s. 3

şirketleri personeli arasında hızla örgütlenmiş, bu dönemde patlak veren grev hareketlerinin çoğunda rol oynamıştır.[101]

Şüphesiz TSF'nin işgalden sonra işçiler üzerindeki etkisini nasıl arttırdığını anlayabilmek için bu partinin farklı ekonomik sektörlerdeki faaliyet ve örgütlenmelerini incelemek gerekiyor. Ancak bu noktada, yukarıda tartışılan Ocak 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporunu hatırlamakta fayda var. Milliyetçiler, bu rapora göre, İstanbul'un kaybedilmesi (yani işgali) durumunda sabotaj eylemleri düzenlemeyi, grev hareketleri ve genel kargaşayı teşvik etmeyi planlamaktaydı.[102] Gerçekten şehrin Mart 1920'de işgalinin ardından bir dizi grev ve örgütlenme hareketinin ortaya çıktığını, bu gibi kolektif hareketlerin İstanbul işçileri arasında hızla yaygınlık kazandığını biliyoruz. O halde direniş hareketi, büyük ölçüde TSF çatısı altında ortaya çıkan işçi hareketleri üzerinde önemli bir etkiye sahip miydi?

---

[101] TSF ve işçi hareketleri hakkında ayrıca bkz. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 123-141; Lütfü Erişçi, "*Türkiye'de İşçi Sınıfının* Tarihi," *Sosyal Tarih Araştırmaları*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2003), s. 96-101; Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969), s. 244-293; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922). Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 287-296.

[102] Enver Behnan Şapolyo da İstanbul'da kurulması planlanan gizli bir teşkilatın şehirdeki Türkleri korumak ve fırsat olursa isyan çıkarmak için fabrika ve tramvay amelelerinin örgütlenmeyi amaçladığından bahseder. Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, (Ankara: Rafet Zaimler Yayınevi, 1958), s. 279.

Fethi Tevetoğlu bu soruya ilişkin olarak Enver Esenkova'nın 1964 tarihli makalesinden şu ifadeyi aktarır:

> 1919'da İstanbul'da yine yabancı işgali altında kurulmuş olan bir ikinci parti, Türkiye Sosyalist Fırkası, Marksist fikirlerin Türkiye'ye sokulmasına yardım etti. 1910'da kurulmuş olan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın mirasçısı bu parti, İstanbul (yabancı) Tramvay Şirketi işçileri arasında bu fikre rağbet eden kimseler bulabilmiştir: Bu işçiler 23 Mayıs 1920'den 6 Haziran'a kadar süren, Türkiye'deki büyük grevlerin ilkini yaptılar. Şunu da belirtmek lazım, bu grevin karakteri katiyen Marksist değil her şeyden önce millî idi; çünkü talimat, partinin haberi olmaksızın, millî kurtuluş gizli teşekküllerinden geliyordu.[103]

Esenkova büyük olasılıkla 4 gün 13 saat sürdükten sonra 15 Mayıs 1920'de tramvaycıların bir grup talebinin kabul edilmesiyle sona eren grevden bahsetmektedir.[104] Gerçekten Mayıs 1920 tramvay grevi, mütareke döneminde gerçekleşen en önemli işçi hareketlerinden biridir. Esenkova'nın grev sürecini başlatan inisiyatif ile ilgili iddiasını kanıtlayacak bir belgeye sahip olmasak da bu konuda çeşitli eğilimlere işaret edilebilir.

İlk olarak altının çizilmesi gereken nokta, zabitan kökenli tramvaycıların grev sürecinde dikkate değer bir rol oynadıklarıdır. Bilindiği gibi Tramvay Şirketi, Şubat 1919'dan sonra sayısı hızla artan tramvay lokomotiflerinde istihdam edilmek üzere önemli sayıda personel alımı yapmıştır.[105] Özellikle Hareket Amirliği'nde görevlendirilen vatmanlar arasında Birinci Dünya Savaşı'nın ardından terhis edilen yedek ve muvazzaf subaylar bulunmaktadır.[106] Bunların, Vatman İttihadı Cemiyeti etrafında birleşerek tramvay işçileri arasındaki ilk örgütlenme çalışmalarının itici gücünü oluşturdukları anlaşılıyor.[107] Tramvaycılar taleplerini 9 Nisan 1920'de, yani İstanbul'un 16 Mart'ta işgal edilmesinden kısa bir süre sonra sunmuşlar,[108] şirket talepler listesini reddedince 11 Mayıs'ta Tünel Şirketi çalışanlarıyla birlikte greve çıkmışlardır. Bu greve Tramvay Şirketi'nden önemlice bir kısmı vatman olmak üzere yaklaşık 700 işçi iştirak etmiştir.[109]

İkinci olarak, örgütlenme ve grev süreci bütünüyle TSF liderliğinden ve daha spesifik olarak Hüseyin Hilmi'nin inisiyatifinden kaynaklanmamıştır. Tersine, tramvaycılar, zabitan kökenli personelin başını çektiği bu süreçte, büyük oranda

---

103 Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s. 71. Esenkova'nın söz konusu makalesi "Le communisme en Turquie" olarak isimlendirilmiştir ve 1964 yılında *Est et Ouest* dergisinde yayınlanmıştır. Ben bu makaleyi henüz elde edemedim.

104 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi: Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme," *Kebikeç*, no: 36, Aralık 2013, s. 243-257.

105 *A.g.e.*, s. 247-248.

106 "Tramvay Amelesi", *Meslek*, 28 Nisan 1925, s. 5; Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009), s. 39.

107 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi", s. 248-250.

108 "Tramvay Amelesi Tatil-i Eşgal Edeceklerini Söylüyorlar," *İkdam*, 10 Nisan 1920, s. 2.

109 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 199. Vatmanların grevdeki rolüne ilişkin olarak bkz. "Grev Devam Ediyor," *Alemdar*, 13 Mayıs 1920, s. 4.

TSF'den bağımsız hareket etmişlerdir.[110] Önce kendi aralarında örgütlenme faaliyetlerine girişen tramvaycılar, özellikle vatmanlar, daha sonra TSF ile bağlantıya geçmişlerdir. Grev boyunca işçi temsilcileri TSF değil Tramvay ve Tünel Kumpanyaları Amelesi Heyet-i Müttehidesi adı altında hareket etmişlerdir.[111] Tüm bu süreçte TSF genel başkanı Hüseyin Hilmi, grevi teşvik eden, örgütleyen ve yöneten militan bir parti liderinden çok, grevi sonlandırmaya çalışan bir sendika konfederasyonu başkanı gibi hareket etmiş; işçiler, şirket ve hükümet arasında adeta bir arabulucu rolü oynamıştır.[112] Nitekim Fransız makamları TSF'den şehirdeki en önemli işçi sendikalarını bir araya getiren federasyon olarak bahsetmektedir.[113]

Son olarak komünist hareket, tramvaycılar üzerinde dikkate değer bir etkiye sahiptir.[114] TKBG üyelerinden Necdet Lütfi, Eylül 1920'de Bakü'de gerçekleşen ve Mustafa Suphi liderliğindeki TKP'nin kuruluşuyla neticelenen İştirakiyun Teşkilatları Kongresi için yazdığı raporda, tramvay memurları arasında faaliyet yürütüldüğünü, bunların bir kısmının kazanıldığını ve grev ilan ettirildiğini belirtir.[115] Söz konusu kongre sırasında söz alan Latif de tramvay grevinden TKBG'nin teşebbüslerinden biri olarak bahseder ve grev emrini veren kişinin toplantı salonunda olduğunu ekler.[116] İsim verilmemiş olsa da onun, 27 Eylül'de TKF Merkez Komitesi toplantısına da katılan TSF genel sekreteri Fazıl Bey olduğu düşünülebilir.[117] Fazıl Bey yukarıda bahsedilen 4 Haziran tarihli raporda, Mayıs grevinin teşkilatlanmasında ve yürütülmesinde kendisinin başat rol oynadığını yazar.[118] Katıldığı TKP yürütme kurulu toplantısında ise TSF içinde Hüseyin Hilmi'ye muhalif bir kesimin ortaya çıktığını, bunlar arasında bir grup tramvaycı ve "...esaretten avdet eden bir kısım zabit arkadaşlar..." bulunduğunu belirtir. Fazıl, Üçüncü Enternasyonal ile birleşmek isteyen bu grubu temsilen Bakü'ye gelmiştir.[119]

Yukarıda aktarıldığı gibi Enver Esenkova, tramvay grevini başlatan talimatın, TSF genel merkezinden değil, "milli kurtuluş gizli teşekküllerinden" geldiğini öne sürmüştür. İştirakiyun Teşkilatları Kongresine İstanbul'dan katılan unsurların, özellikle TKBG çevresinin, beyanları çerçevesinde değerlendirilecek olursa,

---

110 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi", s. 250-252.

111 "Tramvay Amelesi Bugün Tatil-i Eşgal Ediyor," *İkdam*, 11 Mayıs 1920, s. 3.

112 FO, 371/5293, "Report on Labor Organizations, Trade Unions, Guilds, Etc.," s. 3.

113 AMAE, Série E, Levant, Turquie, 1918-1929, cilt: 94, karton: 308, dosya: 1, La Situation Politique à Constantinople, s. 155.

114 Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi", s. 252-254.

115 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 34.

116 Latif grevin Şubat ayında gerçekleştiğini söyler, *a.g.e.*, s. 40-41; Emel Seyhan Atasoy ve Meral Bayülgen (ed.), *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi*, s. 183.

117 Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 40-46.

118 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 75.

119 Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921*, s. 45.

bu iddianın bir doğruluk payı taşıdığı söylenebilir. Böyle bir değerlendirme için İstanbul'da ortaya çıkan ve Müdafaa-i Milliye etrafında gelişen direniş hareketini yalnızca İttihatçı bir örgütlenme olarak değil, başta komünist ve sosyalist hareketler olmak üzere farklı siyasal çevreler ile ilişkileri bağlamında ele almak gerekmektedir. İstanbul'da direniş hareketinin ortaya çıkışında İttihatçıların önemli roller oynadığına şüphe yok. Ancak ben Müdafaa-i Milliye'nin yalnızca farklı siyasal çevreleri değil aynı zamanda başta işçiler olmak üzere geniş toplumsal kesimleri de mobilize etmeyi amaçlayan bir cephe örgütü olarak kurulduğunu düşünüyorum.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Paris

E – Levant, 1918-1929

Cilt: 94, Karton: 308, Dosya: 1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Dahiliye Vekaleti (DH), Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (KMS)

Belge No: 52-4/35

Public Record Office, Foreign Office Catalogs (FO), Londra

Belge No: 371/5165; 371/5178; 371/6474; 371/5293

Service Historique de l'Armée de Terre (SHAT), Paris

20 N 167

Belge No: 57/2.

20 N 1106

Belge No: 38/4/1

Türkiye İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Ankara

Belge No : 34/8 ; 57/124; 70/3 ; 263/33; 299/34

Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı Komintern Arşivi (TÜSTAV Komintern Arşivi), İstanbul

CD: 24, Dosya: 31-36, No: 88-90; CD: 2, Dosya: 2-36, No: 468-472

Süreli Yayınlar

Alemdar

"Grev Devam Ediyor," 13 Mayıs 1920, s. 4.

İkdam

"Tramvay Amelesi Tatil-i Eşgal Edeceklerini Söylüyorlar," 10 Nisan 1920, s. 2

"Tramvay Amelesi Bugün Tatil-i Eşgal Ediyor," 11 Mayıs 1920, s. 3

İleri

"Menfi ve Sosyalist Arkadaşlara," 8 Şubat 1919, s. 3

"Türkiye Sosyalist Fırkası,"10 Mart 1919, s. 4

Meslek

"Tramvay Amelesi," 28 Nisan 1925, s. 5.

Tevhid-i Efkar

"Amele Kongresi," 10 Mart 1922, s. 1-2

Kitaplar ve makaleler

Akal, Emel, millî *Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2008.

Akal, Emel, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Alkan, Mehmet Ö., "Bir İttihat Terakki Muhalifi Olarak Liberal Sosyalist Hilmi," *Tarih ve Toplum*, no: 81, Eylül 1990, s. 41-47.

Aslan, Betül, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov, 1920-1923*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004.

Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

Aslan, Yavuz, "Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasi Kuruluş: Türk Komünist Fırkası (Bakü-1920)," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no: 6, 2002, s. 31-52.

Aslan, Yavuz, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 – Bakü)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

Atasoy, Emel Seyhan and Meral Bayülgen (eds.), *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi). (Tutanaklar-Belgeler). Bakü 10-16 Eylül 1920*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2008.

Aydın, Mesut, millî *Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, "Milli Kongre ve Faaliyetleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1988, cilt: 3, no: 7, s. 197-212, http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-07/milli-kongre-ve-faaliyetleri

Benlisoy, Foti ve Y. Doğan Çetinkaya, "Erken Dönem Müslüman/Türk Sosyalizmi ve İştirakçi Hilmi", Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol Düşünce*, cilt: 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 165-183.

Cerrahoğlu, A., *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975.

Criss, Nur Bilge, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul: Pınar Yayınevi, 1964.

Çetinkaya, Y. Doğan, "Sosyalizmi İdrak Etmek: Bir Mütareke Dönemi Gazetesi," Mehmet ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (der.) *Mete Tunçay'a Armağan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 499-536.

Çukurova, Bülent, *Kurtuluş Savaşı'nda Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, Ankara: Ardıç Yayınları, 1994.

Demirel, Yücel, *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004.

Dumont, Paul, *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, İstanbul: lSIS, 1997.

Erdal, Serkan, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no: 19 (1), 2015, s. 163-178.

Erişçi, Lütfü, "*Türkiye'de İşçi Sınıfının* Tarihi," *Sosyal Tarih Araştırmaları*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2003, s. 89-114.

Gökay, Bülent, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, İstanbul: Agoro Kitaplığı, 2006.

Gürel, Burak ve Fulya Özkan, "İsmail Bilen (Laz İsmail)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol Düşünce*, cilt: 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 294-309.

Harris, George S., *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford: Hoover Institution Publication, 1967.

Hiçyılmaz, Ergun, *Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt: Karakol*, İstanbul: Destek Yayınevi, 2012.

Himmetoğlu, Hüsnü, "M. Mücadele Esnasında İstanbul'daki Gizli Kurullardan M.M. Grubu ve Gerçek Yüzü," *Yakın Tarihimiz*. cilt: 3. sayı: 32, 4 Ekim 1962, s. 165-167.

Himmetoğlu, Hüsnü, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, *Cilt: 1*, İstanbul: Ülkü Basımevi, 1975.

Ilgaz, Hasene, "Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: Kara-kol Cemiyeti," *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ocak 1981, no: 17, s. 13-14.

Karakaya, Ali, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.

Kip, M. Kazım (Vanlı Kazım), "Anılarım," Erden Akbulut (der.), millî *Azadlık Savaşı Anıları*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2006, s. 79-94.

Koçer, Kemal, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul. İşgal Senelerinde M.M. Grubunun Gizli Faaliyeti*, İstanbul: Vakit Basımevi, 1946.

Kocaoğlu, Bünyamin, *Mütareke'de İttihatçılık. İttihat ve Terakki Partisi'nin Dağılması*, İstanbul: Temel Yayınları, 2006.

Özkan, Asaf, "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grup Reisi Topkapılı Mehmet Bey," *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no: 10, 2013, s. 29-62.

Özkan, Asaf, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mim Mim Grubu*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015.

Polat, Nazım H., *Müdafa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Polat, Nazım H., "İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilatı ve 'Talimatnamesi," *Tarih ve Toplum*, cilt: 13, no: 77, Mayıs 1990, s. 282-285

Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul: Habora Kitabevi, 1969.

Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve millî Mücadele Tarihi*, Ankara: Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.

Tansu, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası. Anlatan: Emekli Süvari Albayı Hüsamettin Ertürk (Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı)*, İstanbul: Çınar Matbaası, 1969.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967.

Tevetoğlu, Fethi, millî *Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar: Karakol Cemiyeti*, *Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti*, *Wilson Prensipleri Cemiyeti*, *Yeşilordu Cemiyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

TKP MK Sekreteri İsmail Bilen, *Kısa Biyografi*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, *1859-1952*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, *1908-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 2: Mütareke Dönemi*, *1918-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Tunçay, Mete, "Kurtuluş Savaşında Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi," *Milliyet Sanat Dergisi*, Ocak 1978, s. 25.

Tunçay, Mete ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2007.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Tunçay, Mete, *1923 Amele Birliği*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009.

Tunçay, Mete ve Erden Akbulut, *Beynelmilel İşçiler İttihadı (Mütareke İstanbulu'nda Rum Ağırlıklı Bir İşçi Örgütü ve TKP ile İlişkileri)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009.

Tunçay, Mete and Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne, 1919-1926, 1. Cilt 1919-1923*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2013.

Ülker, Erol, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi: Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme," *Kebikeç*, no: 36, Aralık 2013, s. 243-257

Ülker, Erol, "Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler," *Toplumsal Tarih*, No: 249, Eylül 2014, s. 69-73

Üstüngel, S. [İsmail Bilen], *TKP. Doğuşu, Kuruluşu, Gelişme Yolları*, İstanbul: Alev Yayınları, 2004

Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden millî Mücadele'ye*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

Yıldırım, Kadir, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922). Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Yılmaz, Yunus, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, İstanbul: İleri Yayınları, 2014.

Zeki Cemal, "Memleketimizdeki Amele Hareketlerinin Tarihi," Mustafa Şahin (yay. haz.), *Toplumsal Tarih*, sayı: 41, cilt: 7, Mayıs 1997, pp. 26-32.

Zürcher, Eric Jan, millî *Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Öz: Bu yazı, işgal altındaki İstanbul'da Müdafaa-i Milliye isimli teşkilatın kuruluşunu konu almaktadır. İlk olarak, şehrin Müslüman kesimleri arasında önemli bir etkiye sahip olan bu direniş örgütünün, 1920 yılının ilk yarısında, İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri makamları İstanbul'un yönetimine resmi olarak el koyduğu sıralarda ortaya çıktığı tartışılmaktadır. Daha sonra, Müdafaa-i Milliye teşkilatının kuruluş sürecinde İttihatçıların rolü ve bu teşkilatın İstanbul'da faaliyet gösteren komünist ve sosyalist hareketlerle ilişkileri incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: İstanbul'un İşgali, Direniş Hareketi, Karakol, Müdafaa-i Milliye, Türkiye Komünist Fırkası, Türkiye Sosyalist Fırkası, İttihatçılar, Tramvay Grevi

An Assessment on the Establishment of the Committee of National Defense in Istanbul under Occupation: Unionists, Communists, Socialists

Abstract: The subject of this paper is the establishment of the Committee of National Defense in Istanbul under occupation. First, it is discussed that this organization of resistance, which had considerable influence over the Muslim segments of the city's population, emerged in the first half of 1920, around the time that the British, French and Italian military authorities officially seized the administration of Istanbul. Afterwards the paper examines the role of the Unionists in the formation of the Committee of National Defense and the relations of this organization with the communist and socialist movements operating in Istanbul.

Keywords: Occupation of Istanbul, Resistance Movement, Karakol, National Defense, Turkish Communist Party, Turkish Socialist Party, Unionists, Tram Strike

II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri

Ümüt AKAGÜNDÜZ*

I. Giriş

İnsanlık tarihinin gelişiminde sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal etkenlerin katkıları ne kadar fazlaysa hastalıklarınki de bir o kadar fazladır. Paleolitik Dönem'den itibaren içinde yaşadığı gezegene ayak uydurmaya çalışan insan, varlığını sadece kendi kültürel mücadelesine değil hastalıklarla ve doğayla girdiği evrimsel mücadeleye de borçludur. Veba, frengi, çiçek, kolera ve sıtma gibi pek çok hastalık çeşitli sebeplerle ortaya çıkarak kitlesel ölümleri, toplumsal değişimleri, bireysel tartışmaları ve kurumsal farklılaşmaları yanında getirerek insan hayatını dönüştürmüştür. Sıtmanın diğer hastalıklarla karşılaştırıldığında özgün bir konuma sahip olduğu aşikârdır. İnsanın evrim sürecine uzun zamandan beridir eşlik eden sıtma sporozoa[1] grubunun üyesi olan plasmodium[2] adlı parazitin neden olduğu bir hastalıktır (Madigan & Martinko, 2010: 895). Sıtma, malaria, ovale, vivax ve falciparum adlı dört plasmodiumdan herhangi birisine yakalanılmasıyla gerçekleşip anofeller aracılığıyla insandan insana hızla yayılır. Bu plasmodiumlardan en yaygını vivax iken en ciddi sonuçlar doğuranı falciparumdur. İlk etapta karaciğere yerleşen plasmodium paraziti, kan akışına dâhil olup eritrositlerle[3] vücuda göç eder. Birkaç hafta süren kuluçka evresinden sonra parazitin yaratmış olduğu hastalık, nöbet şeklinde baş ağrısı, kas ağrısı, bulantı, kusma, ishal, sarılık ve yorgunlukla kendisini göstererek ilerleyen süreçte

---

* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi / umutakagunduz1@gmail.com

[1] Bazı cinsleri insanda hastalık yapan tek hücreden oluşmuş canlılar kolu.

[2] Birkaç amipten oluşmuş sıtmaya neden olan parazitler.

[3] Alyuvarlar.

dalağın büyümesine ve tedavi edilmezse yırtılmasına neden olur (Chambers, 2007: 342; Madigan & Martinko, 2010: 895). İnsandaki sıtma parazitlerinin benzerleri Afrika maymunlarında da bulunmaktadır (Dunn, 2008: 860). Bu düzlemde insan ile sıtma arasındaki evrimsel ilişkinin önemli örnekleri şu anda da gözümüzün önündedir. XIX. yüzyılda Darwin'in de dikkatini çeken bu ilişki, bilim adamı tarafından çeşitli örneklerle irdelenmiştir. Her yıl beyaz göçmenlerin önemli bir kısmını hastalandıran, dikkate değer bir kısmının ise ölmesine neden olan sıtma, Darwin'e göre siyahilerde doğuştan gelen bazı özellikler ve iklime uyum nedeniyle etkili değildir (Darwin, 1977: 264). Darwin, bu farklılığın nedenini kendi zamanında açıklayamamış olsa da ileriki yıllardaki bilimsel gelişmeler tartışmanın niteliğini aydınlatmıştır. Binlerce yıl boyunca Afrika'da endemik bir hastalık olarak varlığını sürdüren hastalığa uyum süreci, kıtanın bazı bölgelerinde direnç kazanılmasını sağlamıştır. Batı Afrikalılar alyuvarlarında bulunan bir hücre proteini olan hemoglobin[4] A'dan sadece bir amino asit ile değişik olan hemoglobin S aracılığıyla plasmodium falciparum'a karşı direnç geliştirmişlerdir (Madigan & Martinko, 2010: 897). Ancak bu orak hücreli alyuvar geni sıtmaya karşı güçlü bir bağışıklık getirmekle birlikte bir tür kansızlığa da yol açmıştır. Elbette ki sıtmaya direnç sadece Afrika ile sınırlı değildir. Tıpkı Afrika'da olduğu gibi Ortadoğu'da da Cooley anemisi denilen bir tür kansızlık sayesinde hastalığa karşı direnç kazanılmıştır (Aydın, 2007: 91).

Sıtma hastalığının gelişmesi ve yayılması için insan, sivrisinek ve durgun sudan oluşan üç temel faktör iç içe geçmelidir (Hobhouse, 2007: 25). Yüksek rakımlarda hayat bulamayan sivrisinekler için alçaklarda durağanlaşan ve bataklık haline gelen su birikintileri, yerleşik yaşama geçişle birlikte hem muazzam hayat alanları yaratmış hem de kitlesel ölümlerin kaynağı olmuştur (Aydın, 2007: 90). Belirttiğimiz faktörlerden herhangi birisinin ortadan kaldırılmadığı bölgelerde ölümcül sonuçlara yol açan sıtma, günümüzde hâlâ en tehlikeli hastalıklardan birisidir. Özellikle yetersiz tıbbi olanaklar, politik dengesizlik, finansal kaynakların silahlandırmaya yönlendirilmesi, sıtma karşıtı organizasyonların eksikliği, keskin yoksulluk ve sivrisineklerin artmasına neden olan çevresel şartlar hastalığın gelişmekte olan ülkelerdeki gücüne katkı sağlamaktadır (Chambers, 2007: 342; Magner, 2005: 344).

Yerkürenin geçmişinde olduğu gibi Anadolu'nun geçmişinde de izleyebildiğimiz sıtma hastalığı, tarih boyunca bu topraklarda yaşayan devletlerin ve toplumların gündelik yaşamını yönlendirmiştir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar neden kaynaklandığı tespit edilemeyen bu hastalığın bilimsel çalışmalarla kökenin çözümlenmesi hem devlet nezdinde hem de bireysel çabalar çerçevesinde alınması gereken önlemeleri somutlaştırmıştır. Sivrisinek, bataklık, insan döngüsünde her bir faktöre ilişkin çareler geliştirilmiş, bataklıkların kurutulmasına, sivrisineklerin yayılım alanının azaltılmasına, insanın ise bilgilendirilmesine odaklanılmıştır. İşte bu üç yönlü kontrol çabası sıtmadan korunabilmek için neler yapılması gerektiğine dair tartışmaları somutlaştırmış, devlet kanunlarında, dergilerde, gazetelerde

[4] Kana renk veren madde.

ve kitaplarda bu konu hakkındaki verilere odaklanan bilgiler kaleme alınmıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren hemen hemen bütün ülkelerde uygulanmaya başlayan yöntemler sayesinde 1970'lere gelindiğinde sıtma, büyük oranda kontrol altına alınmıştır. Ne yazık ki gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kaygıları 20. yüzyılın son çeyreği ile birlikte hastalığı yeniden gündeme taşımıştır. Türkiye'de de sıtma, Batılılaşma düzleminde sık sık gündeme getirilen hastalıklardan birisi olmuştur. Tanzimat Fermanı sonrasında kendisini iyiden iyiye göstermeye başlayan bürokrasi için eğitim kadar tarımsal üretim de önemliydi. Bu nedenle yüzyıl boyunca bürokratlar, hem üretim artışını teşvik edebilmek hem de nüfus yoğunluğunu arttırabilmek için yeni kurumlar oluştururken sık sık kitlesel ölümlere yol açan sıtma, frengi, tifüs, veba ve verem gibi hastalıklara karşı da önlemler almışlardır.

II. Meşrutiyet yıllarında da hastalıklar üzerinde durulmuş, özellikle sıtma ve frengi hakkında çok yönlü çabalar harcanmıştır. Kısacası 1908-1918 yılları arası Türkiye'sinde de dergilere, kanunlara, zabıt ceridelerine, arşiv belgelerine ve kitaplara sıtma hastalığı hakkında pek çok olay ve olgu yansımıştır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, II. Meşrutiyet yıllarındaki resmi belgeler ve dönemin kitaplarından hareketle, sıtma hastalığının ne olduğunu, etkilerini ve bu hastalıktan korunmak için ne tür önlemler alındığını tarihsel bakış açısıyla incelemektir. II. Meşrutiyet yıllarında sıtma hastalığını irdeleyen bu çalışma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırmalarda ortak amaç, insan davranışlarını bulundukları ortam içinde, farklı bakış açılarıyla irdelemektir (Yıldırım ve Şimsek: 35). Ancak buradaki hedefimiz Türkiye'nin neresinde, ne zaman, ne kadar sıtma vakası ya da ölümü yaşandığını belirlemek değil, toplumsal bir sorun olarak sıtmanın nasıl algılandığını ve sıtma hakkında ne tür önlemler alındığını irdelemektir. Açıkçası Birinci Dünya Savaşı ile Milli Mücadele yıllarında sıtma kaynaklı kayıpları yoğun bir şekilde hisseden Cumhuriyet'in kurulur kurulmaz sıtmayla mücadele etmeye başlaması, bu mücadelenin kökeninin araştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu amaçtan hareketle çalışmanın literatür taraması sonucunda elde edilen veriler sınıflandırılarak alt konu başlıkları oluşturulmuş, yöntem olarak ise tarama modeli kullanılmıştır. Karasar'a göre tarama modeli, geçmişte ya da halen var olan bir durumu, var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2011: 77-78). Tarama modelinde araştırmanın konusu olan birey ya da nesne kendi koşulları içinde olduğu gibi tanımlanmaya, herhangi değişme ya da ekleme yapılmamaya çalışılır. Genel tarama modelinde ise, araştırmanın konusunu oluşturan ve çok sayıdan oluşan evrenin tümü ya da bir grup örnek veya örneklem alınarak üzerinde tarama yapılır (Karasar, 2011: 77-78). Tarama modelinde gerçekleştirilen bu araştırmada, 1908-1918 yılları arası Türkiye'sindeki dergiler, kanunlar, zabıt cerideleri, arşiv belgeleri ve kitaplar tarihsel veri kaynakları olarak kabul edilmiştir. Araştırmada elde edilen verilerin değerlendirilmesi, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Belge tespiti ve transkripsiyonu sonrasında belirlenen veriler düzleminde ise öncelikle sıtmanın Dünya tarihindeki etkisinin kısa bir değerlendirmesi yapılmış, sonrasında II. Meşrutiyet yıllarında sıtma hastalığının Osmanlı Devleti'ndeki

etkileri irdelenip, hem kamusal hem de bireysel eksende ne tür önlemler alındığı tartışılmıştır.[5]

II. Dünya Tarihinde Sıtma Hastalığı

Sıtmanın insanoğlunun tamamını etkileyen bir hastalık haline gelmesi yerleşik yaşama geçiş ve artan ticari ilişkiler ile doğru orantılıdır. Şüphesiz ki Neolitik Dönem'de insanoğlunun yerleşmiş olduğu sulak arazilerde sıtma parazitleri oldukça yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. İşte sıtmalı çevrelere yerleşerek tarımsal üretim yapan hatta daha iyi olanaklar için sık sık seyahat eden neolitik çiftçiler bu hastalığı farklı bölgelere taşımışlardır (Sallares, 2002: 32). Hipokrat ve Galen gibi tıpçılar, aralıklı ateş tiplerini tanımlayarak bunların daha çok alçak ve bataklıklı yerlerde yaşayanlarda görüldüğünün notlarını almışlardır (Dunn, 2008: 860). Roma İmparatorluğu ve Han Hanedanlığı dönemlerinde artan ticari ilişkiler sadece yeni dinlerin ya da sanatsal değerlerin yayılmasını sağlamamış, hastalıkların ve mikropların bir taraftan diğer tarafa akışı da ciddi etkiler bırakmıştır. Artan ilişkiler Afrika'nın ve Avrasya'nın endemik salgınlarını epidemi salgınlara dönüştürürken her iki uygarlıkta da milattan sonra birinci yüzyıldan itibaren yoğunluk kazanan salgın hastalıkların neden olduğu nüfus kırılmaları, emek gücü eksikliği çöküşe zemin hazırlamıştır (McNeill, 2007: 261-262). Roma İmparatorluğu'nun sonlarına doğru daha öldürücü bir güç haline gelen sıtma hastalığı en az göçebeler kadar toplumsal, siyasi ve kültürel yıkım yaratmıştır (Dunn, 2008: 860). Orta Çağ'da sıtmanın yarattığı kaosu takip edebilmek belgelerin yetersizliği nedeniyle pek mümkün değildir. Bazı Ortaçağ tıpçıları sıtma nedeniyle yaşanmış olan salgınlardan muğlak vakalar olarak bahsederler (Dunn, 2008: 860). Sıtma hastalığının tarihsel yayılımını hızlandıran temel unsur ise Coğrafi Keşiflerdir. Burada değindiğimiz sadece Amerika Kıtası'na gerçekleştirilen keşifler değil hemen hemen gezegenin tamamına yayılan Avrupa gücünün hareketliliğidir. Mesela Amerika ve Afrika kaynaklı frengiler Rusya, Ortadoğu ve Kuzey Avrupa'da epidemiler yaratırken Avrupa'nın çiçek hastalığı ise Amerika Kıtası'nın uygarlıklarını yerle bir etmiş, Akdeniz çevresinde Osmanlı İmparatorluğu ile girişilen mücadeleler ise bir bölgeden diğerine tifüs mikrobunu yaymıştır. Ondokuzuncu yüzyılda ise sıtma Karayipler'deki pek çok adayı içerecek şekilde tropikal ve sub-tropikal bölgelerin düzenli endemik hastalığına dönüşmüştür (Stearns, 2003: 67; Dunn, 2008: 860).

Keşifler, şehirleşme, artan nüfus yoğunluğu ve ticari ilişkiler sıtmayı küresel bir hastalık haline getirirken tedavisine yönelik girişimler de artmıştır. Frazer sıtmanın tedavisi için geçmiş dönemde uygulanan tedavi yöntemlerinden birisini

[5] Türkiye'de son yıllarda sıtma gibi hastalıklar üzerine yapılan çalışmalar artmaktadır. Türk Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları Derneği (KLİMİK) ile Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) tarafından hazırlanan ve Kolera, Sıtma, Veba, Çiçek, Verem, Frengi ve Zührevi Hastalıklar, Trahom, Tifüs, Kuduz, Cüzam, Grip ve Karantina Uygulamaları başlıklarına sahip 12 ciltten oluşması hedeflenen *Türk Enfeksiyon Hastalıkları Tarihi Antolojisi* adlı eser özgün bir konuma sahiptir.

şu şekilde anlatmaktadır: "Sıtmanın Flandre'ca tedavi yolu, sabahleyin erkenden bir söğüt ağacına gidip, dallarından birine üç düğüm atmak ve şunları söylemektir: "Sabahlar hayrolsun, İhtiyar sıtmayı sana veriyorum, hayırlı sabahlar, ihtiyar," daha sonra geriye dön ve arkana bakmadan kaç" (Frazer, 1992: 146). Sıtma hastalığının tedavisinde her ne kadar bu ve buna benzer ilkel yöntemler uzun süre kullanılmış olsa da İspanyol Amerika'sında bu hastalığın kaderini değiştirecek gelişmeler yaşanmaktaydı. 1650'lerde kınakına ağacı kabuğunun hastalığı tedavi ettiğini keşfeden Cizvitler, kısa süre içinde önceden katlettikleri Peru, Bolivya ve Ekvator yerlilerinin koruyucusu haline gelerek ağaç kabuğu ithalatına başladılar (Hobhouse, 2007: 31). Yine de sıtma hastalığının tedavisinde kullanılabilecek bir ilacın üretilebilmesi için 1820'leri beklemek gerekecektir. 1850'de ise Hollanda ve İngiltere'nin çabaları ile Güney Amerika ormanlarından getirilmesi oldukça masraflı olan kınakına kabuğu üretimi için Hindistan ve Endonezya'da çiftlikler kurulur (Magner, 2005: 843). Kınakına çiftliklerindeki üretimden özellikle İngiltere yararlanmıştır. Dünya ticaretini Hindistan aracılığıyla hareketlendirmek isteyen İngiltere için bu ülkenin bataklıklarını kurutarak tarımsal üretime açabilmek öncelikli hedeftir. Ondokuzuncu yüzyılda kininin hem iyi hem de kötü etkilerinin en ciddi hissedildiği ülke Hindistan'dır. İngilizlerin çabaları ile yarım adanın büyük bölümü hem beyazların hem de Hintlilerin yerleşimine uygun hale getirilirken tarımsal üretim artmış, kâr ise yerlilerin değil Avrupalıların cebine akmıştır (Hobhouse, 2007: 51). Ondokuzuncu yüzyılda sıtmayla mücadelenin hız kazanmasının temel nedeni ise sıtma paraziti ile anofeller arasındaki bağın anlaşılmasıdır. Anofellerin hastalığın taşınmasında oynadığı rol ortaya çıkartılınca sıtmaya karşı rasyonel stratejiler geliştirilmeye başlanmış, 1930'lu yıllarda anti-sıtma ilaçları üretilirken 1940'lı yıllarda ilk böcek ilaçlarından birisi olan DDT[6] kullanılarak sıtmalı pek çok bölge kontrol altına alınmıştır (Dunn, 2008: 860). Yine de 20. yüzyıldaki bütün çabalara rağmen sıtma vakalarının ve kayıplarının tamamen önüne geçebilmek mümkün olmamıştır. Mesela 1923-1926 yılları arasında SSCB'de 10.000.000 vaka, 60.000 kayıp, 1938'de Brezilya'da 100.000 vaka, 14.000 kayıp, 1958'de Etiyopya'da 3.000.000 vaka, 150.000 kayıp yaşanmıştır (Hobhouse, 2007: 56). 1970'li yıllara gelindiğinde bulaşıcı hastalıkların artan dirençleri, ulaşım şartlarındaki iyileşme ve şehirleşme sıtmanın tekrar güçlü bir şekilde dönmesine yol açmış, sadece Hindistan'da 1968'de 100.000 olan vaka sayısı 1977'de 10.000.000'a çıkmıştır (Pointing, 2011: 747). Günümüzde yıllık 500 milyona yakın klinik vakası olduğu tahmin edilen sıtmanın ve sıtmadan kaynaklı hamile ve çocuk ölümlerinin en yoğun olduğu yer ise Sahra Altı Afrikası'dır. Sıtmanın endemik hale geldiği bu bölgede ekonomik büyümedeki kayıp tahmini yüzde 1,3'tür (Todd, 2007: 137). 2015 yılında sıtmadan ölen 306.000 beş yaş altı çocuğun 292.000'nin Afrika Kıtası'ndan olması sıtmanın kıta üzerindeki etkisinin hâlâ ne kadar güçlü olduğunu da belirginleştirmektedir (*World Malaria Report* 2015: 11).

[6] Dikloro difenil trikloroethan.

III. Sıtma Hastalığının II. Meşrutiyet Yıllarındaki Etkileri

Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birisi olan II. Meşrutiyet Dönemi sadece eğitim, bürokrasi, kadın, hukuk ya da basın dünyalarında yaşanan farklılaşmalardan ibaret değildir. Osmanlı Devleti'ni kurtarabilmek için çıkış yolu arayan İttihatçılara göre, rasyonel değerlerle devlet yeniden dizayn edilirken toplumun bu tasarım ve değerler sürecinin doğrudan bir parçası haline getirilmesi gerekiyordu. İttihatçılar her ne kadar bu tasarım ve değerler süreci için yoğun bir reform silsilesi başlatmış olsalar da bitmek bilmeyen siyasi çatışmalar, ekonomik problemler, ayaklanmalar ve yetişmiş insan potansiyeli eksikliği atılan adımların sınırlarını belirleyerek başarısızlığa giden yolu açmıştır. Yine de II. Meşrutiyet yıllarında gerçekleşen olayların ya da yapılan reformların sonraki yılların dönüşümünde belirleyici olmadığını söyleyebilmemiz mümkün değildir. Zengin bir kadın hareketi, düşünsel akışı sağlayan dergiler, gazeteler, devleti rasyonelleştirme çabası ile yön kazanan yeni kurumlar ve Birinci Dünya Savaşı koşullarında olgunlaşan milliyetçilik, bunların tamamı 1908-1918 yılları arasında atılan adımların bizlere miras bıraktığı yönlendirici, belirleyici unsurladır. Devleti ve toplumu yeniden tasarımlama sürecinde İttihatçıların yönlendirici ve belirleyici unsurlarının sadece bunlarla sınırlı kaldığını düşünmemeliyiz. Eğitimi, hukuku, bürokrasiyi ve düşünce dünyasını dönüştüren dönemin devlet adamları, en az diğerleri kadar sağlıkla da ilgilenmiş, özellikle tarımsal üretime ve ülke nüfusuna darbe vuran sıtma hakkında devlet katında tartışmalar yapılarak, kanunlar çıkartılarak ve kitaplar yayımlanarak önlem alınmaya çalışılmıştır.

Ondokuzuncu yüzyıla girerken Osmanlı topraklarında sadece bir merkezi otorite sorunu yoktu. Devletin sınırlarının içinde ve dışında yaşanan kaynaşmaların ortasında Andrew Nikiforuk'un somutlaştırdığı mahşerin dördüncü atlısı yani hastalıklar da kol gezmekteydi. Tifo, verem, veba, çiçek, frengi ve sıtma gibi hastalıklar; kötü sağlık koşulları, yetersiz beslenme ve bilgisizlik nedeniyle etnisite ya da din ayrım yapmaksızın ekonomik kayıpların ve ölümlerin can alıcı unsurlarından birisiydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde ekonomi-insan arasındaki döngüde kalıcı hasarlar bırakan sıtma hastalığından korunma yöntemlerinin 18. yüzyılda gündeme getirilmiş olması bir rastlantı değildir. 1732'de Ali Efendi, *Risale-i Haysiyet-i Kınakına* adlı eserinde kınakına bitkisinin sıtma üzerindeki etkilerini anlatmış, ondokuzuncu yüzyılın hemen akabinde ise sulfato[7] sıtma tedavisinde kullanılmaya başlamıştır (Tuğluoğlu, 2008: 352). 1837-1838 senesine ait Maltepe Askeri Hastanesi'nin eczane listesinde sıtma için kınakına ve sulfato kullanıldığı görülmektedir. 1841 tarihli Bursa Mahkeme Sicillerine sıtma hastalığının nüfusu azalttığı, hayvanlara ve ipek böceklerine zarar verdiği, sıtmanın etkilerinin kontrol altına alınması için pirinç ekiminin yasaklanmasının ve bataklıkların kurutulmasının gerektiği yansımıştır (Koylu & Doğan, 2010: 209). Ondokuzuncu yüzyıl boyunca etkili olan sıtma nedeniyle bataklık yerlere yerleşim azalmış, bu nedenle bataklıklar kurutulmuştur. Yine de sıtmanın özellikle çocuklar üzerindeki etkisini engelleyebilmek mümkün olmamıştır (Özdemir,

[7] Osmanlı Devleti'nde kinin ilacına verilen isim. Kökeni *sulfate de quinine*'dir.

2005: 32). 1865 yılında Bolu'da, aynı yıl Biga'ya yerleştirilen Dağıstanlılar arasında, 1868'de Trabzon ve Aydın'da, 1888'de Elbistan'da ve Isparta'da, 1890'da Diyarbakır'da, 1892'de İstanbul, Edirne, Alaçam ve Göynük'te, 1893'te Erzurum, Trabzon ve Isparta'da sıtma hastalığı görülmüş ve ölümler yaşanmıştır (Yıldız, 2014: 55-61). Sıtma ile mücadelenin oldukça zor olduğu Adana sık sık bu hastalıkla gündeme gelmiş, devlet bu bölgede hastalığın etkisinin azaltılabilmesi için yüzyılın sonlarında yoğun bir çaba harcamıştır (Sarıköse, 2013: 180-182).

Doktor Asım Bey'in 1329 (1913) yılında hazırlamış olduğu *Maraz-ı Merzaği: Sıtma* adlı çalışmasında, sıtmanın tanımını yaparak bu hastalığa verilen isimlerden bahsetmektedir. Fena hava anlamına gelen malarya, maraz-ı merzaği, bataklık humması bizde sıtmanın farklı isimleriyken *paludisme* Fransızların, *wechselfieber* Almanların, *ague* ise İngilizlerin bu hastalığa verdikleri isimlerdir (Doktor Asım Bey, 1329: 6). Doktor Hamid Osman ise sıtma hakkında yazılmış en yoğun eserlerden birisi olan 1330 (1914) tarihli *Sıtma: Malarya* adlı çalışmasında bu hastalığın gezegenimizdeki geniş yayılımını ele alıp türlerinin etkilerini analiz eder. Alçak, rutubetli sahalarda, nehirlere yakın yerleşim yerlerinde, göl ve bataklıklarda oldukça fazla görülen bu hastalığın yayılımını detaylandıran yazar, kıta kıta sıtmadan etkilenen yerleri anlatmaktadır (Doktor Hamid Osman, 1330: 1-2). Yazarımız tersiyana, tropika ve quartana türlerinin hangi ülkelerde ne kadar oranlarda var olduklarına da değinmektedir: "Seylan'da malarya vukuatının yüzde 99'unu tropika ve %1 tersiyana teşkil ediyor. Quartana hiç yoktur. Filipin Adaları'nda yüzde 22,5 tersiyana, yüzde 0,5 quartana yüzde 77 tropika vardır. Şanghay'da hemen yalnız tersiyana bulunuyor. Tropika yüzde 7 quartana ise hiç yoktur. Formoza Adası'nda yüzde 89,4 tropika, yüzde 8,5 tersiyana ve yüzde 2,1 intan-ı muhtelite tesadüf edilmiştir. Cenubi Çin'de tropika şekli en ziyade hükmü ferma olanıdır" (Doktor Hamid Osman, 1330: 6). 1326 (1910) tarihli *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* başlıklı eserin yazarı Milaslı İsmail Hakkı da kısaca da olsa sıtmanın tarifini ve bulunduğu yerleri irdelemektedir: "Herkesin bildiği bir sıtma vardır ki insanı üşütür, titretir sonra ateş ve hararet bastırır daha sonra terletir ve bu terden sonra insan açılır nöbet te biter. Bir de gizlisi vardır ki türlü türlü hallerde gelebilir ve sıtmadan başka hastalıklara da benzeyebilir" (Milaslı İsmail

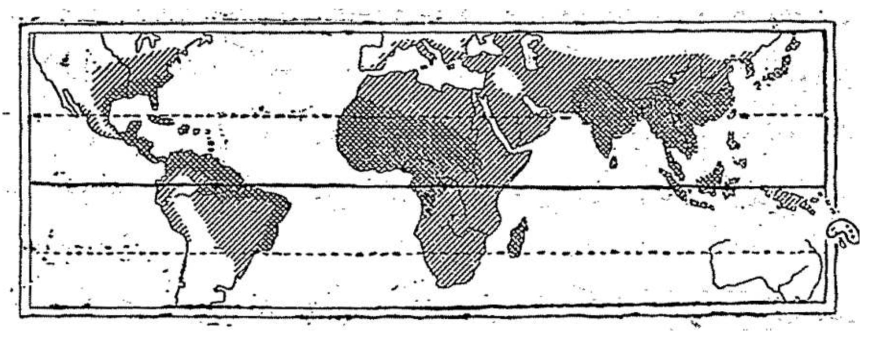

Resim - 1: Sıtmanın Yayılımını Gösteren Harita (Doktor Asım Bey, 1329: 7).

Hakkı, 1326: 3). Sıtmanın tarifini bu şekilde veren Milaslı İsmail Hakkı bataklıkların, göllerin, çayır birikintilerinin sıtma için uygun yerler olduğunu hatırlatarak sıtma mikrobunun yayılımını sağlayan sivrisineklere dikkat çeker. Sıtmanın yetersiz önlemler nedeniyle yayıldığından bahseden İsmail Hakkı, en basitinden şose veya şimendifer inşaatlarının yol açtığı çukurlarda bile uygun koşullar oluşursa sıtma mikrobunun var olabileceğini söylemektedir (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 4).

Abdullah Cevdet ve Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet yıllarında yazdıklarıyla dönemin toplumsal gerçekliğine en keskin biçimde dikkat çeken yazarlardır. Her ikisi de yazılarında Anadolu'nun temel sıkıntılarından birisi olan nüfus sorununa odaklanarak bu sorunun çözümlenmesinin gerekliliğine işaret ederler. Nisan 1329 (Mayıs 1913)'da "Köylülerimiz İçin" başlıklı yazıyı kaleme alan Abdullah Cevdet, kırk üç sene içinde Yemen'de bir buçuk milyon Anadolu çocuğunun öldüğünü hatırlatarak her anlamda kaynakları sıkıntılı olan bir ülkeden bu kadar fedakarlık beklenemeyeceğini söylemektedir. Sıtmadan canı tükenmiş güçsüz insanlardan hayata karşı mücadele etmenin beklenemeyeceğini belirten düşünür, Anadolu nüfusunun hem sayıca hem de nitelikçe arttırılması için önlemler alınması gerektiğine odaklanmaktadır (Abdullah Cevdet, 1329: 1364). Aynı tarihin Eylül ayında *Halka Doğru* dergisinde yazmış olduğu *"Halk"* adlı yazı serisinde Osmanlı toplumunun temel dinamiklerinden bahseden Yusuf Akçura da hastalıklarla sağlıklı birey arasındaki ilişkiye işaret etmektedir: "Hastalıklara dair söylediğimiz şeyler sıhhi mesaileler, sıhhi ahvaldir. Anadolu'nun sıhhi ahvali de iktisadi ahvalinden iyi değildir. Her tarafta sıtma var. Bazı vilayetlerde frengi var, verem var. Bir memleketin iktisadi ahvaliyle sıhhi ahvali arasında sıkı bir münasebet vardır. Öyle ya insan fakir olup ta adam akıllı yiyip içemez, giyinip kuşanamaz sıcak dam altında yatamazsa tabii çabuk hastalanır ve para kazanmak için gurbetlerde çok gezerse çabuk evlenemez kötü hastalıklara yakalanır. Kezalik sıhhati yolunda olmayan adamlarlar iyi çalışıp çok para kazanamazlar. Sözün kısası sağlık ile zenginlik birbirine sıkı sıkıya bağlıdır" (Akçuraoğlu, 1329: 171). Yusuf Akçura ile Abdullah Cevdet'in dikkat çektikleri bu sıtma-nüfus ilişkisi zaman zaman Meclis'in gündemine de gelmiştir. 1326 (1910)'da Meclis-i Mebusan milletvekili Akif İsmet Bey, sıtmanın ülke nüfusunu azalttığını, orduya, donanmaya ne kadar yatırım yapılırsa yapılsın bu hastalığa çare bulunamadığı sürece devletin toparlanamayacağını savunmaktadır (M.M.Z.C, 10 Teşrinisani 1326[8]: 128). 1327 (1911) tarihli Dahiliye Nezareti Bütçesi tartışılırken konuya dikkat çeken Sıhhiyye Dairesi Reis-i Sanisi Dr. Esat Bey ise ülke nüfusuna darbe vuran iki grup hastalıktan bahseder. Bunlardan ilki kolera ve veba gibi dışarından gelen hastalıklarken ikincisi sıtma, frengi ve verem gibi ülkeyi terk etmeyen hastalıklardır. Eskişehir'de son üç senede sıtma nedeniyle 3000 kişinin öldüğünü gündeme getiren Dr. Esat Bey Kastamonu'yu etkisi altına alan frengiye de işaret etmektedir. Esat Bey'e göre ülkeyi harap eden bu hastalıklara karşı hem projeler hazırlanmalı hem de kampanyalar yürütülmelidir (M.M.Z.C., 7 Mayıs 1327: 690-

---

[8] Rumi takvimlerin tam tarihi kaynakçada gösterilmiştir.

691). 1330 (1914) senesi Sıhhiye Bütçesi tartışılırken Kengırı mebusu Fasıl Berki Bey ile Saruhan mebusu Mustafa Bey'in söyledikleri de nüfus ile sıtma arasındaki ilişkiyi somutlaştırmaktadır. Osmanlı askerinin eskiden olduğu gibi açlığa, uykusuzluğa dayanamadığını iddia eden Fasıl Berki Bey, toplum çöküşe doğru yol alırken, sağlıklı bir nüfusun gerekliliğine işaret eder. Fasıl Berki Bey'e göre bir ülkenin nüfusu ne kadar kalabalık olursa olsun zinde ve sağlıklı olmazsa on bin kişilik nitelikli bir ordu yüzbin kişilik niteliksiz bir orduyu rahatlıkla yenilgiye uğratabilir (M.M.Z.C., 6 Temmuz 1330: 407). Fasıl Berki Bey şunları da eklemektedir: "Nüfusumuz gittikçe azalıyor, memleketin her tarafında sıtmadan, frengiden, veremden, çocuklara müstevli olan birçok kızıl, kızamık, çiçek gibi hastalıklardan insanlar mahvolup gidiyor. Almanya'da çiçekten onbeşbinde bir musab varken, bizde otuz kırk yaşındaki adamlardan yüzde seksenbeşi musab oluyor. Birçokları gözlerini kaybediyor. Bu sefer geldiğim zaman Küre'de, Rize'de, Atina'da çiçekten, insanların, çocukların vefat ettiğini gördüm. Bugün Avrupa'da musab bile olmayan bir hastalıktan bugün bu memlekette vefat bile oluyor" (M.M.Z.C., 6 Temmuz 1330: 408). Fasıl Berki Bey'den sözü devralan Mustafa Bey ise tartışmaya özellikle sıtmadan hareketle açıklık getirmektedir. Sıtma-nüfus-ziraat-bataklık dörtgeninden bahseden milletvekili, bu hastalığın nüfusu azalttığını, azalan nüfusun ziraati etkilediğini, başı boş kalan toprakların işletilmediğinden bataklıklara, sazlıklara dönüp ülkedeki sıtmayı yaygınlaştırdığını belirtmektedir. Hastalıklarla mücadele edilememesinin bu ve buna benzer döngülerden kaynaklandığını iddia eden Mustafa Bey, Sıhhiye Nezareti'ne ayrılan 120 bin liralık bütçeyle sorunların çözümlenemeyeceğini, en az 500 bin liralık bir bütçenin gerektiğini söylemektedir (M.M.Z.C., 6 Temmuz 1330: 408). Sıhhiye Müdürü Adnan Bey frengi ile karşılaştırıldığında sıtmanın zararlarının çok daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Bu düzlemde frenginin öncelikli bir sorun olarak algılanmasını eleştiren milletvekili, sıtmanın halkın büyük çoğunluğunu güçten düşürdüğünden bahsetmektedir (M.M.Z.C, 25 Şubat 1334: 489). Nüfus ile hastalıklar arasındaki ilişkiye odaklanan Kazım Şinasi de sıtma hastalığının Anadolu'daki yaygınlığını gündeme getirerek acilen düzenli teşkilatların kurulmasını ve önlemler alınmasını istemektedir (Kazım Şinasi, 1334: 117).

Sıtma ile mücadelenin temelininin sivrisineklerin yok edilmesine dayandığı II. Meşrutiyet Dönemi'nin koşullarında kesin bir şekilde anlaşılmıştır. Yerküreye adım attığından beridir insanın sıtmayla boğuştuğuna değinen Ahmet Cevdet, İtalyanlar sayesinde sıtma, sivrisinekler ve bataklık arasındaki ilişkinin ortaya çıkartıldığını söylemektedir (Ahmet Cevdet, 1329: 130). Sıtmanın sanıldığı gibi hava ve su ile yayılmadığının tel kafesli odalarda yatırılan insanlar sayesinde kanıtlandığını belirten İsmail Hakkı, anofel cinsi sivrisineklerin sıtma mikrobunu insandan insana taşıdığına dikkat çekmektedir. Çalışmasında sivrsineklerin duruş şekillerinden bahseden yazar, zararsız sivrisineklerin karınlarının duvara doğru olduğunu, zararlı sivrisineklerin ise başlarının duvara doğru olduğunu yani amuda kalktıklarını anlatmaktadır (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 6-7).

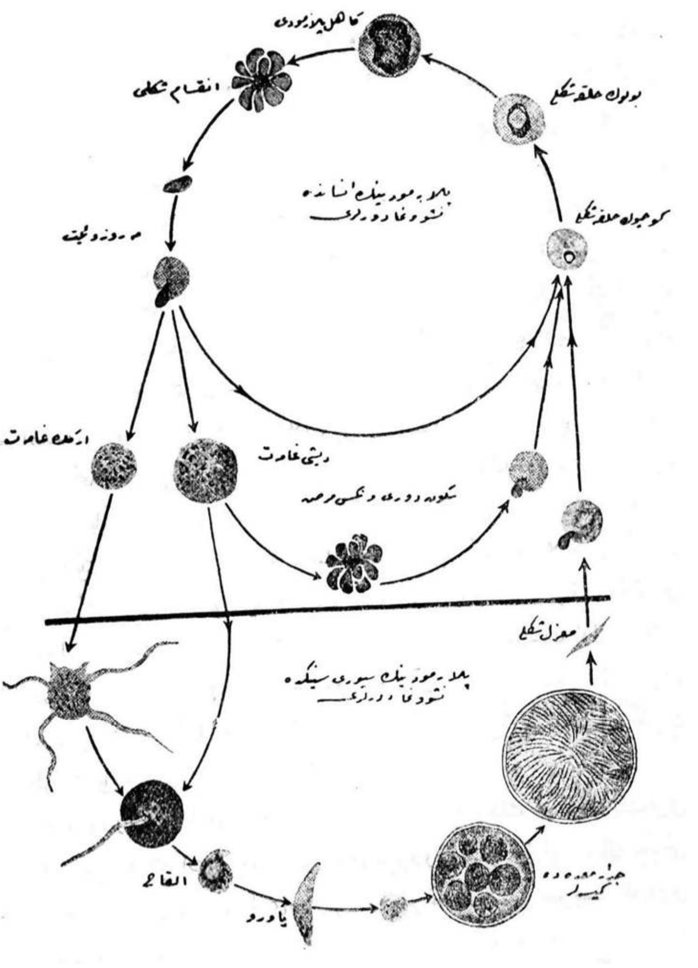

Resim - 2: Sivrisineğin Gelişimi Hakkında Bilgi Veren Şekil
(Doktor Hamid Osman, 1330: 20).

Doktor Asım Bey ise konuyu detaylandırarak gündüzleri rutubetli ormanlarda, göllüklerde, mağaralarda, ahırlarda, evlerde saklanan sivrisineklerin akşamları ortaya çıkıp insanları soktuklarını, erkeklerin bitki özleri ile beslenirken dişilerin yumurtalarını büyütebilmek için kan ile beslendiklerini söylemektedir (Doktor Asım Bey, 1329: 14). Sıtma parazitinin farklı sivrisinek türleri tarafından yayılabileceğinin de düşünüldüğünü belirten Hamid Osman, bu fikrin Robert Koch tarafından yanlışlandığını, diğer sivrisinek türlerinin suçsuz olduğunu hatırlatmaktadır (Doktor Hamid Osman, 1330: 11). 1325 (1909)'te Sivas milletvekili

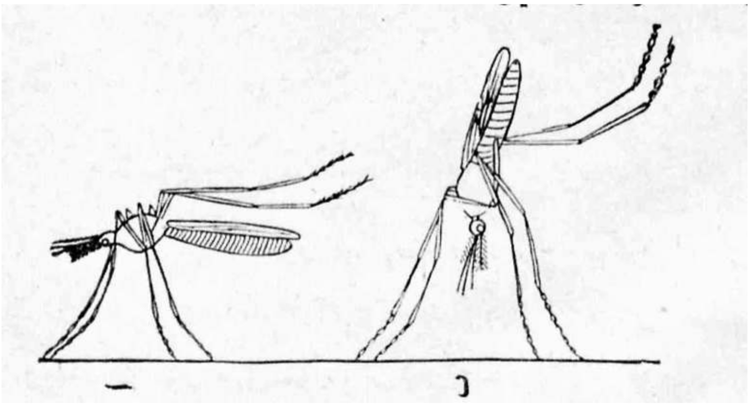

Resim - 3: Anofel ile Diğer Sivrisinekler Arasındaki Duruş Farkını Gösteren Resim (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 7).

Dağavaryan Efendi sıtma ile bataklık arasındaki döngüye odaklanarak bataklıkların drenajlar ve ağaçlar aracılığıyla kurutulmasıyla hem ziraat bölgelerinin kalkındırılabileceğini hem de halkın sağlığına darbe vuran sivrisinek yavrularının ortadan kaldırılabileceğini iddia etmektedir (M.M.Z.C., 5 Mayıs 1325: 522). Devlet arşivlerine de bataklıkların kurutulmasının gerekliliği yansımıştır; mesela Adapazarı'nda zatürre ve sıtma hastalıklarının ortadan kaldırılabilmesi için bataklıkların kurutulması ve doktor gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. DH.MKT. G. 35, D. 2759).

Adapazarı'nın sıtma hastalığının durumuna değinen olaylardan bir tanesi de *Maraz-ı Merzaği* adlı esere yansımıştır. Eserden öğrendiğimiz üzere İstibdat Dönemi sonrasında saraydan uzaklaştırılıp sıtmanın çok yoğun olduğu Adapazarı'na yerleştirilen genç kadınların büyük kısmı sıtma kaynaklı zatürreden ölmüştür (Doktor Asım Bey, 1329: 8). Ayrıca sıtma hastalığının artması nedeniyle Küçükçekmece Gölü'nün temizlenmesi (BOA, DH.İD, G.3, D. 44) ve bataklıklar ile sıtmanın yarattığı tahribatın önlenebilmesi için sağlık komisyonları kurulması da kararlaştırılmıştır (BOA, Y..EE, G. 75, D. 30). *Maraz-ı Merzaği* adlı eserde Terkos Gölü de ele alınmıştır: "Terkos Gölü'nün tulu 15 kilometredir. İstimbot ile her tarafını dolaştım. Bu göl eski Terkos Kasabası'nın limanı imiş. Şehir harab olduktan sonra deniz bir çok yerleri kum ile doldurmuş ve bir göl teşkil eylemiş. Fakat gölün bazı yerleri denizden ancak birkaç metrelik bir mesafe ile ayrılmış olduğundan fırtınalı havalarda dalgalar göl suyuna karışırdı. İşte en ziyade bu dar noktanın kapanması icab ettiğinden amelenin ekserisi burada çalışmakta idi. Muayene ve tedkik ettiğim hastaların hepsinde malaryanın eşkal-i muhtelifesine tesadüf ettim. Hakikaten kolera şeklinde tezahürat gösterenler de vardı" (Doktor Asım Bey, 1329: 14). Burada bulunan işçilerin zorlu çalışma şartlarından bahseden eser; kanal açmak, park yapmak ya da bataklık kurutmakla uğraşan işçilerin, köylülerin ve rençberlerin sivrisineklerin saldırılarına daha fazla maruz kaldıklarını da hatırlatmaktadır (Doktor Asım Bey, 1329: 14).

Anadolu'nun sıtmalı bölgeleri çeşitli resmi belgelere yansımış olsa da kitap ve makalelerden bazılarında hastalığın Anadolu'daki yayılımı rahatlıkla açığa çıkartılabilmektedir. Hamid Osman'ın çalışmasında verdiği bilgilerden hareketle sıtmanın 20. yüzyılın başlarında şu yerleşim yerlerinde yoğun olduğunu öğrenmekteyiz: İzmit, Adapazarı, Yalova, Bursa, Bilecik, Eskişehir, Çanakkale, Gemlik, İzmir, Sivas, Zile, Şebinkarahisar, Ankara, Kayseri, Malatya, Uzunköprü, Ürgüp, Trabzon, Samsun, Ünye, Gümüşhane, Erzurum, Kızılkilise, Kemah, Harput, Bitlis ve Van (Doktor Hamid Osman, 1330: 2-3). Cumhuriyet'in ilk yıllarında *"Anadolu'da Merzaği Sahalar"* adlı bir yazı kaleme alan Mehmet Şeref de bizlere bu konu hakkında yardımcı olmaktadır. Türkiye'de özel bir sıtma bölgesinin bulunmadığını belirten Mehmet Şeref, Karadeniz sahilinde, Akdeniz sahilinde, Adalar Denizi sahilinde, Marmara Denizi civarında ve İç Anadolu'da bulunan sıtmalı mıntıkaları kısaca tanıtmaktadır. Onun verilerinden öğrendiğimiz üzere Karadeniz'de Terme, Çarşamba, Bafra, Giresun, Tokat, Trabzon ve Tirebolu'da, Marmara'da İznik, İzmit ve Karacabey'de, Akdeniz'de Antalya, Ceyhun ve Maraş'ta, Adalar Denizi Sahili'nde Menemen, Köyceğiz ve Torbalı'da, İç Anadolu'da ise Beyşehir, Niğde, Bor ve Safranbolu'da sıtmalı mıntıkalar bulunmaktadır (Mehmet Şeref, 1340: 37-40). "Şayet bir Anadolu haritası üzerinde sıtmalık mevkileri sıtmalının kanı gibi sarı renge boyamak icab etse, görülecektir ki pek az yer bu rengin haricinde kalacaktır. Son İstanbul-Ankara seyahatimde uğradı-

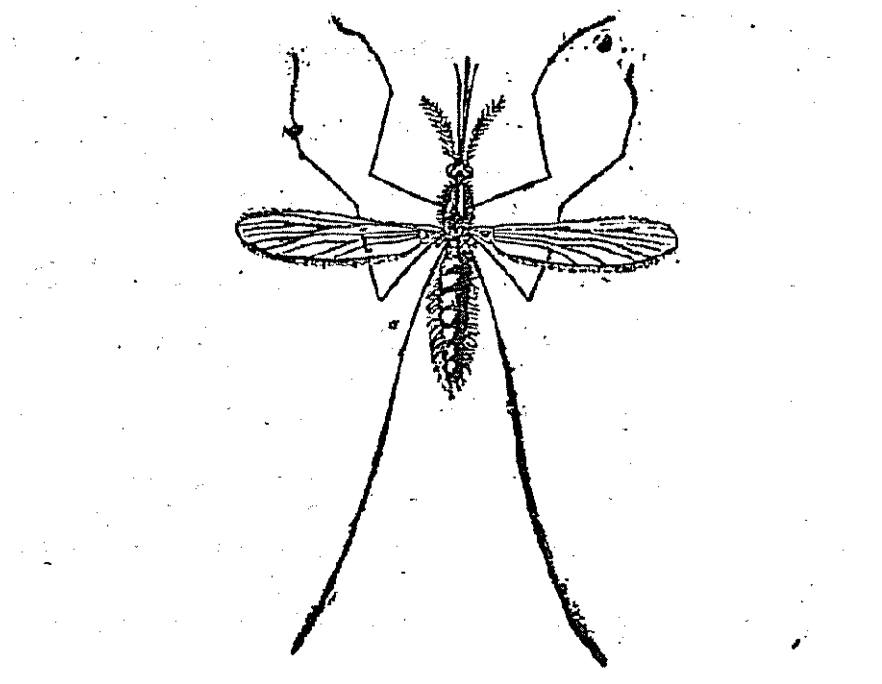

Resim - 4: Dişi Anofel (Doktor Asım Bey, 1329: 10).

ğımız her mevkide sıtmanın tesiratını gördüm. Güzel Eskişehir bile bataklıklar teşkil ve sıhhat-i umumiyyeyi ihlal eden deresiyle sıtmalıktır" (Mehmet Şeref, 1340: 40). Görüleceği üzere sıtmanın Anadolu'da en yoğun olduğu yer Karadeniz'dir. Gerçekten de Karadeniz sahili boyunca sıtmanın bulunmadığı yer neredeyse yoktur. 1334 (1918)'te Sıhhiye Müdür-i Umumisi Vekili Adnan Bey de sıtma ile mücadelenin kolay olmadığından bahsederken Karadeniz'in hastalıkla ilişkisini irdelemektedir. Çarşamba'da çocukların ve büyüklerin kanlarında sıtma olup olmadığını kontrol eden genç bir doktorun bazı yerlerde neredeyse % 90'a yakın mikrop yayılımı tespit ettiğini anlatan Adnan Bey, bu yüzdenin ancak Afrika'nın en vahşi yerlerinde görüldüğünü söylemektedir (M.M.Z.C. 25 Şubat 1334: 482). Tabii sıtma dendiğinde Adana da unutulmamalıdır. 1328 (1912) yılı Nafia Nezareti Bütçesi tartışılırken söz alan Kozan mebusu Ali İlmi Bey, Seyhan ve Ceyhan Nehirlerinin tek bir taşkınının sadece 100-150 bin liralık zarara neden olmadığını taşkın sonrasında ortaya çıkan bataklıkların daha fazla zarar verdiğini iddia etmektedir. Bu bataklıklardaki zehirli sıtmanın üç gün içinde insanı öldürdüğünü belirten Ali İlmi Bey, bir önceki yıl on dört hanelik bir köyden 28 kişinin öldüğünü örnekleyerek konuyu somutlaştırmaktadır (M.M.Z.C. 16 Temmuz 1328: 512).

Ahmet Cevdet ise makalesinde sivrisinekler ile sıtmalı bölgeler arasındaki ilişkiyi detaylandırmaktadır. Sıtmanın ancak kandan kana geçtiğini belirten yazar, sivrisineklerin bu sürecin işleyişindeki taşıyıcı rolüne dikkat çekmektedir: "Karınlarını doyurmak için kanımızı emerler. Elbette tohumlar saçılıp kalmaz. Onlar da karınlarına dolar. Bir başkasının kanını emmek için dolaşırlar. Bizden kalkıp komşumuzun üzerine konarlar. Tohumu da onların kanına bırakırlar. Sıtma ile sivrisinek burada birleşti" (Ahmet Cevdet, 1329: 130). Ahmet Cevdet, yüksekte olmayan rüzgârsız, ağaçsız ve balıksız koca bir havzadan küçük bir bardak suya kadar her türlü su birikintisinde sivrisinek yavrularının yetişebileceğini anlatmakta, verdiği çarpıcı örnekle ise hem sivrisineklerin üreme yeterliliğinin ne kadar güçlü olduğunu hem de ülkede bulunan binlerce bataklığın yarattığı tehlikeyi irdelemektedir:

> Sineklerin çoğalmasına gelince: Bir dişi sivrisinek yazın 10 veya 12 defa yumurtluyor. Her yumurtlayışta 40 veya 100 yavru çıkarıyor. Senede 400 veya 480 yahut 1200 sivri yetiştiriyor. Bu hesapça bir bardak suya 10 sivrisinek yumurtlar ise 4000, 4800 veya 12000 yavru meydana geliyor. Bir araba tekerliğinin açtığı oluğa 20 dişi yumurtlasa 8000-9600 veya 24000, bir havuza 50 dişi yumurtlarsa 20.000-21.000 veya 60.000, bir bataklığa 100 dişi yumurtlarsa 2.000.000 veya 2.100.000 yahut 6.000.000 sivrisinek hasıl olur. Bir de düşünelim koca bir bataklığa kaç yüz veya bin sivrisinin dişisi yumurtlar. Böyle düşünceye yorgunlık, akla durgunluk verecek kadar sayısı çok olan sivrisineklerin bini bir bataklığa yumurtlarsa 6.000.000.000 yavru meydana çıkar. Şimdi bir de memleketimize göz gezdirelim. Böyle bin değil birkaç bin veya milyon sivrisini barındırıp büyütecek kaç bin bataklık görüyoruz (Ahmet Cevdet, 1329: 131).

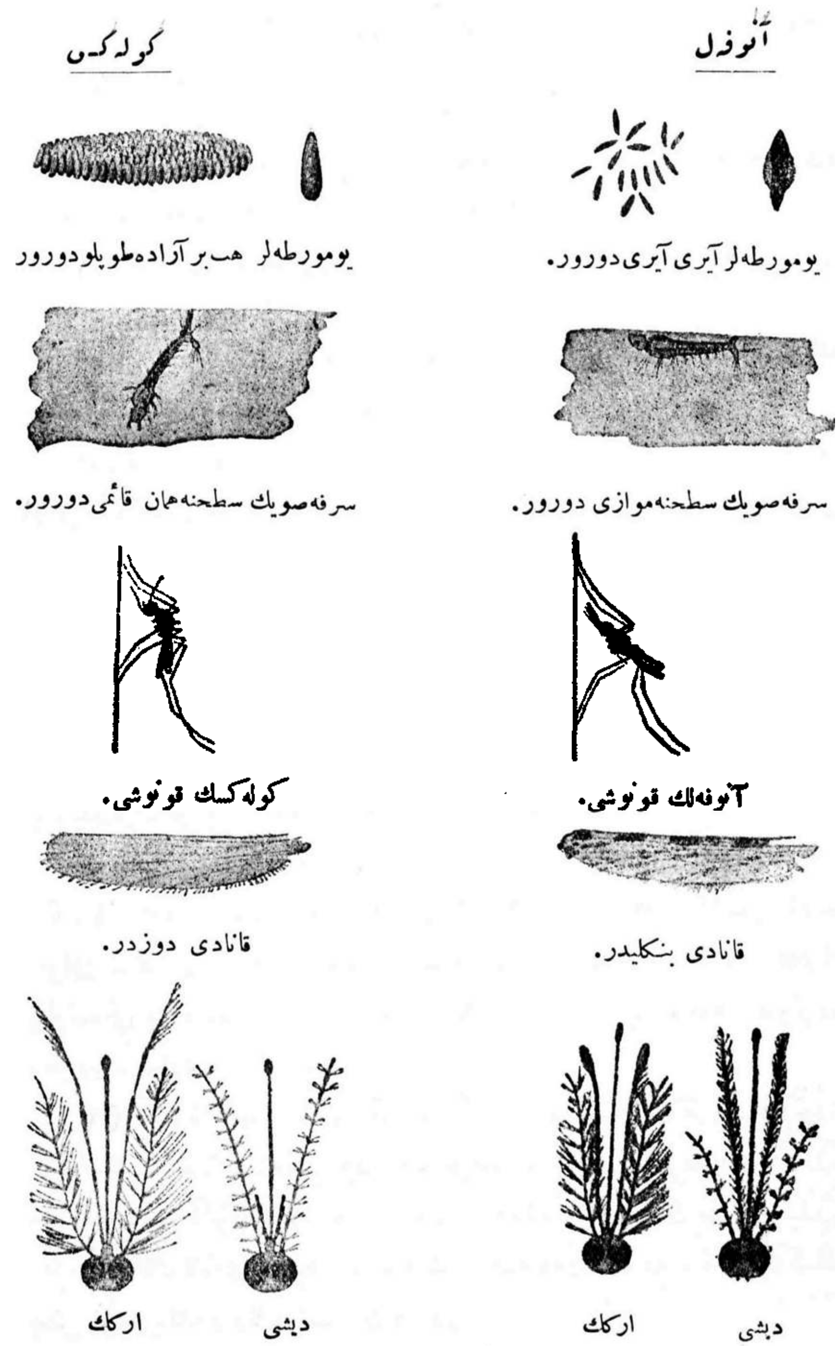

Resim - 5: Anophelinae ve Culicinae Türleri Arasındaki Farklılıkları Gösteren Resimler (Doktor Hamid Osman, 1330: 32).

Meclis-i Mebusan'da sıtma hastalığı ile bağlantılandırılarak en çok tartışılan konulardan birisi de pirinçtir. 1325 (1910)'te pirinç üretiminin nasıl arttırılacağına dair kanun tartışılırken gündeme getirilen konulardan bir tanesi de pirinç üretimi ile sağlık arasındaki ilişkidir. Kütahya mebusu Abdullah Azmi Efendi, pirinç üretimi artırılırken sıtmanın yaratacağı sorunların da göz önünde bulundurulmasını istemiştir (M.M.Z.C., 19 Kanunusani 1325: 66). Karahisarısahip milletvekili Rıza Paşa ise pirinç üretiminde yaşanan tartışmayı farklı bir şekilde irdeleyip Bursa'yı örnek vermektedir. Rıza Paşa, Bursa'daki sıtma hastalığının

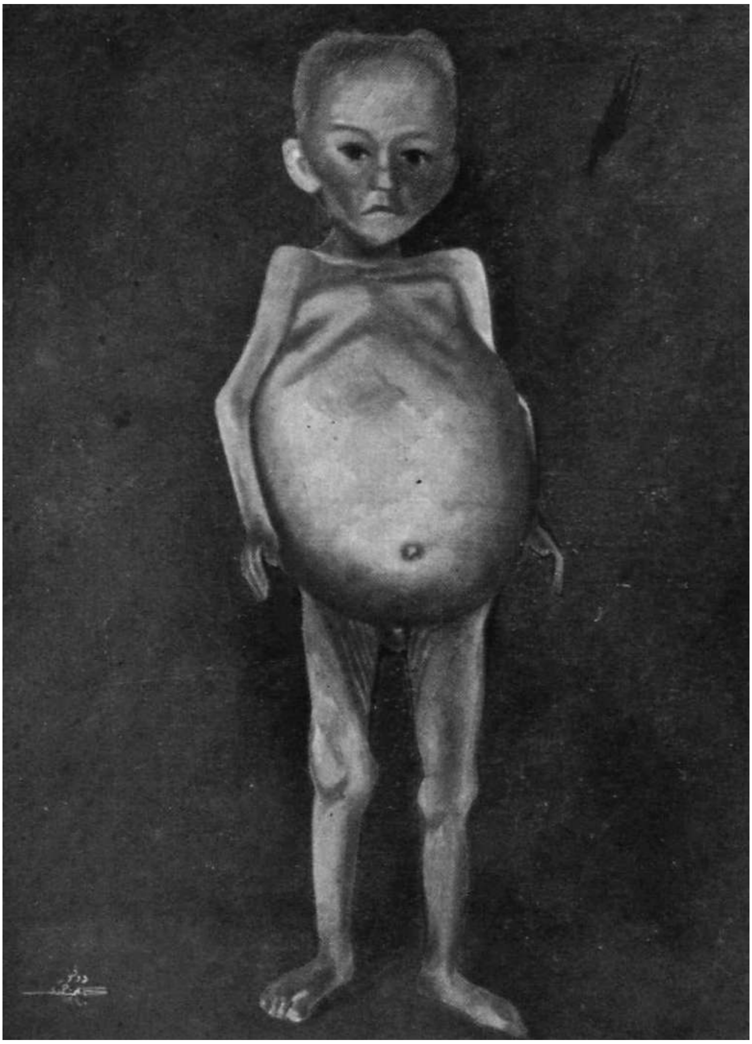

Resim - 6: Sıtma Hastalığı En Üst Noktaya Ulaşmış Bir Çocuk (Doktor Refik, 1926. 2).

pirinç tarlalarından kaynaklandığı söylentisinin, Dağıstan ya da Rumeli'den gelerek bu tarlalardan ciddi kârlar elde eden muhacirlerden kaynaklandığını iddia etmektedir. Ona göre Bursa'nın yerli halkı sıtmanın pirinç tarlalarından kaynaklandığını yayarak bu tarlaları kontrol etmeye çalışmaktadır. Konuşmasına devam eden Rıza Paşa şunları da söylemektedir: "Şimdi bu kıtalara gitsinler, baksınlar, masrafını ben çekerim. Bursa Ovası'nın en aşağısında elli bin dönümden ibaret bir bataklık var. Elli bin dönümden ibaret olan bataklığın yanında yüzelli dönüm bir çeltik kıtası var. Daima su cereyan ediyor. Cereyanı miyah nokta-i nazarından öte taraftan Keşiş Dağı'na gidiyor. Bu sıtma mikroplarını Bursa'ya kim nakledecek? Sıtma bu sene Bursa Vilâyeti'nde var mıydı, yok muydu? Evet, sene-i sabıkaya nisbetle vardı. Fakat Mudanya, Mihaliç gibi hiç pirinç ekilmiyen yerlerde Bursa'dan yüzde doksan daha fazla idi. Doktor Celâl Paşa'nın bir eseri vardır. Hıfzıssıhha nokta-i nazarından Celal Paşa eserinde diyor ki bir vasî ovada bataklık olmuş, yahut merâ halinde boş bulunan bir ovada eğer kuraklık devam ederse, yağmur yağmazsa, su cereyanı olmazsa, o ova bataklık halinde nasıl sıtma tevlid ederse, kuraklık zamanında da sıtma tevlid eder. Orada bir çeltik buluna idi de suya bu kanun mucibince bir cereyan verilmiş olsa idi, belki sıtma daha hafif olacaktı" (M.M.Z.C., 19 Kanunusani 1325: 75-76). Rıza Paşa, Japonya'da yılda elli milyon kutu pirinç ziraati yaplırken Bursa'nın bazı vilayetlerinde 30 seneden beridir hiç pirinç ziraati yapılmadığına da işaret etmektedir (M.M.Z.C., 23 Şubat 1325: 615).

IV. II. Meşrutiyet Yıllarında Sıtmadan Korunma Çareleri

Sıtmadan Korunmak İçin Kinin ve Devlet Kinini

II. Meşrutiyet Dönemi'nde dergilerde, kitaplarda, zabıt ceridelerinde ve düsturlarda sıtmanın yayılmasını önlemek ve sıtmadan korunmak üzerine kaleme alınmış pek çok olay ve olgu tespit edilmiştir. Dünyada bu hastalıktan korunma çareleri çerçevesinde izlenen yöntemler Osmanlı toplumuna da yansımış, alınacak önlemler detaylı bir şekilde anlatılarak yaygınlaştırılmıştır. Sıtmadan korunma çarelerine odaklanan metinlerden yaptığımız tespit bize şunu göstermektedir ki kininin tanıtımına ve kullanımına daha fazla odaklanılmıştır. Bu nedenle ilk olarak kinin hakkındaki veriler değerlendirilecektir. Sıtmanın ilacının *sulfate de quinine,* yani Osmanlı Devleti'ndeki adı ile sulfato olduğunu herkesin bildiğini hatırlatan Doktor Asım Bey, kininin mucizevi bir ilaç olduğunu söylemektedir (Doktor Asım Bey, 1329: 7). Kinin tedavisini dört madde altında toplayan Hamid Osman, kininin gametleri[9] hemen etkileyememesi nedeniyle bir iki defa kinin vermekle sıtmanın tedavi edilemeyeceğini, bu yüzden düzenli kinin kullanımının hastalığın tedavisinin anahtarı olduğunu belirtmektedir. (Doktor Hamid Osman, 1330: 66). Osmanlı Devleti'nde kininin hastalık üzerindeki etkisinin yeterince anlaşılmadığına dikkat çeken Milaslı İsmail Hakkı, genellikle sıtmaya yakalandıktan sonra bu ilacın alındığını söylemektedir. Ona göre sıtmanın yaygın olduğu yerleşim alanlarında düzenli kinin kullanımının gerekliliği halka anlatıl-

[9] Sıtma parazitlerinin aldığı özel cinsel şekil.

malıdır (Milaslı İsmail Hakkı, 1334: 259). Hastalanıp iyileşmeye çalışmaktansa hasta olmamak için çabalamanın daha doğru bir yöntem olduğunu savunan yazara göre, özellikle sivrisinek mevsimlerinde on yaşından büyükler yirmişer santigram, küçükler ise onar santigram kinin almalıdır. Bu şekilde kinin kullanımının yararını yazar şu şekilde anlatmaktadır: "Biz böyle sıtmalı yerlerde sivrisinek mevsimlerinde sıtmaya tutulmamak için her gün azar miktar kinin almanın faydasını bu sene İzmit Sancağı'nda en sıtmalı köylerinin bazılarında nahiye memurları vasıtasıyla her gün köylülere yaşlarına göre kinin yutturarak ispat ettik. O köylerin ahalisi hemen umumiyyetle denecek kadar sıtma görmediler. Bundan başka sıhhatleri hiçbir sene görülmemiş bir derecede iyileşti, iştahları, kuvvetleri arttı, renkleri güzelleşti, küçük, büyük, genç, ihtiyar hep zindeleştiler. Köylülerin kendileri de bu halin farkına vardıklarından gelecek sene dahi devam olunmasını istemektedirler. Hakikaten fark o kadar zahirdi ki muntazam kinin alanlarla almayanlar karşıdan yüzlerinden anlaşılmaktadır" (Milaslı İsmail Hakkı, 1334: 259). Milaslı İsmail Hakkı'ya göre kinin tedavisinin yarıda kesilmesinin nedeni kinin bulamamaktan değil bilgisizlikten yani eğitimsizlikten kaynaklanmaktadır. Bu nedenle insanlara birkaç gün kinin almakla sıtma mikrobunun öldürülemeyeceği anlatılmalıdır (Milaslı İsmail Hakkı, 1334: 259). Köylerdeki cahilliğin kaynağını köy hocalarında gören Necati, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasında yetersiz eğitiminin etkilerine odaklanmaktadır. Köyü maddi ve manevi anlamlarda harap eden bu köy hocalarının yalan yanlış bilgileri gündelik sağlık problemleri bile çözememektedir (Necati, 1329: 21). Tabii bazı hastaların kinine karşı duyarlı olduğu da unutulmamalıdır. Doktor Asım Bey, duyarlı insanlarda sarılığa, kulak uğuldamasına, baş dönmesine ve uyuşukluğa yol açan kininin gebe kadınlarda sakat cenine sebep olabileceğinden de bahsetmektedir (Doktor Asım Bey, 1329: 44-45).

Milaslı İsmail Hakkı, her gün düzenli kinin alınmasının önemine odaklanarak 18 yıl önce Fransa'da gerçekleştirilen bir deneyi de irdelemektedir. Fransa'da kininin nasıl kullanılması gerektiği 200 kişi üzerinde test edilmiştir. Bu 200 kişinin 66'sına beş günde bir kere 1 gram, diğer 66'sına ise her gün 0,25'er gram kinin verilirken, kalan 68'ine hiç kinin verilmemiştir. Sonuç itibari ile her beş günde 1 gram kinin alanların %43'ü, her gün 0,25 santigram kinin alanların %11'i, hiç kinin almayanların ise %96'sı sıtmaya yakalanmıştır (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 12-13). İşte kininin düzenli kullanımının ortaya çıkartmış olduğu bu başarı, başta İtalya olmak üzere Avrupa'da "hükümet kinini" politikasını doğurmuştur. Hükümet kinininin kullanılmasıyla İtalya'da sıtmadan vefat eden kişi sayısının hızla düştüğünü belirten Doktor Asım Bey, istatistiki bir tabloda durumu izah etmektedir. Onun verdiği bu tablodan anladığımız üzere 1900'de İtalya'da 15.865 kişinin sıtmadan vefat ettiğini, 1902'de hükümet kinininin kullanılmaya başlaması ile bu sayının hızla 9908'e düştüğünü, 1907'de ise kullanılan 24.351 kilogram hükümet kinini sayesinde 4160'a gerilediğini görmekteyiz (Doktor Asım Bey, 1329: 55): "İtalya'da bu maksat için sarf olunan kinin devlet tarafından hükümet kinini quinine d'etat namıyla bandrol altında ve ucuzca dağıtılıyor ve amele ve fukaraya meccanen tevzi olunmaktadır. Bu suretle köyle-

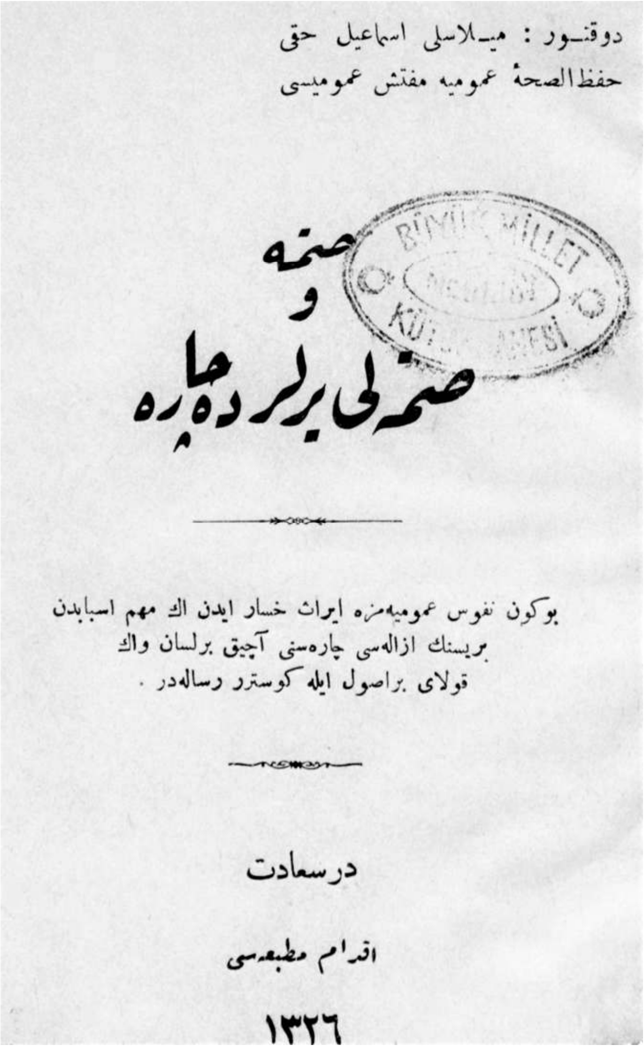
دوقتور : میلاسلی اسماعیل حقی
حفظ الصحهٔ عمومیه مفتش عمومیسی

صتمه
و
صتمه لی یرلرده چاره

بوکون نفوس عمومیه‌مزه ایراث خسار ایدن الك مهم اسبابدن
بریسنك ازاله‌سی چاره‌سنی آچیق برلسان واك
قولای براصول ایله کوستر رساله‌در .

درسعادت

اقدام مطبعه‌سی

١٣٢٦

Resim - 7: *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı eserin kapağı.

re varıncaya kadar herkes ucuz ve saf hatta bir çok zaman bad-ı heva kinin tedarik etmekte güçlük çekmez. Hükümetimizin de vilayata her sene saf kinin göndermekte olduğu nazar-ı şükran ile görülmektedir. Avrupa'da hükümetin bandrollü kininlerinin cinsi ve miktarı belli ve safiyetinde şübhe yoktur. Köylülerimize saf kinin tedarikini kolaylaştırmak için böyle bir teşebbüs bizde de pek nafi neticeler verecektir. Çünkü memeleketimizin hemen her tarafında sıtma mevcut olduğundan kinin ile tedabir-i tahfiziyyeye ihtiyaç vardır" (Doktor Asım Bey, 1329: 56). Milaslı İsmail Hakkı da hükümet kinininin önemine dikkat çekmektedir. Ona göre kininin tedarikini kolaylaştırarak fiyatını ucuzlatmak köylü-

lerin yararına olacaktır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde hem kininin nasıl kullanılacağı bilinmemekte hem de ucuz kinin bulunmamaktadır (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 15).

İtalya'daki gibi bir hükümet kinini politikası oluşturabilmek II. Meşrutiyet Dönemi devlet adamlarını da yönlendirmiş, çeşitli kanunlar ve nizamnameler yayımlanmıştır. 1329 (1913)'da çıkartılan *Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname*, 1334 (1916)'te çıkartılan *Kinin Tedariki için 1332 Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi Bütçesine 50.000 Lira Tahsisisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, 1335 (1917)'te çıkartılan *Kinin Tedarikine Dair 2 Ramazan 1334 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname* ve yine 1335 (1917)'te çıkartılan *Kinin Tedariki ve Füruhtu Hakkında Kanun* konu hakkındaki yasal mevzuatlardır. 1913 *Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname* konu hakkındaki ilk belge olup kinin dağıtımının nasıl olacağını belirlemektedir. Nizamnamenin birinci maddesinde vilayet ve livalara gönderilecek kininin fakirlere ve çiftçilere meccanen yani ücretsiz dağıtılması kararlaştırılırken ikinci maddesinde ücretiz dağıtılmasının gerekliliği belirginleştirilmiştir: "Hükümet tarafından ita ve tevzi olunacak kinin (komprime=kuars) halinde olub üzerinde meccanen kelimesi muharrerdir. Bu kuarsların para ile satılması memnudur. Buna cüret edenlerden kanun-ı cezanın iki yüz elli dördüncü maddesi mucibince ceza-i nakdi istihsal edilir. Mütecasir memura ise azl ve icracı ise mecalis-i sıhhiyece beledi ispençiyarlık sanatının icrasına dair 22 Recep 1277 tarihli nizamnamenin kırk ikinci bendi mucibince muamele olunur" (*Düstur*, 1331: 506). 1913 tarihli nizamnamede vilayetlerde ve livalarda bulunan sağlıkçıların gönderilmiş olan kininleri ihtiyaca göre bölüştürecekleri, kinin dağıtımının belediye daireleri, ziraat odaları, nahiye daireleri, jandarma karakolları, imamlar, papazlar, hahamlar, muhtarlar, muallimler, küçük sıhhiye ve aşı memurları ile maarif, baytar ve ziraat müfettişleri tarafından gerçekleştirileceği, dağıtılan bütün kininin üç ayda bir kere Vilayet Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilmek üzere özel defterlere kayıt edileceği, sıhhiye müdürlerinin de altı ayda bir Sıhhiye-i Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne vilayet dâhilinde dağıtılan kinini gösterir cetvelleri göndereceği kabul edilmiştir (*Düstur*, 1331: 506).

1916 tarihli *Kinin Tedariki İçin 1332 Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi Bütçesine 50.000 Lira Tahsisisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat* ise meccanen kelimesinin yanı sıra ucuz kinin tedarik edip halka satabilmek için Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi'nin bütçesine elli bin lira ek yapıldığı, tedarik edilecek kinin ise satıldığı fiyattan % 15 fazlası ile piyasaya sürülebileceği kararlaştırılmıştır (*Düstur*, 1334: 1218). 1917 tarihli *Kinin Tedarikine Dair 2 Ramazan 1334 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamnâme* ise hükümet kinininin tanımını yaparak bu kininin temininin nasıl olacağını detaylı şekilde maddeleştirmektedir. Bu nizamnameye göre kininin saklandığı kutulara *Osmanlı Hükümet Kinini* yazılı bir bandrol yapıştırılıp, üst tarafa ay-yıldız işareti, alt tarafa ise kininin miktarı ile büyüklerin ve küçüklerin nasıl kullanılacağı yazılacaktır (*Düstur*, 1335a: 127). Kinin ile alakalı diğer mevzuatlara göre çok daha uzun olan bu

صیتمه‌دن وفیاتك عددی	صرف اولنان كنینك مقداری كیلوغرام	سنه
١٥٨٦٥	٠	١٩٠٠
١٣٣٥٥	٠	١٩٠١
٩٩٠٨	٢٢٤٢	١٩٠٢
٨٥١٣	٧٢٣٤	١٩٠٣
٨٥٠١	١٤٠٧١	١٩٠٤
٧٨٣٨	١٨٧١٢	١٩٠٥
٤٨٧١	٢٠٧٢٣	١٩٠٦
٤١٦٠	٢٤٣٥١	١٩٠٧

Sene	Sarf Olunan Kininin Miktarı Kilogram	Sıtmadan Vefatın Adedi
1900	0	15865
1901	0	13355
1902	2242	9908
1903	7234	8513
1904	14071	8501
1905	18712	7838
1906	20723	4871
1907	24351	4160

Resim - 8: İtalya'da Hükümet Kinini Politikasını Gösterir İstatistiki Bilgi ve Günümüze Transkripsiyonu (Doktor Asım Bey, 1329:55)

belgede sürecin nasıl işleyeceğine dair maddeler de yer almaktadır. Buna göre her vilayet ve liva ihtiyaç görülen kinin miktarını o senenin Mart ayında Sıhhiye Müdüriyetleri'ne bildirecek, yerel hükümetlerden bayilik ruhsatı almış olanlar Ziraat Bankası şube ve sandıklarından ruhsatlarını gösterip, toptan aldıkları kinini ikinci derece bayi sıfatıyla perakende şekilde halka satacak, Ziraat Bankası şubesi bulunmayan kazalarda yerel hükümet tarafından o kazanın en yakınındaki Ziraat Bankası'ndan, eğer Ziraat Bankası yoksa valiler ve mutasarrıflar tarafından Sıhhiye Nezareti'nden ikinci derece bayiler için kinin alınacaktı (*Düstur*, 1335a: 128). Hükümet kinini satın alan mağazalar ise herkes tarafından görülecek şekilde "Burada Hükümet Kinini Satılır-Sulfato Satılır" yazısını yazacak, bu kinini piyasaya süren mağazalar kinini rutubet ve güneşten koruyarak asla bandrollerini açmadan belirlenen fiyat üzerinden satacak ve ellerinde bulunan kininin onda sekizi tükenince hemen kinin getirtip depolarının boş kalmasına izin vermeyeceklerdi. Hükümet kininini muhafazasından çıkartıp satanlar, kinin tüketimini aksatanlar ve belirlenen fiyattan daha fazlaya iç piyasaya sürenler için ise yasal takibat gerçekleştirilecektir (*Düstur*, 1335a: 128). 1335 (1917) tarihli *Kinin Tedariki ve Füruhtu Kanunu* ise sıhhiye bütçesinin bir kısmının kinin tedari-

kine ayrılacağını, temin edilen kininin mal olduğu fiyattan % 15 fazlası ile halka satılacağını kararlaştırmıştır (*Düstur*, 1335b: 628).

1918'de Meclis'te yapılan tartışmalar arasında sıtma hakkında kabul edilmiş kanunların somut yansımalarıyla da karşılaşmaktayız. Sıhhiye Müdürü Umumisi Vekili Adnan Bey, sıtmaya karşı hükümet kinini adlı bir politikanın geliştirildiğini, ulaşım koşullarındaki her türlü zorluğa rağmen büyük bir özveri ile 1917'de 631 kilogram, 1918'de ise 632 kilogramı ücretsiz, geri kalanı ise hükümet kinini olmak üzere 2700 kilogram kinin dağıtıldığını söylemektedir (M.M.Z.C., 25 Şubat 1334: 482). Ulaşım olanaklarının ve yetişmiş insan potansiyelinin artmasıyla kinin dağıtımının canlanacağını belirten Adnan Bey sürecin başarısı ile ilgili şunları da eklemektedir:

> Malûm-u aliniz, bu kinini Ziraat Bankası vasıtasıyla dağıtıyoruz, bu da biraz kolay olmuyor. Çarşamba'da tatbik edildiğini demin arz ettiğim ilmi mücadelenin biraz sathicesini de İzmit'te ve yakın yerlerde tatbik ettirdik. Köylere bir sıhhiye memuru ile bir mütehassıs doktor gitti. Bu memurlar, bizzat kendi elleriyle ahaliye kinin yutturdu. Kinin, vaktiyle hastalık zamanında yeniliyor ve hastalığa karşı alınıyordu. Yani insanlar, hasta oldukları zaman kinin yiyorlardı. Hâlbuki hasta olmadan da kinin yemek lüzumunu ahaliye anlattık ve ahaliye bunu öğretmeye çalıştık. Bu köylerde biraz muvaffak olduk. Faraza İznik Kaymakamı'nın bizzat kendisi, benim yanıma gelmiş olan köylüden kinin almış köylülerle, kinin almamış köylüyü yüzünden tefrik ediyorum. Kinin almış olan köylünün yüzü kırmızı, kinin almamış olan köylünün yüzü sapsarı diyordu. Bu suretle köylüler arasında bir rekabet uyandırdık. Herkes, kinine yavaş yavaş rağbet etmeye başladı (M.M.Z.C., 25 Şubat 1334: 482).

Sıtma ile mücadelede somutlaşan hükümet kinininin nasıl kullanılacağı dergilere de yansımıştır. Milaslı İsmail Hakkı *"Sıtma"* başlıklı makalesinde sıtmaya yakalanmamak için on yaşından büyük olanların sıtma mevsimlerinde her gün ikindi vakti birer hap, on yaşından küçük olanların ise her gün yarım hap kinin almalarını önermektedir. Sıtmaya tutulanların iyileşmesi için hükümet kinininin nasıl kullanılacağı ise daha karışıktır:

> Yedi gün kinin sabahleyin başlayıp ikişer saat ara ile 5 hap alınır. 3 gün kinin alınmaz. 3 gün kinin yine evvelki gibi 5 hap. 4 gün kinin alınmaz. 3 gün kinin yine evvelki gibi 5 hap. 5 gün kinin alınmaz. 3 gün kinin yine evvelki gibi 5 hap. 6 gün kinin alınmaz. 3 gün kinin yine evvelki gibi 5 hap. Çocuklara iki yaşına kadar 1 hap. İki yaşından dört yaşına kadar 1,5 hap. Dörtten yedi yaşına kadar 2 hap 2 saat aralar ile yediden on yaşına kadar 3 hap 2 saat ara ile ondan on beş yaşına kadar 4 hap 2 saat ara ile. Kinin alınmayan günlerde sivrisinek mevsimleri büyükler birer on yaşından küçük olanlar yarımşar hap alırlarsa daha iyi olur (Milaslı İsmail Hakkı, 1334: 260).

Sıtmadan korunma çareleri düzleminde eserlere yansıyan konulardan bir diğeri de sivrisineklerden yani anofellerden kurtulmaktır. Hamid Osman, anofeller ile mücadelenin suda yaşayan yumurtaların yok edilmesiyle mümkün olduğunu

<u>**Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürrâya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamnâme**</u> 22 Cumadelahire 1331/16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913 *Düstur*, 2. Tertip, Cilt 5, İstanbul 1332/1916, s. 506 – 507;

Madde-1: Sıhhiye müdiriyet umumiyyesi tarafından fukara ahaliye ve zürraya meccanen tevzi olunmak üzere her sene vilayet ve livaya müstakileye ihtiyaçları nisbetinde kinin irsal olunur ve irsalat sene-i cedidenin hulurundan evvel ikmal edilir.

Madde-2: Hükümet tarafından ita ve tevzi olunacak kinin (komprime=kuars) halinde olub üzerinde meccanen kelimesi muharrerdir. Bu kuarsların para ile satılması memnudur. Buna cüret edenlerden kanun-ı cezanın iki yüz elli dördüncü maddesi mucibince ceza-i nakdi istihsal edilir. Mütecasir memur ise azl ve icracı ise mecalis-i sıhhiyece beledi ispençiyarlık sanatının İcrasına dair 22 Recep 1277 tarihli nizamnamenin kırk ikinci bendi mucibince muamele olunur.

Madde-3: Vilayet-i sıhhiye müdürleriyle livaya müstakile merkez tabipleri vürud edecek kinini mecalis-i sıhhiye kararıyla dahil –i vilayet veya livada lüzum görülen mahallere ihtiyaç nisbetinde taksim ve tevzi ederler. Tevziatın vakt ü zamanıyla ve matlub vechle temin-i icrası mahalleri memurin-i mülkiye ve sıhhiyesine mevdudur.

Madde-4: Bilumum ticaret, ziraat, sanat ve nakliyat-ı müessese ve şirketleri ve çiftlik-i sahib veya müstecerleri amele ve zürranın muhafaza-i sıhhatleri için memurin –i sıhhiye tarafından gösterilecek lüzum üzerine sıtmalı yerlerde kininin mubayaasıyla amele ve zürra meccanen tevzi etmeleri için rüesa-i memurin-i mülkiye tarafından vesaya ve teşvikat-ı lazıme icra olunur.

Madde-5: Kinin tevziatı belediye daireleri, ziraat odaları, nahiye dairesi, jandarma karakolhaneleri, kurrada imamlar, muhtarlar, papazlar, hahamlar ve mektep muallimleri vesatatıyla icra edileceği gibi vazifeleri itibariyle seyyar bulunan etibba, küçük sıhhiye ve aşı memurları, maarif, ziraat ve baytar müfettişleri vasıtasıyla da icra olunur.

Madde-6: Her mahallin memuru bilade beyan olunan devair ve memurine lüzumi miktar kinin tevdi ve irsaliyle keyfiyeti nezdindeki defter-i mahsusa kayd ve işaret eder. Kime ne kadar kompirime tevdi oldunduğuna dair tevzie memur olanlar tarafından tutulacak sarfiyat cedveli o mahal-i sıhhiye memuruna irsal edilir. Bu cedveller tedkik ve tasdik edilip her üç ayda bir kere vilayet-i sıhhiye müdiriyetine gönderilir.

Madde-7: Sıhhiye müdürleriyle müstakil liva merkez tabipleri kinin-i mevrudat sarfiyatı hakkında bir defter-i mahsus tutacaklar ve altı ayda bir defa bütün vilayet ya liva dahilinde kininin suret-i sarfını gösterir bir cetvel tanzim ile sıhhiye müdiriyet-i umumiyesine irsal edeceklerdir.

Madde-8: Memuriyet –i sıhhiye ve mecalis-i sıhhiye mahalleye kinin menafi hakkında sıhhiye-i müdiriyyet umumiyesi tarafından tab ve neşredilecek risalenin irsalı suretiyle vesair münasib vasıtalar ile ahaliyi tenvir ederler. 4160

Madde-9: Kinin tevziatı bu nizamnameye tevfikan kaleme alınan talimatname mucibince tanzim ve temin olunur.

Madde-10: İşbu nizamname tarih-i neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde-11: işbu nizamnamenin icra-i ahkamına dahiliye nazırı memurdur.

İşbu nizamnamenin ahkamının mevki-i icraya vazını nizamat-ı devlete ilavesini irade ederim.

Resim - 9: Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürrâya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname Adlı Metnin Transkripsiyonu.

belirterek çeşitli formüller vermektedir. Buna göre bir metreküp başına 4 ya da 2 gram pyrethrnme anofellerin uyuşmasını sağlamakla beraber oldukça pahalı bir maddedir. Bu nedenle biraz güherçile, biraz odun kömürü ve 8 gram kükürt karıştırılıp yakılırsa anofellerin uyuşması sağlanabilir (Doktor Hamid Osman, 1330: 73-74). Suda yaşayan yavruların yok edilmesinin pek kolay olmadığını hatırlatan Osman Hamid, yavruları öldürmenin en kesin yönteminin havasız bırakmak olduğunu söylemektedir. Su birikintileri, petrol veya şist yağı ile kaplanırsa hava almak için yüzeye çıkan yavrular, bu maddeleri çekeceklerinden öleceklerdir. Ancak bu işlem gerçekleştirilirken hem su birikintisinin hayvanlar tarafından kullanıp kullanmadığına dikkat edilmeli hem de haftada iki kere petrol ya da şist yağı dökülmelidir (Doktor Hamid Osman, 1330: 74). Milaslı İsmail Hakkı 15 günde bir gaz yağı dökülerek çamurların örtülmesini ve yusufçuk ile kız böceği gibi sivrisinek yavrularıyla beslenen böceklerin sayısının arttırılmasını

önermektedir (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 9). Yavruları ortadan kaldırırken barrigudo, girardinus ve poccil adlı sivrisinek yumurtası yiyen balıkları yetiştirmek de oldukça etkili bir çözümdür (Doktor Hamid Osman, 1330: 75). Asım Bey ise bütün bu önerilerin dışında ülkemize özgü bir soruna da dikkat çekmektedir: "Herhalde imkan müsaid olduğu takdirde her on beş günde bir defa olmak üzere böyle durgun suların otlarını temizleyerek satıhlarına petrol dökmek pek büyük faydalar temin ederse de bu tedbir bizim memleketimizin her tarafında kabil-i tatbik değildir. Ben Adapazarı'nda bulunduğum zaman etrafı bataklıklarla muhat olan bazı köyler gördüm. Ahalisinden bazılarına bu bataklıkların muzıratını izale için petrol yahut katran dökmelerini söylediğim zaman fakir adamcağızlar petrolü bulsalar evlerinde yakacaklarını ellerine fazla katran geçse arabalarını bolca katranlayacaklarını söylediler" (Doktor Asım Bey, 1329: 51). Köylünün içinde bulunduğu durumu bu şekilde örnekleyen Asım Bey'e göre uygulanabilecek en ideal yöntem hükümetin de desteği ile su birikintilerinde balık yetiştirmektir. Çünkü bu balıklar hem durgun suları hareketlendirmekte hem de sivrisinek yumurtalarını ve yavrularını yemektedir (Doktor Asım Bey, 1329: 52).

Ağaçlık bir araziden geçerken ya da gece vakti dışarı çıkarken sivrisineklerin ısırmasını engelleyecek yöntemlere de değinilmiştir. *Voilette* adlı bir gazdan ve eldiven takmanın yararlarından bahseden Osman Hamdi, eldivenin kaliteli bir malzemeden yapılmasını, gazın ise hem ayakkabıya hem de elbiseye sıkılmasını önermektedir. Pencereler çabuk paslanan demir tellerle değil nikel, pirinç ya da bakır tellerle örülmeli, kapılara kendi kendisine kapanan bir mekanizma yerleştirilmeli, yemek yerken kullanılan avlu ise korunaklı hale getirilmeliydi (Doktor Hamid Osman, 1330: 76). Kafes ve tel örgünün yararlarını Milaslı İsmail Hakkı İtalya'dan verdiği örnekle somutlaştırmaktadır. İtalyan bir işverenin kendi kendisine kapanan kapı, tel örgü ve cibinlikten oluşan korunaklı alanlarda tuttuğu 194 işçisinin sadece 3 tanesi sıtmaya yakalanmıştır (Milaslı İsmail Hakkı, 1326: 10). Hamid Osman ile İsmail Hakkı'nın değindiği korunma önlemlerinin benzerlerini anlatan Asım Bey ise coğrafi şartlara odaklanmıştır: "Bu tedabirden başka efendiler köylerin esna-i tesisinde düşünülecek bazı noktalar da mevcuttur. Her halde köylerin yüksek mevkilerde tesisine, etrafına sineklere meskun olmayacak çam, ardıç gibi ağaçlar garsına dikkat olunmalıdır. Keza hükümetin muavenetiyle Anadolu'nun pek ziyade sıtmalı mahallerindeki köylerin mevkilerinin de peyderpey değiştirilmesini arzu ederiz. Hele yeniden muhacir iskan olunacağı zaman hiç olmazsa bataklık araziden dört yüz metreye kadar mürtefi mahallerin karaya mahali olarak intihab olunması sıhhat-i umumiyye namına şayan-ı temennidir" (Doktor Asım Bey, 1329: 53). Pirinç tarlalarına dikkat çeken İsmail Hakkı ise buralarda çalışan insanların sıtmadan korunma yöntemlerine daha fazla özen göstermeleri gerektiğine değinmiştir. Pirinç tarlalarında çalışan insanlar ve o civardaki köylüler gün batmadan önce yüksek yerlere kaçmalıdır. Bunun yararının tecrübe edildiğini belirten yazar, Anadolu'nun pek çok köyünde bu yöntemle sıtmanın gücünün kırıldığını iddia ederek köylülerin köyü tamamen yukarı taşımaları gerektiğine işaret etmektedir (Milaslı İsmail Hakkı,

1326: 11). Hamid Osman yurtdışına çıkanların sıtmadan nasıl korunabilecekleri hakkında da bilgi vermektedir. Bireysel yurtdışına çıkış ve askeri hareket bağlamında konuyu analiz eden Hamid Osman, her iki durumda da kininle korunmanın en ideal yöntem olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Yurtdışına çıkacak vatandaşların kullanacakları kinin miktarının mevsime göre değiştiğini belirten yazar, sıtma belli mevsimlerde varsa o mevsimde kinin kullanılmasını ama bütün yıla yayılmışsa yıl boyunca kinin kullanılmasını tavsiye etmektedir. Hamid Osman alınacak kinin miktarının 0.2 ya da 0.25 gram olduğunu, siyah idrar gelmesi durumunda ise hemen kesilmesi gerektiğini de not düşmektedir. Askeri harekatlarda ise kinin tabletleri 0.4 gramdan büyük olmamalıdır. Kininle sıtmadan nasıl korunulabileceği öğretilen askerlere, özellikle yerel kulübelerde yatmamaları gerektiği de hatırlatılmalıdır (Doktor Hamid Osman, 1330: 78).

Sıtmadan korunma yöntemlerinin bir diğeri ise bataklıkların okaliptüs ağacı ile kurutulmasıdır. Yılda 200-250 bin ton su çekerek hızla büyüyen okaliptüs ağacı sivrisineklerin yaşam alanlarının yok edilmesinde oldukça başarılıdır. Sabuncuoğlu'na göre okaliptüs ormanları oluşturulması sıtma hastalığı ile mücadelede hükümetin önemsemesi gereken konulardan birisidir (Sabuncuoğlu, 1330: 351). Okaliptüs ağacının 1325 (1910) yılında pirinç ziraati kanunu görüşülürken de gündeme geldiğini görmekteyiz. Biga mebusu Arif İsmet Bey, bu ağacın bataklıklar üzerindeki etkisini değerlendirerek tohum temini konusunda yaşanan sıkıntılara dikkat çekmektedir. Fatsa'da kaymakamlık yaparken tohum bulmakta oldukça zorlandığını bu nedenle Marsilya'dan tohum sipariş ettiğini anlatan Arif İsmet Bey, okaliptüs ağacı dikilmesinin zorunlu hale getirilmesini de istemiştir (M.M.Z.C., 27 Kanununusani 1325: 224). Asım Bey ise okaliptüs tohumunun ulaştırılamadığı yerlerde söğüt ve kavak ağacı dikiminin teşvik edilmesini önermektedir. Özellikle söğüt ağacının romatizmanın tedavisinde sağladığı fırsatlar düşünüldüğünde bu ağacın dikilmesinin sağlayacağı ticari yararlar da belirginleşmektedir (Doktor Asım Bey, 1329: 52).

V. Sonuç

İnsanlık tarihi ile koşut bir maceraya sahip olan sıtma hastalığı, gündelik yaşamımızın dinamiklerini etkilemeye devam etmektedir. Sivrisinek, bataklık ve insan arasındaki ilişkinin yansıması olan sıtma hastalığı; tarım devriminin, ticari ilişkilerin, sanayileşmenin, keşiflerin ve sömürgeciliğin bitmek bilmez hareketliliklerinin yarattığı koşullara paralel bir yayılım göstermiştir. Tüm bu koşullar içinde hastalığın en dikkat çekici özelliği ise erken bir tarihte 17. yüzyılda tedavisinin bulunmuş olmasıdır. Kınakına ağacı kabuğunun bu hastalığın tedavisinde gösterdiği başarı ile ondokuzuncu yüzyılda geliştirilen sentetik ilaçlar hem tarımsal arazilerdeki üretimin artmasına hem de insan sağlığının korunmasına katkıda bulunurken 20. yüzyılın başlarında ise bu hastalıkla mücadele etmek bir devlet politikasına dönüşmüştür. Böylece ilk aşamada Batılı ülkelerde olmak üzere pek çok ülkede yasal düzenlemelerle desteklenmiş kininler piyasaya sürülmüştür. Osmanlı Devleti'nde de bu hastalıkla mücadele yöntemleri gündeme getirilmiş,

özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde ne tür önlemler alınabileceği yoğun olarak tartışılmıştır.

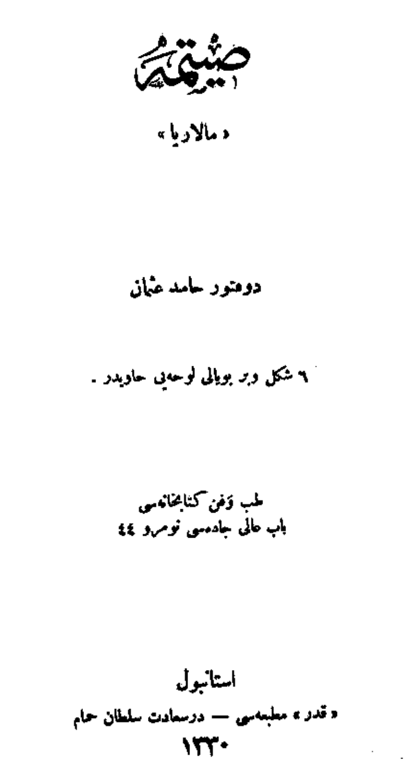
صیتمه
«مالاریا»
دوقتور حامد عثمان
٦ شکل ویر بویالی لوحه‌یی حاویدر .
طب وفن کتابخانه‌سی
باب عالی جاده‌سی نومرو ٤٤
استانبول
«قدر» مطبعه‌سی — درسعادت سلطان حمام
١٣٣٠

Resim - 10: *Sıtma: Malarya* adlı eserin kapağı.

Sıtma hastalığı önceki yıllarla karşılaştırıldığında II. Meşrutiyet Dönemi'nde belgelere, kitaplara ve dergilere daha fazla yansımıştır. Zabıt cerideleri ile *Düstur*da sıtma hakkında tespit ettiğimiz tartışmaların 1909-1914 arasında daha fazla olması ve kinin ile ilgili ilk yasal düzenlemenin 1913'te yapılması şaşırtıcı değildir. 1914-1918 yılları arasının ise topyekûn bir savaş dönemine denk geldiğini, hastalıktan ölümlerin arttığını, Meclis'in belirli aralıklarla toplanabildiğini, dergi sayısının ise hızla düştüğünü görmekteyiz. Yine de 1914-1918 yılları arasında yasal düzenlemelerin sayısında yaşanan artış, devletin bu hastalığın etkilerine verdiği önemi somutlaştırmaktadır. 1916-1917 yılları arasında yapılan üç düzenleme ile sıtma kontrol altına alınmaya çalışılmış, kinin kullanımı ve dağıtımı organize edilerek keskin kurallara bağlanmıştır. Sıtma hakkında 1910-1914 yılları arasında yazılan kitaplar ise içerikleri ve hedefleriyle özgün bir konumdadırlar. Milaslı İsmail Hakkı 1910'da yazdığı *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı eserde, Doktor Asım Bey 1913'te hazırladığı *Maraz-ı Merzağî: Sıtma* adlı eserde ve Doktor Hamid Osman 1914'te kaleme aldığı *Sıtma: Malarya* adlı eserde hastalığı tanımlayarak yayılım alanları hakkında bilgi vermişlerdir. Özellikle Doktor Hamid Osman'ın sıtma mikrobunun anlatımını en özgün yöntemlerle gerçekleştirdiği eseri, tıp tarihimizin önemli bir boşluğunu doldurabilecek niteliktedir. Doktor Asım Bey'in eseri de benzer anlatımlarla donanmış olup Doktor Hamid Osman'ın eseri kadar olmasa da zengindir. Milaslı İsmail Hakkı'nın çalışması ise sıradan insanı bilgilendirme kaygısını merkeze almış daha anlaşılır, basit bir anlatım sunmuştur. Ayrıca bu kitaplarda bulunan resimlerin ve grafiklerin sıtma hakkındaki tartışmayı zenginleştirdiğini de unutmamalıyız.

Osmanlı Devleti'nin hastalıklar nedeniyle nüfusunun artmaması hatta yer yer azalması yetişmiş insan potansiyeli eksikliğini belirginleştirerek reformları yönlendirmiştir. Devleti yeniden organize etmek isteyen ittihatçılara göre bireyin eğitimli ve bilgili olması kadar bedenen sağlıklı ve dinç olması da gerekliydi.

Özellikle üretimin ve güvenliğin sürekliliğini sağlayan güçlü askerlere ve güçlü köylülere duyulan ihtiyaç bu noktada sağlık bilgisinin önemini ortaya çıkartmaktadır. Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmaların daha çok eğitim, bürokrasi ve hukuk eksenli olması, farklı yapıların gözden kaçırılmasına da yol açmaktadır. Şunu söyleyebiliriz ki sıtma ya da frengi gibi hastalıklara karşı devletin giriştiği mücadele rasyonel ve pozitivist uygulamaların yayılmasını sağlayarak taşrada neden-sonuç ilişkisinin yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Bireysel ve kurumsal çabalar sayesinde köylü sıtmanın kaynağının sivrisinekler olduğunu biliyor, bataklıklar kurutulmazsa ya da durgun sular kontrol altına alınmazsa hastalığın önüne geçilemeyeceğini anlıyor, en önemlisi de çeşitli yöntemlerle sıtmadan korunabileceğini algılıyordu. Kısacası devletin sıtmaya karşı izlediği mücadele sağlıklı bireylerin yetişmesine katkı sağladığı gibi, deney ve gözleme dayalı bilgilerin yayılmasına da neden oluyordu. Bu çerçevede incelediğimiz bütün metinlerde sıtma konusunda oldukça kesin ve tutarlı verilerin yer edindiğini görmekteyiz. Kitaplarda, dergilerde, zabıt ceridelerinde, kanun metinlerinde ve resmi belgelerde canlı bir şekilde tartışılan konu halka ulaştırılmaya çalışılmıştır. Açıkçası bütün belgelerde bu hastalıktan korunmak için neler yapılması gerektiğine dair zengin bir tartışma ve bilgilendirme söz konusudur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin tarihimizdeki özgün konumunu hastalıklarla ilgili tartışmalar ve belgelerlerde izleyebiliyor olmamız farklı noktalarının irdelenmesi gerektiğini de açığa çıkartmaktadır. Cumhuriyet'in özellikle 1925 sonrasında sıtmaya karşı başlattığı mücadelede 1908-1918 yılları arasındaki tartışmalar belirgin bir rol oynamış, elde edilen deneyimler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ciddi bir toplumsal sorun olan sıtmanın kontrol altına alınması nüfusu arttırmak isteyen İttihatçılar kadar, Cumhuriyet'in yeni kadroları için de geçerli olmuş, sıtmaya karşı açılan savaş çok daha örgütlü hale getirilmiştir. Yine de bu savaşın sadece sıtma ile sınırlı olduğunu düşünmemeliyiz. Değindiğimiz üzere modernleşme sürecini anlayabilmemiz için sadece eğitimin, bürokrasinin ya da hukukun geçirdiği dönüşümü yakalamak yeterli değildir. Toplumu bu modernleşmenin kabulüne yönlendiren göç, hastalık ve şehirleşme gibi ciddi dinamiklerin de açığa çıkartılması gerektiğinin bilincinde olmak sadece zihnen değil bedenen de sağlıklı insanlara neden ihtiyaç olduğunu somutlaştıracaktır. Bu sebeple toplumun tarihini analiz ederken frengi, veba, tifo ve kolera gibi hastalıkların da tıpkı sıtma gibi ne tür sorunlar, çözüm önerileri ve zihni kırılmalar yarattığını incelemek yararlı olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezareti Mektubu Kalemi(DH.MKT.)*, Dosya: 2759, Gömlek.35, 13 Safer 1327/6 Mart 1909.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD..)*, Dosya.44, Gömlek.3, 28 Zilhicce 1328/31 Aralık 1910.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı (Y..EE.)* , Dosya.30, Gömlek.75, 06 Recep 1327 /24 Temmuz 1909.

Düstur, "Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürrâya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamnâme", *Tertib. 2*, Cilt. 5, 22 Cumadelahire 1331/29 Mayıs 1913, s. 506-507.

Düstur, "Kinin Tedariki için 1332 Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi Bütçesine 50.000 Lira Tahsisisat-ı Fevkalâde İlâvesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Tertip. 2*, Cilt. 8, 2 Ramazan 1334/03 Temmuz 1916, s. 1218.

Düstur, "Kinin Tedarikine Dair 2 Ramazan 1334 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamnâme", *Tertip. 2,* Cilt. 9, 3 Rebiülahir 1335a/27 Ocak 1917, s. 127-128.

Düstur, "Kinin Tedariki ve Füruhtu Hakkında Kanun", *Tertip. 2,* Cilt. 9, 12 Cumadelahire 1335b/04 Nisan 1917, s. 628.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 1, Cilt. 3, İçtima. 1, İnikad. 74*, 5 Mayıs 1325/ 18 Mayıs 1909

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 1, Cilt. 2, İçtima. 2, İnikad. 33*, 19 Kanunusani 1325 / 1 Şubat 1910

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 1, Cilt. 2, İçtima. 2, İnikad. 38*, 27 Kanununusani 1325 /9 Şubat 1910

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre.1, Cilt. 2, İçtima. 2, İnikad. 50*, 23 Şubat 1325/8 Mart 1910

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 1, Cilt.1, İçtima. 3, İnikad. 6*, 10 Teşrinisani 1326/23 Kasım 1910

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 1, Cilt. 6, İçtima.3, İnikad. 102*, 7 Mayıs 1327/ 20 Mayıs 1911

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 2, Cilt. 2, İçtima. 1, İnikad. 41*, 16 Temmuz 1328 /29 Temmuz 1912

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (İçtima-i Fevkalade) , *Devre. 3, Cilt. 2, İçtima.1, İnikad. 38*, 6 Temmuz 1330/19 Temmuz 1914

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, *Devre. 3, Cilt. 2, İçtima. 4, İnikad. 56*, 25 Şubat 1334/25 Şubat 1918

Kitaplar ve makaleler

Abdullah Cevdet, (1329/1913, 25 Nisan/8 Mayıs). "Köylülerimiz İçin." *İçtihad* (63), 1362-1365.

Ahmet Cevdet (1329/1913, 18 Nisan/1 Mayıs). "Sıtma, Sivrisinekler, Bataklılar." *Sebilürreşad* (242), 130-131.

Akçuraoğlu. (1329/1913, 5 Eylül/18 Eylül). "Halka-I". *Halka Doğru*(22), 169-172.

Akman, Mehmet. (2007). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı-I: l. Tertip Düstur'un Tarihi Fihrist ve Dizini." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*(3), 67-224.

Akman, Mehmet. (2007). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı-ll: ll. Tertip Düstur'un Tarihi Fihrist ve Dizini." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*(4), 41-368.

Aydın, Suavi. (2007). "Bir Tarım Dönemi Hastalığı: Sıtma." *Kebikeç* (24), 89-98.

Chambers, James. (2007). "Malaria." *The Facts on File Encyclopedia of Health and Medicine* (Cilt 2, s. 342-343). New York: Amaranth İlluminare.

Darwin, Charles. (1977). *İnsanın Türeyişi.* (Ö. Ünalan, Çev.) İstanbul: Onur Yay.

Doktor Asım Bey. (1329/1913). *Maraz-ı Merzaği: Sıtma.* İstanbul: Tanin Matbaası.

Doktor Hamid Osman. (1330/1914). *Sıtma: Malarya.* İstanbul: Kader Matbaası.

Doktor Refik. (1926). *Sıhhi Müze Atlası*. İstanbul: Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti.

Dunn, Frederic. L. (2008). "Malaria." Ed.K. F. Kıple, *The Cambridge World History of Human Disease* (s. 855-862). United Kingdom: Cambridge University Press.

Frazer, James. G. (1992). *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri-II*. (M. H. Doğan, Çev.) İstanbul: Payel Yay.

Hobhouse, Henry. (2007). *Değişim Tohumları: İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Karasar, Niyazi. (2011). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*. İstanbul: Nobel Akademik Yay.

Kazım Şinasi. (1918, Şubat 14). "Şuun: Nüfus Meselesi." *Yeni Mecmua*(32), 117.

Koylu, Zafer., & Doğan, Nihal. (2010). "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler." *Türkiye Parazitoloji Dergisi*(34), 209-215.

Magner, Lois. N. (2005). *A History of Medicine*. New York: Taylor&Francis.

McNeill, William. H. (2007). *Dünya Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Mehmet Şeref. (1340/1924, Nisan 1). "Anadolu'da Merzaği Sahalar." *Anadolu Mecmuası*(1), 37-40.

Michael T. Madigan, J. Martınko. (2010). *Microorganizmaların Biyolojisi*. (C. Çökmüş, Çev.) Ankara: Palme Yay.

Milaslı İsmail Hakkı. (1334/1918, Mart 1). "Sıtma." *Çiftçi Derneği Mecmuası*(5), 259-260.

Milaslı İsmail Hakkı. (1326/1910). *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare*. İstanbul: İkdam Matbaası.

Necati. (1329/1913). "Köy Mektepleri ve Köy Hocaları." *Kurtuluş Yolları*(1), 16-24.

Özdemir, Hikmet. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Pointing, Clive. (2011). *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Alfa Yay.

Sabuncuoğlu. (1330/1914, Haziran 1). "Okaliptüs-Sıtma Ağacı." *Toprak*(21).

Sallares, Robert. (2002). *Malaria and Rome: A History of Malaria in Ancient Italy*. New York: Oxford University Press.

Sarıköse, Selma T. (2013). *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.

Stearns, Peter. N. (2003). *Western Civilization in World History*. New York: Routledge.

Şimşek, Hasan., & Yıldırım, Ali. (2009). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.

Todd, Charles. W. (2007). "Malaria Vaccines." Ed. M. Tibayrenc , *Encyclopedia of İnfectious Diseases* (s. 137-150). New Jersey: WILEY.

Tuğluoğlu, Fatih. (2008). "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)." *Türkiye Parazitoloji Dergisi*(32), 351-359.

World Malaria Report 2015. (2015). İsviçre: World Health Organization.

Yıldız, Fatma. (2014). *XIX. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

Öz: Uygarlık tarihini yönlendiren önemli hastalıklardan birisi olan sıtma hala etkisini sürdürmektedir. İnsanın fiziki ve kültürel evrimini takip eden bu hastalık malaria, ovale, vivax ve falciparum adlı plasmodiumların anofeller aracılığıyla bulaştırılmasıyla yayılır. Nöbet şek-

linde baş ağrısı, kas ağrısı, bulantı, kusma, ishal, sarılık ve yorgunlukla kendisini gösterip ilerleyen süreçte dalağın büyümesine ve önlem alınmazsa yırtılmasına neden olan sıtmanın tedavisi diğer pek çok hastalığa göre erken bir tarihte, 17. yüzyılda bulunmuştur. 19. yüzyılda yapılan çalışmalar hastalığın kontrol altına alınmasını sağlarken 20. yüzyılda hastalığın yayılmasını engellemek ve tedaviyi kolaylaştırmak bir hükümet politikasına dönüşmüştür. Avrupa'da geliştirilen yöntemler kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti'ne de yansımış, böylece belgelerde, dergilerde, kitaplarda bu hastalığı tanıtan, ondan korunabilmek için ne tür önlemler alınabileceğini anlatan öneriler, tartışmalar açığa çıkmıştır. *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* (1910), *Maraz-ı Merzağî: Sıtma* (1913), *Sıtma: Malarya* (1914) adlı eserler bu hastalık hakkında detaylı bilgiler verirken zabıt ceridelerine 1909-1914 yılları arasında yansıyan tartışmalar ile 1916-1917 yılları arasında kaleme alınan hukuki mevzuatlar ne tür önlemler alınabileceğini belirginleştirmiştir.

Anahtar Sözcükler: Sıtma, Anofel, Kinin, Evrim, II. Meşrutiyet.

Malaria as a Social Problem and Remedies for Protection against Malaria in the Second Constitutional Era

Abstract: Showing symptoms of headache in form of attacks, muscle ache, nausea, diarrhea, jaundice and tiredness, the disease causes growth of spleen in the developing stage and tearing of it if precaution is not taken. The treatment of the disease was discovered in the 17th century, at an earlier time when compared to several other diseases. The studies conducted in the 19th century helped keep the disease under control while preventing spread of the disease and facilitating treatment became a governmental policy in the 20th century. The methods developed in Europe were reflected in the Ottoman Empire in a short time and thus information describing the disease, how to protect against it and recommendations were published in books, documents, journals. While the books entitled *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* (1910), *Maraz-ı Merzağî: Sıtma* (1913), *Sıtma: Malarya* (1914) give detailed information about the disease, the discussions published in official reports between 1909-1914 and legislations prepared in 1916-1917 give details about measures that would be taken.

Keywords: Malaria, Anopheles, Quinine, Evolution, Second Constitutional Era.

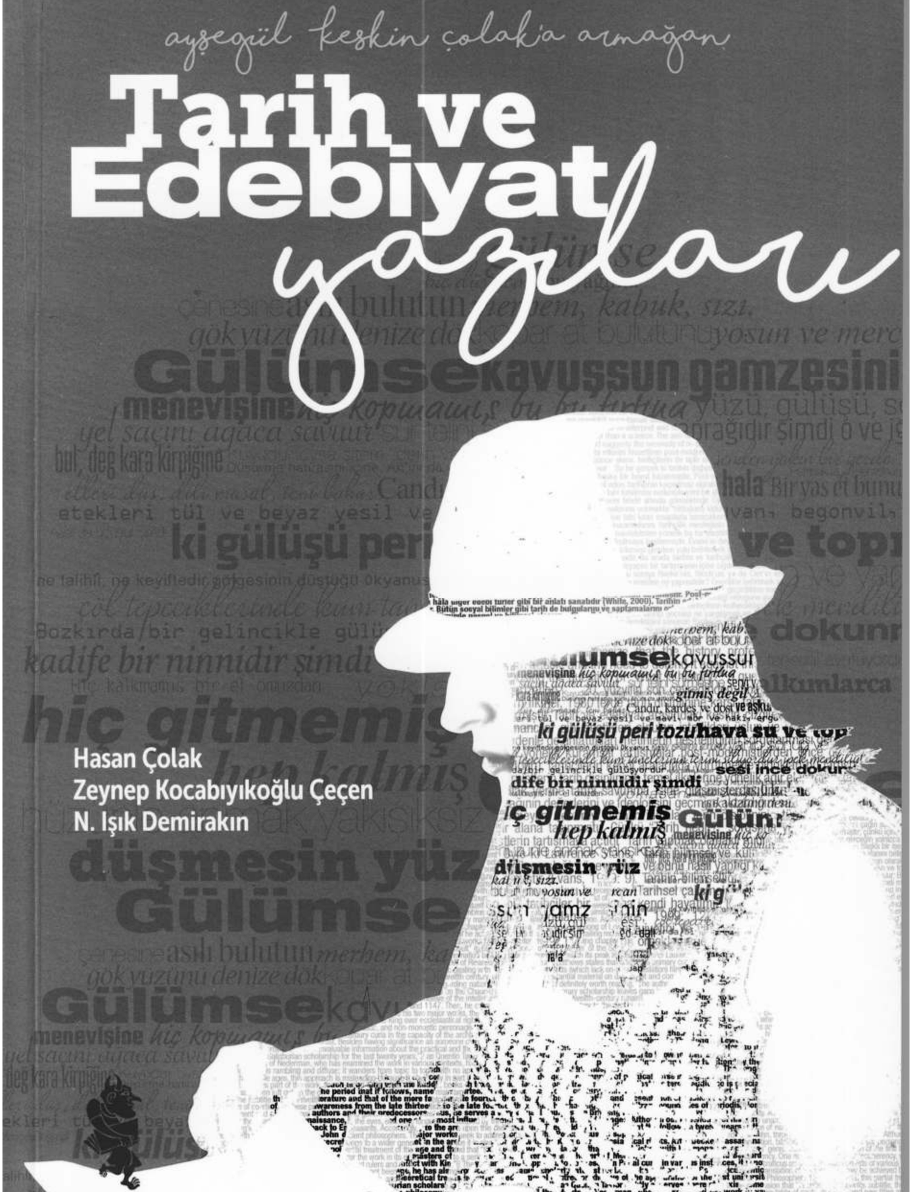
ayşegül keskin çolak'a armağan
Tarih ve Edebiyat yazıları
Hasan Çolak
Zeynep Kocabıyıkoğlu Çeçen
N. Işık Demirakın
kebikeç

Büyük Savaş'ın Sonunda Anadolu Ormanları

Taylan ESİN*

Müverrih ve keşşaf Erol Onaran'ın anısına

I. Mesele

Ormanlara ilişkin ilk sayısal veriler, maden ve ziraat istatistikleri ile birlikte 1907 yılında derlenir. Buna göre, ülkenin %9,7'sini kaplayan ve denetlenebilen ormanların yüz ölçümü 8,8 milyon hektardır. Bunun 5 milyon hektarı Anadolu'dadır. Mülkiyet açısından %88'i miri (devlet), %1,2'si vakıf, %1,7'si kasaba ve karyelere mahsus baltalık, %6,1'i şahıs, %3'ü ise mülkiyeti davalı (münaziünfih) ormanlardır.[1] 1858 Arazi Kanunnamesi'nde ormanlarla ilgili maddeler yer alsa da, devlet ormanlarının tasarrufu 1870 Orman Nizamnamesi ile düzenlenir.[2]

Ormanların ticarileşmesi, Fransız uzmanların liderliğinde 1860'larda başlar. Bütçeye gelir sağlayacak ihalelerle "devlet ormanlarını yeni bir yapılanmaya tabi tutmayı amaçlayan" 1862 taslağına, "tek ve en büyük muhalefeti" Tersane gösterir. Ormanların mültezimlere ihale edilmesi halinde denetimden çıkacak kesimlerin gemi inşası açısından yaratacağı mahzurlar dikkate alınır. Belki de bu nedenle, büyük ölçekli ihaleler düzenlenirse de sonuçlanmaz.[3] Öte yandan

* Araştırmacı / mehmettaylanesin@yahoo.com

[1] Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar: 893-1339 (1487-1923)*, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948), s. 358-61; Eliot G. Mears, *Modern Turkey, A Politico-Economic Interpretation 1908-1923*, (NY: The Macmillan, 1924), s. 304.

[2] *Düstur*, Tertip1, Cilt 2, s. 404-414; Kutluk (1948), s. 186-95, 260-69.

[3] Özkan Keskin, "Orman ve Ma'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Ü. Tarih An.Blm.Dl., 2005, s. 26-30.

1880'lerde girişilen demiryolu projeleri ormanlar üzerinde büyük bir baskı yaratır.[4]

1900-1914 arasında tespit edilebilen en büyük ihale, 50 bin m^3'lük Safranbolu Turna() ormanı ihalesidir.[5] Bu ölçekteki ihalelerin yaygınlığı açık değildir. Bazı görüşlere göre, 1914'e kadar 5000 m^3'ten yüksek ihale açılmıyordu.[6]

Ölçek genişlese de Savaş'a kadar orman ihalelerinde dikkate alınan husus ve merciler vardı: İşletme masraflarının karşılanması için ormanların "parça parça taliplerine ihale"si öngörülüyor,[7] işletme imtiyazlarının verilmesinde ölçülü ve dikkatli davranılıyordu. Yazılı kuralların ne ölçüde uygulandığı açık olmasa da,[8] sözleşmesiz imtiyaz verilmiyor, öncelikle yaşlanmış ağaçlar işaretleniyor, bölgeye demiryolu gelmesi halinde ormanın kazanacağı değer dikkate alınıyordu.[9] Hepsinden önemlisi, büyük ölçekli ihalelerde kullanılan müzayede (=açık artırma) uygulamasıydı. 1893 tarihli "Kereste İhalat ve Müzayedatı hakkında 11 Maddelik Talimat" orman müzayedelerini düzenler.[10] İşkodra-Dırac Sancağı'nda 20 bin m^3 meşenin "alenen müzayede ve ihale" edildiği duyulunca Vilayet, ormanının "müzayede ile ihalesinden veya perakende imalat için taliblere ruhsat verilmesinden hangisinin uygun olacağı"nı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti nezdinde sorgular.[11]

Bu ihtilaf, merkezî ve yerel hükümet ile orman köylerinin arasındaki dengeleri de gösterir. Savaş öncesi dönemde imtiyaz sahiplerinin tekelleşmesine ve köylülerin ihtiyacının ikinci plana düşmesine izin verilmiyordu.[12] İşkodra ormanlarının "iltizamen ve cümleten ihalesi halinde fakriyyet ve zarureti" ortaya çıkacak kaza ahalisi ve devletin çıkarları beraber ele alınıyordu.[13]

Yerel hükümetler; Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlı memur ve müfettişlerin görüş ve tasarrufu dışına çıkabiliyordu: Manastır Vilayeti'nden Nezaret'e gönderilen yazıya göre, 1905'te Pirlepe ve Pronkolu'da(?) müzayedeye çıkarılan çam kerestelerinin bedeli, orman müfettişi tarafından usulen beyan edilerek Vilayet Meclisi'ne havale edilir, Meclis ise müzayedeyi tekrarlamaya karar verir. Nezaret'e gönderilen dilekçede muhtemelen Müzayede Talimatı'nın ilgili maddelerine atıfla, müzayede için "taliplerin teşviki" ve kanuni muameleye

---

[4] Kutluk (1948), s. 223-7, 276-7; ahşap traverslerin temini için Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, (İstanbul: Eren, 1994), s. 124. Miri ormanlardan ağaç satılması özel talimat hükmüne tabi olmasına rağmen, "her nasılsa öteden beri Adana Vilayeti'nden Anadolu Demiryolları namına istenen kereste ahali-i kurraya mahsus ruhsatnameler ile verilegelmekte[dir]" (BOA.MV 197/129, 12.5.1915).

[5] BOA.BEO 1939/145404, Şura-yı Devlet kararı, 21.10.1902.

[6] Mears (1924), s. 307; Keskin (2005), s. 148.

[7] *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler III*, (Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, 2003) [bundan sonra *Belgeler*], s. 35 (1880) ve 137 (1909).

[8] Mears (1924), s. 307; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Cilt I, (Ankara: TTK, 1999), s. 432.

[9] *Belgeler*, s. 79 (1894), 141 (1909), 167 (1913).

[10] Kutluk (1948), s. 335-6.

[11] BOA.BEO 3263/244685, 9.6.1908.

[12] *Belgeler*, s. 139-41 (1909) .

[13] *Belgeler*, s. 137 (1909).

esas olmak üzere bedelin tasdiki konusunda yerel hükümetin yetkili olduğu hatırlatılır.[14] Yerel hükümetin Nezaret'in kararlarını hukuki çerçeveye istinaden sınırlandırdığı açıktır. 1913'teki Mihalıççık ihalesinde Ankara Vilayet Meclisi, taahhüt edilen teminat akçesinin kararlaştırıldığı biçimde verilmediğinden sözleşmenin feshiyle teminatın irad kaydına karar verir.[15] Kastamonu ormanlarındaki kesim bedeli yerel hükümetçe belirleniyordu.[16]

Merkezden alınan kararların önündeki engellere, orman köylülerinin başvurduğu "zayıfların silahları" denebilecek yöntemleri de eklemek gerekir. Safranbolu ihalesinden sonra "bazı teşvikat üzerine ahali-i mahalliyenin bazılarından gelen müdahale-i taarruz" muhtemelen müteahhidin işini baltalar. Bunun üzerine sorumlular mahkum ettirilir, ancak yeni "müdahalelere meydan vermemek üzere… eşraftan civar köylere gönderilen memur marifetiyle [köylülere] nasihat" edilir.[17]

Dolayısıyla bir tarafta ordu, yerel hükümet, orman köyleri gibi merciler, diğer taraftan Müzayede Talimatı ve Nizamname gibi bağlayıcı metinler, ormanların toptan ve müzayedesiz ihalesini engeller.

Savaş'ın üçüncü yılında işler değişir: 1917 Mart ve Nisan'ında ormanlarla ilgili iki düzenleme yapılır: Öncelikle 1915-17'de Nizamname'nin dört maddesi değişir.[18] Bir kanun değişikliği olur.[19] Daha önemlisi ise "Ormanların Usul-i İdare-i Fenniyeleri" hakkındaki 6.4.1917 tarihli dokuz maddelik kanundur (bundan sonra *Kanun*).[20] 1870 Nizamnamesi'nde orman, koru ve baltalık üçlüsü, büyüklük ve mülkiyet açısından örtük olarak ayrılırken[21] *Kanun*'da işletme vadeleri açısından tanımlanır.[22] Nizamname'de devlet ormanlarından ağaç kesilmesi (Tophane ve Tersane hariç), kesim ruhsatına tabi kılınırken ormanların "ihale"sinden söz edilmez. *Kanun*'un en hayati maddesine göre ise "miri ormanlarının bazılarının pazarlık suretiyle eşhas-ı maddi veya hükmiyeye ihalesi Hazine'ye enfa [=faydalı] görüldüğü takdirde, Meclis-i Vükela kararıyla uygulanır." Böylece "müzayede"nin yerini, "pazarlık" yöntemi alır ve ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan "yeniden yapılanma" süreci, 1917'de ikinci aşamaya evrilir.

---

[14] BOA.TFR.I.MN 83/8242, 25.10.1905.

[15] BOA.BEO 4466/334922.

[16] *Belgeler*, s. 77 (1894).

[17] James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, (New Haven: Yale Uni. Press, 1985), s. 29; BOA.BEO 1939/145404.

[18] Bunlardan üçü (madde 31, 36, 50) ormanlara verilen zararın cezalandırılması, biri ise (madde 7) ise kesim mevsimine ilişkindir (BOA.A} DVN.MKL 62/13, basım tarihi 1332 (1916) olan Nizamname'de, 1917 tarihli değişiklikler bulunur).

[19] Ormanlara zarar veren fiillere karşı dava açılma süresi 3 aydan 6 aya, mahkeme kararlarının uygulama süresi ise 3 aydan 12 aya yükseltilerek zaman aşımı ihtimali azaltılır (*Düstur*, T2/C9, 19.3.1917, s. 288). Bu henüz 1894'te düşünülmüş bir önlemdi (*Belgeler*, s. 61).

[20] Kutluk (1948), s. 510 = *Düstur*, T2/C9, 6.4.1917, s. 637.

[21] Nizamname dört tip ekoloji tanımlar: Devlet ve vakıflara bağlı ormanlar, kasaba ve karyelere tahsis edilmiş baltalıklar, şahıs uhdesinde bulunan korular.

[22] "Koru uzun devreli kesime, baltalık kısa devreli kesime tabi tutulan ormandır."

Kanun, sadece bu açıdan köklü bir dönüşüm değildir, ormanların işletmesini "fenni" planlara bağlar. Ancak esnek bir biçimde: Devlet ormanlarının işletilmesi için planlar şartsa da Hazine'ye yararı olacağına hükmedilirse, kesin işletme planı olmayan ormanlar geçici planlarla da ihale olunabilir. Dolayısıyla, ormanların "fenni" işletmesi için *Kanun*'ca gerekli görülen "kesin işletme planı" uygulamada aranmayabilir.[23] *Kanun*'un kabulünden sonra teşkilatı bilgilendirmek için yapılan 1917 tarihli açıklamada, çelişki şöyle gerekçelendirilir: "İşletme planlarının... gerektirdiği inceleme yıllarca sürecek bir çalışmaya ihtiyaç duyduğundan... ağaçların... nakde tahvili ve ekonomik gereksinime dayanarak... kesim ve imalat planlarının hazırlanması ve tamamlanmasını erteleme keyfiyeti olmadığından... geçici işletme planları dairesinde ihaleleri caiz olabileceğinden bu maksadın temini için... bir tarifname" düzenlenecektir.[24] Aynı yıl, *Kanun*'un uygulama esaslarını açıklayan ve Türkiye'deki ilk örneği sayılan "Ormanların Muvakkat İşletme Planlarının Yapılmasına Dair Amenajman Talimatnamesi" adlı yönetmelik çıkar.[25]

Savaş'ın üçüncü yılında bu kökten dönüşümlere neden gerek görülür ve ardından hangi gelişmeler yaşanır? Aşağıda bu sorulara cevap arayacağız.

II. Gelişmeler (1914-18)

Savaş'ın başında, 1914 Eylül'ünde, Avusturya-Macaristan tebaasından Fayet, Ticaret ve Ziraat Nezareti (bundan sonra *Nezaret*) orman müşaviri sıfatıyla Aydın, Konya ve Adana vilayetleriyle Menteşe ve Antalya sancağı dahilindeki ormanların durumunu belirlemek için Kasım sonuna kadar sürecek bir keşfe çıkar.[26]

Ardından *Tasvir-i Efkar*'da "orman ıslahatı" haberleri baş gösterir. İki çeşit ıslahattan söz edilir: Fenni ıslahata riyaset ve nezaret eden Fayet, inceleme gezisinden sonra bir orman kanunu hazırlayacak, yetersiz kalan fen memurlarının yetiştirilmesi için orman okullarının eğitim süresi, sayısı ve kapasitesi artırılacaktır.

---

[23] Madde 2 ve 4: "…idaresi devlete ait gerek koru gerek baltalıkların usul-i idare-i fenniyelerinin tayini, işletme planlarının tanzimini gerektirir… Kati işletme planları tanzim ve ikmal edilmemiş olan ormanlar *Nezaret*'ce tanzim ettirilecek geçici işletme planları dairesinde ihale olunabilir."

[24] Kutluk (1948), s. 513.

[25] Ünal Eler, "Türkiye'de Orman Amenajman Yönetmeliğinin Tarihsel Gelişimi", *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, A/2, 2008, s. 89-98. Talimatname metni için bkz. Kutluk (1948), s. 524-64.

[26] BOA.DH.İ.UM.EK 73/3; *Belgeler*, s. 181-3. "Orman Teftişatı" başlıklı habere göre, kapsama İzmir, Bursa, Beyrut, Şam ve Trabzon da eklenir; buralara Osmanlı orman müfettişleri gönderilir; Fayet ise, İzmir'den sonra Adana ve Konya'ya yönelir. (*Tasvir-i Efkar*, 18.11.1914). Gazete dizini için bkz. Özgül Karakaş, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı*, yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Ü., 2011.

— Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihî Vesikalar —

Ortada: Tevfik Bey. Sağdan: Emin (Gökyar), Sadullah (Malkoç), Salih Sıtkı (Evren), Ali Bekir, Vecdi (Baycı), Bahaettin, Esat Muhlis (Oksal) Ord. Prof.
Hendek ormanlarının amenajesinde Avusturyalı ormancılarla birlikte

— Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihî Vesikalar —

Ortada Eski Orman Müdiri Umumisi Tevfik Bey. Diğerleri: İng. Pinsker, İng. Kraibich, İng. Gaigg, İng. Mikliç, İng. İstimfol.
Hendek ormanlarının amenajesini yapmışlardır.
Not: Resim Müdiri Umumî merhum Tevfik Beyden alınmıştır.

Öğrenci ve müfettişlerin Romanya gibi ormancılığı gelişmiş ülkelere gönderilmesi düşünülür.[27] *Nezaret* Müsteşarı Edhem Bey başkanlığında yürütülen idari ve hukuki iyileştirmeler arasında müfettiş sayısının artırılması, Nizamname ve buna bağlı talimatnamenin değiştirilmesi vs. gibi önlemler vardır.[28] Edhem'in başkanlığında teşekkül eden komisyonda, Aydın orman kadrosunun Kastamonu'daki gibi teşkilatlanması kararlaştırılır ve orman hukuku gözden geçirilir.[29]

Sonraki bir habere göre ise Bolu ve Kastamonu ormanlarını "fenn"in gereklerine göre işleterek düzenli kereste üretmek üzere 200 bin lira sermaye ile "Bolu ve Kastamonu Milli Anonim Kereste Şirketi" unvanıyla bir şirket teşekkül etmek üzeredir. Şirket, beşer liralık 40 bin hisse senedi ihraç edecek, senetlerin yarısını hükümet alacak, diğer yarısını da Bolu ve Kastamonu ahalisinin alma önceliği ("hakk-ı rüçhan") olacaktır. İlk birkaç günde 5-6 hissedar kaydedilmiştir. Başka bir kaynağa göre, 75 bin lira sermayeli teşebbüsün başında mebus Ömer (Lütfi?) Bey vardır.[30]

İzmit'te kurulan orman okulunun 28.11.1915'teki açılışına Fayet ile birlikte "Orman Genel Müdürü" Tevfik Bey katılır.[31] Bu tarihten sonra orman haberlerinde Edhem Bey'in adı geçmez. 1916'da Orman Müdüriyeti'nde önemli kadro değişiklikleri olur, muamelat ve teftiş memurin ve müessesat şubesi, muamelat, hesabat, hukuk-ı tasarrufiye ve dava şubesi, heyet-i teftişiye şubesi, tatbik-i ihale ve heyet-i teftişiye gibi kritik birçok şube müdür ve mümeyyizliğine yeni atamalar olur.[32]

1916'nın ikinci yarısında Almanya'nın "Doğu müstemlekelerindeki orman müfettişi" Mechker, Suriye ormanlarını incelemekle görevlendirilir, yine Alman orman uzmanı ve eğitmen Bauer orman okulunun başına getirilir. Ancak Avusturya-Macaristan bir adım öndedir: İki Avusturyalı mühendis, Hendek Okulu civarındaki ormanlardan başlayarak "şimdiye kadar hal-i ibtidaide kalmış bilcümle ormanları kavaid-i… fenniyeye" uygun şekilde düzenlemek ve sınırlarını belirlemek için iki orman memurunun refakatinde çalışmaya başlar. Bir Macar uzman ve Canik Orman Müdürü bu ekibe katılır.[33] 1916 İttihat Terakki Kongresi'nden önce *Tanin*'de çıkan haberlerde, ormanlardan en yüksek seviyede istifade için Avusturya'dan uzman ve heyetler getirildiği ve fidan tohumlukları

[27] *Tasvir-i Efkar*, 10.10.1914.
[28] *Tasvir-i Efkar*, 22 ve 26.2.1915, 12 ve 15.3.1915, 12, 16, 20 ve 23.4.1915.
[29] *Tasvir-i Efkar*, 11.5, 2.6 ve 25.6.1915.
[30] *Tasvir-i Efkar*, 6.8.1915; *İktisadiyyat*, 24 Teşrin-i Sani 1332 (7.12.1916).
[31] İsim benzerliği değilse, o tarihte Tevfik Bey müdür olsa gerektir. Genel Müdürlüğe resmen 11.5.1918'de atanır (BOA.İ.DUİT 54/53). *Sabah*'a gönderdiği tekzip ve hal tercümesinde, Tevfik Bey tarihi doğrular.
[32] *Tasvir-i Efkar*, 2.4.1916.
[33] *Tasvir-i Efkar*, 13 ve 31.8.1916, 7 ve 13.9.1916.

kurulduğu anlatılır.[34] Kağıthane'den Belgrad ormanlarına kadarki 200 dönümlük alanda bir şehir ("payitaht") ormanı kurulması düşünülür.[35]

1917'de ıslahat haberleri *Tasvir-i Efkar*'da aniden görünmez olur. Yalnızca mali yılın (1333) sonunda, Yunus Nadi'nin bir köşe yazısında, Meclis-i Mebusan'a getirilen bir kanun taslağından söz edilir.[36] *Nezaret*'in emeğiyle oluşturulan taslak, hayata geçerse, yüzyıllardır ihmale uğramış ve seyrelmiş ormanları "harabiyetten kurtararak ilmi esaslara" göre işletilmesini sağlayacaktır. Kanunun o yıl Meclis'ten geçmesine imkan ve zaman kalmamışsa da önceliklidir, zira "geriye kalırsa tatbikatta pek çok müşkülat çıkacaktır". Nadi, yazısının birkaç yerinde bu kanunun önem ve aciliyetini vurgular.[37] Bir iddiaya göre, taslak, "orman müteahhitlerinin, mültezimlerin, orman ürünü tüccarlarının engellemeleriyle yasalaşmamıştır."[38]

Muavenet-i Milliye Cemiyeti Merkez-i Umumisi Heyet-i İdaresi azasından ve muteberan-ı tüccardan Manizade Hacı Hüseyin Efendi

Mütareke'den sonra ise ormanların Savaş'ta nasıl istismar edildiği ve yağmalandığına dair gazete haberleri belirir. Tevfik Bey'in haksız kazanç sağladığına dair şikayet incelemeye alınır.[39] Bu incelemeyle ilgili belgelerde orman havzalarının Savaş'taki akıbetine dair verilere ulaşılabilir.

---

[34] Mete Tunçay (hz.), *Cihat ve Tehcir*, (İstanbul: AFA, 1991), s. 76.

[35] *Tasvir-i Efkar*, 19.11.1916. Orman kurmak, Savaş'tan önce bile göze alınmayacak kadar masraflıydı (*Belgeler*, s. 87 (1901)).

[36] "Orman Kanunu Layihası", *Tasvir-i Efkar*, 28.2.1918. Meclis-i Vükela'nın 12.12.1917 tarihli kararıyla (BOA.MV 210/97) sevk edildiği meclislerde 16.12.1917-27.2.1918 arasında görüşülür (Bingöl (1990), s. 68).

[37] Taslak için bkz. İsa Bingöl, *Geçmişten Günümüze Ormanlarımız ve Ormancılığımız, Cilt I*, (İstanbul: Ormancılık Vakfı, 1990), Ek 59-82). Kitabı sağlayan Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği'nden Sn. Ahmet Demirtaş'a açıklamaları için de teşekkür ederim.

[38] Yücel Çağlar, *Türkiye Ormancılık Tarihi*, (Ankara: ODTÜ, 2012), s. 29.

[39] BOA.DH.KMS 50-1/3.

Eskişehir, Acarla ve Söğüt

Eskişehir Somdöken ormanları, Bağdat demiryolu inşaatı kapsamında yirminci yüzyılın başında Manizadeler'e satılmıştır.[40] Tevfik Bey'in ifadesine göre, Savaş'ın başında orman bu kez Ankara-Erzurum demiryolu için Manizade Hüseyin ve ortaklarına işletme planları hazırlatıldıktan sonra ilansız ihale edilir. Geyve ile Göynük arasındaki Acarla miri (bugünkü Acarlar subasar) ormanı ise ilan, şartname ve sözleşme çerçevesinde müzayede ile ihale edilecekken, Harbiye Nezareti'nin "şiddetli ihtiyacı"nı bildirdiği 12.8.1917 tarihli talebine istinaden, cephane sandığı yapımında kullanılacak 10 bin m^3 köknarın kesimi Adapazarlı Rüstembeyzade Rıza ve ortaklarına verilir. Yine Harbiye'den gelen 22.4.1917 tarihli tezkerede bildirilen "ihtiyac-ı şedid"e binaen Celal Bey'e Söğüt kazası Kozpınar ve Kepen (?) ormanlarından 10 bin m^3 çam kereste ihalesi verilir.[41]

Alemdağı

Küçük bir kısmı Hazine'ye, çoğu Maliye ile Evkaf nezaretlerine ait olan ormanları, yakınında bulunan 1840 tarihli nüfus defterlerine göre nüfusu Ermeni ağırlıklı Sultançiftliği ve Ermeni karyesi (Alemdağı) ahalisi kullanıyordu. Ormanın muhacirler tarafından harap edilmesinden zarar gördüklerini anlatan şikayet mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, köyler öteden beri ormancılıkla geçiniyorlardı.[42]

7.1.1918'de, Harbiye Nezareti, Sırp/Çekoslovak fabrikatör/müteahhit Bauer ile Alemdağı'nda bulunan hızar fabrikasının işletilmesi için 13 maddelik bir anlaşma imzalar. Buna göre, makinelerin alımı Harbiye'ye, inşaat müteahhide ait olmak üzere en fazla 15 ay zarfında "müteahhidin malı olan" meşe kütüklerinden istenen ölçüde 3-5 bin m^3 kereste imal edilecek ve yarısı *Nezaret*'e verilecektir. Başka bir kaynağa göre, ihale Bauer'e 1916'da verilmiştir.[43]

8.2.1918 tarihli bir yazıya göre, dekovil tesisi için malzeme ithal izni alınır. Evkaf Nezareti'nin 1920'deki iddiasına göre, bu mukavele, beş altı sene önce başlayan orman tahribini had safhaya çıkarmıştır. Seferberlikte büyük ölçekli kesime başvuran ordunun girişimi engellenerek korunan özellikle Taşdelen pınarının kuzeydoğusundaki "eşcar-ı kebire" (=?anıtsal ağaçlar) ve "cesim meşe"ler, Bauer el attıktan sonra yok olmuş, "manen ve maddeten telafisi gayri mümkün hasarat" oluşmuş, Hazine ve Maliye'ye ait kısımlar tümüyle kesilmiştir. Bir gazete yorumuna göre, Hazine'nin bu meşhur ormanın kesiminden kazanacağı gelir 2000 lirayı geçmeyecekken, 200 bin lira sarf edilse mesiregah olan böyle bir orman yetiştirilemezdi.[44]

---

[40] N. Gülci, O. Erdaş, A. E. Akay, "Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Yaklaşımı", *Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Sempozyumu*, 2015. Buna ilişkin bir arşiv belgesi bulamadım.

[41] BOA.ŞD 1268/12.

[42] http://cekmekoy.bel.tr/tr/cekmekoy-tarihi; Kutluk (1948), s. 343-54, 681-2; muhacir zararları için bkz. *Belgeler*, s. 75 (1894), 179 (1913) .

[43] BOA.HR.SYS 2696/10; *Sabah*, 13.2.1919.

[44] BOA.HR.İD 78/41; *Sabah*, 13.2.1919.

Müteahhit keseceği odunun çekisine (=225 kilo) 7 kuruş ödeyecektir.[45] Bu nakliye masrafı hariç tutulsa bile düşük bir fiyattır. Orman müfettişlerinin tespitine göre, 1918 Ağustosunda İstanbul'da odunun çekisi tüccar tarafından 300-500 kuruşa satılmaktadır.[46]

İstanbul Şehremini'nin 27.1.1920 tarihli ifadesine göre, Bauer'in mukaveleyi suistimal ederek kereste vesaireyi fahiş fiyatla satmak suretiyle çıkar sağlamakla yetinmeyip "ağaçları kökünden sökerek imhaya bile cüret etmekde bulunduğu… şikayet üzerine icra ettirilen tahkikattan anlaşılmaktadır."[47] Kağıthane'de şehir ormanı kurulurken orman köylülerinin geçimini de sağlayan Alemdağ mesiresi yok edilir.

1920'de bir ihtilaf yaşandığı anlaşılıyor. Bauer, iddiaya göre, ordu malı meşe kütükleri ve makineleri iade etmek istemez.[48] Buna rağmen imtiyazı 19.12.1921'de sürer: İngilizler tarafından istenen Hazine ("Emlak-ı Hakaniye") kısmındaki ormanların, Bauer'in rızası olmadıkça kesilemeyeceği bildirilir.[49]

Bu dört ormanın ihalesinde, Tersane'nin Savaş öncesindeki sınırlayıcı tutumunun aksine, müzayedesiz pazarlık yöntemini bizzat Harbiye Nezareti teşvik eder.

Mihalıççık-Değirmendere

1892 tarihli *Ankara Vilayet Salnamesi*'nde kazada, içinde sarı ve karaçam, meşe ve ardıçların bulunduğu 55 bin dönüm genişliğinde bir orman olduğu kayıtlıdır.[50]

Ormandan 240 bin m^3 gayri mamul çam, Savaş'tan önce, 1913 Temmuz-Eylül'ünde yapılan bir sözleşme ile Ali Fuat'a ihale edilir.[51] Ancak Ankara Vilayet Meclisi, yukarıda söz edildiği gibi, teminat akçesindeki sıkıntı nedeniyle sözleşmenin feshine karar verir. Vilayet sonradan itirazından vazgeçse de *Nezaret*, sözleşmeyi geçerli kabul etmez. Ali Fuat'ın başvurusu üzerine, Meclis-i Vükela sözleşmenin devamına karar verirse de kararın *Nezaret*'ce uygulanmaması nedeniyle konu Şura-yı Devlet'e taşınır. Şura-yı Devlet, Nisan 1917 tarihli bir müta-

---

45 BOA.DH.İ.UM 13-2/4-50.

46 *Vakit*, 19.8.1918. İstanbul'un ihtiyacını karşılayan Beykoz ormanından 1914-16 arasında tahminen 54,000 çeki odun kesilmiştir (BOA.DH.İ.UM 20-14/7-18); *Belgeler*, s. 133. 1917'te Beykoz ormanları tükenmiş; yakacaksızlıktan okullar tatil edilmiş; sıra Boğaz'daki çınarlara (BOA.DH.İ.UM 20-14/7-18; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, (İstanbul: Kayıhan, 1997), s. 363) ve 1918'de Karacaahmet gibi kabristanlardaki servilere (*Tasvir-İ Efkar*, 30.5.1918) gelmişti..

47 BOA.DH.İ.UM 13-2/4-50.

48 BOA.HR.SYS 2696/10.

49 BOA.DH.İ.UM 13-3/4-10.

50 İsmail Adıgüzel, *Tarihte Mihalıççık (16.-19. yy)*, yüksek lisans tezi, Eskişehir Ü., 2007, s. 232.

51 Ali Fuat 1909'da İnegöl ormanlarına talip olur (http://sinanculuk1.blogspot.com.tr/2015/02/inegol-ormanlarini-isletmek-isteyen.html)

laa ile konuyu Heyet-i Umumi'ye havale eder. İhale, *Nezaret*'le müteahhit arasında münazaalı kalır.[52]

Şura-yı Devlet, Eylül 1917'de Vilayet Meclisi'nce sözleşmenin feshi ve bekaası hakkında değişik tarihlerde verilen kararları yetki aşımı kapsamında değerlendirerek, itiraz sahiplerinin mahkemeye başvurabileceklerine hükmeder.[53]

— Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihî Vesikalar —

Ortada: Mütehassıs Orman Müşavirlerinden M. Fayt. Diğerleri sağdan itibaren: İng. Pinsker, İng. Kraibich, İng. Gaigg, İng. Mikliç, İng. İstimfol

[52] BOA.BEO 4466/334922; BOA.ŞD 1268/12.

[53] BOA.MV 209/58.

Ancak, bu arada, *Kanun*'dan üç ay sonra *Nezaret*'in tezkeresi üzerine Değirmendere'deki 240 bin m^3 gayri mamul ak ve sarıçamın m^3'ü 200 kuruş bedel ve pazarlık suretiyle 20 sene süreyle Ali Fuat ve Süleyman Asaf'a ihalesine karar verilmiştir. Müteahhitler, "kabiliyet-i imaliyesini fennen" inceledikten sonra ormanı, sözleşme ve şartnamedeki şartlara göre amenajman talimatına uygun olarak iki ila dört sene içinde yapılacak harita ve planlar çerçevesinde, o zamana kadar ise *Kanun*'un öngördüğü gibi geçici işletme planları ile işletecektir.[54]

Bir gazete haberine göre ise 500 bin m^3'ü ihale edilen orman, Meclis-i Vükela kararıyla ve Talat Paşa'nın aracılığıyla Ali Fuat ve ortaklarına müzayedesiz verilmiş ve kesime başlanmıştır. Bu kesim için şimdiye kadar damga resmi verilmemiş olduğu gibi Süleyman Asaf'ın isteğiyle zaten düşük olan 200 kuruş/m^3 kereste bedelinin 50 kuruşa düşürülmek üzere bulunduğu duyulmuştur. Habere göre, orman müzayedeye konulsa m^3 başına "500 kuruşa kadar müşteri çıkacağı şüphesizdir." Müteahhidin buna rağmen istediği fiyat indirimi konusunda *Nezaret* uyarılır.[55]

Orman Genel Müdürü Tevfik Bey'e, 25.3.1919'daki sorgusunda 1918'de Eskişehir piyasasında kerestenin m^3'ü müzayedesiz 500 kuruşa kadar satılmışken Değirmendere ihalesinde fiyatın neden düşürüldüğü sorulur. Tevfik Bey, müteahhidin Temmuz 1913 tarihli mukavelede m^3 başına 44 kuruş verirken 1918'de 200 kuruşu kabul ettiğini anlatır. Ancak bunun rayicin altında kalması ile ilgili fikir beyan etmez.[56]

İzmit-Adapazarı

10.11.1916'da Adapazarı'nda devlet erkanının bizzat katıldığı bir törenle, "ordunun ve memleketin muhtaç olduğu nevi araba ve teferruatı ile sair… levazım-ı sanayii" açısından "kabiliyet-i imaliyesi" yüksek bir fabrika açılır.[57] Yatırımı Harbiye Nezareti yapar. 14.4.1917'de, *Kanun*'undan bir hafta sonra Dr. Nazım'ın yeğeni Nihat Bey ve ortakları tarafından bir şirket kurulur, sonrasında anonim şirkete dönüşür.[58]

Şirket kurulur kurulmaz, nizamnamesinin 3. maddesine göre, *Nezaret* ile Nihat Bey arasındaki mukavele gereği, Süleymaniye orman işletmesini hemen alır, 10. maddesine göre de, Kayalar, Değirmendere ve Düzce'deki Aksu orman imtiyazlarına ise yakın gelecekte hak kazanacaktır.[59] Fabrikanın inşaatında kullanılacak ahşabın tedariki için Hazine'den devredilen İnegöl ormanları ile Aksu

[54] BOA.MV 212/132, 12.8.1917; BOA.BEO 4528/339553; BOA.BEO 4532/339847; BOA.İ.DUİT 22/27.

[55] "Han-ı Yağma", *Sabah*, 29.1.1919.

[56] BOA.ŞD 1268/12.

[57] Taylan Esin, "Büyük Savaş'ta Hususi Bir Teşebbüs", *Toplumsal Tarih*, Sayı 246, Haziran 2014.

[58] Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Ramazan Balcı, İbrahim Sırma (hz.), (İstanbul: İTO, 2012), s. 91-3.

[59] *Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesi*

ormanlarının anonim şirketi haline getirilen fabrikaya tahsisi Harbiye Nezareti tarafından talep edilir, "süratle tesisi" gerekli görüldüğünden inşaat kerestesinin civar ormanlardan pazarlık suretiyle Nihat Bey'e ihale edilmesi için henüz Haziran 1915'te inşaata başlanmadan önce izin istenir.[60]

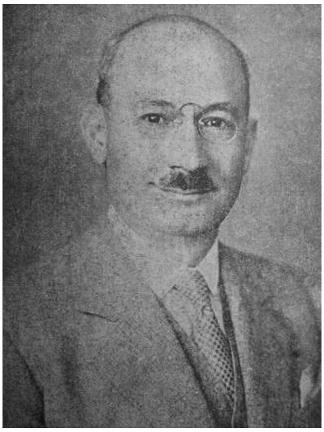

Mustafa Şeref Özkan

Başka bir kaynağa göre, Kayalar işletme imtiyazı, *Nezaret* Hukuk Müşavirliği'nin uyarılarına rağmen, *Kanun* çıkmadan 30 seneliğine Nihat Bey'e verilmiş, 400 bin m^3 kereste fiyatı "pazarlık"la rayicin %10-15'ine düşürülmüştür. Anlaşılan diğer ormanlar şirkete ancak *Kanun*'dan sonra devredilir. Süleymaniye ise çoğu miri, küçük bir kısmıysa tehcir edilen Ermeni Taşçı Arakel'e ait bir ormandır. Buradaki dişbudak ve akağaçlar, imalat için pazarlık suretiyle Nihat'a ihale olunduğu gibi, 4.4.1917 tarihli bir kararla meşe ve karaağaçlar da mukavele kapsamına sokulur.[61] Nihat'ın şirketine rayicin %20-25'i fiyatına ihale edilen Aksu ormanı da, bir süre sonra, Kastamonu ormanları gibi yabancı bir şirkete (muhtemelen Baron Groedel) devredilir.[62]

Fabrikaya gelince, Adapazarı halkının angaryaya koşulması ve diğer fedakarlıkları sayesinde kurulduktan sonra hisse senetlerinden bir kısmını Harbiye Nezareti'ne veren Şirket'e devredilir.

Şirket'in imtiyazlı konumu, Mütareke basınında tartışmaya açılır. Ali Kemal Bey, Harbiye Nazırı'ndan "Adapazarı meselesi"nin bir kere daha araştırılmasını ister.[63] Sorgusu sırasındaki iddiaya göre, Şirket'e Tevfik Bey de farklı bir isimle ("nam-ı müstear"la) ortaktır. Ancak ortaklığı kanıtlayacak hisse senetleri *Nezaret* muhasebesindeki kasadan çalınmıştır.[64] Orman işletme imtiyazının Şirket'e değil, Şirket'in kuruluşundan önce Nihat'a verildiği belirlenmiş, ayrıca kurucu öncelikleri ve hisse senetleri konusunda önemli usulsüzlükler saptanmıştır. Bunun üzerine 1920'de alınan kararlarla Şirket nizamnamesi baştan aşağı değiştirilir.[65]

---

60 BOA.BEO 4435/332605.

61 BOA.MV 207/75.

62 BOA.ŞD 1268/12.

63 Harbiye "Nezareti['nin] o şirketten aldığı hisse senetleri nedir? Ne işe yarar? Alelhusus o fabrika nasıl ve kimin hesabına inşa olundu? Şirkete ne suretle devr ve mal edildi? Müessis Nihad Bey'i biliyoruz, diğer aza-yı şirket kimlerdi?" ("Adapazarı'nda Bir Yağma Ocağı", *Sabah*, 30.11.1918)

64 BOA.DH.KMS 50-1/3; BOA.ŞD 1268/12. Terimin hukuki anlamı konusundaki uyarısı için Sn. Burcu Postacı'ya teşekkür ederim (bkz. Erdönmez, 2006).

65 BOA.BEO 4620/346455; BOA.BEO 4651/348753; BOA.MV 252/70; BOA.İ.DUİT 120/30.

Bolu-Kastamonu

Tevfik Bey'in 1919'daki ifadesine göre, 1913 Kasım'ında 138,000 m^3 kereste ve 4,500 ton yakacak tedariki için pazarlık suretiyle ve 40 sene müddetle bir imtiyaz talep edilir. İlansız verilecek orman iltizamları mevzuata uygun değilse de Meclis-i Vükela Hazine'nin "çıkarlarını" dikkate aldığı 9.3.1916 tarihli kararında, 200 bin hektardan geniş alanların ihalesi için bir taslak kanun ve şartname yapılmasını ve 10 sene zarfında düzenlenecek genel harita ve planlar üzerinde belirlenecek kesim sahasının "%5'inin müteahhidlere terki ve %25'inin yerli tüccar ve ahali ihtiyacına" tahsisini öngörür. Seferberlik nedeniyle mesele bir süre ertelenir.[66]

Milli Mahsulat[67] İdare Heyeti Reisi Ahmet Mithat imzalı 14.1.1917 tarihli dilekçe ile bölgedeki miri ormanların bazı "özel şartlar" çerçevesinde 50 sene müddetle işletme imtiyazı istenir. Hazırlanan şartname taslağı *Kanun*'dan bir ay sonra 15.5.1917 tarihli tezkereyle karara sunulur. Mithat Bey tarafından ikinci bir dilekçeyle ormanların sözleşme ve şartname kapsamında ihalesi 25.5.1917'de[68] tekrar talep edilmesine rağmen, "bu gibi imtiyazın mahzurundan dolayı ihalesinden hükümetçe sarf-ı nazar" edilir.[69]

Bu arada 23.11.1917'de 50 bin lira sermaye ile kurulan "Orman İşletme Şirketi"nin[70] İdare Meclisi Reisi Refet[71] 11.12.1917 tarihli dilekçe ile bir kez daha başvuruda bulunur.[72] İhaleye izin veren irade 25.12.1917'de çıkar, 2.1.1918'de *Nezaret*'e tebliğ edilir. Şirket, bir gazete haberine göre, 1918 Mart'ından önce orman imtiyazını alır.[73]

Yunus Nadi'nin övdüğü ve aciliyetine vurgu yaptığı ikinci kanun taslağı, henüz Ziraat Encümeni'nde inceleme aşamasındayken "Orman İşletme Şirketi", aldığı imtiyazı Avusturya-Macaristan'ın en büyük kereste firması Baron Groedel'e devretmek ister.[74] Meclis-i Mebusan'da itirazlar dile getirilir:[75] "Bazı kereste tüccarı[nın]" ardarda başvuruları ve Sinop mebuslarınca verilen takrire binaen, mukavele ve şartname nüshaları Meclis'te incelenir. Hazırlanan mazbata üzerine, Heyet-i Umumi müzakereleri muhtemelen sertleşince, Maliye ve Ticaret ve Ziraat nazırlarınca sakinleştirici vaatler verilir: İmtiyazın "doğrudan doğruya" "Orman İşletme Şirketi"ne verildiği, sonradan kurulacak olan şirkette

[66] BOA.ŞD 1268/12.
[67] Kara Kemal'in Eylül 1915'te kurduğu ilk "milli" şirket (*Anadolu Millî Mahsulât-ı Osmanlı Anonim Şirket-i Nizamname-i Dâhilîyesi*).
[68] 2.5.1917 tarihli üçüncü bir dilekçeden de söz edilir (BOA.İ.DUİT 33/32).
[69] BOA.ŞD 1268/12.
[70] BOA.A.} DVN.MKL 64/9.
[71] İmtiyaz sahipleri: Şerif Alizade Murat, Cemil, Refet, Hilmi ve Ahmet Mithat.
[72] BOA.ŞD 1268/12; BOA.İ.DUİT 33/32.
[73] *Tasvir-i Efkar*, 20.4.1918.
[74] Pomiankowski (1997), s. 287.
[75] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2.3.1918.

Osmanlı sermayesinin %50 olacağı ve tüccara işletme planı ve fiyatlar çerçevesinde hammadde verileceği taahhüt edilir.[76]

Nazır Mustafa Şeref ile Mithat Beyler arasında Kastamonu ve Bolu ormanlarının 50 seneliğine işletilmesi için imzalanan sözleşme, Nisan 1918'de gazetede yayınlanır.[77] Önemli bazı hususlar şunlardır:

a. "Orman İşletme Şirketi", haklarını, sözleşmeden sonraki altı ay içinde kurulacak bir anonim şirkete devredecek, bu şirketin sermayesinin en az yarısı Osmanlılara arz olunacaktır.

b. Havzada daha önce kurulmuş fabrika ve hızar sahipleri işlerini sürdürmek isterlerse, gerekli hammadde, bedeli mukabili imtiyaz sahipleri tarafından verilecektir. Bu madde ile ilgili tereddütler olsa gerek ki 2.3.1918'de Sinop Mebusu Ömer Lütfi, Meclis-i Mebusan oturumunda, bölgede mevcut işletmelerin haklarının muhafaza edileceğinin karar altına alınmasını ister.

c. İmtiyaz tarihinden itibaren ilk 4 sene zarfında *Nezaret*'çe memur bulundurulmazsa, Şirket mühendisleri marifetiyle amenajman talimatına göre ameliyat-ı umumiye harita/planları ile kesim planları yapılacak, *Nezaret*'çe 6 ayda tasdik olunmazsa işletmeye geçilecektir.

d. Müteahhitin ödeyeceği bedeller 10 seneliğine sabitlenmiştir. Çam ve türlerinin m^3'ü 40, gürgenin 32 kuruştur.[78]

Refet, Cemil, A. Mithat, Hermann Groedel, Otto Groedel, Stephan Doleyna (?) ve Dr. Charles Schroker (?) tarafından kurulacak 1,5-3 milyon lira sermayeli "Kastamonu ve Bolu Orman Şirketi"nin (bundan sonra *Şirket*) nizamname taslağı 12.2.1918'de Sadaret'e sunulur ve Şura-yı Devlet'in incelemesi sonucu 15.7.1918'de tadilen kabul edilir. Teminat akçesi olarak İtibar-ı Milli Bankası'nın verdiği kefalet ve taahhüt senedi kullanılır.[79] Dahiliye'ye gönderilen 18.7.1918 tarihli yazıya göre, amenajman çalışmaları için Avusturya-Macaristan'dan on mühendis gelir.[80] İhalenin ölçeği genişlemiş, muhtemelen 8 milyon m^3'e çıkmıştır. Bu rekor rakam, Kastamonu ormanlarından elde edilebilecek yıllık kerestenin 36 katıdır (bkz. Cetvel).

Bolu Hızar Fabrikası gibi müesseselerin Meclis-i Mebusan'da dile getirilen hususlardaki itirazı üzerine, mukavelenamenin 5. maddesi müessese sahipleri lehine Hükümet ve *Şirket*'in rızasıyla değiştirilir ve durum 12.9.1918 tarihli tezkere ile Sadaret'e bildirilir. Ancak sözleşmenin irade ile onaylandığına dair henüz Sadaret'ten tebligat gelmeden *Şirket* fiilen kesim ve imalata başlar.[81]

[76] BOA.ŞD 1268/12.
[77] *Tasvir-i Efkar*, 20-22.4.1918 ve Kutluk (1948), s. 515-24'de verilen metinler farklılık gösterir.
[78] 1917'de gürgen kerestenin Susurluk fiyatı 1000-1200 kuruş/m^3'tür (BOA.DH.İ.UM 4-2/5-58).
[79] BOA.ŞD 2847/33.
[80] BOA.DH.EUM.SSM 26/29.
[81] BOA.ŞD 2847/33.

Mütareke'den sonra, belki hükümetlerin müdahalesi, belki de İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin iltiması üzerine, Groedel ile yapılan sözleşmenin fesih yolları aranmaya başlanır. *Nezaret* Hukuk Müşavirliği'nden alınan 19.7.1919 tarihli mütalaada imtiyazın feshinin uygun olmadığı öngörülür: İhale, *Kanun*'un 5. maddesine göre hukuki açıdan geçerli olduğu gibi mevcut "keşmekeş"e son verilmesi için mukavelenin değiştirilmiş 5. maddesi ile *Şirket* Nizamnamesi'nin tasdiki gereklidir. Durum Şura-yı Devlet'çe incelenerek nizamname taslağı 27.10.1919'da tasdik edilir ve düzenlenen mazbata Meclis-i Vükela'ya gönderilir.[82]

Hermann Groedel

Konuyu kendi açısından inceleyen Maliye Nezareti ise, Sadaret'e yazdığı 12.6.1920 tarihli mütalaada, kefalet/teminat akçesi vermeyen *Şirket*'in kurulmuş sayılamayacağını ve mukavelenin henüz imza edilmediğine dayanarak, kanuni bir sıfatı olmayan *Şirket*'in yaptığı keşfin Hükümet'in taahhüdü kapsamına girmediğini varsayar.[83]

Nezaret'in görüşü, Maliye Nezareti'nin yorumu doğrultusunda iki yıl sonra değişmiştir: 12.9.1921 tarihli yazıda imtiyazın aşağıdaki gerekçelerle feshedilebileceği vurgulanır:

> i. Her ne kadar *Kanun*'un 5. maddesi ihaleye cevaz veriyorsa da Kastamonu-Bolu ormanları "kemiyet itibariyle tüm ormanların hemen heyet-i umumiyesi sayılacak derecede geniş ve kıymetli olduğundan bunların tümünün yalnız bir şirkete ihalesi[nin] maddenin metnine pek de muvafık olmadığı" açıktır.
>
> ii. Mukavele'nin 3. maddesi gereği teşkil olunacak ikinci anonim şirketin en az yarısı Osmanlı tebaasına ait olması gerekirken buna riayet edilmemiştir. Bu durumda, yabancı bir şirketin bölgedeki tüm ormanlara sahip olacağı, sahada üretim tesisleri oluşturacağı, arazi kiralayacağı ve "bir mıntıka-yı iktisadiye teşkil etmiş" olacağı açıktır.
>
> iii. Mukavelede *Şirket*'e demiryolu, dekovil, liman, rıhtım, dalgakıran gibi tesis yapmak için tanınan yetki ve "boş arazi-yi emiriyeyi uzun müddetle ve hektarı senelik 20 kuruş gibi pek cüzi" bir bedelle kiralaması için verilen izin, mukavelenin "kamu yararı" açısından değerlendirilmesini gerek-

[82] BOA.ŞD 2847/33.
[83] BOA.ŞD 2847/33.

tirir. 23.6.1910 tarihli kanun,[84] kamu yararıyla ilişkili bu türden mukavelelerin yasama meclislerinden geçirilmesini gerektirirken, konu Meclis-i Mebusan gündemine bir mebus (=? Ömer Lütfi) tarafından gayri resmi biçimde getirilmiş ve 1910 tarihli Kanun'a riayet edilmemiştir.

iv. Mukavele ve şartname kesin şekilde "imza ve teati" edilmediği için *Şirket* herhangi bir iddiada bulunamaz. Ancak imtiyazın feshi halinde, yaptığı keşif ve amenajman masrafını iddia ve hak etmesi durumunda, talep ettiği tazminatı iade etmek, imtiyazın devamından "doğacak mehazir-i siyasiye ve iktisadiye-i azimeye nazaran ehvendir."[85] Kastedilen siyasi mahzur, İngiliz baskısı olsa gerektir.

Hariciye'den Sadaret'e 27.5.1922'de gönderilen yazıya göre, imtiyazı verilmişken muamelatı tamamlanmayan ormanlar meselesinin "akd-i sulha değin tehiri"nin İngiliz Fevkalade Komiserliği'nden iltimas edilmesi üzerine, Groedel ile yapılan sözleşme feshedilir.[86] Hikaye böyle bitmez: Ziraat Vekaleti'yle "Karadeniz Türk Orman İşletme Anonim Şirketi namına Baron Groedel arasında akd edilmiş… mukavele ve şartname", Bakanlar Kurulu'nun 21.3.1926 tarihli toplantısında incelenir ve Vekalet'in teklifi gereği Kastamonu, Bolu, Sinop ve Zonguldak ormanlarının Türkiye'deki bilumum ormanların idaresi hakkındaki kanuna göre Şirket'e ihalesi kabul edilir.[87]

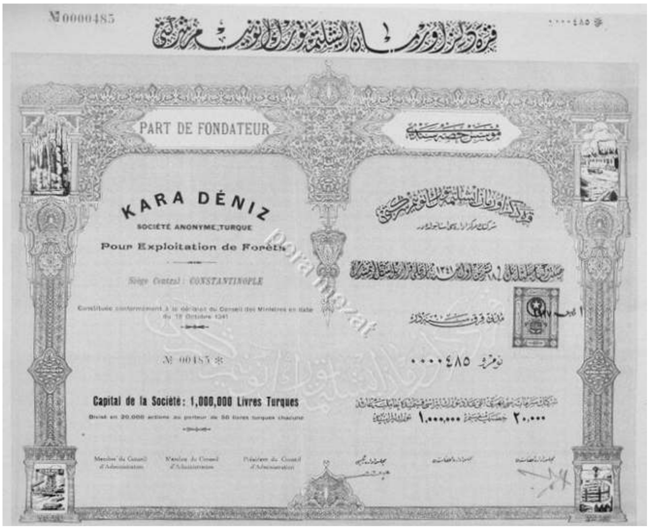

[84] Seda Ö. Esirgen, "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre 'Menafii-i Umumiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun'un Kabulü", *AÜHFD*, 60 (4), s. 2011, s. 935-962.

[85] BOA.ŞD 2847/33.

[86] BOA.ŞD 2847/33.

[87] BCA 030.0.18.01.01.013.20.18.001.

III. Çıkarımlar

1. Öncelikle savaş ve Anadolu ormanları arasındaki ilişkiye değinilmelidir. Abluka nedeniyle kömür sıkıntısı, dolayısıyla traversin yanı sıra demiryolları için yakacak ihtiyacı da artar. Bir görüşe göre, durumdan sadece Toroslar ve ötesindeki ormanlar etkilenir.[88] Ancak odun veya travers gerekçesiyle demiryolu şirketleri Anadolu ormanlarından taleplerini henüz 1915'te artırır.[89] Savaş'tan önce Şark (=Rumeli) Demiryolları Şirketi ile Kırkkilise ormanlarından travers imali için yapılan sözleşme Şura-yı Devlet kararıyla feshedilmişse de 10.3.1915'te savaş hali gerekçe gösterilerek "bila-müzayede" yürürlüğe konulur.[90] Benzer şekilde Bağdat hattını işleten Anadolu Demiryolu Şirketi'ne "tahammül-i fenniyesi"ne göre Adana ormanlarından kesim ruhsatı verilir.[91] Hicaz Demiryolları İdaresi kesim vergisinden muaf tutulur.[92] Demiryolu şirketleri ile yapılan özel anlaşmalar, müteahhitlere de müzayedesiz verilen ihalelerin yolunu açar.[93]

Ancak Somdöken hariç yukarıda adı geçen ormanlar demiryollarından gelen taleplerle karşılaşmamıştır. Kastamonu ihalesi askerî değil ticari neden/hedeflerle yapılır. *Kanun*'un gerekçelendirildiği 1917 tarihli açıklamada, ağaçların askeriye veya demiryolu ihtiyacına sarfı değil, "nakde tahvili" vurgulanır. Tevfik Bey'in sorgusu sırasında demiryolu şirketleriyle yapılan anlaşmalar konu edilmez.

2. *Tasvir-i Efkar* ile Mütareke dönemi yazışma ve gazetelerindeki iddialar birbirinden çok farklıdır. İlki "ıslahat" ve gelişme haberleri verirken, ikincisi israf ve usulsüzlükten söz eder: *Tasvir-i Efkar*'da Kağıthane ormanının kuruluşu müjdelenirken, 29.11.1919 tarihli Şura-yı Devlet kararında burada kurulan çam fidanlığındaki sarfiyat ihbar edilmesine rağmen suistimal hakkında gerekli tahkikatı yaptırmayan Genel Müdür Tevfik Bey suçlanır. *Tasvir-i Efkar*'da yeni açılan orman mektepleri sıralanırken, belgelerde, İslahiye Şıhlar/Esenli'de darüleytam olarak kullanılan Fransız Manastırı'nın orman okuluna dönüştürülmesi ve sonraki satın alımlar sırasında yolsuzluk yapıldığı iddia edilir. Bolu Mutasarrıfı'nın 29.3.1916 tarihli telgrafına göre, Hendek Orman Mektebi Müdürü Düzce-Adapazarı ve İstanbul arasında mısır ticareti yapmaktadır.[94] 1914-18 ve 1919-22 dönemi belgeleri arasında ciddi bir mücadele gözlenir. İlk grup belgelerden, bir "ıslahat" ve "ilerleme" hikayesi çıkar, ikinci gruptansa bir "devr-i fezahat".

---

[88] Ali İhsan Sabis, *Harp hatıralarım. Birinci Dünya Harbi*, (İstanbul: Nehir Yayınları,1990): 271.
[89] Aydın'da lokomotiflerde odun kullanımı için bkz. Nail Moralı, 1976:114.
[90] BOA.MV 196/153.
[91] BOA.MV 197/129, 12.5.1915. Doğançay ruhsatı için bkz. BOA.MV 198/76; Geyve için BOA.MV 199/24.
[92] BOA.MV 200/107, 12.3.1916. Bağdat ve Hicaz hattı ihtiyacı için yakındaki ormanlara iltisak hatları uzatılır; Cebel-i Bereket (BOA.MV 199/23) ve Amanos, Lübnan, Ürdün ve Suriye'deki ormanlar sonra da zeytin, kayısı ve dutlar kesilir (Ochsenwald, 1980: 144; Pomiankowski, 1997: 238).
[93] Kandıra'nın Hacıaliler ve Adatepe ormanları için bkz. BOA.MV 200/20, 15.1.1916; BOA.MV 200/29, 2.2.1916.
[94] BOA.ŞD 1268/12; BOA.DH.İ.UM 59-3/1-77; Hendek okulu Set Köyü'nde metruk Ermeni kilise ve okulunda kurulmuştu (Bingöl (1990), s. 74).

3. Boş olan Orman Genel Müdürlüğü'ne 1919 Şubat'ında Ziraat Mektebi mualliminden Nazım Bey, Mart'ında o sırada İaşe Nezareti Mahrukat Şubesi'nde bulunan Ovadis Remzi Efendi tayin olunur. Remzi Efendi, "taşrada 22 sene orman müfettişliklerinin her sınıfında bulunmuş... ocakçıların devr-i fezahatinde İttihatcı olmadığı[ndan]...azledilmiş", başka bir görüşe göre Orman Genel Müdür Yardımcısı iken "harbin ilk senesinde Ermeni olmasından dolayı memuriyetten çıkarıla[rak]... emsal ve akranı arasında tehcir edilmiş[tir.]" Yukarıda görüldüğü üzere, 1916'nın başında Orman Genel Müdürlüğü'nde girişilen kadrolaşma, ihale ve imtiyazlarla ilgili olsa gerektir.[95] 1915'te Genel Müdürlüğe "fiilen" getirilen Tevfik Bey, 29.11.1919 tarihli Şura-yı Devlet kararına göre, Nihat'ın Süleymaniye ormanına verdiği zararı gizlemek için İzmit Orman Müdürlüğü'ne terfien tayin yaptırır.[96] Hakkında soruşturma açıldıktan sonra, Genel Müdürlük personeli "Tevfik aleyhindeki evrakları birer vesileyle Nezaret dosyalarından çıkarıb gaib etmekte"dir. Nazır Şeref Bey, kabine istifa etmeden hemen önce Genel Müdürlük çalışanlarına yüksek bir zam verir.[97]

4. Ormanların tasarrufu, Savaş dönemi neşriyatında bilim ve teknoloji ile ilişkilendirilir. İlk "Amenajman Talimatnamesi" 1917'de çıkar. "Şimdiye kadar hal-i ibtidaide kalmış bilcümle ormanları kavaid-i... fenniyeye" göre işletilecektir. Yunus Nadi, yasalaşmayan taslağı "ilmi esaslar" temelinde savunur. Oysa Şura-yı Devlet isnadında Tevfik'in "işsiz ve vazifesiz olarak kuru bir fikre müsteniden teşkil eylediği amenajman heyetine şimdiye kadar 100 bin lira maaş" ödeyip masraf yaptığı, kararında da "amenajman heyetine bila-vazife maaş ve masraf" verdiği geçer.[98] Süleymaniye ormanları Adapazarı "projesi"ne dahil edilirken imtiyaz, fabrikanın teknolojik mükemmelliğinin ardına gizlenir.

5. Savaş'taki orman imtiyazları, tarihyazımının dönemin ekonomi politikalarını tanımlarken kullandığı "savaş devletçiliği" veya "milli iktisat" etiketlerine ne ölçüde uygun düşer?[99]

a. 26.9.1919 tarihli bir rapora göre, Groedel tarafından hazırlanmış imtiyaz antlaşmasının metni, öyle geniş "bir hareket serbestisine izin verecek esneklikte"dir ki Şirket istediğini yapabilecek durumdadır.[100] Bolu-Kastamonu ormanları, Avusturya-Macaristan'a verilen imtiyazın yıkımından İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin iltiması ile kurtulur.

b. Özellikle Kastamonu ve Adapazarı'ndaki orman ihaleleri, Meclis-i Mebusan'daki itirazların gösterdiği gibi, bölgede öteden beri var olan küçük

---

[95] BOA.BEO 4557/341726; *Sabah*, 17.3.1919; BOA.ŞD 1268/12; *Tasvir-i Efkar*, 2.4.1916; Remzi Efendi'nin Savaş sırasında Amenajman Şube Müdürü olduğu iddiası için bkz. Bingöl (1990), s. 67.
[96] BOA.ŞD 1268/12.
[97] BOA.DH.KMS 50-1/3.
[98] BOA.ŞD 1268/12.
[99] Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*, (Ankara: Yurt, 1982) ve *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, 1914-1918*, (İstanbul: Homer, 2003).
[100] Kate Fleet, "Geç Osmanlı Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yabancılara Verilen Ekonomik İmtiyazlar", *Kebikeç*, Sayı 39, 2015, s. 343-62.

işletmelerin büyük ihtimalle zarara uğraması veya kapanması ile sonuçlanacaktı.[101] Benzer biçimde "minelkadim" müesses Hendek Hızar Fabrikası, nakliye araçlarına mahsus tekerlek parmakları ve ispitler ile İmalat-ı Harbiye için maden ocağı direkleri imal ederken Adapazarı fabrikasının kuruluşuyla atıl kalır.[102] İmtiyazlar bölgenin sivil ve resmi sanayi kuruluşlarına zarar verir.

c. *Tasvir-i Efkar* ve İttihatçı basının neşriyatı veri kabul edilmediği sürece, orman ihaleleri özelinde "milli iktisat", bir "milli" şirketler iktisadıdır: İtibar-ı Milli Bankası, Milli Mahsulat Şirket Müdürü Mithat'ın kurduğu *Şirket*'e kefil olur. Hükümet de yasal zemini hazırlar. *Kanun*'un 5. Maddesinde müteahhit "sermayesinin en az yarısının üç ay müddetle Osmanlı tebaasına ait" olma şartının koşulması ve Aksu ormanının Nihat'a, Kastamonu'nun Mithat'a "önihalesi", iki ormanın Groedel'e geçişini kolaylaştırmak ve siyasi itirazlara neden olmamak için yapılmış bir muvazaayı andırır.

d. Yukarıdaki fiyat mukayeselerinden de anlaşılacağı üzere, sözleşme bedellerinin rayicin çok altında kalmasından yararlanmak isteyen sayısız "müteşebbis" vardır: *Nezaret*'ten Sadaret'e gönderilen 19.7.1919 tarihli yazıda, bir tüccarın Kastamonu ormanlarındaki 8 milyon m^3 ağaç için *Şirket*'le yapılan mukavele fiyatının %10 fazlasına ödemeye hazır olduğu belirtilir.[103] Harbiye Nezareti'nden gelen 14.5.1919 tarihli yazıda, şahsa tahsis edilen Eskişehir ve havalisi ormanlarını emsal göstererek İhtiyat Zabitan Teavün Cemiyeti'nin Bolu ve Kastamonu ormanlarına talip olduğu bildirilir. Emekli askerler heyeti, bu gibi tarım ve sanayi girişimlerine başvurulmazsa kendilerinin "sefalet ve perişani" içinde kalacağından, emeklilerin çıkarlarını gözeten hayır işlerine "muhtac-ı himaye" olan kendi cemiyetlerinin de eklenmesi istenir.[104] "Milli iktisat", imtiyazın hüsn-i tabiridir.

6. Bu imtiyazlar katmanlı bir nüfuz ağına işaret eder: Bunlardan ilki, Dr. Nazım-Nihat-Tevfik üçgeninin temsil ettiği akraba kayırmacılığıdır: İhbarlara göre Dr. Nazım, Selanikli Tevfik'i "tesir-i nüfuz"u ile genel müdürlüğe atar, o da örneğin Adapazarı imtiyazlarını teyzezadesi Nihat'a verir.[105]

İkincisi, Ali Kemal'in "Selanikliler" diye isimlendirdiği grup[106] veya Adapazarı eşrafı gibi yerel bağlantılardır. Tevfik ve Selanikli Ekşiyan(?)'ın döneminde,

---

[101] "Adapazarı ve çevresindeki ormanlar Orman ve Maden Nezareti tarafından ihalelerle işletmecilere veriliyordu. Adapazarı, Geyve, Kandıra... ve Hendek ormanlarında mevcut 12 küçük işyerinde tahta, direk ve her nevi kereste hazırlandığı gibi İzmir Tersanesi için gerekli ahşap malzeme de tedarik olunuyordu." (Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-18)", *Sakarya İli Tarihi*, Mehmet Alpargu, vd. (ed.), (Adapazarı: Adapazarı Üni., 2005) içinde, s. 449-96).

[102] "Bilahare o civar ormanlarındaki ağaçların cinsine nazaran İmalat-ı Harbiye'ce keresteye pek o kadar ihtiyaç görülmemesine ve şimendifer münakalatında tesadüf edilen müşkülata binaen son iki sene zarfında oralardaki kıtaat ve ihzarat bilmecburiye muvakkaten tevkif edilmiş"tir (BOA.DH.İ.UM 3-1/1-50).

[103] BOA.ŞD 2847/33.

[104] BOA.ŞD 670/3.

[105] Değirmendere'yi alanlardan Süleyman Asaf, mühendis Asaf İlbay ise, Selaniklidir.

[106] Nüfuz ağına değinmeyen, ancak mutedil bir yorum için bkz. David Baer, *Selanikli Dönmeler*, (İstanbul: Doğan, 2011).

İnegöl imtiyazını Harbiye Nezareti hesabına Selanikli Mehmed Celal Bey alır.[107] Acarla, Adapazarlı Rüstembeyzade'ye verilirken Nihat Bey'in ortakları, Adapazarı İttihatçı eşrafındandır.[108]

Dolayısıyla üçüncü ağ, Cemiyet ve hükümet çevresidir. 2.4.1919'da İzmit Mutasarrıfı'nın Dahiliye'ye yaptığı ihbar üzerine, Katib-i Mesul İsmail Hakkı Bey'in Bolu Reji Müdürü'nden İzmit İttihat ve Terakki Kulübü namına satın aldığı ve "ötede beride saklamakta oldukları… külliyetli tahta ve kereste"ye el konur. Ardından tahkikat başlatılması istenir. Ticaret yapıldığı anlaşılmaktadır.[109] Donanma Cemiyeti Yönetim Kurulu üyesi Manizade Hüseyin, orman imtiyazı haricinde hükümetten önemli iaşe ve inşaat ihaleleri almaktadır. Belgrad ormanının Balabandere adlı parçası, Enver Paşa'nın el koyduğu Abraham Çiftliği sınırlarına katılır.[110]

Ali Kemal Bey'e göre, Nihat şirket hissedarlığı ve orman imtiyazlarını Dr. Nazım'a borçludur, "…cemiyet-i mukaddese böyle mübarek lokmaları gelişigüzel her ferde yutturmaz."[111] Nitekim bütün resme bakıldığında bir mutabakat görülür. İnegöl, Acarla, Söğüt ve Alemdağ ormanları Harbiye Nezareti'nin "ihtiyac-ı şedid"ine istinaden ve Mihalıççık Talat Paşa'nın aracılığıyla ihale edilirken, Süleymaniye ve Kayalar Nazım'ın yeğenine bırakılır. Yerel hükümetlerin Savaş'la beraber otoritesi zaten yok olmuştur. Bu üst düzey paylaşımla da Savaş öncesinde ordu ve merkezi hükümetlerin, ormanların tasarrufu konusundaki çapraz denetimleri de ortadan kalkar. Merkezi müdahaleyi makul düzeyde tutan denge bozulur.

7. 1917, bir taraftan şirket sayısının hızla arttığı, öte yandan tarım üretimindeki daralmayla kıtlık, yoksulluk ve fiyatların had safhaya çıktığı yıldır.[112] Bu çelişkili durum nasıl açıklanabilir? İlk akla gelen, şirketlerin bu daralma ve spekulatif ortamdan yararlanmak için kurulmuş olabileceğidir. Ormanlar örneğinin gösterdiği ise, savaşın ve tehcirin kaynakları tükettiği anda, geri dönüş süresi kısa yatırımlara başvurulduğu ve doğal kaynakları kullanmak isteyen şirketlerin hızla çoğaldığıdır.[113]

Taslağın Meclis'ten geçirilme çabası, belki de bu kaynaklara acil erişim isteğini gösterir. Tevfik'in 5.2.1919'daki sorgusu sırasında ortaya atılan bu iddia, Yu-

---

[107] 10 bin m^3 kesim izni Harbiye Nezareti adına alınmış olsa da "keresteden pek az mikdarı Nezaret'e verilib kalanı Bozöyük İstasyonu'nda m^3'ü 40-50 liradan tüccara satılır." (BOA.ŞD 1268/17).

[108] Toprak (1982), s. 202-5. Öte yandan, Kastamonu ormanları konusunda "merkez-çevre" arasında bir ihtilaf yaşandığı anlaşılıyor.

[109] BOA.DH.İ.UM 19-6/1-38.

[110] BOA.ŞD 1268/17. Abraham Paşa (=Bilezikçi) Çiftliği için bkz. Neval Milanlıoğlu, "Naciye Sultan Aleyhine Bir Dava", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2014; ATASE.BDH 2172/79 (kataloga istinaden).

[111] *Sabah*, 30.11.1918.

[112] Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, (Ankara: TTK, 1994), s. 126; Toprak (2003), s. 150; Taylan Esin, "Savaş, Açlık, Propaganda", *Toplumsal Tarih*, Sayı 253, Ocak 2015.

[113] *Kanun*'dan sonra kurulan en az üç orman şirketi vardır (Balcı&Sırma (2012)).

nus Nadi'nin köşe yazısında görülen telaşı açıklar: Tevfik'in reddettiği iddiaya göre ikinci kanun, Meclis-i Mebusan'ın tatil edileceği gün "alelacele" çıkarılmak istenir.[114] Orman imtiyazları, iddia edildiği gibi, "düzensiz kesim ve imalata son verilerek" ve "teknik gerekler yerine getirilerek" devlete "düzenli" veya "daha fazla gelir sağlama" gerekçesi ile açıklanamaz.[115] Aksine "ağaçları… nakde tahvil" edecek *Kanun*, Savaş'ın kaybedileceği anlaşıldıktan sonra çıkarılır, taslak ise mali yıla yetiştirilmeye çalışılır. Aksi takdirde, Savaş'ın ortasında böyle bir "ıslahat"a başvurulması nasıl açıklanabilir?

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası

Şûrâ-yı Devlet Defterleri

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Dâhiliyye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

Hâriciye Nezâreti İdâre

İdâre Dosya Usulü

Rumeli Müfettişliği Manastır Evrâkı

Dâhiliyye Nezâreti İdâre-i Umumiye Belgeleri

Dâhiliyye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri

Mukâvelename ve Mukâvelat Defterleri

Hâriciye Nezâreti Siyasi Kısmı Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

ATASE

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu 2172/79

Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhilîyesi

Anadolu Millî Mahsulât-ı Osmanlı Anonim Şirket-i Nizamname-i Dâhilîyesi

Süreli Yayınlar

Düstur, Tertip 1, Cilt 2, s. 404-414

Düstur, T2/C9, 19.3.1917

Düstur, T2/C9, 6.4.1917

İktisadiyyat, 24 Teşrin-i Sani 1332 (7.12.1916)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2.3.1918

Sabah (1918-1919)

---

[114] BOA.ŞD 1268/12.

[115] *Kanun*'dan sonra teşkilatı bilgilendirmek için yapılan 1917 tarihli tebligat, Kutluk (1948), s. 513; Çağlar (2012), s. 27-9. Müzayede ve pazarlık yöntemleri taslakta yan yana yer alır (Bingöl (1990), Ek 65-66).

Tasvir-i Efkar (1914-1918)

Vakit, 19.8.1918

Araştırma ve İnceleme Eserler

"Çekmeköy Tarihi", http://cekmekoy.bel.tr/tr/cekmekoy-tarihi

"İnegöl Ormanlarını İşletmek İsteyen Tüccar Ali Fuat Bey'in Feryadı", http://sinanculuk1.blogspot.com.tr/2015/02/inegol-ormanlarini-isletmek-isteyen.html

Adıgüzel, İsmail, *Tarihte Mihalıççık (16.-19. yy)*, yüksek lisans tezi, Eskişehir Ü., 2007.

Baer, David, *Selanikli Dönmeler*, İstanbul: Doğan, 2011.

Bingöl, İsa, *Geçmişten Günümüze Ormanlarımız ve Ormancılığımız, Cilt I*, İstanbul: Ormancılık Vakfı, 1990.

Çağlar, Yücel, *Türkiye Ormancılık Tarihi*, Ankara: ODTÜ, 2012.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK, 1994.

Eler, Ünal, "Türkiye'de Orman Amenajman Yönetmeliğinin Tarihsel Gelişimi", *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, A/2, 2008, s. 89-98.

Esin, Taylan, "Büyük Savaş'ta Hususi Bir Teşebbüs", *Toplumsal Tarih*, Sayı 246, Haziran 2014.

Esin, Taylan, "Savaş, Açlık, Propaganda", *Toplumsal Tarih*, Sayı 253, Ocak 2015.

Esirgen, Seda Ö., "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre 'Menafii-i Umumiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun'un Kabulü", *AÜHFD*, 60 (4), s. 2011, s. 935-962.

Fleet, Kate, "Geç Osmanlı Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yabancılara Verilen Ekonomik İmtiyazlar", *Kebikeç*, Sayı 39, 2015, s. 343-62.

Gülci, N., O. Erdaş ve A. E. Akay, "Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Yaklaşımı", *Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Sempozyumu*, 2015.

Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren, 1994.

Karakaş, Özgül, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı*, yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Ü., 2011.

Keskin, Özkan, "Orman ve Ma'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Ü. Tarih An.Blm.Dl., 2005.

Kutluk, Halil, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar: 893-1339 (1487-1923)*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948.

Mears, Eliot G., *Modern Turkey, A Politico-Economic Interpretation 1908-1923*, NY: The Macmillan, 1924.

Milanlıoğlu, Neval, "Naciye Sultan Aleyhine Bir Dava", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2014.

Moralı, Nail, *Mütarekede İzmir Önceleri ve Sonraları*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976.

Ochsenwald, William, *The Hijaz Railroad*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1980.

Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler III, Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, 2003.

Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, İstanbul: Kayıhan, 1997.

Sabis, Ali İhsan, *Harp hatıralarım. Birinci Dünya Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Scott, James C., *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven: Yale Uni. Press, 1985.

Selvi, Haluk, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-18)", *Sakarya İli Tarihi*, Mehmet Alpargu, vd. (ed.), Adapazarı: Adapazarı Üni., 2005 içinde, s. 449-96.

Şerif, Ahmet, *Anadolu'da Tanin*, Cilt I, Ankara: TTK, 1999.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Ramazan Balcı, İbrahim Sırma (haz.), İstanbul: İTO, 2012.

Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, 1914-1918*, İstanbul: Homer, 2003.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*, Ankara: Yurt, 1982.

Tunçay, Mete (hz.), *Cihat ve Tehcir*, İstanbul: AFA, 1991.

Öz: Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu ormanlarının idaresi, 1917'de çıkan "Ormanların Usul-i İdare-i Fenniyeleri" hakkındaki kanun ile önemli değişimler geçirir. Hükümet yanlısı basın bu kanunu ve değişimleri, orman işletmeciliği alanında yapısal bir dönüşüm olarak tasvir ederken, Mütareke dönemindeki haber ve gelişmeler, bunların siyasi grupların çıkarlarıyla bağlantılı olduğuna işaret eder. Çoğunlukla arşiv belgelerine dayanan bu yazı, söz konusu kanunun önceki nizamnameyi nasıl değiştirdiğini ve hükümetle ormanlar arasındaki ilişkiyi işletme yöntem ve ölçeği açısından nasıl etkilediğini göstermeyi hedefliyor.

Anahtar Sözcükler: 1. Dünya Savaşı, Anadolu ormanları, orman idaresi, İttihat ve Terakki, Dr. Nazım Bey, Tevfik (Ortaç) Bey

Anatolian Forests at the End of World War I

Abstract: During WWI, the management of Anatolian forests undergoes drastic changes after the Law of "Methods of Technological Management of Forests" issued in 1917. Whereas the pro-government press depicts these changes and the legislation as part of a structural reform for the exploitation of forests, post-Mudros news and developments suggest the interests of political networks as the cause of these changes. Based mainly on archival material, the article aims to demonstrate how the said law overrides the former regulation and transforms the relation between the government and forests in terms of method and scale of exploitation.

Keywords: World War I, Anatolian forests, forest management, İttihat ve Terakki, Dr. Nazım Bey, Tevfik (Ortaç) Bey

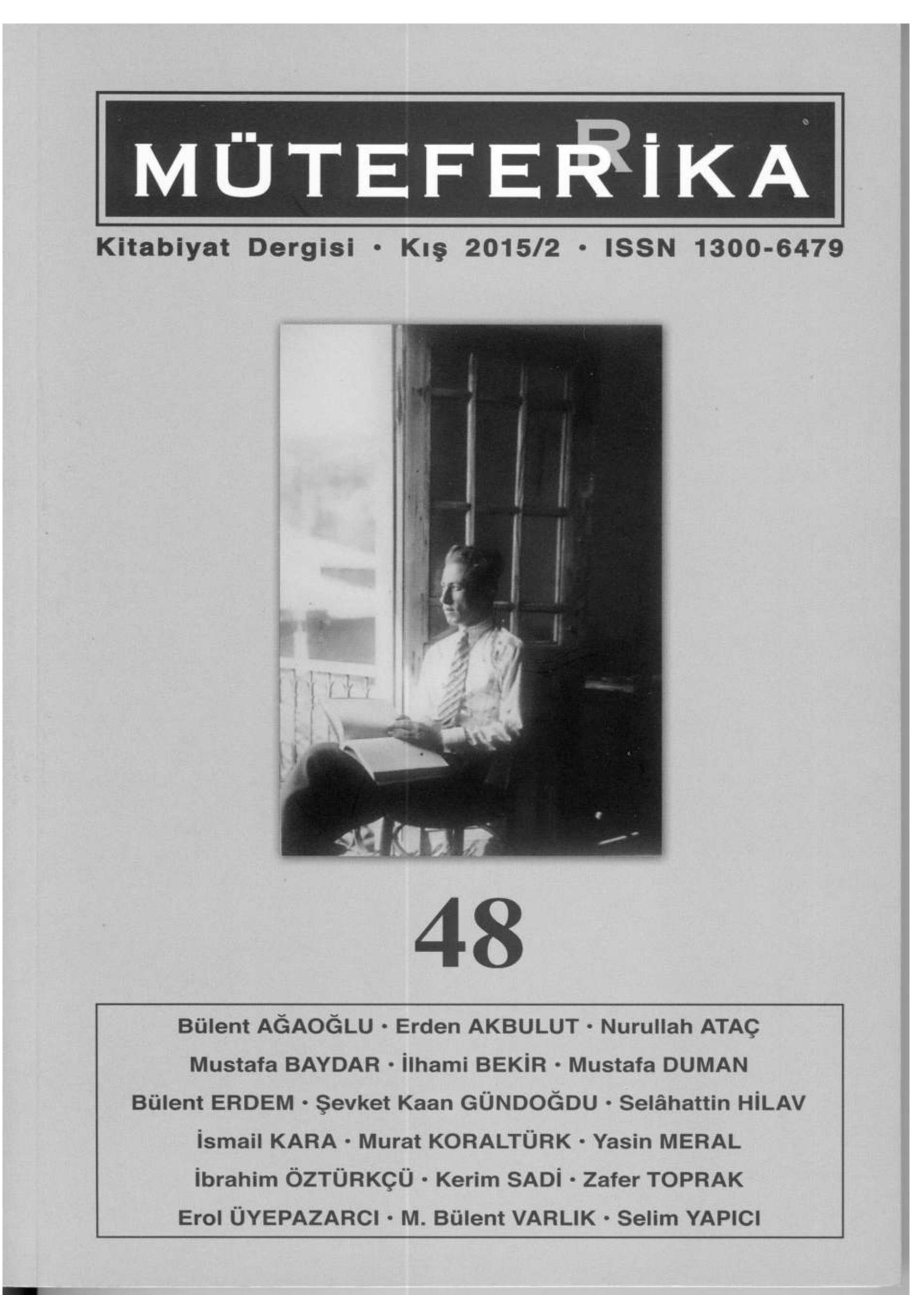
MÜTEFERİKA
Kitabiyat Dergisi • Kış 2015/2 • ISSN 1300-6479
48
Bülent AĞAOĞLU • Erden AKBULUT • Nurullah ATAÇ
Mustafa BAYDAR • İlhami BEKİR • Mustafa DUMAN
Bülent ERDEM • Şevket Kaan GÜNDOĞDU • Selâhattin HİLAV
İsmail KARA • Murat KORALTÜRK • Yasin MERAL
İbrahim ÖZTÜRKÇÜ • Kerim SADİ • Zafer TOPRAK
Erol ÜYEPAZARCI • M. Bülent VARLIK • Selim YAPICI

Bir "Kırk Kere Söylersen Gerçek Olur" Vakası Olarak "Dini Islah Beyannamesi" ve "Gerçeğin" Kaynağı*

A. Kıvanç ESEN**

Tek parti döneminde dinin devlet kontrolü altına alınmasına ilişkin tarih anlatılarında sıkça ele alınan konulardan biri, literatürde genellikle "Dini Islah Beyannamesi" olarak adlandırılan metindir.[1] Bizim bu makaledeki amacımız, met-

* Gotthard Jäschke'nin *Yeni Türkiye'de İslamlık* adlı kitabını bana önererek okumamı sağlayan, bu bağlamda makalenin ortaya çıkmasına vesile olan hocam Doç. Dr. Ahmet Kuyaş'a ve makalenin hazırlık aşamasındaki yardım ve desteklerinden dolayı arkadaşlarım Yrd. Dr. Efe Arık, Okay Deprem ve eşim Doğa Kılcıoğlu Esen'e teşekkürlerimi sunarım.

** Doktora öğrencisi, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Bölümü / kivancesen@gmail.com

1 Söz konusu metinde "muazzam Türk İnkılabı"nın gereği olarak dil, ahlak, hukuk, iktisat gibi "içtimai müesseseler"de "ilmileşme" ve "millileşme"ye yönelik reformların yapıldığı belirtildikten sonra, bu reformların din alanında da yapılması gerektiği kaydedilmiştir. Reformlar "ibadetin şekli", "ibadetin dili", "ibadetin sıfatı" ve "ibadetin fikriyatı" olmak üzere dört başlıkta toplanmış ve ilk olarak mabetlerin temiz, düzenli, ziyarete ve toplanmaya müsait bir hale getirilmesi gerektiği söylenmiştir. Bu bağlamda mabetlere sıralar ve elbiselikler konulmalı, içeriye temiz ayakkabılarla girilmesi desteklenmelidir. Daha sonra metinde ibadetin diliyle ilgili yapılması düşünülen düzenlemelere geçilmiştir. Bu düzenlemelere göre her şeyden önce ibadetin dili Türkçe olmalıdır. Dolayısıyla ayetler, dualar ve hutbeler Türkçeye tercüme edilmeli ve bu şekilde kullanılmalıdır. İbadetlerin güzel, coşkulu ve içten bir şekilde yapılması da son derece önemlidir. Bunun için, imam ve müezzinler makama uygun bir şekilde okuma yapacak şekilde yetiştirilmelidir. Ayrıca mabetlere çağdaş müzik ve müzik aletleri de girebilmelidir. Metinde hutbelerin basılı biçimlerinin de yeterli bulunmadığı ifade edilir. Hutbelerde önemli olan ilmi veya iktisadi fikirler değil, dini değerlerdir. Bunu verebilecek olanlar da "hitabete muktedir din feylesoflarıdır." Bu düzeydeki "feylesoflar"ı İlahiyat Fakültesi yetiştirecektir. Metin, İlahiyat Fakültesinin "vatana karşı borçlu olduğu medeni ve asri vazifeyi" ancak bu reformların

nin içeriğine ilişkin yorumları veya tartışmaları ele almak değil, metnin hazırlanması, adlandırılması ve bu sürecin iktidarla ilişkisi bağlamında literatürdeki yanlış genel kanının nasıl şekillendiğini göstermek ve bu yanlışın kaynağını ortaya çıkarmaktır. Literatürdeki genel kanıya göre, öncelikle, bahsedilen metin bir "beyanname", yani bir bildirgedir. İkinci olarak, bu "beyanname" Darülfünun İlahiyat Fakültesi hocalarından oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Üçüncü olarak, bu komisyon siyasal iktidar tarafından görevlendirilmiştir. Son olarak, "beyanname"nin gazetede yayınlanmasıyla ortaya çıkan kamuoyu tepkisi hükümetin geri adım atmasına ve "beyanname"nin rafa kaldırılmasına yol açmıştır. Bu iddialara cevap verebilmek için ilk olarak Dücane Cündioğlu'nun Türkçe ibadetle ilgili çalışmasına başvurmak gerekir.

İlgili literatürde "beyanname" olarak adlandırılan metin, esasında İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Müderrisin Meclisinde sunmak üzere hazırladığı bir layiha, yani bir tasarıdır. Cündioğlu'nun aslıyla beraber çevrimyazısını da aktardığı 11 Haziran 1928 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Ruzname-i Müzakerat" başlıklı belgeye göre İlahiyat Fakültesi Müderrisin Meclisi üyeleri "Terbiye Müderrisi İsmail Hakkı Bey'in Dini Islahat hakkındaki layihası"nı da içinde barındıran yedi başlık hakkında müzakerede bulunmak için 18 Haziran 1928 tarihinde toplanacaklardır.[2] Fakat Meclis bu tarihte toplanırsa da, meclis üyelerinin vefat eden İlahiyat Fakültesi Farisi Muallimi Nureddin Bey'in cenazesine katılmak üzere meclisi tatil etmelerinden dolayı, Baltacıoğlu'nun dini ıslahat hakkındaki layihası genişçe müzakere edilemez.[3] Yani ortada ne bir komisyon vardır ne de bu komisyonun hazırladığı "Dini Islah Beyannamesi". İslam dininde reform yapılmasını gerekli gören layiha, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun kendi inisiyatifiyle şekillenmiştir.[4] Peki ne olmuştur da kişisel inisiyatifle hazırlanmış bir layiha, İlahiyat Fakültesinde oluşturulmuş bir komisyon tarafından hazırlandığı öne sürülen "Dini Islah Beyannamesi"ne evrilmiştir? Bu sorunun cevabını verebilmek için öncelikle söz konusu layihanın çevrimyazısının aktarıldığı ilk yapıta bakmak gerekir.

Baltacıoğlu'nun dini ıslah hakkındaki layihasının çevrimyazısı ilk olarak, Osman Nuri Ergin'in birinci basımı 1943 senesinde yapılan *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eserinin beşinci cildinde verilmiştir.[5] "Layiha" yerine kimi zaman "rapor" kimi zaman da "mazbata" sözcüğünü kullanan Ergin, "mazbata"yı *Son Posta* gazetesinin 21 Haziran 1928 tarihli nüshasından aktardığını belirttikten sonra,

hayata geçirilmesiyle yerine getirebileceği belirtilerek son bulur. Bkz. Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, s.249-252.

[2] *A.g.e,* s.254.

[3] *A.g.e,* s.81-83.

[4] Nitekim Baltacıoğlu'nun kendisi de bu bilgiyi anılarında doğrular. Bunun için bkz. Haldun Özen, "Baltacıoğlu'nun 'Hayatım' Adlı Tefrikası Hakkında Ek Bilgiler", *Kebikeç,* No: 9, 2000, s.10-12.

[5] Osman N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi V,* Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1943, s.1639-1641.

Baltacıoğlu'nun 15 Mayıs 1928 tarihinde *Milli Mecmua*'nın dinde reform hakkındaki anketine verdiği cevapların üzerinde durur. Ergin'e göre "mazbata" ile Baltacıoğlu'nun ankete verdiği cevaplar arasındaki "ifade ve düşünüş şeklinin" benzerliği, "mazbata"nın Baltacıoğlu tarafından kaleme alındığını "açıkça" göstermektedir. Ergin, çalışmasını şöyle sürdürür:

> Gerek *Son Posta*'da gerekse *Milli Mecmua*'da bu türlü yazıların çıkması dindar ve muhafazakâr halk kütlesi arasında heyecanı, inkılâp taraftarları arasında da memnuniyeti mucip oldu. Her iki zümre de büyük bir inkılâbın arifesinde olduklarını sanıyorlardı.[6]

Ergin'e göre dini ıslah fikri halk arasındaki muhafazakar ve devrimci kesimler arasında yankı bulmuş ve bir tür "heyecan" ve "memnuniyet"e sebep olmuştur. Fakat Ergin, dile getirdiği bu "heyecan" ve "memnuniyet"in fiiliyatta nasıl tezahür ettiğini açımlama ve bu savını herhangi bir kaynağa dayandırma gereği duymaz. Ergin, *Son Posta*'da çıkan haberden sonra, ne bu gazetede ne diğer gazetelerde konuya ilişkin başka bir habere rastlanılmadığını söyler.[7] Anlaşılan o ki Ergin'in bahsettiği "heyecan" ve "memnuniyet" sadece bir gün sürmüş, "mazbata" bir anda kamuoyunun gündemine girmiş, aynı hızla da çıkmıştır.

Baltacıoğlu'nun dinde reform hakkındaki ankete verdiği cevaplardan ve "mazbata"nın basına yansımasından sonra oluştuğu söylenen "heyecan" konusunu makalenin ileriki aşamalarında ele almak kaydıyla şimdilik bir kenara bırakırsak, Ergin'in çalışmasında üzerinde durulması gereken bir diğer konu "mazbata"nın yazarı hakkında yapılan tartışmadır. Bu tartışmada Ergin, "mazbata"nın yazarını doğru tespit etmiştir. Fakat nedendir bilinmez, "Dini Islah Beyannamesi" literatürünü oluşturan yapıtların neredeyse hiçbirinde Ergin'in bu tespitine yer verilmemiş, "beyanname"yi İlahiyat Fakültesi hocalarından oluşan bir komisyonun hazırladığı öne sürülmüştür. Bu bağlamda literatürde en fazla kaynak gösterilen yapıt Gotthard Jäschke'nin *Yeni Türkiye'de İslamlık* adlı kitabıdır.

Jäschke, Ergin'den farklı olarak, "beyanname"nin İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarının üyesi olduğu bir komisyonca hazırlandığını söyler.[8] Bu noktada Ergin'den farklılaşan Jäschke, reform planı yüzünden "müthiş bir heyecan" doğduğunu söyleyerek Ergin ile yakınlaşır. Fakat Jäschke'ye göre bu "müthiş heyecan", hükümeti "beyanname"yi "inkara ve komisyonu dağıtmaya mecbur" etmiştir.[9] Dolayısıyla Jäschke'nin konuya Ergin'den farklı bir boyut kattığı söylenebilir. Ergin'in anlatısında, kamuoyunun heyecanlanmasının hiçbir sonucu olmamıştır. Halbuki Jäschke'ye göre tek parti iktidarı bu heyecan sonucunda "beyanname"yi hazırlayan komisyonu dağıtmıştır.

---

[6] *A.g.e,* s.1644.
[7] *A.g.e,* s.1642.
[8] Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık,* Çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s.40.
[9] *A.g.e,* s.42.

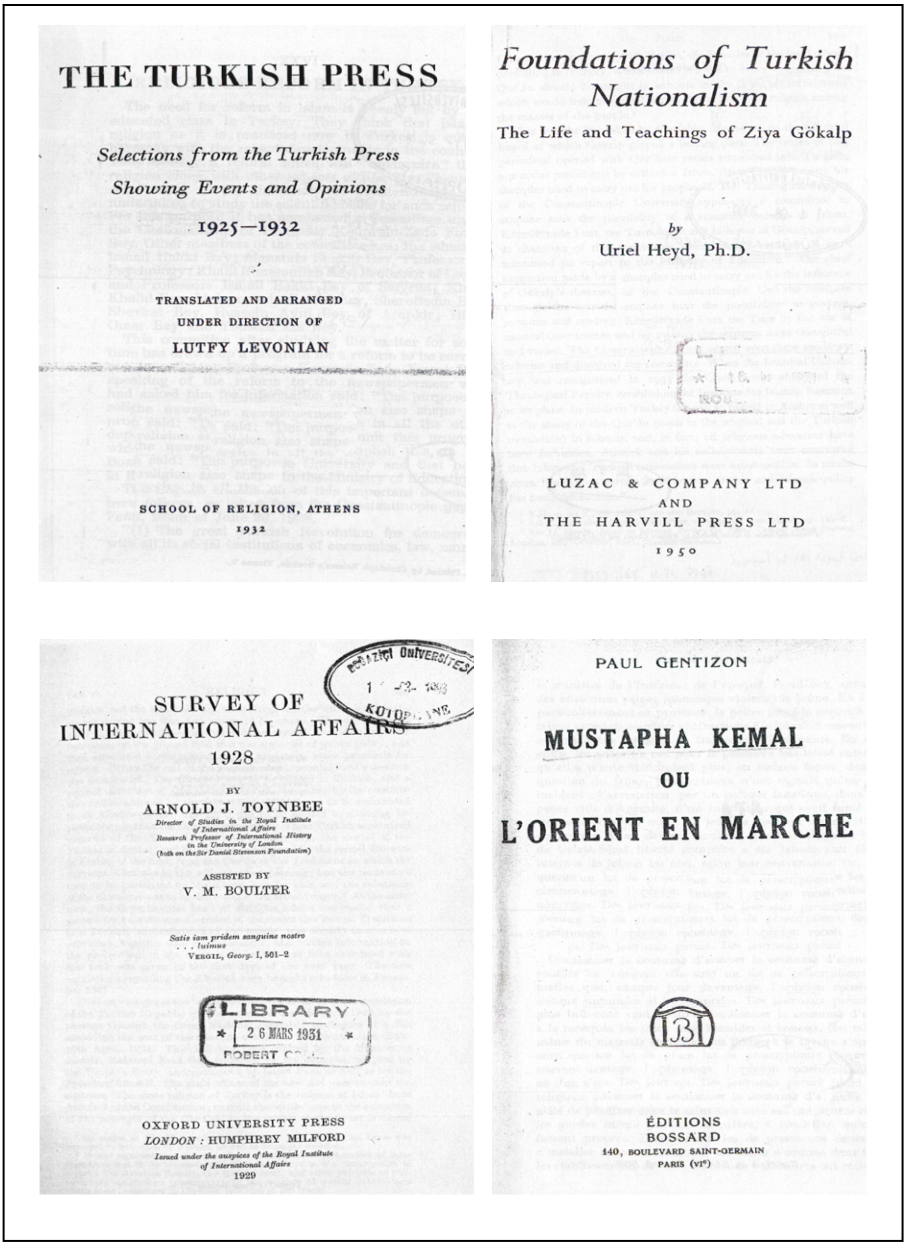
THE TURKISH PRESS

Selections from the Turkish Press

Showing Events and Opinions

1925—1932

TRANSLATED AND ARRANGED
UNDER DIRECTION OF
LUTFY LEVONIAN

SCHOOL OF RELIGION, ATHENS
1932

Foundations of Turkish Nationalism

The Life and Teachings of Ziya Gökalp

by

Uriel Heyd, Ph.D.

LUZAC & COMPANY LTD
AND
THE HARVILL PRESS LTD
1950

SURVEY OF
INTERNATIONAL AFFAIRS
1928

BY
ARNOLD J. TOYNBEE
Director of Studies in the Royal Institute of International Affairs
Research Professor of International History in the University of London
(both on the Sir Daniel Stevenson Foundation)

ASSISTED BY
V. M. BOULTER

Satis iam pridem sanguine nostro ... luimus
VERGIL, *Georg.* I, 501–2

OXFORD UNIVERSITY PRESS
LONDON : HUMPHREY MILFORD
Issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs
1929

LIBRARY
26 MARS 1931
ROBERT C...

PAUL GENTIZON

MUSTAPHA KEMAL
OU
L'ORIENT EN MARCHE

ÉDITIONS
BOSSARD
140, BOULEVARD SAINT-GERMAIN
PARIS (VIe)

Jäschke'nin yarım asırdan uzun bir zaman önce dile getirmiş olduğu bu savlar neredeyse hiçbir sorgulamaya tabi tutulmadan günümüze kadar literatürdeki yerini korumuştur.[10] Dahası birçok sosyal bilimci Jäschke'nin savlarının üzerine

[10] Jäschke'nin konuyla ilgili savlarının tekrar edildiği son yapıtlardan biri Eylül 2011 tarihlidir. Bkz. Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik / ABD-Fransa-Türkiye,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011. Kuru, konuyla ilgili Jäschke'yi değil, Muhammed R.

eklemeler yapmış ve gerçeklikten oldukça uzak bir "Dini Islah Beyannamesi" olgusunun ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Örneğin Sibel Özbudun ve Reşat Kasaba, Jäschke'nin savlarından hareketle konuyla ilgili şunları söylemişlerdir:

> Cumhuriyet devletinin dini denetim altına alma girişimi, en çarpıcı örneğini 1928 yılı 20 Haziranında İ.Ü. İlahiyat Fakültesi'nden bir uzmanlar komisyonunun hazırladığı, ancak uyandırdığı tepkiler nedeniyle hükümet tarafından inkar edilen 'Dini Islah Beyannamesi'nde bulmaktadır.[11]

> [Reformlar konusundaki] Bir başka örnek de Türk hükümetinin İslam dininde reform ve modernleşme sorununu incelemek üzere 1928'de bir kurulu görevlendirmesidir. Kurul, hazırladığı raporda 'Ahlak ve iktisadi hayat gibi, dini hayatın da ilmi esaslara göre ıslah edilmesi gerektiği' görüşünü bildiriyordu. Ayrıca sıraların ve vestiyerlerin bulunduğu temiz ve düzgün camilere gerek olduğu ve insanların camilere temiz ayakkabılarla girmesinin sağlanması gibi tavsiyelerde bulunuyordu.[12]

Görüldüğü gibi Özbudun ve Kasaba'nın anlatısında "Dini Islah Beyannamesi" doğrudan doğruya siyasal iktidarın bir projesidir. Bu noktada Yasin Aktay da Özbudun ve Kasaba ile aynı fikirdedir, yalnız Aktay işi daha da ileri götürmüştür. Aktay'a göre İlahiyat Fakültesinin 1920'li ve 30'lu yıllardaki en önemli faaliyetlerinden biri *Fakülte Mecmuası*, diğeri ise "dinde reform bildirisi"dir. Yazar *Fakülte Mecmuası*'nı ele aldıktan sonra rotasını "dinde reform bildirisi"ne çevirmiş ve şunları söylemiştir:

> Ancak biz bu konuda, özellikle yukarıda, fakültenin ikinci önemli faaliyeti olarak kaydettiğimiz din reformu bildirisini İlahiyat Fakültesi hocalarının imzalamış olmasına bakarak, en azından, Darülfünunun diğer birimlerine nispetle İlahiyat Fakültesinin, inkılap hassasiyetine daha fazla sahip olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sözkonusu din bildirisini hocaların veya fakültenin onayına sunmak, bir çeşit itaat testini temsil ediyordu ve bunun yaptırabilmesi demek, dinin artık bir sorun olmaktan tamamen çıkarılması anlamına geliyordu. Ama bir anlamda da devlet, kendi gücünü de test etmiş oluyordu. Çünkü bildirinin içeriği, İslam itikatlarına derinden bağlı halk kitlelerinin son derece hassas oldukları konulardaki hoşgörülebilir

Feroze'un bir çalışmasını kaynak göstermiştir. Feroze'un bu çalışmasına baktığımızda konumuz olan "din reformu" ile ilgili bilgilerin tamamına yakınının Jäschke'nin *Der Islam In Der Neuen Türkei (Yeni Türkiye'de İslamlık)* adlı kitabından alıntılandığı görürüz. Bkz. Muhammed R. Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık", *Türkiye'de İslam ve Laiklik,* İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.25-27.

[11] Sibel Özbudun, *Ayinden Törene / Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri,* Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1997, s.133.

[12] Reşat Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.21. Kasaba, bu savını Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey* adlı çalışmasına dayandırır. Lewis, ilgili bölümde en fazla Jäschke'den yararlanmıştır. Bu çalışma için bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* Oxford University Press, New York, 1968, s.412-416.

sınırları oldukça aşan teklifler içeriyordu. Bu tekliflerin bu işlemden geçmesi, merkeziyetçi devlet iradesinin hem bilim veya din adamlarına hem de kitlelere karşı en önemli gövde gösterisi niteliği taşımıştır.[13]

Görüldüğü gibi Aktay da "bildiri"yi ortaya çıkaran iradenin bizzat siyasal iktidar tarafından gösterilmiş olduğunu kaydetmiştir. Hatta o kadar ki Aktay'ın anlatısında "bildiri"nin bizzat "merkeziyetçi devlet" tarafından yazıldığı, İlahiyat Fakültesi hocalarından sadece bir tür icazet alınmak istendiği ve bu yolla hocaların rejime bağlılıklarının da test edildiği öne sürülmüştür. Aynı savın Şerif Mardin'deki izdüşümü ise şöyledir:

> ...Aklımıza bu konuda hemen gelen bir soru Cumhuriyetin nasıl oluyor da ideolojik kalıplarını köylere kadar gönderip onları rakip birer ideoloji olarak dinin karşısına çıkarmadığıdır. Bunun önemli bir yönü bizzat ümmet hissinin Cumhuriyet devrinde din meselelerinde gücünü kaybetmiş olmamasıdır. Cumhuriyet bile zaman zaman bu ümmet ideolojisinin kendinden daha kuvvetli olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. 1928 yılında, Prof. Fuat Köprülü'nün dinin gelişimini bir nevi din bilimi merkezi

DIE WELT DES ISLAMS
THE WORLD OF ISLAM • LE MONDE DE L'ISLAM
INTERNATIONALE ZEITSCHRIFT FÜR DIE ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DES ISLAMS, BESONDERS IN DER GEGENWART • INTERNATIONAL JOURNAL FOR THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY ISLAM • REVUE INTERNATIONALE POUR L'EVOLUTION HISTORIQUE DE L'ISLAM MODERNE
N. S. VOL. I, NR. 1—2

DER ISLAM
IN DER NEUEN TÜRKEI
EINE RECHTSGESCHICHTLICHE UNTERSUCHUNG
VON
GOTTHARD JÄSCHKE

LEIDEN
E. J. BRILL
1951

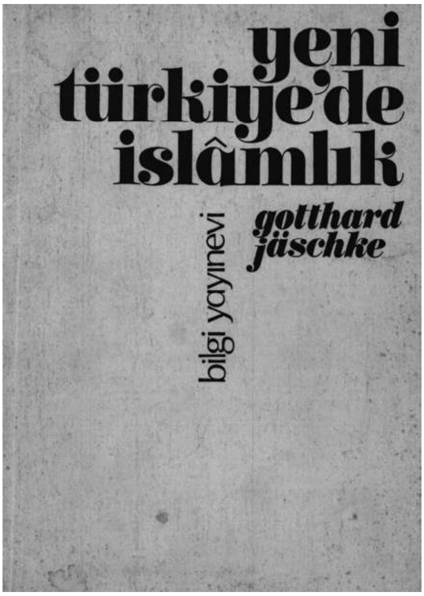

[13] Yasin Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı / İslam Protestanlığı ve Alevilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.185. Kitabın bu bölümündeki dipnotların yanlış verilmesinden dolayı tam olarak emin olamasak da Aktay'ın yukarıda alıntıladığımız savlarını Hasan Hüseyin Ceylan'ın *Cumhuriyet Dönemi Din/Devlet İlişkileri II* adlı kitabına dayandırdığını söyleyebiliriz. Bu kitabın konumuzla ilgili bölümlerinde Ceylan, en fazla Jäschke'den alıntı yapmıştır. Bkz. Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri II*, Rehber Yayınları, Ankara, 1991, s.154-157.

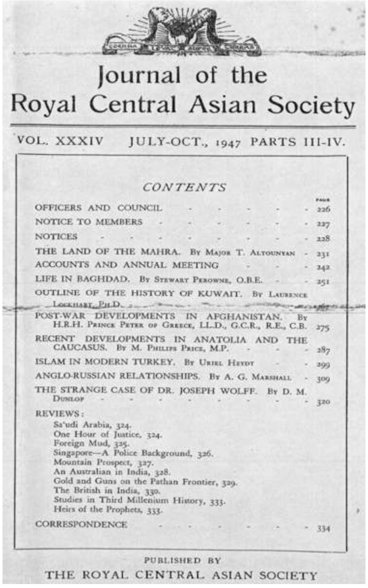

Journal of the
Royal Central Asian Society

VOL. XXXIV JULY-OCT., 1947 PARTS III-IV.

CONTENTS

	PAGE
OFFICERS AND COUNCIL	226
NOTICE TO MEMBERS	227
NOTICES	228
THE LAND OF THE MAHRA. By Major T. Altounyan	231
ACCOUNTS AND ANNUAL MEETING	242
LIFE IN BAGHDAD. By Stewart Perowne, O.B.E.	251
OUTLINE OF THE HISTORY OF KUWAIT. By Laurence Lockhart, Ph.D.	[illegible]
POST-WAR DEVELOPMENTS IN AFGHANISTAN. By H.R.H. Prince Peter of Greece, LL.D., G.C.R., R.E., C.B.	275
RECENT DEVELOPMENTS IN ANATOLIA AND THE CAUCASUS. By M. Philips Price, M.P.	287
ISLAM IN MODERN TURKEY. By Uriel Heydt	299
ANGLO-RUSSIAN RELATIONSHIPS. By A. G. Marshall	309
THE STRANGE CASE OF DR. JOSEPH WOLFF. By D. M. Dunlop	320

REVIEWS:
Sa'udi Arabia, 324.
One Hour of Justice, 324.
Foreign Mud, 325.
Singapore—A Police Background, 326.
Mountain Prospect, 327.
An Australian in India, 328.
Gold and Guns on the Pathan Frontier, 329.
The British in India, 330.
Studies in Third Millenium History, 333.
Heirs of the Prophets, 333.

CORRESPONDENCE - 334

PUBLISHED BY
THE ROYAL CENTRAL ASIAN SOCIETY

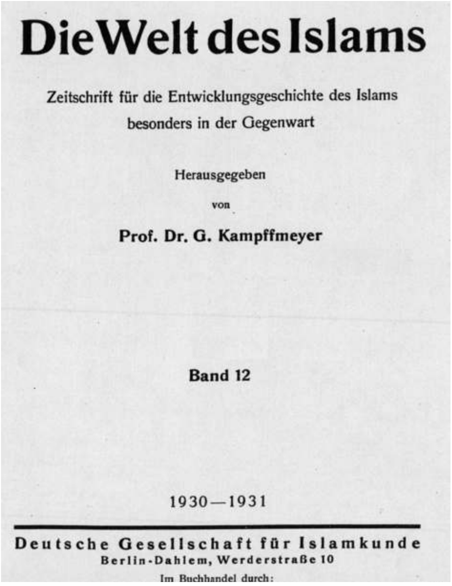

Die Welt des Islams

Zeitschrift für die Entwicklungsgeschichte des Islams
besonders in der Gegenwart

Herausgegeben
von
Prof. Dr. G. Kampffmeyer

Band 12

1930—1931

Deutsche Gesellschaft für Islamkunde
Berlin-Dahlem, Werderstraße 10
Im Buchhandel durch:

olarak işleyecek olan İlahiyat Fakültesine bağlamaya çalışması kamuoyunun (= ümmetin) mukavemeti karşısında terkedilmişti. Devlet bundan sonra dini bilimsel çabalarla şekillendirmekten vazgeçti.[14]

Görüldüğü gibi Mardin, "beyanname"nin sorumluluğunu Fuat Köprülü başkanlığındaki İlahiyat Fakültesi'ne yüklemiş ve Jäschke'deki "müthiş heyecan" "kamuoyunun (=ümmetin) mukavemeti"ne dönüştürmüştür. Fakat Mardin, bahsettiği bu "mukavemetin" nasıl gerçekleştirildiğine dair herhangi bir bilgi vermez.

Bu tür örnekler tahmin edilebileceği gibi epey çoğaltılabilir.[15] Sonuç olarak konuyla ilgilenen sosyal bilimcilerin her biri var olan duvara bir tuğla daha eklemiş ve böylelikle "Dini Islah Beyannamesi" adıyla kocaman bir yapı ortaya çıkıvermiştir. Peki böyle bir yapının ortaya çıkmasının ilk sorumlusu kimdir? Şimdiye kadar söylediklerimiz neticesinde sorunun cevabı olarak "Gotthard Jäschke" ismi üzerinde durulabilir; fakat bu cevap gerçeği yansıtmaktan oldukça uzak olacaktır. Sorduğumuz soruya tatmin edici bir cevap verebilmek için Jäschke'nin *Yeni Türkiye'de İslamlık* adlı kitabının Almanca aslına bakmak gerekir.

Jäschke'nin adı geçen kitabını Türkçe baskısından okuyanlar, yazarın "Dini Islah Beyannamesi"ne ilişkin savlarını herhangi bir kaynağa dayandırdığını gö-

[14] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.108, 109. Mardin alıntıladığımız paragrafta Jäschke'yi referans göstermiştir.

[15] Bu yapıtlarda "Dini Islah Beyannamesi" doğrudan sorunsallaştırılmaz, sadece dinde reform konusu çerçevesinde "beyanname"ye değinilir. Doğrudan "beyanname"nin sorunsallaştırıldığı bir çalışma için bkz. Salih Ural, "1928 'Dini Islah Beyannamesi' ve Kemalizmin Laiklik Anlayışı Üzerine Tartışma- Değerlendirme", *Saçak,* No: 4, 1984, s.17-38.

remezler. Zira kitabın Türkçe baskısında, asıl baskıda bulunan dipnotların büyük bir çoğunluğu çevrilmemiştir.[16] Halbuki Jäschke, "Dini Islah Beyannamesi" ile ilgili savlarını kitabın asıl baskısında dört kaynağa dayandırmıştır.[17] Bu kaynakların ilki Jäschke'nin *Die Welt des Islams*'da yayınladığı kendi makalelerinden biridir. Jäschke, bu makalede konumuzla ilgili olarak sadece dönemin İstanbul Üniversitesi Rektörü Neşet Ömer'in "Dini Islah Beyannamesi" ile ilgili söylentileri yalanladığını belirtmiş ve bir kitaba atıfta bulunmuştur.[18] Bu kitap aynı zamanda Jäschke'nin konumuz olan *Der Islam inder neuen Turkei* kitabındaki "beyanname" ile ilgili atıf yaptığı ikinci kaynaktır. Söz konusu kitap Paul Gentizon'nun *Mustapha Kemal ou L'orient en Marche* adlı çalışmasıdır. Gentizon, bu çalışmasında "Dini Islah Beyannamesi"nin sadece özetini vermekle yetinmiş ve buradan yola çıkarak "Belki yakın gelecekte bir gün İstanbul veya Ankara'daki bir Müslümanın, aynı bir Hristiyanın kiliseye girdiği gibi camiye girdiği (...) görülebilecek" demiştir.[19] Jäschke'nin konuyla ilgili üçüncü kaynağı olan Arnold J. Toynbee'nin hazırladığı *Survey of International Affairs*'de ise kamuoyunda Mustafa Kemal'in konuya yaklaşımına ilişkin birtakım dedikoduların dolandığı bilgisi dışında özgün bir bilgi bulmak mümkün değildir. Bu dedikodulara göre Mustafa Kemal, "beyanname"nin yayınlanması için henüz koşulların yeterince olgunlaşmadığını düşünmektedir.[20]Dördüncü kaynak olan Uriel Heyd'in *Fondations of Turkish Nationalism The Life and Teaching of Ziya Gökalp* adlı kitabında ise şöyle bir ifadeye rastlarız: "Hükümet bu derece ılımlı reformları bile kabul etmemiş ve komisyonu dağıtmıştır."[21] Heyd, bu savını iki kaynağa dayandırmıştır. Bunlardan ilki yine kendine ait olan bir makaledir. Bu makaleye baktığımızda konuyla ilgili farklı bir veri bulmak mümkün olmamıştır.[22] Heyd'in referans gösterdiği ikinci kaynak Lutfy Levonian'ın 1925-32 yılları arasında Türkiye basınında çıkmış önemli makaleleri derlendiği, *The Turkish Press / Selections from the Turkish Press Showing Events and Opinions* adlı kitabıdır. Levonian, "Dini Islah Beyannamesi" ile

---

[16] Hangi dipnotların çevrilip hangilerinin çevrilmediği karışık bir konudur. İlk bakışta sadece doğrudan alıntılarda dipnot gösterildiği zannedilse de kitap biraz daha dikkatli incelendiğinde doğrudan alıntıların da bir kısmının dipnot olarak gösterilmediği fark edilecektir. Örnek vermek gerekirse Jäschke, ezanın Türkçeleştirilmiş halini *Milliyet* gazetesi ve *Oriente Moderno* dergisinden doğrudan alıntılamıştır, fakat kitabın Türkçe baskısının ilgili yerinde bu bağlamda herhangi bir dipnot bulunmamaktadır. Bunun için bkz. Gotthard Jäschke, *Der Islam In Der Neuen Türkei,* E. J. Brill, Leiden, 1951, s.75.

[17] *A.g.e,* s.103.

[18] Gotthard Jäschke, "Die Türkei seit dem Weltkriege II", *Die Welt des Islams,* No: 12, 1930-31, s.49.

[19] "Peut-être verra-t-on bientôt un musulman de Stamboul ou d'Angora s'en aller à la mosquée comme un chrétien à l'église, (…)". Çeviri bana aittir. Paul Gentizon, *Mustapha Kemal ou L'Orient en Marche,* Editions Bossard, Paris, 1929, s.282.

[20] Arnold J. Toynbee, "The Westernization Movement (1926-28)", *Survey of International Affairs 1928,* Oxford University Press, London, 1929, s.208.

[21] Uriel Heyd, *Fondations of Turkish Nationalism / The Life and Teaching of Ziya Gökalp,* Luzac & Company and The Harvill Pres, London, 1950, s.103.

[22] Uriel Heyd, "Islam in Modern Turkey", *Royal Central Asian Journal,* No: 34, London, 1947, s.299-308.

ilgili *Vakit*'te yer alan haberi olduğu gibi İngilizceye çevirmiş ve yazının sonuna bir editör notu koymayı da ihmal etmemiştir. Bu notta, "Sonradan bu reform prematüre bulunmuş ve komite çabucak dağıtılmıştır" yazmaktadır.[23] Anlaşılan o ki Levonian, Toynbee'nin bahsettiği dedikodulardan etkilenmiş ve bunlara bir de "komitenin çabucak dağıtıldığı" savını eklemiştir. Heyd de Levonian'ın dedikodulardan yola çıkarak oluşturduğu bu savı sorgulamadan kabul etmiş ve biraz değiştirerek çalışmasına dahil etmiştir. Daha sonra devreye Jäschke girecek ve komitenin dağıtıldığına yönelik savları, kamuoyunda oluştuğunu varsaydığı "müthiş heyecan" ile gerekçelendirecektir.[24]

Peki makalemizin başında Osman Nuri Ergin'in çalışmasında da gördüğümüz bu "heyecan" somut olarak nasıl cereyan etmiştir? Hükümete protesto telgrafları mı çekilmiştir, yoksa halk arasında dini reforma karşı gösteriler mi tertip edilmiştir? Tam olarak "heyecan" kelimesini kullanmasa dahi, "layiha"nın basına yansımasından sonra oluşan çeşitli duygulanımlardan ilk bahseden yazar Halide Edip'tir. 1929 senesinde kaleme aldığı makalesinde Edip, "Üniversite profesörlerinin İslamda zaman zaman yeni ibadet biçimleri önerme teşebbüsleri[nin] derin bir memnuniyetsizlikle karşılaşmış" olduğunu söylemiştir.[25] Daha öncede belirttiğimiz gibi Edip'ten sonra benzer açıklamaları Ergin ve Jäschke de yapacaktır. Bu üç yazarın ortak bir noktası daha vardır, o da layihanın basına yansımasından sonra oluştuğunu varsaydıkları "heyecan"ı somut olaylar üzerinden gösterememiş olmalarıdır. Öyle anlaşılıyor ki Toynbee'nin bahsettiği dedikodular burada da devreye girmiştir. Buna göre Edip, Ergin ve Jäschke ortalıkta dönen dedikoduları "heyecan", "memnuniyet" ve "memnuniyetsizlik" gibi duygulanımlar çerçevesinde anlamlandırmışlardır.

Sonuç olarak bütün bunlardan sonra, Darülfünun İlahiyat Fakültesi hocalarından oluşan, hükümet tarafından görevlendirilmiş bir komisyonun hazırladığı, fakat basına yansımasından sonra doğan "heyecan" sonucunda inkar edilmek zorunda kalan bir "Dini Islah Beyannamesi" olgusu ortaya çıkmıştır. Jäschke'ye referansla yazan sosyal bilimciler de bu savları tekrar ederek ve hatta küçük eklemelerle yeni üretimler meydana getirerek "Dini Islah Beyannamesi gerçekliğini" pekiştirmişlerdir. Bu olgusal "gerçeğin" temel kaynağı da yanlış aksettirilmiş bir gazete haberi ve bu haber sonrası ortalıkta dolaşan dedikodulardır.

---

[23] Lutfy Levonian, *The Turkish Press / Selections from the Turkish Press Showing Events and Opinions,* School of Religion, Athens, 1932, s.126.

[24] Jäschke (1972), *a.g.e*, s.42.

[25] Halide Edip, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", *Türkiye Günlüğü*, Çev: Mehmet Özden, No: 37, Kasım- Aralık 1995, s.123.

Kaynakça

Aktay, Yasin, *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı / İslam Protestanlığı ve Alevilik,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri II*, Ankara: Rehber Yayınları, 1991.

Cündioğlu, Dücane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I,* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.

Edip, Halide, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", Çev. Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü* 37 (Kasım-Aralık 1995): 118-126.

Ergin, Osman N., *Türkiye Maarif Tarihi V,* İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1943.

Feroz, Muhammed R., "Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995: 23-40.

Gentızon, Paul, *Mustapha Kemal Ou L'orient En Marche*, Paris: Editions Bossard, 1929.

Heyd, Uriel, "Islam in Modern Turkey", *Royal Central Asian Journal* No: 34 (July-October 1947): 299-308.

Heyd, Uriel, *Fondations of Turkish Nationalism / The Life And Teaching Of Ziya Gökalp,* London: Luzac & Company and the Harvill Press, 1950.

Jaschke, Gotthard, "Die Türkei Seit Dem Weltkriege II", *Die Welt Des Islams* 12 (1930-31): 1-50.

Jaschke, Gotthard, *Der Islam In Der Neuen Türkei*, Leiden: E. J. Brill, 1951.

Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Çev: Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.

Kasaba, Reşat, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998: 12-28.

Kuru, Ahmet T., *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik / ABD-Fransa-Türkiye,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Levonian, Lutfy, *The Turkish Press / Selections From The Turkish Press Showing Events And Opinions*, Athens: School of Religion, 1932.

Lewis, Bernard, *The Emergence Of Modern Turkey,* New York: Oxford University Press, 1968.

Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

Özbudun, Sibel, *Ayinden Törene / Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997.

Özen, Haldun, "Baltacıoğlu'nun 'Hayatım' Adlı Tefrikası Hakkında Ek Bilgiler", *Kebikeç* 9 (2000): 5-33.

Toynbee, Arnold J., "The Westernization Movement (1926-28)", *Survey Of International Affairs 1928*, London: Oxford University Press, 1929: 188-234.

Ural, Salih, "1928 'Dini Islah Beyannamesi' ve Kemalizmin Laiklik Anlayışı Üzerine Tartışma- Değerlendirme", *Saçak* 4 (1984): 17-38.

Öz: Bu makale, ilgili literatürde genellikle İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi hocalarının oluşturduğu bir komisyonca hazırlandığı öne sürülen ve "Dini Islah Beyannamesi" olarak adlandırılan metnin, aslında İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Müderrisin Meclisi'nde sunulmak üzere İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından hazırlanan bir layiha olduğu gerçeğini hatırlatarak başlıyor. Daha sonra Baltacıoğlu'nun kişisel inisiyatifiyle hazırlamış olduğu bu layihanın, nasıl olup da "Dini Islah Beyannamesi"ne evirilmiş olduğu sorunsallaştırılıyor. Bu bağlamda yürüttüğümüz tartışma, literatürde söz konusu layiha ile ilgili çalışmalarda en fazla referans gösterilen yapıt olan Gotthard Jäschke'nin *Yeni Türkiye'de İslamlık* adlı

kitabından hareketle, konuya ilişkin tarih yazımında yapılan hataların yeniden üretim dizgesini ortaya koymayı hedefliyor.

Anahtar Sözcükler: Dini Islah Beyannamesi, layiha, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*

"If You Say Something Forty Times It Becomes Real": *The Declaration of Reform in Religion (1928) and the Source of "Reality"*

Abstract: This article starts by reminding that the document entitled "The Declaration of Reform in Religion" is, in fact, not a declaration but a report and not written, as usually claimed, by a committee of experts from the Theological Faculty at the University of Istanbul but by İsmail Hakkı Baltacıoğlu to be presented to the Faculty Council of Theology. Then we problematize how Baltacıoğlu's report, which he had prepared on his own initiative, has been transformed into "The Declaration of Reform in Religion." In this context we aim to show the sources of those historiographical mistakes and their reproduction process by discussing the statements in *Der Islam In Der Neuen Türkei* written by Gotthard Jäschke, the main source of reference related with the subject in the literature.

Key Words: Declaration of Reform in Religion, report, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Gotthard Jäschke, *Der Islam In Der Neuen Türkei*

ISSN 1300-5316

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI

Researches in Turkic Languages
Studien zu den Türksprachen
Исследования по тюркским языкам
Études sur les langues turques
突 厥 语 言 研 究

Volume 25 / 25.Cilt
Number 1 / 1.Sayı

Festschrift für Uwe Bläsing anläßlich seines 60. Geburtstags

60. Doğum Yılı Dolayısıyla Uwe Bläsing Armağanı

Summer / Yaz 2015
Göttingen - İstanbul

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyasında Devlet ve Din

Ömer OBUZ*
Kemal YAKUT**

I. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Kısa Yaşam Öyküsü

Osmanlı/Türk toplumunun yaşadığı önemli dönüşümlere tanıklık eden, ayrıca düşünceleriyle bu dönüşümleri yönlendirmeye çalışan Baltacıoğlu[1], 12 Mart 1887 yılında İstanbul Cihangir'de dünyaya geldi. (*Emekli Sandığı Arşivi*, No: MO067624; Baltacıoğlu, 1998:1,2). Baltacıoğlu'nun kişiliğinin oluşmasında babası ile annesinin rollerinin dışında (Baltacıoğlu, 24 Eylül 1936: 14,15; 8 Bir. Teşrin 1936: 14, 15) Türk düşünce tarihinde önemli bir yeri olan Ziya Gökalp'in de etkisi bir hayli fazladır. Avrupa'dan da E. Durkheim, H. Bergson ve J. J. Rousseau düşünce dünyasının şekillenmesinde izi olan kişilerdir.

1903 yılında Vefa İdadisi'ni bitiren ve ertesi yıl Darülfünun'un Ulumu Tabiiye (Fen) şubesine girerek eğitim serüvenini 1908'de noktalayan (K. Aytaç, Mayıs 1978: 4) Baltacıoğlu açısından 1910 yılı hayatının önemli safhalarından biridir. Bu tarihte Maarif Nezareti'nin onayıyla Avrupa'ya elişleri ve pedagoji konusunda incelemelerde bulunmak üzere gönderilir. Fransa, İngiltere, Almanya, Belçika, İsviçre'de yaptığı incelemeler ile buradaki eğitim ortamını yakından tanıma fırsatı bulur (Baltacıoğlu, 1998: 99-155). 1911 yılında yurda döner ve

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
** Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Bu çalışma Anadolu Üniversitesi BAP Komisyonunca kabul edilen 1105E094 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.
[1] Çalışmada bir bütünlük olması adına İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na yaptığımız her atıfı "Baltacıoğlu" şeklinde yaptık.

İ. Hakkı Baltacıoğlu
İstanbul, 1881

ardından da çok çeşitli kurumlarda görev alır. Darülfünun'da öğretim üyeliği, dekanlık ve rektörlük yapan, 1933 yılında ise Darülfünun reformu kapsamında, üniversiteden ayrılmak zorunda kalan (Baltacıoğlu, 30 İlk Teşrin 1941: 14) Baltacıoğlu'nun hayatındaki önemli kırılmalardan biri olan bu durum; onun ölümüne kadar yayınlayacağı *Yeni Adam*'ın doğmasına vesile olur.

İkinci Meşrutiyet yıllarında aktif bir biçimde siyasetin içerisinde göremediğimiz Baltacıoğlu'nun yine de dönemin paradigması olan milliyetçiliğe, toplumculuğa ve halkçılığa yaklaşımı ile İttihatçılara yakın olduğu, ancak doğrudan bir politik kimlik/tavır sergilemediği açıktı (Kaçmazoğlu, Ağustos, Eylül, Ekim, 2001:202). Siyasetle doğrudan ilişkisi ise 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na girmesiyle oldu ve partinin İstanbul il başkanlığı görevini kısa bir süre yürüttü (Son Posta, 31 Ağustos 1930: 3). 1930'larda iktidar çevresinden uzaklaştırılan Baltacıoğlu, 1940'lara gelindiğinde her zaman kendisini ruhen mensubu olarak saydığı Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile yakınlaştı. Ardından da 1 Mart 1943 tarihinde Afyon (*Emekli Sandığı Arşivi*, No: MO 067624), 1946-1950 yılları arasında da Kırşehir CHP milletvekilli olarak iki dönem parlamentoda yer aldı. Baltacıoğlu, 1 Nisan 1978'de Ankara'da vefat etti (Orkun, Nisan 1983: 3)[2]

Yoğun altüst oluşların ve fikri mücadelelerin ortasında şekillenen bu uzun hayat serüveni içerisinde Kemalizm'e bağlı bir yaklaşım içerisinde oldu. Keza 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte dönemin pek çok ismi, resmi ideoloji olarak yükselmeye başlayan, 1930'larda konumunu sağlamlaştıran Kemalizm'in destekçisi olma noktasında hevesli bir tutum içerisine girdi. Kemalizm ve öngördüğü programa doğrudan muhalif olanlar ise sahanın dışına itilmiş, itibarsızlaştırılmıştı. Bununla birlikte Kemalizm çatısı altında konumlanma gayreti taşıyanlar arasında da fikri yönden farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Bu isimlerden biri de hiç kuşkusuz Baltacıoğlu'dur. Onun Kemalizm'i anlamlandırma uğraşında belirgin düşüncesi gelenek temellidir. Nitekim Altı İlkeyi Türk politik geleneklerinden başka bir şey olmadığı şeklinde değerlendirmiş (Baltacıoğlu, 22 Temmuz 1943: 2), Türkiye için de en olumlu rejim olarak Ke-

[2] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun yaşam öyküsüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Obuz, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyası,* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir : 2015, s. 12-57.

malizm'i görmüş ve Kemalizm'in Türk toplumuna uygun olduğunu söylemiştir (Baltacıoğlu, 1973: 52).

II. Düşünce Dünyasına Yön Veren Temel Kavramlar

Görenek Düşmanlığından Gelenek Fetişizmine

Baltacıoğlu, Kemalist modernleşme içerisinde gelenek/anane kavramına yüklediği anlam ile kendine özgü bir konum elde etmiştir. Sıkı bir Kemalist olan Baltacıoğlu, düşüncelerini sistemleştirirken daha ziyade gelenek kavramını kullanmayı tercih etti ve geleneklerin devrimlere tehdit olarak değerlendirilmemesi gerektiğini düşündü. Türk milliyetçiliğine yönelik sarsılmaz bağlılığı etrafında Türkiye'de "Batılılaşma"ya doğru yönelimin yıkımla sonuçlanacağını varsayarak, üstelik bundan müthiş derecede ürkerek modernleşmenin en basit söylemiyle geleneklerin, yani Türklüğün temel değerlerinin ihmal edilmeden gerçekleştirilmesi gereğini işledi. Bu bakımdan gelenekleri modernleşme serüveninde yaşanabilecek her türlü dejenerasyona karşı bir emniyet supabı olarak değerlendirdi.

Gelenek ile muhafazakârlık kavramlarının farklı olduğunu düşünen Baltacıoğlu, bir milleti millet yapan değer olarak gördüğü geleneklere bağlı kalınmasını gelenekçilik, zaman içerisinde değişen, değişmek zorunda kalan ölü örflere bağlılığı ise "muhafazakârlık" olarak tanımlar. Dolayısıyla gelenek savunucularının muhafazakâr olarak nitelendirilmelerini doğru bulmaz (Baltacıoğlu, 1972: 37). Ona göre geleneklerin temel özelliği, değişmemesi, yani tüm zamanlarda canlı ve kuvvetli kalmasıdır. Dilde yapılan birçok yeniliğe rağmen dilin bünyesinin ve mantığının değişmemesini, yine "bazı ahlak kuralları, zevkin temeli, hayat felsefesi, efsaneler, masallar, atasözleri[ni]" gelenekler olarak örneklendirir (Baltacıoğlu, 29 İkinci Kanun 1942: 2).

Gelenekler ile örf (görenekler) arasındaki temel farklılıkları bu şekilde saptayan Baltacıoğlu, geleneklerin iyi, kötü, canlı, cansız, eski, yeni olmadığını, kötü olan ve yok edilmesi gerekenlerin âdet, görenek, tör yahut örfler olduğunu söyler (Baltacıoğlu, 24 İlk Kanun 1942: 2). Gelenekleri, "ırktaki kafatası" gibi değerlendirdiğinden "kültürde soyu tayin ettiği"ni, geleneğin bozulmadığı yerde milli soyun da bozulmayacağını belirtir. Bununla birlikte milli kaynaşmayı yapan faktörü de kültürden önce gelenek olarak açıklar (Baltacıoğlu, 1972: 33).

Görenek, yaşama hakkı kalmayan değer yargıları olarak ifade edilirken, gelenek her türlü koşulda diri kalan ve yaşayan değerler olarak açıklanır (Baltacıoğlu, 5 Eylül 1963: 2, 8). Geleneği milletin temel harcı olarak gören Baltacıoğlu, milliyeti Gökalp gibi dil, ahlak ve zevkte "örf birliği" olarak değil de dilde, dinde, ahlakta, zevkte, mitte, "gelenek birliği" olarak tarif eder (Baltacıoğlu, 1972: 59). *Ziya Gökalp* isimli kitabında da Gökalp'in milliyetçiliği "kültür birliği" olarak tanımladığını söyler. Baltacıoğlu'na göre bu tanım eksiktir. Zira kültürleri ayrı olmasına rağmen gelenekleri bir olan toplumlar olduğunu düşünür. Dolayısıyla Gökalp'in kültür birliği olarak anladığı, din ve dil birliğinin milliyeti tanımlamada bazı karanlık noktaları olduğunu belirtir. Bu karanlık noktanın aydınlatılmasında Lamarck'tan itibaren süregelen evrim teorileriyle ilgilenmesi ona yeni bir kapı

aralar. Henüz gençlik yıllarında bitki ve hayvanlar âleminde değişen ile değişmeyeni öğrenmeye çalışan Baltacıoğlu için bu uğraş, milliyeti, gelenek birliği olarak anlamasına yol açar (Baltacıoğlu, 1966: 119-121; Mart 1969: 2). Gökalp'in tanımının eksik olduğunu, kendi tanımı üzerinden ifade eder. Ulusun aralarında herhangi din birliği, dil birliği olan insanlar topluluğu olmadığını, din, dil ve sanatın gelenekleri de içinde olmak üzere, duruş, davranış, kımıldanış, gülüş, komik anlayışı, atasözleri, efsaneler, masallar gibi bilinçaltında yaşayan kamu kaynaklı toplum geleneklerinde birlik olduğunu söyler. Dolayısıyla din, dil yahut sanatları ayrı olan, ancak gelenekleri bir olan toplumları bir ulus olarak tanımlar (Baltacıoğlu, Mart 1969: 2). Bu doğrultuda milliyeti gelenek birliği, milleti ise "aralarında gelenek birliği olan bireylerin meydana getirdiği tinsel birlik" olarak açıklayarak bunun bilimsel ve objektif bir açıklama olduğunu belirtir (Baltacıoğlu, 1965: 7; 1966: 122)[3]

A. Toplumsal Erozyona Karşı Bir Formül: Kültür-Medeniyet Ayrımı

Tarih yazımında genelde kabul edildiği şekliyle topyekûn Batılılaşma ihtimalinden ürken çoğu milliyetçi entelektüel, kültürün/benliğin korunması arzusuyla kültür-medeniyet ayrımına gitti. Bu konuda başı çeken isimlerden biri Ziya Gökalp'ti ve Baltacıoğlu da onun gibi bu ayırıma yöneldi. Gökalp, genel olarak

İstanbul Darulmuallimin 1910, Talim Heyeti'nden bazıları. Soldan Sağa: İ. H. Baltacıoğlu, Tabiat Muallimi Dr. Kadri. Müdür Muavini ve Coğrafya Muallimi Fuat Şemsi, Ulumu Diniye Muallimi Emin, Müdür ve Fenni Terbiye Muallimi Mustafa Satı, Türkçe Muallimi Ali Nusret, Tabiiye Muallimi Harun Reşit, Riyaziye Muallimi Hafız Kemâl, Türkçe Muallimi Asım Us, Riyaziye Muallimi Bedrosyan, Tabiiye Muallimi

[3] Ayrıca bkz. Obuz, *a.g.t.*, s. 166-180.

kültür ve medeniyet arasındaki en önemli ayrımı kültürün milli, medeniyetin ise milletlerarası oluşuna bağladı (Gökalp, 2007: 15).

Baltacıoğlu, kültür-medeniyet ayırımı konusunda doğru bir şekilde önceliği Gökalp'e vermekle beraber, onun bu davayı sonuna kadar götüremediğini ve kendisinin bu dava için yola devam ettiğini öne sürer (Baltacıoğlu, 1972: 18, 19; Obuz, 2015: 180-181). Din, dil ve sanat gibi manevi öğeleri kültür; aklın yarattığı bilim, felsefe, sanayi, ticaret ve eğitimi ise teknik; yani medeniyet olarak açıklar (Baltacıoğlu, Ocak 1976: 4). İlerleyen zamanda kültür ve gelenek konusunda bir izah yoluna gider ve 1942'de: "İlk düşüncelerimi biraz kapalı olarak *Yeni Adam*'da yazmıştım: 'Kültür hemen hemen değişmez' diye… oysa ki kültür de medeniyet gibi değişebilir" sözüyle ifade eder. Kültürün çok az değişebileceğini, ancak geleneklerin hiç değişmediğini (Baltacıoğlu, 29 İkinci Kanun 1942: 2) ve gelenek kavramını "kültürün tarih boyunca değişmeyeni, süregeleni" olarak açıklar (Baltacıoğlu, 1945: 10).

Medeniyet ve kültürün ayrı olduğunu düşünen Baltacıoğlu, temelde medeniyeti bir akıl işi olarak formüle eder. "Batılılaşmak" sadece teknikleşmek, medeniyete gitmektir. Bu nedenle "Batıya doğru" parolasını "Batı tekniğine doğru" şekline dönüştürmüştür (Baltacıoğlu, 1945: 15). Kültür ve medeniyet ayrımına gitmesinin en önemli nedeni "Batılılaşmaya" bir izah, bir çözüm getirmek istemesidir. Zaten kaleme aldığı pek çok yazıda Türk kültürünün insanlık tarihi içinde özel bir yeri olduğunu sıkça dillendirir ve "Batılılaşmanın" sınırını da açıkça belirler. Alınması gerekenleri: bilim, teknik ve metot, alınmaması lazım gelenleri ise din, dil, sanat ve ahlak olarak belirler. Buna rağmen Batı'nın tekniğinin yanında kültürünün alınmasını ise cehalet olarak açıklar (Baltacıoğlu, Ocak 1968: 3). Bu açıklamaları, kuşkusuz medeniyetsiz bir topluluğun da olamayacağına yönelik inancının tezahürüdür. Kültürü daha özgün, topluma has olarak değerlendirme konusu yaparken medeniyeti daha müşterek, daha genel olarak açıklar. Pek tabi medeniyetin, yani tekniğin de akıl, mantık işi ve uluslararası olduğunu ve tekniğin sık sık değiştiğini, öğrenilerek kazanıldığını söyler (Baltacıoğlu, 1945: 15). Bu bakımdan modernleşmek için kültür ve medeniyet kavramlarına vâkıf olmak, aralarındaki sınırı tespit etmek ve bu bilinçle hareket etmek gerektiğine inanır.

B. Toplum Nasıl Kalkınabilir?

Toplumu; bitki, hayvan ve insanlar gibi canlı bir varlık olarak ele alan Baltacıoğlu, yine de toplumun öteki canlılardan farklı özelliklerinin olduğunu vurgular. Toplumu öncelikle "insan denilen canlı bireylerden oluşan kolektif bir varlık" şeklinde nitelendirir ve kültür ile tekniğin toplumun iki özünü oluşturduğunu ifade eder (Baltacıoğlu, 20 Mayıs 1970: 11; Obuz, 2015: 11). Nitekim bütün milletlerin çağdaşlaşma tarihinin; "kendi benliğine tutunmaktan ibaret bir dıştan içe gidiş" ve "uluslararası tekniğe sarılmaktan ibaret bir içten dışa gidiş"ten meydana geldiğini söyler. Bu bağlamda toplumsal modernleşmenin nasıl

İstanbul, 1920

olacağına yönelik pratik iki çıkarımı olmuştur; kültürün öz kaynağı halka ve uluslararası tekniğe gitmek (Baltacıoğlu, 3 Haziran 1943: 2).

1908 sonrası ortamda yetişen Baltacıoğlu Mutlakiyet dönemini asker, vatan, tarih yiyen bir "mirasyedi" olarak nitelendirerek bu rejimden zaten modernleşmenin beklenemeyeceğini söyler. Meşrutiyet döneminin ileri gelenlerini, "ülkücü" insanlar olarak tanımlar, buna rağmen onların "şeametlerle" uğraştığını ve sonlarının trajik olduğunu, dolayısıyla kalkınmaya, Türk toplumunu mutlu etmeye vakit bulamadıklarını belirtir. Cumhuriyet dönemi açısından durumu ise, "yarı kuruculuk" devri olarak açıklar, fakat yine de tam anlamıyla bir yapıcılık dönemine girilmediğini düşünmektedir (Baltacıoğlu, 18 Temmuz 1946: 2; Obuz, 2015: 191).

Modernleşme konusunda ortaya attığı öncelikli şey din, dil ve sanatta reform yapılması ile nüfus yoğunluğunun arttırılması gereğidir. Böylelikle, yazılarında Türkiye'nin uzun süredir yaşadığını belirttiği, "softa ile aydın", "ilerici ve gerici", "Sünni ile Alevi", "Osmanlıca ile Türkçe", "zevklilik ile zevksizlik" çatışmasının ortadan kalkabileceğini ileri sürmüştür. Bu görüşle din, dil ve sanatın toplumların kaynaşmasını sağladığını düşünerek Batı'nın kalkınmada izlediği yolu referans olarak almıştır. Onun düşüncesinde kalkınma kültürle başlar ve teknikle biter. Bu reform hareketinin başlangıcını da *İncil*'in çeşitli ulusal dillere çevrilmesi olarak ifade ederek böylece ulusal edebiyatın, ulusal ekonominin, endüstrileşmenin doğduğunu, endüstrileşmenin etkisiyle de hürriyet ve şahsiyet kültürüne yol açıldığını, en nihayetinde demokrasinin bu yol üzerinde inşa edildiğini söyler (Baltacıoğlu, 5 Eylül 1963: 2, 8).

Baltacıoğlu, ağaç benzetmesiyle, toplumun kökünü gelenekler (din, dil, sanat); gövdesini nüfus; dallarını ise teknik olarak tanımlamıştı (Baltacıoğlu, Haziran 1973:4). Kalkınma ağacının son işi ise "yemiş" verip vermediğiydi ve "yemiş" olarak gösterdiği tarım, endüstri ve ticaretti. Kalkınmanın sadece nüfus, birlik ve teknik işi değil nüfus, yoğunluk ve teknik dediği üç etkenin bir araya gelip çalışmasıyla olabilecek bir bütün işi olduğunu da söylüyordu (Baltacıoğlu, Temmuz 1968: 2, 7).

Kalkınmanın sağlanabilmesi için ilk olarak kültür ve gelenek birliğinin sağlanmasını olmazsa olmaz bir ön koşul olarak belirleyen Baltacıoğlu'nun din reformundan anladığı, *Kur'an*'ın eksiksiz ve yanlışsız olarak halk diline çevrilmesi idi. Dil reformu ile kastettiği ise Osmanlıcanın yerine toplumun öz dilinin, gele-

nekli dilin konulmasıydı. Aynı şekilde sanat reformu ile de Türk toplumunun kendi sanat geleneklerine dönmesini anlıyordu (Baltacıoğlu, 5 Eylül 1963: 2).

III. Devlet ve Din İlişkisine Yönelik Görüşleri

Laiklik Kavramına Yaklaşımı

Laiklik, Kemalizm'in işlevsel bir şekilde kurguladığı bir ilke olarak yeni toplum ve kimliğin inşaası için kullanılmıştı. Bu kapsamda devletin, dini denetim altına alması için uygun zemin de oluşturulmaya çalışıldı. Zira laiklik basit bir şekilde din ve devletin ayrılığı olarak değil, dinin vicdanlarda yer edineceği bir ilke olarak tasarlandı ve toplumun yeni bir biçim alması arzu edildi. Dahası, mevcut dini yaşayış üzerinde de bir takım tasarruflara girişilerek İslamiyet'in kendine has özellikleri üzerinde değişiklikler yapıldı. Yeni rejim, dini anlayışı dönüştürmek adına bizzat dine müdahale etti. Nitekim bu ilke, politik yaşamı doğrudan dönüştürecek bir enstrüman olarak değerlendirildiği kadar siyasi seçkinlerin kendi prensipleri doğrultusunda hedefledikleri modernleşmenin ve gündelik yaşamın restorasyonunu da ele alan temel güç olarak benimsendi (Obuz, 2015: 106).

Baltacıoğlu da laikliği pratikte dinin çıkarlar için kullanımının önüne geçilmesi açısından gerekli ve işlevsel görerek laikliğin "dinci" bir zihniyet olmadığı gibi din düşmanı bir zihniyet de olmadığını söyler. Ona göre, "her kim ki bütün dünya işlerinde dine karşı tam bir bitaraflık gösterirse o adam laiktir" (Baltacıoğlu, 1950: 108).

Laikliğin en önemli kazanımlarından birini dönemin söylemine uygun bir biçimde vicdan özgürlüğü olarak anlayan Baltacıoğlu, dinin varlığını önemser ve ayrıca milliyetçilik ve din konularını yekpare, ayrılmaz bir bütün olarak düşünür. Böylelikle din, laiklik ve milliyetçilik arasında kendince bir bağlantı inşa ederek dinin varlığını, gerekliliğini ulus-devlet penceresinden görerek milliyetçiliği koşullu bir biçimde işler. Bu bağlamda da dine bir sınırlılık getirir:

> Ey milliyetçiler! Gözünüzü açın, dinsizce milliyetçi olmak elde değildir. Yalnız şu gerçeği de hiç unutmayın: dinin kutluluğu gibi, korkunçluğu da kuvvetinden ileri gelir. Din, gücünü doğrudan doğruya benliğin şuursuz katlarından alır. Din teknik gibi insanın yalnız aklını, san'at gibi yalnız gönlünü saran bir şuur değil, din insanın bütün benliğini saran bir şuurdur. Kansız yaşanamayacağı gibi, dinsiz de yaşanamaz. Ancak, kan damarlarda kalmalıdır, dışarı dökülmemelidir. Din de böyle. Din, kendi yatağından çıkmamalıdır. Din, politika topraklarına girmemelidir. (Baltacıoğlu, 1 Şubat 1955: 166).

Baltacıoğlu, dine toplumda belirli işlevsellik yüklediğinden, yine Kemalist ulus-devlet tasarımı paralelinde laiklik devriminin anlamını açıklama çabasına girer. Savaş, ekonomi, hukuk ve eğitimi sadece bilim ve tekniğin idare edebileceğini, bu işlerde "Allah'ın, Peygamber'in, Müslümanlığın veya Hristiyanlığın hiçbir alakası"nın olmadığını belirtir. Hatta bu dönemlerde Kemalizm'in modernleşme rüzgarına öyle kapılmıştır ki yukarıdaki açıklamasının üzerine "yeni

Maarif Kongresi, 15 Temmuz 1921, X işaretiyle gösterilen kişi İ. H. Baltacıoğlu'dur.

hayat için düşman olan yalnız dini inançlar değil, onun kadar kötü olan mistik zihniyettir" der (Baltacıoğlu, 13 Ağustos 1936: 2).

1930'lu yıllarda, Kemalizm'in ve uygulamaya konulan üst yapısal düzenlemelerin tesirinde kalan Baltacıoğlu, 1931'de basılan *Demokrasi ve Sanat* isimli eserinde, dinin toplumsal hayattan çekilerek, vicdanlara hapsedilmesi ve bu anlamda devletin "ladinileşmesi" gerektiğini belirtir. Dahası zamanında "dinin siyaset, hukuk, ahlak ve sanatta işgal ettiği mevkiinin 'muasır cemiyetlerde' ilmin işgal ettiğini" söyler (Baltacıoğlu, 1931: 54, 55; Kaçmazoğlu, Haziran 1998: 94, 95). 1950'lere gelindiğinde ise önceki fikirlerinden farklı olarak toplumsal alanda dinin varlığını ve rolünü oldukça önemseyen bir bakış açısı ortaya koyar. Bu farklılaşma, Demokrat Parti döneminde İslam'ın yeniden "inkişafı" ile ilgili olsa gerektir. Nitekim Baltacıoğlu, dinin siyasetten uzak ve diğer toplumsal kurumların işine karışmamasını arzularken toplumda artan dini coşkudan memnuniyet duyar (Kaçmazoğlu, Haziran 1998: 94, 95).

Baltacıoğlu, çağdaşı diğer bazı aydınlarda da gözlenen dönemin siyasi ve toplumsal eğilimlerine uygun olarak yer yer birbiriyle çelişen, muğlak görüşlere sahiptir. Cumhuriyet'in ilanını müteakip "ladini", yani laik bir eğitim arzuladığını ve eğitimin milli olması gerektiğini söyleyen Baltacıoğlu, aslında bu tavrını genel olarak da korur. (Baltacıoğlu, 15 Nisan 1926: 3943; 7 Ağustos 1941: 14; 1973: 108). Ancak 1954 ve 1955'te Türk toplumunun din şuuruna ihtiyacı olduğunu söyler ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilkokullardan din derslerinin kaldırılmasını ve yerine bir şey konmamasını eleştirir. Bunu dile getirmesindeki temel düşüncesi ise Türklerin normal halklar gibi "dinli" olması ve din şuuru ile birlikte

bunun da bir şekilde göz ardı ediliyor olmasıdır (Baltacıoğlu, 1 Temmuz 1954: 2; 1 Haziran 1955: 5).

1955'de devlet-din ilişkisine yönelik olarak şunları belirtir: "Din ile devleti birbirinden ayırmak çok doğrudur. Ancak bu ayrılma dinin dünya işlerine, devletin de din işlerine hiç karışmaması demektir." Yakın döneme ilişkin olarak da devlet ve din arasındaki soruna şöyle dikkat çekmektedir:

> Misal: II. Abdülhamit ve Meşrutiyet devirlerinde din adamlarının, kadınların, erkeklerin kılığına, oruç tutup tutmamalarına karışmaları gibi. Cumhuriyet devrinde de ezanın Türkçe okutturulması, okullardan din derslerinin kaldırılması, yalnız Sünnilerin din hürlüklerini tanıyıp Alevilerin hürlüklerini tanımamak gibi.

"Yanlış Anlaşılan Laiklik" isimli makalesinde, din hayatında tam bir özgürlük istediğini belirterek mensubu bulunduğu CHP'nin bu bahiste yanıldığını ifade eder ve iktidarı kaybetmelerini laikliğin yanlış yorumlanmasına bağlar (Baltacıoğlu, 7 Nisan 1955: 2).

Baltacıoğlu, dinî bilince önem vermektedir. Nitekim 1949'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de bunu dile getirerek dinî formasyonun şahsiyeti bütünleyen bir olgu olduğunu ve bunu illa hükümetin vermesi gerektiğini söylemediğini, ancak şahsiyetin sağlamlığı için bunun önemli olduğunun altını çizer (*TBMM Tutanak Dergisi*, 04.06.1949, Dönem: 8, 101. Birleşim: 278).

1950'lerle birlikte dinî öğretime ve dinin toplumsal hayatta önemine doğru yönelişinde gelenekler konusundaki hassasiyetinin git gide katılaşmış olması şüphesiz ki etkilidir. Diğer bir etki de dünyanın ve kaçınılmaz olarak Türkiye'nin yaşadığı dönüşüm ve bunun kitleler üzerindeki tesirleridir. Dolayısıyla dini terbiyenin bir şekilde verilmesini zorunlu görür: "çocukluğunda laik eğitim bahanesiyle din terbiyesi almamış, din kişiliğinden yoksul kalmış kimselere bakın (…) yavaş yavaş milliyetlerini yitirdiklerini görürsünüz" (Baltacıoğlu, 1 Şubat 1955: 165).

Baltacıoğlu, din hayatında tam anlamıyla özgürlükten bahseder. Buna uygun olarak "eğer benim elimde olsaydı, ne Arapça ezanı yasak ederdim, ne tekkeleri kapatırdım. Hatta falı, büyüyü bile yasak etmezdim" der. Fakat atılan bu adımların yanlış olduğunu düşünmesine rağmen, bunların bir kere yapıldığını ve geri dönülemeyeceğini belirtir (Baltacıoğlu, 22 Haziran 1950: 2). Devrimlerin doğrusu ve yanlışıyla sahiplenilmesi gereğine yönelik bu anlayışı, aynı zamanda devrimleri ne denli kutsadığının da işaretidir. Üstelik din gibi en fazla hassasiyet gösterilen bir konuda, bazı uygulamaların yanlış olduğunu belirtmesine rağmen bu uygulamaların devrimin sembolü olarak benimsenmesi gerektiğini ısrarlı bir şekilde ifade etmesi ilginçtir.

1950'li yıllarda *Kur'an*'ın Türkçeye çevrilmesi, dinin softalar olarak nitelendirdiği kimselerin tekelinden kurtarılarak aydın din adamlarının yetiştirilmesi, çağdaş dini eğitim verecek olan ilahiyat fakültelerinin kurulması, kalkınmak/çağdaşlaşmak için dinde reform yapılması, laiklik kavramının doğru anlaşılması ve dinle uzlaşması gibi konuların ve görüşlerin müdafii olan Baltacıoğlu

Beykoz/İstanbul, 24 Haziran 1939. 1-Reşat Kaynar, 2- F. Üzer, 3-İ. H. Baltacıoğlu, 4- Mahmut Yurter, 5- Vartan, 6-Yunus Kazım Köni, 7-Necmi Rıza.

(Kaçmazoğlu, Haziran 1998: 95) Osmanlı/Türk toplumunda din ile ilgili olarak yapılanları yeterli görmez ve hatta doğrudan din konusuna el atılmadığını düşünür. Keza Atatürk devrine kadar din konusunda ciddi çalışmalar yapılmadığını, dinle kalkınmak için hiçbir adım atılmadığını vurgularken bu dönemde yapılanları şöyle açıklar:

> Hilafetin kaldırılması, Şeyhülislam'ın [Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması] kabineden çıkarılması, medreselerin kapatılması, türbelerin kapatılması, okullardan din derslerinin kaldırılması, ezanın Türkçe olarak okutturulması. Bütün bu olanlara ister 'laiklik' adı verin, ister başka bir ad takın, en aşağı, olduğu gibi yaşanan dine karşı duyulan bir çekingenliği anlatıyor.

Böyle olmakla birlikte, ülkeye çok zararının dokunduğunu söylediği taassubu kırmak, toplumu softaların elinden kurtarmak, dini, siyaset malzemesi etmemek ve vicdan işi yapmak şeklindeki nedenlerle dine müdahale edildiğini öne sürer. Yine de Atatürk devri din politikasının istenilen sonucu veremediğini, (Baltacıoğlu, 1 Ekim 1955: 258, 259; 19 Nisan 1956: 2) bu dönemde dil için beslenen büyük sempatinin din için beslenmediğini, yani din konusunda çekingen kalındığını söyler (Baltacıoğlu, 1 Haziran 1955:5).

Kendisini laik ve Sünni Müslüman olarak tanımlayan Baltacıoğlu, laikliğin dine karşı, din işlerini başıboş bırakmak olmadığını düşünerek modernleşmek için Batı'daki kalkınma anlayışına uygun bir süreç izlenmesi gerektiği kanısındadır. Bu bakımdan laik bir devletin de *Kur'an*'ı Türkçeye çevirtmesinin ve din bilginleri yetiştirmesinin zorunlu olduğuna inanır (Baltacıoğlu, 1 Mayıs 1955:

386, 387). Aslında bu yaklaşımı da laiklik ve din konusuna bakışının doğrudan Türklüğün ihyasına koşullu olduğunun temel göstergelerinden biridir.

A. Din Üzerine Düşünceleri

Baltacıoğlu, dindar bir ailede yetişmiş ve çocukluğundan itibaren dine karşı hassas yaklaştığını belirtmiştir. Fakat dine bakışı ailedeki anlayıştan bariz bir şekilde farklıdır. Özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra din ile ilgili çalışmalarında reformist bir tavır takınır. Dini, "kutsal şeylere ait ve münakaşaları asla caiz olmıyan inançları taşıyan ve bu inançlara bağlı olan ve değiştirilmesi asla caiz olmıyan ayinleri yapan insanların vücuda getirdiği manevi bir birlik" (Baltacıoğlu, 1939: 108) şeklinde tanımlar. Dini, sosyolog gözüyle incelediğinde ise; toplu insanların inancı olduğu, bu yönüyle dinsiz bir toplum olamayacağını, dinlerin varlıklarını yok sayanlara her zaman tepki gösterdiğini ve dinin nesilden nesile aktarılmasının verasetten değil, toplumun telkinleri ve eğitim yoluyla verildiğinden kaynaklandığı gibi üç temel özelliğinin görüleceğinden bahseder. Bu üç temel özelliği de dinin bir toplum kurumu olduğunun kanıtı olarak sunar (Baltacıoğlu, 30 Mart 1956: 2). Dahası, "dini bir cami, bir kilise, bir havra işinden, bir tapkıdan ibaret sanmak onu hiç anlamamaktır" diyerek dinin; sadece inançlarda ve törenlerde yaşayan kapalı bir "kurum" olmadığını, aksine hayatın bütününe yayıldığını söyler (Baltacıoğlu, 1961: 13-14; Obuz, 2015: 196-197).

Baltacıoğlu, belirtildiği gibi dinin Tanzimat'tan itibaren gerek devlet seçkinleri ve gerekse dönemin aydınları tarafından düzgün ve metotlu bir şekilde ele alınmadığını ve İslam dininin yeterince bilinmediğini öne sürer (Baltacıoğlu, 15 Mart 1956: 2). Onun fikriyatında dinin bilimsel olarak ele alınmaması ve doğru bir şekilde öğretilememesi, toplumda dini bir menfaat aracı olarak kullanan insanların sayısının artmasına yol açacaktır. Fakat din konusunun bilimsel olarak ele alınıp reform yoluna gidilmesi durumunda ise Türkiye'nin modernleşmesine giden yolun aralanacağını düşünmektedir.

Baltacıoğlu, temelde yukarıda belirttiğimiz kaygılar ile din konusuna eğilir ve Darülmuallimin yıllarında 16-23 yaş arasında, kâmilen Müslüman ve ekserisi Türk olan öğrencilerden 90 kişi üzerinde bir anket çalışması yapar. Öğrencilerden 89'unun din ile bağlarının ya hiç olmadığı ya da zayıf olduğu sonucunu çıkarır ve bu durumdan endişe duyar (Baltacıoğlu, 1339: 5, 6). Zira toplumsal düzenin sağlanmasında dinin rolünün altını çizerek halkta, fikir adamlarında, okullarda ve mabetlerde meydana gelen "dinî sukutun manevi sukutları hazırladığını" söyler. Böylelikle kişilerin bencilleştiğini ve menfaatten başka bir şey düşünemediklerini belirtir (Baltacıoğlu, 1339: 12).

Cumhuriyet rejimiyle birlikte yeni bir toplum inşasına yönelik iradenin oluşması ve kısa sürede buna yönelik adımların atılması, toplumu ve toplumsal yapının değişmesini oldukça önemseyen Baltacıoğlu açısından değerli gelişmelerdir. Bu bakımdan önceki fikirleriyle uyumlu bir şekilde din ile toplum arasındaki bağı ön plana çıkarır: "Din içtimai bir varlıktır. Din cemiyetle doğmuş, cemiyetle yaşamış, cemiyetle birlikte buhrana girmiştir. Dinsiz cemiyet, cemiyetsiz din

yoktur. Din var idi, vardır, var olacaktır (…) din hayati bir mefkûredir (…) dinin lüzumu inkâr edilse bile, hissi ifna edilemez." (Baltacıoğlu, 27 Ekim 1949: 2).

Bütün beklenti ve umuduna rağmen Cumhuriyet döneminin bu konuda tam bir başarı sağlayamadığı inancındadır. Din konusundaki temel sorunu, dinin ve hatta yeni rejimin ilkelerinden biri olan laikliğin, dinin bilinememesine bağlar, esasında laikliğin tam olarak anlaşılmadan bir takım işlere girişildiğini vurgulamaya çalışır. (Baltacıoğlu, 5 Nisan 1956: 2). Ona göre dini çıkarları için kullananlar, kendi ifadesiyle söylersek "softalar" ile başa çıkmak gerekmekteydi. Atılması gerekli adımları; İslamiyet'i doğru anlayıp anlatmak, okullarda, enstitülerde, ilahiyat fakültelerinde, radyolarda din bilgisini gerektiği gibi vermek, din adamlarını gerektiği şekilde yetiştirmek ve kontrol etmek olarak sıralamıştı (Baltacıoğlu, Aralık 1969: 9).

B. Dinde Reform ve İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi

Baltacıoğlu'na göre dinde reform İslamiyet'in doğru algılanması için gerekliydi. Dolayısıyla yeni rejimin ulus-devlet tahayyülüne ve kendi gelenek algısına uygun olarak din konusunda revizyonist bir tavır sergiler ve Türkiye'de Arap gelenekleriyle çevrili olduğunu öne sürdüğü İslam anlayışını, yeniden kurgulamak ister.[4]

Cumhuriyet'in ilanından sonra hızlı bir şekilde ülke gündemine giren dinde reform konusu ise aslında daha önce telaffuz edilir. D. Cündioğlu'nun belirttiği gibi İslamiyet'in millileştirilmesi ve buna bağlı olarak ibadetlerin Türkçeleştirilmesi meselesi Osmanlı'nın yıkılması ve Anadolu'da milli bir devletin kurulma aşamasında ortaya çıkar. II. Meşrutiyet döneminde bu isteğe yönelik teşebbüsler söz konusu olmuşsa da dönemin koşulları nedeniyle ciddi bir mesafe alınamaz, fakat konu Cumhuriyet idarecileri tarafından halledilmeye çalışılır (Cündioğlu, 2012:12,13).

İkinci Meşrutiyet döneminde söylem ve istek haline gelen "Türk Müslümanlığı" arzusu Cumhuriyet döneminde sert bir ideolojik içeriğe bürünür ve bu dönem "ibadetin Türkçeleştirilmesi projesi"nin tatbik edildiği asıl dönem olarak ortaya çıkar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ardı ardına *Kur'an* çevirileri yayınlanır, hutbeler Türkçeleştirilir, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed'in Türklüğünün kanıtlanmasına çalışılır, camilerde namazların Türkçe kıldırılması teşebbüsleri söz konusu olur (Yazçiçek, 2008: 122, 123).

Baltacıoğlu tarafından dinde reform konusu, özellikle 1928'de radikal bir şekilde açıkça ortaya konar. Dönemin yayın organlarından biri olan *Milli Mecmua*'nın sahibi Mesih Bey - biraz da satışları arttırmak için - yapılması gerekenler üzerine eğilir, Baltacıoğlu ile derginin sahibi arasında şu konuşma geçer:

---

[4] Baltacıoğlu'nun din ve dinde reform konusundaki görüşleri için bkz. Obuz*, a.g.t.*, s. 196-215.

Birinci Milli Eğitim Şurası/Etnoğrafya Müzesi Önü, 18 Temmuz 1939. 1-İ. H. Baltacıoğlu, 2- Hasan Ali Yücel, 3- Necmettin Sahir Sılan.

> Dini reforma meselesini ortaya atmalıyız, dedim. Mesih Bey sordu: Niçin dini reforma üzerinde duruyorsunuz? Şunun için Gazi Türkiye'nin muhtaç olduğu siyasi reformayı yaptı. Bugüne kadar dini reforma üzerinde kimse durmadı. Oysaki dini reforma olmadıkça milli reforma eksik kalır." (Baltacıoğlu, Eylül 1968: 7).

Bu konudaki önerileri, 15 Mayıs 1928 tarihli *Milli Mecmua*'da yer alır. "Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık" başlığını taşıyan yazıda konu hakkındaki görüşlerini aktarır. Baltacıoğlu, Müslümanlık'ta devrimlerin esaslarının ne olduğuna dair soru karşısında şunları belirtir:

> Birincisi ibadetin şeklinde: mabedler yaklaşılabilir, içerisine girilebilir sıhhî ve bediî evler haline gelmelidir. Temiz bir ayakkabı ile içeriye girilebilmelidir. Secde, yerden yüksek temiz kürsüler üzerinde olmalıdır. İkincisi ibadetin dilinde: ibadet münhasıran Türk diliyle ve Türk edebiyatıyla yapılmalıdır. Hem hutbe, hem namaz, hem de dualar Türkçe ve Türkler için olmalıdır. Üçüncüsü ibadetin sanatında: güzel sesli müezzinler lazımdır, kâfi değildir, mabede ney, keman, piyano gibi aletlerin musikisi de girmelidir. Bu musiki, Türk sanatkârları tarafından en mütekâmil bir sanat telakkisine göre icat edilmiş, en ilahi, en ruhani parçaları Türk halkına dinletmelidir. (*Milli Mecmua*, 15 Mayıs 1928: 1773).

Bu metnin önemli bir özelliği de bazı kaynaklarda 1928 yılında Darülfünun İlahiyat Fakültesi heyeti tarafından hazırlandığı öne sürülen "Dinî Islâh Beyannamesi"nin aslında Baltacıoğlu tarafından hazırlandığının önemli bir delili olma-

sındadır. Nitekim bizzat kendisi anılarında raporu hazırladığını ve fakülteye verdiğini şöyle açıklar:

> Aradan az bir zaman geçmişti. İlahiyat Fakültesi'nde toplantı vardı. Oraya gitmiştim. Fakülte başkanı henüz seçilmemişti. Başkanlık işini vekil olarak Edebiyat Fakültesi Başkanı olan Fuad Köprülü görüyordu. O günlerde Ankara'daki temaslarını yapıp İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. İlahiyat profesörleri fakültenin kapatılması ihtimalini düşünerek üzülüyorlardı. Bu durumu gören Köprülü şu sözleri söyledi:
>
> – Siz bu fakültenin yaşamasını istiyorsanız dini reforma hakkında rapor hazırlayın hükümet sizden bunu bekliyor, dedi.
>
> – Bu sözler beni sevindirdi. Zamanında anketi açmışız diye düşündüm. Raporu hazırlayıp fakülteye verdim. (Baltacıoğlu, Eylül 1968: 7).

Cündioğlu'nun belirttiği üzere dini ıslahat ile ilgili olarak hazırlanan söz konusu lâyiha henüz gazetelere yansımamışken İstanbul Darülfünun'u İlahiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi üyelerine Fuat Köprülü tarafından 92/1092 sayılı ve 11 Haziran 1928 tarihli yedi maddelik "Ruznâme-i Müzakerât" metni gönderilir. Metnin birinci maddesinde, "Terbiye Müderrisi İsmail Hakkı Bey'in dini ıslahât hakkındaki lâyihasının" müzakere edileceği belirtilir. Meclis 18 Haziran'da toplanmışsa da Baltacıoğlu'nun lâyihası teferruatlı bir şekilde müzakere edilemeden dağılır (Cündioğlu, 2012: 88; Cündioğlu, 1999: 80, 81). Yıllar sonra *Sebilürreşad*'da da söz konusu raporun bir sureti "Darülfünun terbiye müderrisi İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun komisyon namına hazırladığı rapordur" şeklinde okuyucuya sunulur (*Sebilürreşad*, Nisan 1958: 258).

Neticede 19 Haziran 1928'de *Vakit* gazetesinde "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Meclisi'nde Dün Mühim Bir İctima Akdolundu" (*Vakit*, 19 Haziran 1928:2) ve aynı tarihte *Cumhuriyet* gazetesinde "Darülfünunda Bir Komisyon Teşkil Etti" şeklindeki başlıklarla bu teşebbüs kamuoyuna duyuruldu. *Cumhuriyet*'te, komisyonun dini ıslahat hakkında tetkik yapmak üzere kurulduğundan bahisle dini hayatın ve ibadet şekillerinin ıslah edileceğinden söz edildi (*Cumhuriyet*, 19 Haziran 1928: 2).

Vakit gazetesinin 20 Haziran 1928 tarihli sayısında ise ilmi bir heyet tarafından hazırlandığı öne sürülen rapor yayınlandı ve heyeti oluşturan isimler zikredildi: "Köprülüzade Fuat (Köprülü), terbiyeci İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), ruhiyyat müderrisi Şekip (Tunç), İzmirli İsmail Hakkı, Halil Hâlid (Çerkeşşeyhizâde), Halil Nimetullah (Öztürk), Mehmet Ali Ayni, Şerafeddin (Yaltkaya), Şevket, Arapkirli Hüseyin Avni (Karamehmetoğlu), Hilmi Ömer (Budda), Yusuf Ziya (Yörükan)." (Vakit, 20 Haziran 1928: 1; Cündioğlu, 1999: 82).[5]

[5] Belirtildiği gibi adı geçen isimlerin raporun yazımında bir rolleri olmamıştır. İsimleri zikredilen bazı müderrisler de sonraları yaptıkları açıklamalarla bu işte bir rollerinin olmadığını söylemiştir. Örneğin o dönem İlahiyat Fakültesi'nde görev yapanlardan biri olan ve raporda imzasının da bulunduğu iddia edilen Halil Halid'in *Türk ve Arap* isimli eserini yayına hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, "mühim ve zaruri bir açıklama" başlığıyla yazdığı bir bölümde konuyla ilgili bir açıklama yapar. Buna göre lâyihanın Baltacıoğlu tarafından

Bu teşebbüsler, dinin bazı kuralları ve ibadet ritüellerinin ıslâh edilerek yeniden bir formata sokulması ve İslamiyet'in Türklük lehine yeniden tanımlanması isteğini açıkça ortaya koyuyordu. Kuşkusuz siyasi seçkinlerin ve Kemalist aydınların çerçevesini çizmeye çalıştığımız şekliyle bir İslam reformunu istedikleri ortadadır. Rejimin, İslamiyet'e kendi hayalleri çerçevesinde yeniden biçim vermek istemesi, Cündioğlu'nun (2012: 100) yorumuyla "dinen protestanlaşmak" şeklinde bir yönelime işaret etmektedir. Bu yönelimin zırhı da Kemalist elitlerin ulus-devlet mantığıyla kuruldu. Paralel bir biçimde Baltacıoğlu da "İslam dinini Türkleştirmekten" söz etti ve hatta Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin Müslümanlığın Türk kültürüne intibak etmesini sağlaması gerektiğini ifade etmekten geri durmadı (*Milli Mecmua*, 15 Mayıs 1928: 1773; *Sebilürreşad*, Nisan 1958: 260).

Anlaşıldığı gibi Baltacıoğlu'nun dinde reform isteğinin temelinde Türk'e özgülük yer alıyordu ve bu bağlamda Türk'e özgü bir din anlayışının oluşturulmasını benimsemişti. Esasında yazılarında da her milletin kendine has bir dini olduğundan söz ediyordu:

> Kitaptaki din başka, kafadaki din başka, hele eylemlerdeki din bambaşkadır. Amerikalıların Protestan kiliseleri ile Negroların protestan kiliseleri bambaşkadır. Orta Afrikalı bir Müslüman'ın Allah anlayışı ile bir Türk'ün Allah anlayışı bir midir? Her ulus layık olduğu din anlayışına ulaşır. (Baltacıoğlu, 28 Aralık 1950: 2)

Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi, mevlitlerin Türkçe okunması, Türk-İslam İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, özetle dinde reform konusundaki görüşlerini ilerleyen süreçlerde sıkça dile getirmesine rağmen 1928 yılında camiler konusunda getirdiği bu radikal önerileri daha sonraki yıllarda anlaşıldığı kadarıyla pek tekrarlamadı. Konu hakkında anılarında, Necmeddin Sadak ile bir karşılaşmasında Sadak'ın kendisine dinde reform konusu ile ilgili olarak İstiklal Mahkemesi'ne verileceğini söylediğini aktarmıştı. Dönemin Darülfünun rektörünün de bu konuya neden eğildiği ile ilgili "ağzını aradığını" belirtmişti. Aynı zamanda *Milli Mecmua*'nın sahibinin de emniyet tarafından sorgulandığını söylemiş ve ardından da şunları belirtmişti:

> Aradan epey zaman geçti. Beni istiklal mahkemesine çağırmadılar. Ne olmuştu, ne geçmişti hiç bilmiyorum. Günün birinde kulağıma çalındı. Bizim anket yaptığımız günlerde Hindistan'daki İslam Cemiyeti'nin başkanı İstanbul'a geliyor. Dr. Abdullah Cevdet ile Cağaloğlu'ndaki İctihad

hazırlandığı ve birer nüshasının da gelecek toplantıda müzakere edilmek üzere dağıtıldığı, yine bir nüshasının da *Vakit* gazetesine gönderilerek "emr-i vâki" yapılmak istendiği belirtilir (Ç. H. Halid, 2005: 35-36). O. Ergin de söz konusu isimler arasında tecanüs ve fikir birliğinin olamayacağını söyledikten sonra bu muammanın Ş. Yaltkaya tarafından çözüldüğünü söyler. Yaltkaya, Baltacıoğlu'nun, Atatürk'ün kendilerinden bir şeyler beklediğini ve istediğini söylediğini ve sonra bir komisyon kurulması için anlaşıldığını ifade eder. Toplantı yapıldığında kendilerine hazırlanmış raporun bir suretinin verildiğini belirten Yaltkaya, bu raporda namazın şeklinin değiştirilmek istendiğini anladığını söyler. Çoğunluğun olumlu karşılamasına rağmen o toplantıda bir karar verilememiştir (Ergin, 1977: 1964; Cündioğlu, 2012: 91,92; Cündioğlu, 1999: 83).

> Evi'nde buluşuyorlar. Dini reforma konusu üzerine geçiyorlar. Bu görüşme gazetelere aksediyor. Onların reforma konusu ile bizim reforma konusu birbirine benziyor. Yapılan incelemede bu Hindistanlı adamın İngiliz casusu olduğu anlaşılıyor. Tabi olarak şüphe altında kalıyorum. (Baltacıoğlu, Eylül 1968: 7; Ekim 1968: 7).

Bu bilgiler, beyannamenin neden çabucak susturulduğu ve gündemden düşürüldüğü noktasında bizlere önemli bilgiler sağlamaktadır. Büyük ihtimal raporun sümen altı edilmesinde yukarıdaki tesadüf etkili oldu. Siyasi seçkinlerin toplumun henüz bu denli cesur adımlara hazır olmadığını düşünmüş olma ihtimalleri de hesaba katılabilir. Zira Baltacıoğlu'nun dinde reform ile ilgili olarak ortaya attığı bu radikal görüşler temelde rejimin vizyonuna uygundu, ancak buna rağmen sahiplenilmedi. Bununla birlikte M. Tunçay, "muhtemelen din adamlarına yeniden güç kazandırıp onları laik iktidara rakip bir yetke merkezi haline getirmekten çekinildiği için bundan cayılmıştır" ihtimalinden söz etmektedir (Tunçay, 2012: 223).

Doğrudan din konusunda bir müddet yaşadığı suskunluk dönemi, dini pratiklerin Demokrat Parti iktidarı döneminde toplumsal alanda kendini hissettirmesi ile sona erdi. Bilindiği üzere 1950'ler İslam dininin mevcut uygulamalarını yeniden yorumlama ve düzenleme üzerine bir dizi tartışmanın yaşandığı bir dönemdi. Bu tartışmaların temeli; dinde reformu gerekli görenler ile buna asla gerek olmadığını düşünenler arasındaki iki karşıt görüş ekseninde seyretti (Kaçmazoğlu, 2012: 114).

Baltacıoğlu, yukarıda açıkladığımız üzere toplumsal alanda dinin varlığından ve dine karşı yaşanan coşkunluktan memnuniyet duymuştu. Temel görüşü şu idi: "bir toplumda din coşkusu ne kadar çoksa, o toplumun erk kaynakları, yaşama istemi de o kadar çok demekti." Ancak dinin toplumsal alandaki işbölümünü bozmaması ve politika, ahlak, ekonomi, dil, sanat yahut hukuk gibi farklı kurumların işine karışmaması gerektiğine inanıyordu (Baltacıoğlu, 7 Eylül 1950: 2; 1967: 23). Bununla beraber toplumun dine karşı gösterdiği ilginin; "sarık sarmak, çarşaf giymek, peçe takmak, Büyük Millet Meclisi'nde ezan okumak, Atatürk heykellerini çekiçlemek" gibi nedenlerle normal şekillerde kalmadığını düşünüyordu (Baltacıoğlu, 1 Ocak 1957: 2).

Baltacıoğlu, bu yıllarda da Türklük lehine bir İslamiyet anlayışını savundu ve ibadetin Türkçeleştirilmesine yönelik isteğini sürdürdü. Değindiğimiz üzere Hz. Muhammed'in ve Ali'nin Türk olduğunu (Baltacıoğlu, 1965: 9) ifade etmesinin yanında Mevlana'nın da Mevlevilik tarikatını kurmasıyla İslamiyet'i Arap geleneklerinden kurtardığını ve Türkleştirdiğini söyledi. Mevlana'nın bunu, Türk dansını, musikisini, edebiyatını, ahlakını ve felsefesini dine sokarak yaptığını belirtti (Baltacıoğlu, 1972: 403).

Türkiye'de de modernleşmenin/kalkınmanın modeli olarak XVI. yüzyıldan önceki Hristiyan Avrupa'nın kalkınmasında dinin önemine dikkat çekerek Türkiye'de de modernleşmenin/kalkınmanın ilk olarak *Kur'an*'ın Türkçeye çevrilmesiyle olabileceğine inanıyordu (Baltacıoğlu, 19 Nisan 1956: 2). Öyle ki bu konu-

da katı tutum gösterenleri de eleştirerek ezanın Arapça yahut Türkçe okunabileceği ve *Kur'an*'ın da Türkçeye tercümesinin yapılabileceğini belirtir (Baltacıoğlu, 3 Mayıs 1956: 2), daha önce yapılmış *Kur'an* çevirilerinin de yanlışlarla dolu olduğunu ileri sürer (Baltacıoğlu, 26 Nisan 1956: 2). Temelde *Kur'an*'ın Türkçeye çevrilmesini ve ardından *Kur'an*'ın felsefesinin yapılmasını gerekli gören Baltacıoğlu, "doğru düzgün" bir çeviriyle halkın; İslamiyet'i doğru anlayacağını, din gerçeklerini öz dili ile kavrayacağını, "din hastalığı" olarak nitelendirdiği softalığın ortadan kalkacağını, Türk halkının ulusal benliğine kavuşacağını söyler (Baltacıoğlu, 1 Ekim 1955: 261).

Kalkınmanın önemli bir koşulu olarak ele aldığı *Kur'an*'ın Türkçeye çevirisini de 1957'de tamamlar. Baltacıoğlu ömrünün on iki yılını neden Kur'an çevirisi için harcamıştır? Kendisi, bunun yanıtını basit bir şekilde, dinsiz kalkınma ve toplum yaşayışı olamayacağına yönelik inancı olarak ifade eder (Baltacıoğlu, Mayıs 1969: 7).

Baltacıoğlu'nun bu teşebbüsü, bazıları tarafından desteklenirken ve bazılarınca da eleştirilir (Şen, 2008: 68-90). Özellikle *Sebilürreşad* dergisi yazarları onu bu çabasından ötürü yoğun olarak tenkit eder, yapılanın büyük bir cüret olduğu noktasında mutabık kalır. Uyduruk bir Türkçe ile yazıldığı, çevirinin tahriflerle dolu olduğu ve Baltacıoğlu'nun Arapça bilmediği başlıca eleştiri noktalarıdır. Nitekim "Büyük Cüret" başlıklı yazıda bu teşebbüsü şu şekilde eleştirilir: "Sayın Baltacıoğlu *Kur'an*'a karşı gösterdiği bu "laubali" hareketle büyük bir vebal altına girdiğinin farkında değil mi? Baştan aşağı yanlışla, tahriflerle dolu tercümesini Müslüman halka hakiki bir Türkçe *Kur'an* diye sürmek istemek ne büyük bir cüret ve cesarettir!" (*Sebilürreşad*, Kasım 1956: 103).

Peyami Safa da Baltacıoğlu'nun bu girişimini özellikle Arapça bilmediği iddiası üzerinden eleştirir. M. Şekip Tunç, H. Âli Yücel ve Asım Us'un bu tercümeyi beğendiklerini, ancak Arapça bilenlerin tercümede pek çok yanlış bulduklarını ifade eden Safa, anlamının bilinmediği ölü Türkçe sözlerin, arkaik kelimelerin ve Baltacıoğlu'nun Türkçe köklerden şahsen yarattığı kelimelerin varlığına dikkat çeker (Safa, Ağustos 1957: 397). H. Âli Yücel ise hocası Baltacıoğlu'nun çevirisini "kutsal bir belge" olarak tanımlayıp memnuniyetini ifade eder (Yücel, 1998: 27). İlginç olarak Baltacıoğlu, bu çalışmasıyla birlikte kimileri tarafından da Martin Luther'e benzetilir. Bu benzetmeyi yapanlardan biri Sami Nabi Özerdim'dir:

> Baltacıoğlu'nun başarısını övmek yerinde bir iştir. Bu başarı, *Kur'ân*'ı çevirirken Türkçeye inanmasından doğmuştur. Açıkça söyleyeyim ki Müslümanlığın bugünkü hali, İslam âleminin bir türlü (Luther) çıkaramayışından doğmuştur. *Kur'ân*'ı bilim metodu ile dile inançla dilimize çevirecek modern çevirmeler çıktıkça İslam dünyası 'Bizde de Luther'ler ortaya çıkıyor' diye nefes almak imkânı bulacaktır. (Özerdim, 12 Mart 1959: 6).

Sebilürreşad'da bu benzetme de eleştiri konuşu olur: "Ya Lutherlik iddiasına ne dersiniz? O ise büsbütün gülünç! Luther kim sen kim? Luther senin gibi bilmediği bir lisandan mı tercüme yaptı? Senin gibi şunun bunun tercümelerinden bilâ izin aktarma yaparak devşirme bir tercüme mi yaptı?" (*Sebilürreşad*, Ağustos 1957: 393,394) Baltacıoğlu, bu eleştiri sahiplerini "softa" olarak nite-

lendirerek Arapça bilmediğine yönelik söylemlere kısa bir cevap verir: "Ben bütün softalardan daha çok Arapça bilirim (…) Aranızda softa olmakla birlikte, biraz kafası işleyenlere de şu cevabı verdim: Ben Arapça bilmem, Arapça anlarım!" (Baltacıoğlu, 9 Ekim 1958: 1)

Geleneğin en önemli unsurunu dil olarak ifade eden Baltacıoğlu'nun, yüzyıllar boyunca Türkçeye giren ve Türkçeleşen Arapça ve Farsça kelimeleri atıp yerlerine yeni kelimeler türetilmesini önermesi ve desteklemesi, kanaatimizce kendi gelenek anlayışının, bu yönüyle sığ kalmasına neden olmaktadır.

Oldukça paradoksal bir biçimde Avrupa'nın geleneklerine karşı kuşkulu ve mesafeli olan Baltacıoğlu'nun camilerin düzenini kiliseleri anımsatacak şekilde örnek alarak değiştirme arzusu ve Batı'nın modern olma sürecini ilk olarak *Luther'in İncil*'i çevirmesine bağlaması da dikkat çekicidir. Bu bahiste milliliğe aşırı derecede sarılmasından ve Batı modernleşmesini temellük edişinden anlaşılan dini reform algısının siyasal/ideolojik bir ön kabulle şekillendiğidir. Yine de onun din ile ilgili görüşleri analiz edilirken bir noktanın göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu da doğup büyüdüğü büyük bir İmparatorluğun mensubu olarak neslinin fikri darbelere maruz kalmasıdır. Düşüncelerinde bazı noktalarda yaşadığı dönüşümlerin, değişimlerin ve kafa karışıklıklarının nedenlerinden biri Cumhuriyet öncesi dönem ile başlayan kaos ve Cumhuriyet ile birlikte başlayan radikal değişimlerdir.

C. Alevilik Hakkında Görüşleri

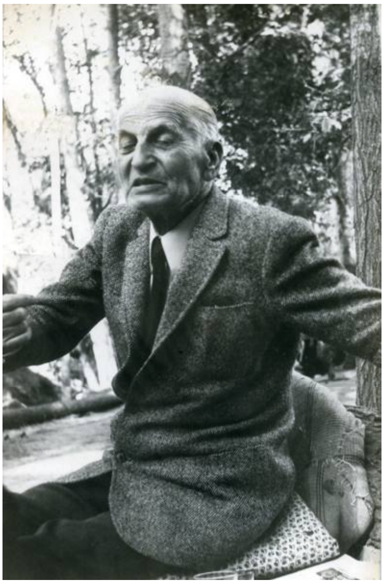

Ankara, 28 Temmuz 1971.

Cumhuriyet'in yeni kimlik tasarısında Türklük ve sekülerlik ana vasıflar olarak belirlendi. Cumhuriyet'in başlarında da özellikle milliyetçiler tarafından Aleviler Türklükle özdeşleştirildi. Êlise Massicard, "Alevilerin kültürel açıdan öne çıkartılması yöneticilere de, memlekete egemen olan ve gerici olarak gördükleri İslam'a dolaylı yoldan karşı çıkma, dini ibadet bağlamında bir 'Türk modeli' önerme olanağı" verdiğinden söz eder. Kemalizm; Aleviliği, Türklüğün yanında aynı zamanda modern olarak değerlendirir ve hem Arap, hem de "geri kalmış" şeklinde vehme kapıldığı Sünni İslam'a karşıt yeni bir model olarak sahiplenme uğraşına girer (Massicard, 2007: 44,45).

Baltacıoğlu, sosyolog kimliğiyle ve Türk sosyolojisi içerisinde konuyu, yani Aleviliği bilimsel bir anlayışla

değerlendiren ve sosyoloji alanına taşıyan ilk sosyologlardan biri olarak ifade edilebilir (Kaçmazoğlu, Haziran 1998: 97). Onun 1950'lerde konuya eğilmesinde ve Aleviliğe yaklaşımında pek tabii kafasında şekillendirdiği milliyet ve din hakkındaki kavrayışı etkilidir. Ancak dönem olarak 1950'ler ve 1960'ların seçilmiş olması, dönemin siyasi iklimiyle doğrudan ilgilidir. Din konusunda ortaya attığı görüşlerin temeli de din ve milletin aynı potada değerlendirilmesi gereği üzerine inşa edilir. Bu bakımdan Alevilik temelli "Türk Müslümanlığı", yani İslamiyet'in Türklere göre yorumlanma biçimi, konuya yaklaşımının hâkim öğesidir.

Aleviliği değerlendirdiği bazı yazılarında Sünni Müslüman olduğunu söyleme ihtiyacı hisseden Baltacıoğlu, Sünni Türkler ile Alevi Türkler arasında dini yönden bir fark olmadığını ve üstelik ırkdaş olduklarını ifade etmektedir. Fakat Sünnilerin Arap geleneklerini benimsediklerini, bir kısım Türklerin ise Arap gelenekleri karşısında var olma mücadelesi adına Alevileştiklerini söyler. Düşünce dünyasına uygun bir biçimde de Sünniliği "İslam ümmetçiliği ve medeniyetçiliği", Aleviliği ise kültür, gelenek ve Türkçülük fikri olarak düşünür. Böylece Aleviliğin, Arap tehlikesine karşı "öz Türklerin" tepkiselliğinden doğduğunu belirterek Sünni Türkler ile Aleviler arasında kesin bir ayrıma gider. Baltacıoğlu için Alevilik "özü" temsil etmekle birlikte hem Alevilik, hem de Sünnilik "aynı gövdenin iki büyük parçası" şeklinde de nitelendirilir (Baltacıoğlu, 1 Aralık 1954: 1-5).

Onun Sünnilikten ziyade Aleviliği, millilik kavramıyla iç içe değerlendirmiş olması, İslamiyet'in milletlere özgü olduğuna yönelik inancıyla uyumludur. Buna rağmen bu uyumu bozan bazı hususların olduğunu ifade etmiştir ki, bunu da Arap geleneklerinin Türklüğe karışımı şeklinde açıklar. Aleviliğe yaklaşımı da bu kavrayışına paralel olarak kadim Türk geleneklerine bağlılık etrafında şekillenir:

> Her din gibi, Müslümanlık da içinde doğduğu, yayıldığı ulusun, Arap ulusunun gelenekleriyle karışmıştır! Türkler Müslüman oldukları zaman işte bu Arap gelenekleriyle karşı karşıya kaldılar: eşitsizlik, erkek zorbalığı, kadının aşağı görülmesi, kölelik, mistiklik ve mistikçilik... Türk gelenekleri bu geleneklerin taban tabana tersi idi. Türkler ne yapacaklardı? Var olmak, ya da yok olmak! Hangisi? İkinciyi yeysediler, Alevileştiler. (Baltacıoğlu, 9 Mart 1950:2; 1 Aralık 1954:2)

Baltacıoğlu'nun fetişizm boyutuna ulaşan gelenek algısı, açıkça görüldüğü üzere bir tür üstünlük mefhumu ile Türk kimliğinin ihyasını beraberinde getirdi. Buna paralel bir biçimde, Sünni Müslümanlık karşısında Aleviliğe atfetmek istediği meşruiyet dayanakları, genelleyici ve gerçekten uzaktı. Örneğin Sünni Müslümanların, ölü metinlere, şehir aristokrasisine, medreseye sarıldıklarını belirttikten sonra yalan söylemeyenlerin, çalmayanların, kadın eşitliğine değer verenlerin, akıl üstünlüğünü kabul edenlerin, doğayı sevenlerin her daim gelenekçi Türkler, yani Aleviler olduğunu öne sürdü. (Baltacıoğlu, 1 Aralık 1954: 2, 3).

Aleviliğe, gelenekler üzerinden bir köklülük atfetmeye çalışan Baltacıoğlu, gelenek ve Alevilik arasında bütünlük ve devam fikrini ön plana çıkarma uğraşı verdi. Bunun yanında Aleviliği, Sünnilikten ayıran bazı gündelik pratiklere de dikkat çekti. Alevilerin hep açık havada, bahçede, köyde yaşamak istediklerinden

ve bunda geleneklerin büyük bir rolü olduğundan söz etti (Baltacıoğlu, Aralık 1966: 7).

Din hakkında pek çok görüş ileri süren ve 1928 yılında açıkça İslamiyet'i millileştirmek isteyen Baltacıoğlu, 1950'lere gelindiğinde İslamiyet'in Türk'e özgü olmasına yönelik çalışmalarını yoğunlaştırdı. Bu tarihten itibaren Alevileri milli geleneklere bağlılıkları noktasında göz önüne alarak değerlendirmeye çaba gösterdi. Dolayısıyla onun bu tarihlerde Aleviliği incelemesi tesadüf değildir. Zira dinin toplumsal yapıdaki önemini ve dinin toplumsal alanda edineceği konumunu vurgularken bunun çerçevesinin Alevilik gibi olmasını savunuyordu.

Bu dönemlerde Aleviliği yüceltici bir anlatıyla işleyen ve İslamiyet'in milliliği üzerindeki vurgularını artıran Baltacıoğlu'nun temel savunusu, her toplumun İslam dinini farklı anladığı/temellük ettiği üzerinden şekillendi. İslamiyet'in millileştirilmesi aşamasında kendisi de meşruiyet kaynakları yaratma çabasına girdi. Örneğin yukarıda değindiğimiz üzere, Hz. İbrahim ve Hz. Ali'nin Türk olduğunu öne sürdü: "Ali büyük peygamber Hazreti İbrahim'in soyundandır. Büyük peygamber İbrahim Turani'dir, Türk'tür; Ali de Türkoğlu Türk'tür." (Baltacıoğlu, 9 Mart 1950: 2)

İslamiyet içerisinde Aleviliği yücelten duruşuyla, mevcut İslami anlayış içerisinde Aleviliğin milliliğini gözler önüne sererek, din ve milliyet hakkındaki görüşlerinin doğrulunu ispat etmek istedi. Keza Aleviliği, milli İslamiyet'in yahut Türk Müslümanlığının ethosu içinde değerlendirmesiyle Alevilik konusundaki görüşleri kamuoyunda ciddi bir polemik yarattı. *Sebilürreşad*'da M. Raif Ogan, özellikle Baltacıoğlu'nun iki yıldan beri "halis Türk" olarak nitelendirdiği Alevilerin hukukunu ve sayısını gündeme getirdiğini ve dile getirilen görüşler ile Sünni-Alevi anlaşmazlıklarını körüklediğini iddia etti (Ogan, Temmuz 1951: 104).

Baltacıoğlu'nun Türkiye'de Sünniliğin yanında Alevilik mezhebinin olduğunu ve üstelik Alevilerin sayısının Türkiye'nin en aşağı yarısını oluşturduğunu belirterek devletin din eğitimi vermesinin yanlış olduğuna yönelik (Baltacıoğlu, 27 Ekim 1950: 2) görüşleri de eleştirildi. Ogan konu hakkındaki itirazlarını şöyle sıralandırıyordu:

> 1. Türkiye nüfus sayımında, Alevi ve gayrı Alevi diye bir tasnif yoktur. Hüviyet cüzdanlarımızın milliyet hanesinde 'Türk', din hanesinde 'İslam' yazar. Başka kayıd yoktur.
>
> 2. Yarısı şudur biçiminde bir kesin neticeyi hangi istatistik kaydından çıkarmış, önce onu göstersin. Sonra diyeceğimizi düşünelim.
>
> 3. 'Alevilik' adında dünya üzerinde ne bir din, ne de mezhep vardır. 'Alevi'; Emirülmümin imamı Ali'yi, evlâd ve encalini çok sevmek mezhebi ise bu bapta hepimiz sevmekte iştirak halindeyiz. Amma, bir cemaat biz daha çok severiz afdaldir diyorsa ona da karşı gitmeyiz. Fakat,
>
> 4. Alevi cemaati adında, Türkiye'de İslam'dan ayrı ne bir topluluk, ne başı karalık ve kızıllık yoktur. (Ogan, Şubat 1956: 238, 239).

Baltacıoğlu ise Bektaşiliğin ve Aleviliğin, İslamiyet'in bir mezhebi olduğu noktasında ısrarcıdır. Bunun için ilk olarak mezhep tanımı yapar: "Bir dinin

temel inançlarını taşıyan ve törenlerini yerine getiren, ancak bu inançları anlayışta ve törenleri yapışta ayrılıklar gösteren topluluklardır." Dolayısıyla Sünniler nasıl Müslümansa, Allah'ı varlığın kendisi olarak anlayan pantheisme taraftarı Aleviliğin de mezhep olduğunu söyler (Baltacıoğlu, Şubat 1967: 7).

Baltacıoğlu, 1952'de o zamana dek gelip geçen hükümetlerin konuyla ilgili durumlarını açıkladı. Osmanlı'nın kurulduğu ve yükseldiği devirlerde Alevilere karşı durumun müspet olduğunu, 18. ve 19. yüzyıllardan Atatürk devrine kadar durumun menfi olduğunu söyledi. "Bocalama devri" dediği ve laiklik çevresinde şuur dışı bir mukavemet şeklinde belirdiğini ve Atatürk döneminden sonra iktidara gelen bütün hükümetlerin durumunun bu olduğunu belirtti (Baltacıoğlu, Mayıs 1967: 6). Bu görüşler ekseninde CHP döneminde Alevilerin istedikleri özgürlüğe kavuşamadıklarını ifade etti. "İnkılâp Hükümetinin" bilime dayanan politikası olduğunu öne sürerek önerilerini şöyle sıraladı:

1. Sünnilik ve Alevilik için yapılan menfi propagandaları kanunla karşılamak.
2. Sünni ve Aleviliği bilim adamlarıyla birlikte araştırmak.
3. Konuyla ilgili kitap, dergi yayınlamak, aynı zamanda konferanslar verdirmek.
4. Din dersi kitaplarında Sünniliğin ve Aleviliğin gerçeklerini ortaya koymak.
5. Alevilere tam anlamıyla ibadet özgürlüğü sağlamak.
6. Alevi bilim, edebiyat ve sanat adamları üzerine bilgi vermek, eserlerini yaymak ve son olarak bunların Türk kültüründeki önemli rolünü göstermek (Baltacıoğlu, Temmuz 1967: 7).

Bu önerileri ve buraya kadar aktardığımız görüşleri dikkate alındığında Baltacıoğlu'nun Aleviliği, temelde Türk gelenek ve kültürü üzerinden yorumlama çabasına girdiği, kendisinin görenek anlayışı ve din reformu programıyla uyuşturmaya çalıştığı açıkça görülmektedir.

IV. Sonuç

İmparatorluktan ulus-devlete ve ulus-devletin yapılandırılması ile çok partili hayata geçiş süreçlerini yaşayan Baltacıoğlu'nun düşünsel serüveni dalgalıdır. Cumhuriyet'in inşası sürecinde yönetici elit ısrarlı bir Batılılaşma taraftarı olmuş, pozitivizmi benimsemiş ve 1920'lerden itibaren tüm yönleriyle kararlı bir değişim sürecini başlatmıştır. Temel yaklaşımları ulus-devlet ideali, modernleşme ve seküler bir toplum yaratmaktır. Bu bakımdan Cumhuriyet'in ilanından sonraki milli kimlik inşasında İslami yön bir unsur olmaktan çıkarılmaya çalışıldı ve bu durum çok partili hayata kadar sürdürüldü. 1950'ler ise bu anlayıştan sapmayı beraberinde getirdi. Tam da bu noktada Baltacıoğlu, 1950'lerden sonra din konusunu temelde toplumsal modernleşmede kilit bir noktada görerek sıkça işlemeye başlayarak milliyetçilik ile dini birbirinden beslenen bir kaynak olarak gördüğünü yazılarında sıklıkla beyan eder. Laiklik ilkesinin ciddi bir şekilde tartışıl-

dığı bu yıllarda da; dinin bu zamana kadar metotlu ve bilimsel olarak incelenmediğini belirtir ve açık bir şekilde Tanzimat'ın ve Meşrutiyet'in ileri gelenlerini eleştirir. Dahası kısmi olarak CHP'yi de eleştirmekten geri durmaz. Onun görüşleri bütün olarak değerlendirildiğinde laikliğin uygulanış şeklinden zaman zaman bir takım rahatsızlıklar duyduğu söylenebilir. Din ve laiklik konusunda yaklaşımı; bu iki kavrama verdiği önem, rejim ile toplumun bu konudaki farklılığının kendisi üzerinde yarattığı baskı ve ülkenin geçirdiği dönüşümler ekseninde değerlendirilmelidir.

Kemalizm'in dine yaklaşımı, laiklik kısmında da belirttiğimiz gibi dinin vicdanlara hapsedilmesiydi. Ancak bununla da yetinilmeyerek İslamiyet'in Türklük lehine revize edilmesine çalışıldı. Diğer taraftan Diyanet İşleri Bakanlığı aracılığı ile dini inançların bir şekilde kontrol edilmesi amaçlandı. Söz konusu geçiş evresinin sancılı süreçlerini yaşayan aydınlar için de temel problemlerden biri, dinin bu yapılandırma esnasında oynayacağı rolü saptamaktı. Baltacıoğlu açısından değerlendirildiğinde Osmanlı'nın geleneksel İslam anlayışının aksine dine yaklaşımı milliyetçi/Türkçü bir İslam temeline dayanıyordu ve dinin çağdaşlaşmadaki misyonu/yeri konusunda da çözümü Türk geleneklerinde gördü. Dolayısıyla Kemalist zümrenin benimsediği gibi dinde reform talebiyle bizzat işin içinde olmaya çalıştı. Bu hususta milliliği bir çözüm unsuru olarak değerlendirdiğinden milliyeti yoğun biçimde kutsadığı bir tavır geliştirdi. "Görenek" kavramıyla temelleştirmeye çalıştığı Batı'dan korunma dürtüsü ile din alanında Batı'yı model alma çelişkisi içinde bulunan Baltacıoğlu, Batıcılık karşısındaki ısrarlı ve din karşısındaki "tutarsız ve çekinik" uygulamalarıyla eleştirdiği CHP ile tam uyuşma içinde bulunmasa da genel anlamıyla tutumu Kemalizm'le örtüşüyordu.

Kaynakça

Arşivler

Emekli Sandığı Arşivi

Belgesel Nitelikli Kaynaklar

TBMM Tutanak Dergisi, (04.06.1949). Dönem:8, Cilt:20, 101. Birleşim.

Kitaplar

[Baltacıoğlu], İsmayıl Hakkı, *Din ve Hayat*, İstanbul: Kader Matbaası, 1339

---, *Demokrasi ve Sanat*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931

---, *Sosyoloji*, İstanbul: Sebat Basımevi, 1939.

---, *Batıya Doğru*, İstanbul: Sebat Basımevi, 1945

---, *Halkın Evi*, Ankara: Ulus Basımevi, 1950.

---, *Büyük Tefsir Allah Nedir?*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1961.

---, *Türk Milliyeti*, Ankara: Gnkur Basımevi, 1965

---, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1966

---, *Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.

---, *Türke Doğru,* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.

---, *Atatürk*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.

---, *Hayatım*, (Yay. Haz: Ali. Y. Baltacıoğlu), İstanbul: Dünya Yayınları, 1998.

Cündioğlu, Dücane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, İstanbul: Kitabevi, 1999.

---, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt:5, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Gökalp, Ziya, *Hars ve Medeniyet*, Ankara: Elips Kitap, 2007.

Halid, Ç. H., *Türk ve Arap*, (Haz: M. E. Düzdağ), İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2005.

Kaçmazoğlu, H. B., *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012

Massicard Êlise, *Türkiye'den Avrupa'ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması*, (Çev: Ali

Berktay), İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Yazçiçek, R., *Milli Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2008.

Yücel, H. A., *Hürriyet Gene Hürriyet*, Cilt: II, (Der: C. Y. Eronat), , Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Makaleler

Aytaç, Kemal, "Baltacıoğlu'nun 'Eğitim Sistemi'nin Ana Gelişimi", *Yeni Adam*, Sayı:921, (Mayıs 1978), s. 4.

[Baltacıoğlu], İ. H. "La-dini Yani Sadece Ahlaki, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli", *İçtihad*, Sayı:202, (15 Nisan 1926), s. 3943-3944.

---, "Kültürümüzü Kurtarmak Lazım", *Yeni Adam*, Sayı:137, (13 Ağustos 1936), s. 2.

---, "Hayatım 2", *Yeni Adam*, Sayı:143, (24 Eylül 1936), s. 14-15.

---, "Hayatım 4", *Yeni Adam*, Sayı:145, (8 Bir. Teşrin 1936), s. 14-15.

---, "Hayatım 26", *Yeni Adam*, Sayı:167, (11 Mart 1937), s. 18.

---, "Hayatım 30", *Yeni Adam*, Sayı:171, (8 Nisan 1937), s. 18.

---, "Hayatım 173", *Yeni Adam*, Sayı: 345, (7 Ağustos 1941), s. 14

---, "Hayatım 185", *Yeni Adam*, Sayı: 357, (30 İlk Teşrin 1941), s. 14.

---, "Ananecilik ve Muhafazakârlık", *Yeni Adam*, Sayı:370, (29 İkinci Kanun 1942), s. 2.

---, "Gelenek", *Yeni Adam*, Sayı:417, (24 İlk Kanun 1942), s. 2.

---, "Plana Doğru!", *Yeni Adam*, Sayı:440, (3 Haziran 1943), s. 2;

---, "Üç Devlet, Tek Dert", *Yeni Adam*, Sayı:603, (18 Temmuz 1946), s. 2.

---, "Din Karşısında Devlet", *Yeni Adam*, Sayı:621, (27 Ekim 1949), s. 2.

---, "Alevilik ve Türklük", *Yeni Adam*, Sayı:640, (9 Mart 1950), s. 2.

---, "İnkılâp ve Demokrasi", *Yeni Adam*, Sayı:655, (22 Haziran 1950), s. 2.

---, "Din Hayatımız", *Yeni Adam*, Sayı:666, (7 Eylül 1950), s. 2.

---, "Din ve Okul", *Ulus*, No:10537, (27 Ekim 1950), s. 2.

---, "Türk Kültürünün Üstünlüğü", *Yeni Adam*, Sayı:682, (28 Aralık 1950), s. 2.

---, "Halk Partisi Neden Yenildi", *Yeni Adam*, Sayı:745, (1 Temmuz 1954), s. 2;

---, "Türklük Bakımından Aleviler", *Türk Düşüncesi*, Sayı:13, (1 Aralık 1954), s. 1-5.

---, "Din Nasıl Bir Gerçektir?" *Türk Düşüncesi*, Sayı:15, (1 Şubat 1955), s. 166.

---, "Yanlış Anlaşılan Laiklik", *Yeni Adam*, Sayı:749, (7 Nisan 1955), s. 2.

---, "Bir Türk İslam İlahiyat Fakültesi İstiyorum", *Türk Düşüncesi*, Sayı:18, (1 Mayıs 1955), s. 386-387.

---, "Türkiye Başka Türlü Kalkınamaz", *Türk Düşüncesi*, Sayı:19, (1 Haziran 1955), s. 5.

---, "Aydınlar! Din Gerçeğini Ne Zaman Göreceksiniz?", *Türk Düşüncesi*, Sayı:23, (1 Ekim 1955), s. 259

---, "Türkiye'de Din Anlayışı", *Din Yolu*, Sayı:1, (15 Mart 1956), s. 2.

---, "Din Gerçeği Nasıl Bir Gerçektir", *Din Yolu*, Sayı:2, (30 Mart 1956), s. 2.

---, "Bir Din Kongresi Toplamak Gerekiyor", *Din Yolu*, Sayı:3, (5 Nisan 1956), s. 2.

---, "Dinsiz Kalkınma Olabiliyor Mu?", *Din Yolu*, Sayı:5, (19 Nisan 1956), s. 2;

---, "İlk Olarak Yapılacak İş Bir Din Kongresi Toplanmalı", *Din Yolu*, Sayı:6, (26 Nisan 1956), s. 2.

---, "Dinsiz Ahlâk Olur Mu?", *Din Yolu*, Sayı:7, (3 Mayıs 1956), s. 2.

---, "Türkiye Dinle Kalkınacaktır", *Türk Düşüncesi*, Sayı:2-35, (1 Ocak 1957), s. 2.

---, "Softalar Siz Çok İleri Gidiyorsunuz!", *Yeni Adam*, Sayı:765, (9 Ekim 1958), s. 1.

---, "Türkiye Nasıl Kalkınacak?", *Yeni Adam*, Sayı:775, (5 Eylül 1963), s. 2,8.

---, "Alevilik Nedir Ne Değildir?", *Yeni Adam*, Sayı:785, (Aralık 1966) s. 7.

---, "Alevilik Nedir Ne Değildir?", *Yeni Adam*, Sayı:786, (Şubat 1967), s. 7.

---, "Alevilik Nedir Ne Değildir?", *Yeni Adam*, Sayı:789, (Mayıs 1967), s. 6.

---, "Alevilik Nedir Ne Değildir?", *Yeni Adam*, Sayı:791, (Temmuz 1967), s. 7.

---, "Kalkınma Ağacının Gövdesi", *Yeni Adam*, Sayı 803, (Temmuz 1968), s. 2,7.

---, "Batıdan Neler Almayacağız?", *Yeni Adam*, Sayı:797, (Ocak 1968), s. 3.

---, "Hayatım 2", *Yeni Adam*, Sayı:805, (Eylül 1968), s. 7.

---, "Hayatım 3", *Yeni Adam*, Sayı:806, (Ekim 1968), s. 7.

---, "Milliyeti Doğru Olarak Anlamalı", *Yeni Adam*, Sayı: 811, (Mart 1969), s. 2.

---, "Hayatım 12", *Yeni Adam*, Sayı:813, (Mayıs 1969), s. 7.

---, "Özler", *Yeni Adam*, Sayı:820, (Aralık 1969), s. 9.

---, "Türkiye'nin Nüfusunu Çoğaltın", *Yeni Adam*, Sayı:825, (20 Mayıs 1970), s. 11.

---, "Kalkınma Ağacı", *Yeni Adam*, Sayı: 862, (Haziran 1973), s. 4.

---, "Toplumları Yaratan Üç Varlık", *Yeni Adam*, Sayı:893, (Ocak 1976), s. 4.

Bilge, N. "Atatürk Devrimlerinin Temel Öğesi Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik,* Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi,* 2008

Feyzioğlu, Turhan, "Türk İnkılâbının Temel Taşı Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi,* 2008.

Kaçmazoğlu, H.B., "Bir Sosyolog ve İdeolog Olarak Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu", *Toplumbilim*, Sayı:8, (Haziran 1998).

---, "Bir Halk Adamı Olarak Aydının Portresi: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu", *Doğu Batı*, No:16, (Ağustos, Eylül, Ekim, 2001).

Ogan, M. R., "Aleviler ve Halk Partisi", *Sebilürreşad*, Cilt:5, Sayı:107, (Temmuz 1951), s. 104.

---, "Baltacıoğlu İle Bir Hasbıhal", *Sebilürreşad*, Cilt:9, Sayı:215, (Şubat 1956), s. 238,239.

Orkun, Y., "Baltacıoğlu Kimdir?", *Yeni Adam*, Sayı: 935, (Nisan 1983), s. 3.

Özerdim, S. N., (Başlıksız) *Yeni Adam*, Sayı:767, (12 Mart 1959), s. 6.

Safa, P., "Kur'ân Tercümesi", *Sebilürresad*, Cilt:10, Sayı:250, (Ağustos 1957), s. 397.

Gazete ve Dergiler

Büyük Doğu; Cumhuriyet; Milli Mecmua; Sebilürreşad; Son Posta; Vakit.

Tezler

Şen, E. (2008), *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Kur'an Meâli*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Öz: İ. Hakkı Baltacıoğlu, Osmanlı/Türk tarihi açısından önemli kırılmalara tanıklık eden bir kişi olarak dikkat çeken görüşler paylaşmıştır. Bilhassa din, milliyet, modernleşme/batılılaşma ve bağlantılı pek çok kavramla yakından ilgili olmuş, bu kavramları, Cumhuriyet döneminde yoğun olarak değerlendirmiştir. Rejimin resmi ideolojisi olan Kemalizm de pozitivist bir modernlik anlayışını benimseyerek rotasını belirlemiştir. Kemalist rejim, ilk iş olarak; ulus-devlet idealine dayanacak, İslamiyet'in siyasal ve kamusal alandan ayrıştırılacağı, yani bağının koparılacağı, dahası kendilerinin biçimlendireceği Türklük lehine yeni bir İslamiyet projesi çizecek ve tatbik etmeye çalışacaktı.

II. Meşrutiyet döneminden başlayan ve Cumhuriyet döneminde keskinleşerek yeniden üretilen milliyetçiliğin sarsılmaz müdafii Baltacıoğlu da kaçınılmaz olarak din, laiklik, milliyet, modernleşme konularına eğilir ve atmosferin uygunluğuyla bu arzusuna yönelik olarak din konusunda radikal görüşler paylaşır. 1930'larda dinin vicdanlarda olması gerektiğini söylerken 1950'lerde toplumsal alanda yaşanan din coşkunluğundan memnun olur ve dinin milliyetçilik ile doğrudan bağına dikkat çeker. Bu tarihlerde dinin toplumsallığına olan vurgularına rağmen, dine belirli bir alan çizme gayreti taşır ve 1950'lerde Aleviliğin milliliğini işlerken Sünniliğe eleştirel yaklaşır.

Anahtar Sözcükler: İ. Hakkı Baltacıoğlu, Din, Laiklik, Milliyet, Alevilik, Reform

State and Religion in İ. Hakkı Baltacıoğlu's Thouht

Abstract: İ. Hakkı Baltacıoğlu shared remarkable opinions as someone who had witnessed breaking points in Turkish/Ottoman history. He was particularly interested in concepts such as religion, nationality, modernization/westernization, and he evaluated these concepts in detail in the Republican period. The official ideology of the Turkish regime, Kemalism, determined its policies by assuming a positivist understanding of modernism. The Kemalist regime would first and foremost rest on an ideal of nation state and try to draw up and implement a project of Islam in favour of Turkishness where Islam would be separated from political and public sphere.

Baltacıoğlu was a defendant of nationalism which started to emerge in the Second Constitutional Period and became sharper and was reproduced in the Republican period. Baltacıoğlu thus became interested in religion, secularism, nationalism and modernization and he shared radical opinions on religion. While he says religion should be a matter of individual conscience in 1930s, his contentment from the religious zeal of the 1950s drives him to draw attention to the direct relationship between nationalism and religion. In this period, despite his emphasis on the social aspect of the religion, he tries to determine the boundaries of religion and puts an emphasis on the nationalistic aspect of Alevism while criticizing Sunnism.

Keywords: İ. Hakkı Baltacıoğlu, Religion, Secularism, Nationalism, Alevism, Reform

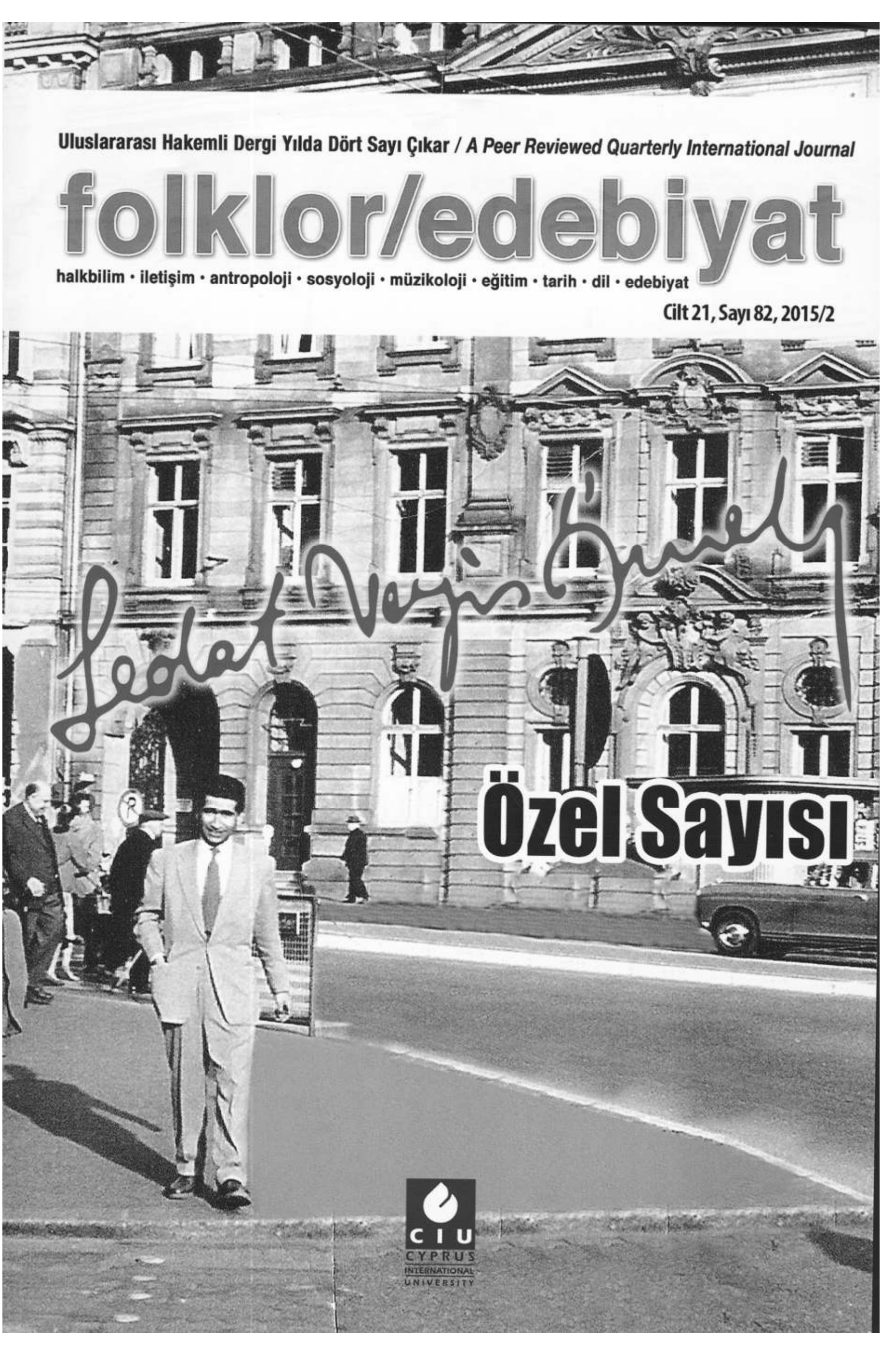
Uluslararası Hakemli Dergi Yılda Dört Sayı Çıkar / A Peer Reviewed Quarterly International Journal
folklor/edebiyat
halkbilim • iletişim • antropoloji • sosyoloji • müzikoloji • eğitim • tarih • dil • edebiyat
Cilt 21, Sayı 82, 2015/2
Özel Sayısı
CIU
CYPRUS
INTERNATIONAL
UNIVERSITY

"Hasta Adam" Ülkesindeki Küçük Kuzenimiz

Çiğdem KARA*

> Defterdâr-ı vilâyet düşkün, miskin, ihtiyar bir herif olduğu halde genç fettân şehvetperest kızgın bir zevceye mâlik olub kadının muâmele-i zevciyetindeki tekâlif-i harîsânesinden maâda her türlü arzularına fevkâlade mûtidir. Sevicilik fasl-ı kerihine mübtelâ olan bu genç kadın…[1]
>
> Abid Çelebi Aleyhinde
> Konya'da Sokaklara Asılan Yafta

I. Giriş

1904 –1917 yılları arasında basılan, Mary Hazelton Wade'in kaleme aldığı *Our Little Turkish Cousin*[2] kitabı tamamen etnografik verilere dayansa da kelimenin her iki anlamıyla da (ürün ya da süreç olarak)[3] etnografik değildir: Ne bir etnograf tarafından kaleme alınmıştır, ne de bir etnografın yürüttüğü bir alan araştırmasıdır. Bir seyahatname de değildir. Karakterler de alanda gözlemlenmiş gerçek kişiler değil, bir imgeyi yansıtmak için kurgulanmış birer hayali kişiliktir.

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

1 BOA, *Y.PRK.UM.(Yıldız Perakende Evrakı Umumi)*, 45/116. Konya İstinaf Mahkemesi Azası Hüseyin Çelebizâde Deli Abid ve Konya Defterdarı Aleyhinde Yafta Sureti. 30 Zilhicce 1316/10 Mayıs 1899.

2 Makalede, bundan sonra *Kuzen* diye söz edilecek kitabın Gutenberg projesi tarafından 26 Şubat 2013'ten itibaren yayımlanan 1917 baskısı esas alınmıştır (Resimleyen: L. J. Bridgman, Yayınevi ve yeri: The Page Company, Boston / Massachusetts, [EBook #42204]). Erişim: https://www.gutenberg.org/files/42204/42204-h/42204-h.htm, indiriliş: 29.01.2016.

3 Sanjek, s. 295.

Our Little Turkish Cousin'ın kapağı

Ama kitapta etnografik veriler, insanbilimlerindekiyle benzer bir amaçla kullanılmıştır: bir halkı benzerlikleri ve farklılıkları, değişme süreciyle birlikte – karşılaştırmalı olarak– anlamak. İşte bu makalede, 20. yüzyıl başındaki İstanbul Türklerinin kültürünü Amerikalı çocuklara tanıtmayı amaçlayan bu kitap konu edilmektedir.

Kuzen, çocuk edebiyatına ait bir kurgu eser olup olasılıkla yazarın önüne konmuş ya da kendisinin okuduğu farklı kaynakların birleştirilmesiyle ortaya çıkarmıştır. Makalenin temel sorusu da kitabın bu niteliğiyle ilgilidir: Bir edebi

eserde aktarılan etnografik veriler nasıl yorumlanabilir? Makaleyle, *Kuzen*'deki kültürel verilerin anlamların ortaya konması, bu verilerin oluşmasına aracılık ettiği Türk imgesinin keşfedilmesi, sınıflanması ve kitap ile bu imgelerin neye hizmet ettiğinin sorgulanması amaçlanmaktadır.

Bu edebi eseri incelemek üzere imgebilim terim ve yöntemlerinden yararlanılmaktadır. İmgebilim araştırmalarının ortak amacı, yabancı bir ulusun (ya da kendi) imgelerinin köken ve işlevini bilimsel olarak incelemektir[4]. Bunu mümkün kılmak için, bazıları daha ileri aşamalı çalışmalarda uygulanmak üzere, bazı adımlar önerilmektedir.[5] Bu yöntemsel önerilerden bazıları, makalenin ön kabulüyken, bazıları da makalenin yöntemi olarak kullanılmıştır: Metnin ait olduğu kültürdeki mecaz geleneği bağlamı ve mecazın mentinlerarası kuruluşu dikkate alınmıştır. Metnin türü ve anlatım tarzı belirlenmiştir. Metnin yazıldığı, okuyucu ile buluştuğu tarihsel bağlam yeniden kurulmuştur. Metnin hedef kitlesi ve mümkünse kitabın hedef kitle üzerindeki etkisi ortaya konmuştur. Temsilin imgesindeki birbirine zıt uçlardaki kavrayışlar (*imageme*) saptanmıştır. Ben imgesinin art zamanlı yapısında ortaya çıkabilecek süreklilikler, değişmeler ve dinamikler dikkate alınmıştır. Karşılaştırmalı bir okuma yapılmıştır. İmgenin tarihsel bağlamını kurgulamak ve iki ulusun (*Kuzen*'de, Türk–Amerikan / Batı) imgesini karşılaştırmak için de imgebilimcilerin, ahlak ve karakteroloji temelli karşıtlıklara dayalı modellerinden yararlanılmıştır.[6]

Makalenin ilk iki bölümü, (tarihi ve edebi olarak) tekrar eden ve yazarı sınırlayan imgelerin bağlamını kurabilmek için hazırlanmıştır. İlk bölümde *Kuzen* kitabı, türü ve çıktığı seri, karakterleri, kurguda kullanılan mekânları anlatım yapısı ve resimleri aracılığıyla tanıtılmaktadır. Ardından, Türk imgesi ve hikâyesinin kurgulanmasına kaynaklık eden eserlerin neler olabileceği tartışılarak *Kuzen*'deki imgelerin ne derecede özgün olduğu sorgulanmaktadır. Makalenin üçüncü bölümünde, Wade'in Amerikalı çocuklara aktarmak istediği Türk imgesine aracılık etmek üzere seçtiği etnografik verilere odaklanılmaktadır. Yazarın kendi kültürüyle kıyaslamaya gittiği etnografik verilere ayrıca değinilerek Türk imgesinin niteliğiyle ilgili tartışma derinleştirilmektedir. Dördüncü bölümde Türk imgesi, damga ve *imageme* (aynı grubuna ait kutupsal karşıtlıklar halindeki imgeler) terimleri aracılığıyla gruplanarak incelenmektedir. Ayrıca gruplararası imge modelleri aracılığıyla da bu kadar farklı stereotiplerin tek bir anlama gelip gelmediği tartışılmaktadır.

II. Osman'ı Betimleyecek Kitap

Bu bölümde, *Kuzen*'in parçası olduğu seri, edebi türü, kurgu karakterleri, kurguda kullanılan mekânlar, anlatım yapısı ve resimleri hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Bilgiler, edebi bir tanıtım amacıyla değil, Türk imgesinin kurulumundaki hizmetleri açısından ele alınmaktadır.

---

[4] Beller, s. 13.
[5] Leerssen, 2007a. s. 26-9.
[6] Leerssen, *a.g.e.*, s. 29; Chew III, s. 182, 184-5.

OSMAN.

OSMAN AND HIS MOTHER.

A. Kitap Hakkında

Kuzen, 107 sayfa olup 9 bölüm (Osman, Okul, Yangın, Piknik, Çingeneler, Türk Banyosu, Düğün, Çocuk Karnavalı, İki Arkadaş) ve (dış kapak hariç) 6 resimden oluşmaktadır. İlk üç baskısını 1904'te yapan kitap, dördüncüsünü "Temmuz, 1908", beşincisini "Mart, 1910", altıncısını "Kasım, 1912" ve yedincisini "Ekim, 1917"de yapılmıştır. Bu da kitabın bir dönem popüler olduğunu düşündürtmektedir.[7]

Batı'da 18. yüzyılda başlayan çocuk edebiyatı, ondokuzuncu yüzyılda önemli klasik eserlerini vermiştir. ondokuzuncu yüzyılda, "sömürgecilik anlayışı, modernleşme, ulus-devlet oluşumları", 20. yüzyılın ilk yarısında ise dünya savaşları, çocuk ve gençlik edebiyatını etkilemiştir. Ama çocuk ve gençlik edebiyatı bu zaman dilimi içinde benzer bir genel amaca bağlı olarak üretilmiştir; "kendi ideolojilerine uygun insan tipini yaratmak". Bu dönemdeki kitapların bir diğer ortak ve "dikkat çekici yanı ise aşırı öğretici (didaktik)" olmalarıdır.[8]

İşte bu, siyasal tarihin öne çıkardığı temalar ve ideolojiye uygun birey yaratma amacı, Wade'in kitabının da genel niteliğini oluşturmaktadır. Zira *Kuzen*, 1901-33 arasında en az 53 ayrı ülkenin coğrafyası ve belli bir dönemdeki kültü-

---

[7] *Hathi Trust Digital Library* internet sitesindeki kitap (2. baskı, 1904) ile incelenen arasında, kapak resmi hariç, herhangi bir fark bulunmamaktadır. Edebi kitabın, geliştirme ya da kısaltma olmaksızın tıpkıbasımlarının yapıldığı söylenebilir.
Erişim: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433081963013;view=1up;seq=14, son görülme: 22.02.2016.

[8] Neydim, s. 67, 71-3.

rü, gelenekleri hakkında *L. C. Page & Company* (sonraki adıyla *The Page Company*) yayınları tarafından çıkarılmış eğitici nitelikli, resimli çocuk kitabı serisindendir. 1930'lu yıllardan önce çıkan bu seri, aslında çocuklardan çok yetişkinlere yönelikti. Didaktik olması yüzünden, gizem ve macera türü eserlere göre daha "donuk" kalınca, zamanla etkisini kaybetmiştir.[9]

Parçası olduğu seri dolayısıyla *Kuzen*, savaşlar ve bölünmelerle sarsılan dünyada, daha çok Amerikalıların diğer halklardan neden farklı ve bazılarından üstün olduğunu anlatmak ve kanıtlamak üzere kaleme alınmış gibidir. Aşağıda görüleceği gibi, etnografik verilerle Türk imgesi de bu bakış açısını destekleyecek şekilde seçilip kurgulanmıştır.

B. Karakterler ve Adları

II. Abdülhamid dönemini (1876-1909) arka plan olarak kullanan kitapta, Türkleri anlatmak için bir başkarakter ve onun az çok diyaloga girdiği dört yan karakter bulunmaktadır. Bunların dışında dolaylı anlatımlar, yan olaylar ve çerçeve hikâyelerle daha fazla karakter hikâyeye girip çıkmaktadır:

Osman: Doğumundan itibaren tanıtılan çocuk başkarakter. Hikâyenin konu ettiği dönemde 10 yaşındadır. Meraklı, öğrenmeye hevesli, şefkatli, sevgi dolu ve sadık bir çocuktur (s. v). Arkadaşı Selim fakir biri olsa da arkadaşlıklarının sonsuz olmasını istemektedir (s. 101). Sokak köpeklerini sevmekte, onlara acımakta ve onları beslemek istemektedir (s. 31). Ayrıca fakir insanlara da üzülmektedir: "His [Osman] voice was rather sad as he said the word 'poor.' He pitied those who did not have a lovely home like himself, and plenty to eat and to wear." (s. 89)

Anne: Osman'ın annesi. Ev kadını. Kölelerine karşı kibar biridir. Onları çok çalıştırmaz. Bazen kadın kölelerini özgürleştirir.

Baba: Osman'ın babası. Sultan'a bağlı çalışan zengin bir yüksek memur.

Fatima: Yaşlı dadı. Siyah bir köle. Osman'ı o büyütmüştür.

Selim: Osman'ın fakir, mahalle ve okul arkadaşı.

Kuzen'deki adlar, karakterlerden çok tarihi efsaneler içinde (Sultan Mahmud) ya da başka gerçek karakterlere (Muhammed) göndermeler yapılırken kullanılmıştır. Az sayıda karaktere verilen hemen her adın ise bir arke-tipi olduğundan kurgu karakterlerde kişi adı kullanımı klişedir. Örneğin, III. Sultan Selim'in adının geçtiği kitapta Osman'ın arkadaşının da adı Selim'dir. Başkarakter Osman'ın adının imparatorluğu kuran kişinin adı da olduğu kitapta anlatılmaktadır. Yaşlı zenci dadı Fatima, Portekiz'deki bir Meryem Ana hac merkeziyle aynı adı taşı-

---

[9] Liz Holderman, "Collecting Juvenile Book Series: Our Little Cousin", 2009, erişim: http://www.worthpoint.com/article/collecting-juvenile-book-series, indiriliş: 04.02.2016.

maktadır.[10] Bir çerçeve hikâyedeki (9. böl) iki karakterin adı ise üç ilahi dinde de geçmektedir: İbrahim ve Joannes (John, Yahya).

C. Semtler, Kentler, Binalar

Constantinople şehrinde geçen *Kuzen*'de, kurgu mekânı olarak seçilmiş gerçek semt, kent ve yapılar, oryantalist bir niteliktedir: *Bazaar of Constantinople*, *Agia Sophia*, hamam, *Golden Horn*, *Sweet waters of Europe*,[11] Mekke ve Medine (Türklerin dinini açıklanırken), Bağdat (bir çerçeve hikâyede). Öyle ki yazar, Pera'nın adını ansa da kahramanlarını İstanbul'un bu Batılı yakasında gezdirmez. Wade, babanın rehberliğinde çocuk başkarakterini Türk bölgelerinde bir turist gibi dolaştırmıştır. Bu da anlatı mekânlarına, bir kenti tanıtmaktansa, bir imgeyi inşa etme işlevi kazandırmıştır: Keyif içinde, zengin, fetihçi, Müslüman Doğulu bir Türk imgesini kurgulamak.

D. Anlatım Yapısı ve Bakış Açısı

Antropolojik bir metin, sanatsal söz oyunları açısından fakir, oldukça düz anlatımlı, klasik edebiyat metinlerindeki gibi incelikli bir özenden yoksun, yazarın anlatım ya da yazım tarzının edebi eleştirel değerlendirilmesi yerine işlenen halkın, konunun merak edilip tartışıldığı, kaygı bozukluğu gibi sağlıksız bir biçimde yapılandırılmış metinler gibi görünürler.[12]

Etnografik verilerle bezeli *Kuzen* de parçası olduğu edebi seri dolayısıyla konu ettiği halkı anlatmak gibi bir kaygıya sahiptir. Ama bir edebiyat eseri olduğundan önceliği, hedef kitlesi (Amerikalı çocuklar) tarafından anlaşılır olmak ve anlatım yapısıyla okuyucunun ilgisini çekmektir. Bu amaçla da birkaç Türkçe ve sınırlı sayıda İngilizce kelimeyle kısa ve basit cümleler yazılmıştır.

Bu kurmaca hikâyenin klasik anlamda bir olay örgüsü yoktur.[13] Osman karakterinin yaşamından bir kesiti anekdotlarla anlatan *Kuzen*, biyografi türünde kurgulanmıştır. Ama amacı, çocuk kahramanın belirsiz bir yolculuk sonunda geçirdiği değişimleri anlatmak değil, bir halkı tanıtmaktır. *Kuzen*'e boyut katmak için de (tarihsel derinlik, yeni karakter ve olaylar, temayı çeşitlendirmek için mizah, gizem ve eğlence) bakış açısı çeşitliliği, çerçeve hikâye tekniği ve dolaylı anlatımlardan yararlanılmıştır.

Etnografik metinlerde bakış açısı, "otorite"nin niteliğini ifade etmektedir (gören bilgiye sahip tek kişi ya da çokdilli).[14] *Kuzen*'de de Anne ve Baba karak-

---

[10] Aşkı için din değiştiren Fatima'nın efsanesi için bkz. Ali Murat Yel. *Fâtima*. İstanbul: Kaknüs, 2006, s. 140-2.

[11] Haliç'in ucundaki, Lale Devri'nin önemli mesire ve eğlence yeri olan Kâğıthane Deresi ve Alibeyköy Deresi'nin kesiştiği yere verilen ad.

[12] Geertz, s. 1-2.

[13] Bir kurmacada sıkça tekrar eden olay örgüsü örnekleri için bkz. Stephen May. *Yaratıcı Yazarlık*. Çev. F. Yanık. İstanbul: Optimist yayın ve Dağıtım, 2012, s. 152, 192-3.

[14] Clifford, 1983.

terleri, oğullarına kendi ülke ve kültürlerinin şimdi ve geçmişini anlatmaktadırlar. Ama bu örnekler, kültürün yorumlanmasında "Konuyu yerlinin bakış açısıyla görme" yani, "halk için yakın-deneyim olan kavramları yakalamak…"[15] olarak yorumlanamaz. Zira hemen her olay anlatımda belirleyici olan bakış açısı, (genellikle) geniş zamanda üçüncü tekil şahısla, dış anlatıcı ve "ben"in temsilcisi yazar Wade'e aittir. Tüm olayları bilen ve denetim altında tutan yazar, on üç defa okuyucusuna doğrudan hitap ederek olayları anlatmıştır.[16] Yazarın sadece bir kere ses verdiği (s. 63) okuyucu, yazarla aynı "ben"in ve bakış açısının bir bölünmesidir. Zaten "öteki"nin temsilcileri de yazarın kurgu sınırlılığı içinde konuşan birer öteki imgesidir.

Anne ve Baba karakterlerinin duydukları ya da önceden gördükleri olayların uzun, dolaylı anlatımları, Osman ve Amerikalı çocuk okuyuculara tarih, farklı etnik gruplar hakkında bilgi edinme ve kültürel kıyaslamalar yapma şansı sunmaktadır. Bu sayede okuyucular, edindikleri birden fazla topluluk imgesi ile Türk imgesini hikâyeyi okurken karşılaştırabilmektedir. Örneğin, Anne, bir arkadaşından duyduğu İngiliz bir hanımın köpek sevgisi hakkında "bir hikâyeyi" aktarır. Olay, evcil bir küçük terrier köpeğin İstanbul'un sokak köpekleriyle geliştirdiği dostluk ve sokak köpeklerinin bu evcil hayvana gösterdikleri sadakat hakkındadır (s. 29-31). Bu anı-hikâyede merhametli imgesini taşıyan halk İngilizlerken, sadık imgesini hak edenler İstanbul'un sokak köpekleridir. Çingenelerle ilgili de iki geçmiş deneyim anlatımı bulunmaktadır: Babanın şahit olduğu bir Çingene festivali (Böl. 5) ve Annenin evlenmeden önce baktırdığı bir el falının kişisel deneyim efsanesi (s. 58). Kurgu karakterlerin bu anıları, gruplararası imgelerin hiyerarşik sıralamasında Çingeneleri alt basamağa yerleştirerek Osman'ı görece daha olumlu bir imgeye taşımaktadır.

Kuzen'in dış çerçevesine (Osman'ın yaşadığı çevreyi keşfi) yerleştirilmiş, dört de çerçeve hikâye bulunmaktadır. Bunlardan ikisini, Annenin yemeğe davet ettiği bir kadın anlatır. Birinin konusu, kedinin sırtının neden yere gelmediğiyle ilgili, Hz. Muhammed'e atfedilen bir efsanedir: "the story of Mohammed and the cat" (s. 45-7).[17] Efsane, hem Osman'ın dini hakkındaki imgeyi besleyecek hem de kitaba gizem katacak niteliktedir. Diğeri ise sürekli çalıştığı halde fakir kalan oduncunun bir gün boyunca yatarak kısmetinin ayağına gelmesini beklemesini anlatan bir masaldır: "the wood-cutter and fortune" (s. 48-52).[18] Masal, hem egzotik hem de sefil Doğulu imgesinin mizahi bir kaynağıdır. Üçüncü çer-

---

[15] Geertz, *a.g.e.*, s. 71.

[16] *Kuzen*, s. 2, 6, 8, 10, 15, 17, 25, 38, 67, 72, 76, 94.

[17] B520 "İnsanların hayatını kurtaran hayvanlar" (Stith Thompson) ve A2223.1.1. "İnsan hayatı kurtardığı için kutsanarak ödüllendirilen hayvan" (Hasan M. El-Shamy) motifli efsane metni için bkz. Annemarie Schimmel. *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri.* çev. E. Demirli, İstanbul: Kabalcı, 2004, s. 49.

[18] Masal metni, E. Henry Carnoy ve Jean Nicolaides'in Osmanlı'yı konu eden kitapları *Traditions Populaires de l'Asie Mineure*'de bulunmaktadır (Paris: Maisonneuve & C. Leclerc, 1889). Ne P. N. Boratav ve W. Eberhard (TTV, 1953), ne de H. J. Uther (AaTh, 2004) tip kataloglarında, Carnoy ve Nicolaides'in anılan kitabına gönderme yaptığından, masal, kataloglarda yer almamaktadır.

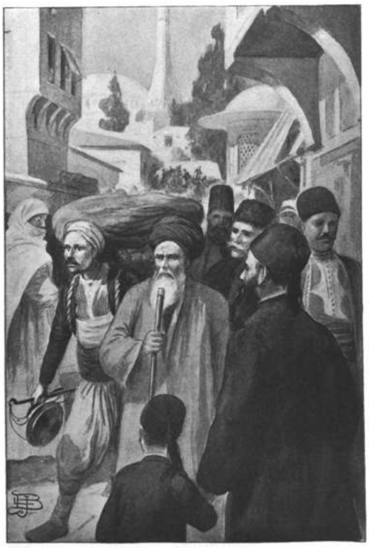

"THROUGH THE CROWD OF BUSY PEOPLE."

"THEY CAME IN SIGHT OF THE MOSQUE AT LAST."

çeve hikâye, Babanın anlattığı, Sultan III. Selim Yeniçeriler tarafından öldürülürken II. Mahmut'un yaşlı dadısı sayesinde bir fırına saklanarak kurtulmasını ve ardından bir orduyla yönetimi ele geçirmesini konu eden tarihi efsanedir (s. 64-6).[19] Tarihi efsane, (bazı) Amerikalıların haberdar olduğu yeniçerilerin korkunç imgesini, kendi sultanlarına ihanet etmeleri ve bir çocuğa dahi acımamalarıyla pekiştirmektedir. Kitabın dokuzuncu ve son bölümüne ad da olan dördüncü çerçeve hikâye, yine Baba tarafından anlatılmış, biri Hıristiyan diğeri Müslüman "İki Arkadaş"ın kısa, gerçekçi hikâyesidir (s. 101-7). Bu çerçeve, *Kuzen* kitabının yazılış amacının bir alegorisi gibidir. Bir Amerikalı ve Türk'ün dostluğu ne derecede mümkün olabilir, sorusuna bu hikâye bir ölçüde yanıt verebilmektedir: Mümkündür ama eşit bir ilişki içinde değil. Fark daima olacaktır. Doğu güçlü olsa da mütevazı, sadık, güvenilir ve akıllı dost Hıristiyan arkadaştır.

E. Resimler

Kuzen'de, dış kapakta ve içinde resmiler de kullanılmıştır, toplam yedi resim bulunmaktadır.[20] Bunlar, bir çocuk kitabındaki resmin işlevlerini karşılayacak niteliktedirler: Sanatçının yarattığı içeriği yansıtmaktadırlar. Başlı başına bir gör-

[19] Bu efsanenin birden fazla varyantı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Reşad Ekrem Koçu. *Osmanlı Padişahları*. İstanbul: Doğan Kitap, 2002, s. 494-5; Necdet Sakaoğlu. *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul: Alfa, 2015, s. 388.

[20] İncelenen baskıdaki resimlerin konusu sırasıyla şöyledir: 1. Dış Kapak, 2. Osman'ın portresi (iç kapak), 3. Osman'la annesi (s. 17), 4. Peri kent manzarası (s. 39), 5. El falı (s. 58), 6. Meşgul kalabalıklar (s. 75), 7. Ayasofya (s. 96).

sel öğe niteliğine de sahiptirler. "Metinle birlikte düşünüldüğünde de anlamı tamamlayan, açıklayan, genişleten, bazen de metne yeni anlamlar katan estetik" uyaranlar olup varlıkların görsel imgesini çocukların belleğine yerleştirmektedirler.[21]

Kuzen'deki resimler, oryantalist bir niteliğe sahiptir. Bunun en açık kanıtı, resimlerin konularının ondokuzuncu yüzyıldaki oryantalist ressamların lüks içindeki gizemli Doğu'yu anlatmada kullandıkları ana konularla örtüşmesidir: Büyük camiler ve avluları, yalı ve saraylarıyla Boğaz, kalabalık sokak ve pazarlar, tarihi yarım ada silueti, çarşılar, esnaf, seyyar satıcılar.[22] Bu da –belki sanat tarihi açısından özgün olan– resimleri imgebilim açısından, ötekinin klişeleşmiş görünüşleri olmaktan öteye geçirememektedir. *Kuzen*'deki resimlerin, katkıda bulundukları Türk imgesi gruplarına göre betimi şöyledir:

1) Egzotizm: Resimlerden üçü etniklik, gizemli toplumsal cinsiyet ve manzara ile ötekinin büyüsünü anlatmaktadır. Üçüncü resimde (2. Böl., s. 17), Osman ve annesi, perdelerle süslenmiş, "kafes işi" pencere önündeki "divan üstünde", bol ve süslü giysileriyle otururken, arkada yaşlı siyah köle Fatima ile birlikte resmedilmiştir. "It looked almost like a fairy city" başlığını taşıyan dördüncü resim (4. Böl., s. 39), yelkenliler ve müşteri dolu bir kayığın olduğu su kıyındaki yalılar ile arkalarında yükselen camilerden oluşan bir manzaradır. Zira bu bölümde kadınlar ve çocukları pikniğe "Avrupa'nın Tatlı Suları"na gitmişlerdir. Çingenelerin anlatıldığı bölümde bulunan beşinci resim (5. Böl., s. 58), Annenin anlattığı bir olayı betimlemekte olup adını, olayın efsanevi cümlesinden almaktadır: "She told me he would be my husband". Resimdeki Çingene, kitapta da betimlendiği üzere bol şalvar, kısa ceket ve belinde geniş bir kuşakla, anne ise her tarafını örten pelerin ve bol şalvarla gösterilmiştir. Çingenenin siyah örgülü saçları açıkken, Annenin yüzü peçelidir, "yumuşak gözleri hariç".

2) İhtişam: İlginçtir ki okuyucuda ihtişam hissini uyandıran tek resim Ayasofya temalıdır. "They came in sight of the mosque at last" başlığını taşıyan bu yedinci ve son resim (8. Böl., s. 96), baba-oğlun Ayasofya'ya birlikte gidişlerini betimlemektedir. Resimde, kemerli bir yapının gölgesinde yürüyen Osman ve Babanın karşısında, tüm aydınlığıyla ve minareleriyle (kitapta betimlendiği gibi) Ayasofya yükselmektedir. Bu derinlikli resimde geniş bir avlu da resmedilmiştir. Manzarayı, içinden çıkılan kapalı pazardaki bir dükkânın küçük bir kısmı, sokakta oturan ve yürüyen erkekler, iki köpek yavrusu (ki Osman kitapta yavru köpekleri ne çok sevdiğinden söz eder), daha geride feraceli kadınlar ve ağaçlıklı bir alan oluşturmaktadır. Resimde, yürürken çizilmiş bir erkek, yazarın söz ettiği bol gecelik elbise içinde görünmektedir. Ayrıca kitapta sözü edilen giyim modasındaki değişime rağmen erkeklerin başında yine farklı türde başlıklar bulunmaktadır: Fes, etrafına türban sarılmış fes.

3) Oryantalist: Karmaşıklık, kalabalık ve kapalılık, kitaptaki üç oryantalist resmin ortak özelliğidir. Kapakta, beyaz bürgüsünü sadece gözleri görünecek

---

[21] Sever, s. 166, 189-90.
[22] Germaner ve İnankur, s. 36, 202, 251-60.

şekilde örtmüş, kırmızı-beyaz çizgili bol şalvarlı bir kadın ile kırmızı fes, kuşakla bele sabitlenmiş pantolon ve beyaz cepkenli bir çocuk, önünde nehir akan üç cami (üç minare) ve daha yakın planda bir servi ağacının bulunduğu bir fonda resmedilmiştir. Bürgü, servi ağacı, fes hem kitap içindeki betimlemelerde hem de diğer resimlerde de kullanılmıştır. İkinci resim, başkarakter Osman'ın başında fes, minder üstüne bağdaş kurarak oturmuş bir portresidir. Bağdaş kurarak ve minderler üzerine oturma, sadece bu resimde değil, tüm kitapta ayırıcı bir kültürel davranış olarak sunulmuştur. "Through the crowd of busy people" adını taşıyan altıncı resim (6. Böl., s. 75), hamamdan çıkan baba-oğlun, pazara giderken yürüdüğü kalabalık sokakları konu etmektedir. Arkada ev ve camilerin olduğu dar bir sokakta sekiz insan figürü seçilmektedir. Figürlerin kıyafet ve başlıkları, kitapta sözü edilen giysi modasındaki değişmelerini yansıtacak kadar çeşitlidir: Arkası dönük olarak başında fesi, Batı tarzı ceket ve pantolonuyla Osman; Osman'ın elinden tuttuğu, yine başında fesi, sakalı ve uzun siyah ceketiyle Baba; açık renk çarşaf içinde sadece gözleri açıkta kalacak şekilde örtünmüş bir kadın; sarıklı, cübbeli, uzun sakallı ve elinde bastonuyla yaşlı bir din adamı; Mevlevi sikkesi takmış bir adam; fesli ve bıyıklı bir adam; fesli, bıyıklı, işlemeli cepken giymiş bir erkek; sırtında yük taşıyan, elinde de terazi bulunan, bol şalvarlı, belinde geniş kuşak bağlamış, sade cepkenli ve başına türban sarmış bir satıcı.

III. Wade'in (Olasılıkla) Okudukları

Edebi metinlerdeki imgeler, yazarın kişiliği, bilinçaltı, dürtü, deneyim ve geçmişiyle ilişkili olarak kurulmaktadır. Bu nedenle imgeler, okura toplumun "siyasal, sosyal ve kültürel tablosunu" da sunmaktadırlar. Yani, bireysel bir anlama ve yorumlama süresinin ürünü gibi görünseler de imgeler, oluşum ve yorumlama aşamasında kolektif bilincin de bir parçası olarak gelişip devam ederler.[23]

İşte bu bölümde, Wade'in *Kuzen*'i tasarlarken etkilenmiş olabileceği toplumsal, siyasal koşullar ile yararlanmış olabileceği imgelerle bunların kaynakları keşfedilmeye çalışılmaktadır. Yazarı *Kuzen*'e ulaştıran çerçeveyi yeniden kurgulamak üzere de dönemin Türk–Amerikan ilişkilerine, bu ilişkiler ağındaki Türk imgesine ve yazarın özgeçmişine bakılmaktadır.

A. Miras Alınmış İmgeler

Amerikalıların Türkler ve İslam hakkındaki ilk bilgileri Avrupalı kişiler ve eserleri aracılığıyla başlamış; Amerikalı tüccarlar, seyyah/turistler ve misyonerler aracılığıyla sürmüştür.[24] Bu ilişkiler ve her birinin sıradan Amerikalılara, belki yazar Wade'e de, aktardığı imgeler şöyle gruplanabilir:

---

[23] Ulağlı, s. 4-10.
[24] Erhan, s. 76-9.

1) Barbar Türk: 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Amerikan Devrimi sırasında, Amerikalılar Sultan, yeniçeriler ve Türklerin hakkında, bunları mecazi kullanacak kadar, bilgi sahibiydiler (barbar, tiran, despot).[25] ondokuzuncu yüzyılda hemen hepsi misyonerler tarafından kaleme alınmış okul (ilk, orta, üniversite) ve okumak için tavsiye edilen kitaplarda, Amerika'nın erken dönemlerinde yazılmış (vaaz, Pazar okulu, ders kitapları vb.) kitaplardaki Türklerle (ve Müslümanlarla) ilgili bilgiler büyük ölçüde tekrar edilmekteydi.[26] Aktarılan Türk imgeleri ise büyük ölçüde olumsuzdu: Cahil (edebiyat, okuma ve bilimden anlamayan), miskin, sabırsız, barbar, kalleş, egzotik (harem, giyim, rakkaslar).[27]

2) Doğulu Türk: 1830'da Osmanlı ve Amerikalılar arasında imzalanan ticaret anlaşmasından sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Doğulu' imgesinin yaratılmasında payı olan" seyyahların hamam, kahve, harem gibi konulardaki gözlemleri öne çıkar. Öyle ki 1840-50 yılları arasında Türkler hakkında her yıl en az bir kitap basılıyordu. Örneğin, bir misyoner eşi, Bursa'daki Türklerin toplumsal yaşamını (yemek yenilen yer, bol çeşitli sofralar, kadın–erkek ilişkisi vb.) anlatan kitaplar yazarken gazetelerde de Türkler hakkında egzotik doğu (hamam, kahve, ramazan ayı ve bayramı, harem) imgesini besleyen yazılar çıkıyordu.[28]

3) Korkunç Türk: 1820'lerdeki Yunan Ayaklanması, 1876 Bulgar ve 1890'larda Ermenilerin imparatorlukla sorunları, bazı misyonerlerin olumsuz propagandalarıyla birlikte, Amerikan kamuoyunda "terrible turk" imgesini oluşturmuştur.[29] Örneğin, rahip James Wilson Pierce'ın 1896'da kaleme aldığı Türk ve Ermeni tarihini anlattığı derleme kitabında, olumsuz Türk imgelerinin yanı sıra nazar boncuğu, evlenme töreni, hamam gibi egzotik olanları da yer alıyordu. Ama bunlardan önce de Amerikalılar, Türklerin Hıristiyanlara karşı işledikleri suçlar (harem için kız kaçırma) ve II. Abdülhamid hakkında gazetede yayımlanmış makaleler okuyorlardı.[30]

Bu üç imge grubunu aktaran kaynaklar, Wade'in yetiştiği ve yaşadığı sosyal koşullardan pek de uzakta üretilmemişlerdir. Örneğin, Ermeni meselesi hakkında misyonerlerin düzenlediği toplantılar, kentin ileri gelenlerinin de katılımıyla Massachussetts'te de yapılıyordu. Yazarın bu kaynakları okuyarak büyümesi, en azından haberdar olması mümkündür. Zira ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı gösterileceği üzere *Kuzen*'deki Türk imgesi, kabaca belirlenmiş bu üç imgenin ya kendisi ya da çeşitlemeleridir.

---

[25] Erhan, *a.g.e.*, s. 77-8.

[26] McCarthy (2015: 107-141), Amerika'daki eğitim konusunu işlediği beşinci bölüm ve onun zengin (125 tane) dipnotlarında, bazıları ciltler halinde olan kitaplardan söz eder. İlginçtir ki bu kadar kitabın hedef kitlesinin, 1890'lı yıllarda, sadece %5'i lise mezunuydu (5. Böl., dipnot 1). Okullarda, okul dışında, Pazar okullarında, vaaz kürsülerinde okutulan bu kitaplarda, Türklerin dini, yönetimi, medeniyeti, etnik kıyaslamalar (Türk-Rum-Ermeni, s. 127), Ortadoğu, savaş ve isyanlar gibi konular da işleniyordu (Ayrıca bkz, 3. Bölüm, s. 23-35).

[27] McCarthy, *a.g.e.*, s. 104-5, 108, 124, 127, 137, 163.

[28] Erhan, *a.g.e.*, s. 80-6.

[29] Yılmaz, s. 224.

[30] McCarthy, *a.g.e.*, s. 33-4, 37, 121-2, 208-10, 218, 221, 234-5, 497.

B. Nereden Geldiysen O'sun

Yazar Wade hakkında oldukça sınırlı bilgiye ulaşılmıştır.[31] Bu bilgilerin en dikkat çekici olanı, ondokuzuncu yüzyılda "Osmanlı topraklarından yaşayan tek Amerikalı"lar olan misyonerler[32] ile Wade'in aynı eyalet ve kentten, Massachusetts, Boston'dan olmasıdır. İlk olarak, reformcu Protestan bir topluluk olan İngiliz Püritenlerin yerleştiği bu eski ve önemli İngiliz koloni bölgesi, ondokuzuncu yüzyılda da Amerikan endüstri devrimine öncülük etmiştir.[33] İşte bu ikili kesişme, yazarın hem önyargı hem de gruplararası imge açısından kendi ülkesi lehine güçlü bir ulus imgesine sahip olmasının da kaynakları olarak görülebilir. Zira Wade'in yaşadığı eyaletin kalkınmışlık düzeyi, "öteki" algısı ve Batılı-Hıristiyan olmalarının yanı sıra tanrının bir lütfu olarak kendilerini (ve Avrupalıları) diğer halklardan (Doğulu ve Müslüman) her alanda üstün gören bakış,[34] *Kuzen* kitabında kendini güçlü bir biçimde hissettirmektedir. Bu açıdan Wade'in barbar ve doğulu Türk imgesini kültür çevresinden miras aldığı, ileride örneklerle de görüleceği gibi, söylenebilir.

C. Ne Okuduysan O'sun

Kuzen'in bir parçası olduğu *The Page Company*'nin çıkardığı seri, farklı yazarlar ve ressamlar tarafından hazırlanmışsa da Amerikalı öğretmen ve yazar Mary Hazelton Blanchard Wade (1860-1936), öne çıkan bir isimdir.[35] Bu işi profesyonelce yapan yazar, diğerleri gibi Osman'ı da ister istemez başkalarının (gözleme dayalı ya da yine bir başkasından alıntılanarak oluşturulmuş) verileri aracılığıyla kurgulamıştır.

Wade'in Mark Twain,[36] Lady Hornby[37] ya da Edmondo de Amicis[38] gibi İngilizce yazan ya da kitabı İngilizceye çevrilmiş seyyahlardan[39] etkilendiği düşünü-

[31] Özgeçmişi hakkında bkz.
erişim: https://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Hazelton_Blanchard_Wade,
indiriliş: 01.02.2016.

[32] McCarthy, s. 20.

[33] Eyalet hakkında temel bilgiler için bkz.
Erişim: http://www.encyclopedia.com/topic/Massachusetts.aspx, indiriliş: 23.02.2016

[34] McCarthy, *a.g.e.*, s. 78-83.

[35] Yazar, Blanchard Wade'in aynı seriden 20 kitabı daha Gutenberg projesi tarafından yayımlanmaktadır. Bu kitaplarda Yahudi, Norveç, İsveç, Porto Riko, Küba, Eskimo, Norveç, Japon, Filipinli, Siyamlı, Yerli (Amerikan), İtalyan, Afrikalı, Havaili, Alman, Rus, İrlandalı *Kuzen*ler tanıtılmaktadır. Yazarın yazdığı her ülkeyi, kültürü gördüğüne dair bir veri bulunmamaktadır. Zaten kitapların 1901-1904 arasında yapılan yayınları da bunun pek mümkün olmadığını düşündürtmektedir.

[36] Twain, kitabının 33 ve 34. bölümlerinde, "lüks Doğu" beklentisiyle gittiği ama tam bir felaket ve düş kırıklığı yaşadığı İstanbul'u konu etmektedir. İstanbul'a ait tek güzel şey, kubbe ve minarelerle süslü "oryantalist manzara"dır. Onun dışındaki, seyyar yemek satıcıları, sokak köpekleri (ada sürgünü dâhil), Pera, Altın Boynuz, kayıklar, sürekli dilenen dilenciler, bir "sirk"teymiş gibi giyinmiş erkekler, "iki kişinin bile aynı giyinmediği" kalabalıklar ve dar sokaklar, Constantinople pazarı, Ayasofya ve orada ibadet edenler, her yerde bağdaş kurup oturan insanlar, nargile, kahve ve erkekler hamamı, Twain'in kötü deneyimleri arasında olup

lebilirse de bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yine de Wade'in alıntı yaptığı bazı eserleri netleştirmek mümkün olmuştur. McCarthy sayesinde, bir dönem Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Türk imgesi ve Wade'in okuması muhtemel kaynakları (gazete yazıları ve ders kitapları) hakkında bir fikir edinilebilmektedir. Örneğin, *Kuzen*'de aktarılan bilgilerin önemli bir kısmı, "Amerikan ders kitaplarının en üretken yazarı", aynı zamanda bir rahibin oğlu olan Samuel Goodrich'in 1850'li[40] yıllarda kaleme aldığı kitaplardaki Türklerle ilgili egzotik bilgilerle örtüşmektedir. Ama kitabın önemli bir kısmı, bir halkbilimcinin gözlemlerine dayanmaktadır. Osman'ın evinin döşemesi ve evin kadın-erkek kullanımına göre bölünmesi, kadın giyimi, düğün töreni, bebek doğumu sonrası uygulamalar, öğün adedi, misafir ağırlama, ikramlar ve yemek öncesi-sonrası temizlik ile ilgili etnografik veriler ise (örtüşen ayrıntılar, kelimeler ve ifadeler ışığında söylenebilir ki) İngiliz folklorcu Lucy M.J. Garnett'ten[41] alınmıştır.[42] *Kuzen*'deki Annenin misafir ağırlaması sırasında anlatılan iki çerçeve hikâyenin ("Oduncu ve Kısmet masalı" ile "Peygamber ve Kedi efsanesi") kaynağı da yine Garnett'tir.[43] Diğer veriler gibi kesin olmamakla beraber, Çingeneler (meslekleri ve festivali) ve mesire yerleri gibi konularda da Wade, Garnett'ten etkilenmiş olabilir.[44]

Wade'in de ele aldığı Türk kültürü unsurlarıdır. Bkz. *The Innocents Abroad.* Hartford, Conn., 1869, Release Date: 16 Ağustos 2016 [EBook #3176], erişim: www.gutenberg.org.

37 İlk kez 1863'te basılan mektuplardaki Türklerin, başarısız eğitim sistemi, kötü karakteri ve İngilizlerin köpek sevgisi karşısındaki şokları, zenci köle kadınlar, tütün içen tembel erkekler, Sultan'ın haremi, kayıkçılar, feraceli kadınların komik yürüyüşü gibi (ve başka) konular ve bakış açısı, Wade'le benzeşmektedir. Bkz. *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul.* Çev. K. Işık, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 2007.

38 İngilizceye ilk kez 1894'te çevrilen (İtalyanca, 1878) kitabında Amicis, Wade'in de değindiği, zamanı beşe bölen ezan, imamların giyimi, ramazan ayı, Abdülmecid'in köpek sürgün emri, din gereği hayvanlara merhamet gösterilmesi, Ayasofya, Kapalı Çarşı, dışarıda satılan yemekler ve yeme alışkanlığı, hamam (deve tüyünden kese), komik giyimli Türk kadınları, yangın gibi konuları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. *İstanbul.* Çev. F. F. Özdem, İstanbul: YKY, 2010.

39 Bu konuda bkz. Semavi Eyice. "19. Yüzyılda İstanbul'da Batılı Yazarlar, Ressamlar, Mimarlar, Edebiyatçılar ve Müzisyenler", *Habitat II'ye Hazırlık Programı – 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı – Bildiriler* içinde. İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 1996, s. 9-46.

40 Goodrich, 1827-1859 yılları arasında 170 cilt kitap yayınlamıştı ve "bunların üçte biri (coğrafya ve tarih) Türklerle ilgili bilgiler içermekteydi" (McCarthy, 2015: 32).

41 İlk kez 1890'da (London: David Nutt, 270–271 Strand, W.C.) basılan *The Women of Turkey and Their Folk-lore* kitabı için, erişim: https://archive.org/details/cu31924100210222.

42 Garnett, s. 494-7, 501, 524-6, 528-32.

43 Garnett, s. 548-9, 552-4. Her iki anlatının kaynağı olarak bkz. *Traditions populaires de l'Asie mineure*, Henry Carnoy, Jean Nicolaïdes, Paris, Maisonneuve & C. Leclere, 1889.

44 Garnett, *a.g.e.*, s. 459-61, 519-20.

Kuzen'in son bölümde yer alan "İki Arkadaş" adlı çerçeve hikâyedeki Hıristiyan karakterin Greko-Ermeni olduğu ve Mısır Çarşısı'nda ekmekçi olduğu, daha uzun, ayrıntılı bir metne ise 1878 tarihli *Sacramento Daily Union*'da[45] rastlanmıştır.

Yukarıda adı anılan seyahatnamelerde olumsuz, egzotikliğin bıktırıcı olduğu, barbarlığın ağır bastığı imgeler söz konusudur. McCarthy'e göre, ondokuzuncu yüzyılda Amerika'daki pek çok yayın benzer bir tutumla kaleme alınmaktaydı. Bu üslup büyük ölçüde Wade'da da devam etmektedir. Hatta oldukça profesyonel, yalın ve tarafsız bir anlatıma sahip Garnett'in çalışması bile Wade tarafından Amerikalıların imgelerine göre yeniden düzenlenip abartılmış duygular eşliğinde okura aktarılmıştır. Yazarın tutumunu sadece bir yerde yumuşattığı görülmektedir: Kitabın son bölümündeki çerçeve hikâye, gazetede[46] bir misyoner ve seyyahın Ermenilerle ilgili kitaplarından alıntılanarak birbiriyle ilişkilendirilmiş üç hikâyeden biri olup Türk-Ermeni (ve Rum) ilişkilerinin de üç dönemi ve örneği olarak bir sunulmuştur. Ama Wade sadece, daha masalsı bir niteliğe sahip ilk hikâyeyi, etnik çatışma vurgularından arındırarak kullanmıştır.

IV. Osman'ın Etnografisi

Antropoloji ve edebiyat ilişkisi üç boyutta ele alınabilir: Etnografik metnin yazım tarzı, antropologların araştırdıkları kültürlerin edebi metinlerinden veri kaynağı olarak yararlanması ve kurgu, edebi eserlerde (polisiye, roman, kısa hikâye, fantastik vb.) konu, mekân ya da karakter olarak antropologun, alan araştırmasının ve etnografik malzemelerin kullanılması.[47]

Wade'in kitabı, daha çok üçüncü ilişkinin bir parçasıdır. Kültürel karşılaştırmalarda kullanılan etnografik verilerin kaynağı ise ondokuzuncu yüzyıl kültürel antropolojisi değil,[48] daha önce belirtildiği gibi, kimi kişisel deneyim ve gözlem-

---

[45] "Thousand and Third Night", (Volume 7, Number 211, 26 October), *California Digital Newspaper Collection*, erişim: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18781026.2.8, indiriliş: 12.04.2016.

[46] "Bin Üç Gece" adlı, Twain'in ünlü sözüyle biten (*stranger than fiction*) yazının sonunda, "doğrulamak için" verilen bilgilere göre, bir ailenin üç kuşağını anlatan hikâyelerden ikincisi, İskoç yazar Macfarlane'nin "The Armenian" adlı romanından alınmışken, üçüncü kısım Robert koleji müdürü, misyoner Hamlin'in kuzeni Dr. Cyrus Hamlin tarafından 1867'de yazara verilmiştir. Birinci kısmın ise (İki Arkadaş) nereden alıntılandığı bilgisi bulunmamaktadır. Erişim: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18781026.2.8

[47] Kuram ve uygulamalar için bkz. Marcus ve Fischer, s. 122; Rosemary Firth. "Anthropology in Fiction: An Image of Fieldwork", *RAIN*, No. 64 – Oct., 1984, s. 7-9, erişim: http://www.jstor.org/stable/3033437, indiriliş: 29.02.2016; Claudia Gross. "What Difference can Culture Make? A Social Anthropologist Looks at Detective Fiction", *A Polymath Anthropologist: Essays In Honour Of Ann Chowning* içinde. Ed. C. Gross, H.D. Lyons ve D.A. Counts, Auckland: University of Aucland, 2005, s. 161-173; Jeremy MacClancy. "The Literary Image of Anthropologists", *Royal Athropological Institute*, S. 11, 2005, s. 549-75.

[48] Evrimciliğin baskın olduğu bir bakış açısıyla misyonerler, idareciler ve gezginlerin yanı sıra "masa başı etnolojistleri" denen araştırmacılar tarafından yürütülen ondokuzuncu yüzyıl sosyal antropolojisinde, kurucuların Türkler hakkında çalışmaları bulunmamaktadır. Wulf, s. 109-10.

lerini aktarmış seyyahlar, diplomatlar, edebiyatçılar, tüccarlar ve misyonerler ile ağırlıklı olarak ondokuzuncu yüzyıl halkbilimcilerinden Lucy Garnett'tir (dolaylı olarak da E. Henry Carnoy). İşte bu grubun ürettikleri arasından Wade'in bir Türk imgesi çizmek için seçip yorumladığı etnografik veriler, aşağıda, kültürel kıyaslamanın varlığına göre gruplanarak değerlendirilmektedir.

A. Etnografik Veriler

Etnografik veriler, Osman karakterinin kusursuz bir oryantalist oluşunun birer kanıtı olup Türk kültürünün evrimsel bir hiyerarşideki yerini de işaretlemektedir. Ağırlık verilen konularla bunların hizmet ettiği imgeler şöyledir: 1. Dış görünüş ("tuhaflık derecesinde gülünç" Türk imgesi), 2. Mekânlar (lüks ve egzotik Doğu imgesi), 3. Beden teknikleri (tembel, keyif düşkünü Doğulu imgesi), 4. Dinî ve büyüsel pratikler (akılcı olmayan güneyli imgesi).

1) Dil ve İletişim: Türkçenin değil, Çingenecenin kökeni hakkında bilgi verilmektedir (Türkçe, Yunanca ve Hintçe karışık bir dil, s. 57). Hedef kitlesi çocuk okurlar olan kitapta, Türkçede kullanılan kelimelere, belki de anlam ve telaffuzda sorun yaşanmaması için, oldukça sınırlı yer verilmiştir. Kitapta geçen -egzotik- kelimeler şunlardır: Divan, kayık (*kaiks*), araba, türban (*turban*), fes (*fez*), bahşiş (*baksheesh*), vezir (*vizier*), paşa (*pasha*), kebap (*kebaby*), şerbet (*sherbet*), Allah, Müslüman (*Moslem*), Ramazan, Maşallah (*mashallah*), minare (*minaret*).

2) Evlilik, Aile, Hane: Kitapta Osman'ın çekirdek ailesi anlatılmaktadır. Bunun dışında aile konusu, açıkça ele alınmaz ama diğer kültürel bilgiler içinden dolaylı olarak bazı bilgiler edinilmektedir: Çokkarılılık vardır. Hanede sadece aile üyeleri değil, eğer zengin bir aile ise hizmetçi, dadı ve köleler de yerleşiktir. Aile sevgi doludur; baba oğlunu öpmekte, eşiyle eğilerek selamlaşmaktadır. Annenin katıldığı bir düğünle anlatılan evlenme gelenekleri de Abdülaziz Bey'in[49] aktardıklarıyla büyük oranda ötüşmektedir.

3) Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet: Kitap, toplumun her aşamada kadın ve erkek olarak net biçimde ayrıldığını okurlarına göstermektedir. Osman'ın evi (alt kat Babaya, üst Anneye ait olması, kafesli pencereler), misafirler (misafirlerin cinsiyetlerine göre ayrı ağırlanması) ve bir erkek çocuğuna sahip olma, bu ayrımın destekleyici örnekleridir. Ama bu ayrım ağırlıklı olarak kadınların sokaktaki örtülü görüntülerinin eleştirel ve mizahi anlatımıyla yapmaktadır. Örneğin, "Hantal modalarına" uygun olarak kadınlar, eteklerini içine sokuşturuldukları bol pantolonlarıyla [olasılıkla şalvar], "şekilsiz yığın" gibi görünmekte ve "hantal çarıklarla" paytak yürümektedirler: "They waddled along in a clumsy fashion with their skirts tucked up under their mantles and around their waists. They looked like shapeless bundles moving along in loose trousers and clumsy overshoes." (s. 35). Ama örtülü bu Doğulu kadınlar, aynı zamanda, hâlâ devam eden gizemli bir imgeye de sahiptir. Zira kadınlar, her evden çıkışlarında yüzlerini kapatırlar ama "yumuşak, kara gözleri hariç": "All the visitors [kadınlar]

---

[49] Abdülaziz Bey, s. 113.

wore long cloaks, with veils over their faces, hiding everything except their soft, dark eyes. For it is still the fashion in Turkey that no lady shall be seen away from her home with her face uncovered." (s. 4).

4) Siyasi Organizasyon: Tek belirgin bilgi, ülkenin bir Sultan tarafından yönetildiğidir.

5) Toplumsal Tabaka: Sınıflı değil, despotik sisteme uygun bir tabaka sistemi sunulmaktadır: Zenginler (Sultan ve saray için çalışan memurlar), fakirler, köleler ve meslek grupları.

6) Ekonomi: Seyyar satıcılığın baskın olduğu bir pazar sistemi tanıtılmaktadır. Seyyar satıcılar, "İstanbul Pazarı", yangın, çocuk bayramı, piknik gibi yerlerde betimlenmiştir. Sattıkları şeyler ise tatlı yiyecekler, incir ezmesi, peynirler, hamursuz, buz, muhallebi, bisküvi, sıcak sebze ve birçok sebzedir. Kayıkçılığa biraz daha ayrıntılı değinilmiştir: Güçlü güneş altında hiç de rahat olmayan ve serin de tutmayan fesler takmış, ciddi yüzlü, ağır başlı adamların çektiği uzun küreklerle ilerleyen kayıklar, minder döşelidir (bkz. Böl. 4). Ayrıca pazar esnaflığı, yüksek devlet memurluğu, arzuhalciler, "yangın söndüren polisler" gibi mesleklerden söz edilen kitapta, öne çıkan ekonomik sistem, uluslararası egzotik mal ticarettir.

7) Din, Büyü, Ayinler: Türklerin dindar bir halk olduğu, kitapta birden fazla kez farklı olaylarla anlatılmaktadır: Baba-oğlun cami ziyareti, namaz kılma ("kutsal Mekke'ye dönerek", tekrarla eğilip diz çökerek yapılan kısa ibadet) ve ezan (imamlar [*Muhammedan priest*] yeşilli beyazlı türbanlarıyla, "Muhammedin sadık inananlarını", "tırmandıkları bir kuleden", beş defa ibadete çağırır), peygamberle ilgili efsanenin anlatılması, kutsal kitaptan yapılan alıntılar ve omzunda "kaplan derisi"[50] taşıyan bir derviş (s. 75, 80).

Tam bir ay boyunca devam eden, "garip bir bayram" olan "Ramazan" orucun tarif edildiği, cami ve gece sokakların ışıklandırıldığı ve Annenin geceden sabaha kadar misafirliğe (*parties*) gittiği tek dönem olarak hikâye edilmiştir (s. 100).

Kitapta bebeğe ad verme, bebek-lohusa görme daveti ("haber taşıyan denilen kadınların" s. 3, evleri gezerek daveti haber vermesi ve şerbet şişesi bırakması, davet yemekleri, davetlilerin getirdiği hediyeler) ve bebek yıkama töreni (törendeki eğlenceler ve yiyecek ikramı) de anlatılmaktadır. Törenler anlatımındaki dikkat çekici yönler ise kadınlar arasında olması, şekerli yiyecek ve içeceklerin tüketilmesi, rahat ve keyifli bir ortamın olmasıdır.

[50] Gravür ve çizimlerde bazı dervişler (Ethemi ve Torlak da), pençeli ya da belirsiz bir toynaklı bir hayvan ve koyun postuna bürünmüş olarak resmedilmişlerdir (Gravürlerle -2, 2002: no. 34, 39, 68; Koçu, 2015: 130).

"'SHE TOLD ME HE WOULD BE MY HUSBAND.'"

Kuzen'de, ayrıca, bir çocuk bayramından da söz edilir. Belirsiz bir tarihte, belirsiz bir caminin avlusunda, yılda bir kez yapıldığı söylenilen bu bayramda, kız ve erkek çocuklar oyun oynayıp seyyar satıcılardan yiyecek satın alırken anneler o civarda oturarak çocuklarını izlerler.[51]

8) Etniklik: Türk, Müslüman ve Osmanlı eş anlamlı kullanılmaktadır. Türklerin, imparatorluğun kurucusu Osman'ın soyundan gelenler olmaları dışında bir soy bilgisi verilmemektedir. Ama ülkede, pazarda ve sokaklarda farklı haklardan insanların olduğu bilgisi kitapta geçmektedir. Bunlardan en ayrıntılı değinilen grup, Türklerden daha egzotik olan Çingenelerdir. Eski tarzda giyinen, tabanca ve hançer taşıyan korkulası insanlardır. Kadınlı erkekli katıldıkları danslı, müzikli ve yemekli bir bayramları olan bu halk, para karşılığı el falı bakarlar. Sokaklarda "gayda" ve "tef" çalıp dans edip evcilleştirilmiş ayıyla dolaşarak da bahşiş toplarlar.[52]

9) Kent ve Mekânlar: Hikâyede kent, Constantinople, üç belirgin alana bölünerek –konutlar, ticaret alanı, eğlence ve gezi alanı– sunulmuştur. Üç mekân alanı da hem anlatımları hem de resimleri ve egzotik, masalsı, renk ve insan çeşitliliği açısından zengin olarak sunulmaktadır.

Hane ve sokaklar: İki katlı ahşap evler basit, taşınabilir, yumuşak, parlak renkli eşyalarla dekore edilmiştir. Hizmetçiler her sabah yatakları bir dolaba toplayıp kaldırır. Wade, evde olmayanlara da değinmiştir: Yatak gibi "hantal mobilya parçaları" (s. 10), sandalye, masa. Evler, köpeklerin özgürce gezdiği sokaklarda bulunur. Sokakların bir diğer müdavimi de seyyar satıcılardır.

Eğlence ve gezi mekânları: Okuyucuya ilk sunulan gezi alanı, "Avrupa'nın Tatlı Suları"dır. Wade tarafından da özenle anlatılan bu alanda şemsiyeli, süslü peçeli kadınlar, minderli "kayık"lara binerek ağaçlar ve alçak ahşap köprülerle süslü derede gezinti yaparlar. Kıyıda, kukla gösterileri vardır. Piknikçiler, kıyıda minderler üstüne yayılarak serinletici yiyecek ve içecekler tüketirler.

Bir diğer ziyaret mekânı, aynı zamanda bir ibadet hane ve tarihi açıdan da önemli bir yapı olan *Agia Sophia*'dır. Baba, oğlu Osman'ı özellikle Ayasofya'ya götürerek gezdirir ve ona tarihini anlatır. Buna göre, Hıristiyanlar tarafından yapılmış binaya fetihten sonra minareler konur. Bina içindeki yazı ve resimler kapatılır ama tek bir yazı kalır, "Allah büyük, Muhammed onun peygamberi". Binanın adı, "Kutsal bilgelik", değiştirilmez.

---

[51] Wade'in hangi bayramdan söz ettiği belirsizdir. Zira Osmanlı'da II. Meşrutiyet döneminde iki bayram vardır. Ama Çocuklar Bayramı ilk 2 Mayıs 1916'da, İdman Bayramı ise ilk 29 Nisan 1916'da farklı düzeylerden okul öğrencilerinin katılımıyla kutlanmıştır. Bkz. Bengül Salman Bolat. *Milli Bayramlar Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960).* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012, s. 30-1.

[52] Abdülaziz Bey (2002: 329-31), İstanbul'da el falı bakan, kolları bol mintan, bol şalvar, kısa salta ve "gelişigüzel" örtülmüş başörtüsünden oluşan kıyafetlerini takılarla süsleyen "şuh bakışlı" Kıptileri, en az Wade kadar egzotikleştirir ve tekinsiz yönleriyle anlatır: "pek açık, serbest ve alüftekarane tavırlarla sokaklarda şunun bunun falına bakarak gezer, yollarda şarkı söyleyerek zorla para toplar…".

Ticaret mekânları: Kitaptaki egzotik ticaret noktası, oryantalist geleneğe uygun olarak, iki tanedir: 1) İstanbul Pazarı (üç kıtadan –Asya, Avrupa ve Afrika – insanın olduğu, değerli taşlar, kılıç gibi işlemeli silahlar, halılar, kilimler ve parfümün satıldığı yer). 2) "Altın Boynuz" (Deve tüyünden şallar, değerli taşlar, baharat, ipek gibi değerli malların pazara geldiği, boynuz biçimli liman). Modern bir ticaret sisteminden yoksun oluşun bir başka göstergesi de esnaflığın daha çok seyyar ve gıda üzerine olmasıdır.

10) Beden Teknikleri: Amerikalı çocuklara, Türklere ait bazı beden teknikleri[53] de tanıtılmaktadır: Cinsiyete bağlı duruş (peçe takarak yüzü örtme ile bedeni saklama), "dinlenme" ([zemine] oturma), tüketim (yeme alışkanlıkları) ve beden bakımı teknikleri (hamamda yıkanma ve yemek öncesi akan su ile el yıkama).

Kuzen'de Türklerin yürümek dışında sürekli oturan, dik duramayan bir halk olduğu imgesi uyanmaktadır. Hemen her karakter (misafirler, esnaf, hane halkı), her koşulda (okulda, sokakta, piknikte, evde, yangın seyrederken, camide) özellikle bağdaş kurmuş otururken betimlenmiştir (s. 9, 14, 16, 20, 24, 33, 35, 37, 41, 93, 102). Mekânları donatan maddi kültür ürünleri de bu tekniğe uygun olarak geliştirilmiştir: "Güzel renkleri"yle halılar, daima "yumuşak" minder, divan, "yumuşak ve ağır" kilimler, camilerde serili seccadeler (*prayer-rugs*), sofra (s. 9, 14, 18, 21, 98).

Kuzen'de Türklerin ellerini kaşık gibi kullanma[54] ve ortak bir ağız ve mideye sahipmiş gibi davranma (misafirler de dâhil hane halkının aynı tabaktan yemesi) tekniklerinin yanı sıra öğünlerin niteliğiyle de bedenlerini nasıl terbiye ettiklerinden söz edilmektedir. Baharat kullanımı (egzotik beden imgesi), kahvaltı etmeme, bol serinletici hafif yiyecekler tüketme, dar bir mönüsü olan ana yemekte (pilav, karpuz, incir, şeker, ballı kek) misafir ağırlamama, yemek davetlerinde ölçüsüzce ikramda bulunma (en az 18 çeşit) beslenmeyle ilgili diğer kültürel beden teknikleridir.

B. Kültürler Arası Karşılaştırmalar

Etnografik anlamda "kültürel ötekiler, bizimle eleştirel amaçla karşılaştırılacaksa, gerçekçi ve her yönüyle, bizim de yaşadığımız modern koşulları paylaşır şekilde yansıtılmalıdır". Olaylar çağdaş bağlamlarından koparılmadan, statikleştirilmeden, ayrıntılara odaklanarak ve genellemelerden kaçınılarak yapılmalıdır.[55]

Kuzen, hedef okuyucu kitlesi –ağırlıklı olarak– çocuklardan oluşan dar hacimli bir kurgu eser olduğundan, kültürel kıyaslamalar da iki toplumun eş betimle-

---

[53] Terim için bkz. Marcel Mauss. *Sosyoloji ve Antropoloji.* çev. Ö. Doğan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2003, s. 467-88.

[54] Osmanlı'da, II. Mahmud (1808-39) döneminden itibaren Avrupa tarzı yeme geleneği kabul görmüş, çatal-bıçak, sadece sarayda değil üst sınıflar arasında da yaygınlaşmıştır. Ama temel yeme aracı tahta kaşıktı. Bkz. Özge Samancı. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme-İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur* içinde. ed. S. Faroqhi ve C. K. Neumann, çev. Z. Yelçe, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 185-6, 202.

[55] Marcus ve Fischer, *a.g.e.*, s. 215, 218-9.

mesiyle değil, genellikle örtük yapılmaktadır. Amerikalı çocukların gözünde Türk imgesini pekiştirmek ve kitaba ilgiyi canlı tutmak içinde kıyaslamalara, hem yazar hem de diğer karakterler aracılık etmektedir. Anlamları bazen açıklanan yerel kültürel uygulamaların yazarın kültürüyle kıyaslandığının genellikle (ve bazen) tek göstergesi, ünlem ifadesi işaret ve cümleleridir.

Kuzen'deki kültürlerarası kıyaslamaların yapılma yolları şöyle gruplandırılabilir:

1) Wade, kültürel kıyaslamaların bazılarını dışarıdan eleştirel bakışla ve ünlem cümleleri eşliğinde yapmaktadır:

Garip yürüyüşlü çarşaf ya da örtmeli kadınlar; "How queerly the ladies walked!" (s. 35)

Sıra ve masasız sefil öğrenciler; "You remember they had no desks. The poor little things [öğrenciler] had to hold their copy-books in their laps" (s. 15)

Okulda, imamın (*priest*), çocukları tek tek değil, "Oh no, indeed!", hepsini bir ağızdan okutması; "How could the schoolmaster understand what they said?" (s. 15).

Kafes işli pencereler ardından dünyaya bakan Türk kadınları; "Poor women of Turkey! They seem to us almost like prisoners, but they have been brought up to think of their life as the most natural and best in the world" (s. 21).

İstanbul'un sefil sokak köpekleri; "Poor homeless dogs of Constantinople! There are thousands of them. Yes, it is the very truth. There are scores of thousands of them" (s. 26).

Yeni doğmuş bebek Osman'ın kat kat giydirilip kundaklanması; "He could not have felt very comfortable. His nurse had straightened out his arms and legs, and bound them tightly with bandages. After dressing him, she placed him in his little bed and covered him with several quilted wrappers. Last of all, a thin, red veil was spread over this little Turkish baby. Do you think he could have enjoyed himself very much? I don't." (s. 2).

Wade, benzer bir eleştirel karşılaştırmayı, Anne ve arkadaşlarına da yaptırır. Yemek davetinde bir araya gelen kadınlar, çatal bıçak kullanan bazı "kaba" insanlar hakkında konuşurlar: "How rude some people in the world are about eating," said one of the ladies. "They use the most clumsy things in their hands. They call them knives and forks. And besides, I have heard they do not wash before and after each meal. Ugh! It makes me shiver to think of their unclean ways" (s. 44-5).

2) Wade, bazı gelenekleri ise hem açıklamakta hem de okuyucularına bunun inanılması zor ve ilginç bir uygulama olduğunu ünlem cümleleriyle vurgulamaktadır. Örneğin, ziyaretçilerin bebeğe "çirkin" demesine, Annenin neden sevindiğini hem açıklar (oğluna nazar değmeyeceğini düşünerek sevinir) hem de bunu okuyucusuna hayretle anlatır: "Would you believe it?" (s. 6). Annenin, uyandıktan saatler sonra bile geceliğiyle evde gezinmesini de aynı şaşkınlıkla açıklar: "Would you believe it! The baby's mother was still wearing her wadded night-

dress. She often kept it on for hours after she got up in the morning. 'It is so comfortable,' she thought. 'Why should I hurry to dress myself for the day?'" (s. 10).

Anne karakterine anlattırdığı düğünde ise yazarı şaşırtan, kayınvalide ve damadın ağızlarına aldıkları şekerin bir parçasını da geline vermesi geleneği, Osman'ın sorusu üzerine Annesi tarafından açıklanır: Gelin ve kayınvalide arasında iyi duygular olacaktır (s. 88). Aynı gelenek, damatla gelinin gelecekteki yaşamlarının tatlılığının da simgesidir (s. 91).

3) *Kuzen*'de bazı kültürel karşılaştırmalar, bir tercüme gibi, Wade'in kültüründeki karşılığıyla ile ilişkilendirilerek öğretici bir nitelikte yapılmaktadır. Babanın sabah evden çıkma tarzı (s. 9), itfaiye arabası (s. 23) ve camide ibadetin anlatımı böylesi kültürel tercüme önekleridir. Osman'ın dininde ibadet ise şöyle açıklanmıştır: Kendilerinin *church* kelimesini kullanmaları gibi, Osman'ın halkı da ibadet edilen yer için *Mosque* kelimesini kullanmaktadır (s. 94). Kubbe ve minaresi olan caminin içi seccade (*prayer-rug*) ile kaplı olup mihrap, imge ya da oturak yoktur (s. 98). İçeride ayakkabılar çıkarılır. Böylece insanlar ibadet sırasında her başlarını yere koyduklarında dışarının tozuyla kirlenmezler. Cami, Ramazanda ışıklarla süslenir. *Kuzen*'de ayrıca kutsal kitap, peygamber ve Medine'de Araplar tarafından yapılan ilk camiye de değinilmektedir.

4) Tanıtılan/kıyaslanan iki kültür arasındaki bazı benzerlikler de gösterilmektedir. Ortaklıklardan biri kukla gösterisidir. Piknikte Osman'ın izlediği kukla gösterisi[56] sadece ad olarak anılmakta olup Amerikan kültüründeki el kuklasından söz edilerek okuyucuda bir imge uyandırılmaktadır: "It was a puppet-show, something like the Punch and Judy one sees in England and America. But the funny little figures acted out a very different play. It must have been amusing, for everyone laughed heartily" (s. 38). Bir ortaklık da damak tadıyla ilgilidir; incir ezmesini başka ülkelerin çocukları da yemektedir ve Osman da kentindeki şeker tüccarlarının yaptığı taze ezmeyi çok lezzetli bulmaktadır (s. 25).

Hayvan sevgisi ise bir süre sonra farklılaşacak olan bir ortak his olarak okurlara sunulmaktadır. Osman'ın ana babası, yazar gibi, sokak köpeklerinin zavallı hayvanlar olduğunu düşünürken (s. 27, 31), Osman da "dünyadaki herhangi bir çocuk kadar" evcil hayvanları sevmektedir. Ama bu ortaklığın, Osman'a öğretilen kültür dolayısıyla değişeceği Amerikalı genç okuyuculara hatırlatılmaktadır: "His parents taught him, however, that it was not good to handle them. 'The dog is an unclean animal,' said the boy's father. 'Be kind to him and love him, but touch him as little as possible.' " (s. 32).

---

[56] Wade'in söz ettiği kendi kültürüne ait kukla karakterler, el kuklasıdır (eldiven kukla). Abdülaziz Bey (2002: 50, 394-5), "Yahudi Kuklası" olarak da adlandırdığı kukla gösterilerinin hem İstanbul'un çeşitli yerlerinde hem de sünnetlerde yapıldığından söz ederse de "çok değişik biçimde çıkan bebekler"in karakterleri ya da oyun metni hakkında bir bilgi aktarmaz. Ama Osmanlı'da oldukça çeşitli kuklalar oynatılmaktaydı (dev, iskemle, el ve ip). Bkz. Metin And. *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985, s. 260-9; Scott Cutler Shershow. *Puppets and Popular Culture*. Ithaca: Cornell Uni. Press, 1995, s. 164.

V. Türk Osman'ın İmgesi

"İmgeler, bakış açılarına göre çeşitlenebilmektedir. Temel ayrım, *oto-imge* (ya da ben-imgesi) ve *hetero-imge* arasındadır".[57] İmgebilim açısından bu temel karşıtlık, ulusları temsil etmekte olup imgeyi oluşturan stereotipler, şu üç boyut dikkate alınarak incelenmektedir: Ulus imgesi, tarihsel bağlam ve yazarın tutumu. Ulus imgesi açısından yazar imgeyi aktarma, oluşturma, kendi kültürel değer ve varsayımlarıyla da yüzleşmekle görevlidir. Zira betimlenen şey, "daima kültürel olarak farklı" ve "diğerlerinden farklı" olduğu kavranmış öteki uluslardır. Ama bir ulus, birbirine zıt stereotiplerle betimlenebilmektedir. Leersen, politik koşullara bağlı olarak karşıtlığın bir ucunu yabancı korkusu, diğerini ise yabancı sevgisi olarak belirler.[58] Gruplararası imge kuramı ise karşıtlıkları biraz daha derecelendirerek beş genel imgeden söz eder: Müttefik, düşman, barbar, bağımlı ve emperyalist.[59]

Bu bölümde, Osman'ın ve ait olduğu ulusun imgesini oluşturan stereotiplerdeki karşıtlıklar belirlenmektedir. Ardından gruplararası imge tipi ve bu imgeyi oluşturan etkenler saptanmakta ve bir tarihsel bağlam kurgulanmaktadır. Son olarak da Osman temsilinde Türklerin ötekileştirilme durumunun bir stereotip mi, yoksa damgalama mı olduğu tartışılmaktadır.

A. Osman'ın Çelişkisi

Kuzen'de "öteki" ulus, Müslüman Türkler iken, "ben"i temsil eden ulus, yazarla aynı soy ve kültürden olanlardır. Ötekinin betiminde, bazı tarihi olumlu (temizlik, dindarlık, hayvan severlik, konukseverlik, hayırseverlik, hoşgörülülük, yurtseverlik, ağırbaşlılık, mutluluk) ve olumsuz (politik ve dinsel despotizm, dil ve müfredat yüzünden cahillik, tembellik, savaşçılık, keyif düşkünlüğü, dindarlık, hurafecilik, gururluluk, şehvete düşkünlük, politik ve dinsel despotizm / zalim / barbar, adaletsiz) Türk stereotiplerinden de yararlanılmıştır.[60] *Kuzen*'de bu imge-

---

[57] Leerssen, 2007b, s. 342.

[58] Joep Leerssen, "Images - Information - National identity and national stereotype / National identity and national stereotype", erişim: http://www.imagologica.eu/leerssen, indiriliş: 23.10.2014

[59] İmgelerin geliştirilmesinde belirleyici olan etkenler üç grupta toplanır: Gruplararası ilişki örüntüsü (statü, güç ve amaçta bağdaşmanın niteliği), duygu (tehdit ya da güven) ve davranış yönelimleri (iş birliği, çevreleme ya da saldırı, koruyucu savunma, sömürme ya da himayecilik, direniş ya da isyan). Bkz. Alexander vd., s. 782-3.

[60] Farklı yüzyıllara ait imge örnekleri için bkz. Mahmut Tezcan. *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları: 44, 1974, s. 22-44, 49, 53-4, 57-67; Klaus Kreiser, "'Türklerde Akıl Var Mı?' Napolyon Dönemin Avrupası'ndaki Doğu Tartışması Üzerine", *Cogito – Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19 – Yaz, 1999, s. 94, 97, 103-4; Alain Servantie. "Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişmeler – Cehennem Teolojisinden Demokrasi Derslerine", *Dünyada Türk İmgesi* içinde. Haz. Ö. Kumrular, çev. S. Çağlayan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 54; Akın Öge. "Malta'da Türk İmajı", *Toplumsal Tarih*, S. 262 – Ekim, 2015, s. 78-9.

lerin kullanımı ile Türk imgesinin karşıtlıkları halinde sunulmuş diğer stereotipleri şöyledir:

1) Dindarlık: *Kuzen*'de Osman'ın ailesinin namaz kılması, dervişlere saygı duyması, yemekten önce ellerini yıkaması, hayvan sevgisi dindarlıklarının olumlu yönü olarak yorumlanabilecek, tarafsız ifadelerle anlatılmışken oruç konusuna gelindiğinde dinin zorlayıcı bir yönü ile okur tanıştırılır.

Ramazanda tutulan oruçtan bahsederken yazar, Osman'ın ailesinin zenginliğine ve ülkedeki gelir dengesizliğine de gönderme yaparak dinin, tüm gün çalışmak zorunda olan fakir bireyler üzerindeki yıkıcı etkisine dikkat çeker: "Rich people, such as Osman and his family, enjoy turning day into night for a while. But it is not so easy for the poor, who must work without eating through the whole day, no matter how hungry and faint they may become" (s. 100).

2) Hoşgörü – Kölecilik: Hoşgörü, *Kuzen*'de, Çingeneler ve Hıristiyan-Müslüman dostluğu ile ifade edilmektedir.

Egzotik ve neşeli olmalarının yanı sıra tekinsiz ve hilekâr (el falında) olan Çingenelerle hoşgörü ile bir arada yaşanabileceği Osman'a ailesi tarafından öğütlenmektedir. Hıristiyanlarla ilişkinin en açık ve güçlü örneklemesi, dokuzuncu bölümdeki, çerçeve hikâyede sunulmaktadır. Farklı uluslardan halklarsa, bir sokak tarifinde adlarıyla sıralanmaktadır: İngiliz, Amerikalı, Ermeni, Yunan (s. 75).

Beyaz ya da siyah insanları köleleştirme, hoşgörülü Türk imgesinin karşıtıdır. *Kuzen*'de okuyucular iki köleleştirme örneğiyle tanıştırılır. Bizi yaşlı zenci dadı Fatima'dır.[61] Diğeri ise Hıristiyanlar tarafından kurulmuş bir kent olan Constantinople fethi sırasında Ayasofya'ya sığınan Hıristiyanların Sultan ve adamlarına köle yapılmasıdır (s. 99).[62]

3) Merhamet - Acımasızlık: Ailesi tarafından Osman'a, fakirlere ve dilencilere merhamet duyulması ve yardım edilmesi gerektiği öğretilmektedir. Çok kötü giyimli bu kişiler, sokaklarda "bahşiş" istemekte, Osman da hem dilencilere hem de sokakta dans edip müzik yapan Çingenelere bahşiş dağıtarak bu duygusunu pekiştirmektedir. Sokaklarda da zenginlerin susayan herkesin yararlanması için yaptırdığı, güzel işlemelerle bezeli, bir yanında "pirinçten içme kabı" asılı çeşmeler bulunmaktadır.

---

[61] Abdülaziz Bey (2002: 317), Osmanlı'daki zenci cariyelerin "siyahi" ve "Habeşi" olmak üzere ikiye ayrıldıklarından, özellikle "perhiz yemekçisi" olarak yetiştirilmekle beraber, dadılık ve diğer ev işlerinde de yardımcı olarak çalıştırıldıklarından söz eder.

[62] Osmanlı'da çoğu Kafkas ve Afrika kökenli olan köleler arasında yasak olsa da Müslümanlar da dahil her din ve etnik soydan insan bulunabiliyordu. ABD iç savaşından önce yapılan kıyaslamalara göre Osmanlı'daki kölelerin hem işlerindeki durum ve statüleri görece iyi, hem de kölelik süreleri ABD'dekilerden görece kısadır. İngiliz diplomasisinin de etkisiyle Osmanlı'da yapılan düzenlemelerle esir pazarı kapatılmış (1846), bazı kıyılarda beyaz köle ticareti (1854), siyah köle ticareti (1857) ve sonunda imparatorluk genelinde beyaz köle ticareti (1909) yasaklanmıştır. (Erdem, 2004: 14-9, 36-8, 85-6, 91, 194).

Merhametin bir sınırı olduğu, köpeklerin "Osman doğmadan önce" (s. 29), kıyıya yakın bir adaya terk edilmesiyle örneklendirilmiştir.[63] Öldürmek yerine sürgünün gerekçesi ise yine merhamet değil, dinin emridir. Zira Osman'ın dini, "yaşayan hiçbir şeyi öldürme" demiştir (s. 27).

4) Durağanlık – Değişme: Durağanlık, cahil Türk imgesiyle ifade edilmektedir.

Kötü talihe (*bad fortune*) ya da bir kazaya yol açmamak için yeni doğan bebeğe bakılmaması ve güzel, övücü sözler söylenmemesi (s. 5-7), felaket ve tehlikeleri bebekten uzaklaştırmak için nazarlık ve tılsım asılması (s. 1-2),[64] talihi kötü olmasın diye gelin hamamına giderken geline ödünç giysiler giydirilmesi (s. 87) gibi doğum ve evlenme geleneklerindeki büyüsel işlemler Türklerin ilkel zihninin (dönemin evrimci kuramına göre) birer kanıtı olarak *Kuzen*'de anlatılmıştır.

Cahil Türk imgesi, eğitim ve yangındaki bilgi ve teknolojiden yoksunlukla da desteklenerek okuyucuya sunulmuştur: Çoğu insan okuma yazma bilmediğinden sokaklarda "bağdaş kurup oturan" arzuhalcilere, özellikle okuryazar olmayan "zarif hanımlar" ve "peçeli kadınlar", utanıp sıkılmadan istediklerini yazdırmaktadırlar.[65] Okuma yazma öğrenmek isteyenlerin de durumu pek iç açıcı değildir. Wade'in betimlediği "garip görünümlü" okulda, öğrencilerin kalemleri değil kamışları, mürekkep okkası yerine de süngerleri vardır. Temel eğitim konusu *Kuran*'dır. Ayrıca sayılar ve yazma da öğretilmektedir (s. 14 - 17).[66]

İstanbul'da yangın ise tam bir seyirlik oyundur. Çevredeki insanlar izlemeye gelirler, balkonlara çıkarlar. Hatta seyyar satıcılar da gelir. Çünkü az miktarda su taşıyabilen polislerin yangın arabası yoktur. Bu yüzden evler yanıp kül olmaktadır.[67]

---

[63] Seyyahlar İstanbul köpeklerini, Hıristiyan ve Müslümanların köpeklere tutum farklılığı, başıboş yaşama tarzları ve çeteleşme gibi farklı odaklardan anlatmışlardır. Osmanlı'daki en ünlü köpek itlafı 1910'daki Hayırsız Ada sürgünü olsa da 17. yüzyılın başlarından bu yana farklı itlaf kararlarının alınıp uygulandığı bilinmektedir. Bkz. İrvin Cemil Schick. "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekan Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, S. 200 – Ağustos, 2010, s. 22-33.

[64] Abdülaziz Bey (2002: 13-22), adın doğumdan üç gün sonra verilmesi, yıkama töreni ya da bebeğe takılan nazarlıklardan söz etmez ama lohusa davetleri ile evde belli yerlere serpilen ya da tütsülenen çörek ve üzerlik otlarının adını anar.

[65] Okuryazarlığa, milli eğitim, ulusal dil ya da ulus edebiyatı gibi tek tipçi terimlerdense, Osmanlının çok dilli ve alfabeli yapısından yaklaşan farklı bir görüş için bkz. Johann Strauss. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Middle Eastern Literatures*, S. 6:1, 2003, s. 39-76, DOI: 10.1080/14752620306881.

[66] II. Abdülhamid, uluslararası siyasete, ekonomik şartlara ve görüş farklılıklarına rağmen, zorunlu ilköğretime ve eğitimin yeniden yapılandırılmasına önem vermiş, başkent ve vilayetlerde okullaşma oranını arttırmıştır. İmparatorluk sathında 6 olan idadi sayısı 98'e çıkmıştır (Georgeon, 2012: 348-9).

[67] Osmanlı da resmî bir kurum olarak çalışmayan tulumbacılar, mahallelilerin topladıkları gelir ve ek işleri sayesinde geçinirlerdi. Betimlemelerden oldukça basit aletleri olduğu da anlaşılmaktadır. Wade'in dediği gibi bu kişiler polis değildi ama mahallelerindeki kadın ve çocukları saldırılara karşı gönüllülükle koruyabiliyorlardı (Abdülaziz Bey, 2002: 313).

Görüldüğü gibi kitapta, oryantalist bir çevre ülkesinde beklenmeyen bir eylem kelimesi, "değişme" ile de karşılaşılmaktadır. Kelime iki defa, Ayasofya'nın fetihten sonra camiye dönüştürülüşü, bir defa da türban yerine fes takılmasının anlatımında kullanılmıştır (s. 36-7). Bu iki değişmenin de pek olumlu olduğu iddia edilemez. Zira yazar, Ayasofya'nın asıl sahiplerinin köleleştirildiğini ve Türklerin de hâlâ çok karmaşık ve garip giyindiğini anlatmaktadır.

Değişme kelimesi kullanılmadan, Amerikalıların aşina olduğu savaşçı Türk imgesinin öznesi olan Yeniçerilerin kaldırılmasından da (1363-1826) söz edilmektedir. Babanın anlatımında, bu hareketin olumlu olduğu iması, padişah için kullanılan sıfatlarla sağlanmıştır: "Bilge" ve "ülkesinin gelişmesini isteyen" bir yönetici (s. 64).

Benzer bir yol, İstanbul'daki ulaşım araçlarının anlatımında da izlenmiştir. Eski ticaret ulaşımını sağlayan develer ve kent içinde "canlı bir biçimde süslenmiş *araba*"ların (olasılıkla öküz arabaları) yerini at arabaları almışsa da egzotik tahtırevanlar hâlâ kullanılmaktadır (s. 83-4).

Ötekinin "Ben" İmgesindeki Karşıtlık: Yukarıda hep Wade'in *Kuzen*'de kullandığı birbiriyle karşıtlık halindeki Türk imgelerinden örnekler verilmiştir. Ama kitapta, bir de öteki'nin yani Osman'ın kendi imgesiyle ilgili iki karşıtlıktan söz edilmektedir. Ancak, Osman bunların farkında bile değildir.

Wade, Türklerin kendilerine "Türk" demediklerini, bunu bir aşağılama olarak kabul ettiklerini, bunun yerine kendilerine, kurucu Osman'ın soyundan gelen anlamında "Osmanlı" dediklerini belirtir: "He never called himself a Turk, however. He would feel insulted to hear us speak of him in that manner. He would say, 'I am an Osmanli', that is, a subject of the empire founded by Osman. Osman, the founder of the empire, is also called Otman, so the subjects are sometimes spoken of as Ottomans, and their country as the Ottoman Empire." (s. 71).

Hakan Erdem, Osmanlının farklı dönemlerine ait kaynaklarda, birbirini tam desteklemeyen ama birbirleriyle tam olarak da çelişmeyen, modern anlamda olmasa da bir Türk etnik bilinci bulunduğunu söyler. Bu metinlerde Türk, Müslüman, Müslüman ve Sünni, Osmanlı hanedan üyeleri ve farklı imgelerin temsilcisi (savaşçı, bahadır, kimseye baş eğmeyen, sert karakter) anlam ve imgeleriyle geçişli kullanılmaktadır.[68] Dolayısıyla Wade'in, hikâyesinde klişe bir bilgiyi kullandığı söylenebilir.

Osman'ın farkında olmadığı bir diğer imge yanılgısı da ülkesinin gücüne ilişkindir. Osman, Sultan'ı güçlü sanmaktadır ve ona hayrandır. Başka ülkelerin kendilerine "Avrupa'nın Hasta Adamı" dediğinden habersizdir: "Dear little Osman! Our far-away cousin has never heard how the people of other countries speak of Turkey. They call it the 'Sick Man of Europe.' They think it is a pity the Sultan has such power in the land." (s. 61-2).

---

[68] Erdem, 2011.

B. Gruplararası İmge

1453 (İstanbul'un fethi) ve 1683 (ikinci Viyana kuşatması) arasındaki dönemde, Osmanlının hegemonik ilerleyişi, Hıristiyan Avrupa karşısından güçlü bir öteki imgesi çizmiştir. Bu dönemde Osmanlı hem "oryantal despotizmin", hem de "oryantal lüksün" proto-tipiydi. Ancak Osmanlının tehdit ve gücünün azalmasıyla da ilişkili olarak (Hasta Adam), Batı Avrupa'da oryantalizmin egzotik imgesi değişmiştir. Ama güneydoğu Avrupa'da her iki imge de Osmanlı oralarda hâlâ etkili olduğu için, devam etmiştir (Hıristiyan kız ve erkek çocukların ordu ya da harem için alınması, acımasız cezalandırmalar vb.).[69] Said ise İslam ile Doğu'yu birbirinden ayırarak, 7.–16. yüzyıllar arasında İslam'ın Hıristiyan Avrupa'ya, Batı'nın ise ondokuzuncu yüzyıla kadar Doğu'ya üstün olduğuna dikkat çeker.[70]

Bu parçalı ve karmaşık ilişki Amerika ile de kısmen geçerliydi. Ondokuzuncu yüzyıl Amerika'sındaki kitaplarda egzotizme hâlâ önem veriliyordu: "Türklerin çoğunluğu kumral ya da kestane rengi saçlara sahipti. Türkler, genellikle gecenin bir yarısı uyanır, nargile ya da kahve içer ve tatlı yerdi". Öte yandan İstanbul'a ilk 1831'de gelen ABD'li misyonerin sayısı 1914'te 359'u bulmuştu.[71]

Dolayısıyla Wade de karakteri ve ülkesini, müdahaleyi gerektiren birer egzotik olarak kurgulanmıştır. Kahverengi gözleri, yumuşak ve siyah saçları (s. 1) ile duygusal, garip gelenekleri, çevresi ve hanesi egzotik emtia ve canlı renklerle çevrili Osman, Doğulu bir Müslüman ülkenin üyesidir. Ama tarihsel dönem gereği İstanbul'un egzotikliği bir cazibe değil, tehdit gücü ve statüde zayıflığın, sömürülmeye açıklığın göstergesine dönmüştür, despotik Sultanlık da hasta bir adama.

1) Egzotik Doğu: Oryantalist resmin, sadece *Kuzen*'deki resimleri değil, Wade'in anlatmak için seçtiği konuları ve ayrıntıları da etkilediği ileri sürülebilir. Bir oryantalist resim kitabındaki[72] hemen her konu, Osman'ı tanıtmak üzere yazar tarafından tarif edilmiştir: Parlak ve canlı renklere sahip giysiler ve halılar, kadın ve çocuk dolu kayıklarla mesire yerleri, çeşmeler, arzuhalciler, kahve ikramı, doğulu kadınların dışa kapalı yaşamı ve haremlerin misafir ağırlamaları, yangın ve tulumbacılar, esir pazarı. Tabii ki bu konular işlenirken bir çocuk kitabına göre bazı ahlaki düzenlemelere de gidilmiştir (kadın bedenlerinin sergilendiği bir esir pazarı yerine kölelik gibi).

Sadece anlatımla değil *Kuzen*'deki çerçeve hikâyelerden birinde "muhteşem Doğunun", "en değerli mağazaları"na açık gönderme yapılarak da zengin, değişmeyen-zamansız Doğu imgesi okuyucuya hayal ettirilmiştir (s. 52). Ayrıca, bu imgeyi desteklemek üzere, yere oturma, muhteşem renkleriyle çok yumuşak halılar, hamam (6. bölüm), kahve (10 defa kullanılmış), tütün içme (5 defa kulla-

[69] Kuran-Burçoğlu, s. 255.
[70] Said, s. 112.
[71] McCathy, *a.g.e.*, s. 30-1, 14-5, 20.
[72] Söz konusu oryantalist tablo konuları ve resim örnekleri için bkz. Germaner ve İnankur, s. 39, 148, 155, 194-7, 202, 211, 249-51, 263, 270, 276.

nılmış), parfüm düşkünlüğü, giyim (örn. erkeklerin bol gecelik elbise giymesi [*loose gown*])[73] ve İstanbul pazarının yanı sıra şu kültürel göstergeler de kullanılmıştır:

"Fotoğraflık" fakirler: Fotoğrafçı Singh, Amerikalıların daha gerçekçi görüntülerdense "ya çok egzotik hikâyeleri ya da çok büyük felaketleri", "egzotik felaketi" sevdiklerini söyler.[74] Wade, bunun oldukça eski bir tutku olduğunu kanıtlamaktadır.

Egzotik Doğu'nun bir parçası olarak fakirler, Osman'ın empati eğitiminin yanı sıra, okurlara görsel bir şölen olarak da sunulmaktadır. Wade, perişan giysiler içindeki bir zavallı fakirin bir çeşmenin başında Osman'dan bahşiş dilenmesini, tam da Amerikalı çocukların resmetmek isteyeceği bir manzara olarak niteler: "He was very dirty, and his clothes were torn and ragged, although they were gay with bright colours. As he leaned against the side of a fountain, he made a picture you would like to paint. He kept crying, 'Baksheesh, baksheesh,' to the passers-by" (s. 71-2).

Mistik manzara: Daha önce okurların görsel imgelerle (resim 1, 4 ve 7) tanıştırıldıkları bir manzara, başlı başına egzotik bir bölüm olan Hamam'da (Böl. 6) bu defa klişe olarak tekrar eder; bu kenti ziyaret edenler yüzlerce kubbe ve minare görecektir (s. 94).

"Otantiklik": Özgünlük terimi, bir dönem halk bilgisi ürününün ana niteliklerinden biriydi. Saf kültürün, turistik ya da politik amaçlı yeniden üretimi de bu yüzden (*fakelore*) sahte olarak nitelendirilmişti. Artık modernlik, etniklik, otantiklik gibi sınırlamalardansa unsurun yaratım süreci ve aktörlerine odaklanılmaktadır.[75] Antropolojik çalışmalarda ise bir kültür, özgünlüktense değişme, yayılma, kültürleşme, küreselleşme gibi süreçlerle sorgulanmaktadır. Ama turizm-kültür ilişkisinde özgünlük yeniden gündeme gelmektedir. "Özgün deneyimler" peşindeki turistler, "sahnelenmiş özgünlükler", "icat edilebilmekte"dir.[76] Wade'in kaleminde canlandırılan özgünlük, "özgün bir deneyim" yaşamak isteyen turistlerin istedikleri "tur nesnelerindeki özgünlükle"[77] örtüşmektedir. Şeker ve kebapla beslenen, üstüne de topluca yıkanan Türk, Wade'in ve okurlarının aklındaki "özgün Türk" imgesinin egzotik parçalarıdır.

Kuzen'de, sürekli şekerle beslenen Doğulu imgesine uygun olarak şerbet kelimesi 6, *sweet* (*things*) 2; *sweet-meat* 7, *cake* 1, *sweet-cake* 1, *cakes sweetened with honey* 1,

[73] Osmanlıda kadın, erkek, ayrıca meslek ve din mensuplarının, yüzyıllara göre de değişen renkli, bol kumaşlı ve oldukça çeşitli giysi parçaları vardı (*Gravürlerle – 1-2*, 2002). Ayrıca giyim tarzını, moda ve yasalar da belirlerdi. Erkeklerin "çakşır ya da şalvar üstüne yüzyıllardan beri giyegeldikleri sokak entarileri" için önce 1826-7 "kıyafet inkılabı" ile ardından da 1909'da Üsküdar'da sokağa çıkma yasağı kondu (Koçu, 2015 [1967]: 110).

[74] Singh, s. 150.

[75] Bendix, 1997.

[76] Van Den Berghe, s. 829.

[77] Wang, s. 351.

rich cakes 1, *candy* 4, *sugar-candy* 1, *candy merchant* 1, *sugar* 2 defa kullanılmıştır.[78] Ayrıca yazar, Amerikalı çocuklara hitap ederek sevdikleri ama kimin icat ettiğini hiç düşünmedikleri incir tatlısının Türklere ait olduğunu da söyler (s. 25). Gıdaya ilişkin son özgünlük ise restoranlardaki en lezzetli yemek olan kebaptır: "Kebaby! It was an odd name and an odd dish." (s. 81).

Kuzen'deki bir diğer özgün Türk icadı, diğer ülkelerin ve Amerikalıların da taklit ettiği, hamamdır (*Turkish bath*). Temiz Türk stereotipiyle ilişkili olan bu icat, olasılıkla bir çocuk kitabında konu edildiğinden, oryantalist resimlerdeki "Doğu'daki kösnüllüğün ve dişiliğin bir simgesi"[79] olmasından uzak bir nitelikte, mekândaki birimler (mermer platform, soyunma odası, küçük sıcak yıkanma odaları ve soğuk oda) ve gerekli eşyalarla (havlu, tahta terlik, deve tüyünden kese ve su tası) betimlenmektedir (s. 67-8).

2) Despotik Doğu: Despotik, güneyli, zamansız, ussalcı olmayan Doğu imgesi ise üç gösterge ile oluşturulmuştur: Gelir adaletsizliği, kölelik ve sultan.

Gelir dağılımındaki dengesizlik: Doğunun despotik imgesinin bir diğer kaynağı olarak ülke yönetiminin neden olduğu fakirlik, *Kuzen*'in önsözünden itibaren vurgulanmaktadır. Bazı insanlar zenginken bazılarının neden yemek ve giysi dilendiğini, saraydan pek de uzakta yaşamayan Osman'ın da anlamadığını, yazar önsözde anlatmaktadır: "Our little Turkish cousin lives in the city of Constantinople, not far from the Sultan's palace. He does not understand why some of his people live in wealth and luxury, while so many others spend their lives in begging for the food and clothing they must have. He has no thought but that the Sultan of Turkey is as great and noble as the ruler of any other land." (s. v-vi).

Kölelik: Wade'in *Kuzen*'i kaleme aldığı dönemde, Amerika'da kölelik kaldırılmışsa da Güney eyaletlerdeki zenciler hâlâ vatandaşlık haklarından yararlanmıyorlardı.[80] Aksak işlese de bu yasal ve kültürel değişiklik, Wade'in Türklerin kölelerini el çırparak hizmetlerine koşturmasını eleştirmesine engel olmamıştır.

Sultan: Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'nın Doğusundaki, "çar Rusyası ile imparatorluk Türkiyesi, Avrupa'daki yegâne otokrasiler olarak varlıklarını sürdürüyorlardı".[81] *Kuzen*'de bu yönetim biçiminin kötü yönleri Amerikalı çocuklara vurgulu bir biçimde anlatılmaktadır: Sultanlık, köleliğin ve

[78] Batı'da Osmanlı neredeyse "rakipsiz" bir tatlı ülkesiydi. Zengin tatlı çeşitliliği, gündelik yaşamdaki birçok tören ve kutlamaya hem ad hem de diyet olarak girmiştir. Önemli yemek davetlerinde ya da zengin sofralarında tuzlu yemeklerin arasında da tatlı verilebildiğinden bir öğünde birden fazla çeşidi tüketilebiliyordu (Işın, 2009: 13-22).

[79] Bkz. Germaner ve İnankur, s. 188.

[80] Wade, *Kuzen*'i yazarken Amerikan endüstri üretiminin %90'ından fazlasına sahip Kuzey ile tarımcı Güney devletleri arasındaki bir iç savaş sonunda (1861-65) kölelik kaldırılmışsa da sadece birkaç yıl sonra Güney'de yine muhafazakâr, ırkçı beyazlar yönetime geçmiş ve siyahlar yurttaşlık haklarından mahrum bırakılmışlardı (Hobsbawm, 2003: 160; Fahir H. Armaoğlu. *Siyasi Tarih 1789 – 1960*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973, s. 368-71).

[81] Hobsbawm, s. 119.

çokkarılılığın[82] desteklendiği keyfi bir yönetim olup insanların yaşamı, mutlak gücü kendinde toplamış olan Sultanın iki dudağı arasındadır: "He has absolute power over his people, and can do with them as he likes. One word from his lips is enough to cause the death of any of his subjects. None dare to disobey him. … It is because his rule is not the best and wisest…" (s. v).

II. Abdülhamid'in imgesi olan Sultan karakteri, karşıt imgelerle oluşturulmuştur. Baba, Sultan'ı, çocukları ile piyanoda düet yapmak ve tiyatro oyunları seyretmek gibi Batılı zevklere sahip biri olarak anlatmaktadır (s. 60).[83] Ama toplumsal (din, soy, çokkarılılık,[84] sarayın dekoru, beyaz mermer, fildişi kakmalı abanoz mobilyalar, parlak renkli, ağır ve zengin halılar, perdeler), ekonomik (iki ayrı kıtayı birleştiren "ince bir su" üstüne kurulu ülke) ve siyasi açıdan (imparatorluk, kölecilik) Sultan, gücünü yitirmiş bir Doğuludur. Sarayından hiç çıkmadan yaşaması da (s. 60-1),[85] bu durumun bir eğretilemesi olarak *Kuzen*'de kullanılmaktadır.

C. Damgalı Osman

Damga, etiketleme (insan farklılıkları), stereotipleştirme (arzu edilmeyen negatif karakterler), bölme ("biz" ve "onlar" bölünmesinin farklı dereceleri), statü yitimi ve ayrımcılık (bireysel, yapısal ve damgalanmışların davranış ve inançlarını yöneten) ögeleri, bu süreçlerin başlamasına izin veren bir koşulun gücünde (toplumsal, ekonomik ve politik güçlere erişim) bir arada çıktığında meydana gelir.[86]

Aşağıda, Osman'ın hem toplumsal kimliği, hem de üyesi olduğu ülke yüzünden en az üç damga taşıdığı ileri sürülmektedir:

[82] İngilizler, Osmanlı'daki kölelikle harem arasında bağımlı bir ilişki olduğunu düşünüyorlardı (Erdem, 2004: 113). Saraya ya da kentli ailelerin evlerine odalık, orta hizmetçi ve harem olarak alınan özellikle Çerkez kadınların, çok eşli yaşamın (açık ya da örtük) temel ayağını oluşturdukları anlaşılmaktadır (Abdülaziz Bey, 2002: 314-7). Zira haremin kaldırılma gerekçelerinden biri de arzu edilen ölçülere uygun kadın bulamamadır (Georgeon, 2012: 197-9).

[83] Padişah II. Mahmut (1808-39) döneminde hem zevk hem de eğitim olarak başlayan Batı müzik, tiyatro ve operası, Naum Tiyatro binası, Defterdar Burnu'na kurulan özel sahneler, Çırağan Sarayı ve bu amaçla yapılan ilk bina olan Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda (1859-66) icra edilmekteydi. Böylesi bir ortamda yetişen Padişah II. Abdülhamid'in ikamet ettiği Yıldız Sarayı'nda da bir tiyatro salonu bulunmaktaydı. Kendisinin, "dinlendirici musıki" dediği Batı müziğini sevdiği, oda müziği ve İtalyan operaları dinlediği, çocuklarına piyano dersleri aldırdığı bilinmektedir. Bkz. Georgeon, 2012: 192-3; Emre Aracı. "Théâtre Impérial de Dolma-Baktché / Boğaz Kıyısındaki Versailles Operası", *Sanat Dünyamız*, S. 102 – Bahar, 2007, s. 75-83; Evren Kutlay Baydar. "'Vive la Liberte!' İkinci Meşrutiyetin Müzikal Coşkusu", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 20, 2010, s. 1-20.

[84] II. Abdülhamid'in 7 eşi, 8 erkek, 11 de kız çocuğu vardı. Son eşiyle neredeyse 20 yıl tek eşli bir ömür sürmüş ve hatta hatıralarında çok eşliliği eleştirmiştir (Georgeon, 2012: 191-2).

[85] II. Abdülhamid, olasılıkla bir darbe girişimine karşı, Yıldız Sarayı'ndan hemen hiç çıkmamıştır (Georgeon, 2012: 173-4). Sadece kendisinin değil, yüzlerce kadının bulunduğu haremden eş, kız ve valide sultanın çıkışı, saray işlerine katılımları, çıkıştaki kıyafetleri konusunda da sınırlamalar getirmişti (Georgeon, 2012: 195-6).

[86] Pink ve Phelan, s. 367, 379.

1) Hasta Adam: 1850'li yıllardan itibaren Avrupalı dışişleri bakanlarının "doğu sorunu" dediği şey, "'ulus' olduğunu iddia eden ve [ulus] temsil ettiğine inanan, ebatları belli olmayan belirsiz sayıda yeni devletin ortasında Avrupalı Türkiye'nin haritasının yeniden nasıl çizileceği"[87] sorununa dönüşmüştü. Çünkü ondokuzuncu yüzyılda İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkeleri sanayi devrimini gerçekleştirip düşük maliyetlerle büyük miktarlarda mal üretebilen kapitalist ekonomilere dönüşerek "merkez" ülke konumuna gelmişlerdi ama bu sistem hiyerarşisinde "kapitalizm öncesi üretim tarzlarının egemen olduğu" ülkelerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu "çevre" ülkeler basamağında yer almaktaydı. Dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu, siyasal anlamda bağımsız olsa da "emperyalist devletler arasında rekabet ve paylaşma kavgalarına sahne olan ülkeler"den biri olmuştu.[88]

İşte bu tablo içindeki Osmanlı ilk olarak, 1853 yılında, Rus Çarı I. Nikola tarafından "Hasta Adam" olarak nitelendirilir.[89] Zira Çar, kendi kendine karmaşa içinde yok olmadan önce, Osmanlı'yı düzenli bir biçimde işgal ederek parçalamayı düşünmektedir. Hasta Adam, sadece bir etiketleme değil, Osmanlı'nın güçten yoksunluk, statü düşüklüğü ve artık Avrupalı ülkeler arasında görülmemesiyle uğradığı fiziki deformasyonun[90] bir damgasıdır.

Wade, *Kuzen*'in daha önsözünde "Avrupa'nın Hasta Adamı" (s. v) imgesini kullanarak Osman karakteri hakkında okuyucusunda bir önyargı ve olumsuz imge oluşturur. Ardından da okurlarına bu imgenin biri iç, diğeri de dış iki kaynağını açıklar. Dış kaynaklı nedenler, yalın ve gerçekçidir: Ülkenin iki önemli yakada (Asya ve Avrupa) kurulu olması, zengin ticaret yolu üstünde ve Avrupa'daki Hıristiyan olmayan tek ülke olması; "In Europe and Asia there are two countries separated from each other by a narrow strip of water" (s. v), "Turkey is the only country in Europe that does not believe in the Christian faith. Its most important city is on the shores of a strait through which a great deal of trade is carried from all parts of the world. These are some of the reasons different countries would like to get control of Turkey and its great city. They all look toward it with longing eyes" (s. 61). İç neden ise yönetimin Sultanlık olmasıdır.

Osman'ın taşıdığı diğer iki damga da Wade'in öne sürdüğü bu gerekçelerle ilişkilidir.

2) Etnik Damga: "Irk, ulus ve din gibi", "soy bağı ile aktarılan", "eşit bir biçimde ailenin tüm mensuplarına" bulaşabilen "etnolojik damgalar", *Kuzen*'de giyim tarzında belirginleşmektedir. Doğuştan gelmeseler de kişinin süreklilik arz eden bir parçasına haline gelmiş gibi yorumlanan bazı "toplumsal bilgi taşıyan gösterge"ler, birer "damga sembolü" olarak kullanılmıştır. Bu açıdan geleneksel erkek giyimi, kadınların örtünmesi, kafesli pencereler birer damga sembolüdür.

[87] Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 98.
[88] Pamuk, s. 153-5, 156-7.
[89] Karal, s. 221-2.
[90] Bu bölümde kullanılan damga tipleri için bkz. Goffman, s. 33.

Ama "kimlik karıştırıcı göstergeler" de mevcuttur: Resimlerde baba ve oğul Avrupa tarzı pantolon ve ceket içinde görünmektedirler. Ayrıca, ülkelerindeki değişen geleneklerin de farkındadırlar. Ama Wade, bu değişmeleri önemsememekte, ayrı bir grup üyesi olduğu vurgusuyla Osman'ı tanıtmaktadır. Bu durum aynı zamanda, farklı gruplar açısından bir göstergenin anlamının da farklı olabileceğinin bir örneğidir.

3) Egzotik ve Despotik Damga: Osman'ın bir diğer damga tipi de "Normal" olanlardan (Batı'dan, Osman'ın ülkesine Hasta Adam diyenlerden) farklı inanç ve davranış içinde olması ile ilişkilidir. "Zayıf irade, baskıya müstahak ya da doğal olmayan tutkular, sapkın ve katı inançlar ve ahlaksızlık olarak algılanan bireysel karakter bozuklukları", gösteren damgalılar arasında "radikal siyasi davranışlar"da bulunanlar da vardır. Osman'ın ailesi ve ülkesi, çokkarılı, keyif düşkünü yaşam tarzları, köleci bakış açıları ve Hıristiyan olmamaları yüzünden bu damgayı taşımaktadırlar. Osman henüz bir çocuk olarak bu damgayı tam taşımasa da yazarın hayvan sevgisiyle örneklediği gibi, ileride, gelecekteki Osman da üyesi olduğu topluluğun herhangi bir bireyine dönüşecek ve bu damgaları taşıyacaktır.

VI. Sonuç: Bir Damgalıya Öğütler

Kitabın ve parçası olduğu edebi serinin adında yer alan "kuzen", bir akrabalık terimi olup kan ya da hısımlıkla bağlı ilk alt kuşakların (yeğenlerin) birbirleriyle ilişkisine gönderme yapar. Bu ilişki ağındakiler birbirine eş olma potansiyeli taşıdığından, belki de, Türkçede böyle bir terim bulunmamaktadır. Kuzen evlilikleri konusunda farklı tutumun olduğu Amerikan kültürüne ait bu kitap, belki tek bir yaratıcı tanrı inancı, belki de Darwinci görüşün tercihiyle bu terimi kullanılmıştır; aynı ama ayrı. Ayrı oluş, *Kuzen*'de, yumuşak bir tonda da olsa, ırkçı (halkların ayrılığı ve üstünlük) ve evrimci (ilerlemeyi başarmış halklar ve gerideki ötekiler) bir nitelikle sunulmaktadır. Ama bu imalar kitapta iki şekilde yumuşatılmaktadır: Yazarın kendi ülkesi ile Osman'ın ülkesine Hasta Adam diyen diğer ülkeleri ayırması ve henüz tam bir topluluk üyesi olmamış Osman'ın -damgalanmış Sultan, Anne ve Baba karakterlerinden farklı olarak- sadece etiketlenmesiyle.

Kaleme aldığı hikâye serisinin genel temasına uygun olarak Wade, Osmanlı ile ilişkisinde kendi ülkesine dosta yakın bir imge çizmiştir: Zaten Türkiye'nin çevresindeki "diğer" ülkeler Türkiye için tehdit oluşturmaktadır. Wade, Amerika için tehdit oluşturamayacak kadar uzakta ve güçsüz olan bu ülkenin küçük üyesi Osman için, sevgi ve sempatilerini hissettirecek şekilde kalplerinin kapılarını açmalarını okurlarından ister: "Let us open the doors of our hearts to him, and let him feel our love and sympathy" (s. v). Buna uygun olarak da kitabın "İki Arkadaş" adlı dokuzuncu ve son bölümünde, biri Hıristiyan fakir bir ekmekçi, diğeri ise önce Bağdat paşası, sonra baş vezir olan bir Müslüman genç erkeğin, güçlü dostluğu bir çerçeve hikâye olarak anlatılmaktadır. Baba, hikâyeyi anlattık-

tan sonra, kitabın şu son cümlesini düşünür: Sultan ve onun gücüne karşı birleşirse sevgili ülkesine ne olacaktır? (s. 106).

Küçük kuzen Osman damgalı değildir. Çünkü şefkatli, sadık kalpli bu çocuk belki de büyüdüğünde değişecektir. Yazar, çocuk okurlarına bu olasılığın önemini, değişmenin yönüyle göstermektedir: Osman büyüdüğünde halkının daha iyi ve mutlu olması için asil bir şeyler yaparsa "Hasta Adam"ı belki iyileştirilebilir (s. v). Ama sadece yazar değil, Amerikalı çocuklar da Osman'a öğüt vermektedir; "'Ama sevgili küçük Osman' diyeceksiniz, 'özgür olmak herkesin hakkıdır. Belki büyüdüğünde bunu anlayacaksın ve ülkende bir şeyleri farklı yapmak için yardım edeceksin'" (s. 63).

Yazarın Osman'ı damgalamamasının bir diğer nedeni de çocuk Osman'ın diğerlerinin kendileri hakkındaki düşüncelerini bilmemesi ve insanların hak ettikleri biçimde özgür olduğu ülkelerden çok az haberdar olmasıdır (s. v).

Olumsuz imgelerle başlayan, arada okuyucuyu empatiye davet eden, ama sonra kültürel farklılığı olumsuz bir açıdan vurgulayan, hemen ardında da bir çocuk olan kahramana bir şans verilmesini öneren yazar, bu çelişkiler arasında Babanın ağzından, Türkiye'nin ve Osman'ın geleceğini belirsizlik içinde bırakır: "Who knows what changes will come to our country? Who knows, indeed!" (s. 107). Ama bu kadar olumsuz imgeye sahip bir ülkenin geleceği gerçekten belirsiz midir?

Wade, özgün bir Türk imgesi yerine, ülkesindeki ve genel olarak Batı'daki tarihi Türk stereotiplerini kullanmıştır. Döneminin politik gelişme ve görüşleri de ona bu olanağı vermiştir. Zaten kitabın baskısının devam ettiği yıllarda, Osman'ın ülkesi sonunu getiren Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. Yani Osman'ın büyüyüp değişmek için ne zamanı, ne de fırsatı kalmıştır. Amerikalıların (en azından misyoner ve tüccarların) da bazı taleplerinin olduğu bu ülke ve Osman için Amerikalı çocuklar –savaştan haberdarlarsa – üzülmüşler midir? *Kuzen*'deki imgeler ve küçük Ermeni kuzen Artin[91] yüzünden, muhtemelen, hayır. Yine Wade tarafından kaleme alınan ve *Kuzen*'den bir yıl sonra basılan *Artin*'de, "korkunç Türk" imgesi barbarlık, cahillik, tembellik ve despotik Sultan stereotipleriyle de desteklenmektedir.[92] Baskıları aynı tarihlerde süren bu kitaplarla Amerikalı çocuklar, stratejik öneme sahip ama acımasız bir ülke ile tanışmaktadır. *Kuzen*'deki etnografik verilerle kanıtlandığı üzere de bu komik giyimli, yerle hemhal, cahil ve fakir halk, başına gelenleri ve gelecekleri zaten hak etmek-

---

[91] Mary Hazelton Wade. *Artin: Our Little Armenian Cousin.* Ills: L.J. Bridgman, Boston: L.C. Page &Company, 1905 (3. baskı 1908, 4. Baskı 1910).
Erişim: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39076002869175;view=1up;seq=8, son görülme: 05.04.2016.

[92] *Artin*'de Türkler ve Sultan "en acımasız tavırlara" sahip, "katliam" yapan düşman imgesinin yanı sıra, *Kuzen*'de de bulunan tembel (örn. kendi keyfinden başka bir şey umursamayan, yavaşça çayını içen esnaf) ve cahil (örn. eğitime önem vermeme, sokakta bağdaş kurmuş bir arzuhalciye mektup yazdıran kadınlar) stereotipleriyle de anlatılmıştır (Wade, 1905: v, vi, 14, 38, 69, 77-9, 83).

tedir. Ne değişmeleri ne de bu şekilde güçlü Batı ile mücadele etmeleri mümkündür. Böyle bir ülkenin yıkılması da kaçınılmazdır.

Kaynakça

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. Haz. K. Arısan ve D. Arısan Günay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Alexander, Michele G., Marilynn B. Brewer ve Robert W. Livingston. "Putting Stereotype Content in Context: Image Theory and Interethnic Stereotypes", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol: 31, 2005, s. 781-94, DOI: 10.1177/0146167204271550

Beler, Manfred. "Perception, Image, Imagology", *Imagology* içinde, ed. M. Beller ve J. Leerssen, Amsterdam: Studia Imagologica, 2007, s. 3-16.

Bendix, Regina. *In Search of Authenticity*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1997.

Chew III, William L. "What's in National Stereotype? An Introduction to Imagology at the Threshold of the 21st Century", *Language and Intercultural Communication*, 6: 3 – 4, 2009, s. 179 -87, DOI: 10.2167/laic246.0

Clifford, James. "On Ethnographic Authority", *Representations*, No. 2 (Spring), 1983, s. 118-46, erişim: http://www.jstor.org/stable/2928386, indiriliş: 09/05/2014.

Erdem, Hakan Y. *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800–1909*. çev. B. Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Erdem, Hakan. "Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj(lar)ı", *Dünyada Türk İmgesi* içinde. Haz. Ö. Kumrular, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 13 – 26.

Erhan, Çağrı. "The American Perception of the Turks: An Historical Record", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 31, No. 2, 2000, s. 75-97.

Garnett, Lucy M.J. *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*. çev. N. Elhüseyni, İstanbul: Oğlak, 2009.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. çev. A. Berktay, İstanbul: İletişim, 2012.

Geertz, Clifford. *Yerel Bilgi*. Çev. K. Emiroğlu, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007.

Germaner, Semra ve Zeynep İnankur. *Oryantalistlerin İstanbul'u*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.

Goffman, Erving. *Damga*. çev. Ş. Geniş, L. Ünsaldı ve S. N. Ağırnaslı, Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014.

Gravürlerle Türkiye VI ve VII / Giysiler, Portreler 1 - 2. (2002). Ankara: TC KB.

Hobsbawm, Eric. *Sermaye Çağı 1848–1875*. çev. B. S. Şener. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

Işın, Priscilla Mary. *Gülbeşeker – Türk Tatlıları Tarihi*. İstanbul: YKY, 2009.

Koçu, Reşad Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.

Leerssen, Joep. "Imagology: History and Method", *Imagology* içinde, ed. M. Beller ve J. Leerssen, Amsterdam: Studia Imagologica, 2007a, s. 17-32.

Leerssen, Joep. "Image", *Imagology* içinde, ed. M. Beller ve J. Leerssen, Amsterdam: Studia Imagologica, 2007b , s. 342 – 4.

Link, Bruce G. Ve Jo. C. Phelan. "Conceptualizing Stigma", *Annual Review of Sociology*, Vol. 27, 2001, s. 363-385, erişim: http://www.jstor.org/stable/2678626, indiriliş: 26.11.2013

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi - C. V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 1999.

Kuran-Burçoğlu, Nedret. "Turkey", *Imagology* içinde, ed. M. Beller ve J. Leerssen, Amsterdam: Studia Imagologica, 2007, s. 254-8.

Marcus, George E. ve Michael M.J. Fischer. *Kültürel Eleştiri Olarak Antropoloji*. çev. B. Cezar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

McCarthy, Justin. *Amerika'daki Türk İmgesi*. çev. Z. Enez, İstanbul: T&K Yayınları, 2015.

Neydim, Necdet. "Dünyada ve Türkiye'de Çocuk Edebiyatının Tarihsel Gelişimi", *İlköğretimde Çocuk Edebiyatı* içinde. ed. Z. Güneş, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayın No: 914, 2009, s. 65-91.

Pamuk, Şevket. *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993.

Said, Edward. *Oryantalizm*. çev. N. Uzel, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1998.

Sanjek, Roger. "Ethnography", *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, ed. A. Barnard ve J. Spencer, New York: Routledge, 2002, s. 295-302.

Sever, Sedat. *Çocuk ve Edebiyatı*. İzmir: Tudem, 2012.

Singh, Dayanita. "Daha Gerçek Bir Hindistan", *Çağımızın Tanıkları* içinde. Haz. K. Light, çev. Ş. Tekin ve C. Özpınar, İstanbul: Fotoğrafik Vizyon, 2006, s. 147-151.

Ulağlı, Serhat. *İmgebilim – "Öteki"nin Bilimine Giriş*. Ankara: Sinemis, 2006.

Van Den Berghe, Pierre L.. "Tourism", *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, ed. A. Barnard ve J. Spencer, New York: Routledge, 2002, s. 828-30.

Wang, Ning. "Rethinking Authenticity in Tourism Experience", *Annals of Tourism Research*, Vol. 26, No. 2, 1999, s. 349-70.

Wulf, Cristoph. *Tarihsel Kültürel Antropoloji*. çev. Ö. D. Sarısoy, Ankara: Dipnot Yayınları, 2009.

Yılmaz, Şuhnaz. "Challenging the Stereotypes: Turkish-American relations in the Inter-war Era", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 2, 2006, s. 223-37.

Öz: Makalede, Amerikalı çocuklara farklı kültürleri tanıtan bir kitap serisinden, 1904 yılında basılmış Küçük Türk Kuzenimiz konu edilmektedir. Kitap, tamamen etnografik verilere dayanmaktadır. Kitap, ne etnografik bir araştırmadır, ne de karakterleri gerçek birer kişidir. Bir seyahatname de değildir. Ama etnografik veriler, insanbilimlerinde olduğu gibi, bir halkı anlamak için kullanılmıştır. Kitabın olay örgüsü, kurgu bir karakterin biyografisi olarak yaratılmıştır. Makaleyle, Mary Hazelton Wade'ın yazdığı kitaptaki etnografik verilerin yansıttıkları Türk imgesinin saptanması ve kitabın yazılma nedeninin keşfedilmesi amaçlanmaktadır. Hem makalenin amacı, hem de kitabın bir kurgu eser olması dolayısıyla, imgebilim yöntem ve terimleri kullanılmaktadır. Makale dört bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde kitabın türü, karakterler, yer ve resimler, Türk imgesine etkileri açısından tanıtılmaktadır. İkinci bölümde, yazarın okumuş olabileceği eserler ve tarihsel dönem kurgulanmaktadır. Üçüncü bölümde, Türk imgesini yansıtan etnografik veriler incelenmektedir. Dördüncü bölümdeyse, Türk imgesi, gruplararası imge tipleri, imageme ve damga terimleri açısından tartışılmaktadır. Makale sonunda ulaşılan bazı sonuçlar şöyledir: Yazarın özgün bir Türk imgesi yoktur. Karşıt oryantalist stereotip ve klişelerden yararlanmıştır. Doğulu İstanbul'un egzotikliği daha önce bir cazibeyken, 1900'lerde artık bir damgadır. Hasta Adamın kaderi ise çocuk Osman'ın değişme koşullarına bağlıdır.

Anahtar Sözcükler: İmgebilim, Türk imgesi, etnografi, küçük kuzenimiz, Hasta Adam

Our Little Cousin in the Sick Man's Land

Abstract: This article examines Our Little Turkish Cousin published in 1904, which was one of the books in a series that introduced different cultures to American children. The book is exclusively based on ethnographic data. Yet, it is neither an ethnographic research,

nor its characters are real persons. It is not a travel book, either. However, the book used ethnographic data to understand a populace, as is the case in all human sciences. Plot of the book involves the biography of a fictional character. This article aims to determine the image of the Turk as reflected by the ethnographic data in the book written by Mary Hazelton Wade, and to find out why the book was written. Because of the aims of this article and the book which is a fictional work of literature, imagology methods and terms are used in the paper. The article consists of four sections: In the first section, genre, characters, places, and illustrations of the book are introduced in relation to their effect on the image of the Turk. In the second section, works that the author might have read and the historical period are discussed. In the third section, ethnographic data representing the Turkish image is analyzed. In the fourth section, the Turkish image is discussed on the basis of image types of intergroup, imageme, and stigma. Some of the conclusions reached in the article are as follows: The author does not have an authentic Turkish image. She benefited from opposing orientalist stereotypes and clichés. Exoticism of an Oriental Istanbul was previously a charm, but a stigma in 1900's. Fate of sick man was dependent on how the little child Osman changed.

Keywords: Imagology, Turkish image, ethnography, our little cousin, Sick Man

Biz şimdi alçak sesle konuşuyoruz ya
Sessizce birleşip sessizce ayrılıyoruz ya
Anamız çay demliyor ya güzel günlere
Sevgilimizse çiçekler koyuyor ya bardağa
Sabahları işimize gidiyoruz ya sessiz sedasız
Bu, böyle gidecek demek değil bu işler
Biz şimdi yanyana geliyor ve çoğalıyoruz
Ama bir ağızdan tutturduğumuz gün hürlüğün havasını
İşte o gün sizi tanrılar bile kurtaramaz.

Cemal Süreya

SOLFASOL

Ankara'nın Gayriresmi Gazetesi

Aylık Gazete - 4 TL
Mayıs 2016
Yıl: 6 Sayı: 61
gazetesolfasol.com

Biz şimdi yanyana geliyor ve çoğalıyoruz

Solfasol 5 Yaşında...

Füsun Demirel ile Söyleşi
Orhun Bora Çetin >> s. 5
Bilinen Bir Mimarın Bilinmeyen Yapısı: Nizamettin Doğu ve Demirtaş Apartmanı
Umut Şumnu >> s. 6-7
"Sefiller" Sefil...
M. Mahzun Doğan >> s. 8
1970'li Yıllarda Konur Sokak
Neşet Kocabıyıkoğlu >> s. 13
Emekçilerin Kutup Yıldızı: 1 Mayıs
Muharrem Kılıç >> s. 15
İki Çocuk Annesinin Ankara'sı: Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi
A. Özge Akar >> s.17
Yitik Kuşlar Filmi
Rana Arıbaş >> s. 23

Tiyatroda yıllardır çalışıp, hiç oyun izlemeyene işçi denir. Hayatın kıymetini bilmediğine işçi denir. Hayatın hoyrat davrandığına işçi denir. Patron olmayana işçi denir. Emek verene işçi denmez. Herkes emek verir. Emeğinin karşılığını alamayana işçi denir. Cem Karaca'nın şarkısındaki arkası puslu aynaya bakmaya vakti olmayanlara, ... sadece yaşamaya çalışana işçi denir. ... Hiç satın alamayacağı bir arabanın şoförü olana, hiç âşık olmayacağı bir adamla sevişene, hiç gitmek istemediği bir yere mecburen giden taksiciye, suyun kaldırma kuvvetine inanmayan bir gemi kaptanına, ... bayramında bile çalışana, çalışmak zorunda olana, sırf başkaları çalışmasın, dinlensin, keyif yapsın diye çalışana işçi denir.
Erdal Ozan Metin >> s.20

Külüstür Turgut'u Kaybettik! >> s.3

Şeffaf Tarihçilik Derken!

Oktay ÖZEL*

Kebikeç'in bir önceki sayısında kaleme aldığım "Aşk, Istırap, Hasret ve Fotoğraf: Kadın Eli/Kalbi Değmiş Eski Mektuplar" (*Kebikeç*, 40 (2015)) adlı yazımda ilginç bir tecrübe yaşadım. İlginç bir "hata" da diyebiliriz aslında, ama ondan da öte bir durum söz konusu. Zihnimin bana bir oyunu sanki. Araya bir başka sayı girmeden bunun üzerinde biraz durmak, sizlerle paylaşmak, biraz da sesli düşünmek istedim. Çünkü tarihçinin ya da meraklı bir gözün gördüğüyle, okuduğuyla zihninin ona oynadığı oyunlar konusunda iyi bir örnekle karşı karşıya gibiyiz. Madem ki arada bir "şeffaf tarihçilik"ten dem vuruyorum o halde işin bir ayağı olan tarihçinin zihnini de bu vesileyle biraz kurcalamakta yarar var.

Ama önce bu yazıyı da içeren denemeler üzerine bir kaç söz:

Elimdeki görsel malzeme ve mektuplara bakarak ihtimaller üzerine kurulu çıkarsamalar, spekülasyonlar, zihin egzersizleri yaptığım o denemelerin çıkış noktası "muhtemel olan da tarihe dahildir" düşüncesidir. Bunun basit bir gerekçesi var: Tarihe dair bilgimiz ya da tarihsel hafızamızın herhangi bir ortamda karşılaştığı geçmişten bugüne ulaşmayı bir şekilde başarmış görsel bir malzemeye veya ona eşlik eden kısa notlara, mektuplara bir tarihsel çerçeve, bağlam üretme eğilimindedir. Bunun için tarihçi olmamız da gerekmez aslında. İyi kötü biraz eğitim görmüş, hayat tecrübesi sadece kendi yaşadıklarıyla sınırlı olmayan herkesin yapabileceği, belki de farkında bile olmadan yapageldiği bir şey. Eninde sonunda bir takım çağrışımlar söz konusu ve kaşla göz arasında zihnimiz onlara bir bağlam kuruyor. Kimi ihtimaller üzerinden muhtemel senaryolar yazıyor.

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü

Bu denemelerde yaptığım aslında bundan başka birşey değil. Belki üzerine biraz daha fazla tarihçi sosu ya da malûmatı bulaşmış, duygusu duruma göre değişen eğlenceli ve zihin açıcı denemeler.

O halde şöyle sorabiliriz: Zihnimizin sonsuz çağrışım ve muhakeme evreninde birbirine eklemlenen, birbirini tetikleyen imgelerin, anıların, bilgilerin serâzad, yer yer kaotik uçuşlarından ortaya çıkan sonucun illâki "makûl" olması gerekir mi? Makûliyet netice itibariyle bir değer ve derecelendirmeyi ima eder. Bir senaryonun veya iddianın gerçeklikle ilişkisini elde var olduğu sanılan şaşmaz bir teraziye vurmanın adı. Bir çeşit kabul edilebilirlik ifadesi. Her "makûliyet" tanımı veya beklentisi, biraz da kişinin idrak gücünün ve yerleşik toplumsal zihinsel normların ortalama kabulleri üzerinde yükselir. Kendisi de zaten ön kabule dayalı bir mantıkîlik içeren "makûl", şeylerin bizatihi kendi hallerinde bir düzen, ilişkisellik varsaydığı gibi, insan söz konusu olduğunda onu içine oturttuğu her türlü ilişkisellikte de önceden tanımlanmış belli bir mantıkîliğin, mümkün ve muhtemelin tezahürlerini arar. Ya da onlara böyle bir nitelik atfeder.

Bir miktar ön bilgiyi, donanımı gerektiren birer oyun gibi de gördüğüm söz konusu yazılarımda ortaya çıkan kurgular, yorum-tarihler, tarihselleştirmeler, muhtemel senaryolar tabii ki yer yer bu tür makûliyet sınırlarına yakın düşebilir. Hatta tarihçi refleksimle onların "makûl" olanla yer yer örtüşmesini arzuluyorumdur muhtemelen. Öte yandan, bazen iyice olmadık, uçuk bir ihtimale veya teorik, matematik bir olasılığa da kapı aralamak işin diğer yarısı. Yer yer "hadi canım, o kadar da değil!" dedirtecek kadar uçlara gitmek. Ama bir yandan da muhakemeyi veya ihtimali "bu mümkün değil!" noktasına getirmemeye gayret ederek mümkünün sınırlarında dolaşmak. Ve elbette ve her halükârda tarihsel bilgilerimizle çakışan, örtüşen durumlarda her türlü sağlama yapmak; somut tarihsel yaşanmışlıklarla bağlantısını kurmak. En azından bunu denemek.

Burada söz konusu olan yazımdan örnek vereyim: Oradaki uzun ve ağır mektubun yazarı olan Seniye Hanım'ın kendisinden neredeyse 30 yaş büyük bir başka hanımla (Meliha kızımızın "hala"sıyla) tanışıyor olma ihtimalinden söz etmiştim. Bununla da yetinmemiş, mevcut tarihsel bilgilerimiz arasında bir karşılığı olmayan bu iki kadını aynı şehrin aynı mahallesine yerleştirmiş, birbirine komşu yapmış, hatta daha da ileri gidip ilkinin içine girdiği bunalım anlarında ikincisini onu teselli eden bir dost, aile büyüğü olarak senaryoya dahil etmiştim. Çok düşük bir ihtimal belki. Ama tamamen de imkânsız değil!

Yaptığım üzerinde şimdi düşünürken görebildiğim kadarıyla, bu oyunun kurala benzer tek kuralı okuyucuya teorik de olsa, "hımm, tamamen imkânsız değil!" dedirten her tür ilişkilendirmenin caiz olması. Yazdıkça her seferinde daha iyi farkına vardığım üzere insana ve ilişkiselliklere dair olasılıklar üzerine bir zihin egzersizi çünkü bu: Zihnimiz şeyler, kişiler ve olaylar arasında ne dereceye kadar ilişkisellikler varsayabilir? Tamamen fanteziye kaymadan, makûlün ve mümkünün sınırlarında dolaşarak… Ya da şöyle düşünelim: Son yıllarda bazı ülkelerde epeyce yaygınlaşan TV programlarında karşımıza çıkan aşçılık yarışmalarında önünüze konulan belli sayı ve türdeki malzemeden mümkün mertebe

kaliteli, lezzetli bir yemek yapmak ve bunu da olabilecek en estetik bir sunumla taçlandırmanızın istenmesi gibi. Tabii ki benim denemelerimin böyle yüksek bir iddiası yok; ama mantığı aynı sayılır. Elimdeki bir veya bir kaç görsel malzeme ile on(lar)a eşlik eden birkaç cümlelik metinden bir hikâye çıkarmak; o malzemeye bir tarih yakıştırmak. Onların zihnimde ve bilgi dağarcığımda tetiklediği çağrışımlar üzerinden bir deneme kaleme almak. Ya da orasından burasından hareketle kısa eskizler çizmek, tespitler yapmak, bazı durumlarda da artık mevcut olmayan bir tarihsellik veya tarihsel pratik üzerine dikkat çekmek. Yer yer bir nostalgia duygusu yaratmak.

Söz konusu yazımda da buna benzer bir şey yaptım: İki farklı görsel kümesine ait malzemeyi o kurgusal metinde ardışık bir düzende yan yana getirip, üstüne iki mektup sahibi arasında tamamen kurgusal bir tanışıklık ilave ettim. Mektupların yazarlarını tanışıklığa zorlamamın gerisindeki mantık ise basitti: Herşeyi her an sürekli ve yeniden kurmakta olan zihnimiz, bırakın bu hikâyeyi de böyle kursun! Hayattan bildiğimiz insanlık hâlleri bu hikâyede öyle değil de böyle bir kurgunun içinden bizimle konuşsunlar. Tamamen yabancısı ve cahili olduğum standart senaryo tekniği de zaten aşağı yukarı böyle bir mantık üzerinden işliyor olabilir. Öyleyse ne bu söylediğimde ne de yaptığımda yeni, orijinal bir yan var demektir. İllâki bir orijinallik aranır ise o da, muhtemelen, bu oyunu bir tarihçi olarak oynuyor olmamdır. Bir de şu tabii ki: Bir yandan da okuyucuyu da aynı malzemeden hareketle kendi senaryosunu geliştirmeye tahrik ve teşvik ediyorum.

Öyleyse, bu denemelerde, söz konusu görselde veya mektupta geçen kişilerle ilişkili olabileceğini düşündüğüm başka kişilerin, olayların o anda aklıma en yakın geleni veya içerik itibariyle en fazla ilgimi çekenini, en cazip görüneni seçip, kendi tarihselliği olmayan sıradan kahraman(lar)ımızı iyi kötü bir tarihselliği olan, bu sebeple evrensel bilgi havuzunda ismine rastlayabileceğimiz o kişi ve olgular üzerinden "tarihselleştiriyorum". Söz konusu kurmaca tarihselleştirme içinde ilişkiye geçirdiğim iki tarafın birbiriyle gerçekten ilişkili olma ihtimalinin, tersinin doğru olma ihtimalinden daha az olmasına rağmen… Konu tam da bu: Bir teorik ihtimale yaslanıp, oradan sanal bir gerçeklik üretmek. Uyduğu kadar! Böylece iki alâkasız olabilecek kişi ve/ya hayattan tek, ortak bir hikâye üretmiş oluyorum. Bu yaptığımı nasıl isimlendirmeli? Bütün denemenin kalbini o küçücük "ihtimal" oluşturduğu için, belki "muhtemelin tarihi" (history of probable) denilebilir. Muhtemele bir şans vermek. Onun üzerinden, aslı öyle olmamış dahi olsa (ki bunu da şimdilik bilmiyoruzdur zaten), o kurmaca ilişkiselliğin zihnimizde açacağı kapılardan farklı seyahatler yapabilmek. "Mutlak/kanıtlanmış gerçek!"ten "tarihsel gerçeklik pekâla böyle de olabilirdi"ye geçeriz. En azından, bir hikâyeyle yola çıkıp başka hikayelerle zenginleşmiş olarak kalkarız masadan. Ne kaybederiz ki? Tarihten kurmaca alanına mı geçmiş oluruz? Olsun! Kurmacanın yazdığımız tarihlerden daha az gerçek olduğunu kim söyleyebilir ki? Ya da şeylerin doğasına, hakikatine daha uzak olduğunu..? Ürettiğimiz eğer pazarda satılacak bir meta değil de, insanî bir kavrayış ve idrak

ise (felsefe bir yana, beşeri bilimlerin de çıkış noktası buydu yanılmıyorsam), etiketin üzerinde ne yazdığının ne önemi olabilir?

Bu tarz bir düşünme ve muhakemeyi ürettikleri metinlerde (analitik veya kurgusal) bir yöntem olarak kullanan bilim ve sanat insanları hiç de yok değil. Bilgi dağarcığımdan hareketle Türkiye'den iki örnek vereyim. 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarının Osmanlı-İran-Rusya coğrafyasının bir dizi devrimci şahsiyeti arasındaki epeyce gizemli gibi görünen ilişkileri ele alan, muhtemel ilişkiselliklere dikkat çeken Yalçın Küçük, *Sırlar* adlı kitabında buna benzer bir şey yapıyor örneğin. Sahne gösterilerinde, TV konuşmalarında ve yazılarında daha ziyade aydınlar, edebiyatçı ve sanatçılar üzerinden giderek, onların hayatlarını çevreleyen ve ilk bakışta ilişkisiz gibi görünen kimi olaylara, kişiler arasındaki bağlara dikkat çeken, gerçekte yoksa bile gerektiğinde kurmacanın imkânlarından da faydalanarak böyle ilişkisellikler icat ederek hikâyeleştiren Sunay Akın'ın bütün performansı da yine benzer bir bağlamda değerlendirilemez mi?

Bu türden denemelerle bir yandan da bilgi dağarcığımın, zihnimin ve imgelem gücümün sınırlarını, elbette çok da germeden, şöyle bir kolaçan etmiş oluyorum. Sıkıştığım yerde ise elektronik evrensel bilgi havuzu Google'ı imdadıma çağırıyor, oradan aradığım veya işime gelecek kimi bilgiler devşiriyor, onlarla hikâyemin boşluklarını dolduruyorum kendimce. Malzemenin içeriğine, orada saklı gerçek hayat hikâyesinde çoktan donup kalmış ve fakat tesadüfen elimize ulaşmış olan o epizotun niteliğine göre yer yer kâh kendimi sorgulayarak, kâh o kişilerin duygu dünyasıyla empati kurmaya çalışarak yaptığım işten belli bir haz aldığım ise zaten ortada. Akademik formalizmin üzerimizdeki ağırlığından ve büyük (makro) meselelerle uğraşmanın getirdiği ciddiyetten yorgun, belki de bıkkın düşmüş tarihçi zihnim muhtemelen sudoku benzeri "yararlı" bir oyun icad etmiş (belki bir yerlerde birileri de buna benzer birşeyler yapıyordur, bilemeyeceğim), kendince eğleniyor. Ya da böyle durumlarda genellikle olduğu gibi, ilkin eğlence, oyun gibi başlayan şey giderek önümde yeni bir anlam dünyası açıyor ve öğretici bir hobiye dönüşüyor.

Sadede gelelim.

* * *

Tam olarak ne yapmışım sözü edilen o yazımda? Neymiş o başta işaret ettiğim ilginç tecrübe, zihnimin bana oynadığını düşündüğüm oyun?

Konu yazımda kullandığım mektuplardan ikincisinin yazarı olan yaşlı "hanım" teyzeyle ilgili. Daha doğrusu, küçük Meliha kızımızın "hala"sı olarak hikâyemize giren o hanım teyzenin nereden çıktığıyla... İşin aslını ben de sizin kadar merak ediyorum ve aşağıda cevabını birlikte aramayı deneyeceğim.

Kafanızı iyice karıştırmadan izah edeyim:

Geçen sayımızda üç adet görselli belge ya da belge grubu sunmuştum sizlere. Her zamanki gibi yine arkası yazılı kartpostallar, fotoğraflar ve, önceki yazılardan farklı olarak, bir takım mektuplar. Okuyanlarınız hatırlayacaktır, orada ilk mektubun yazarı olan Seniye Hanım ile ikinci mektubu kaleme alan kadın arasında bir tanışıklık kurmuştum kafamda. Yani bir an için öyle farzedelim diyor-

dum okuyucuma. Ne de olsa "muhtemel, tarihe dahildi!" Ama, şimdi anlatacağım tecrübe buradaki "ihtimal"in "makûl"le arasının biraz, hatta epeyce açılmasına yol açmış, neredeyse tamamen kopuvermiş. Dahası, belgeyi açıkça ama farkına bile varmadan tahrif etme noktasına getirmiş yazarını, yani bendenizi.

Tabii ki ne böyle bir arzum söz konusuydu, ne de emelim. Çünkü kendimce oynadığım bu oyunun en önemli kuralı, yukarıda da işaret ettiğim üzere, mevcut malzemeyle iş yapmak, oradaki somut bilgileri tahrif etmeden bir hikâye kurmaktı. Malzeme açık, üzerine kuracağım spekülatif bağlam-tarih de o kadar berrak olmalıydı! Kurduğum her cümle, önerdiğim her ihtimal şeffaf bir sürecin içinde seyretmeliydi; bazen bana makûl ve mantıkî gelen ve okuyucumla da paylaştığım gerekçelendirmelerimle birlikte. Dolayısıyla bu oyunun da böyle bir özelliği vardı. Onu tamamen fantezi bir öyküden, tamamen kurgusal bir edebi metinden farklı kılacak olan da buydu. Çünkü istiyor(d)um ki, bu tür bir deneme yine tarihe daha yakın, edebi kurmacaya azıcık daha uzak bir yerde dursun. Tamam, ortaya çıkan ürün aşağı yukarı yine bir tarihçinin belge-güdümlü fantezi dünyasını yansıtsın. Ama yazar spekülatif kurgularını belge-malzemenin sunduğu somut bilgileri tahrif etmeden geliştirsin. Okuyucuya, ama önce elbette kendine, "niçin olmasın!" dedirtecek bir sınırda tutsun onları.

Bu yazıda dikkati çekmeye çalıştığım durum tam da bu kuralın ihlali, söz konusu sınırın epeyce keyfi bir şekilde aşılması vakası. Olan biteni "zihnimin bana bir oyunu mu bu!" kâbilinden şarkı sözü kıvamındaki bir jenerik ifadeyle anlatmaya çalışmam bundan.

Okuyanların hatırlayacağı üzere, Seniye Hanım'ın mektubundan sonra ele aldığım ve "Melek kızım, tenbel kızım!" başlığı altında sunduğum ikinci mektup "Hadika-yı Ma'rifet talebâtından 21 numeroda mukayyed Meliha Hanımefendi'ye..." bir büyüğü tarafından yazılmıştı. Her hâlinden Meliha kızımızın bu büyüğüne yolladığı bir mektuba karşılık kaleme alınmış cevabî bir mektup, kısa bir not gibi duruyordu. Altında da "21 Meliha Hanımefendi dayısı Hidâyet" imzası vardı.

Buraya kadar iyi hoş! Nitekim doğru okuyup, doğru çevirmişiz belgemizi… Ama bundan sonrası daha da hoş, hatta hayli ilginç.

Şöyle ki, sanki o "dayı"yı dayı olarak okuyup açık seçik "dayı" olarak yazan ben değilmişim gibi (ki bunun çok büyük bir marifet olmadığını azıcık Osmanlıca bilenleriniz ince bir gülümsemeyle hemen teslim edecektir), mektubun hemen altında karaladığım cümlelerde dayımız nasıl olmuşsa, kaşla göz arasında tebahhur etmiş, sessizce cinsiyet değiştirerek hayatına "hala" olarak devam etmiş! Meliha kızımızın dayısı, Meliha kızımızın halası oluvermiş. Ve bu mühim değişikliği her nasılsa bizim *Kebikeç* ekibinin uyanık mensûbîni de fark etmemiş, okudularsa tabi! Ya da, "kim bilir Oktay bu sefer hangi oyunun peşinde!" diye düşünmüş olmalılar. İşte şimdi söylüyorum: İnanınız ki burada bir keramet, yüksek zekâ gösterisi, bir oyun veya derin bir imâ filan yok!

Saçmalamışım, hepsi bu!

Zihnimizin bizlere oyunu dediğim şey tam da bu işte…

Olanı bitenin farkına varmam ise geçenlerde genç tarihçi meslektaşım Hasan'la sohbet anında lâfın lâfı açması, sözün sonunda dolanıp o yazıya ve o mektuba gelmesiyle oldu. Ve ben, melek ve tembel kızına yazan kişiyi kendisine Meliha kızımızın "hala"sı olarak anlatıyorum. Nasılsa heyecana gelip, hadi yazının kendisine bir bakalım dediğimizde ise ne görelim, ortada aslında öyle bir hala yok! Dayı Hidayet var! Orada açıkça öyle karşımızda duruyor!

Hay Allah, bu nasıl olur diyerek bu sefer belgenin orijinaline birlikte baktık, sonuç değişmedi; mektubu kaleme alan kişi hakikaten kızımızın dayısıdır.

O halde bu hala nereden çıkmış ola ki?

Cevabı tahmin etmişsinizdir: Bir yerden çıktığı yok, bir güzel uydurmuşum! Farkına varmadan belge tahrifi yapmışım yani.

Dünyanın sonu değil tabii, ayrıca bu bir doktora tezi de değil; kendimizce eğlenceli ve öğretici bir oyun oynuyoruz sonunda. Ama olsun, oyunda kural ihlali yapmışım, ki asıl can sıkıcı olan da bu! (Buna benzer bir başka durumu daha önceki yazıların birinde üzerine çeşitlemeler yaptığım fotoğraftaki küçük finonun sahici bir ev köpeği değil bayağı başarılı bir biblo olabileceği konusunda Nesli'den farklı bir yorum geldiğinde yaşamıştım. Ama bu ne de olsa bir yorum farkıydı; açık seçik bir maddi hata sayılmazdı. Finoyu dinazor yapmamıştım yani!).

Olan biteni neticede şöyle tahlil ettik sevgili okuyucu: Evet, bendeniz belgeyi doğru okumuş, doğru çevirmiş, hatta doğru da yazmışım. Osmanlıca okuma dersimizden bu sefer geçer not almışım (şimdi birileri çıkar bunu da doğru yapmadığımı söylerse, inanın ki hiç bir şey diyemem artık kendine inancı ve güveni hayli zedelenmiş bu halimle! Saçmalıklarımla daha fazla yormayın kendinizi; burada kesin okumayı!). Ya da şöyle: Diyelim ki doğru okumuşum oradaki "dayı"yı (ismi Hidayet olmasa da olur, siz deyin Midayet!; önemli olan onun kızımızın dayısı olması). Ama sonrasında, ne hikmetse, zihnim bu dayıdan hazzetmemiş, sessizce araya girmiş, belge üzerine karaladığım o müteakip cümlelerde Hidayet Bey'i kadın yaptığı gibi, bir de kendisine "hala" sıfatı uyduruvermiş!

Zihin bu, yapar diyebilirsiniz. Ama niçin? Neden başka yerde değil de burada?

Gördüğünüz gibi, mevzunun esasına nihayet varabildik sabırlı ve iyi niyetli okuyucu. Konumuz tam da budur!

Gözümüzün gördüğüne zihnimizin bu direncinin nereden kaynaklanmış olabileceğine dair Hasan'la aramızda geçen muhavere sonunda şuna hükmettik, daha doğrusu ben hükmettim. Zira o hâlâ beni kurtarmaya çalışıp, belgenin orijinalinde bir yerlerde bir "hala" bulmaya çalışıyor. Ben ise ağzıyla kuş tutsa orada öyle bir şey bulamayacağını biliyorum; durumumu tevekkülle kabullenmişim çoktan.

Ancak ortada izah edilmeyi bekleyen bir durum var.

Zannımca o durum da şu: Zihnim bu mektubun içeriğine değil şekline takılmış; orada inat etmiş. Eskilerin tâbiriyle mazrufa değil zarfa itibar etmiş. Peki

zarfın bir özelliği mi varmış ki? Evet, hem de nasıl! İşin can alıcı bir yanı da anladığım kadarıyla bu zaten: Mektubun zarfı da üzerine üç cümle karalanmış kağıdı da o yazıda ele aldığım ilk mektubunkine, yani Seniye Hanım'ınkine çok benziyor (meraklısı için aşağıda tekrar sunuyorum o mektupları). Her ikisi de küçük, üzerinde zarif çiçek resimleri olan zarflar içinde yine aynı türden motiflerle süslü zarif kağıtlara yazılmış. Eskiden vardı böyle kağıtlar; belki hâlâ vardır.

O halde, buradan kendimce çıkardığım ihtimalleri sıralıyorum müsaadenizle:

1) Bendenizin görsel algısı her iki mektubun şeklî özelliğini almış ve çok güçlü bir şekilde bir yana *kaydetmiş*! Hele ikincisinde bu daha kolay olmuş, çünkü dayımızın mektubunun içeriği de zaten epeyce hafif. Belli ki içeriğin hafifliğini zihnim şekle odaklanarak kendince dengelemiş.

Dahası, 2) Mektubun zarfının ve kağıdının küçük, zarif ebadı ile üzerindeki süslemeler bendenizin zihninde bu mektubun bir kadın elinden çıktığı *zehabını doğurmuş*!

Daha da dahası, 3) O yazımın başlığına da yansıdığı gibi kadınların elinden çıkmış olan diğer belge-mektup ve kartaların eşliğinde zihnim bu mektubu da küçük yeğenine sevimli ve ince bir zerafetle yazan aile büyüğünü, nedense bir kadın olarak *tahayyül etmiş*!

Belki bir başka ihtimal, 4) Mektubun sonunda işgüzarlık edip yeğenine "çarşaflık" gönderme önerisinde bulunmuş dayımız. Bilmem o zamanlar bu işlerle erkekler mi ilgilenirdi, ama belli ki zihnim bu işi de bir çeşit "kadın işi" olarak *kodlamış bir yerlere*!

Netice olarak bu alaşımın bende yarattığı toplu resim ve algı, o tahayyül zihin dünyamızı çevreleyen bir takım kültürel kodlarla bir araya gelince belgedeki dayıyı alenen yok saymış. Böylece yoldan çıkan ben, sonrasına muhayyel "hala" ile devam etmişim.

İlginç değil mi?

Ama dahası da var.

Mektup 1: Seniye Hanım'dan

Mektup 2: Hidayet Dayı'dan

Genç meslektaşım Hasan'la takıldığımız ikinci nokta, zihnimin bu dayıdan niçin bir "hala" çıkardığı! Neden, örneğin, bir teyze veya yenge değil de, illâki bir hala?

Belki işin içinde öyle "illâki" boyutu da yok, ama kendimce bu hususu da şöyle açıklama eğiliminde zihnim. (Dikkatinizi çekerim, o cinsiyet dönüşümünü gerçekleştiren zihinle, şimdi o zihnin o eylemini analiz eden, anlamaya ve açıklamaya çalışan bu zihin aynı zihindir!)

Kafanızı daha fazla karıştırmadan, son kez olmak üzere, sadede geleyim: Evet, şimdiki zihnim o zamanki zihnimin bu oyununu da şöyle çözme eğilimin-de (takdir yine de sizin tabii): Belli ki fakir tarihçinizin zihninde dayı ile hala arasında bir bağ söz konusu. Bu zihin o dayıdan bir kadın çıkarırken aklına önce "hala" gelmiş! Belki dayıların eşine hala dendiğini düşünmüş olmalı bir an! Halbuki memleketimizde dayının eşine "yenge" dendiğini o gece Hasan özellikle belirtti. Hayatında tanıdığı ne bir dayısı ne de halası olmuş olan zavallı bendeniz, elbette ki bu bilgiyi çaresiz kabul ettim. Ama "dayının eşi" fikri de nereden çıktı ki? Muhtemeldir ki o anki zihnim hala'ya geçişin en kestirme yolu olarak onu dayı'nın eşi tahayyül etmiş!

Peki, zihnimde dayı dendiğinde halayı (da) akla getirecek başka birşeyler olabilir mi? Bir ihtimal de şu: "Dayı-hala çocukları!" olmak. Bakın işte hem hayatımda hem de dağarcığımda, yani zihnimde bunun bir karşılığı, hatta birden çok karşılığı var. Fazla uzağa gitmeye gerek de yok: Ben doğmadan vefat etmiş olduğu için hiç tanıma fırsatı bulmadığım yegâne dayımın oğlu olan kuzenimle ben haliyle dayı-hala çocuğu oluyoruz (hatta, aynı yaşlarda olmamıza rağmen büyüklerimiz benden ve ağabeyimden ona, babasının yokluğunda "dayı" dememizi istemişlerdi. Şimdi merak ettim, Enver Paşa kendisinden bir yaş küçük amcası olan ve bir vakit hayatta kendi astı olarak emrinde hizmet veren Halil'e özel ortamlarda nasıl hitap ediyordu?). Ayrıca, bir vakitler yine dayı-hala çocuğu olan kuzenlerimden ikisi evlenmeye karar verdiklerinde çok şaşırmış ve garipsemiştik (mutlulukları daim olsun:).

Sonuç: Zihnimde ve kelime dağarcığımda güçlü bir dayı-hala ilişkiselliği mevcut bu örnekler üzerinden. Acaba aradığımız cevap kısmen burada (da) yatıyor alabilir mi?

Kısacası sevgili okuyucum, her ne hâl ise, gözümün gördüğü, kalemimin yazdığı dayıya itiraz eden zihnim hem belgenin şekline-şemaline yani zarfına takılmış hem de o belgeyi birlikte değerlendirdiğim kadın elinden çıkma diğer belgelerin özgül ağırlığı içinde işin gerçeğini bir yana bırakmış mevzuyu kendi fantezisine göre yeniden kurmuştu. O yazıda hem gerçek (dayı) hem fantezi (hala) bir arada yer alıvermiş böylece. Ve fantezi gerçeğe galip gelmiş. Üstelik fakirin şahsi hayat tecrübesinin zihnindeki kimi izleri ve çağrışımları da usulca kendine yer bulmuş olmalı bu ilginç deneyimde.

Bilmem tarihçilik eğitimi almış okuyucularımız hatırlar mı, bir zamanlar bizleri tarihçi yetiştiren yüksek mekteplerde "ilm-i usûl-i tarih" dersleri okutulurmuş. Bildiğim kadarıyla buna benzer bir isimle bu dersi Osmanlı Darülfü-

nun'unda ilk kez veren kişi de J. H. Mordtmann adlı bir Alman'mış. Tam da Birinci Dünya Savaşı yıllarında. Sonra Zeki Velidi Togan meşhur *Tarihte Usûl* adlı kitabı kaleme almıştı. Bizim öğrencilik yıllarımızda konuyla ilgili Türkçe'deki en kapsamlı kitap hâlâ buydu, ama dersin adı farklıydı artık: Tarih Metodolojisi. O dersten öğrendiğimiz en önemli kurallardan biri "tenkid" bahsiydi: Bir belgenin sıhhatini, gerçekliğini kontrol etmek için bir "iç tenkid" yapardınız, tarihsel bağlamla uyumunu kontrol için de "dış tenkid". Her ikisi de (dahilî ve haricî intikat) aslında belgenin, kağıdın kimi teknik özellikleri kadar onun içinde üretildiği tarihsel ortamın, dönemin gerçekleriyle onu üreten, kaleme alan öznenin kimliğine odaklanırdı. Örneğin, Aşıkpaşazâde'nin yazdığı *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı okuyup anlamlandırırken onun kimliğine, pozisyonuna, mensubu olduğu çevreye, o metni kaleme almasının gerisindeki temel saike ve saireye de bakmanız gerekirdi. Yıllar sonra Carr meşhur kitabını (*Tarih Nedir?*) kaleme aldığında bu konuyu tekrar vurgulamıştı. Nihayet postmodern eleştiri de tarihyazımında yazılan metin kadar yazan özneye yani tarihçiye daha yakından bakmanın zannettiğimizden daha hayati önemde olduğunu bilhassa vurgulamıştı. Hâlâ oralarda dolanıyor sayılırız.

Öyleyse, o yazımda yazıcı özne olarak (burada illâki tarihçi olmam da gerekmiyor elbette) zihnimin bana oynadığı oyun da bir yanıyla bununla ilgili olsa gerek. Her ne kadar o yazılarda netice itibariyle "tarihçi"-yazar olarak standart meslek adamı pratiğinin epeyce ötesinde bir denemeye girişmişsem de…

Başta da vurguladığım üzere, bu türden yazılarımda görseli ve ona eşlik eden yazıyı tek bir metin olarak değerlendiriyorum. Öyleyse, kendisi zaten bir metin olan o malzemeye ikinci bir metin yazıyor, ona spekülatif bir "tarih" (bir çeşit pseudo/sanal tarih yani) inşa ediyorum. İçerdiği kurguların bir taraftan bildiğimiz hâliyle aslına uygunluk anlamında kimi tarihsel gerçeklere yakın olmasını arzu ediyor, onları makûl bir tarihsellik çerçevesine oturtmayı deniyorum. En azından okuyana öyle bir his vermek istiyorum. Ama bir yandan da "muhtemel" olanın sınırlarını sonuna kadar ve bilerek zorluyorum.

Söz konusu yazımda yaşadığım tecrübenin bizzat bu oyunun merkezindeki özneye, yani yazarı olan bendenize gösterdiği ise bunun da ötesinde bir şey. Tamam, okuyucunun da bu tür bir denemeyi herşeyden önce bir oyun gibi almış ve okumuş olması ihtimalini tabii ki görmezden gelmiyorum. Ama örneğimizde dayının halaya dönüşmesi ve bu değişikliğin okuyucu, hatta yazar tarafından uzun süre farkedilmeden kalmasının muhtemelen bu denemenin doğasından kaynaklanan bir yanı da olsa gerek. Örneğin, önceki benzer denemelerin birinde görüldüğü üzere, ele aldığınız mektubu, kartpostalı ya da fotokartı yazanla alanın kimliğinin belirsizleşmesi, onun postaya verildiği şehirle alıcısının yaşadığı şehrin değişmesinin kurguladığınız bütün hikâyeyi de temelden değiştireceğini zaten baştan kabul etmek durumundasınız (bkz. *Kebikeç*, 38 (2014)'teki yazı: "Eğer ki kâbil ise bizleri kat'iyyen merak itmeyiniz!"). Yani, malzemenin içerdiği kimi belirsizliklerin yol açtığı çoklu ihtimallerin kaçınılmazlığını kastediyorum.

Burada vurgulamak istediğim ise daha farklı: Azıcık serbest bırakıldığında, zihninizin de oyun moduna geçmesi veya bilinçaltınızı sessizce devreye sokup

sizi kontrol altına alması, farklı yönlere sürüklemesi ihtimali. Ve bu ihtimale hazırlıklı olmak. Çünkü onu bir kez oyununuza davet ettiğinizde, kendisinin eşlikçiliğini, yancılığını hatta yer yer kılavuzluğunu da yine baştan kabullenmiş oluyorsunuz. Böylece onun eşliğinde/kılavuzluğunda yapacağınız yolculuğun karşınıza çıkaracağı sürprizlere da hazırlıklı olmak gerekiyor(muş demek ki!). Bu örnekten çıkardığım dersin özü sanırım bu.

Bütün bu öngörülemezlikleri ve sürprizleriyle böyle bir yolculuğun kendisinin eğlenceli bir tarafı olduğu açık. Ama, sonradan bu tecrübenin üzerinde düşünmek de bir o kadar öğretici.

Örneğimizde görüldüğü…

Pardon biriniz bir şey mi dedi?

O mektupta "dayı" olarak okuduğum kelime de dayı değil miymiş!

Yok artık!

* * *

En iyisi, incir çekirdeğini bile doldurmayacak bu sözde kıssadan orantısız hacimde daha başka uçuk kaçık hisseler çıkarmadan burada keseyim. Ama, oldu olacak, hazır densizliğim üzerimdeyken bugün, dergimizin bu sayısını da boş geçmeyip, önünüze bir başka kartpostal atıp huzurunuzdan öyle ayrılayım.

Buyurunuz:

"Unutma Beni!.."

Çapa: 20 Nisan 337, Çarşamba

Ruhum Bedia!

Hakkında ebedi saadetler besleyen kardeşin bütün samimiyetiyle kandilini tebrik eder ve nermin yanaklarından milyonlarca bûse toplar...

Kardeşin

Sezâpuh *Unutma beni!...*

Aynen böyle, önce ünlem işareti, ardından üç nokta... Osmanlıca yazmış, küçük harf mi büyük mü belli değil haliyle...

O iki kelimeye en uygun yeri özenle arayıp bulduğu anlaşılan *Sezâpuh?*, rûhu Bedia'cığına (ya da Bediha/e mi okumalıydık bu ismi?) "unutma beni!" diye yazarken bu dramatik iki sözcüğü sizce büyük harf mi düşündü? (Bilir misiniz, başta ortada ve sonda ayrı ayrı yazılışları olan Arap hurufatında, dolayısıyla da Osmanlıcada, büyük harf diye birşey yoktur! Yazarının hayal gücünü ve duygularını şeklen de ifade etmesine pek katkıda bulunan bir alfabe değil netice itibariyle. En fazla bazı harflerin kuyruklarını uzatabilir, estetik bir şekle sokabilirsiniz, ya da üzerinden bir kez daha geçersiniz, o kadar! Farisîler galiba buna bilhassa düşkünler, hafızam beni yanıltmıyorsa).

Sezâpuh?!.. Böyle bir isim var mıydı gerçekten? Muhtemelen yine yanlış okudum; ya da yan yana gelmiş bu harflerden anlamlı, bildik bir başka isim çıkaramadım! Sonunda bu güzelim kısa, özlü ve duyguyoğun kartpostal satırlarının bütün tılsımını bozuyormuş hissi veren, ya da esrarını daha da artıran bir isim icad ettim başınıza. Madem ki bugün bütün densizliğim üzerimde!

Ama uydurmuş olduğum bu enteresan ismi bir kalemde geçmek de istemiyorum nedense. O halde müsaadenizle en azından bir Google taraması yapalım. Eveeeet, yaptım (heyecanlı bir tarama oldu vesselam!) ve buna en yakın düşen şöyle bir isim bulabildim: Bir zamanların Poh (Pekhu ailesinden) Nazmi Paşa diye bilinen Çerkes kökenli ünlü Osmanlı paşasının Sezâ Poh/Puh ya da Poh/Puh Sezâ olarak olarak zamanının kaynaklarında adı geçen ve tanınmış bir kızı (sonraki bilinen adıyla Sezâ Polar-Üçer) varmış (bkz. http://shortiurl.com/aXM2p ve http://bit.ly/1TU6Qk2).

Ne dersiniz, burada sözü geçen kişi, yani bu kartı yollayan bizim Sezâpuh (bu ihtimal üzerine artık ismin arkasındaki soru işaretini de ünlemi de kaldırıyorum müsaadenizle) doğrudan bu hanım olabilir mi? Çünkü yaşı bu tarihlere uygun düşüyor gibi. 1920 tarihinde *Diyane* (Çerkesçe: Annemiz) adlı bir kadın dergisi çıkaran hanımlar arasında olduğuna göre, 1918 yılında 20'li yaşlarında olduğu düşünülebilir. Daha fazla iz sürmek için babasının veya erken öldüğü söylenen general kocasının (Hakkı Üçer) bu kartın kaleme alındığı Çapa semtinde oturup oturmadıklarını öğrenmek belki işimize yarayabilir. Ama bunu meraklısına bırakalım. Unutmayalım, öncelikli meramımız acaba "Sezâpuh" gibi bir isim olabilir mi sorusuna bir cevap aramaktı.

Kaynak: http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/441

Cevabımı tahmin ediyorsunuzdur tabii ki: Evet, muhtemeldir! Niçin olmasın! Hatta, daha ileri gideceğim müsaadenizle: buradaki Sezâ Puh Hanım pekâlâ bizim Sezâpuh olabilir.

Eğer o hanım bizim "Sezâpuh" ise, bu kartı kaleme alanın bir Osmanlı Çerkesi olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu durumda spekülasyonumuzu sonuna kadar götürelim müsaadenizle: Yukarıdaki resimde ön sırada yan yana oturan üç hanımdan muhtemelen ortadaki olan Sezâ Puh bu kartı coğrafya öğretmenliği de yaptığı Çerkes Örnek Okulu'ndaki (Numûne Mektebi mi denmek isteniyor acaba?) yanında oturan o hanım arkadaşlarından birine yazmış olabilir mi? Teorik olarak mümkün görünüyor. Ama, bu kadar yakınında olan bir arkadaşına niçin o kadar özel bir "unutma beni!" kartı yollasın? Acaba kartı yazdığı sırada çok sevdiği Bedia'sından uzak mı düşmüştü?

Nazmi Paşazâde Sezâ Puh Hanım üzerinden geliştireceğimiz bu ihtimallerin gerçekliği, o tarihlerde o okulda öğretmenlik yapan Bedia isimli bir hanımın da mevcut olup olmadığını bilmemize mi bağlı acaba? Ya söz konusu Bedia onun öğretmen olmayan bir başka arkadaşı ya da öğrencisi ise? Görüyorsunuz, oyunumuz eğlenceli, ama buradan tarihsel gerçeklik adına illâki ikna edici bir netice beklememememiz kaydıyla.

Dileyen tabii ki bu hanımın belki bizim bu ihtimalî tarihçilik (nonfactual history; boş yere sözlüklere bakmayın, tamamen uyduruyorum! Ona en yakını olarak ciddi bir iş olan "counterfactual history" bulabilirsiniz, ki o da ayrıca mühim bir iştir!) oyunundakilerden daha ilginç ve heyecanlı hikâyesini yukarıda verilen linklerden okuyup, öğrenmek isteyebilir. Eğer Sezâpuh ismi basit bir yanlış okuma ise (ki hayli büyük ihtimaldir), yine de zararı yok; bu vesileyle yeni şeyler öğrenmiş olduk! İşin güzelliği de burada, yukarıda söylemiştim.

Ama yok eğer Sezâpuh Hanım yukarıda sözünü ettiğimiz Çerkes hanım ise, onun bir general kızı olarak bir başka generalle evlenmiş, iyi eğitimli ve zamanına göre epeyce de politik kızı olması gerçeği kendisini böyle ince cümleler, hitaplar kurmaktan alıkoymazdı sanırım. Zihnim hâlâ bu hanım etrafında dolanıyor görüyorsunuz. Zararı yok, bugünün takıntısı da bu olsun! Ne de olsa kendisi, mektuptaki harflerden uydurabildiğim o Sezâpuh ismine yakın düşen yegâne ismin sahibi bütün Google âleminde! Benim için şimdiden çok özel yani.

"Rûhum Bedia!" Ne asil bir isim, ne ince ve derinden bir hitap..! Kendisi gibi Paşazâde komşu ailenin kızları mı? Yoksa mektep sıralarında neşet edip "kardeşlik" derecesinde bir yakınlığa kalb eylemiş bir arkadaşlık mı söz konusu? Böyle kardeşlikler de vardı eskiden; hâlâ da var, biliyorum...

Ya da sıkı ve derinden bir duygusal dost-kardeş muhabbeti, kandilleşmesi mi? Sevgili olmadıklarına göre (bunu de nereden çıkarıyorsam artık!), olabileceğin en içten ve samimi çeşidinden bir ilişki; ve ona yaraşır bir hitab... "Rûhum *Bedia!*" Güzel... Tıpkı ismin kendisi gibi: Bedia, Bediha/e, bedîhî, bediî, kısacası sanatkârâne; isme müsemma bir hitap...

Ama durun! Yani duralım. Bu sefer tedbirli davranıp kartpostal arkasının okunmasında bir kez daha yardımlarına başvurduğum ve giderek genişleyen *Kebikeç* taifesinden (bir kaç kelimede daha yardımcı oldular; ne diyeyim, Allah utandırmasın!) kardeşim Onur'un işaretiyle tam da böyle sanatkâr bir isimle irtibat kuracağız: Bedia Muvahhit! Evet, ta kendisi... Bildiğiniz ilk Müslüman kadın tiyatrocumuz Bedia Muvahhit. Eğer o Sezâ düşündüğümüz kişi ise, o Bedia da bu Bedia ise, 1897'de doğan Muvahhit Hanım'ın Sezâpuh Hanım'ın öğrencisi olamayacağı açıktır. Kaldı ki, Bedia Hanım sözkonusu örnek mektepte değil, Büyükada'daki Saint Antoine'da, Kadıköy Terakki Mektebi'nde ve son olarak da Notre Dame de Sion'da okumuş. Demek ki olsa olsa arkadaş olabilirler. Yaşları denk gibi. Yani böyle bir ilişki pek muhtemel görünüyor. Son anda öğreniyorum ki, zamanında o dönemleri araştıran Onur da Sezâ Puh Hanım'dan haberdarmış meğer ve ne diyor biliyor musunuz? Aklında kaldığı kadarıyla, Seza Puh'un Gülseren isminde bir kızkardeşi varmış ve bu hanım da tiyatro yapmışmış zamanında! İşte bu kadar! Yoksa aradığımız bağlantı kızkardeş Gülseren olabilir mi?

Hayli muhtemel. Tabi eğer bu iki aile arasında zaten bir akrabalık ya da hısımlık söz konusu değilse! Bunun için Bedia Hanım'ın babası avukat/hakim Şekip Bey'in kim olduğuna bakmak gerek. Bir başka sağlama yolu da Sezâ Puh Hanım'ın Muvahhit Hanım'la aynı okullarda okuyup okumadığını araştırmak olabilir. Ki bunları da siz meraklı okuyucularımıza bırakalım; böylece "katılımcı" ve kolektif tarihçiliğe bir kapı daha açmış olalım (İlhan Tekeli Hoca "birlikte yazılan tarih"ten söz etmişti bir ara bir kitabında; acep kastettiği böyle bir şey miydi?).

Her ne ise, hazır kimi tarihsel bilgilerimizle de çakışan bunca yüksek bir ihtimal yakalamışken dayanamayıp bu iki güzel, cesur ve karakter sahibi hanımı, o ihtimalin hatırına, burada bir kez daha bir araya getirelim ve sevgiyle, saygıyla analım.

Sezâ Puh Hanım

Bedia Muvahhit

Devam edelim.

Kartpostalın üzerindeki tarih 20 Nisan 337. Yani 1921 yılının Nisan ayının bir Çarşamba günü (bu tarihte takvimlerimizde ayların günleri de eşitlenmişti, değil mi?). İlk bakışta 2 Nisan gibi görünüyor, ama üç nokta üst üste gibi bir uygulamanın varlığından haberdar olmadığımız için en alttaki noktayı sıfır kabul edip, tarihi de 20'ye çektik, ekibimizden Çiğdem'in de uyarısıyla (üstümüze âfiyet, bu sefer hakikaten iyi çalışıyoruz). Buna göre kartpostal Nevrûz'un hemen akabinde yazılmış. Bu sıralarda hangi kandil kutlanmıştı acaba? Regaip? Bunun peşine de meraklısı düşsün.

Çapa'dan yazılmış; demek ki İstanbul'dayız yine... Üzerinde posta pulu veya damgası olmadığına göre, bir zarf içinde, belki bir mektubun eşliğinde nerede olduğunu bilmediğimiz muhatabına, Bedia Hanım'a ulaştırılmış olmalı. Belki o da bir başka mahallesindeydi İstanbul'un. Eğer o Bedia bildiğimiz Muvahhit ise, Kadıköy istikametine yollanmış olduğunu varsayabiliriz. Mektup muhtemelen daha uzun, detaylı bir hasret ve sohbet (belki biraz da dedikodu) mektubuydu. Ona eşlik eden bu kart ise hem bir kandil tebriği hem kısa bir sevgi, özlem notu...

Demek ki o zamanlarda da kandil tebriği yaygınmış; tıpkı bir ara kaybolup, bugünlerde cep telefonu üzerinden tekrar yaygınlaşıp, moda olduğu gibi... İyi de niçin böyle dinî bir vesileye pek uygun kaçmayacak gibi duran aşk-muhabbet kartı kıvamında bir kartpostal seçilmiş ki? Yoksa atalarımız bizden daha liberal ve seküler miydi? (Eğer Sezâ Puh ve Bedia Muvahhit ise burada söz konusu olanlar, evet, kendilerinin zamanına göre epeyce liberal ve seküler olduklarını

itiraf etmemiz gerek). Ya da Sezâpuh bu ulvî günü kendince yine en ulvî sevgi ve muhabbetini dışa vurmak için uygun bir fırsat olarak görmüştür, neden olmasın!

"*Hakkında ebedi saadetler besleyen kardeşin*..." "Ebedi saadetler beslemek", her devrin muhteşem klişesi... "Saadetler dilemek" versiyonu da var bunun. O tangoda olduğu gibi. Ya da hicranlı bir Yaşar Güvenir şarkısı kıvamında... Ama "samimi" olduğundan şüphemiz yok. Olur a, dil duygulara her zaman yetişemeyebilir, buralarda klişeler imdada koşar. Söz konusu olan Sezâ Puh Hanım olsa bile. Ne de olsa onlar da gençtiler o vakitlerde.

Ve en dramatik yere geliyoruz: *Unutma beni!...*

Sanki etkisi daha da artsın diye, bu kritik ifadeye özel bir yer aranmış, ve bulunmuş. Esmeray'ın o meşhur şarkısındaki gibi hafiften bir dayatma da içermiyor üstelik! İçeriyor mu yoksa? Her ne hâl ise, diğerlerinden biraz öteye, bilhassa ayrı yazılmış. Diğer herşey sanki bu iki kelimenin hizmetinde; ona vesile olsun diye yazılmış bugün (yani o gün).

Unutma beni!...

"Ebedi saadet" dileklerinin en doğal eşlikçilerinden bir diğer klişemiz... (Bunların fotoğraf arkasına yazılan başka kardeşleri daha olacak: "Bu solgun resmim sana ebedi bir yadigâr olsun..." vs.). Araya giren mesafeye, ne getireceği kestirilemeyen zamana karşı alınan bir tedbir. Ya da çoktan hükmünü yürütmeye başlamış mesafe ve zaman karşısında inadına ve o derecede samimi, bir hatırlatma...

Böylesine saf ve samimi sözcüklerle dile gelen derin arkadaşlık, kardeşlik duygularına karşılık daha tutkulu bir sevgili mektubu veya kartpostalının neye benzediğini bilmek isterseniz eğer, bir önceki yazımızdaki Seniye Hanım'a bir daha bakmanız gerekecek.

Gördüğünüz gibi bugün benden kurtuluşunuz yok!

Şeffaf tarihçiliği kolay mı sandınız?

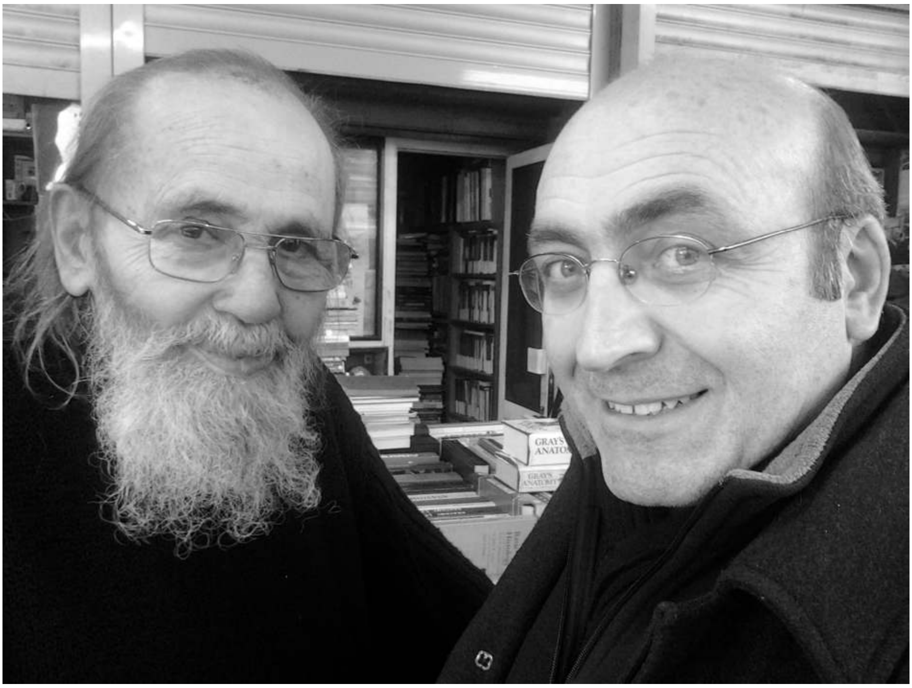

Turgut Baba'mız sessiz sedasız aramızdan ayrılmış! Kitaplar içinde dinlensin! Ama bu sefer kitaplar onun keyfine amade... Ve uzakta huriler... Gözüm ve gönlüm kendisini çok arayacak

[Oktay Özel ve Şeyhülsahhafinden Külüstür Turgut (Koraltan) Olgunlar Sokak'ta Turgut Baba'nın mekanı önünde, 29 Aralık 2012]

"Ankara Aslanları" Hakkında Birkaç İlave Husus

Erman TAMUR*

I. Önce Kısa Bir Açıklama

"Ankara Aslanları" makalemin *Kebikeç*'in 40. Sayısı'nda yayınlanmasından sonra aynı konuda, *Ulus Gazetesi*'nin 4 Temmuz 1943 tarihli nüshasında, Ekrem Akurgal'ın da bir yazısının bulunduğundan haberdar oldum. Bu arada makalemde yer verdiklerimden farklı birkaç Ankara Aslanı fotoğrafı tarafıma iletildi. Makaleme ek oluşturan bu kısa yazıda, bu yeni verileri, konuya yapabilecekleri katkı bakımından irdeledim.

II. İşaret Polislerinin Vefalı Arkadaşları

Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Almanya'da 1932 yılında başladığı klasik arkeoloji öğrenimini tamamlayıp Türkiye'ye döndüğü 1941 yılında Ankara DTCF'de Dr. Arkeolog olarak öğretim üyeliğine başlamış, kırk yıl süreyle bu görevi sürdürmüştür. Akurgal ömrünün büyük bir bölümünü geçirdiği Ankara'nın tarihine de zaman zaman ilgi göstermiş, şehirdeki kazılarda doğrudan görev almamışsa da bir arkeolog olarak bazı gözlemlerde bulunmuş, değerlendirmeler yapmıştır.

Akurgal, Ankara'ya dönüşünden iki yıl sonra, 4 Temmuz 1943'de, *Ulus Gazetesi*'nde yayınlanan yazısında, Ankara'da muhtelif yerlerde; "Büyük caddelerde işaret polisine arkadaşlık eden", "Kale'nin şirin ve havadar müzesinde, Bedesten Müzesi'nde, Etnografya Müzesi'nin önünde ve arka bahçesinde" bulunan aslan heykellerini incelemiş, bunlar hakkında bazı görüşler

* ermantamur@yahoo.com

ileri sürmüştür. Akurgal'ın makalesini yazdığı tarihte Roma Hamamı'nda arkeolojik kazı henüz tamamlanmamış, Ankara ve çevresinden getirilen eserlerle kapsamlı bir düzenleme yapılmamıştı. Augustus Anıtı önünde oluşturulan geçici müze deposu ise kaldırılmış bulunuyordu. Bu nedenlerle Akurgal makalesinde, buralarda bulunan aslan heykellerinden söz etmemiştir. Çankaya Köşkü yerleşkesindeki aslanlar ise Akurgal'ın dikkatinden kaçmış olsa gerektir. Akurgal'ın yazısı esasen, Ankara'daki antik aslan heykellerinin tam bir envanterini çıkarmaya yönelik değildir. Dolayısıyla yazıda, aslanların zaman içinde yer değiştirmeleri, hangisinin daha önce nerede olduğu veya bütün bu heykellerin orijinal yerlerinin neresi olabileceği gibi hususlara da değinilmemiştir.

Akurgal; gazete okurlarına hitap bakımından magazine kayan bir üslupla kaleme aldığı yazısında; "Belediye işaret memurunun yanından ayrılmayan vefalı aslan arkadaşları için Eti eseridir derler, ama doğru değildir", "Çok işittim, Roma çağından olan bu aslanlara Selçuk eseri diyenler de oluyor. Bunun da doğru olmadığını söylemek yerinde olur", "… kiminin ürkütücü çehresi yana, kendine doğru gelene karşı tehditle çevrilmiş bu aslanlar, Roma çağından birer örnektirler" gibi ifadelerle, Ankara'daki antik aslan heykelleri içinde tipolojik olarak belirli bir küme oluşturan grubu, Roma dönemi eserleri olarak tarihlemiştir. Böylece, tarafımca "Ankara Aslanları" olarak adlandırılan aslan heykellerinin Roma dönemine ait olduğu yolundaki görüşümün benden yetmiş üç yıl önce -belki de ilk kez- Akurgal tarafından da ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Resim 24 - 1950'li yılların başında, Orduevi karşısında, Atatürk Bulvarı refüjü üzerinde bir antik aslan heykeli

Resim 25 - 1930’lu Yıllar, Baruthane Meydanı’nda, İstasyon Caddesi refüjü üzerinde bir antik aslan heykeli. Bu aslan ilk yazıdaki resim 13 ve 14’dekinden farklıdır.

III. Lâhit Kapakları Üstünde Mezar Bekçileri

Akurgal, makalemizin konusu dışında kalan Hitit ve Selçuklu aslan heykelleri hakkında da bazı görüşler ileri sürmüş, muhtelif medeniyetlerde aslan heykellerinin konuldukları yerler, işlev ve amaçları bakımından farklılıklar gösterdiğine işaret etmiştir.

Akurgal yazısında Ankara Aslanları’ndan birçok kez; “mezar bekçileri” olarak söz etmiş, birçok kez de söz konusu aslanların lâhit kapakları üzerinde yer aldığını belirtmiştir. Ankara Aslanları için yalnızca “mezar bekçileri” tanımıyla yetinmiş olsaydı, Akurgal’ın bunların nekropollerde, girişlere veya belirli özel yerlere konulduğu düşüncesinde olduğunu varsayabilirdik. Oysaki Akurgal, Ankara Aslanları için “lâhit kapaklarının üstü” gibi çok somut bir konumlandırma da yapmıştır. Bu çok iddialı bir görüştür ve burada bu öngörünün neye dayandığını sorma hakkımız doğmaktadır. Eski fotoğraflarda Ankara Aslanları’ndan hiçbiri bir lâhit üzerinde görüntülenmiş değildir. Günümüzde de Ankara Aslanları, dekoratif amaçlarla konuldukları yerler dışında da; Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde ve Roma Hamamı ören yerinde lâhitler üzerinde veya lâhitlerle birlikte teşhir edilmemektedir. İnceleme imkânı bulduğumuz “Etnografya Müzesi Taş Eserler Envanteri”nde Ankara Aslanları’na ilişkin kayıtlarda da bu eserlerin bir lâhit üzerinde veya bir lâhitle birlikte bulundukları gibi bir bilgi yer almamaktadır. Sonuç olarak Ankara

Aslanları'nın Roma dönemi Ankara'sında nerede bulundukları konusunda *Kebikeç*'in 40. sayısında yayınlanan makalemde yaptığım yaklaşımın, en azından şimdilik, geçerliliğini koruduğu inancındayım.

Öz: Ankara Aslanları'na ilişkin makalemin Kebikeç'in 40. sayısında yayınlanmasından sonra, aynı konuda Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın 1943 yılında kaleme aldığı bir yazısından haberdar oldum. Bu kısa makale Akurgal'ın yazısında verdiği bilgileri ve ileri sürdüğü görüşleri konuya yapabilecekleri katkılar bakımından değerlendirme amacına yöneliktir.

Anahtar sözcükler: Ankara, aslan, heykel, Ankara Aslanları

Addenda for Lions of Ankara

Abstract: Soon after the publication of my article on Lions of Ankara in Kebikeç No: 40, I was informed about Professor Ekrem Akurgal's article on the same subject, published in 1943. The aim of this short article is to evaluate the probable contributions of the information given and opinions declared by Professor Akurgal, to the subject.

Keywords: Ankara, lion, statue, Lions of Ankara

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Karadeniz'den "Sol" Esinti *Toprak* (Samsun/1940-1941)

M. Bülent VARLIK*

Toprak, 1940-1941 yıllarında Samsun'da yayınlanan, hakkında yeterince bilgi bulunmayan, döneminin şartları altında nisbeten "sol" içerikli dergilerinden biridir[1].

I. Biçimsel Özellikler

Aylık olan derginin sahibi ve neşriyat müdürü Dr. Osman Nuri Ertekin'dir. İlk sayısı 20 Eylül 1940'da yayınlanan derginin sayıları Ahali Matbaası, Samsun Vilayet Matbaası ve Güneş Basımevi olmak üzere farklı matbaalarda basılmıştır. Fiyatı 10 kuruş olan derginin arka iç sayfası ile arka sayfasında başta Samsun olmak üzere Trabzon ve yakın çevresinde faaliyette bulunan işyerlerinin reklamları yer almıştır. Derginin 7. ve son sayısı "19 Mayıs" özel sayısı niteliğindedir.

II. Yayın Politikası

Derginin ilk sayısında O. Nuri Ertekin tarafından kaleme alınan "Maksat" başlıklı yazıda,

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

[1] *Toprak* hakkında çok kısa bilgi için bkz. Baki Sarısakal; *Samsun Basın Tarihi*, Barış Gazetesi yay., Samsun-2003, s.80. Sarısakal, *Toprak*'ı "sosyalist eğilimli bir mecmuadır" olarak değerlendirmektedir. Ayrıca bkz. *Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazete ve Mecmualar*, Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü yay., Ankara-1940, s.267. Derginin tam koleksiyonu 1974 SC 149 kayıt numarası ile Ankara Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

Toprak, münevverlerimizin san'at ve fikir tohumlarını ekmeğe mahsus bir kültür tarlasıdır.

Toprak, birçok kalemlerden sızan, dökülüp taşan akışları toplayacak; genç ve mütekâmil dimağlarda kapalı kalan güzel fikirleri, düşünceleri yaymağa çalışacaktır…

Daha şimdiden toprağa açılmış birçok zengin kaynakların topraktan beklenilen feyzi cömertçe vereceğine tam bir inan besliyoruz.

Bu kanaatla yüklendiğimiz bu büyük vazifede muvaffakiyetimizden emin olarak işe başlıyoruz"

denilerek siyasi yanı olmayan bir politika belirlenmiştir[2].

Derginin ilk sayısı da bu çizgiye uygun olarak edebi yanı ağır basan, hatta mevcut siyasi iktidara "selam gönderen" bir içerikle çıkmıştır. İlk sayıda "Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi"nin ve Sefer Aytekin'in İsmet İnönü'yü olağandışı yücelten iki şiirinin yer alması bu durumun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. "Türkçü/milliyetçi" içerikteki şiirler de derginin Samsun'daki bütün edebiyat "heveslilerini" kapsadığını göstermektedir.

Bu arada, ilk sayıda, bir kısmı dönemin "ilerici" yayınları olarak kabul edilen *19 Mayıs*, *Yeni Adam*, *Yeni Yol*, *Küllük*, *Varlık*, *Hamle*, *Servetifünun*, *Gençlik*, *Yücel* ve *Çığ* mecmualarının okuyuculara tavsiye edilmesi de dikkati çekicidir.

2. sayıda yayınlanan bir anket ile *Toprak*'ın önemli bir değişim geçirmeğe başladığı ileri sürülebilir. Bu ankette okuyuculara ve san'atkârlara şu sorular yöneltilir[3].

1. "Toprak ve Köylü" davamızda san'atkârın vazifesi nedir? San'atkâr bu vazifeyi yapıyor mu?

2. San'at hayatımızda "Toprak ve Köylü"nün anlaşılması nasıl bir seyir takibeder? "Toprak ve Köylü"yü anlatan san'at eserlerimiz ve bunlar üzerindeki düşündükleriniz.

3. Kitleler üzerinde fazla müessir olmaları dolayısıyla köylünün tasviri hususunda tiyatro va sinemadan ne gibi istifade imkanları düşünüyorsunuz?

4. Köylüye hitap eden san'âtkârın ehemmiyeti hakkındaki fikirleriniz nedir? Bizde böyle san'atkâr var mıdır?

Bu anket oldukça ilgi çeker. Bu ankete Vehbi Cem Aşkun, Hüsamettin Bozok, Mehmet Kaplan, Güney Köymen, Abidin Nesimi, A. Hikmet Öztürk ve Suat Taşer yanıt verir. 3. sayıda yayınlanan "Davet" başlıklı yazıyı da söz konusu "anket"in devamı olarak kabul etmek gerekir[4].

[2] O. Nuri Ertekin; "Maksat", *Toprak*, No: 1, 20 Eylül 1940, s.3.
[3] "Anketimiz", No: 2, Kasım-1940, ss.6-7; No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss.4-5.
[4] "Davet", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s.1.

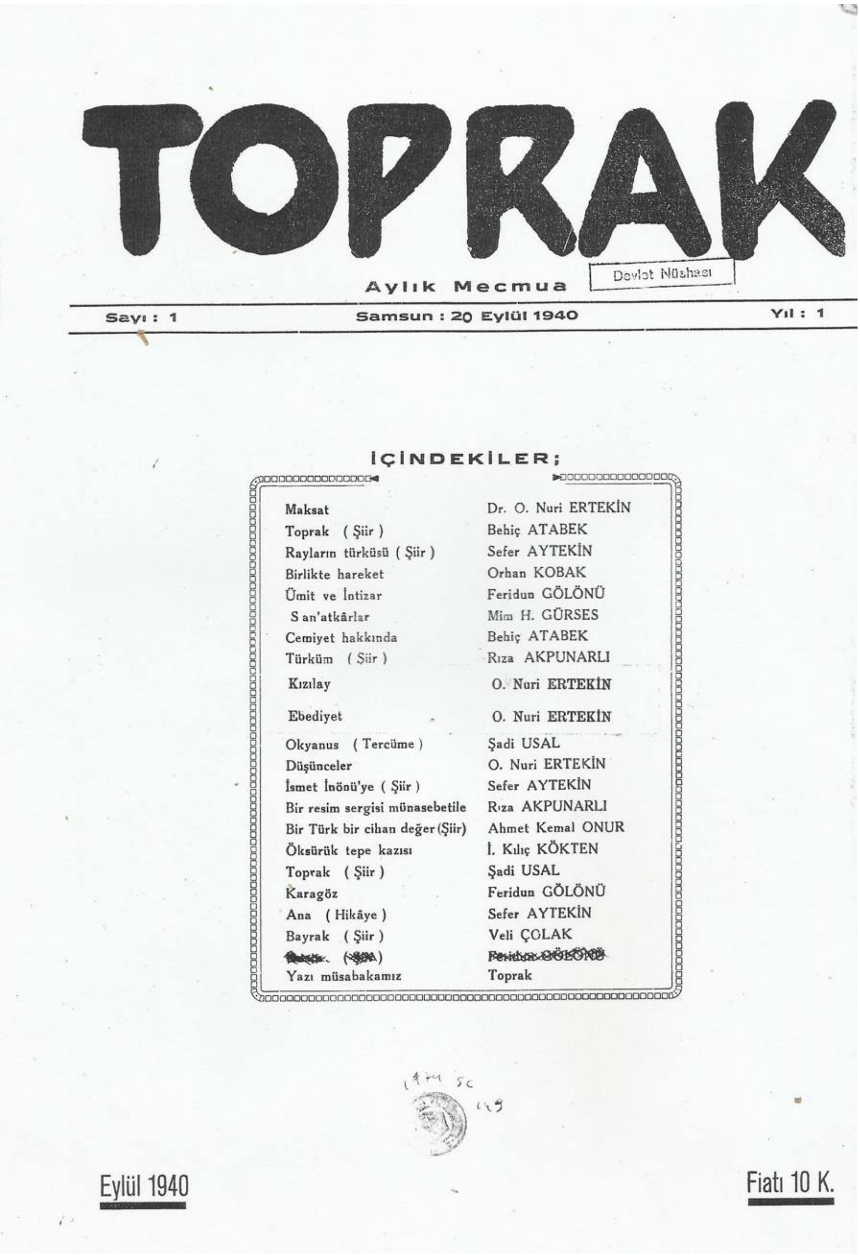

TOPRAK

Aylık Mecmua

Devlet Nüshası

Sayı : 1 Samsun : 20 Eylül 1940 Yıl : 1

İÇİNDEKİLER;

Maksat	Dr. O. Nuri ERTEKİN
Toprak (Şiir)	Behiç ATABEK
Rayların türküsü (Şiir)	Sefer AYTEKİN
Birlikte hareket	Orhan KOBAK
Ümit ve İntizar	Feridun GÖLÖNÜ
S an'atkârlar	Mim H. GÜRSES
Cemiyet hakkında	Behiç ATABEK
Türküm (Şiir)	Rıza AKPUNARLI
Kızılay	O. Nuri ERTEKİN
Ebediyet	O. Nuri ERTEKİN
Okyanus (Tercüme)	Şadi USAL
Düşünceler	O. Nuri ERTEKİN
İsmet İnönü'ye (Şiir)	Sefer AYTEKİN
Bir resim sergisi münasebetile	Rıza AKPUNARLI
Bir Türk bir cihan değer (Şiir)	Ahmet Kemal ONUR
Öksürük tepe kazısı	İ. Kılıç KÖKTEN
Toprak (Şiir)	Şadi USAL
Karagöz	Feridun GÖLÖNÜ
Ana (Hikâye)	Sefer AYTEKİN
Bayrak (Şiir)	Veli ÇOLAK
[redacted]	[redacted]
Yazı müsabakamız	Toprak

Eylül 1940 Fiatı 10 K.

Toprak dergisinin 20 Eylül 1940 tarihli ilk sayısının kapağı.

"Davet" Samsun dışında da ilgi çekmiştir. *Ulus*'ta yazan Kemal Zeki Gençosman, "bizim sanatkârı bizim toprağın kokusuna, bizim ırmakların sesine ve bizim semamızın rengine çağıran bu sese, tek dudak bükülmesine de tahammülümüz yoktur" der[5]. *Tan*'da yazan Naci Sadullah ise "bu memleketin millî kurtuluş hareketi, Atatürk'ün ayak bastığı gün Samsun iskelesinden başlamıştı: Ben tarih uğruna güvenerek inanmağa çalışıyorum ki, edebi kurtuluş kavgamızın başladığı iskele de *Toprak* mecmuasının feryadıyle gine Samsun olsun" görüşünü vurgular[6].

Derginin yeni politikasının belirlenmesinde muhtemelen Türkiye Komünist Partisi ile bağlantısı olan Sefer Aytekin'in etkili olduğu ileri sürülebilir. Ancak burada dikkati çeken nokta, yayın politikasında proletaryadan ziyade köylülüğün öne çıkarılmasıdır. Mehmet Seyda'nın makalesinde ve Ahmet Naim [Çıladır]'in öykülerinde Zonguldak havzasında çalışan işçilerden söz edilse de aslında bu işçiler de köy kökenlidir ve anlatılanlar daha ziyade köylülük üzerinedir.

III. Yazarlar

Sadece 7 sayı yayınlanabilen dergide en fazla imzası bulunan yazarlar Rıza Akpınarlı, Vehbi Cem Aşkun, Behiç Atabek, Halil Aytekin, Sefer Aytekin, Hüsametten Bozok, Ahmet Naim [Çıladır], M. Hayri Engin, O. Nuri Ertekin, Feridun Emin Gölönü, Asaf Karadayı, Fuad Ofşin, Ahmet Kemal Onur, Mehmet Seyda, Suat Taşer ve Şadi Usal'dır.

5., 6. ve 7. sayının kapağında yer alan özgün baskılar ise M. H[ayri]. Engin imzasını taşımaktadır. Bazı sayılarda Rıza Akpınarlı'nın karikatürleri ve Behiç Atabek'in çizimleri/desenleri görülmektedir.

IV. Açıklamalı Bibliyografya:

A. E.; "100 üncü Doğum Yılında [Namık Kemal]", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 2.

Ağaoğlu, Samet; "Temizleyen Toprak", No: 2, Kasım-1940, ss: 7, 10 [*Çığır*'dan alıntı].

Akpınarlı, Rıza; "Türküm", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 5, [şiir].

Akpınarlı, Rıza; "Bir Resim Sergisi Münasebetile", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 7.

Akpınarlı, Rıza; "Neyleyim", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir]

Akpınarlı, Rıza; [başlıksız], No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 6, [şiir].

Altuğ, Vefik; "İstikbali Seziş", No: 7, Mayıs-1941, s: 3.

"Anketimiz", No: 2, Kasım-1940, ss: 6-7; No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss: 4-5.

---

5 Kemal Zeki Gençosman; "Genç Sanatkârlara Yurt", *Ulus*, 24 Ocak 1941'den aktaran *Toprak*, No: 4, 31 Ocak 1941, s.8.

6 Naci Sadullah; "Bir Davet Karşısında", *Tan*, 13 Ocak 1941'den aktaran *Toprak*, No: 4, 31 Ocak 1941, s.8.

Asaf, Karadayı; [başlıksız], No: 2, Kasım-1940, s: 3, [şiir].

Aşkun, Vehbi Cem; "Anadolu Yazıcılarile Bir Konuşma", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss: 5-6.

Aşkun, Vehbi Cem; "Cevap", No: 4, 31 Ocak 1941. s: 5.

Aşkun, Vehbi Cem; "Mehmedim", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 4, [şiir].

Aşkun, Vehbi Cem; "Öğüt", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 5, [şiir].

Atabek, Behiç; "Toprak", No:1, 20 Eylül 1940, s: 3, [şiir].

Atabek, Behiç; "Es Rüzgar", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].

Atabek, Behiç; "Derebeyi ile Hasan", No: 2, Kasım-1940, s: 7, [şiir].

Atabek, Behiç; "Halk San'atı İstiyoruz", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 2.

Atabek, Behiç; "Yine Aynı Lâf", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 6, [şiir].

Atabek, Behiç; "Kime Hitap Ediyoruz?", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 2.

Atabek, Behiç; "Hasret", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 3, [şiir].

Atabek, Behiç; "Bir Zamanlar", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 4, [şiir].

Atabek, Behiç; "Yevmi Gazeteler Birer Üniversite Olamaz mı?", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 4.

Atabek, Behiç; "Halkevlerinin Ehemmiyeti", No: 7, Mayıs-1941, s: 4.

"Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 4; No: 7, Mayıs-1941, s: 6.

Aytekin, Halil; "Gurbet Mektubu", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].

Aytekin, Halil; "Adak", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 3, [şiir].

Aytekin, Halil; "Köy Dilencisi", No: 5, 28 Şubat 1941, ss: 4-5, [şiir].

Aytekin, Halil; "Uyan", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 4, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Rayların Türküsü", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 3, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Ana", No: 1, 20 Eylül 1940, ss: 8-9, [öykü].

Aytekin, Sefer; "İsmet İnönü'ye", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 6, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Selamlıyalım", No: 2, Kasım-1940, s: 3.

[Aytekin], Sefer; "Buğday", No: 2, Kasım-1940, s: 6, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Köy Şiirleri: Ay; Çoban; Emmim Oğlu; Ho Öküzüm Ho; Kahpe Dünya; Kanbur Nine; Serçe Kuşu; Sıtmalı Çocuk; Öksüz Oğlan ile Sarı Kız", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 3, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Yağmursuz Yaşamak", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 2, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Samanlık", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 8, [öykü].

Aytekin, Sefer; "Köylü/Dün-Bugün-Yarın", No: 4, 31 Ocak 1941, ss: 4-5, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Toprak Kavgası", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 2, [şiir].

Aytekin, Sefer; "Gece Sefası", No: 5, 28 Şubat 1941, ss: 7-8, [öykü].

Aytekin, Sefer; "Köy Çocuğu", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 6.

Baltacıoğlu; İsmail Hakkı; "Köylü Ayşe", No: 2, Kasım-1940, s: 6, [*Yeni Adam*'dan alıntı].

Baykal, Melih; "Mizah Meselesi", No: 2, Kasım-1940, s: 6.

"Beden Terbiyesi Bölge Hareketleri", No: 7, Mayıs-1941, s: 8.

Belkıs; "Azrail de Varmış", No: 2, Kasım-1940, s: 7, [halkbilim derlemesi].

Bilgütay, Vehbi; "Faturanın Rüyası", No: 7, Mayıs-1941, s: 10, [öykü].

"Bizim Edebiyatımız", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 1

Bozok, Hüsamettin; "Cevap", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 4.

Bozok, Hüsamettin; "Türk Edebiyatında Köylü", No: 4, 31 Ocak 1941, ss: 4, 6.

Can, Cafer; "Canlandırılacak Köy", No: 5, 28 Şubat 1941, ss: 2, 8. [İ. Hakkı Tonguç'un kitabının tanıtımı].

Cemal, Mithat; "Ayak Bastığı Nokta", No: 7, Mayıs-1941, s: 3, [şiir].

[Çıladır], Ahmet Naim; "Kolcu", No: 2, kasım-1940, ss: 8-9, [öykü].

[Çıladır], Ahmet Naim; "Vampirci Mıstık", No: 4, 31 Ocak 1941, ss: 7-8.

Çolak, Veli; "Bayrak", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 9, [şiir].

Çolak, Veli; "Vatanım", No: 7, Mayıs-1941, s: 8, [şiir].

Dağlı, Tahsin; "Acı", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].

[Daniş], Naci Sadullah; "Bir Davet Karşısında", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 8, [*Tan*'dan alıntı].

"Davet", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 1.

"Edebiyatta Yenilik-Eskilik", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 2.

Engin, M. Hayri; "Vicdan", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 3, [şiir].

Engin, M. Hayri; "(Sarı Esirler) İyi Toprak", No: 6, 30 Nisan 1941, ss: 4-5, 8.

Engin, [M]. Hayri; "19 Mayıs Dinamik Türk Gençliği", No: 7, Mayıs-1941, ss: 3, 10.

Ertekin, Fazlı; "Doğudan Mektup", No: 2, Kasım-1940, s: 4.

Ertekin, O. Nuri; "Maksat", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 3.

Ertekin, O. Nuri; "Kızılay", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 5, [şiir].

Ertekin, O. Nuri; "Ebediyet", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 8, [şiir].

Ertekin, O. Nuri; "Düşünceler", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 6.

Fırat, M. Şükrü; "19 Mayıs", No: 7, Mayıs-1941, s: 2.

Gençosman, Kemal Zeki; "Genç Sanatkârlara Yurt", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 8, [*Ulus*'tan alıntı].

"Gök Erik", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 7, [öykü].

Göl, Emin; "Gazi Kütüphanesi", No: 7, Mayıs-1941, s: 8.

Gölönü, Feridun; "Ümit ve İntizar", No: 1, 20 Eylül 1940, ss: 4-5.

Gölönü, Feridun; "Karagöz", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 7.

Gölönü, Feridun Emin; "Folklor Üzerine", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 4; No: 4, 31 Ocak 1941, s: 5; No: 6, 30 Nisan 1941, s: 4.

G[ölönü], F[eridun] E[min]; "Aktüalite", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 6, [kitap tanıtımı].

Gölönü, Feridun Emin; "19 Mayıs Yaklaşırken", No: 6, 30 Nisan 1941, ss: 4, 8.

Gölönü, Feridun Emin; "Her Ay 3 Kitap", No: 7, Mayıs-1941, s: 9.

Güney, Şükrü; "Kızılırmak", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 6.

Gürses, Mim Hikmet; "San'atkârlar", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 5.

Harmandal, S. Salih; "Samsun Şairleri", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss: 1, 7.

"İnönü Konuşuyor", No: 7, mayıs-1941, s: 7.

Kaplan, Mehmet; "Halk ve Kültür", No: 2, Kasım-1940, s: 3.

Kaplan, Mehmet; "Cevap", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 5.

Karadayı, Asaf; "Step", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].

Karadayı, Asaf; "Kahve", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 5, [şiir].

Karadayı, Asaf; "Kel Memiş", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 2, [şiir].

Karadayı, Asaf; "Unutamıyorum". No: 4, 31 Ocak 1941, s: 5, [şiir].

Karadayı, Asaf; "Halk Şiiri Milli Şiirimiz Olacak", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 2.

Karagöl, Arif; "Duygular", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 2, [şiir].

Kobak, Orhan; "Birlikte Hareket", No: 1, 20 Eylül 1940, ss: 4, 9.

Kökten, İ[smail]. Kılıç; "Öksürüktepe Kazısı", No: 1, 20 Eylül 1940, ss: 7, 10.

Köymen, Güner; "Cevap", No: 4, 31 Ocak 1941, ss: 4-5.

Madaralı, Fikret; "Niçin Lâdik?", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 2.

Maeterlinck, Maurice; "[Düşünceler]", (çev: Behçet Necati[gil]), No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss: 4-5.

"Meteller [Bilmeceler]", (der: Feridun Emin Gölönü), No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 8.

"Milli Şef İsmet İnönü'nün 21.11.938'de Büyük Türk Milletine Beyannamesi", No: 2, Kasım-1940, s: 2.

Nesimi, Abidin; "Cevap", No: 30 Kânunuevvel 1940, ss: 4-5.

Ofşin, Fuad; "Konuşan Dilsiz", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].

Ofşin, Fuad; "Hızır", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].

Ofşin, Fuad; "Onu Size Getiriyorum", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s: 4, [şiir].

"Okyanus", (çev: Şadi Usal), No: 1, 20 Eylül 1940, s: 6

"19 Mayıs Nedir?", No: 7, Mayıs-1941, s: 2.

Onur, Ahmed Kemal; "Bir Türk Bir Cihan Değer", No: 1, 20 Eylül 1940, ss: 6-7, [şiir].

Onur, Ahmet Kemal; "19 Mayıs", No: 7, Mayıs-1941, s: 2, [şiir].

TOPRAK

AYLIK MECMUA

Sayı 1 — Eylül 1940 — Yıl 1

M A K S A T

Toprak, münevverlerimizin san'at ve fikir tohumlarını ekmeğe mahsus bir Kültür tarlasıdır.

Toprak, bir çok kalemlerden sızan, dökülüp taşan akışları toplayacak ; genç ve mütekâmil dimağlarda kapalı kalan güzel fikirleri, düşünceleri yaymağa çalışacaktır..

Daha şimdiden Toprağa açılmış bir çok zengin kaynakların Topraktan beklenilen feyzi cömertce vereceğine tam bir inan besliyoruz.

Bu kanaatla yüklendiğimiz bu büyük vazifede muvaffakiyetimizden emin olarak işe başlıyoruz.

Mecmuamızın çıkarılmasında bize kıymetli yardımlarını esirgemiyen büyüklerimize ve bizi teşvik eden arkadaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

Dr. O. Nuri Ertekin

T O P R A K

Bu toprak :
Babamızın al kanı
anamızın ak südüyle yoğruludur.

Bu toprak :
Cennete açılan
Sedef kapıların yoludur.

Kapalı kapıları açmak istiyoruz,
kara toprağın dört yanına
altın başaklar saçmak istiyoruz.

istemiyoruz
toprağa bir karış toprak katmak
istemiyoruz
topraktan bir avuç denize atmak
istemiyoruz
toprağa yan gelip yatmak,
istiyoruz kara toprağı altın yapmak
Yürüyün arkadaşlar yürüyün,
kapalı kapılara varalım,
umudluyalım, kıralım,
kara toprağı çatlamaktan kurtaralım
Bu toprak
Babamızın al kanı
anamızın ak südüyle yoğruludur,
Bu toprak
Cennete açılan
sedef kapıların yoludur.

Behiç Atabek

Rayların Türküsü

Diyor ki raylar :
Açılın dağlar.
Açılın dağlar !
Bizi
bir ana
bir sevgili
bir kardeş
hasretiyle bekliyor
dağların ardındakiler.
Köydekiler, Şehirdekiler.
Diyor ki raylar :
Biz
aşılmaz
geçilmez
mesafelere varacağız.
Va — ra — ca — ğız.
Yalçın kayayı,
Boz toprağı,
Yol vermiyen ırmağı
Bir kara sevdalı gibi sarsacağız
Sa — ra — ca — ğız.
Bu gün Vana
yarın Trabzona
varacağız.
Va — ra — ca — ğız.
Sonra Lokomotifler dolusu
dağlar dolusu,
dereler, vadiler dolusu
bağıracağız.
Ba — ğı — ra — ca — ğız.
« İşte bir İnönü zaferi daha »

Sefer Aytekin

3

Toprak dergisinin 1. sayısının ilk sayfası ile 5, 6 ve 7. sayılarının kapakları

Onur, Ahmet Kemal; "İsmet İnönü", No: 7, Mayıs-1941, s: 3, [şiir].
Özgen, Dr. İ.; "Bir 19 Mayıs Hatırası", No: 7, Mayıs-1941, s: 4.
Öztürk, A. Hikmet; "Cevap", No: 5, 28 Şubat 1941, ss: 4-5.
Seyda, Mehmet; "Zonguldak Kömür Havzasındaki 'Fusiun' Meselesi Hakkında, No: 2, Kasım-1940, ss: 4, 10.
Seyda, Mehmet; "Bir Âlem", No: 2, Kasım-1940, s: 5, [şiir].
Seyda, Mehmet; "Üç Kardeş", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss: 4-5, [şiir].
Seyda, Mehmet; "Aynada Gözüken Adamlar", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 3, [şiir].
"Sıvas Folkloru; "Ruhsatî/Serdarî/Aşık Süleyman/Maniler", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 3, [Vehbi Cem Aşkun'un *Sivas Folkloru* kitabından alıntılar].
Tanju, Mucip Hasan; "Milli Kahraman", No: 7, Mayıs-1941, s: 3.
Tanyer, Mucip Hasan; "Ölüme Yenilmeyen Türk Çocuğu", No: 4, 31 Ocak 1941, ss: 2, 6.
Taşer, Suat; "Unutamıyorum", No: 2, Kasım-1940, s: 7, [şiir].
Taşer, Suat; "Toprak İnsanları", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 2, [şiir].
Taşer, Suat; "Dönmek İstiyorum", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 2, [şiir].
Taşer, Suat; "Cevap", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 5.
"Toprak ve Köylü İçin Neler Yazdılar", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 6.
Toygar, Cemil; "Beklenilen Yağmur", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 3, [şiir].
Toygar, Cemil; "Askerden Mektup", No: 5, 28 Şubat 1941, s: 2, [şiir].
Ulusoy, Nezihe; "Göden", No: 6, 30 Nisan 1941, s: 7.
Usal, Şadi; "Toprak", No: 1, 20 Eylül 1940, s: 7, [şiir].
Usal, Şadi; "Konak Yerinde", No: 4, 31 Ocak 1941, s: 3, [şiir].
Yalın, Hayrettin; "1919/19 Mayıs İçin", No: 7, Mayıs-1941, s: 3, [şiir].

Ek-1

Yazarlar/Çizerler Üzerine Notlar

Vehbi Cem Aşkun: 1909'da Sivas'ta doğdu. Öğretmenlik yaptı. 1979'da Eskişehir'de vefat etti. *Duyuşlar* (1936), *Merzifon Şairleri* (1937), *Sivas Folkloru* (2 cilt-1941-1943), *Yayladan Sesler* (1943), *Sivas Şâirleri* (1948), *Öksüz Yusuf* (1958) başlıca eserleri arasındadır.

Behiç Atabek: İlk şiirleri, Samsun halkevi tarafından çıkarılan *19 Mayıs* dergisinde yayınlandı. Yazı hayatına daha sonraki yıllarda Türkiye Komünist Partisi'nin yayın organı olarak kabul edilen *Yeni Edebiyat* ile Behice Boran'ın

Yurt ve Dünya dergilerinde devam etti. Rıfat Ilgaz, anılarında onu "1940 Toplumcu Ozanlar Kuşağı"nın bir üyesi olarak kabul eder[7].

Halil Aytekin: 1913'te Hacıbektaş'ta doğdu. İlköğretmen Okulu'nu bitirdi. Köy öğretmenliği ve gezici öğretmenlik yaptı. Daha sonra Milli Kütüphane'de memur oldu. "1940 Toplumcu Ozan Kuşağı"nda yer aldı. *Yeni Edebiyat*, *Yurt ve Dünya*, *Yağmur ve Toprak*, *Yeryüzü*, *Sosyal Adalet*, *Yön*, *Eylem*, *Toplum* dergilerinde öykü ve araştırmaları yayınlandı. Bazı yazılarında "Harmandalıoğlu" müstearını kullandı. Çalışmalarını *Harman Yangını* (1946) ve *Doğu'da Kıtlık Vardı* (1965) adıyla kitaplaştırdı. 1973'te Ankara'da vefat etti.

Sefer Aytekin: 1915'te Hacıbektaş'ta doğdu. İlköğretmen okulunu bitirdi. Samsun köylerinde öğretmenlik yaptı. Daha sonraki yıllarda Ankara Üniversitesi/Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı bölümünde okudu. *Yağmur ve Toprak* dergisini yayınladı. İki kez tutuklandı. Bir süre sonra yayın hayatından uzaklaştı[8].

Ahmet Naim Çıladır: 1904'te İstanbul'da doğdu. Türk Edebiyatında Zonguldak maden işçilerinin yaşamlarını öyküleştiren ilk yazar olarak tanındı. Öyküleri *Yeni Adam*, *Yurt ve Dünya*, *Son Posta*, *Yedigün* gibi dönemin önemli dergi ve gazetelerinde yayınlandı. Maden işçileri tarafından "Kanca Ahmet" olarak tanınan Çıladır, 1967'de Zonguldak'ta vefat etti.

M. Hayri Engin: Samsun Lisesi Resim-İş öğretmeni.

O. Nuri Ertekin: 1878'de Sivas'ta doğdu. Askeri Tıbbiye'yi bitirdi. Irak cephesinde çalıştı. 1921'de Samsun'a geldi. 1940 sonlarında *Toprak* dergisini yayınladı. Muhtemelen 1941 ortalarında Tokat'a yerleşti. 1944'te vefat etti[9].

Feridun Emin Gölönü: *Yeni Edebiyat* ile *Yağmur ve Toprak*'ta şiirleri yayınlanmıştır.

Asaf Karadayı: Asıl adı Asaf Karatekin'dir. *Yurt ve Dünya* ile *Yağmur ve Toprak* dergilerinde şiirleri yayınlanmıştır.

Fuat Ofşin: "1940 Toplumcu Ozanlar Kuşağı"nın bir üyesi olarak kabul edilmektedir. *Servetifünun* ve *Fikirler* dergilerinde şiirleri yayınlandı. *Cephe Rüzgarları* adlı kitabı 1980'de yayınlandı. 1985'te Ankara'da vefat etti.

Ahmet Kemal Onur: *Toprak*'ta milliyetçi içerikli şiirleri yayınlandı. 1965'te İkinci Kuvva-i Milliye Derneği'nin Samsun şubesinin kurucuları arasında yer aldı.

Mehmet Seyda: 1919'da İstanbul'da doğdu. Lise eğitiminden sonra Zonguldak kömür işletmelerinde çalıştı. *Ses*, *Tan*, *Yeni Adam*, *Yeni Edebiyat*, *Yeni*

---

[7] Rıfat Ilgaz; *Fedailer Mangası*, (yay. haz: Öner Yağcı), Çınar yay., İstanbul-1993, s.139.

[8] Vedat Türkali; *Komünist*, Gendaş yay., İstanbul-2001'de Sefer Aytekin hakkında oldukça detaylı bilgiler verir.

[9] Hakkında geniş bilgi için bkz. Müjgan Üçer; "Dr. Osman Nuri Ertekin/Vatana Adanan Bir Ömür", *Hayat Ağacı*, No: 7, Kış-2007, ss.44-51. Bu çalışmada nedense *Toprak* dergisinden söz edilmemektedir.

Ufuklar ve *Varlık* gibi çeşitli yayın organlarında eserleri yayınlandı. Çeşitli ödüller kazandı. Çok sayıda eseri bulunmaktadır. 1986'da vefat etti.

Suat Taşer: 1919'da İstanbul'da doğdu. Tiyatro eğitimi gördü. *Servetifünun*, *Adımlar*, *Ataç*, *Dost*, *Yürüyüş*, *Varlık* dergilerinde şiirleri yayınlandı. "1940 Toplumcu Ozanlar Kuşağı"nda yer aldı. *Yeryüzü* dergisinde yayınlanan bir şiiri nedeniyle "meşhur" 142. maddeden yargılandı. Çok sayıda kitabı bulunmaktadır. 1982'de vefat etti.

Şadi Usal: Asıl adı Ahmet Şadi Baykal'dır. 1917'de Vodina/Yunanistan'da doğdu. Ailesiyle birlikte Bursa'ya göç etti. Askerî eğitim gördü. Aziz Nesin ile aynı sınıfta okudu. Şiirleri çeşitli dergilerde yayınlandı. *Opus-I* adlı şiir kitabı 1966'da yayınlandı. 1983'te vefat etti.

Ek-2

Davet

Eskiden yeniye,

Yalancıdan hakikiye,

Ölüden diriye

İstanbul'dan stepe dönmenin

Artık zamanı geldiğine inanıyor

Ve diyoruz ki:

Dünün, en başta gelen san'atkârlarının ve sanat eserlerinin bir sabun köpüğü gibi en ufak nefes darbesiyle dağılıp kaybolmalarının sebepleri vardır. Bu sebeplerin en büyüğü halkı, milyonları, memleketin hakiki sahibi olan kitleyi ihmal etmiş olmalarıdır.

Öyle ise, biz

Aynı hastalığa yakalanmaktan,

Aynı hatayı tekrarlamaktan sakınalım.

Milyonlara, halka, köylüye,

Yüzde doksan dokuza yönelelim.

Kendimize, ayaklarımızı bastığımız toprağa

Teneffüs ettiğimiz havaya dönelim.

Sanatı gökten yere indirelim.

Saraylardan, salonlardan, darağacından kurtaralım. Onu, mahdut bir zümrenin, güzidelerin, emir ve hizmetine vererek değil, halk tabakalarına, avama maletmek suretiyle lâyik olduğu mevkie yükseltelim.

Şimdiye kadar Anadolu'ya yukardan bakılmış

Anadolu taşra addedilmiş

Anadolu'ya dudak bükülmüş,

Geriliği ve kabalığı ile alay edilmiştir.

Anadolu'nun romanı,
Anadolu'nun şiiri ve bilmem daha nesi yazılmamıştır.
Köyün Hasan'ı, Zeyneb'i hakiki çehresi
Ve hakiki hayatı ile
San'atın eşiğine ayak basmamıştır.
Velhasıl
Hiçbir san'atkâr, içinde yaşadığı
Şu yediyüzbin küsur kilometre karelik
Bir toprak parçasını fethedememiştir.
Ve san'at indinde
Koskoca memleket, idiği belirsiz
Bir anka halinde kalmıştır.
Toprağı seven
Kafasını, kalbini, iradesini
Onun emrine vermek istiyen san'atkârları
Safımıza çağırıyoruz.
Kapılarımız açıktır.
Halka yükselmek, toprağa dönmek isteyen
Herkes davetlimizdir, buyurabilir.

Toprak,
No: 3, 30 Kanunuevvel 1940, s: 1

Ek-3

Cevap/Hüsamettin Bozok

1- Sanatkârın toprak ve köylü meselesinde, diğer sosyal meseleler karşısında bulunduğu zamankinden başka bir vazifesi olduğunu zannetmiyorum. Sanatkâr, cemiyet içinde herhangi section'da kendine ne gibi bir vazife düşüyorsa, o vazifenin bir benzerinin toprak ve köylü işinde de kendi üzerine düştüğünü bilmeli, bunu idrak etmelidir.

Türkiye gibi, nüfusunun büyük bir kısmı tarlalarda çalışan yerlerde toprak ve köylü meselesi kemiyet ve keyfiyet bakımından birinci plânı işgal eder. Bu şerait altında bulunan memleketlerde edebiyat pek tabiidir ki istihsal hayatı tamamen endüstrileşmiş memleketlerdekinden daha ziyade toprağa ve köylüye yer ayırmak mecburiyetindedir. Sanatkârlarımızın böyle bir vazifeyi idrak etmeler pek yenidir. Bu idrak keyfiyeti de, ne yazık ki üç beş kişiye münhasır kalıyor. Halbuki, bundan önce bu mevzu etrafında yazdığım bir yazıda dediğim gibi: Tabiatla insan arasındaki istihsal münasebeti on asır önceki vaziyeti hâlâ muhafaza eden bir yerin nasıl modern tekniğe, elektriğe, bol suya ihtiyacı

varsa, Türk edebiyatının da halk ve köylü tabakalarının yaşayışını canlı dinamik bir realizm ile aksettiren eserlere ihtiyacı vardır.

2- Köy ve köylü eskiden beri edebiyatımızda rastlanan mevzulardır. Fakat kara sapanı ve ihtiyar öküzü ile çorak toprağın bağrından bir avuç refah koparmaya çalışan hakikî köylünün görünmesi yenidir. Mültezimin, çorak ve kısır tabiatın karşısında cehalet ve taassubun karanlıkları içinde çırpınan köylerimizin İsviçre dağlarındaki mandıralara benzetilmesi, hasta bir romantizmin bizdeki mümessilleri tarafından, bugüne kadar devam ettirildi. Bunların biricik karakteristikleri, masa başında oturup, Anadolu'nun en uzak köylerini tahayyül etmekten, çeşmeden testisine su doldurup burma bıyıklı yağız nişanlısiyle oynaşmıya giden harcıâlem ve sahte tipler vermekten ibaret kaldı. Bu hastalıklı santimantal cereyanın inkişafına karşı bizde ilk orijinal eserler aşağı yukarı on, onbeş yıllık bir maziye sahiptir. Sabahattin Ali ve Sadri Ertem gibi olgun ediblerden sonra Sefer Aytekin, Samim Kocagöz ve Suat Taşer gibi genç arkadaşların ilerde bu çeşit edebiyatın en güzel örneklerini verebileceklerini sanıyorum.

3- Anketi tertip edenlerin en büyük isabetle gördükleri gibi sinema ve tiyatro kitle terbiyesi üzerinde en müessir olabilecek sanat kollarıdır. Ancak bugün sinema tamamen bir ticaret metaı haline gelmiştir. Büyük endüstri ister. Türkiye'de köylünün ve halk tabakalarının kültürel ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir film endüstrisinin faaliyete geçmesini istemek bugün için pek erkendir. Yabancı firmaların çevirdiği terbiyevî filmlerden ve siyasî propagandalara alet olmıyan aktüalite filmlerinden nisbeten istifade etmek mümkündür.

Tiyatro faaliyetlerine gelince, bunu köylüler ve köydeki gençler bizzat kendileri yaratmalıdır. Bu sahada bilhassa bazı köylerde rastlanmış olan köy tulûat temsillerinden ve Karagöz oyunlarından pek âla istifade edilebilir.

4- Köylüye hitap meselesini öne sürmeden önce köylü mefhumundan ne kastedildiğini tâyin etmek lâzımdır. Bugün köylerde ziraat ile geçinen insanların hepsini bir tek köylü kelimesi altında toplamıya imkân göremiyorum. Köylerdeki istihsal hayatının muhtelif kademelerinde, birbirinden değişik şartlar altında yer alan birçok insanları bir değil, muhtelif kategorilere ayırmak icab eder. Topraksız köylü var. Kendi toprağında çalışan köylü var. Ortaklaşa çalışan köylü var. Ve nihayet kendi topraklarını başkasına kiraya verilen köylü var. Bunlardan ayrı olarak ziraat mevsimlerinde başka mıntakalara gidip çalışan binlerce ziraat işçisinin vaziyetini ve köylünün Pazar için veya sırf kendi ailesi için istihsal yapmasını da hesaba katmak lâzımdır. Bu sosyal kaynaşma da memleketin muhtelif mıntakalarında aynı değil. O halde köylü kelimesinden ne kastadiliyor? Bir kere bunun tâyini lâzımdır. Eğer müellif faaliyetini tanımadığı bir theme üzerinde teksif etleye kalkarsa sanat yok olmuş demektir. Bu güzel sözü burada da tekrarlamak icabediyor. Köy ve köylü edebiyatı yapmıya kalkan sanatkârın niçin ve kimin için yazdığını önceden kararlaştırması lâzımdır. Sonra köydeki sosyal hayatı sanat eserine aksettirmek başka şey, köylüye hitap eden sanat eseri yazmak yine başka şeydir. Yani sanat eserini, a) İhtiva ettiği söz bakımından, b) hitap ettiği kitle bakımından tetkik etmelidir. Bizde

sanatın özüne toprak meselelerinin yavaş yavaş girmiye başladığıne yukarıda işaret etmiştim. Doğrudan doğruya köylüye hitap etmeyi kendisine vazife sayan hakiki bir Türk sanatkârına henüz rastlamış değilim.

Toprak

No: 3, 30 Kanunuevvel 1940, s: 4.

Kaynakça

"Anketimiz", No: 2, Kasım-1940, ss.6-7; No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, ss.4-5.

"Davet", No: 3, 30 Kânunuevvel 1940, s.1.

Ertekin, O. Nuri, "Maksat", *Toprak*, No: 1, 20 Eylül 1940, s.3.

Ilgaz, Rıfat, *Fedailer Mangası*, (yay. haz: Öner Yağcı), Çınar yay., İstanbul 1993.

Sarısakal, Baki, *Samsun Basın Tarihi*, Barış Gazetesi yay., Samsun 2003.

Türkali, Vedat, *Komünist*, Gendaş yay., İstanbul 2001.

Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazete ve Mecmualar, Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü yay., Ankara 1940.

Üçer, Müjgan, "Dr. Osman Nuri Ertekin/Vatana Adanan Bir Ömür", *Hayat Ağacı*, No: 7, Kış-2007, ss.44-51.

1940-1941 yıllarında 7 sayı yayınlanan Toprak, "sol" eğilimli bir dergidir. Dergide, dönemin koşulları gereği açık bir sosyalizm propagandası yapılmamış, ağırlıklı olarak köy ve köylü meselesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Toprak, sosyalist basın, Samsun basını, köylülük, Sefer Aytekin

A Left-wing Journal from the Black Sea Region: *Toprak*

Samsun (1940-1941)

Abstract: *Toprak* is a left wing journal which has seven issues printed between 1940 and 1941. Due to the circumstances of the era, the journal did not openly support socialism, but instead focused majorly on the peasants and problems of the peasantry.

Keywords: *Toprak*, socialist press, peasantry, Samsun press, Sefer Aytekin

Dosya: İnsan ve Evrimi

İnsan evriminin ya da *Kebikeç*'in bu sayısındaki dosya adıyla "İnsan ve Evrim"in entelektüel ve popüler tarihin özellikle son 200 sene içinde en çok meşgul olduğu, kafa patlattığı ya da ideolojik, dinsel tartışmalar dahilinde, konudan uzaklaşıldığı anlarda, boşa kürek çektiği en can alıcı konulardan biri olageldiği kuşkusuzdur. Charles Darwin'in türlerin bir diğerinden bağımsız yaratılmadığı, aksine canlılığın zaman ve mekanda şekil almasını, çeşitlenmesini mümkün kılan tarihsel, doğal süreçlerin bir ürünü olduğu ve ortak köken ilişkileriyle birbirilerine bağlanacakları şeklinde ortaya koyduğu, gözlem ve deneylerini yansıtan sonuç, doğal olarak, insanı da kalabalıklar silsilesi içinde olağan yerine oturtmuştu. Ancak sanırım bütün sorun, bilimin soğuk kılıcıyla insanı göksel bağlarından, en azından diğer canlılardan, tamamen ayrıksılığını iddia eden var oluş metafiziğinin tahkim ettiği tahtından kesip koparmasında yattığı için Darwin'den bu yana değişik görünümler altında popüler zihinlerde bir batıp bir çıkan evrim karşıtlığının asıl motoru da insanın yeryüzü tahtını kaybetmesinin muhataplarında yarattığı travma olagelmiştir. Bununla birlikte, insanın diğer canlılarla ve hatta (bu "hatta"nın muhatapları elbette evrimsel biyologlar değildir) kimi akla göre "vahiy almaması değersizliğinin delaleti olan sinek"le biyolojik ortaklığının saptanması elbette insanın, ultra avam evrimciliğin mürekkep kurutmayan silahşörlerinin zannettiği gibi, tüm vasıflarıyla basit bir molekül yığınından ibaret olduğu anlamına da gelmemektedir.

Kebikeç'in bu sayısındaki "Evrim ve İnsan" başlıklı dosya, dolayısıyla, içerdiği yazılar itibarıyla hem biyolojik ortaklık temelinde insanın biyolojik evrimini hem de kültür tarihi ile biyolojik evrim arasındaki ilişkileri ve bu ilişkileri tefekkür eden geniş entelektüel birikimi yansıtan içeriğe sahip bir bütünlük sunuyor. İnsanın bir tür olarak Doğu Afrika'da ortaya çıkışını da belirlemiş iklimsel ve coğrafi değişimleri, insanın Afrika'dan yeryüzünün kalanına başlattığı yüz bin yıllık yolcukta karıştığı akraba türler ve bu türlerle karışımın yarattığı etkileri, insanda ırk kategorisi oluşturmanın evrimsel anlamsızlığını, kültür ve medeniyet tartışmalarının eksenini gereğinden fazla paleoekolojiye ve paleocoğrafyaya kaydırmanın yarattığı sorunları, insanın biyolojik evrimi ve üretim biçimi değişikliğinin sağlıklı biçimde kültürel antropoloji çerçevesinde ne denli heyecan verici ve ufuk açıcı bir uğraş olduğunu, sosyal teoriye biyolojik evrim çerçevesi giydirilmeye çalışıldığında karşıya çıkan soru ve sorunları, tıp ve evrimin izdivacının hastalığı anlama ve hastalıkla mücadelede nasıl da hayırlara vesile olduğunu, Osmanlı entelektüelinin insan evrimiyle imtihanını, Cumhuriyet'ten beri insan evrimi konu alan ne kadar kitabın hangi saiklerle basılmış olabileceğini ve nihayet, meşhur *Maymun Davası* filmine de konu olan hadisenin memleket tiyatrosunda sergilenmesinin yarattığı akislerin nasıl bir maymuna dönmüşlük arz

ettiğini konu alan yazılarla bütünlüklü bir çerçeve sunduğumuz bir dosya oldu bu. Eksik kaldığını düşündüğümüz kimi başlıklar olsa da insan ve evrimine dair genel bir çerçeveyi net bir biçimde ortaya koyduğumuzu düşündüğümüz dosyamızı okurun takdirlerine sunmaktan kıvanç duyuyoruz.

Ergi Deniz Özsoy

Çevresel ve Paleoiklimsel Faktörlerin Etkisinde Doğu Afrika'da İnsanın Evrimi

Ferhat KAYA*

I. Giriş

Çevresel ve iklimsel değişimlerin insan evriminde oynadığı rolün etkisi son çeyrek asırdır önemi gittikçe artan disiplinler arası bir çalışma alanıdır. Kendi türümüzün evrimi mercek altına alındığı zaman yeni türler ve fosil keşifler çoğunlukla popüler bilim alanında dikkatleri çekse de profesyonel alanda insan evrimindeki önemli değişimlerin hangi tür çevresel ya da biyotik faktörler tarafından kontrol edildiğinin aydınlatılması önemlidir. Bu alandaki çalışmalar insan atalarını morfoloji ve davranış bakımından karakterize eden karasal yaşam, dik yürüme, beslenme alışkanlıkları, alet kullanımı, büyük beyin ve kıtalar arası göçler gibi değişimleri kontrol eden seçilim baskılarının bölgesel ve küresel ölçekte anlaşılmasını içerir. İnsan evriminde gerçekleşen önemli değişimler farklı sürelerde ve coğrafi ölçeklerde, çoğunlukla Dünya'nın yörünge hareketlerine ve tektonik aktivitelere bağlı olarak değişkenliği artan küresel/bölgesel iklim değişimleri ve çevre şartları ile bağlantılandırılmıştır (Şekil 1) (deMenocal, 1995; 2004; Trauth ve diğ., 2005; MacLatchy ve diğ., 2010; Maslin ve diğ., 2015; Levin, 2015). Bu değişimlerin bir çoğu farklı bitki örtüsü, hidrolojik denge, sıcaklık, iklim değişkenliği, tektonizma, habitat parçalanması, göl suları seviyesi değişimleri gibi lokal ya da bölgesel değişiklikler ile açıklanmıştır (Cerling ve diğ., 2011; deMenocal, 2004; Sepulchre ve diğ., 2006; Trauth ve diğ., 2007; White ve diğ., 2009). Bununla birlikte hangi çevresel faktörlerin insan evriminde

* Department of Geosciences and Geography, University of Helsinki, PO Box 64 (Gustaf Hällströmin katu 2a), 00014 Helsinki, Finland / Phone: +358-9-19150816, Mobile: +358-44-3065124, e-posta: ferhat.kaya@helsinki.fi

ne tür önemli evrimsel değişimleri ve karakterleri tetiklediğinin aydınlatılması, bu değişimlerin zamanlama ve yöneliminin belirlenmesi açısından halen tartışmalıdır. Ayrıca insan evriminde rolü önemli olan ancak çoğunlukla ihmal edilen memeli-komünite etkileşimleri, türler arası biyotik ilişkiler, bitki-otçul memeli etkileşimleri ve yıllık mevsimselliğin değişimi gibi faktörler de dikkate alınması gereken parametrelerdir (Levin, 2015).

Çevresel değişimler ve insan atalarının bu değişimlere verdiği evrimsel cevaplar birçok teori ve sentez ile açıklanmaya çalışılmıştır (Maslin ve diğ., 2014; 2015). Filetik gradualizm/ çizgisel evrim ve *punctuated equilibrium*/kesintili denge (Eldredge ve Gould, 1972) modelleri, bu modeller insan evriminde birbirlerinden çok ayrışan evrim mekanizmaları olarak algılanmasa da, biyotik ilişkilerin ve çevresel faktörlerin evrimsel değişime katkısının değerlendirilmesi bakımından birçok önemli hipoteze teorik altyapı oluşturmuştur. Bununla birlikte Doğu Afrika'nın paleo-çevre, paleo-iklim ve tektonik değişimleri (özellikle son 10 milyon yıl) yeni insan türlerinin ya da yeni karakterlerin evriminin salt belirli evrim mekanizmaları tarafından değil birçok farklı mekanizmanın kombinasyonu tarafından kontrol edildiğini önermektedir (Maslin ve diğ., 2015).

II. İnsan Evriminin Kısa Değerlendirmesi

Darwin, *Türlerin Kökeni* eserinde insanın -doğanın bir parçası olarak- diğer canlılarla ortak bir kökenden evrimleştiğini belirtse de özel olarak insan evriminden bahsetmez. Darwin'in yaşadığı dönemde keşfedilen insan atası fosilleri sadece Neandertaller ile sınırlıydı. 1840'lı yılların sonlarında Almanya'da Neander vadisinde ve Gibraltar'da *Homo neanderthalensis* türüne ait iki kafatası keşfedildi. Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nde bu fosillerden bahsetmeyişi ya fosilleri görmediği ya da bilinen açıklama ile spekülasyondan uzak durmayı tercih ettiği şeklinde yorumlandı. Ancak Michael Balter'ın (2009) raporuna göre, 1864 yılında Gibraltar'a Neandertal kafatasını görmek için gitmek istemiş ancak rahatsızlanıp gidememiş, buna karşın Charles Lyell ve Hugh Falconer, Darwin'e bu kafatasını görmesi için getirmişlerdir. 1871 yılında yayımlanan *İnsanın Türeyişi* çalışmasında bu kafatasından çok kısa bahseder. Darwin'in Neandertal kafatasını gördüğü ileri sürülen 1864 yılında başka bir ilginç olay daha gerçekleşir; Alfred Wallace, Darwin'e *Anthropological Review* dergisinde yayımlanan insanın kökeni ile ilgili çalışmasını okuması için gönderir. Darwin, bu çalışmada bazı noktaları kabul etmese de çalışmayı bir bütün olarak dahice bulur. Wallace'ın Neandertal kafatası hakkındaki cesur yorumu ise dikkat çekicidir: "Neandertal kafatası yaşayan insanların aşağı bir ırkı olabilir, tıpkı modern zamanın en aşağı formu olan Avustralya aborjinleri gibi." (Wallace, 1864). Bu yorumdaki önemli nokta şudur: Wallace, Neandertal kafatasını daha önce yorumlandığı şekilde modern insanın patolojik bir örneği olarak değerlendirmemiş, farklı ve ilkin morfolojiye sahip bir akrabası olarak tanımlamıştır. Darwin *İnsanın Türeyişi* eserinde Afrikalı kuyruksuz büyük maymunlar (şempanze ve goril) ile insanın ortak bir atayı paylaştığını ve insanın dik yürüme yeteneğinin çevresel şartlarla olan bağlantısını vurgulasa da daha çok modern insanın sosyal davranışlarının kökeni

ve seksüel seçilimin önemi gibi konular üzerinde durur. Darwin'in 145 yıl önce yazdığı *İnsanın Türeyişi* eseri bugün yazılsaydı elbette daha farklı olurdu. O günden günümüze sayısı oldukça artmış fosil buluntular, farklı disiplinlerin geliştirdiği verilerin çeşitliliği, neredeyse her hafta yayımlanan yüzlerce bilimsel makale, kitap ve düzenlenen bilimsel toplantıların katkısı ile bilimsel bilginin bu denli ilerlemiş olmasından mutlaka etkilenirdi. Bu kadar hızlı ve çeşitli bilimsel üretime ve gelişime rağmen Darwin'i peşinden sürükleyen büyük sorular ile güncel olarak bizlerin aydınlatmaya çalıştığı soruların aşağı yukarı halen benzer olması da şaşırtıcı olabilir. Elbette bugün sorulara karşı çözüm metodolojilerindeki yüksek çözünürlük kesinlikle Darwin'in hayal bile edemeyeceği düzeyde. Darwin'in öngördüğü insan, şempanze ve gorilin ortak atasının hangi zaman aralığında yaşamış olabileceğini ve ne tür bir morfolojiye sahip olduğunu tahmin ediyor olsak da bu türe ait olduğuna emin olduğumuz herhangi bir fosil henüz bulamadık.

Bilinen en eski insanımsı (=hominin) fosil, yaklaşık olarak 7-6 milyon yıl öncesine tarihlendirilmektedir (Lebatard ve diğ., 2008; Simpson ve diğ., 2015). Genetik çalışmalar insan ve şempanze ayrımını yine fosil kayıtların önerdiği tarihe uyumlu bir zaman aralığında önermektedir; 8-5 milyon yıllar arası (Langergraber ve diğ., 2012). Son 30 yıldır yeni 11 tür ve 4 cins soy ağacımıza eklendi ve neredeyse her geçen yıl yeni bir tür ismi öneriliyor. Yeni tür isimlendirilmesinin birey düzeyinde az sayıda fosil buluntu tanımlanarak yapılması birçok taksonomik problemi de beraberinde getiriyor. Bununla birlikte Dmanisi (Gürcistan), Atapuerca (İspanya) ve Hadar (Etiyopya) gibi bazı lokalitelerde fosil buluntuların çoğalması özellikle popülasyon düzeyinde tür içi morfolojik varyasyon aralığının daha iyi anlaşılabilmesini sağladı. Aynı zamanda jeolojik tarihlendirme metotlarının ve teknolojilerinin gelişmesi de kronolojik olarak lokalitelerin zaman skalasında yerleşiminin ve bu lokalitelerde bulunan fosillerin fenotiplerinin zamana göre dağılımının kurgulanabilmesinin de yolunu açtı. Bu başlık altında - özellikle diğer bölümlerin daha rahat anlaşılabilmesi için - insan evriminde taksonomik olarak en çok kabul gören ve bilinen türlerden özet olarak bahsedeceğim. Şekil 1'de insan evriminde rol almış önemli türlerin yer aldığı soy ağacını ve yine önemli çevresel ve evrimsel değişimleri, ayrıca Şekil 2'de ise Doğu Afrika'da önemli fosil buluntu alanlarının coğrafi konumlarını görebilirsiniz.

Fosil kayıtlar, insan evriminde 5 farklı aşamanın varlığını gösteriyor (Şekil 1). Bunlar, 1) 4 ile 7 milyon yıllar arasında yaşamış ve erken insanımsılar olarak tanımlanan *Sahelanthropus*, *Orrorin* ve *Ardipithecus* cinslerinin üyeleri, 2) 4 milyon ile yaklaşık 1 milyon yılları arasında yaşayan *Australopithecus* cinsinin üyeleri, 3) 2.5 ile yaklaşık 1 milyon yıl arasında yaşamış olan iri yapılı *Paranthropus* türlerinin ortaya çıkışı, 4) *Australopithecus* ve *Homo* arasındaki morfolojik özelliklere sahip ancak taksonomik olarak *Homo* cinsi altında sınıflandırılan türler, ve son olarak 5) *Homo* cinsinin ortaya çıkışı, takibinde yaklaşık 800 bin yıl önce (burdan itibaren byö kısaltmasını kullanacağım) *Homo antecessor* 600 byö *Homo heidelbergensis* türü ile 200 byö anatomik olarak modern insanın yani *Homo sapiens*'in ortaya

çıkışı şeklinde sıralanabilir (Şekil 1C). *Sahelanthropus* dışında bu dört grubun öncül üyelerinin hepsi günümüz Doğu Afrika'sında keşfedilmiştir (Şekil 2).

Sahelanthropus tchadensis, Çad bölgesinde Djurab çölünde bulunan ve yaklaşık 7 milyon yıl öncesine (burdan itibaren myö kısaltmasını kullanacağım) tarihlendirilen, bilinen ilk bipedal insan atası (Wood, 2002). Bu türe ait sadece kafatası buluntuları mevcut, kafatası hacmi yaklaşık şempanzeninki ile eş değer ve şempanze ile insanımsı arası mozayik özellikler gösteriyor. Kafatası altında foramen magnum deliğinin pozisyonu dik yürüyebildiğini önerse de buluntuların sadece kafatası ile sınırlı olması bu türün hareket biçiminin anlaşılmasını güçleştiriyor. *Orrorin tugenensis* (Tugen Tepeleri, Batı Kenya), yaklaşık 6 myö'sine tarihlendirilen diğer bir erken insanımsı (Senut ve diğ., 2001). Bu türe ait fosil kalıntıların çok parçalı oluşu özellikle taksonomik pozisyonu ve davranışları hakkında tartışmalı bir durum yaratmaktadır. Diğer bir erken insanımsı ise *Ardipithecus* cinsinin en erken üyesi olan *Ardipithecus kadabba* (Haile Selassie ve diğ., 2004). Bu türe ait buluntular da çok parçalı, sadece birkaç diş parçası ve iskelet kalıntılarından oluşuyor. Fosilin jeolojik yaşı yaklaşık 5.5 myö'sine tarihlendirildi. Yine bu cinsin en iyi bilinen türü olan *Ardipithecus ramidus* daha erken bir döneme (4.4 myö) tarihlendirildi ve çok sayıda fosil kalıntısına ulaşıldı. *Ardipithecus* şempanze ile benzer bir beyin hacmine sahip ve dişlerinden yapılan analizler onun hepçil bir diyeti benimsediğini gösteriyor. Bu fosil türü, dik yürüyebilmesine rağmen bu konuda çok başarılı değildi, zamanının uzun bir kısmını muhtemelen ağaçta geçiriyordu (White ve diğ., 2009). *Ar. ramidus*'a eşlik eden fauna, nemli ve ağaçlık-orman bitki örtüsünün olduğu bir habitatı işaret etmektedir.

Australopithecus cinsine ait ilk üye yaklaşık olarak 4 myö ortaya çıkan ve Kanapoi lokalitesinde keşfedilmiş (Kenya) *Australopithecus anamensis* türüdür. Bu cinsi karakterize eden özellik dik yürümede daha yetkin olmasına rağmen ilkin kafatası özelliklerine sahip olmasıdır. En iyi bilinen türü Lucy kod adı ile bildiğimiz Hadar (Etiyopya) lokalitesinde bulunan *Australopithecus afarensis*'tir. Bu türe ait neredeyse tam bir iskelet bulunmuştur. İlk olarak 3.9 myö ortaya çıkmış olan bu türün neredeyse bir milyon yıl kadar soyu devam etmiştir. *Australopithecus* cinsi Güney Afrika'da ilk olarak *Australopithecus africanus* türü ile temsil edilir ve *Au. afarensis*'e göre daha türemiş özelliklere sahiptir. *Australopithecus* cinsinin son üyeleri arasında Doğu Afrika'da *Australopithecus garhi* (2.5 myö) ve Güney Afrika'da *Australopithecus sediba* (2 myö) türleri bilinir. Bu son iki tür, daha sonra gelen *Homo* cinsine evrimsel yakınlık bakımından en türemiş özelliklere sahip olanlardır. *Australopithecus*'lar ile aynı dönemde ve habitatlarda yaşamış farklı bir cins ise *Paranthropus*'lardır. Bu cinsin üyeleri robust morfolojiye sahiptir ve çoğunlukla otçul bir diyeti benimsemişlerdir. Doğu Afrika'da *Paranthropus aethiopicus* (2.5 myö) ve *Paranthropus boiesi* (2.3-1.2 myö), Güney Afrika'da ise *Paranthropus robustus* (1.8-1.2 myö) türleri ile temsil edilir.

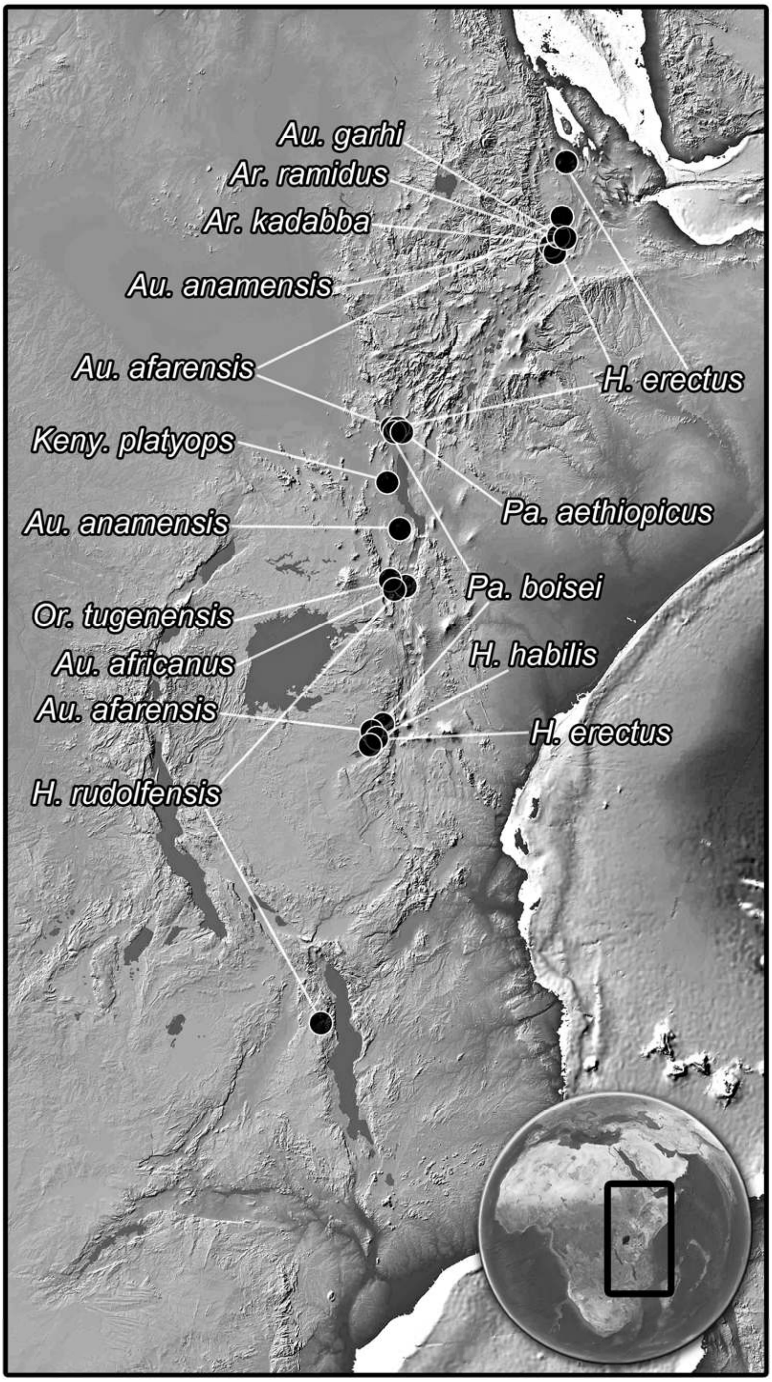
Au. garhi
Ar. ramidus
Ar. kadabba
Au. anamensis
Au. afarensis
H. erectus
Keny. platyops
Pa. aethiopicus
Au. anamensis
Pa. boisei
Or. tugenensis
H. habilis
Au. africanus
Au. afarensis
H. erectus
H. rudolfensis

Homo cinsine ait türlerin ilk ortaya çıkışı bulunan taş aletlerden dolayı yaklaşık 2.5 myö'sine atfedilse de önemli fosil kanıtlar 1.8-1.9 myö'sine tarihlendirilen çökellerde bulunmuştur. *Homo habilis* cinsin ilk üyesi olarak bilinir ve *Australopithecus* benzeri bir vücuda ancak görece biraz daha büyük kafatası hacmine sahiptir. Bu türün *Australopithecus* ya da *Homo* cinsinden birine dahil edilmesi konusunda halen kesin bir konsensus oluşmamıştır. Buna rağmen alet üretimini *Homo* cinsine atfeden tarihsel gelenek bu türü taksonomik olarak halen *Homo* cinsinin sınırları içerisinde tutmaktadır. *Homo* cinsinde büyük morfolojik değişiklik *Homo erectus* türü ile karşımıza çıkar. Bu türün vücut iskeleti, *Homo habilis*'ten ya da *Australopithecus*'tan daha çok bize, yani modern insana (*Homo sapiens*) benzer. Fosil verilere dayalı demografik çalışmalar *Homo erectus* topluluklarında gelişmenin yavaşladığını ve doğum aralıklarının azaldığını göstermektedir. 600 byö *Homo heidelbergensis*'in ortaya çıkışı ve 200 byö'sinde anatomik olarak modern vücut biçiminin kazanılması, yani *Homo sapiens*'in evrimleşmesi ile birlikte insanın evrim süreci biyolojik olarak bugün sahip olduğumuz mevcut durumunu kazanmıştır diyebiliriz. İnsanın kültürel evrimi bu yazının doğrudan konusu olmadığı için gerekli ağırlık verilmedi, ancak özellikle *Homo erectus*'tan günümüze beyin hacminin evrimi ve kafatası morfolojisindeki küçük değişiklikler dışında büyük bir biyolojik evrimsel değişiklik görülmez iken kültürel alanda insanın devrimsel değişimler yarattığı aşikardır.

İnsan evriminde iki farklı cinsin türlerinin bir arada bulunduğu ve çeşitliliğin en yüksek noktasına ulaştığı dönem 1.8 ve 1.9 milyon yıllar arasıdır (Şekil1). İri yapılı *Paranthropus* türlerinin yanı sıra *Homo* cinsinin ilk üyeleri bu dönemde görülür. *Homo* cinsinde beyin büyüklüğünde önemli artış ve aynı zamanda *Homo* cinsinin Afrika (Rift Vadisi) dışına göçü de bu dönemde gerçekleşir. Beyin büyüklüğünün artması aynı zamanda yaşam biçiminde ve ritminde de değişiliklere neden olur. Büyüklüğü artmış olan beyin, aynı zamanda vücudun en çok enerji tüketen organı olarak da beslenme alışkanlığında değişimi zorlar ve özellikle hayvansal proteinlerin daha çok diyete katıldığı bir dönemin başlangıcını önerir. Kalça kemiklerinin morfolojisinde büyük beyinli bebeklerin sağlıklı doğabilmelerini avantajlı kılan önemli değişimler görülür. Bütün bu evrimsel değişimler aynı zamanda üretilen farklı alet teknolojilerini sosyal organizasyon ve davranışlarda da önemli değişimleri beraberinde getirir. Bu yetenekler, yeni habitatlara göçü ve uyum esnekliğini de geliştirir. Diğer taraftan iri yapılı *Paranthropus*'lar daha özel bir yaşam biçimine uyum sağlamıştır. Kafatası, çene ve diş morfolojileri ve özellikle dişler üzerinde yapılan mikro-aşınma analizleri *Paranthropus*'ların sınırlı bir besin repertuarını içeren çok özel bir diyete uyum sağladıklarını işaret etmektedir. İki farklı insan atası cinsi ve iki farklı evrimsel strateji karşımıza çıkar. *Homo* cinsi daha esnek ve genel yaşam stratejisine sahipken *Paranthropus* daha özel bir strateji benimsemiştir. Yaklaşık 1.2 myö *Paranthropus*'ların soyları tükenirken *Homo* cinsinin üyelerinde beyin büyüklüğü ve genel vücut anatomisi 800 byö *Homo antecessor*, yaklaşık 600 byö *Homo heidelbergensis* ve 300 byö *Homo neanderthalensis* ile modern insana gittikçe benzeyen bir eğilim ile devam etmiş ve

nihayetinde 200 byö anatomik olarak modern insanın ortaya çıkmasıyla günümüz morfolojisini kazanmıştır.

III. Evrimin itici gücü olarak abiyotik faktörler

Son 10 milyon yıl içerisinde Afrika'da gerçekleşen iklim değişimleri ve çevresel şartlar insan evriminin anlaşılabilmesinde önemli araçlardır. Özellikle Geç Miyosen (11-5.3 myö), Pliyosen (5.3-2.5 myö) ve Pleyistosen (2.5-0.01 myö) dönemler boyunca Africa'nın paleoiklimi tektonik ve volkanik aktiviteler, küresel/atmosferik değişimler ve Dünya'nın yörüngesindeki hareketlerinden kaynaklanan bölgesel iklim değişimleri tarafından kontrol edilmiştir. Özellikle Afrikan'nın gerek atmosferik gerekse nehir ya da göl sistemlerindeki su döngüsünü kontrol eden hidro-iklimi, bitki örtüsünü ve özellikle otlakların evrimini, memeli faunlarındaki çevrimleri ve nihayetinde insan evrimini biçimlendiren abiyotik faktörlerdir. Bu konudaki güncel anlayış, Afrika'nın paleoikliminde Geç Miyosen dönemle başlayan genel serinleme eğiliminin ardışık olarak farklı periyotlarda gerçekleşen kurak-sulak fazlar ile kesildiği şeklindedir. Bu kurak-sulak evrelerin ise yörüngesel hareketlerin değişimine bağlı olan Walker Sirkülasyonu'nunun yoğunlaşması, Kuzey Yarımküre Buzullaşması'nın başlaması ve Orta Pleyistosen Devrimi ile kontrol edildiği önerilmektedir (Şekil 1). Bunun nedeni ise küresel serinleme eğiliminin Kuzey ve Güney Yarımküre'de üst enlemlerde buzullaşmayı yoğunlaştırması ile yüksek basıncı artırması ve muson yağış sistemini kontrol eden ITCZ (*Intertropical Convergence Zone*) rüzgarlarını baskılamasıyla birlikte Doğu Afrika'nın iklimi, Dünya'nın kendi etrafında dönüşlerindeki rotasyonundan dolayı meydana gelen yalpalama hareketlerinin meydana getirdiği döngüsel değişimlerin atmosferdeki etkilerine hassas duruma gelir ve böylece kurak-sulak fazlar görülür. Doğu Afrika'nın bu atmosferik ve tektonik değişimlerin ortak baskısı ile hassas ve çok değişken bir paleoiklime sahip olduğu, bu durumun da birçok memeli türün ve insanın evrimini önemli derecede etkilediği düşünülmektedir.

A. Afrika'da Hidro-iklim Dinamikleri

Son 10 milyon yıl içerisinde küresel iklim değişimlerinin Afrika kıtasına olan etkileri çoğunlukla kuraklık ve su kaynaklarındaki değişimler çerçevesinde tartışılmıştır (Levin, 2015; deMenocal, 2004; Dupont ve diğ., 2013; Sepulchre ve diğ., 2006; Zhang ve diğ., 2014). Modern Afrika'da özellikle memeli türlerin dağılımı çoğunlukla yıllık yağış rejimi ve mevsimsel değişimler tarafından kontrol edilir. Topoğrafya, enlem aralığı, muson dinamikleri, okyanus sıcaklığı ve özellikle ITCZ (*Intertropical Convergence Zone*) pozisyonundaki değişimler Afrika'nın hidro-iklimini etkileyen başlıca etmenlerdir. Bu iklimsel kontrol mekanizmaları Afrika'da bölgesel olarak değişim gösterir. Özellikle Doğu Afrika ikliminde son 10 milyon yılda görülen kuraklaşma eğilimi memeli topluluklarının faunal değişimi ve insan evriminde tür çeşitliliğinin artışı ile bağlantılandırılan en önemli uzun süreli iklimsel değişimdir (deMenocal, 2004;

Vrba, 1985). Ancak kısa ölçekli periyotlarda meydana gelen kurak-sulak fazlar arasındaki değişim ve bu değişimin bitki örtüsü ve coğrafya üzerindeki etkisi son zamanlarda gündeme oturan bir tartışmadır. Bu etkinin özellikle insan ve memeli evrimindeki ikincil etkisi salt uzun süreli kuraklaşma eğiliminin değil bunun yanı sıra özellikle kısa zaman ölçekli kurak-sulak döngülerin iklimsel değişkenlik bağlamında türleşme olaylarının itici gücü olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir.

Afrika'nın hidro-iklimini etkileyen önemli iklimsel değişimler arasında Mesiniyen Tuz Krizi (6-5.3 myö), 2.75 myö Kuzey Yarımküre buzullaşmasının başlaması, 2.0-1.5 milyon yılları arasında Walker Sirkülasyonu'nun gerçekleşmesi, buzul ve buzul arası dönemlerin periyodik değişiminin 41 bin yıldan 100 bin yıla değişmesi ile 1.0 myö Orta Pleyistosen Devrimi'nin başlaması sayılabilir. Dünya'nın rotasyonundaki değişimler Güneş'e göre olan uzaklığını ve pozisyonunu etkilediği için aynı zamanda aldığı Güneş ışınlarının miktarında ve derecesinde de değişikliklere neden olmaktadır. Dünyanın bu yörüngesel çalkalanmaları farklı periyotlara göre değişmektedir. Bunlar, Dünya'nın Güneş etrafında dönerken takip ettiği yörüngenin geometrik şeklinden dolayı gerçekleşen 100 bin yıllık döngüler (eksantirisite), Dünya'nın eksen eğikliğinden dolayı 41 bin yıllık döngüler (eksen eğikliği, *obliquity*) ve Dünya'nın kendi etrafında dönerken rotasyonunda meydana gelen 20 bin yıllık yalpalama döngüleri şeklinde sıralanabilir. Bu faktörlerde meydana gelen değişiklikler Dünya'nın üst enlemlerinde buzullaşmaları etkilemektedir, ancak Dünya'nın Güneş'e en yakın olduğu anda tropik bölgelerde yalpalama döngüleri (*precession*) mevsimselliği etkilediği için en büyük etkiye sahiptir ve hidrolojik döngüyü artırabilir. Sulak dönemler, Güneş ışınlarının Dünya'ya en yoğun geldiği zamanlarda beklenir, ancak bu durum topoğrafyaya, bitki örtüsüne ve muson yağış sistemine göre bölgesel değişiklik gösterir. Son 11 bin ile 5 bin yıl arasındaki Afrika Nemli Dönemi bunun en tipik örneğidir. Eğer uniformitaryanist bir açıdan yaklaşırsak bu aynı zamanda Miyosen'den günümüze son 20 milyon yıldır benzeri sulak dönemlerin gerçekleşmesinin bir örneğini oluşturabilir. Bu sulak dönemler insan atalarının ve diğer memeli türlerinin biyocoğrafyalarını önemli derecede etkilemiştir.

Afrika'nın hidro-iklim kayıtları çoğunlukla Afrika kıyıları denizel karotlarından çıkarılan toz, polen serileri ve yaprak epikütikulası hidrojen izotoplarından, Akdeniz'den alınan denizel organik çökeller (sapropeller) ve son olarak gölsel çökellerden elde edilir. deMenocal (2004) çalışmasına göre Okyanus Sondaj Programı projesi kapsamında bazı noktalardan alınan denizel karotlar Miyosen boyunca yukarıda bahsettiğimiz yörüngesel değişikliklerden etkilenmiş kurak-sulak döngüyü göstermektedir, özellikle son 2.8 milyon yıl içerisinde ki bu da Kuzey Yarımküre'de buzullaşmanın ve Doğu Afrika'da uzun ölçekli kuraklaşmanın yoğunlaştığı sürece denk gelir. Genel olarak Afrika'da iklimsel değişimlerin zamanlama ve eğilimi bölgesel farklılıklar gösterse de farklı proksi veriler Geç Miyosen'den itibaren son 10 milyon yıldır kurak-sulak döngülerin varlığına işaret etmektedir (Bonnefille, 2010; deMenocal, 2004; Feakins, 2013).

B. Göller ve İklim Değişimleri

Afrika'nın paleoikliminde meydana gelen değişimler, özellikle kurak-sulak salınımlar Rift Vadisi'nde bulunan göllerin su seviyesi değişimleri ve göl çökellerinden elde edilen farklı verilerle de desteklenmektedir. Gölsel çökellerin litolojik ve izotopik analizleri özellikle Pliyosen ve Pleyistosen boyunca gerçekleşen karasal hidro-iklimsel değişimler ve göl kenarlarında yaşayan atalarımızın habitatları hakkında direk bilgiler sağlamaktadır. Denizel veriler ise atalarımızın yaşadıkları habitatlara çok uzak noktalardan sağlandığı için daha geniş bir bölge hakkında bilgi vermektedi genişlettikmelerinir, fakat göl verileri atalarımızın habitatlarına çok yakın karasal provinslerin iklimsel değişimleri hakkında doğrudan bilgi verir. Kenya'da Turkana Gölü'nde yapılan çalışmalar özellikle Pleyistosen dönemde göl seviyesinde yükselme ve çekilmeler olduğunu işaret etmektedir. Bu hareketlenmelerin zamanlaması yörüngesel değişimlerin Doğu Afrika'da muson sistemi üzerindeki etkisiyle gerçekleşen kurak-sulak preiyodik salınımların zamanlaması ile uyumludur. Turkana Gölü su seviyesi Etiyopya'nın yüksek dağlarından gelen ve Omo Irmağı'nda toplanan su tarafından beslenir. Bu nedenle Omo Irmağı'ndaki değişimler doğrudan Turkana Gölü'ndeki su seviyesini belirler. Yağışın bol olduğu nemli dönemlerde Omo Irmağı güçlenir ve Turkana Gölü'nü besleyerek su seviyesinin artmasını sağlarken aksi durumda kuraklığın arttığı dönemlerde ırmak zayıflar ve gölün su seviyesi düşer. Son 5 milyon yıl içerisinde Turkana Havzası'nda büyüklüğü ve derinliği farklı olmakla birlikte Lonyumun (4 myö), Lokochot (3myö), Lorenyang (2 myö), Nachukui (1.2 myö) ve son olarak yaklaşık 800 bin yıl önce Turkana gibi farklı göller oluşmuştur (Feibel, 2011). Etiyopya'nın dağlık bölgesinden toplanan sular kuzeyde Nil Nehri'ni güneyde ise Omo Irmağı ile Turkana Gölü'nü ve diğer birçok küçük göl sistemlerini besler. Ayrıca Malawi Gölü'nden elde edilen veriler yaklaşık 175-145 myö ciddi seviyelerde bir mega-kuraklığın gerçekleştiğini göstermektedir, aynı zamanda bu dönem anatomik olarak modern insanın ortaya çıktığı döneme denk gelir.

Rift Vadisi'nde çok sayıda göl bulunmasının nedeni yine kurak-sulak periyodik salınımlara bağlanmıştır. Trauth ve diğ.'lerinin (2007) çalışması Doğu Afrika'da sulak fazların dönemlerini sedimentolojik verileri kullanarak tanımlar ve 2.7 milyon yıldan önceki zaman diliminde sulak dönemlerin 400 bin yıl aralıklı periyotlar ile görülürken 2.7 milyon yıl sonrasında kalan zaman diliminde ise 800 bin yıl aralıklı periyotlarda gerçekleştiğini ileri sürer.

C. Açık Alanlar ve Otlaklar

İnsan evrimi ve çevresel faktörleri tartışırken otlakların ve açık alanların etkisinden bahsetmemek mümkün değil. Otların evrimini ve otlak alanların ekosistemini küresel ölçeklerde tartışan kapsamlı bir değerlendirme Strömberg (2011) tarafından yayınlandı. Ayrıca özellikle Afrika'da bitki örtüsünün evrimi; Bonnefille (2010), Barboni (2014) ve Jacobs ve diğ. (2010) tarafından detaylı bir biçimde değerlendirildi. Ormanlık ve açık alanların insan evrimine olan etkisi

Raymond Dart'tan (1925) günümüze tartışılmaktadır. Bitki örtüsü - besin kaynağı ve barınak olarak - av-avcı ilişkileri, kamuflaj, vücut biçimi, hareket davranışları ve sosyal organizasyona kadar primatların yaşamlarını önemli derecede etkiler. Ayrıca insan evriminde dik yürümenin evrimi, beslenme biçimi ve taş aletlerin kullanımı gibi önemli biyolojik ve kültürel değişimler otlaklar ve açık alanların evrimi ile bağlantılandırılmıştır. Genel bir değişim olarak son 10 milyon yıldır Doğu Afrika'da ormanlık alanlar azalmış, otlaklar ve açık alanlar artmıştır.

Geç Miyosen (11.6-5.3 myö) dönemde Afrika'nın bitki örtüsü heterojenik bir yapıya sahipti. Fosil kanıtlar yapraklarını döken ve dökmeyen ağaçlık alanlardan mevsimselliğe bağlı ağaçlık alanlar, ağaçlık savana ve otlaklık alanlar gibi bitki örtüsü çeşitliliğinin varlığını gösteriyor. Ancak Afrika'da otların evriminde meydana gelen en önemli değişim C_3'den C_4 otlaklarına olan çevrim olmuştur (Cerling ve diğ., 1997). C_4 otlarının çoğalması son 10 milyon yıl içerisinde meydana gelmiş küresel ekolojik değişimlerin en önemlilerinden biridir. Toprak karbonatları, fosil dişler ve yaprakların epikütikula katmanından elde edilen izotop verileri, Afrika ekosisteminde C_4 otlarının yaklaşık olarak son 9 milyon yıldan itibaren tedrici olarak artmaya başladığını ve 5 myö ise özellikle coğrafi olarak alt enlemlerde çoğaldığını göstermektedir (Uno ve diğ., 2011; Dupont ve diğ., 2013; Feakins ve diğ., 2013). Bununla birlikte C_4 otlarının çoğalması Afrika'da bölgesel farklılık göstermektedir. Doğu Afrika'da çoğalırken Güney Afrika'da bu artış gözlenmez. Geç Miyosen dönemde C_4 otlarının artışı özellikle muson-sisteminin etkili olduğu iklimlerde mevsimsel sıcaklığın artması, atmosferde CO_2 miktarının azalması, kuraklığın artması ve artan yangın sıklığı ile ilişkilendirilmiştir (Cerling ve diğ., 1997; Edwards ve diğ., 2010; Hoetzel ve diğ., 2013). C_4 otlarının artışı, C_3 otlarının tamamen yok olduğu anlamına gelmemektedir. Özellikle ağaçlık alanların gölgeliklerinde, sıcaklığın görece daha düşük olduğu ve su kaynağının sürekli olduğu nehir kenarlarında C_3 otları C_4 otlara göre daha avantajlı olarak hayatta kalmıştır. 4 ile 1 milyon yıl arası dönemde Doğu Afrika'da C_4 otlaklık alanlarının artışı dikkat çekicidir. Bu artışı gösteren verilerin önemli bir bölümü Etiyopya'nın güneyinde Omo ve Kenya'nın kuzeyinde Turkana bölgesinde alınan örneklerden gelmektedir. Özellikle Turkana Havza'sında neredeyse son 8 milyon yıllık stratigrafik kesitin ardışık olarak mevcut olması ve ayrıca hemen hemen her tabakada insan fosillerinin de keşfedilmiş olması bitki örtüsünün değişimi ve insan evriminde meydana gelen değişimler arasında bağlantı kurulmasını sağlamıştır.

Otlak alanlardaki değişimler sadece insan evrimini değil, daha çok eşlik eden faunada özellikle otlayan otçulların evrimini önemli derecede etkilemiştir. Özellikle sıcak-kurak fazların artmasıyla otlaklık alanların artması beraberinde ot gibi aşındırıcı ve yıpratıcı gücü yüksek olan besinleri tüketmede daha avantajlı olan yüksek taçlı dişlere sahip (hypsodont) türlerin faunada artmasına neden olmuştur (Şekil 1B). Hypsodont dişler, aşınmaya ve yıpranmaya karşı daha dayanıklı ve uzun ömürlü olduklarından dolayı daha sert ve çiğnenmesi zor olan besinleri tüketmede avantajlı bir karakterdir. Düşük taçlı dişlere sahip olan brachydont ve

mesodont türler, çoğunlukla aşındırıcı gücü otlara göre zayıf olan çalılık ve ağaçlık alanlarda yeni süren yaprak filizlerinden oluşan bir besin repertuarına sahiptir. Doğu Afrika'da son 8 milyon yıllık süreçte özellikle 5 milyon yıldan itibaren otçul memeli topluluklarında büyük bir değişim görülür. *Alcelaphini, Antilopini, Reduncini* ve *Hippotragini* gibi hypsodont dişlere sahip birçok yeni endemik Bovidae türünün Doğu Afrika'da evrimleştiği fosil kayıtlara yansır. Özellikle Omo ve Turkana bölgesinde otlayan yeni türlerin ortaya çıkması ve çoğalması aynı zamanda ormanlık ve ağaçlık alandan mevsimselliğin ve kuraklığın arttığı otlak ve açık alanlara doğru çevresel koşulların değişimini karakterize eder. Memeli faunalarındaki bu değişim C_4 otlarının artışını gösteren çoğunlukla izotop analizlerine dayalı proksi veriler ile uyumludur.

D. Ekometrik Veriler

Organizmaların içinde yaşadığı fiziksel çevre ile bağlantısını kuran fonksiyonel morfolojik karakterleri, onun yaşadığı çevre ve ekolojik davranışlarını anlamada kullanılabilecek veriler sunar. Bir yaprağın şekli ya da bir memeli türünün dişlerinin yapısı, canlının çevre ile kurduğu etkileşime aracılık eder. Organizma ve doğa arasında ekomorfolojik karakterler, operatör görevi görür. Organizma bu aracı karakterlerin fonksiyonuna göre çevresel faktörlerin seçilimine uğrar. Organizmanın ya da bir topluluğun sahip olduğu fonksiyonel karakterlerin bütünü, o organizmanın biyocoğrafik dağılımı, biyotik etkileşimleri ve iklimle olan ilişkileri hakkında belirleyici rol oynar. Bu tür karakterler, ölçülebilir olmalı ki ilgili çevresel faktörler ile istatiksel ilişki kurulabilsin. Bu ölçülebilir fonksiyonel karakterler proksi veriler olarak çevresel koşulların kurgulanmasında kullanılabilir ve bu analize yeni bir metod olarak ekometri ismi verilmiştir (Polly ve diğ., 2011).

Karakter ve çevre arasındaki ilişki bağlamında çevresel parametreleri zaman ve coğrafi alanda kurgulamak için geliştirilen ilk ekometrik yaklaşım otçul memelilerin ortalama diş taç yüksekliği (hypsodonty) analizidir (Fortelius ve diğ., 2002). Hypsodonty analizi kıtasal ölçekte kuraklık, nemlilik ve paleo-yağış gibi iklim dinamiklerinin haritalandırılmasında kullanılmıştır. Hypsodonty analizinin yanı sıra yine memeli dişlerinin çiğneme yüzeylerindeki kesici tüberküllerin sayısı küresel ölçekte paleo-yağışın, sıcaklığın ve karasal ekosistemlerde bitkilerin primer üretkenliğinin tahminini de olanaklı kılmaktadır. Sıcaklık, su ve radyasyon karasal sistemlerin net primer üretkenliğini, yani bitkilerin tür zenginliğini ve bolluğunu kontrol eden temel üç parametre olarak düşünülebilir. Otçul dişleri üzerindeki yukarıda bahsettiğim bu karakterler, sıcaklık ve yağış hakkında veri sunduğu için temel iki parametre hakkında bilgi sağlamaktadır. Otçul memelilerin dişlerindeki ekomorfolojik karkaterlerin sıcaklık, yağış ve net primer üretkenlikte proksi veri olarak kullanılması, aynı zamanda Helsinki ekolü olarak da bilinir. Bu anlamda Kenya'da Turkana Havzası'nda 7 ile 1 milyon yıllar arasında kalan lokalitelerin otçul büyük memeli faunalarının dişleri üzerinde yaptığımız (Fortelius ve diğ., baskıda) bir çalışmada 7 ile 4 milyon yıllar arasında Turkana Havzası'nın nemli ve ılıman bir iklime sahip olduğunu, 3 milyon yıldan itibaren

kuraklığın artmaya başladığı ve özellikle 2 milyon yıl ile birlikte kuraklığın ciddi değerlere ulaştığını gözlemledik. Ayrıca Turkana Havzası'nın doğu ve batı taraflarında farklı sonuçlar çıkmıştır. Doğu tarafı batıya göre daha nemlidir. İnsan atalarının fosilleri çoğunlukla batı kısımda yani kuraklığın yüksek olduğu bölgede keşfedilmiştir. Ekometrik analizin önemli sonuçlarından biri de 4-2 milyon yıllar arasında kuraklığın Turkana Havzası'nda Doğu Afrika'nın geri kalan kısmından daha yüksek olmasıdır. Bu durum Turkana Havzası'nı bu zaman diliminde bir sığınak bölge ve aynı zamanda bir "Tür Fabrikası" haline getirmiştir. Diğer bir ifade ile lokal iklimsel koşullara uyum sağlayan yeni türlerin daha sonra bu lokal iklimsel koşulların daha geniş bölgesel alanları kaplaması ile sahip oldukları öncül uyumsal donanımlar sayesinde farklı zaman aralıklarında daha geniş alanlara yayılabilmesini açıklayan bir modeldir. Bu evrimsel mekanizma, büyük olasılıkla, 4-2 milyon yıllar arasında insan atalarının türleşmelerini ve benzer çevresel koşulların daha geniş alanları kaplaması ile bu türlerin biyocoğrafi alanlarını genişletmelerini açıklamaktadır.

E. Doğu Afrika'da Tektonik Hareketler ve Etkileri

Tektonik hareketler yerkabuğundaki jeomorfolojik, topoğrafik, sedimentasyon ve erozyon gibi fiziksel deformasyonları tetikleyen birincil aktör olduğu için insan ve diğer memeli türlerinin evrimini yönlendiren abiyotik faktörlerin en başında gelir. Afrika'da son 10 milyon yılda meydana gelen tektonik hareketlerin büyük bir bölümü, Doğu Afrika Rift Sistemi'nde (DARS) gerçekleşmiştir. Birçok fay hattı ile birbirine bağlanan vadiler ve yine farklı fay hareketleri ile yükselmiş platolar, Etiyopya'nın kuzeyinde Afar Çöküntüsü'nden Güney Afrika'da Zambezi Vadisi'ne kadar uzanır. DARS tektonizmasının insan evrimini etkileyen süreci son 10 milyon yıl içerisinde gerçekleşmiş olsa da ilk tektonik hareketler yaklaşık 40 milyon yıl önce Oligosen dönem ile başlar. Ancak DARS'ın modern topoğrafyası, Etiyopya yüksek dağ sistemlerini oluşturan Semien, Ras Dashan ve Bale dağları yaklaşık olarak 15 milyon yıl önce dikkate değer yüksekliğe ulaşırken, Kenya Rifti ve Etiyopya Platosu 10 ile 5 milyon yıllar arasında oluşmuştur.

Sepulchre ve diğ.'lerinin (2007) çalışmasına göre DARS'nin etkisi ile değişen Doğu Afrika topoğrafyası, atmosferik nem hareketinde değişikliklere neden olmuş ve bölgesel olarak iklimsel değişkenliği artırmıştır. Bu tektonik ve volkanik olaylar sedimentasyon hızı ve lokasyonlarında ve ayrıca hayvanların, bitkilerin ve su kaynaklarının dağılımında birincil kontrol mekanizması görevi görmüştür. DARS, birçok göl sistemine fiziksel koşulları sağlamış ve atmosferik nemin birikimini sağlayarak Doğu Afrika'nın hidro-iklimini kontrol etmiştir. Doğu Afrika'daki Afar, Omo-Turkana ve Baringo-Bogoria havzalarındaki göller sürekli aktif tektonik hareketler ve volkanizma ile tekrar ve tekrar biçimlenmiştir. Sürekli bir su kaynağı olarak bu göllerin varlığı özellikle kuraklık dönemlerinde insan atalarının hayatta kalmasında çok önemli rol oynamıştır. Plio-pleyistosen dönemde gerçekleşen C_3'ten C_4 otlarına olan floral çevrim, aktif tektonik ve volkanik hareketler ile senkronize gelişmiştir. Otlaklardaki bu değişimin Doğu

Afrika'nın DARS hareketleriyle yükselerek kuraklığa neden olması sonucu oluştuğu büyük oranda kabul görmektedir. Doğu Afrika'da göl ekosistemi ve açık alan habitatlar baskın iken, Güney Arika'da çoğunlukla karstik jeomorfolojiye bağlı olarak mağara depozitleri insan atalarının yaşam alanlarını oluşturmuştur. Çoğunlukla bu mağara sistemlerinin jeolojik tarihlendirmeleri de depolanma koşullarına bağlı olarak problemlidir. Bu durum da birçok çevresel değişimin ve bunun iklimsel sonuçlarının insan evrimi ile senkronizasyonunda çelişkiler yaratmaktadır. Güncel olarak *Astralopithecus sediba* ve *Homo naledi* gibi birçok sansasyonel Güney Afrika buluntuları buna örnek gösterilebilir.

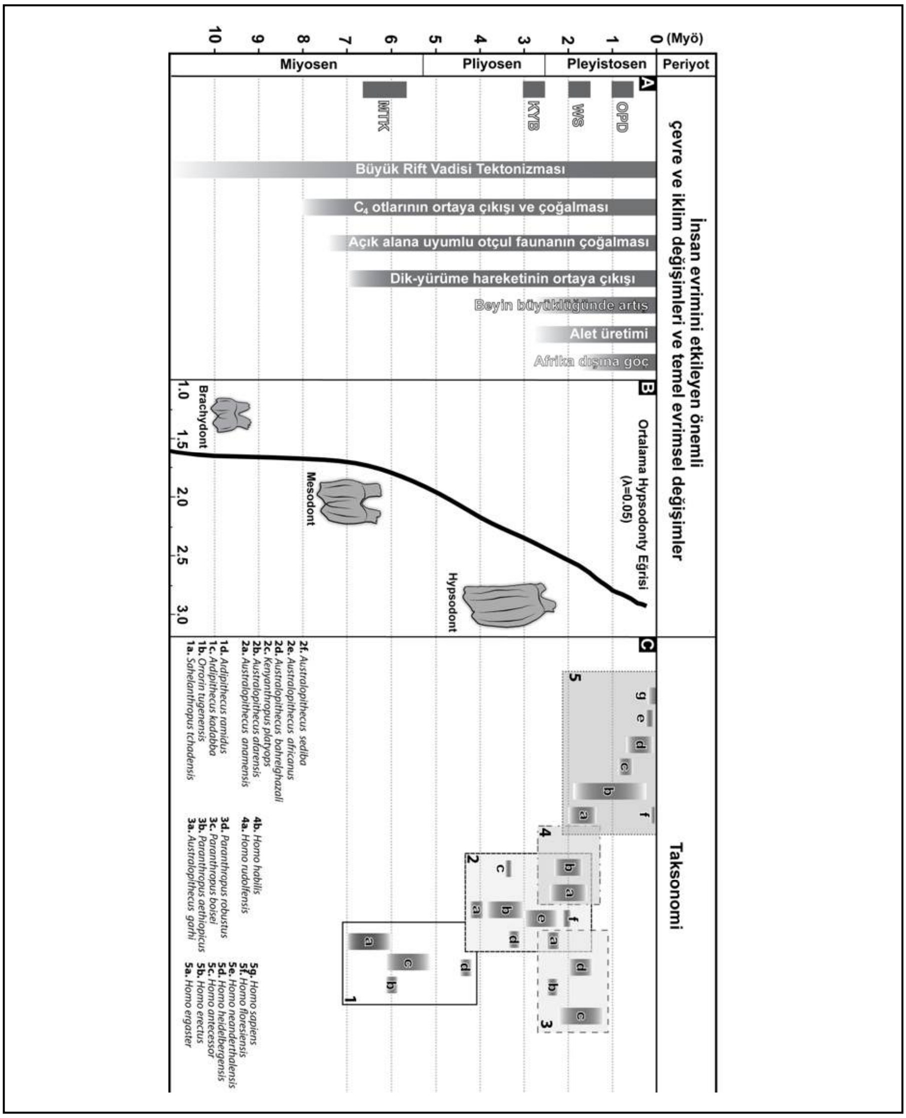

Bununla birlikte, artan yüksek çözünürlüklü çalışmalara rağmen, DARS etkisiyle özellikle Doğu Afrika'da yükselen bölgelerin ne zaman ve ne kadar yükseldiği hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yükselmelerin derecesini bilmek DARS'ın atmosferik nem hareketleri ve dolayısı ile yağış rejimlerindeki kontrolünü anlamak açısından kritik öneme sahip. DARS'ın özellikle son 10 milyon yıldır aktif olduğunu ve bölgenin sürekli yükseldiğini, bu nedenle kuraklığın da orantılı bir biçimde arttığını biliyoruz, ancak bunu jeolojik olarak derecelendirmede henüz doğruluk payı yüksek bir modele de sahip değiliz. Üstteki bölümlerde bahsettiğimiz ve farklı alanlardan özellikle göl karotları, iklim-bitki örtüsü modelleri, fonksiyonel memeli morfolojisine dayalı ekometrik çalışmalar ve izotop analizleri bu soru işaretlerine kısmen cevaplar üretmektedir. Bununla birlikte Tibet Platosu'nun yükselerek Avrasya ve hatta Afrika'nın paleoikliminde yaptığı etkiye benzer olarak DARS, Doğu Afrika paleoikliminde önemli çevresel ve iklimsel değişimlere neden olmuştur.

IV. Doğu Afrika'da İnsanın evrimi ve kontrol mekanizmaları: Çevresel faktörler mi, biyotik etkileşimler mi?

Charles Darwin, *Türlerin Kökeni* eserinde evrimin ana sürücü etmeninin biyotik etkileşimler olduğunu vurgular: "Bu konu ile yeterince ilgilendikten sonra yargılayabildiğim kadarıyla şunu belirtebilirim, yaşamın koşulları iki farklı değişkene bağlıdır: organizmanın doğası ve koşulların doğası. İlk değişken daha önemli " (Darwin, 1859). Bununla birlikte 1871 yılında yayımlanan *İnsanın Türeyişi* eserinde Darwin, çevresel faktörlere evrimsel değişimin seçilim baskısı görevini atfederek önemini belirtir: "Hayatta kalmak için çevresel şartların değişimine karşı uyumun gereği olarak primatların bazı atasal formlarının ağaç yaşamına bağlılığı zaman içerisinde azaldı" (Darwin, 1871). Darwin'in evrimsel değişimleri yaşayan türler ve onların ekolojik davranışları, av/avcı ilişkisi gibi etkileşimleri gözlemleyerek çalışmış olması -biraz da o dönemin bilimsel verilerinin yetersizliği ile bağlantılı olarak- onun daha çok kısa ölçekli ve biyotik ilişkilere dayanan evrim mekanizmalarına önem vermesiyle sonuçlanır. Böylece çevresel güçlerin rolünü evrimin itici gücü olarak değil, en avantajlı/uyumlu değişimleri avantajlı kılan ve seçen faktör biçiminde değerlendirmesine neden olur. Biyotik etkileşimlerin önemine olan atıf sadece Darwin'in değil yaklaşık olarak benzer dönemde evrim kuramı hakkında çalışan Lamarck, Wallace ve Cope gibi araştırmacıların çalışmalarında da görülen bir durumdur. Evrimsel değişimde biyotik ilişkilerin ve çevresel faktörlerin rol ağırlıkları, daha çok yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren tartışılmaya başlanır. Bu dönem biyolojik alanda Modern Sentez'e geçiş ve yeni evrim mekanizmalarının paleontolojiye ve paleoantropolojiye entegrasyonu ile farklı bir boyut kazanır. Fosil buluntuların artması, birey ve popülasyon düzeyinde yeni evrim mekanizmaları ve türleşme teorilerinin üretilmesi, biyologlar ve paleontologların kısa ve uzun süreli zaman ölçeklerine bağlı olarak farklı evrim modellerini takip etmelerine neden olur. Kısa süreli zaman ölçeklerinde ve mikro düzeyde çoğunlukla yaşayan türlerin evrimini çalışanlar Darwin'in ileri sürdüğü tedrici/filetik evrim modelini benimser iken, fosil kayıtlarda uzun süreli

ve makro düzeyde evrimsel değişimleri çalışanlar Gould ve Eldredge'in kesintili denge modelini benimserler (Barnosky, 2001; Benton, 2009). Bu tamamen iki farklı alanın ve verinin doğasına bağlı, birbiri ile karşıt olmayan bir durumdur, tam aksine her iki alanda da yine her iki evrimsel mekanizma ile açıklanan durumlara sıkça rastlanır.

Evrimsel değişimde biyotik etkileşimlerin önemi ironik olarak çağımızın Darwin'ine benzetebileceğimiz Leigh Van Valen'in (1973) Red Queen hipotezi ile karşımıza çıkar. Biyoloji ve paleontoloji alanlarının iki ayrı devi olan Dobzhansky ve Simpson'ın öğrencisi olma şansını yakalamış olan Van Valen, Darwin'in çoğunlukla biyotik ilişkiler temelli adaptasyon ve doğal seçilim yorumlarına yoğunlaşır ve "Organizmalar sürekli değişen koşullara nasıl daha iyi uyum sağlayabilir veya sağlamışlardır?" sorusunu irdeler. 1973 yılı çalışmasında Darwin'in özellikle üzerinde durduğu av-avcı ilişkisi gibi rekabete endeksli etkileşim içerisinde olan canlıların birlikte evrim geçirdiklerini vurgular. Herhangi birinin değişen durumu diğerinin de yok olmasına neden olabilir. Eğer bu canlılar yaşadıkları ortama tamamen uyum sağladılar ise doğal seçilimin görevi ne olabilir?

Van Valen'e göre canlılar yaşadıkları ortama iyi adapte olmuşlardır ve doğa koşulları sürekli değiştiği için beraberinde sürekli değişen seçilimin baskısına paralel olarak devam eden yine sürekli bir uyum sürecindedirler. Bu durumda organizmalar hiçbir zaman mükemmel bir biçimde yaşadıkları ortama adapte olamazlar. Van Valen'in özellikle "Yokoluş Yasaları" olarak savlaştırdığı kuramda çevresel faktörlerin önemini vurgulasa da, türlerin birlikte evriminin salt rekabete dayalı olduğunun vurgulanması evrimsel değişimde biyotik ilişkilerin rolünü keskinleştirir. Oysa Van Valen (1973) birlikte evrimleşen türlerin öncelikle besin kaynakları, habitat ve iklim değişimleri tarafından kontrol edildiğini belirterek çevresel faktörlerin öneminin altını çizmiştir. Paleobiyoloji alanında güncel birçok çalışma Red Queen hipotezinin yani biyotik sistemlerin tür dağılımları, kronofaunaların coğrafya ve zaman ölçeklerine bağlı tanımları, faunal benzerlikler gibi daha çok biyocoğrafya temelli farklı örüntülerin artış ve azalış eğilimlerini irdelemekte ve Red Queen hipotezinin paleontolojik olarak uzun süreli fosil kayıtlara da uygulanabilirliğini göstermektedir (Quental ve Marshall, 2013; Eronen ve diğ., 2009; Mirzaie Ataabadi ve diğ. 2013; Kaya ve diğ., 2016).

Barnosky (2001) ve Barnosky ve diğ. (2003), karasal memeli komünitelerin evrimlerinin temel bellirleyicilerinin neler olduğunun anlaşılması bakımından coğrafya ve zamana bağlı ölçeklerin önemli olduğunu vurgular. Buna göre eğer coğrafi ölçek küçük ve zaman bir Milankovitch döngüsünden daha kısa ise biyotik etkileşimler (tür içi rekabet ve av-avcı etkileşimi) -Red Queen hipotezi ile uyumlu olarak- komünitenin evrimini kontrol eder. Coğrafi olarak büyük ve zaman bakımından daha uzun ölçeklerde ise komünitenin evrimsel değişimleri çevresel/iklimsel faktörler tarafından kontrol edilir. Son hipotez Barnosky (2001) tarafından Red Queen hipotezine alternatif olarak kuramsallaştırılan ve büyük ölçeklerde çevresel faktörlerin belirleyiciğini savunan Court Jester hipotezidir. Court Jester hipotezi daha önce ileri sürülmüş ve çevresel faktörlerin

memeli komünitelerinin evriminde temel sürücü etmen olduğunu savunan bütün hipotezleri kapsar.

Court Jester hipotezinin çatısı altında yer alan temel bazı hipotezler şöyledir: 1) Evrimsel değişimin sadece fiziksel çevrede meydana gelen değişimlere bir tepki olarak ortaya çıktığını öneren Durağan Model (*Stationary Model*) (Stenseth ve Maynard Smith, 1984); 2) Türlerin habitatında meydana gelen çevresel değişimlerin evrimsel değişime neden olduğunu ileri süren Habitat teorisi (*Habitat Theory*) (Vrba, 1992); 3) Evrimsel değişimin -türleşme, yok oluş, göçmenlik ve göç etme gibi- fiziksel herhangi itici güç olmadığı takdirde gerçekleşmeyeceğini ileri süren Faunal Çevrim Frekansı hipotezi (*Turnover-pulse Hypothesis*) (Vrba, 1985); 4) İklimsel değişimlerin habitat koridorlarını -bir trafik ışığının yola geçiş izni vermesine benzer biçimde- memeli geçişlerine açıp kapatması, ancak bir yöne diğerinden daha fazla süre geçiş izni tanıması ile karakterize olan Trafik Işığı modeli (*Traffic light model*) (Vrba, 1995); 5) İklim değişimine tepki olarak, birbirine zıt habitat kategorilerinde türleşmeler ile yeni türlerin farklı zaman aralıklarında ortaya çıkması ve eski türün yine farklı zamanlarda yok olması ile formüle edilmiş Bayrak Yarışı modeli (*Relay model*) (Vrba, 1995); 6) Gould'un Zamanın Aşamaları modelidir (*Tiers of time model*). Bu modelde fosil kayıtlarda gözlemlenen örüntülere bağlı olarak, evrimsel süreç üç farklı aşamada gerçekleşir. İlk aşama ekolojik ölçektir. Bu aşamada -kabaca onlarca yada binlerce yıl zaman içerisinde- mikroevrimsel (mutasyon, rekombinasyon, seçilim ve genetik göç) süreçler ve biyotik etkileşimler gerçekleşir. İkinci aşama ise jeolojik ölçektir (milyon yıllar). Bu aşamada makroevrimsel süreçler ile tür ayrışımı gerçekleşir, bu aşamda evrimsel değişim çevresel faktörlere bağlı olabilir ya da olmayabilir. Son olarak üçüncü aşama ise göktaşı düşmesi gibi ender gerçekleşen jeolojik katastrofların fiziksel çevrede yarattığı dramatik değişimlerle yeryüzünde yaşam kanunlarını yeniden belirlemesidir. Bu aşama onlarca ve yüzlerce milyon yıllar ile ölçülür. Gould'un (1985) ileri sürdüğü bu aşamalara Bennet (1997) Milankovitch döngülerinden dolayı oluşan döngüsel iklim değişimlerini ekledi, bu Dünya'nın yörüngesel hareketlerine bağlı olarak on bin yıl ile yüz bin yıllar arasında zaman ölçeklerini kapsayan bir aşamadır, Gould ve Bennet tarafından ileri sürülen bu model Zamanın Aşamaları (*Tiers of time model*) olarak bilinir. Benton (2009), Red Queen ve Court Jester modellerinin farklı coğrafya ve zaman ölçeklerinde etkin olduğunu önerir. Rekabet, av-avcı ve diğer biyotik faktörlerin kısa zaman ölçeklerinde ve lokal olarak ekosistemleri kontrol ederken iklim, denizel ve tektonik değişimlerin bölgesel ve küresel coğrafi ölçeklerde, milyon yılları içeren zaman aralıklarında gerçekleştiğini belirtir.

Evrimsel değişimi kontrol eden farklı modeller hakkında giriş niteliğindeki bu çok kısa tartışmadan sonra insan evriminin hangi modeller ile açıklanabileceği sorusu ile devam edelim. Fosil kayıtların önerdiğine göre insan evrimi zaman ölçeği olarak yaklaşık 7 milyon yıllık bir süreci kapsar. Bununla birlikte coğrafi olarak insan evriminde rol almış fosil türler son 1.8 milyon yıl öncesine kadar Afrika'da ve özellikle de Doğu ve Güney Afrika'da yaşamışlardır. Bu durum coğrafi olarak bölgesel ve lokal düzeyde kısıtlı bir alanı gösterir. Görece uzun

zaman aralığı fakat coğrafi olarak Afrika ile kısıtlı alan, insan evriminde her iki model ile açıklanabilecek örüntülerin olabileceğini düşündürür. Ayrıca alet üretimi ile birlikte insanın çevresel koşullara karşı kendi insiyatifinde farklı çözümler üretmeye başlamış olduğunu da bir biyotik faktör olarak hesaba katmamız gerekmektedir. Özellikle *Homo erectus*'un ortaya çıkışı ve sahip olduğu bilişsel, sosyal ve anatomik avantajlar ile Afrika'dan Avrasya'ya olan göçü, insan evriminde farklı bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanmalıdır. *Homo erectus* ve ardılları, ürettiği materyal kültür ve sosyal organizasyon ile kısmen çevresel faktörler ile baş etmenin yolunu bulmuş ve biyotik ilişkilerde başrole geçen bir aktör olarak, özellikle trofik kategoride en tepeye oturmuştur. Bu nedenle insan evriminde çevresel faktörlerin mi, yoksa biyotik etkileşimlerin mi daha önemli rol oynadığının tartışılması açısından 7 ile 1.8 milyon yıllar arasında kalan dönemin dikkate alınması daha anlamlı olacaktır diye düşünüyorum.

İnsan evriminde meydana gelen önemli morfolojik değişimler ve iklim değişimleri arasındaki senkronizasyon henüz kesin sağlanamasa da çevresel faktörlerin insan evriminin sürücü gücü olduğu konusunda geniş bir konsensüs oluşmuş gibi görünmektedir (Kingston ve diğ., 2007). Yale Üniveristesi'nden paleontolog Elizabeth Vrba'nın yukarıda kısaca açıkladığım ünlü fakat güncel kanıtlar ile hayli eleştirilmiş olan hipotezi "Faunal Çevrim Frekansı (Turnover-pulse Hypothesis)" (FÇF) ile Afrika'da özellikle 2.5 myö Bovidae türlerinde meydana gelen faunal çevrimin Kuzey Yarımküre Buzullaşması'nın (KYB) yoğunlaşması ile örtüştüğünü bağlantılandırarak iklim değişimlerinin önemli etkisini göstermiştir (Vrba, 1985). Bununla birlikte Vrba'nın çalışmasını yaptığı 1985 yılından günümüze veri çeşitleri çoğaldı ve KYB'nin 2.5 milyon yıldan daha önce başlayan tedrici bir birikimin sonucu olduğu ve ayrıca üst, orta ve alt enlemler arası tele-bağlantıların doğrudan olmadığı, bu anlamda memeli türlerinin farklı bölgelerde heterojenik çevresel koşulların etkisinde olduğu da kabul edilen başka bir parametre oldu.

Günümüzde KYB'den çok, yaklaşık olarak 2 milyon yıl önce aktif olan Walker Sirkülasyonları'nın memeli evrimine olan etkisinin önemi daha fazla taraftar topladı (Ravelo ve diğ., 2004). Stony Broke Üniversitesi'nden Richard Potts'un ileri sürdüğü "Değişken Seçilim Hipotezi (Variability Selection Hypothesis)" (DSH) Dünya'nın Güneş ile arasında yörüngesel hareketlerine bağlı görece kısa ölçekli döngülerin özellikle Doğu Afrika'da neden olduğu çok çeşitli ve yüksek frekanslı iklim değişimlerinin memeli türlerinde daha çeşitli uyumsal morfolojiler evrimleştirmelerine neden olduğunu vurgular (Potts, 1998). Günümüzde özellikle Plio-pleyistosen dönemde kurak-sulak dönemlerin ardışık olarak gerçekleştiği hakkında pek bir kuşku kalmadı. Göl ve denizel karotlardan elde edilen toz kayıtları ardışık gerçekleşen kurak ve sulak periyotların Dünya'nın Güneş etrafında dönerken aynı zamanda kendi etrafında dönüş rotasyonunun merkezinde meydana gelen yalpalamalardan (*precession*) kaynaklandığı genel olarak kabul görüyor.

İnsan evrimi ve çevresel faktörlerin etkisini ilişkilendiren ilk hipotez, özellikle dik-yürümenin neden ve nasıl sorularını açıklamaya çalışan "savana hipote-

zi"dir. Kabaca bu hipotez, iklim değişimlerinin açık alanların ve otlakların artmasına neden olduğunu, insan atalarını ağaç yaşamından karasal yaşama zorladığını ve dik yürümenin de avantajlı bir hareket biçimi olarak evrimleştiğini ileri sürer. Bu aynı zamanda özellikle Pliyosen dönemle birlikte başlayan ve sürekli artan kuraklık eğilimi ile oluşan savana habitatların insan evrimini etkileyen önemli bir doğal seçilim baskısı oluşturması anlamına gelir. Yukarda bahsettiğimiz FÇF hipotezi, belirgin iklim değişimlerinin özellikle otçul türlerde meydana getirdiği adaptasyon ve türleşme olaylarına atıf yapar. Bu çevresel baskılar, besin yelpazesi geniş olan "genelci" (*generalist*) ve tam aksine dar bir yelpazede az sayıda besine özelleşmiş olan "özelci" (*specialist*) türlere farklı düzeylerde etki yapar. Genelci türler kuraklık gibi artan çevresel baskılar altında genellikle özelci türlerin yok olmasıyla boşalan habitatlara yerleşip farklı besinleri tüketme avantajını kullanırlar. Bu durumda özelci türler genelcilere göre daha fazla yok olma tehditi ile karşı karşıya iken daha fazla türleşme oranlarına sahiptirler. İzole alanlarda yaşadıkları için genelcilere göre çevresel faktörlerin baskısına karşı daha hassas ve evrimsel değişim hızları daha yüksektir. Genelciler bir strateji olarak farklı habitatları takip eder ve daha geniş alanlara yayılır. DSH hipotezi ise türlerin ekolojik uyumlarında çevresel faktörlerin beklenmedikliğine atıf yapar. FÇF ile arasındaki önemli fark daha değişken ve beklenmedik bir biçimde gerçekleşen çevresel faktörlerin baskısı altında türlerin kendi evrimsel uyum kapasitelerine göre çeşitlenmesidir. DSH, uzun zaman ölçekli ve tedrici bir biçimde kuraklaşan ve değişkenlik aralığı artan bir iklimsel değişimi benimser. DSH'ne göre iklimin beklenmedik çeşitliliğine ve değişimine karşı memeliler kısa denilebilecek ölçeklerde evrimsel cevaplar verirler. FÇF savına göre ise büyük faunal çevrimler kısa zaman dilimlerinde görülür ve önemli çevresel değişimler ile senkronizedir. Bu hipotezlerin önerdiği evrimsel değişimler Eldredge ve Gould'un (1972) *punctuated equilibrium*/kesintili denge modeli ile açıklanabilir. Çünkü görece durağan dönemlerin ardından kısa zaman ölçeklerinde türler, görece büyük evrimsel tepkiler vermektedirler. Buna karşın bazı yeni çalışmalar, iklimsel değişimlerin durağan olduğu periyotların da insan evriminde önemli değişimlere neden olabileceğini önermiştir (Trauth ve diğ., 2015). Bu insan evriminde salt çevresel faktörlerin değil biyotik ilişkilerin de evrimin itici gücü olabileceğini, yani Red Queen hipotezinin işlevsellik kazanabileceğini gösterir. Bu durumda iklim değişimlerinin durağan ve kararlı olduğu periyotlarda av-avcı ilişkileri ve seksüel etkileşimler, kaderleri biyotik olarak birbirine bağlı olan türlerin kendi uyum kapasitelerini evrimsel olarak sürekli geliştirebilmeleri birlikte hayatta kalabilmelerini sağlar. Buna örnek olarak Turkana Havzası'nın Koobi Fora lokalitelerinde, KBS tabakasında yani 1.8-1.9 milyon yıllar arasında kalan dönemde birden fazla insan atası birlikte bulunur. Bunlar; *Paranthropus boiesi, Homo habilis, Homo erectus* ve *Homo rudolfensis*'tir. Bu dönem, Turkana Gölü'nün su seviyesinin yüksek ve besin kaynaklarının bol olduğu kısa zaman ölçeğinde olsa da iklim değişimi bakımından durağan bir periyot olarak yorumlanabilir. Dört farklı insanımsının bir arada bulunması bu türler arasında rekabeti ve ayrıca özellikle diğer etçil türler ile de süren bir biyotik etkileşimi düşündürebilir. Farklı fosil insan türlerinin arttığı bu dönem özellikle büyük etçil türlerin ekosistemde

azalması ile senkronize gerçekleşmiştir. Bununla birlikte taksonomik olarak özellikle *H. habilis, H. rudolfensis* ve *Australopithecus* arasındaki problemler bu durumu biraz çelişkili kılmaktadır. Zira son buluntular ile 2 ile 1.7 milyon yıllar arasında özellikle *Homo* cinsinin erken üyeleri arasında türleşme değil tür içi yüksek morfolojik çeşitlilik olduğu yönündeki görüşler kuvvet kazanmıştır. Gürcistan'da 1.8 myö tarihlendirilen Dmanisi lokalitesinden ele geçen buluntular bu morfolojik çeşitliliği kanıtlar niteliktedir. Diğer bir hipotez ise çevresel faktörlerden ziyade seksüel seçilimi desteklemektedir. Beyin büyüklüğünün artması ile birlikte bu karakterin seksüel seçilimde avantajlı bir durum oluşturduğu ve simpatrik türleşmeye yol açabileceği öne sürüldü (Dunbar, 1998; Isler ve Schaik, 2014). Sosyal Beyin Hipotezi (SBH) ile çerçevelenen bu görüşe göre artan bilişsel yetenek grup içerisinde sosyal organizasyonun ve kaynakların kullanımını etkileyebilir ve yapısallaştırabilir. Sosyal organizasyonun daha kompleksleşmesi aynı zamanda sosyal bağların ve hayatta kalma mücadelesinde sosyal dayanışmanın artmasını sağlayabilir.

Doğu Afrika'nın son paleoiklim verilerini dikkate alarak değerlendirdiğimizde çevresel faktörler ve insan evrimi arasındaki ilişkiyi yansıtan bir bütünsel çerçeve olarak FÇF, savana hipotezi ve DSH'nin bir kombinasyonu olan "Atımlı İklim Değişkenliği (*pulsed climate variability*)" hipotezi önerilmiştir (Maslin ve diğ., 2015). Buna göre farklı türler ya da bir türde ortaya çıkan farklı karakterler yukarda saydığımız farklı hipotezlerin ileri sürdüğü evrim mekanizmaları ile gerçekleşebilir. Bu hipotezi ileri sürenler, özellikle *Homo erectus*'un sahip olduğu tür içi morfolojik çeşitliliği ve kazanılmış karakterlerin tek bir hipotez değil farklı hipotezleri kapsayan bir çerçeve/şemsiye hipotez ile açıklanabileceğini düşünmüş gibi görünüyorlar. Yani *Homo erectus*'ta görülen kalça kemiği farklılığı, büyük beyin, vücut boyutu, omuz morfolojisi, uzun mesafe koşabilme yeteneği, ekolojik esneklik, sosyal davranışlarda yetkinlik gibi farklı karakterlerin farklı mekanizmalar tarafından kontrol edildiğini önermektedir.

Sonuç olarak, tekrar başa dönüp özetlemek gerekirse, son 10 milyon yıl boyunca Geç Miyosen dönemde başlayan ve daha açık alanların ortaya çıktığı kuşkusuz, ancak bu durum Afrika'da lokal heterojenite göstermesiyle farklı senaryoların oluşmasına neden oluyor. Doğu Afrika Rift Vadisi tektonizması ve volkanik hareketler topografik olarak birçok değişimin fiziksel koşullarını biçimlendiren sürücü güçler olarak aynı zamanda habitat koşullarını da kontrol eder. Doğu Afrika'da göl ve nehir sistemlerindeki değişimler, memeli toplulukları ve insan evrimini direk etkilemiştir. C_4 otlarının çoğalması, sadece kuraklığın ve artan sıcaklığın değil atmosferik CO_2 miktarındaki düşüş, otçul memeli türlerin taksonomik kompozisyonundaki değişim, kurak-sulak dönemlerin periyodik ritmi gibi farklı değişkenlerin kombinasyonu ile ilişkilendirilebilir. Kurak-sulak fazların değişkenliği insan evriminde önemli bir seçilim baskısı oluşturduğu ve gerek morfolojik gerekse de davranışsal yeni adaptasyonlar üretmeyi dayatmış olmalıydı. Özellikle 2-1.7 milyon yıllar arasında artan bu değişkenliğin *Homo* cinsinin evrimi ile sonuçlandığını görüyoruz. Bu durum bize daha büyük bir beyin sağlamış ve bizi uzun mesafeler dik yürüyerek hareket edebilecek, daha

sofistike alet üretebilecek, sosyal organizasyonda daha kompleks ilişkiler kurabilecek ve nihayetinde kıtalar arası göçü gerçekleştirebilecek bir evrimsel düzeye ulaştırmıştır.

Kaynakça

Barboni D., "Vegetation of Northern Tanzania during the Plio-Pleistocene: a synthesis of the paleobotanical evidences from Laetoli, Olduvai, and Peninj hominin sites", *Quat. Int.* 322 23:264 76 (2014).

Barnosky, AD., "Distinguishing the effects of the Red Queen and Court Jester on Miocene mammal evolution in the northern Rocky Mountains", *J. Vertebr Paleontol.* 21:172-85 (2001).

Barnosky, AD., ve diğ., "Mammalian response to global warming on varied temporal scales", *Journal of Mammalogy* 84: 354-368, (2003).

Balter, M., "When Darwin met a Neanderthal", *Science magazine.* (2009).

http://blogs.sciencemag.org/origins/2009/09/when-darwin-met-a-neandertal.html

Bennet, KD., *Ecology and Evolution, The Pace of Life*, Cambridge University Press, Cambridge, England, 241 sayfa. (1997).

Benton, MJ., "The Red Queen and the Court Jester: Species diversity and the role of biotic and abiotic factors through time" *Science*, 323:728-32, (2009).

Bonnefille, R., "Cenozoic vegetation, climate changes and hominid evolution in tropical Africa", *Glob. Planet. Change* 72: 390-411 (2010).

Cerling, TE. ve diğ., "Global vegetation change through the Miocene/Pliocene boundary", *Nature* 389:153-58 (1997).

Cerling, TE, ve diğ., "Woody cover and hominin environments in the past 6 million years", *Nature* 476:51-56 (2011).

Darwin, C., *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, London: John Murray (1859).

Darwin, C., *The descent of man, and selection in relation to sex*, London: John Murray (1871).

deMenocal, PB., "Plio-Pleistocene African Climate", *Science* 270: 53-59 (1995).

deMenocal, PB., "African climate change and faunal evolution during the Pliocene-Pleistocene", *Earth. Plnaet. Sci. Lett.* 220:3-4 (2004).

Dunbar, RIM. "The social brain hypothesis". *Evol. Anthropol.* 6, 178-190, (1998).

Dupont, LM. ve diğ. "Miocene to Pliocene changes in South African hydrology and vegetation in relation to the expansion of C4 plants", *Earth Planet. Sci. Lett.* 375:408-417 (2013).

Eronen, JT., ve diğ. "Distribution history and climatic controls of the Late Miocene Pikermian chronofauna", *Proc. Natl. Acad. Sci.* USA 106:11867-71 (2009).

Eldredge, N ve Gould, S. J. "Puntuated equilibria: an alternative to pğhyletic gradualism", T. J. M. Schopf, *Models in Paleobiology*. San Francisco: Freeman Cooper. Sayfa: 82-115 (1972).

Edwards, EJ. ve diğ. "The origins of C4 grasslands: integrating evolutionary and ecosystem science", *Science* 328:587-91 (2010).

Feakins, SJ. ve diğ. "Northeast African vegetation change over 12 m.y.", *Geology* 41: 295-98 (2013).

Feakins, SJ., "Pollen-corrected leaf wax D/H reconstructions of northeast African hydrological changes during the late Miocene", *Palaeogeogr. Palaeoclimatol. Palaeoecol.* 374:62-71 (2013).

Feibel, CS., "A geological histroy of the Turkana Basin", *Evolutionary Anthropology* 20:206-216 (2011).

Fortelius, M., ve diğ. "Fossil mammals resolve regional patterns of Eurasian climate change over 20 million years", *Evol. Ecol.* Res. 4: 1005-16 (2002).

Fortelius, M.,ve diğ. "An ecometric analysis of the fossil mammal record of the Turkana Basin", *Proc. R. Soc. B. Baskida* (2016).

Gould, SJ. "The paradox of the 1st tier: an agenda for paleobiology", *Paleobiology* 11:2-12 (1985).

Haile-Selassie, Y., Suwa, G., White, TD. "Late Miocene teeth from Middle Awash, Ethiopia, and early hominid dental evolution", *Science* 303, 1503-1505 (2004).

Hoetzel S., ve diğ. "The role of fire in Miocene to Pliocene C4 grassland and ecosystem evolution", *Nat. Geosci.* 6:1027-30 (2013).

Isler, K., ve van Schaik, CP. "How humans evolved large brains: comparative evidence", *Evol. Anthropol.* 23, 65-75 (2014).

Jacobs, BF. ve diğ. "A review of the Cenozoic vegetation history of Africa", Werdelin, L. ve Sanders, W., *Cenozoic Mammals of Africa*, University of California Press. Sayfa: 57-72 (2010).

Kaya, F., ve diğ. "Magnetostratigraphy and paleoecology of the hominid-bearing locality Corakyerler, Tuglu Formation (Cankiri Basin, Central Anatolia)", *J Vert Paleontol* 36: 2, e1071710, (2016) doi:10.1080/02724634.2015.1071710.

Kingston, JD., ve diğ. "Astronomically forced climate change in the Kenyan Rift Valley 2.7-2.55 Ma: implications for the evolution of early hominin ecosystems", *J. Hum. Evol.* 53:478-503 (2007).

Langergraber, KE. ve diğ. "Generation times in wild chimpanzees and gorillas suggest earlier divergence times in great ape and human evolution", *PNAS* 109:15716-21 (2012).

Lebatard, AE. ve diğ. "Cosmogenic nuclide dating of *Sahelanthropus tchadensis* and *Australopithecus bahrelghazali*: Mio-Pliocene hominids from Chad", *PNAS* 105:3226-31 (2008).

Levin, NE. "Environment and Climate of early human evolution", *Annu. Rev. Earth Planet. Sci.* 43: 405-429 (2015).

MacLatchy, L. ve diğ. "Hominini", Werdelin ve Sanders, *Cenozoic Mammals of Africa*, University of Claifornia Press. Sayfa 471-540, (2010).

Maslin,MA. ve diğ. "East African climate pulses and early human evolution", *Quat. Sci. Rev.* 73: 1-13 (2014).

Maslin, MA. ve diğ. "A sytnhesis of the theories and concepts of early human evolution", *Phil. Trans. R. Soc. B.* 370: 20140064 (2015)

Mirzaie Ataabadi, M, ve diğ. 2013. "Continental scale patterns in Neogene mammal community evolution and biogeography: a Europe-Asia perspective", Wang ve diğ. *Fossil Mammals of Asia*, University of Columbia Press. Sayfa: 629-55, (2013).

Polly, PD., ve diğ. "History matters: ecometrics and integrative climate change biology", *Proc. R. Soc. B* 278:1131-40 (2011).

Potts, R., "Environmental hypothesis of hominin evolution", *Yearb. Phys. Anthropol.* 41, 93e136. (1998).

Quental, TB, ve Marshall, CR. "How the Red Queen drives terrestrial mammals to extinction", *Science* 341:290-92 (2013).

Ravelo, AC., ve diğ. "Regional climate shifts caused by gradual global cooling in the Pliocene epoch", *Nature* 429:263-67 (2004).

Senut, B. ve diğ. "First hominid from the Miocene (Lukeino Formation, Kenya)", *Earth Planet. Sci. Lett.* 332, 137-144. (2001).

Sepulchre, P. ve diğ. "Tectonic uplift and eastern Africa aridification", *Science* 311:1419-23 (2006).

Simpson, SW. ve diğ. "Late Miocene hominin teeth from the Gona Paleoanthropological Research Project Area, Afar, Ethiopia", *J. Hum. Evol.* 81:68-82 (2015)

Stenseth, N.C. ve Maynard Smith, J. "Coevolution in ecosystems: Red Queen evolution or stasis?", *Evolution* 38:870-880 (1984).

Strömberg, CAE. "Evolution of grasses and grassland ecosystems", *Annu. Rev. Earth. Planet. Sci. Om* 39:517-44 (2011).

Trauth, MH. ve diğ. "Late Cenozoic moisture history of East Africa", *Science* 309:2051-2053 (2005).

Trauth, MH. ve diğ. "High and low-latitude forcing of Plio-Pleistocene East African climate and human evolution", *J. Hum. Evol.* 53: 475-486 (2007)

Trauth MH. ve diğ. "Episodes of environmental stability vs. instability in Late Cenozoic lake records of Eastern Africa", *J. Hum. Evol.* 87: 21-31, (2015)

Uno, KT. ve diğ. "Late Miocene to Pliocene carbon isotope record of differential diet change among East African herbivores", *PNAS* 108:6509-14 (2011).

Van Valen, L. "A new evolutionary law", *Evol. Theory* 1:1-30 (1973).

Vrba, ES., "Environment and evolution: alternative causes of the temporal distribution of evolutionary events", *S. Afr. J. Sci.* 81: 229-236 (1985).

Vrba, E. "Mammals as a key to evolutionary theory", *Journal of Mammalogy* 73:1-28 (1992).

Vrba, E. "On the connections between paleoclimate and evolution", E. S. Vrba, G. H. Denton, T. C. Partridge ve L. H. Burckle, *Paleoclimate and Evolution, with Emphasis on Human Origins*, Yale University Press, New Haven. Sayfa: 24-45 (1995)

Wallace, Alfred Russel, "The Origin of Human Races and the Antiquity of Man Deduced From the Theory of "Natural Selection" (1864)" (2010). *Alfred Russel Wallace Classic Writings*. Paper 6. http://digitalcommons.wku.edu/dlps_fac_arw/6

White, TD. ve diğ. "Macrovertebrate paleontology and the Pliocene habitat of *Ardipithecus ramidus*", *Science* 326:67, 87-93 (2009).

Wood, B. "Palaeoanthropology: hominid revelations from Chad", *Nature* 418, 133-135, (2002).

Zhang, Z. ve diğ. "Aridification of the Sahara desert caused by Tethys Sea shrinkage during the Late Miocene", *Nature* 513:401-4 (2014).

Öz: Fosil kayıtlar insan evriminde türleşme, dik yürüme, beyin büyüklüğünde artış, göç olayları ve alet kullanımı gibi önemli evrimsel değişimlerin büyük olasılıkla Doğu Afrika'da ortaya çıktığını göstermektedir. İnsan evrimi çalışmalarında disiplinlerarası yaklaşım, farklı alanlarda üretilen yeni ve çeşitli proksi veriler, doğruluk derecesi yüksek tarihlendirme metotları insan evrimi ve çevresel değişimler arasında daha net bağlantıların kurulmasını sağlamaktadır. Güncel çalışmalar insan evriminde son 10 milyon yılda meydana gelen önemli değişimlerin, dünyanın yörüngesel hareketleri ve Büyük Rift Vadisi'ndeki tektonik aktivitelerinin

etkilediği çevresel ve atmosferik faktörler tarafından kontrol edildiğini önermektedir. Bu değerlendirme çalışması, Doğu Afrika'da insan evrimini biçimlendiren olası çevresel ve iklimsel faktörleri belirlerken bu faktörleri insan evrimine entegre eden, süre ve coğrafik alan bakımından farklı ölçeklere dayanan evrimsel modelleri tartışmaktadır. Jeoloji, paleoekoloji, paleoiklim, paleontoloji ve paleoantropoloji bilimlerinin ortak çalışmaları çevre/iklim değişimleri ve insan evrimi arasındaki ilişkileri anlamak için gerekli olan platformu sağlamaya devam edecektir.

Anahtar Sözcükler: İnsan evrimi, Doğu Afrika, İklim Değişimleri.

Human Evolution in East Africa under the Influence of Environmental and Paleoclimatic Forces

Abstract: Fossil records indicate that major evolutionary changes such as; speciation, upright walking, increased brain size, dispersal events, and tool use most probably first occurred in the eastern Africa. Multi-disciplinary approaches to the study of human evolution, new and varied proxy data from different fields, and increased accuracy in dating methods permits sharper correlations between environmental changes and human evolution. Recent studies show that major changes in human evolution have been strongly influenced by environmental and atmospheric factors which were mediated by changes in orbital forcing and tectonic events in the Great Rift Valley over the last 10 million years. This review focuses on mapping the potential environmental and paleoclimatic driving factors that shaped human evolution in East Africa and examines evolutionary models based on different temporal and geographic scales that integrate these changes into human evolution. Collaborative studies between geology, paleoecology, paleoclimatology, paleontology, and paleoanthropology will continue to provide the optimum framework in order to understand the relationships between environmental/climate change and human evolution.

Keywords: Human evolution, East Africa, Climate changes.

جهان تاریخنك

عمومی خطلری

ناصل میدانه کلدی

و

هدفی نه‌در ؟

مؤلفك مقدمه‌سی

١ . بو کتاب ناصل میدانه کلدی؟

٢ . کتابك یازیلماسنده‌کی اصول.

٣ . بعضی حذفلر وعلاوه‌لر حقنده

ترجمه ایده‌ن : عونی بك

« جهانه تاریخنك عمومی خطلری »
ایلك دفعه ١٩١٨-١٩١٩ ده یازیلمشدی.
اثر جزؤلر حالنده نشر ایدیلمش
و ١٩٢٠ ده اعتنا ایله کوزدن کچیریله‌رك
یکیدن کتاب شکلنده طبع اولونمشدی.
١٩٢٣ کانون ثانیسنده کتاب ینه صیقی
بر صورتده کوزدن کچیریلدکدن و یکی بر
ترتیبه صوقولدقدن صوکرا تکرار
باصیلدی، شیمدی ده ینه یکی بر ترتیب
داخلنده بر چوق یرلری باشدن یازیلمش،
اسکیسنه بر چوق بحثلر علاوه ایدیلمش
اولارق بوس بوتون یکی بر شکلده
انتشار ایدییور. ایلك دفعه چیقاریلان
رسملی نسخه ، حربی تعقیب ایده‌ن
ندرت و تشکیلات بوزوقلغی دوره‌سنده
انتشار ایتمشدی ؛ شیمدیکی مصور
نسخه ایسه چوق دها مبذول رسملی در.
بو نسخه، کلمه‌نك تام معناسیله ، رسملی بر جهان تاریخی
اولاجقدر .

١٩١٨ ده بر محرری، بر جهانه تاریخی یازمایه سوق
ایده‌جك بر چوق سببلر واردی . او سنه بویوك حربك
الك صوك ، الك أزکین و الك املشکن سنه‌سیدی ؛ هر یرده
غیر معتاد محرومیتلر ، هر یرده
ماتم حکمراندی . أولنلرك و سقط
قالانلرك عددی بر چوق میلیونلره
بالغ اولمشدی. انسانلر دنیا ایشلرینك
بر بحرانه اوغرادیغنی حس ایتمشدیلر.
معضل امکانلری مطالعه ایده‌مه‌یه‌جك
درجه‌ده یورغون و مأیوسدیلر. مدنیتك
اوغرادیغی بر فلاکتك قارشیسنده‌می
اولدقلرینی ، یوقسه بشری تشارکده
یکی بر صفحه‌می آچیلدیغنی تعیین ایده‌مه
یورلردی ؛ حادثاتی بو ایکی بسیط
متناوب حالك ساده‌لکی ایچنده
کوریورلردی . جهان سیاساتنه
ویریله‌سی ممکن اولان یکی نسق و نظام
اوزرینه، حربك الغاسی، ملتلر جمعیتی،
اقوام جمعیتی ایچون بوتون جهانه
شامل معاهده‌لر عقدی حقنده
بول بول مناقشه‌لر جریان ایدییوردی. هرکس « بین الملل
دوشونیوردی » ، ویا ، هیچ اولمازسه ، اویله دوشونمه‌یه
چالیشیوردی . لکن بوتون وسعتیله تحقق ایتمشدی‌که،
جهان دموقراسیلری اوزرینه بو قادار آپانسز و بو قادار
هائلوی بر حالده آتیلان معظم مسئله‌لرك اساسلری

III

Cihan Tarihinin Umumi Hatları, H. G. Wells, MEB yay., 1927.
Atatürk'ün emriyle çevirilen kitabın ilk sayfası

Modern İnsan Popülasyonlarında Arkaik İzler

N. Ezgi ALTINIŞIK*

I. Giriş

Evrimsel genomik, yaşamın genetik kayıtları üzerine kurulmuş, yaşayan türlerden en son evrimsel ortak ataya[1] kadar olan tüm canlıların birbirleriyle ilişkilerini ve evrimsel süreçlerini ortaya koyan[2] ve birçok bilimsel alandan beslenen bilim dalıdır. 20. yüzyıldan itibaren kalıtım materyali DNA'nın yapısının keşfi ile aynı yüzyılın sonunda yaşanan teknolojik ilerleme, büyük genomik veriler üzerinde çalışmayı mümkün kılmıştır. Günümüzde türlerin arasında ne kadar gen akışı olduğu ve bu gen akışının ne zaman gerçekleştiği belirlenebilmektedir.

Evrimsel genomiğin ilgilendiği en temel kavramlardan biri biyoçeşitliliktir. En genel tanımıyla biyoçeşitlilik, Yerküre'de yaşayan tüm karasal ve denizel organizmaların tür içi ve türler arası değişikliklerini, ayrıca var olan ekosistemler arasındaki biyolojik değişiklikleri kapsayan terimdir.[3] Bu tanımlama çerçevesinde, ilk hipotetik atasal formdan itibaren canlılar, genetik materyallerinde meydana gelen değişimlerle biyoçeşitliliği üretmeye başlamışlardır. Tüm bu değişimler, evrimsel süreçleri besleyerek türleşmeye yol açar.

* Ostrava Üniversitesi, Biyoloji ve Ekoloji Bölümü, Ostrava, Çek Cumhuriyeti / Ezgi.Altinisik@osu.cz

[1] LUCA: Last Universal Common Ancestor.

[2] Jobling, M., Hollox, E., Hurles, M., Kivisild, T. & Tyler-Smith, C., *Human Evolutionary Genetics: Origins, Peoples & Disease.* (Garland Science, 2014).

[3] Millennium Ecosystem Assessment, *Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis. Ecosystems* 86, (2005).

Tüm organizmalar yaşadıkları ekosistem ile ilişki içindedir. Ancak söz konusu organizma insan olduğunda, çalışmanın bir düzleminin de kültür olması kaçınılmaz hale gelir. Zira eş seçiminden dilin kullanımına, toplumsal ilişkilerden alet becerisine kadar birçok kültürel faktör insanın biyokültürel evriminde söz sahibidir, bu da disiplinler arası çalışmaları zorunlu kılar. İnsan evrimsel genomiği; antropoloji, linguistik, paleoklimatoloji, tarih ve hatta yöntemsel açıdan bilgisayar bilimleri ile işbirliği halinde çalışır.

II. Genetik Çeşitliliği Etkileyen Faktörler

Genetik çeşitlilik, popülasyon genetiği araştırmalarının temel konusudur. Genetik çeşitliği ölçen en temel birim olan allel sıklığını etkileyen birçok faktör vardır. Bunlardan en önemlileri mutasyon, rekombinasyon, doğal seçilim, genetik sürüklenme ve göçtür. Söz konusu etkilerin bir kısmı genetik çeşitliliğin kaynağı, bir kısmı ise çeşitliliği azaltan faktörler arasındadır. Bu şekilde canlılığın devamı için gereken denge sağlanmış olur.

"Mutasyon", genetik materyalin diziliminde meydana gelen değişimlerdir ve çeşitliliği ortaya çıkaran en önemli faktör olarak bilinir. Her bir mutasyon, tek bir hücrede meydana gelir. Eğer mutasyon üreme hücrelerinde gerçekleşirse yavrulara aktarılabilir, dolayısıyla soyoluşu takip eden evrimsel çalışmalarda kullanılabilir. Diğer tüm süreçleri dışlayıp sadece mutasyon düşünüldüğünde mutasyonun meydana geldiği allelin sıklığı, yeni bir allelin oluşması nedeniyle düşer, bu da genetik çeşitliliğin artmasına neden olur.

Diğer bir faktör olan "rekombinasyon", mayoz bölünme sırasında meydana gelen ve popülasyonların çevreye adaptasyonunu sağlayan kromozomlardaki parça değişimidir. Söz konusu parça değişimi, farklı bağlantılı allellerden yeni bir allel kombinasyonu oluşturarak genetik çeşitliliğin artmasında rol oynar.[4]

Mutasyon ve rekombinasyon, genetik materyali fiziki olarak değiştirme yoluyla çeşitliliği artırırken, "genetik sürüklenme" allel sıklığını değiştirerek çeşitliliği azaltır. Her yeni nesilde rastgele seçilen bir grup allel bir sonraki nesile aktarılır. Dolayısıyla, bir önceki nesildekinden daha az miktarda allel yeni nesillere aktarılmış olur. Bu da aktarılan allellerin sayısının bir önceki nesle göre azalmasına ve sıklıklarının artmasına sebep olur. Bu durumda, genetik sürüklenme çeşitliliğin azalmasına sebep olur.

Genetik çeşitliliğin azalması, popülasyon boyutunun herhangi bir nedene bağlı olarak hızla küçülmesi yoluyla da gerçekleşebilir. Özellikle insan popülasyonlarının şekillenmesinde, "darboğaz" ve "kurucu" etkileri önemli rol oynar.

İnsan popülasyonlarının genetik özelliklerinin çeşitlenmesinde en önemli etkilerden biri de *göç*tür. Göç, popülasyonların çeşitli coğrafyalar arasındaki hareketleridir. Göçün insan popülasyonlarının genetiğine etkisi açısından birden

[4] Hartl, D. L. & Clark, A. G., *Principles of Population Genetics*. (Sinauer Associates, 2007).

fazla biçimi vardır ve bunlar genellikle literatürde birbirlerinin yerine kullanıldığından karmaşaya yol açar.[5]

Eğer göç, daha önce insan türünün bulunmadığı bir coğrafyaya hareket şeklinde gerçekleştiyse bu *kolonizasyon* olarak adlandırılır. Burada genetik açıdan söz konusu olan, kurucu etkisidir. Daha önce burada, insan popülasyonlarına ait bir genetik karakter bulunmadığından, yerleşen yeni popülasyonun sınırlı genetik kaynağı, yeni popülasyonun şekillenmesinde kurucu bir etkiye sahip olacaktır. Bu popülasyon, daha önce ayrıldığı popülasyondaki tüm genetik karakterleri taşıyamayacağı için yeni coğrafyada genetik çeşitlilik bir öncekine göre azalmış olur. Kolonizasyon, insanlık tarihinde birden fazla kez gerçekleşmiştir. İlk olarak, *Homo sapiens*'in Afrika'dan çıkışı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bugün hâlâ Afrika'daki genetik çeşitlilik diğer coğrafyalara göre daha fazladır.[6] Bir diğer örnek ise yaklaşık 15 bin yıl önce Bering Boğazı'ndan Amerika kıtasına geçiştir.

Bir diğer göç biçimi ise daha önce insanlar tarafından yerleşilmiş bulunan coğrafyalara kitlesel harekettir. Bu tür göç biçiminde, göç alan ve göç eden iki farklı popülasyon bulunur ve bu popülasyonlar arasında gen akışı gerçekleşir. Bu gen akışı çeşitliliği artıran bir faktör olarak rol oynar. Mutasyon, rekombinasyon ve genetik sürüklenmenin aksine göç, çoğunlukla popülasyonlar arası değil, popülasyon içi allel sıklıklarında değişime yol açar.[7] İngiltere'ye MS 400'lerde gerçekleşen Anglosakson göçleri bu duruma örnek gösterilebilir.[8]

III. İnsanın Genetik Tarihi

Modern insanın kökeni, birçok bilim dalının ortak çalışmasıyla belirlenebilmektedir. Önceleri birçok farklı görüş ortaya atılmış olsa da bugün modern insanın Afrika'da günümüzden yaklaşık 200 bin yıl ortaya çıktığı ve gezegenin diğer bölgelerine yayıldığı bilim dünyası tarafından kabul edilmektedir (Tablo 1).[9] Antropolojik, morfolojik, genetik ve linguistik çalışmalar, *Homo sapiens*'in Dünya üzerindeki yolculuğunu ve evrimsel açıdan yakın akrabalarıyla ilişkilerini incelemeye devam etmektedir.

20. yüzyılda genetik biliminin gelişmesi, insanın evrimsel tarihine ilişkin çalışmalarda yeni bir kapı aralamıştır. Bu anlamda ilk geniş ölçekli çalışma, 1987 yılında Rebecca Cann ve arkadaşlarının, 147 bireye ait mitokondriyal genomu incelemesidir. Çalışma, yaşayan tüm insanların mitokondriyal kökeninin Afrika'ya dayandığını göstermiştir.[10] Bu çalışmanın sonuçları, o günlerde hâlâ tartışmalı bir konu olan insanın kökenine dair önemli bir bakış açısı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

[5] Jobling, M., Hollox, E., Hurles, M., Kivisild, T. & Tyler-Smith, C., *a.g.e.*
[6] Consortium, 1000 Genomes Project *et al.* "A map of human genome variation from population-scale sequencing", *Nature* 467, 1061–1073 (2010).
[7] Jobling, M., Hollox, E., Hurles, M., Kivisild, T. & Tyler-Smith, C., *a.g.e.*
[8] Schiffels, S. *et al.* "Iron Age and Anglo-Saxon genomes from East England reveal British migration history", *Nat. Commun.* 7, 10408 (2016).
[9] Templeton, A., "Out of Africa again and again", *Nature* 416, 45–51 (2002).
[10] Cann, R. L., Stoneking, M. & Wilson, A. C., "Mitochondrial DNA and human evolution",

Tablo 1. İnsanın kısa tarihi:[11]

MY	3500	Canlılığın başlangıcı
MY	80-50	Primatların ortaya çıkışı
MY	>7	İnsan-Şempanze Ayrımı
MY	7-6	İlk Hominid (*Sahelanthropus tchadensis*)
MY	6-4	İki Ayaklılık (*Orrorin, Ardipithecus*)
MY	4.2-1	İnce ve Kaba Yapılı *Australopithecus*'lar
MY	2.5	İlk tanımlanabilen taş aletler, Oldowan kültürü
MY	1.9	Homo Genusunun ortaya çıkışı: *H. erectus*
MY	1.8	*Homo erectus*'un Afrika'dan Doğu Asya'ya göçü
MY	1.6	Acheulean El Baltası
MY	1.0	*Homo heidelbergensis*
MY	1.2-0.3	Günümüze ulaşan otozomal lokuslardaki çeşitliliğin en yakın ortak atası
BYÖ	30	Levallois alet üretim tekniği
BYÖ	25	*Homo neanderthalensis*'in ilk gözlemlenişi
BYÖ	220-120	Günümüze ulaşan mtDNA'ların en yakın ortak atası
BYÖ	200	Anatomik olarak modern insanın ortaya çıkışı
BYÖ	140-40	Günümüze ulaşan Y kromozomlarının ortak atası
BYÖ	130-110	Sıcak buzullar arası dönem
BYÖ	100	Anatomik olarak Modern İnsanın Levant Bölgesine gelişi
BYÖ	50-100	Denisovan fosilleri
BYÖ	80-75	Modern insan davranışı: Sanat
BYÖ	70-55	Buzul Çağı (Glacial maximum)
BYÖ	50	İnsanın Avustralya'ya gelişi
BYÖ	50	Geç Taş Devri
BYÖ	47	Modern İnsan Batı Asya'da: Üst Paleolitik (Orinyasiyen)
BYÖ	46	Avustralya megafaunasının yok oluşu
BYÖ	42	Modern İnsanın Avrupa ve Güney Sibirya'ya gelişi
BYÖ	28	*Homo neanderthalensis*'in yokoluşu
BYÖ	21-18	Son Buzul Çağı (Last glacial maximum)
BYÖ	>15	İnsanın Amerika'ya gelişi
BYÖ	14	Amerika megafaunasının yok oluşu
BYÖ	13	Endonezya'daki en yeni *Homo floresiensis* fosilleri
BYÖ	10	Holosen'in başlangıcı: sıcak ve kararlı iklim
BYÖ	4	Neolitik geçişlerin başlangıcı: tarımın ortaya çıkışı, demografik ilerleme
BYÖ	3	Mezopotamya'daki yazılı kayıtlar
MS	1492	Columbus'un Amerika'ya ulaşması: Geniş ölçekte kıtalar arası yolculuk
MS	c1750	Sanayi Devrimi
MS	c1800	İnsan nüfusunun bir milyona ulaşması
MS	200	İnsan Genom Projesi'nin sonuçlanması

Nature 325, 31–6 (1987).

[11] Jobling, M., Hollox, E., Hurles, M., Kivisild, T. & Tyler-Smith, C., *a.g.e.*

Aynı yıllarda, organizmanın canlılığının sonlanmasından sonra bazı dokularda DNA'nın korunabileceği fikri ortaya atılmış ve ilk antik DNA çalışmaları sonuç vermeye başlamıştır. 1990'ların ortalarında *Homo neanderthalis*'e ait ilk DNA parçası dizilenerek soyu tükenmiş en yakın insan türü olan Neandertal hakkında genetik veriler elde edilebileceğini gösterilmiştir.[12] Aynı dönemlerde İnsan Genom Projesi (İGP) de hız kazanmış ve 2000'lerin başında ilk sonuçları açıklanmıştır. İGP'nin başarılabilmesi için gereken teknolojinin kümülatif bir şekilde gelişmesi, tüm genetik çalışmalarında köşe taşı olarak değerlendirilmektedir. 2010 itibarıyla, artık birçok türün genomu dizilenmiş ve geliştirilen farklı yaklaşımlarla bu genomlar analiz edilebilir hale gelmiştir.

Tüm bu gelişmeler ışığında, 2010 yılında ilk Neandertal taslak genomu yayınlanmıştır.[13] Bu çalışma, morfolojik yollarla elde edilemeyen birtakım önemli sonuçları bilim dünyasının ilgisine sunmuştur. Daha önceleri Neandertallerle modern insan arasında gen akışı olmadığı düşünülürken[14] bu çalışmanın en önemli ve dikkat çeken sonuçlarından biri, bugün Afrika dışında yaşayan insanların genomunun farklı bölgelerinde Neandertallere ait bir miktar DNA parçasının bulunduğunun belirlenmesidir.

Bu çalışmanın hemen ardından Sibirya'daki Denisovan Mağarası'nda yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında bulunan, bir hominine ait parmak ve diş fosillerinden söz konusu homininin genomu dizilenmiştir.[15] Bu bireye ait tanımlayıcı bir iskelet parçası bulunamadığından hangi türe ait olduğu morfolojik çalışmalarla belirlenememiştir. Genomunun dizilenmesiyle yeni bir hominin türü olduğu belirlenmiş ve Denisovan ismi verilmiştir. Nükleer genom çeşitliliğinin Neandertallerden daha fazla, modern insandan daha az olduğu belirlenmiştir.[16] Dahası, Malinezya ve Okyanusya'da yaşayan popülasyonların bir kısmının genomunda Denisovan'a ait DNA parçaları taşıdığı tespit edildi (Şekil 1).[17]

[12] Krings, M. *et al.* "Neandertal DNA Sequences and the Origin of Modern Humans", *Cell* 90, 19–30 (1997).
[13] Green, R. E. *et al.* "A Draft Sequence of the Neandertal Genome", *Science (80-.).* 328, 710–722 (2010).
[14] Currat, M. & Excoffier, L., "Modern humans did not admix with Neanderthals during their range expansion into Europe", *PLoS Biol.* 2, e421 (2004).
[15] Reich, D. *et al.* "Genetic history of an archaic hominin group from Denisova Cave in Siberia", *Nature* 468, 1053–60 (2010).
[16] Sawyer, S. *et al.* "Nuclear and mitochondrial DNA sequences from two Denisovan individuals", *Proc. Natl. Acad. Sci.* (2015). doi:10.1073/pnas.1519905112.
[17] Reich, D. *et al.* "Denisova Admixture and the First Modern Human Dispersals into Southeast Asia and Oceania", *Am. J. Hum. Genet.* 89, 516–528 (2011).

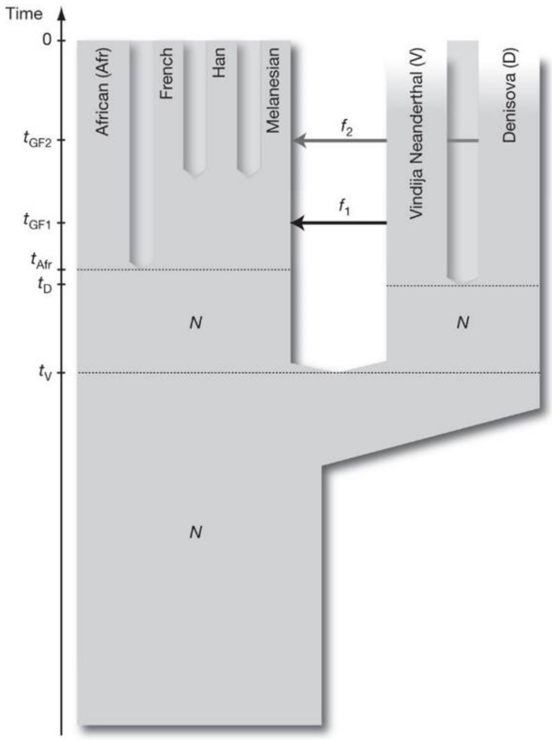

Şekil 1. Arkaik homininlerden modern insana gen akış şeması.[18]

Aynı dönemde, son yılların insan evrimsel genetiği açısından yapılan en büyük projelerden biri olan 1000 Genom Projesi başlamıştır. Söz konusu projenin ilk fazıyla birlikte insanın popülasyon tarihi ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkmaya başlamış, sonuçlara göre çeşitliliğin en fazla Afrika'da, onu takiben Avrupa ve Asya'da olduğu anlaşılmıştır.[19] İnsanın Afrika'da, diğer kıtalara yayılmadan önce, geçirdiği süre göz önünde bulundurulduğunda bu sonuç oldukça anlamlıdır. Daha önce de bahsedildiği gibi, göç sırasında var olan tüm genetik çeşitlilik göç edilen bölgeye taşınamayacağından, diğer kıtalarda çeşitliliğin görece az olması beklenen bir sonuç olarak değerlendirilebilir. 2015 yılında sonlanan bu projenin sonucunda, beş kıtadan 2504 bireye ait genom dizilenmiş, elde edilen verilerle insan popülasyonun genetik haritası oluşturulmuştur.[20] Veriler üzerinde analizler devam etmektedir.

Yapılan çalışmaların sonuçları, bir araya geldiğinde insanın kısa tarihine şu şekilde özetlenebilir:

[18] Reich, D. *et al.* "Genetic history of an archaic hominin group from Denisova Cave in Siberia", *Nature* 468, 1053–60 (2010).

[19] Consortium, 1000 Genomes Project *et al.* "A map of human genome variation from population-scale sequencing", *Nature* 467, 1061–1073 (2010).

[20] Birney, E. & Soranzo, N., "Human genomics: The end of the start for population sequencing", *Nature* 526, 52–53 (2015).

- İnsansılar yaklaşık 7 milyon yıl önce şempanzenin ortak atalarından ayrılmıştır.
- Yaklaşık 1 milyon yıl önce Neandertal ve modern insanın ataları, Denisovan'ın atalarından ayrılmıştır.
- *Homo sapiens* ve Neandertal'in ortak ataları yaklaşık 460 bin yıl önce ayrılmıştır.
- *Homo sapiens* yaklaşık 200 bin yıl önce Afrika'da ortaya çıkmıştır.
- Yaklaşık 90-120 bin yıl önce Arap Yarımadası'na geçerek Afrika'dan ilk kez çıkmış, ancak bu göç diğer kıtalara yayılamamıştır.
- Yaklaşık 50-70 bin yıl önce tekrar Afrika'dan çıkan modern insan, diğer Eski Dünya kıtalarına yayılmaya başlayıp, ~40 bin yıl önce Avustralya'ya ulaşmıştır.
- Afrika'dan çıkışın hemen ardından *Homo sapiens* ile Neandertal arasında gen akışı gerçekleşmiştir. Bu nedenle, bugün Afrika dışında yaşayan popülasyonlarda ~%1-4 oranında Neandertal DNA'sı gözlenmektedir.
- Avrupa'ya giden göç yolu ile Asya'ya giden grup ayrıştıktan bir süre sonra, tahminlere göre, Güneydoğu Asya'da modern insan ile Denisovan arasında gen akışı gerçekleşmiştir. Bunun sonucu olarak bazı Malinezya ve Okyanusya popülasyonlarının genomunda ~%4-7 oranında Denisovan katkısı tespit edilmiştir.
- Daha yakın bir tarihte, ~15 bin yıl önce Sibirya ile Amerika arasında, o dönemler kara köprüsü olan Bering Boğazı'ndan Amerika'ya geçişler başlamıştır. Son yapılan çalışmalar, burada farklı zamanlarda birden fazla göçün gerçekleştiğini, en az iki farklı kurucu popülasyon olduğunu göstermektedir.[21]

Tüm bu sonuçlar, genetik çalışmalarla birlikte, arkeolojik ve linguistik bulgularla da desteklenmektedir. Özellikle linguistik evrimin izi sürülerek yapılan çalışmalar, genetik kayıtlarla örtüşmektedir.[22]

IV. Modern İnsan ile Arkaik Homininlerin Karışması

Neandertal ve modern insanın atalarının ayrışmasından sonra, iklim değişimlerinin de etkisiyle Afrika ve Avrupa popülasyonlarının arasında meydana gelen coğrafi izolasyon, bu iki popülasyonun türleşmesinde büyük rol oynamıştır. Böylece, Avrupa'da türleşen Neandertallerle Afrika'dan henüz çıkmamış olan *Homo sapiens* arasında uzunca bir süre etkileşim gerçekleşmemiştir. Modern insanın Afrika'dan çıkmasıyla ilk karşılaşmanın Orta Doğu'da gerçekleştiği düşü-

[21] Skoglund, P. *et al.* "Genetic evidence for two founding populations of the Americas", *Nature* 525, 104–110 (2015).
[22] Haak, W. *et al.* "Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe", *Nature* 522, 207–211 (2015).

nülmektedir. Ortaya atılan bu savın en önemli dayanağı, bugün Afrika dışında yaşayan neredeyse tüm popülasyonlarda çeşitli oranlarda Neandertal DNA'sı tespit edilmiş olmasıdır. Yapılan çalışmalarda söz konusu ilk karşılaşma ve karışmanın, yaklaşık 47-65 bin yıl önce gerçekleştiği düşünülse de son yapılan çalışmalar ilk karşılaşmanın tahmin edilenden binlerce yıl önce gerçekleştiğini göstermektedir.[23]

Orta Doğu'dan dünyanın geri kalanına yayılan modern insana, henüz bölgeden çıkmadan Neandertallerden gen akışının gerçekleştiği düşünülmektedir.

Benzer biçimde Malinezya ve Okyanusya popülasyonları, Denisovan'a ait DNA parçaları taşımaktadır. Ancak Denisovanlara dair bulunan fosiller henüz sınırlı miktarda olduğundan yeterli çalışma yapılamamış, türün genetik çeşitliliği tam olarak bilinemediğinden popülasyon tarihi ortaya konamamıştır. Bu nedenle, en önemli örneklerine Sibirya'da rastlanan bu türün modern insanla nerede karşılaştığı henüz tartışma konusudur. Sadece Malinezya ve Okyanusya popülasyonlarında Denisovan katkısının görülmesi, bu bölgeye yerleşmeden hemen önce, tahminen Güneydoğu Asya'da karşılaştıklarını düşündürmektedir.

Arkaik homininlerden modern insana gen akışının olduğu belirlendikten sonra akla gelen en önemli sorulardan biri, bu DNA parçalarının modern insan genomuna dağılım örüntüsüne ilişkindi. Bu çerçevede yapılan çalışmalar, geçen genlerin bir kısmının pozitif doğal seçilime uğradığını ve popülasyonlarda birtakım fenotipik özellikler üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Bu doğal seçilim; patojen, diyet, sosyal organizasyon veya yeni coğrafyalara adaptasyon gibi çevresel özelliklere bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Yapılan ilk önemli çalışmalardan birinde,[24] bağışıklık sistemi reseptörlerinin oluşumunda rol oynayan *HLA* geninin Neandertal ve Denisovan allellerinden etkilendiği bildirilmiştir. MHC (Major histocompatibility complex) ailesine ait olan ve yüksek oranda polimorfizm gösteren *HLA-A*, *HLA-B* ve *HLA-C* genlerinin coğrafi dağılımı incelendiğinde, özellikle *HLA-B*73* allelinin Afrika popülasyonlarında bulunmadığı, frekansının Batı Asya'da yoğunlaştığı ve diğer bölgelerde görece daha ender rastlandığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde, *HLA-A* ve *C* genlerine ait Denisovan'da bulunan bazı allellerin Malinezya ve Papua Yeni Gine popülasyonlarında sıklıkla görüldüğü belirlenmiştir. Başka bir çalışmada, yine bir bağışıklık sistemi geni olan *STAT2* gen bölgesinde arkaik izlere rastlanmıştır.[25]

Arkaik homininlere ait bağışıklık sistemi allellerinin seçilimi, Afrika'da bulunan patojenlere karşı bağışıklık sistemi şekillenmiş olan modern insanın, göç

---

[23] Kuhlwilm, M. *et al.* "Ancient gene flow from early modern humans into Eastern Neanderthals", *Nature* 530, 429–433 (2016).
[24] Abi-Rached, L. *et al.* "The shaping of modern human immune systems by multiregional admixture with archaic humans", *Science* 334, 89–94 (2011).
[25] Mendez, F. L., Watkins, J. C. & Hammer, M. F. "A haplotype at STAT2 Introgressed from neanderthals and serves as a candidate of positive selection in Papua New Guinea", *Am. J. Hum. Genet.* 91, 265–74 (2012).

ettiğinde karşılaştığı yeni patojenlere adaptasyonunu sağlamıştır. Bu adaptasyonun insanlık tarihi açısından önemi oldukça büyüktür, zira daha sonraları bağışıklık sistemini yöneten başka gen bölgesinde de arkaik hominin katkısı bildirilmiştir.[26] Bu çalışmalar, bağışıklık sistemi yolaklarının nasıl çalıştığını ve bağışıklık sisteminin evrimini anlamak için elzemdir. Aynı zamanda birtakım hastalıkların fenotipinde değişikliğe yol açtığından,[27] modern insanda arkaik genom parçalarını araştırmak bu hastalıkların da anlaşılmasını sağlar.

Neandertal benzeri bölgeler (NLS) içeren bir başka gen grubu lipit katabolizmasını düzenleyen gen bölgeleridir.[28] Neandertal benzeri bölgeler, tüm Afrika-dışı popülasyonlarda bulunsa da Avrupalı popülasyonların lipit katabolizmasıyla ilişkili genlerinde yaklaşık üç kat daha fazladır. Asya'da bu allellerin sınırlı olması, Avrupa'nın tarih öncesi çevresel koşullarında uyum için bu genlerin anlatımının önemli olduğunu göstermektedir. Dahası, NLS içeren allellerin obezite, diyabet gibi kimi hastalıkların Avrupalı fenotipinde etkili olduğu bildirilmiştir. Benzer bir durum, Sibirya'da yaşayan Ket popülasyonunda da gözlenmiş, et ağırlıklı beslenen bu popülasyonun aminoasit metabolizmasında rol oynayan bazı allellerinde Neandertal katkısı bulunmuştur.[29]

Modern insan genomunda arkaik kalıntılara ait en önemli örneklerden bir diğeri Tibetlilerde bulunan Denisovan benzeri bölgelerdir. Yüksek rakımlarda bulunan yerleşim bölgelerinin oksijence fakir olduğu bilinmektedir. Bu bölgelerde kısa süreli bulunan insanlarda hemoglobin miktarını artması bilinen bir modifikasyon türüdür. Yaklaşık 4 bin metre yükseklikteki Tibet Platosu'nda yaşayan popülasyonda durum bundan farklıdır. Deniz seviyesine göre %40 daha az oksijen ihtiva etmesine rağmen, Tibetli popülasyonlardaki hemoglobin artışı oldukça sınırlıdır.[30] Hemoglobin artışının, aynı zamanda kanın yoğunluğunu arttırması ve birtakım kardiyak hastalıklara yol açması bu duruma sebep olarak gösterilmektedir.

Tüm bunlardan yola çıkılarak yapılan bir çalışmada[31] *EPAS1* genin haplotipinin Tibetli popülasyonda, dünyanın diğer bölgelerindeki haplotiplerden oldukça farklı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu haplotipin, Tibetliler haricin-

[26] Deschamps, M. *et al.* "Genomic Signatures of Selective Pressures and Introgression from Archaic Hominins at Human Innate Immunity Genes", *Am. J. Hum. Genet.* 98, 5–21 (2016); Dannemann, M., Andrés, A. M. & Kelso, J., "Introgression of Neandertal- and Denisovan-like Haplotypes Contributes to Adaptive Variation in Human Toll-like Receptors", *Am. J. Hum. Genet.* 98, 22–33 (2016); Vernot, B. *et al.* "Excavating Neandertal and Denisovan DNA from the genomes of Melanesian individuals", *Science (80-.).* 352, 235–239 (2016).
[27] Dannemann, M., Andrés, A. M. & Kelso, J., *a.g.e.*
[28] Khrameeva, E. E. *et al.* "Neanderthal ancestry drives evolution of lipid catabolism in contemporary Europeans", *Nat. Commun.* 5, 3584 (2014).
[29] Flegontov, P. *et al.* "Genomic study of the Ket: a Paleo-Eskimo-related ethnic group with significant ancient North Eurasian ancestry", *Sci. Rep.* 6, 20768 (2016).
[30] Beall, C. M. *et al.* "Hemoglobin concentration of high-altitude Tibetans and Bolivian Aymara", *Am. J. Phys. Anthropol.* 106, 385–400 (1998).
[31] Huerta-Sánchez, E. *et al.* "Altitude adaptation in Tibetans caused by introgression of Denisovan-like DNA", *Nature* 512, 194–7 (2014).

de, sadece Denisovan'da ve çok az miktarda Han Çinlileri'nde bulunduğu saptanmıştır. Bu durum, Han Çinlileri ile Tibetlilerin ayrışma tarihinden önceki bir tarihte Denisovan ile gen akışının gerçekleştiğini ve yüksek rakıma adaptasyon anlamında avantaj sağlayan *EPAS1* geninin doğal seçilim yoluyla Tibetlilerde frekansının arttığını göstermektedir.

Modern insan genomunda Neandertal katkısını geniş ölçekte inceleyen bir başka çalışmada,[32] keratin filamentlerini etkileyen genlerde pozitif seçilime rastlanmıştır. Aynı çalışmada, Neandertal'den geçtiği düşünülen genlerin, testislerdeki anlatımında anlamlı derecede düşüş gözlemlendiği, X kromozomunda genomun diğer bölgelerine göre 5 kat daha az bulundukları saptanmıştır. Bu durum, Neandertal katkısının doğurganlığı etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç olarak, arkaik homininlerle modern insanın "adaptif melezlenme" adı da verilen karışması, birden fazla kez gerçekleşmiş ve modern insan genomunda birden fazla bölgeyi etkilemiştir. Adaptif melezlenme, bağışıklık sistemi, pigmentasyon, yüksek rakıma uyum, birtakım metabolizma genleri ve karakterize edilmemiş bazı fonksiyonları etkilemiştir.[33] Bu şekilde, genetik çeşitliliği arttıran yeni bir kaynak olarak, modern insanın göç ettiği yeni coğrafyalara uyum sağlamasında etkin rol oynamıştır. İnsan genomunda arkaik izlerin araştırılmasında yeni istatistiksel yöntemlerin geliştirilmesiyle, bu çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Yeni yayınlanan genom verileri de söz konusu karışma örüntülerini tespit etmek için önemli bir kaynaktır. Bu bölgelerin tam olarak haritalanması, hastalıkların moleküler tarihini aydınlatmada önemli bir parametre olacaktır.

Kaynakça

Abi-Rached, L. et al., "The shaping of modern human immune systems by multiregional admixture with archaic humans", *Science* 334, 89–94 (2011).

Beall, C. M. et al., "Hemoglobin concentration of high-altitude Tibetans and Bolivian Aymara", *Am. J. Phys. Anthropol.* 106, 385–400 (1998).

Birney, E. & Soranzo, N., "Human genomics: The end of the start for population sequencing", *Nature* 526, 52–53 (2015).

Cann, R. L., Stoneking, M. & Wilson, A. C., "Mitochondrial DNA and human evolution", *Nature* 325, 31–6 (1987).

Consortium, 1000 Genomes Project *et al.* "A map of human genome variation from population-scale sequencing", *Nature* 467, 1061–1073 (2010).

Currat, M. & Excoffier, L., "Modern humans did not admix with Neanderthals during their range expansion into Europe", *PLoS Biol.* 2, e421 (2004).

Dannemann, M., Andrés, A. M. & Kelso, J., "Introgression of Neandertal- and Denisovan-like Haplotypes Contributes to Adaptive Variation in Human Toll-like Receptors", *Am.*

[32] Sankararaman, S. *et al.* "The genomic landscape of Neanderthal ancestry in present-day humans", *Nature* 507, 354–7 (2014).
[33] Racimo, F., Sankararaman, S., Nielsen, R. & Huerta-Sánchez, E., "Evidence for archaic adaptive introgression in humans", *Nat. Rev. Genet.* 16, 359–71 (2015).

J. Hum. Genet. 98, 22–33 (2016).

Deschamps, M. et al., “Genomic Signatures of Selective Pressures and Introgression from Archaic Hominins at Human Innate Immunity Genes”, *Am. J. Hum. Genet.* 98, 5–21 (2016).

Flegontov, P. et al., “Genomic study of the Ket: a Paleo-Eskimo-related ethnic group with significant ancient North Eurasian ancestry”, *Sci. Rep.* 6, 20768 (2016).

Green, R. E. et al., “A Draft Sequence of the Neandertal Genome”, *Science (80-.).* 328, 710–722 (2010).

Haak, W. et al., “Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe”, *Nature* 522, 207–211 (2015).

Hartl, D. L. & Clark, A. G., *Principles of Population Genetics.* (Sinauer Associates, 2007).

Huerta-Sánchez, E. et al., “Altitude adaptation in Tibetans caused by introgression of Denisovan-like DNA”, *Nature* 512, 194–7 (2014).

Jobling, M., Hollox, E., Hurles, M., Kivisild, T. & Tyler-Smith, C., *Human Evolutionary Genetics: Origins, Peoples & Disease.* (Garland Science, 2014).

Khrameeva, E. E. et al., “Neanderthal ancestry drives evolution of lipid catabolism in contemporary Europeans”, *Nat. Commun.* 5, 3584 (2014).

Krings, M. et al., “Neandertal DNA Sequences and the Origin of Modern Humans”, *Cell* 90, 19–30 (1997).

Kuhlwilm, M. et al., “Ancient gene flow from early modern humans into Eastern Neanderthals”, *Nature* 530, 429–433 (2016).

Mendez, F. L., Watkins, J. C. & Hammer, M. F., “A haplotype at STAT2 Introgressed from neanderthals and serves as a candidate of positive selection in Papua New Guinea”, *Am. J. Hum. Genet.* 91, 265–74 (2012).

Millennium Ecosystem Assessment. *Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis. Ecosystems* 86, (2005).

Racimo, F., Sankararaman, S., Nielsen, R. & Huerta-Sánchez, E., “Evidence for archaic adaptive introgression in humans”, *Nat. Rev. Genet.* 16, 359–71 (2015).

Reich, D. et al., “Genetic history of an archaic hominin group from Denisova Cave in Siberia”, *Nature* 468, 1053–60 (2010).

Reich, D. et al., “Denisova Admixture and the First Modern Human Dispersals into Southeast Asia and Oceania”, *Am. J. Hum. Genet.* 89, 516–528 (2011).

Sankararaman, S. et al., “The genomic landscape of Neanderthal ancestry in present-day humans”, *Nature* 507, 354–7 (2014).

Sawyer, S. et al., “Nuclear and mitochondrial DNA sequences from two Denisovan individuals”, *Proc. Natl. Acad. Sci.* (2015). doi:10.1073/pnas.1519905112

Schiffels, S. et al., “Iron Age and Anglo-Saxon genomes from East England reveal British migration history”, *Nat. Commun.* 7, 10408 (2016).

Skoglund, P. et al., “Genetic evidence for two founding populations of the Americas”, *Nature* 525, 104–110 (2015).

Templeton, A., “Out of Africa again and again”, *Nature* 416, 45–51 (2002).

Vernot, B. et al., “Excavating Neandertal and Denisovan DNA from the genomes of Melanesian individuals”, *Science (80-.).* 352, 235–239 (2016).

Öz: Adaptasyon evrimsel tarih içerisinde önemli bir süreçtir. Adaptasyonun en elzem ölçütlerinden birisi genetik çeşitliliktir. Canlıların genetik çeşitliliklerini düzenleyen birçok biyolojik mekanizma bulunur. Bu mekanizmalar insanın biyokültürel evriminde büyük bir paya sahiptir.

Günümüz verileriyle anatomik olarak modern insanın kökeni Afrika'ya, 200 bin yıl öncesine dayanmaktadır. *Homo sapiens* tarih sahnesine çıktığında, yaşayan tek insan türü olmadığı bilinmektedir. Dünya üzerinde geçirdiği 200 bin yıl içerisinde modern insanın, *Homo neanderthalis* ve Denisovan gibi arkaik homininler ile gen alışverişinde bulunduğu ve karıştığı tespit edilmiştir. Bu gen akışı, göç ettiği bölgelere uyum sağlaması açısından önemli katkılar sunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Arkaik hominin, insan, karışma, adaptif melezleme

Archaic Traces in Modern Human Populations

Abstract: Adaptation is an important process in the evolutionary history. The crucial parameter of adaptation is the genetic diversity. There are a number of biological mechanisms which adjust the diversity of the species. These mechanisms have a critical role in the biocultural evolution of human.

According to the recent studies, anatomically modern human (AMH) originated from Africa 200 KYA. It is known that when it appeared, *Homo sapiens* was not the only human species on Earth. Throughout its history, AMH admixed and changed a sum of genes with other archaic hominins such as *Homo neanderthalis* and Denisovans. This gene flow helped AMH adapt itself to the new enviroment in the migrated areas.

Keywords: Archaic hominin, human, admixture, adaptive introgression

Tavuk Kültür, Yumurta Genom

Ömer GÖKÇÜMEN*

I. Giriş

Artık önemli değildi zaten. O sadece tek bir adamdı. Tek bir adamın kaderi önemli değildi.

'Değilse, o zaman ne önemli ki [bu evrende]?'

Bu hatırlanan kelimelere dayanacak gücü kalmamıştı.

Ursula K. Le Guin, *Roccanon'un Dünyası*

İnsan kendi kendine ördüğü önemsellik ağlarına takılmış bir hayvandır.

Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*

Kabul etmemiz gerekir ki... evren... yaratıcıdır. Doğal seçilim mucizevi bir yaratıcının kanıtlarını parçaladı. Onun yerine bizi evrenin, hayatın ve insan aklının muhteşem yaratıcılığı ile baş başa bıraktı.

Doğal seçilim ve aklın ortaya çıkması, Karl Popper'ın Cambridge Üniversitesi'nde verdiği Darwin Dersi'nden

Bu yazıda insan genomunun ve insan kültürünün iç içe geçmiş bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunacağım. Yazıyı, özellikle bu konunun uzmanı olmayan sosyal bilim insanlarına yönelik yazmaya çalıştım. Söylemek gerekir ki genler ve kültür arasındaki ilişkinin doğası akademisyenler arasında tartışmalı. Burada yazacaklarım, bu konudaki tüm literatürü özetlemekten ziyade, kendi araştırmalarım ve okumalarım ışığında oluşturduğum fikirlerimi pay-

* Buffalo Üniversitesi, Biyoloji Bölümü / omergokc@buffalo.edu
Bu yazıya editöryel katkılarından dolayı Özgür Taşkent'e teşekkür etmek isterim.

laşmak. O yüzden okuyucu, toplum içerisinde belli bir yeri olan bu konu hakkındaki bazı düşünceleri paylaşmadığımı bilmeli. Örneğin, birçok kültürel antropolog insan dilini biyolojiden bağımsız, kendi dinamikleri olan karmaşık bir sistem olarak değerlendiriyor (örn. Urban 2001). Dahası, insan algısının ve düşünme sistemlerinin biyolojiden bağımsız olarak ve tamamen kültürel karmaşıklık içinde yoğrulduğunu düşünen önemli akademik akımlar da var (Whorf 1940). Geniş perspektifte, bilimsel sürecin gerçekliğe ışık tutamayacak kadar subjektif olduğunu savunan ve özellikle etik konularda önemli katkılar sağlayan kimi kaynakları da burada not etmek gerekiyor (Feyerabend et al. 1978). Bunun tam tersi olarak, bir kısım bilim insanı kültürel öğeleri tamamen indirgeyici bir şekilde, biyolojik kavramlar üzerinden tanımlamakta (Dawkins 2006). Ayrıca, insan kültürü birçok düşünür tarafından değişik yollardan tanımlanmış. Kavramsal karışıklık olmaması için bu yazıda kültür kavramını Edward B. Taylor'ın (Tylor 1871) ortaya attığı ve modern antropolojinin harmanladığı gibi düşüneceğim. Kısaca, "bir toplumun içindeki bireylerin birbirilerine aktardıkları paylaşılan bilgilerin, davranışların ve düşüncelerin tümü".

Bütün bunları not ettikten sonra bu yazıya üç temel ön kabul ile başlıyorum. İlk olarak, insanın biyolojik kökenlerini ve çeşitliliğini anlamak için elimizde olan yegane aracın evrim teorisi olduğu düşünüyorum. Bu konudaki en son metodolojik ve teorik gelişmeler için Jobling v.d. (2013) iyi bir kaynak. İkinci olarak, evrim teorisinin ve biyolojik indirgemelerin, en azından şu andaki bilgimizle, karmaşık kültürel öğeleri (örn. bir Goya resmini) açıklamak için yetersiz olduğunu varsayıyorum. Bu konuda, Karl Popper'ın düşüncelerini paylaşıyorum (http://goo.gl/WKEv2Y). Üçüncü ve son olarak, kültür ve genler arasında elle tutulur, ölçülebilir bir ilişki olduğunu (Laland, Odling-Smee ve Myles 2010) ve evrim teorisinin bu ilişkiyi anlamak için en kuvvetli düşünsel araç (bkz. Dennett 1995) olduğunu kabul ederek başlıyorum.

II. Genlerin hapishanesindeki kültür

Bu yazının ana ekseni, kültürler ve genomlar arasındaki ilişki. Önce genlerin kültür üzerindeki etkisi hakkındaki enteresan çalışmalara değinmekle başlayalım. Bu çalışmaları kaba bir şekilde üç ana kavramsal düzlemde inceleyebiliriz. Birinci düzlemde, insanın içinde yaşadığı kültürel karmaşıklığı yaratabilmesine izin veren bir biyolojik altyapı var, insanlarda ortak olan, büyük beyin, karmaşık sesler çıkarabilme kabiliyeti ve benzeri genetik özelliklerin karmaşık kültürlerin ortaya çıkmasına olanak sağladığını gösteriyor. Örneğin insanların beyinleri, şempanzelerden ortalama üç kat kadar büyük (Holloway 1995) ve nöronlar arasındaki bağlantılar daha fazla ve karmaşık (Konopka et al. 2012). Gerçekten de şempanzelerle ve hatta Neandertallerle karşılaştırdığımızda, insan genomunda beyin gelişimi ile ilgili genlerin beklenenden çok daha fazla insana özel farklılıklar geçirdiğini görüyoruz (Varki, Geschwind ve Eichler 2008). Evrimsel değişimlerin Ockham'ın Usturası'na uymadığını gösterecek şekilde, bazen beklenmedik bulgular, insan kültürel karmaşıklığının biyolojik temellerine ışık tutabiliyor. Örneğin, 10 sene kadar önce, kaslar üzerine çalışan bir cerrah grubu şans

eseri kas gelişiminde ve yapısında önemli bir protein olan Miyosin'i kodlayan gende insana özgü bir değişiklik buldular (Stedman et al. 2004). Bu değişiklik, çene kaslarının insanlarda diğer insansı primatlara göre (örn. şempanze) çok daha kuvvetsiz olmasına ve dolayısı ile daha küçük olmasına yok açmış görünüyor. Bu büyük kasların yerine, daha büyük bir beyin kafesi mümkün olmuştur. İnsanı insan yapan belki de en büyük biyolojik etken olan entellektüel kabiliyetimiz, belki de neler yiyeceğimizi belirleyen kültürel gelenekler sayesinde evrimleşebildi.

Kültürel karmaşıklığa imkan veren biyolojik "paket program"ın önemli parçalarından biri de karmaşık sesler çıkarmamıza yarayan anatomimiz. Her ne kadar tartışma devam etse de Wind'in (1976) kırk sene kadar önce sorduğu soru hâlâ önemli: "Eğer ki bir insanın ses yolunu bir şempanzeninki ile değiştirirsek bu hibrit hâlâ insanların karmaşık dilini yaratabilir mi?" Bu sorunun bağlamındaki tartışma devam ediyor (Fitch 2010). Ancak akademik çoğunluk, ses yolundaki insana özgü değişikliklerin, karmaşık dillerin ortaya çıkması için elzem olduğunu savunuyor (örneğin Laitman ve Reidenberg 2016). Kısaca, bu ilk düzlemde, insan genomunu "kültür yaratabilen" bir biyolojik makine dizaynı olarak görmek mümkün. İnsanı doğuşunda bir "beyaz kağıt" olarak (insan aklının doğuştan ırsî [genetik] olarak boş olduğu fikri) düşünsek bile (Locke 1841), bu boş kağıdın üzerine yazılabilmesi için gereken özellikler biyolojimizde saklı.

Genlerin kültüre etkisini gözlemleyebileceğimiz ikinci düzlem ise algı düzlemi. Kültürel öğeler, örneğin dil, sanat ve teknoloji fiziksel evrene sıkı sıkıya bağlı ve fiziksel evreni algılamamızı sağlayan biyolojik özellikler, kültürümüzün şekillenmesinde önemli roller oynayabilir. Genetik olarak bu konuya iyi bir örnek sanıyorum değişik kokular almamızı sağlayan reseptörler. Memeli genomlarında bu reseptörlerden yaklaşık 1000 adet bulunmakta ve kodlanan genlerin neredeyse %5'ini oluşturmakta (Jones 2014). Her bir reseptör ayrı bir "koku" molekülüne bağlanmakta ve bağlandığında beyine bir sinyal göndermekte. Bu sinyaller beyinde birleşerek, koku algımızı oluşturuyor. İşin evrimsel olarak ilginç tarafı, insanlarda bu reseptörlerin birçoğunun çalışmıyor olması. Görünüşe göre primatlar olarak biz, diğer memelilere göre koku alma kabiliyetimizi kaybetmeye başlamışız (Rouquier, Blancher ve Giorgi 2000) ve evrimsel olarak baktığımızda, tri-kromatik görme kabiliyetinin kokunun yerini almaya başladığını görüyoruz (Gilad et al. 2004). Bu evrimsel değişimin insan çeşitliliğine etkisi, yine beklenmedik oluyor. Artık ihtiyacımız olmayan yüzlerce koku reseptörlerinin fonksiyonunu kaybetmiş durumdayız (Niimura ve Nei 2003). Ancak, memeli atamızdan bize miras kalan bin kadar koku reseptörünün hangisinin hangi insanda aktif hangi insanda inaktif olduğu şansa kalmış. Kimilerimizde çok sayıda aktif reseptör varken diğerlerinde çok daha az aktif reseptör var (Hasin et al. 2008). Yani televizyonda gördüğümüz şarap uzmanlarının şaraplarda bizim kokusunu alamadığımız "meşe fıçısı aromasını" veya "az miktarda kayısı tadını" alabilmesi, belki de bazı insanların daha fazla kokuyu tanıyabilmesi ile alakalı. Bu biyolojik çeşitliliğin kültürel çeşitliliğe olan etkisi hâlâ açık bir konu. Ancak, bizim çalışmalarımız da dahil olmak üzere, son dönem çalışmalar insan toplumları içindeki

yemek alışkanlıkları ile ilgili bir kısım kültürel alışkanlıkların en azından kısmen koku reseptörleri ile alakalı olduğunu düşünüyor (Hoover et al. 2015).

Sanıyorum, koku ile örneklediğim algılarımızdaki genetik çeşitlilik ve kültür arasındaki bağ, çok daha derin. Herhalde, bunun en dramatik örnekleri sineztezi kabiliyetine (ya da hastalığı mı demeli) sahip bireylerde kendini gösteriyor. Bu bireyler, genetik temelleri olan nörolojik değişiklikler nedeniyle bir duyudan aldıkları sinyali başka duyuları ile de algılayabiliyorlar (Brang ve Ramachandran 2011). Bunun etkisi dünyayı apayrı bir "gözle" görmek oluyor. Ünlü yazar Nabokov'un sözleri ile:

> Benim karımda da harfleri renkli görme kabiliyeti var. Ancak onun harfleri benimkinden tamamen farklı… Bir gün anladık ki oğlumuzun da... harflerde renkleri görebilme kabiliyeti var. Ona hangi harfleri, hangi renk gördüğünü sorduğumuzda farkına vardık ki ona mor olan bir harf… bana pembe, karıma ise mavi olarak görünüyordu. Bu M harfi. Görünüşe göre pembe ve mavinin karışımı oğlumun gözlerinde mor (*lilac)* olmuştu. Sanki genler suluboya ile çalışmaktaydılar. (Nabokov, 1962. BBC röportajı)

Düşünsenize, Nabokov yaratıcı dehayı anlattığı *The Gift* romanını yazarken sadece kelimelerin anlamıyla kurguladığı bir hikaye değil, aynı zamanda kendisinin gördüğü bin bir renge boyanmış bir tablo algılamakta. Bu yüzden birçok "kültürel başyapıt"ın Bach'tan Kandinsky'e, Baudelaire'den Nicola Tesla'ya, "birleşik duyu" (sineztezi) kabiliyetine (hastalığına) sahip bireyler tarafından ortaya çıkarılması bir tesadüf olmasa gerek. İnsan, Sulawesi adasındaki mağaralardaki 35,000 senelik resimlerin nasıl algılandığını düşünmeden edemiyor.

Genlerin kültüre etkisi ile üçüncü düzlemde ise insan topluluklarının oluşması için gereken bir kısım biyolojik altyapıdan bahsetmek istiyorum. Sadece insanlar değil, neredeyse bütün primatlar karmaşık sosyal topluluklarda yaşamaktalar (Kappeler ve van Schaik 2016). Bu toplu yaşam tarzları, karıncalardaki sosyobiyolojiden (Wilson 1978) farklı olarak, öğrenilmiş grup dinamiklerine dayanmakta (Jolly 1985). İnsan beyni muhtemelen bu grup dinamiklerinin beyin kapasitesi ile beraber evrimleşmesinin sonucu (Sawaguchi ve Kudo 2016). Sadece insanlar değil, birçok başka primat da empati, eşitlik, dominans vb. kavramları anlamlandırabiliyorlar (De Waal 2009). İnsan davranışları, grup içinde yaşamak üzere evrimleşmiş ve kısmen genetik olarak kontrol edilen bir bütün olarak kabul edersek, bunun modern insan toplumlar üzerindeki etkisini göz ardı edemeyiz. Antropoloji dünyasında, örneğin, insan toplumlarının *doğal* olarak vahşi olup olmadığı ile ilgili *kanlı bıçaklı* bir tartışma on yıllardır süregeliyor (Chagnon 2013). Yine, son zamanlardaki çalışmalardan öğreniyoruz ki, insan davranışları ile ilgili birçok gen çeşitlilik gösteriyor ve insan davranışları bu genetik altyapı ve çevrenin etkisi ile geniş spektrumlar içinde açıklanabiliyor (Chen et al. 2015). Bu tip genetik bazlı davranış spektrumları, birçok psikolojik hastalıkla beraber (Sullivan, Daly ve O'Donovan 2012), suça yatkınlıktan (Glenn, Kurzban ve Raine 2011), akademik başarıya (Krapohl et al. 2014) ve hatta politik seçimlere (Hatemi et al. 2007) kadar birçok kültürel dinamiği açıklayabiliyor. Her ne kadar

ilginç olsa da, burada genetik öğelerin çevresel etkiler yanında genelde çok ufak kaldığını ve davranış genetiğinin yeni ve tartışmalı bir dal olduğunu hatırlatmakta yarar var. Yine de, yüz bin sene önce yeni av alanları bulmak için büyük riskler alan kaşiflerin taşıdığı genlerin bugün uzayın, ormanların ve okyanusların derinliklerine taşındığını, diğer taraftan ölen atalarla iletişime geçen, evrenin varlığını sorgulayan şamanlardan bugüne gelen genlerin bugün felsefe bölümlerini anlamlandırdığını düşünmek o kadar da anlamsız değil belki de.

III. İnsanın temel özelliği olarak kültür

İnsanı insan yapan özellikleri sadece biyolojik yapılar üzerinden anlamaya çalışırsak, eninde

sonunda bir düşünsel duvara çarpmamız kaçınılmaz. İki ayağı üzerinde yürüyen hayvan diye

düşünsek örneğin, tavuklar işi bozmakta. Beyin büyüklüğüne odaklansak, bu sefer yunuslar işi karıştırmakta. Halbuki, insanı tanımlayan özelliklerin hemen hepsi elle tutulamayan, cetvelle ölçülemeyen kültürel dinamikler: sembolleri kavrayabilmemiz ve karmaşık dilerimiz,

milyonları barındıran şehirleri ve bizi uzaya çıkarabilen araçları inşa eden mühendislik kabiliyetimiz, yüzlerce hayvan ve bitki türünü biyolojik olarak dize getiren evcilleştirme geleneklerimiz, kısaca kendi ekolojimizi ve içinde yaşadığımız toplumu şekillendirebilme gücü: Kültür.

Bu yazının ilk kısmında genlerin insan kültürünün oluşmasında önemli bir rolü olduğunu savundum. Bu kısımda ise, tam tersi bir süreci, kültürün insan genleri üzerine olan etkisi üzerine örnekler vereceğim. Sanıyorum, bu örnekler birçok insan özelliğinin biyolojiden veya kültürden bağımsız olarak incelenmesinin imkansızlığını ortaya koyacak. İnsanı insan yapan biyolojik paketin evriminin ancak insan kültürünün ortaya çıkardığı teknolojik ve sosyal yapının içinde anlamlı olduğunu savunacağım. Kültürün insan genlerinin evrimi üzerine olan etkisini üç ana evrimsel kavram üzerinden örneklemek mümkün.

Birinci olarak, insan kültürlerinin insan evrimi üzerinde belki de en gözle görülür etkisi teknolojik gelişmelerin insan atalarının üzerinde olan birçok evrimsel baskıyı ortadan kaldırmasıdır. Örneğin çok yeni bir çalışma, insan atalarının ateş kullanmasalar dahi avladıkları etleri taş aletler kullanarak küçük parçalara ayırmalarının çiğneme ihtiyaçlarını neredeyse yarı yarıya azalttığını öne sürüyor (Zink ve Lieberman 2016). Bu durumda, insan ataları hem beyin için gereken enerjiyi et yiyerek alabildiler (Aiello ve Wheeler 1995) hem de önceki kısımda sözünü ettiğim çene kaslarının küçülmesi ile beyne kafatasında daha fazla yer ayırabildiler. Daha moleküler seviyede, proteinleri sindiren enzimlerin insanlarda diğer primatlara göre daha az korunması da insanların teknolojileri sayesinde daha fazla protein tüketebilmeleri ile ilgili olabilir (Somel et al. 2013). Teknolojilerimiz sayesinde, çok daha fazla kalorili ve protein ağırlıklı bir diyete geçmemiz, vücut metabolizmamızdan (Speth ve Spielmann 1983) mide boyutuna (Aiello ve

Wheeler 1995), dişlerimizin büyüklüğünden (Dean et al. 2001) beynimizin büyüklüğüne kadar onlarca biyolojik özelliğimizi şekillendirmiş olabilir.

İkinci olarak, modern insanların tarihinde en büyük kültürel dönüşüm olduğu pek tartışma götürmeyecek olan tarıma geçişin insan evrimi üzerine etkisini düşünelim. Bu konuyu açmadan önce bir parantez açıp insan evriminin, Tennyson'un deyimi ile "diş ve pençe ile kıpkırmızı" değil, daha ziyade kimin daha çok ergenliğe erişip çocuk yapabildiği ile alakalı olduğunu hatırlatmak gerek. Buna en iyi örnek, avcı toplayıcı grupların daha uzun ve sağlıklı yaşarken evrimsel olarak çok daha başarılı olan tarım topluluklarının hızlı üremelerine rağmen daha sağlıksız ve kısa yaşamlar sürdürmeleridir (Gurven ve Kaplan 2007). Avcı toplayıcı protein olarak zengin ve çeşitli bir diyetten, tarımla beraber nişasta yüklü tarımsal diyete geçmenin genler üzerinde ciddi bir iz bıraktığı görülüyor. Tarımla beraber nişasta yüklü, tek tip bir diyetle beslenen bebekleri, çocukları düşünün. Dişlerdeki çürüklerden (Cornejo et al. 2013) bugün önemini yavaş yavaş kavradığımız vücudumuzdaki "iyi" mikropların çeşitliliğini azaltmaya (Gomez et al. 2016) kadar birçok negatif etkisi olan bu diyetin oluşturduğu baskıların altında genler kısa zamanda evriliyorlar. Tarıma geçişle birlikte evrilen genlerin içinde belki de en ünlüsü salyada salgılanan Amilaz geninin kopya sayısı. Amilaz geni, şempanzelerde birçok diğer gen gibi, biri anneden biri babadan olmak üzere iki kopya olarak bulunuyor. Halbuki insanlarda bu sayı dörtten on yediye kadar değişiyor. Dahası, bu amilaz kopya sayısı toplulukların nişasta tüketimine göre çeşitlilik gösteriyor (Perry et al. 2007). Çok nişasta tüketen, özellikle tarımsal topluluklarda, bu sayı protein ağırlıklı beslenen birçok avcı toplayıcı gruba göre çok daha fazla. Görünüşe göre 10 bin senelik, evrimsel olarak bir göz kırpma kadar kısa bir süreçte, amilaz geninin kopya sayısı hızla evrimleşmiş. Bu dramatik değişimin arkasındaki evrimsel baskı, ne iklim ne bir patojen ne de bir yırtıcı hayvan. İtici güç, insan kültürünün inşa ettiği tarımsal topluluklar.

Tarıma geçişle birlikte ortaya çıkan bir diğer önemli unsur da insan kaynaklı ekolojik değişim ve dolayısıyla insanların yaşam alanlarında karşılaştıkları patojenlerin farklılaşması. Tarımsal grupların Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Güney Asya'da yayılması ile beraber, ilk defa, ekolojik bölgeler insanların etkisi ile değişmeye başlıyor (Palumbi 2001). Eski ormanlar tarım alanlarına ve dolayısı ile sivrisinekler için bir cennete dönüşüyor. İnsanların başına musallat olan birçok hastalıktan sadece biriyken, sıtma insanoğlunun en büyük katili olarak ortaya çıkıyor (Motulsky 1960). Buna bir evrimsel cevap olarak, birçok kan proteini ve belki de bunların içinde en önemlisi olan oksijen taşıyıcı Hemoglobin proteinini kodlayan genlerde normalde hiç avantajlı olmayacak çeşitlilikler sırf sıtma paraziti plasmadiuma karşı belli bir koruma sağladığı için toplum içinde tutuluyor (Wiesenfeld 1967). Bunun sonucu olarak, Akdeniz anemisinden orak hücreli kan hastalığına kadar birçok hastalık bugün dahi tarihsel olarak sıtmaya yatkın olan coğrafyalarda kol gezmekte. Evrim, insan kültürünün oluşturduğu tarımsal toplumlarda, anemi ile sıtma arasında genlerimizin üzerinde bir denge kuruyor.

Kültürlerin genler üzerine etkisi üzerine son söylemek istediğim ise bir genin doğal seçilim ile popülasyondan atılıp atılmaması ile ilgili değil de bir toplumun

içinde genetik yapının nasıl dağıldığı ile ilgili. Diğer bir deyişle, insanların ve toplumların birbiri ile ilişkilerinde genetik uzaklıkları ve yakınlıkları belirleyen kültürel dinamikler üzerine düşüncelerimi paylaşmak istiyorum. Türkiye köylerinde yaptığımız bir çalışma bu konuya iyi bir örnek teşkil edebilir (Gokcumen et al. 2011). İlk olarak, cinsiyetin kültürel anlamlandırılması genetik işaretlerin coğrafi dağılımına etki ediyor. Türkiye'nin ataerkil köylerinde, erkeklerin genetik işaretleri (özellikle Y kromozomunda olan işaretler) coğrafi olarak yayılmazken, kadınlar tarafından taşınan genetik işaretler (özellikle mitokondriyel DNA üzerindeki işaretler) coğrafi olarak yayılıyor. Her ne kadar Türkiye genelinde etnik veya dinî kültürel öğelerin ciddi bir genetik iz bırakmadığını bulsak da, köyler bazında ele aldığımızda yakın köyler arasındaki genetik alışverişin, kendilerinin aynı kimlikten olduğunu kabul eden köyler arasında olduğunu gözlemliyoruz. Daha büyük resme baktığımızda, ataerkil ve istilacı kültürlerin Avrasya coğrafyasında yaşayan toplumların Y kromozomlarında ciddi bir iz bıraktığını görüyoruz (Xue et al. 2005; Moore et al. 2006; Zerjal et al. 2003). Belki daha da garip bir tarihsel örnek de Hindistan'daki kast sistemi. Hindistan'ın toplumlarının genetik yapısı binlerce yıldır kastlar arasında ayrışma gösteriyor ve görünüşe göre kastlar arasındaki sosyal bariyerler genetik karışmayı binlerce yıldır engelliyor (Moorjani et al. 2013). Kültürler, genlerin nereye gideceğine ve nereye gidemeyeceğine karar veren sosyal yollar ve bariyerler inşa ediyor.

IV. Genlerin ve kültürlerin dansında şekillenen gelecek

Yukarıda basitleştirerek anlattığım genlerden kültürlere ve kültürlerden genlere giden bağlantılar aslına bakarsınız karmaşık bir örümcek ağı. Örneğin, insan beyninin bugünkü kapasitesi her ne kadar biyolojik bir fenomense de et yeme kültürleri, taş alet kullanma ve ateş yakabilme teknolojileri olmasa idi, evrimleşebilir miydi sorusu hâlâ cevaplanmış değil. Bugün insan toplumlarının arasındaki gen alışverişini belirleyen etnik ve dinî kimliklerin oluşmasındaki bazı dinamiklerin genetik olup olmadığı tartışması hâlâ devam etmekte (Pedersen 2004; Warneken ve Tomasello 2009). Kültürün belkemiğini oluşturan karmaşık dillerin biyolojik kökenleri hâlâ büyük tartışma konusu (Enard et al. 2009). Hatta toplum içinde bireysel davranışların bile genetik çeşitlilikle ilişkili olduğunu savunan çalışmalar var (Chiao ve Blizinsky 2010). Yukarıda örneklediğim üzere, kültürler ve genler hiç kuşkusuz bir noktaya kadar beraber evrimleşmişlerdir. Bu karmaşık evrim sürecinin mekanizmalarını tam olarak çözmüş değiliz ve sanıyorum önümüzdeki yıllarda bu konuda çok enteresan buluşlar yapacağız. İşte tam burada, genetik ve kültürün beraber düşünüldüğü anda ortaya çıkan etik kırılma noktalarından bahsetmek istiyorum yazımın son kısmında.

Kültürün ve genlerin arasındaki evrimsel bağın ötesinde, toplulukları birbirine bağlayan sosyal dinamiklerinde kültürün ve genlerin ortaklığı önemli bir sembolik güç olarak ortaya çıkıyor (Geertz 1994). Geertz, burada birçok sosyal ilişkinin akrabalık ilişkilerinin uzantısı olarak sembolleştirilen kültürel bağlar tarafından bir arada tutulduğunu öneriyor. Unutulmuş, tozlu İç Anadolu'da bir Alevi köyündeki insanların bana Cem ayinlerini tanımlarken kullandıkları dil,

genler ve kültürlerin insanların bilinçaltındaki bütünlüğünü örnekliyor. "Cemde kardeş olacağız. Muhammed ve Ali gibi yakın olacağız. Aynı 'kandan' geliyormuşuz gibi yakın olacağız." Diğer bir deyişle, insan topluluklarının birçoğu (burada bunu insanın doğası olarak genellemek için yeteri kadar veri yok) genetik yakınlık ile sosyal yakınlık arasında yakın ilişkiler kurmakta. Yerli grupların yaşadıkları yerlerin sahiplik haklarını "atasal köken" üzerinden savunmalarından milliyetçi ve ırkçı akımların kimlik üretim süreçlerine kadar kültür ve genetik dinamiklerin beraber yeniden inşasını, hem sağ hem de sol politik spektrumda görmek mümkün. Bu durumda bilim insanlarının bu tip kimlik inşalarını ne ölçüde yanlışlamaları veya doğrulamaları gerektiği, bu bilgi süreci sırasında politik olarak işin içine ne kadar girmeleri gerektiği cevabı muğlak olan etik bir soru (Turner 2005; Greely 2001; Simpson 2000; Fujimura et al. 2014; Bolnick, Fullwiley ve Duster 2007).

Üstün bir insan yaratma hayali özellikle erken yirminci yüzyıl batı entelektüellerinin önemli bir tartışma konusu idi. Nietsche'nin *Böyle Buyurdu Zerdüşt* kitabında bu üstün insanın kültürel ve psikolojik normları tartışılırken (Nietzsche 2010), erken 20. yüzyılın İngiltere ve Amerika'sındaki öjeni laboratuarlarında biyolojik üstünlük, kelimenin tam anlamı ile cetvelle ölçülmekteydi (Galton 1904). İkinci Dünya Savaşı'nın korkunç sonuçları ile beraber, bu hayal bir rafa kaldırıldı ama hiçbir zaman unutulmadı (Bashford ve Levine 2010). Bugün, son on senede gelişen gen dizileme ve editleme teknolojilerindeki inanılmaz gelişmeler dolayısı ile, insan toplumunu genetik olarak iyileştirmek için (tam tanım olarak öjeni) yeni adımlar atılıyor (Sander ve Joung 2014). Bu durum, tarihsel nedenlerden dolayı birçok bilim insanı tarafından kuşkuyla karşılansa da (Baltimore et al. 2015; Caplan et al. 2015), Amerikan Bilimler Akademisi'nin de önerdiği üzere, belli durumlarda rasyonel, demokratik olarak anlamlandırılmış ve kişinin onamı ile gerçekleştirilen müdahaleler birçok hastalığın çözümü olabilir (http://goo.gl/pKUnCY).

Yeni teknolojileri (özellikle CRISPR-CAS sistemini) kullanarak hızlı, ucuz ve isabetli bir şekilde genomumuzu istediğimiz gibi değiştirebileceğimizi düşünürsek, sanıyorum birçok insan, ailelere ve hastalara inanılmaz sorunlar yaratan Kistik fibroziz, değişik kan hastalıkları, kanser yatkınlıkları vb. birçok genetik hastalığın tamamen iyileştirilmesinde bu teknolojilerin kullanılmasında sorun görmez. Bu konuda tartışılması gereken bir konu daha var: insanların teknoloji kullanarak birçok gen üzerindeki evrimsel baskıyı azaltmış olmaları. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan bir felaket senaryosu, sağlığımıza az da olsa negatif etkisi olan birçok genetik çeşitliliğin toplum içinde hızla artıyor olması. Buna ek olarak, kültürel olarak baba olma yaşının artması, zararlı yeni "mutasyonların" oranını da arttırmakta (Kong et al. 2012). Bu küçük negatif özelliklerin toplamının yakın gelecekte insanların sağlığına ciddi bir tehlike yaratması ve bu duruma müdahale etmek için insan genomlarını değiştirme üzerine kurulu bir toplum sağlığı inisiyatifinin oluşması çok da mantık dışı değil (Lynch 2016). Bunlara ek olarak, etik olarak daha da sorunlu gri alanlar var. Çocukların matematik kabiliyetlerini genlerle oynayarak yükseltmek etik mi? Hangi davranışlar "bozukluk"

olarak anlaşılıp "düzeltilmeli" - agresiflik, hiperaktivite, utangaçlık? Kısa boyluluk, kellik veya kıllılık gelip geçen kültüre bağlı estetik değerler mi, yoksa anneler ve babalar çocuklarını kendi kültürlerinin estetik değerleri bağlamında "şekillendirmeliler" mi? Bir doktora programına seçilmek için adayların genetik potansiyelleri ölçülmeli mi? Ve en üst seviyede, bütün bu teknolojilerin politik ve ekonomik güç yapıları arasında hükümetlerin ve büyük şirketlerin elinde bireylerin üzerinde bir kontrol aracı olması ihtimali var mı? Sanıyorum, Foucault bugün hayatta olsaydı, BiyoPolitika kavramını genomlar üzerindeki güç üzerine tanımlardı (Foucault ve Macey 2004). Bütün bu soruların arkasında yatan, tarihimizde ilk defa, genetik yapımızı bilinçli olarak değiştirme şansına sahip olmamız. Genetik yapımız, ilk defa büyük ölçüde kültürümüzün bağlamında şekillenecek. Sonuçlarını bizim neslimiz şekillendirecek ve yaşayacak.

Kaynakça

Aiello, Leslie C. ve Peter Wheeler. 1995. "The Expensive-Tissue Hypothesis: The Brain and the Digestive System in Human and Primate Evolution." *Current Anthropology* 36 (2). [University of Chicago Press, Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research]: 199-221.

Baltimore, David, Paul Berg, Michael Botchan, Dana Carroll, R. Alta Charo, George Church, Jacob E. Corn, et al. 2015. "Biotechnology. A Prudent Path Forward for Genomic Engineering and Germline Gene Modification." *Science* 348 (6230): 36-38.

Bashford, Alison ve Philippa Levine. 2010. *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*. Oxford University Press.

Bolnick, D. A., D. Fullwiley ve T. Duster. 2007. "The Science and Business of Genetic Ancestry Testing." *SCIENCE-NEW*.

http://thetarrytownmeetings.org/sites/default/files/discussion/Bolnick_etal_Science.2007.pdf .

Brang, David ve V. S. Ramachandran. 2011. "Survival of the Synesthesia Gene: Why Do People Hear Colors and Taste Words?" *PLoS Biology* 9 (11): e1001205.

Caplan, Arthur L., Brendan Parent, Michael Shen ve Carolyn Plunkett. 2015. "No Time to Waste—the Ethical Challenges Created by CRISPR." *EMBO Reports* 16 (11). EMBO Press: 1421-26.

Chagnon, Napoleon A. 2013. *Noble Savages: My Life Among Two Dangerous Tribes--the Yanomamo and the Anthropologists* . Simon and Schuster.

Chen, Jason A., Olga Peñagarikano, T. Grant Belgard, Vivek Swarup ve Daniel H. Geschwind. 2015. "The Emerging Picture of Autism Spectrum Disorder: Genetics and Pathology." *Annual Review of Pathology* 10: 111-44.

Chiao, Joan Y. ve Katherine D. Blizinsky. 2010. "Culture-gene Coevolution of Individualism-collectivism and the Serotonin Transporter Gene." *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 277 (1681). The Royal Society: 529-37.

Cornejo, Omar E., Tristan Lefébure, Paulina D. Pavinski Bitar, Ping Lang, Vincent P. Richards, Kirsten Eilertson, Thuy Do, et al. 2013. "Evolutionary and Population Genomics of the Cavity Causing Bacteria Streptococcus Mutans." *Molecular Biology and Evolution* 30 (4): 881-93.

Dawkins, Richard. 2006. *The Selfish Gene* . Oxford University Press.

Dean, C., M. G. Leakey, D. Reid, F. Schrenk, G. T. Schwartz, C. Stringer ve A. Walker. 2001. "Growth Processes in Teeth Distinguish Modern Humans from Homo Erectus and Earlier Hominins." *Nature* 414 (6864): 628-31.

Dennett, Daniel C. 1995. "Darwin's Dangerous Idea." *The Sciences* 35 (3). Blackwell Publishing Ltd: 34-40.

De Waal, Frans. 2009. *Primates and Philosophers: How Morality Evolved.* Princeton University Press.

Enard, Wolfgang, Sabine Gehre, Kurt Hammerschmidt, Sabine M. Hölter, Torsten Blass, Mehmet Somel, Martina K. Brückner, et al. 2009. "A Humanized Version of Foxp2 Affects Cortico-Basal Ganglia Circuits in Mice." *Cell* 137 (5): 961-71.

Feyerabend, Paul, Paul Karl Feyerabend, Paul Karl Feyerabend ve Paul Karl Feyerabend. 1978. *Science in a Free Society*. Nlb London.

Fitch, W. Tecumseh. 2010. *The Evolution of Language*. Cambridge University Press.

Foucault, Michel ve David Macey. 2004. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-76*. Penguin.

Fujimura, Joan H., Deborah A. Bolnick, Ramya Rajagopalan, Jay S. Kaufman, Richard C. Lewontin, Troy Duster, Pilar Ossorio ve Jonathan Marks. 2014. "Clines Without Classes How to Make Sense of Human Variation." *Sociological Theory* 32 (3). SAGE Publications: 208-27.

Galton, Francis. 1904. "Eugenics: Its Definition, Scope, and Aims." *The American Journal of Sociology* 10 (1). University of Chicago Press: 1-25.

Geertz, Clifford. 1994. "Primordial and Civic Ties." *Nationalism & Ethnic Politics* . Oxford University Press Oxford, 29-34.

Gilad, Yoav, Victor Wiebe, Molly Przeworski, Doron Lancet ve Svante Pääbo. 2004. "Loss of Olfactory Receptor Genes Coincides with the Acquisition of Full Trichromatic Vision in Primates." *PLoS Biology* 2 (1): E5.

Glenn, Andrea L., Robert Kurzban ve Adrian Raine. 2011. "Evolutionary Theory and Psychopathy." *Aggression and Violent Behavior* 16 (5): 371-80.

Gokcumen, Ömer, Timur Gultekin, Yesim Dogan Alakoc, Aysim Tug, Erksin Gulec ve Theodore G. Schurr. 2011. "Biological Ancestries, Kinship Connections, and Projected Identities in Four Central Anatolian Settlements: Insights from Culturally Contextualized Genetic Anthropology." *American Anthropologist* 113 (1): 116-31.

Gomez, Andres, Klara J. Petrzelkova, Michael B. Burns, Carl J. Yeoman, Katherine R. Amato, Klara Vlckova, David Modry, et al. 2016. "Gut Microbiome of Coexisting BaAka Pygmies and Bantu Reflects Gradients of Traditional Subsistence Patterns." *Cell Reports* 14 (9): 2142-53.

Greely, H. T. 2001. "Informed Consent and Other Ethical Issues in Human Population Genetics." *Annual Review of Genetics* 35: 785-800.

Gurven, Michael ve Hillard Kaplan. 2007. "Longevity among Hunter-Gatherers: A Cross-Cultural Examination." *Population and Development Review* 33 (2). Wiley Online Library: 321-65.

Hasin, Yehudit, Tsviya Olender, Miriam Khen, Claudia Gonzaga-Jauregui, Philip M. Kim, Alexander Eckehart Urban, Michael Snyder, Mark B. Gerstein, Doron Lancet ve Jan O. Korbel. 2008. "High-Resolution Copy-Number Variation Map Reflects Human Olfactory Receptor Diversity and Evolution." Edited by Harry Orr. *PLoS Genetics* 4 (11): e1000249.

Hatemi, Peter K., Sarah E. Medland, Katherine I. Morley, Andrew C. Heath ve Nicholas G. Martin. 2007. "The Genetics of Voting: An Australian Twin Study." *Behavior Genetics* 37 (3): 435-48.

Holloway, Ralph L. 1995. "Toward a Synthetic Theory of Human Brain Evolution." *Origins of the Human Brain* . Clarendon Press: Oxford, UK, 42-54.

Hoover, Kara C., Omer Gokcumen, Zoya Qureshy, Elise Bruguera, Aulaphan Savangsuksa, Matthew Cobb, and Hiroaki Matsunami. 2015. "Global Survey of Variation in a Human Olfactory Receptor Gene Reveals Signatures of Non-Neutral Evolution." *Chemical Senses* 40 (7): 481-88.

Jobling, Mark, Matthew Hurles ve Chris Tyler-Smith. 2013. *Human Evolutionary Genetics: Origins, Peoples & Disease*. Garland Science.

Jolly, Alison. 1985. "The Evolution of Primate Behavior: A Survey of the Primate Order Traces the Progressive Development of Intelligence as a Way of Life." *American Scientist* 73 (3). Sigma Xi, The Scientific Research Society: 230-39.

Jones, Bryony. 2014. "Evolution: Evolution of Olfactory Receptors in Mammals." *Nature Reviews. Genetics* 15 (9). Nature Publishing Group: 575-575.

Kappeler, Peter M. ve Carel P. van Schaik. 2016. "Evolution of Primate Social Systems" *International Journal of Primatology* 23 (4). Kluwer Academic Publishers-Plenum Publishers: 707-40. Accessed April 1.

Kong, Augustine, Michael L. Frigge, Gisli Masson, Soren Besenbacher, Patrick Sulem, Gisli Magnusson, Sigurjon A. Gudjonsson, et al. 2012. "Rate of de Novo Mutations and the Importance of Father's Age to Disease Risk." *Nature* 488 (7412): 471-75.

Konopka, Genevieve, Tara Friedrich, Jeremy Davis-Turak, Kellen Winden, Michael C. Oldham, Fuying Gao, Leslie Chen, et al. 2012. "Human-Specific Transcriptional Networks in the Brain." *Neuron* 75 (4): 601-17.

Krapohl, Eva, Kaili Rimfeld, Nicholas G. Shakeshaft, Maciej Trzaskowski, Andrew McMillan, Jean-Baptiste Pingault, Kathryn Asbury, et al. 2014. "The High Heritability of Educational Achievement Reflects Many Genetically Influenced Traits, Not Just Intelligence." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 111 (42): 15273-78.

Laitman, J. T. ve J. S. Reidenberg. 2016. "Advances in Understanding the Relationship between the Skull Base and Larynx with Comments on the Origins of Speech." *Human Evolution* 3 (1-2). Kluwer Academic Publishers: 99-109. Accessed April 1.

Laland, Kevin N., John Odling-Smee ve Sean Myles. 2010. "How Culture Shaped the Human Genome: Bringing Genetics and the Human Sciences Together." *Nature Reviews. Genetics* 11 (2): 137-48.

Locke, John. 1841. *An Essay Concerning Human Understanding* .

Lynch, Michael. 2016. "Mutation and Human Exceptionalism: Our Future Genetic Load."

Genetics 202 (3): 869-75.

Moore, Laoise T., Brian McEvoy, Eleanor Cape, Katharine Simms ve Daniel G. Bradley. 2006. "A Y-Chromosome Signature of Hegemony in Gaelic Ireland." *American Journal of Human Genetics* 78 (2): 334-38.

Moorjani, Priya, Kumarasamy Thangaraj, Nick Patterson, Mark Lipson, Po-Ru Loh, Periyasamy Govindaraj, Bonnie Berger, David Reich, and Lalji Singh. 2013. "Genetic Evidence for Recent Population Mixture in India." *American Journal of Human Genetics* 93 (3): 422-38.

Motulsky, A. G. 1960. "Metabolic Polymorphisms and the Role of Infectious Diseases in Human Evolution." *Human Biology* 32 (February): 28-62.

Nietzsche, Friedrich. 2010. *Also Sprach Zarathustra: Ein Buch Für Alle Und Keinen*. Goldmann Verlag.

Niimura, Yoshihito ve Masatoshi Nei. 2003. "Evolution of Olfactory Receptor Genes in the

Human Genome." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 100 (21): 12235-40.

Palumbi, S. R. 2001. "Humans as the World's Greatest Evolutionary Force." *Science* 293 (5536): 1786-90.

Pedersen, Cort A. 2004. "Biological Aspects of Social Bonding and the Roots of Human Violence." *Annals of the New York Academy of Sciences* 1036 (December): 106-27.

Perry, George H., Nathaniel J. Dominy, Katrina G. Claw, Arthur S. Lee, Heike Fiegler, Richard Redon, John Werner, et al. 2007. "Diet and the Evolution of Human Amylase Gene Copy Number Variation." *Nature Genetics* 39 (10): 1256-60.

Rouquier, S., A. Blancher ve D. Giorgi. 2000. "The Olfactory Receptor Gene Repertoire in Primates and Mouse: Evidence for Reduction of the Functional Fraction in Primates." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 97 (6): 2870-74.

Sander, Jeffry D. ve J. Keith Joung. 2014. "CRISPR-Cas Systems for Editing, Regulating and Targeting Genomes." *Nature Biotechnology* 32 (4): 347-55.

Sawaguchi, Toshiyuki ve Hiroko Kudo. 2016. "Neocortical Development and Social Structure in Primates." *Primates; Journal of Primatology* 31 (2). Springer-Verlag: 283-89. Accessed April 1.

Simpson, Bob. 2000. "Imagined Genetic Communities: Ethnicity and Essentialism in the

Twenty-First Century." *Anthropology Today* 16 (3). [Wiley, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland]: 3-6.

Somel, Mehmet, Melissa A. Wilson Sayres, Gregory Jordan, Emilia Huerta-Sanchez, Matteo Fumagalli, Anna Ferrer-Admetlla ve Rasmus Nielsen. 2013. "A Scan for Human-Specific Relaxation of Negative Selection Reveals Unexpected Polymorphism in Proteasome Genes." *Molecular Biology and Evolution* 30 (8): 1808-15.

Speth, John D. ve Katherine A. Spielmann. 1983. "Energy Source, Protein Metabolism, and Hunter-Gatherer Subsistence Strategies." *Journal of Anthropological Archaeology* 2 (1): 1-31.

Stedman, H. H., B. W. Kozyak, A. Nelson ve D. M. Thesier. 2004. "Myosin Gene Mutation

Correlates with Anatomical Changes in the Human Lineage." *Nature* . nature.com. http://www.nature.com/nature/journal/v428/n6981/abs/nature02358.html .

Sullivan, Patrick F., Mark J. Daly ve Michael O'Donovan. 2012. "Genetic Architectures of Psychiatric Disorders: The Emerging Picture and Its Implications." *Nature Reviews. Genetics* 13 (8): 537-51.

Turner, Trudy R. 2005. *Biological Anthropology and Ethics: From Repatriation to Genetic Identity*. SUNY Press.

Tylor, Edward Burnett. 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* . Vol. 2. Murray.

Urban, Greg. 2001. *Metaculture: How Culture Moves through the World* . U of Minnesota Press.

Varki, Ajit, Daniel H. Geschwind ve Evan E. Eichler. 2008. "Human Uniqueness: Genome Interactions with Environment, Behaviour and Culture." *Nature Reviews. Genetics* 9 (10). Nature Publishing Group: 749-63.

Warneken, Felix ve Michael Tomasello. 2009. "The Roots of Human Altruism." *British Journal of Psychology* 100 (Pt 3): 455-71.

Whorf, Benjamin Lee. 1940. "Science and Linguistics." Bobbs-Merrill. http://redirect.subscribe.ru/_/-/www.mit.edu/~allanmc/whorf.scienceandlinguistics.pdf.

Wiesenfeld, S. L. 1967. "Sickle-Cell Trait in Human Biological and Cultural Evolution. Development of Agriculture Causing Increased Malaria Is Bound to Gene-Pool Changes Causing Malaria Reduction." *Science* 157 (3793): 1134-40.

Wilson, Edward. 1978. "0.(1975) Sociobiology: The New Synthesis." Cambridge: Harvard

Wind, J. 1976. "Phylogeny of the Human Vocal Tract." *Annals of the New York Academy of Sciences* 280: 612-30.

Xue, Yali, Tatiana Zerjal, Weidong Bao, Suling Zhu, Si-Keun Lim, Qunfang Shu, Jiujin Xu, et al. 2005. "Recent Spread of a Y-Chromosomal Lineage in Northern China and Mongolia." *American Journal of Human Genetics* 77 (6): 1112-16.

Zerjal, Tatiana, Yali Xue, Giorgio Bertorelle, R. Spencer Wells, Weidong Bao, Suling Zhu,

Raheel Qamar, et al. 2003. "The Genetic Legacy of the Mongols." *American Journal of Human Genetics* 72 (3): 717-21.

Zink, Katherine D. ve Daniel E. Lieberman. 2016. "Impact of Meat and Lower Palaeolithic Food Processing Techniques on Chewing in Humans." *Nature* 531 (7595): 500-503.

Öz: Bizi insan yapan nedir? Muhtemelen bu öznel soru, bilim insanlarını ve filozofları bu soruyu sorabilme kabiliyeti ortaya çıktığından beridir cezbetmekte. Bu soruyu nasıl tartıştığımız da zaman içinde, tarihsel, etik ve belki de en önemlisi epistemolojik dinamikler bağlamında değişmiş olsa gerek. Bugüne kadar, insan kültürü ve biyoloji arasındaki ikilem bu konudaki tartışmanın ana eksenini oluşturmuş durumda. Ancak, yeni genomik teknolojilerinin ortaya çıkardığı, insan doğası, biyolojik çeşitliliği ve kökenleri ile ilgili beklenmedik buluşlar, insan kültürünün ve biyolojisinin birbiri içine geçmiş yeni bir resmini çizmekte. Bu makalede, insan genomları ve kültürleri ile ilgili benim düşüncelerimi etkileyen yeni nesil perspektiflerin bir kısmını özetlemeye çalışacağım.

Anahtar Sözcükler: Genetik Antropoloji, insan evrimi, kültürel çeşitlilik, öjeni

Chicken is Culture, Egg is Genome

Abstract: What makes us human? This subjective question has fascinated the scientists and philosophers alike, probably ever since humans have the mental ability to ask this particular question. The ways in which we discuss this question has changed over time as well, molded by historical, ethical and, maybe more importantly, epistemological dynamics. So far, the dichotomy between human culture and biology has dominated the discussion. However, often unexpected findings from novel genomic technologies with regards to human nature, variation and origins have now painted a new and more interlaced picture of human culture and biology. In this paper, I will try to summarize some of the contemporary perspectives that have been influencing my thinking with regards to complex relationships between human cultures and genomes.

Key Words: Genetic Anthropology, human evolution, cultural diversity, eugenics

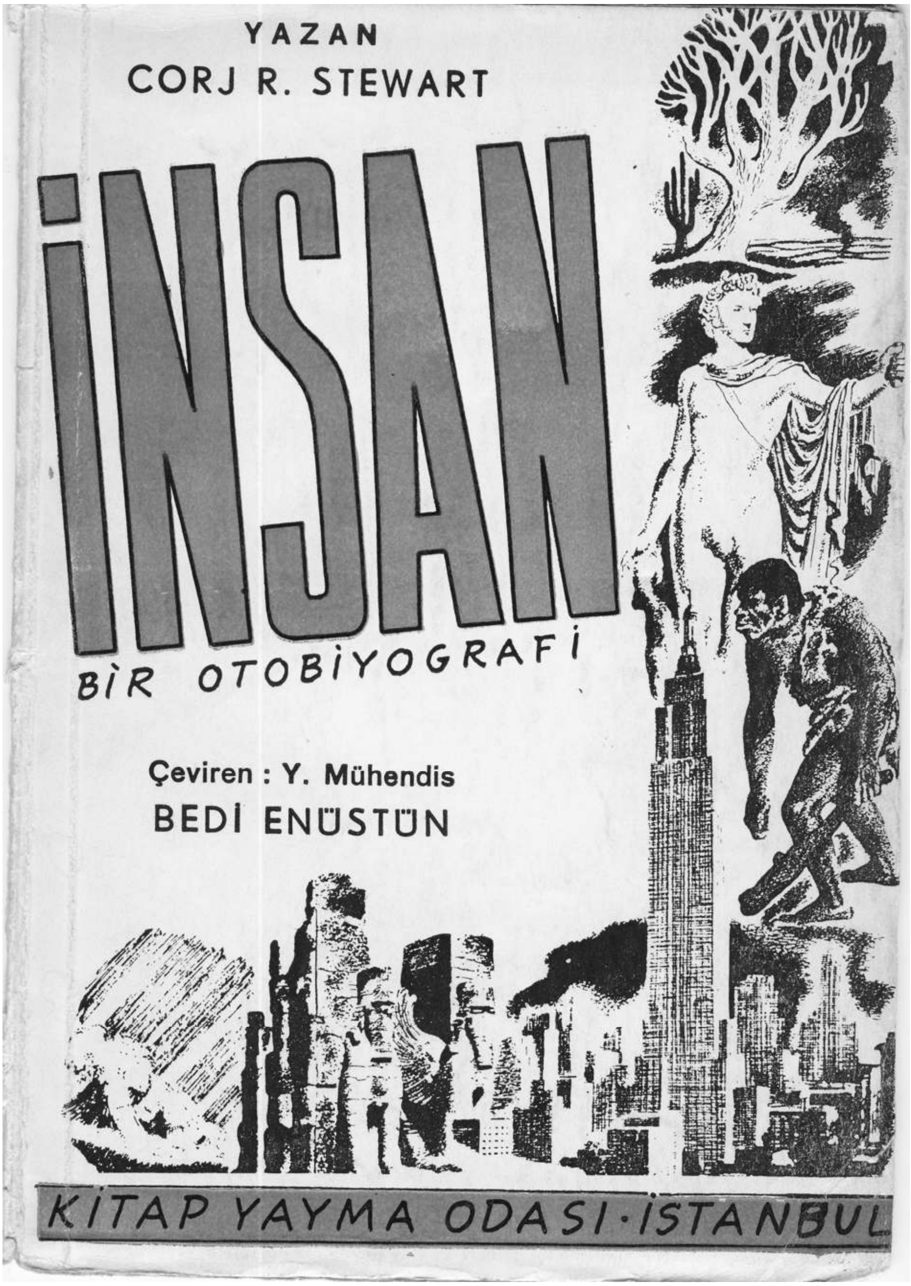

Reader's Digest 1942 nüshasındaki bir makalenin
Çanakkaleli bir mühendis tarafından yapılan çevirisi, 1948.

Holosen Koşullarının İnsan ve Kültürler Üzerindeki Etkisi Nasıl Değerlendirilmeli? Antropolojik Bir Düşünme Denemesi

Suavi AYDIN*

I. Giriş

Bu yazının meselesi, yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren çoğalan ve güçlenen paleo-iklim ve özel olarak Holosen araştırmalarının, bu paleo-iklimsel dönüşümün insan ve kültür üzerindeki etkilerini tek yönlü bir belirlenme biçimi olarak görmeye yatkın duran determinizmine karşı bir bakış açısı geliştirmektir.

Holosen iklim değişikliği, yani kabaca ani küresel ısınma ile buzul çağının sona ermesi ya da yeni bir buzul arası döneme girilmesi, insanlar ve kültürler üzerinde önemli etkiler yarattı ve değişmelere yol açtı. Günümüzden yaklaşık olarak 10 bin yıl önce başlayan bu ısınma[1], eşzamanlı biçimde göreli nem artışına ve buzulların eriyerek kuzeye çekilmesine bağlı sulak alan genişlemelerine yol açmıştı.

İklim değişikliğine bağlı buzul erimeleri ve sulak alan genişlemelerinin coğrafi ve ekolojik sonuçları ise kabaca altı alanda toplanabilir:

* Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi

1 Holosen iklim koşulları doğrusal bir ısınma-nemlenme ilişkisi değildir. Paleocoğrafyacılar, Holosen'in beş dalga halinde geliştiğini saptamışlardır. Günümüzden önce (G.Ö.) 8900-8800 yılları arasına tekabül eden Boreal-1, G.Ö. 6800-6500 yıllarına tekabül eden Atlantik-1 ve G.Ö. 6200-5300 yıllarına tekabül eden Atlantik-2 aralıkları ılık evreler; bu evrelerin arasında kalan dönemler ise buzul ilerlemeleri ve doruklardaki buz başlıklarında genişmelerle temsil edilen soğuma evreleridir. G.Ö. 10.200 ile 1.000 yılları arasında kalan başlangıç döneminde Ortadoğu'da küresel ısınmaya ve nemlenmeye bağlı bir bitki gelişimi başlamış, Bu nemlenmenin sonucu olarak Toroslar'da meşe, ardıç, çam ormanları yamaçları kaplarken Van Gölü çevresi de ciddi bir meşe ormanlaşmasına sahne olmuştu (Dolukhanov 1998: 275-7).

1. Karadeniz, Baltık ve Hazar Denizi gibi Holosen öncesi büyük tatlısu göllerinin seviyelerinde artış ve bu artışla ilintili olarak Karadeniz'in ve Baltık Denizi'nin okyanus sistemiyle bağlanmasını sağlayacak boğazların oluşumu (Ryan ve Pitman 1998; Dolukhanov 1998: 281-2; Fagan 2009: 190-3).

2. Akarsu ve göl seviyelerinin yükselmesi, büyük ırmakların yatak genişlemeleri sonucunda akış rejimlerinin düzenli hale gelmesi ve daha uzak noktalara ulaşmaları (Kaiser v.d. 2012; Dolukhanov 1998: 279- 81).

3. Özellikle Avrupa'da buzulların çekildiği alanların ağırlıklı olarak iğne yapraklı sık ormanlaşmaya maruz kalması, Ortadoğu ve Akdeniz çevresinde ise Alp ve Kafkas dağ sisteminde ağırlıklı olarak çam, ardıç, gürgen, kayın ve kestane ağaçlarının yamaçlarda ve alçak yerlerde ise belirli endemik ağaç türlerin (meşe, fıstık, akçaağaç, ceviz, zeytin, asma vb.) yaygınlaşması (Dolukhanov 1998: 277-9; Fagan 2009: 190-3).

4. Nemlenmeye bağlı olarak kurak rejimin dünyanın pek çok yerinde yerini yağış rejimlerine terk etmesi, buzul çağı kuraklığına nazaran bu yağış rejimlerinin, Holosen alt-evreleri bakımından dalgalanmalar gösterse de, görece yağışlı ve nemli bir iklimi hâkim kılması ve bölgelerin dünya üzerindeki konumlarına bağlı olarak mevsimsel yağış rejimlerinin mikroklimalar oluşturması (bkz. Issar 2003; Donges v.d. 2015; Weldeab v.d. 2013; Perez-Sanz v.d. 2014).

5. C^{14} tarihlendirmesine göre Bering Boğazı'nın oluşması ve sonuç olarak Asya ile Amerika arasında Kuaterner buzul çağlarında var olan karasal bağlantının ortadan kalkması (bkz. S. Elias v.d. 1996).

6. Öte yandan, özellikle Ortadoğu ve Akdeniz havzasında meyvesi yenilebilir ağaç türlerinin yaygınlaşması yanında, daha sonra tarıma (kültüre) alınacak belirli bitki türlerinin de (özellikle tahıl türlerinin) yayılması.

Bu değişiklikler bugünkü fizikî coğrafyaya yakın bir peyzaj yaratmış ve bazı görüşlere göre Holosen döneme yayılan insan hikâyelerinin kaynağı olan doğa olaylarına sahne olmuştur. Örneğin son derecede gösterişçi biçimde, Karadeniz'in okyanus sistemine açılışını ya da Basra Körfezi'nin genişleyerek Dicle ve Fırat'ın mansap kısmında yarattığı su basmalarıyla buralara yayılmış insan toplulukları bakımından doğurmuş olması muhtemel "afetler"in hatırasını "Nuh Tufanı" mitosunun kaynağı sayan görüşler revaç buldu (bkz. Ryan ve Pitman 1998).

Öte yandan Holosen başlangıcının yarattığı yeni paleo-iklimsel ve ekolojik koşullar insan toplulukları üzerinde inkâr edilmez biçimde önemli etkiler yarattı. Bu etkilerin toplam sonucu, arkeolojik ve antropolojik olarak "Neolitik Dönem" şeklinde tanımladığımız kültür çağıdır. Neolitik Dönem'deki kültürel ve ekonomik değişmelere ilişkin üç büyük manşet atabiliriz. Bu manşetlerin her biri insanlığın değişimine ve yeryüzünün antropojenik kullanımına ilişkin belirleyici bir artalan bilgisine kapı açar:

1. Neolitik Dönem'le birlikte insanın evrim tarihinin en geniş bölümünü işgal eden avcı-toplayıcı yaşam biçimi, zaman geçtikçe insanlığın daha büyük bir bölümünü içine çeken yeni bir yaşam biçimi alternatifiyle büyük bir rekabete girmiştir. Zaman içinde bu rekabetten tarımcılar galip çıkacaktır.

2. Neolitik Dönem'de ortaya çıkan kültürel gelişmeler, bu dönemi hazırlayan jeo-iklimsel dönüşümle bağlantılıdır. Jeo-iklimsel dönüşüm olmasaydı, Neolitik Dönem'de ortaya çıkan kültürel sonuçlar da ortaya çıkamazdı. İnsan yaratıcılığının bu dönüşüme verdiği karşılıkların çeşitliliği, aynı zamanda Neolitik Dönem içindeki kültürel çeşitliliğin de kaynağıdır.

3. Bitki ve hayvan evcilleştirmesi Neolitik Dönem içinde gerçekleşir. Bu evrensel bir gelişmedir ve dünyanın her yerinde jeo-iklimsel dönüşüme bağlı olarak az ya da çok işlemiştir. Bitki evcilleştirmesi yoluyla yerleşik hayata geçiş, insanın avcı-toplayıcı yaşam biçimini sürdürdüğü binyıllar boyunca gelişen psiko-sosyal yapısının ve örgütlenme biçiminin kesin ve geri dönülmez biçimde değişmesine yol açmıştır. Hayvan evcilleştiren ve konar-göçer hayvancılığa yönelen gruplar ise uzun zaman bu psiko-sosyal yapının bazı özelliklerini korumuş, onlardan yararlanmış ve avcı-toplayıcılığa özgü örgütlenme biçiminden keskin bir kopuşu değil, onun dönüşüp karmaşıklaşmasını (şu tabir caizse: "disipline oluşunu") temsil etmişlerdir. Tarımın temel ve tayin edici geçim etkinliği olması uzun yıllar boyunca (yaklaşık on bin yıl) giderek azalmakla birlikte hayvan evcilleştiricilerinin bu özelliğinin seçilebildiğini söylemek mümkündür. Ne var ki, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren konar-göçer hayvancıların, tıpkı tarım dönemlerindeki avcı-toplayıcılar gibi, hızla marjinalleştiğini ve hayvan evcilleştirmesine ilişkin insan müdahalesinin artık yüksek-teknolojik bir boyut kazandığını görmekteyiz[2]. Bu bağlamda tarımcıların hayvancılık faaliyetini de konar-göçerlerinkinden tamamen ayrı tutmak gerektiğini not etmeliyiz. Hayvan evcilleştirmesi bitki evcilleştirmesinden daha önce başlamıştı. Ancak ilk hayvan evcilleştirmelerin yerleşme eğilimine girmiş topluluklar tarafından gerçekleştirildiği de ayrıca kabul edilir.

Holosen başlangıcına tarihlendirilen kabaca iki önemli Neolitikleşme alanı ve Holosen koşullarının biraz daha ileri safhalarında buna eklenen bir üçüncü Neolitikleşme alanının bulunduğu görülür. Holosen başlangıcındaki jeo-iklimsel koşullarla ortaya çıkan ilk iki Neolitikleşme alanı Ortadoğu ve Çin coğrafyasında belirmiştir. Ortadoğu'da, daha sonra arkeologların "Verimli Hilâl" adını vereceği Doğu Akdeniz kıyı bölgesi (Levant) – Yukarı Mezopotamya – Zagros Dağları yayında tahıl türlerinin, mercimek, nohut gibi bitkilerin ve ayrıca keçi, koyun ve domuz gibi hayvanların evcilleştirildiğini bilmekteyiz. Buna bağlı olarak Ortadoğu'dan "tahıl merkezli Neolitikleşme" adını verebileceğimiz bir Neolitik yayıl-

[2] Artık hayvan klonluyoruz, "süper koyunlar" üretiyoruz vs. "Genetik mühendisliği" diye yeni bir alanın doğduğu bu yüksek-teknoloji devrinde buna "biyoteknoloji" deniyor. Bu "biyoteknoloji" ise tarım devirlerinin müdahale aygıtı "zooteknoloji"yi tahtından ediyor.

manın başladığını ve yaklaşık 5 bin yıl içinde bu yayılmanın Kuzey Atlantik kıyılarına ve Hindistan içlerine kadar yayıldığını söylemek mümkündür. Öte yandan çekirdek bölgesini merkezî ve doğu Çin'in oluşturduğu, "pirinç merkezli Neolitikleşme" denilebilecek ve Hindistan'a, Güneydoğu Asya'ya, Kore ve Japonya'ya doğru genişleyen ikinci bir Neolitikleşme dalgası mevcuttur. Üçüncü Neolitikleşme alanı da Orta Amerika'da ortaya çıkmış "mısır merkezli Neolitikleşme"dir. Bu Neolitik yayılma ise çekirdek bölgesinden çıkarak Kuzey Amerika'nın güney ve orta bölgeleri ile Güney Amerika'nın kuzeyine ve doğusuna etki etmiştir.

Neolitik dönemdeki gelişmeler, daha sonraki pek çok yeniliğin de kaynağı olmuştur. Yerleşik hayata geçişle başlayan ve insanı toprağa bağlayan, bunun üzerinden artık-ürünle tanıştıran ve oradan mülkiyet kavramına taşıyan, ürün fazlasının değere çevrildiği, hiyerarşi ve tahakküm biçimleri yaratan şehirleri ve devleti doğuran, ötesinde "uygarlık alanları" yaratan, toprakla kurulan ilişkinin yeni buluşları zorladığı, insanları denizlere çıkaran, bugün dünyaya hâkim dinleri ve inanç sistemlerini meydana getiren kültürel gelişmelerin kaynağında Neolitik Dönem'in yarattığı yatkınlıklar ve insan stratejileri vardır.

Ne var ki Neolitiğin doğuşuna vesile olan jeo-iklimsel değişmeye ilişkin bilginin pekinliği, doğa bilimleri alanında çalışan pek çok araştırmacının, özellikle paleo-ekologların, bazı biyolog ve jeologların daha sonraki uygarlıkların çöküşüne ve insan hareketlerine ilişkin spekülasyonlarını da çağırmış, bu alanda kaba bir determinizmin doğmasına da yol açmıştır.

II. "Paleo-Determinizm": İnsanı Nüfusa İndirgemek ya da Sorun Çözme Yeteneğinin Reddi

Paleo-determinist indirgemeciliğe gelmeden önce, ilerlemeci (evrimci) tarih görüşünün genel-geçer bir yargı haline getirdiği iki noktanın eleştirisine girişmek gerekiyor. Bunlardan birincisi avcı-toplayıcılığın sınırlılıklarına dair olanıdır. Buna göre artık-ürün yaratamayan bir ekonomi (burada avcı-toplayıcılığın ekonomisi) geri bir tarz olarak mahkûm edilir. Buna göre Neolitik, üretim ekonomisine geçilmesini sağladığı için, kaçınılmaz bir "devrim"dir. Avcı-toplayıcılık dönemi, buna göre, bir darlık, bir yoksunluk ve "kültür" yaratmaya yetecek boş zamanı sağlayamadığı için bir durağanlık haline tekabül eder. Oysa Marshall Sahlins'in mükemmel biçimde gösterdiği gibi, avcı-toplayıcılıktan "vazgeçtiği" andan itibaren insanlık, zaman planlaması gibi bir zorunluluğun daralttığı ve bu yüzden insanı toprağa, bir iş yerine, bir yere yerleşmeye ve bunlar üzerinden bir otoriteye bağlı kılan, eşitsizlikleri ve sömürüyü zorunlu ve meşru kılan bir "bağımlılık" durumuna girmiştir. Sahlins'in ifadesiyle bu "çok yoğun çalışarak hayatını sürdürmeye mahkûm edilmek"tir aslında (bkz. Sahlins 1972). Buradan hareketle ikinci yargı sorgulanabilir: Neolitik Dönem'de özellikle bitki evcilleştirmesi yoluyla insanlık gerçekten refaha ve gelişmeye mi açılmıştır? Y. Noah Harari bunun cevabını en sarsıcı biçimde verir. Ona göre tarımcı hayata geçişi sağlayan "Neolitik Devrim" ya da "tarım devrimi", tarihin en büyük aldatmacası ve tuza-

ğıdır. Ona göre evcilleştirilen aslında buğday değildir, aksine buğday insanı evcilleştirmiştir. Holosen başlangıcında Ortadoğu'nun belli yörelerinde belirli ekonişlere sıkışmış olarak yaşayan yabani bir ot olan buğday, tarıma alındığı günden itibaren insan eliyle bütün dünyaya yayılmıştır. Harari'nin deyimiyle bir zamanlar bir tek buğday başağının yaşamadığı Kuzey Amerika'nın büyük ovalarında bugün başka hiçbir bitki türüne rastlamadan buğday tarlaları içinde yüzlerce kilometre yürümeniz mümkündür. Buğday, Neolitik'ten itibaren, "tarım devrimi"nin sayesinde anayurdundan çıkıp yeryüzünde 2,25 milyon km^2'lik bir alanı kaplayacak duruma gelmiştir. Harari, avcı-toplayıcıların tarımdan çok önce doğanın sırlarına vâkıf olduklarını, topladıkları bitkiler ve avladıkları hayvanlar hakkında ayrıntılara inen bir bilgi birikimine sahip olduklarını öne sürer. Avcılar, açlık ve hastalıkla daha az boğuşmak zorunda kalıyorlardı. Bu bakımdan tarımcı hayat, avcı-toplayıcılığa göre daha zahmetli ama daha az tatminkârdı. Tarımcılık, dahi iyi beslenme imkânları ve boş zaman yaratmadı; aksine nüfus patlamasına yol açtı, eşitsizlik ve tahakkümden beslenen seçkinleri yarattı. Çiftçiler avcı-toplayıcılardan daha fazla çalıştılar ama daha kötü beslendiler, yeni sağlık sorunlarıyla boğuştular[3] ve daha güvensiz bir hayat yaşadılar (bkz. Harari 2014: 87-94).

Beslenme kaynaklarının kontrol altına alınması ve insanların hemen yakınında (neredeyse evlerinin önünde) bulunmaları nedeniyle ulaşılabilirliğinin ve istikrârının güvence altına tutulması anlamına gelen "tarım devrimi"nin insanlara, Harari'nin aksettirdiği gibi, bir bedel ödettiği aşikârdır. Bu bedel karşılığında, insanların tükettiğinden fazla üretmesi veya üretmeye zorlanması sonucunda ortaya çıkan ürün fazlası sayesinde daha önce bilinmeyen bir zenginliğin ortaya çıktığı; bu zenginliğe el koymak ve kontrol etmek için yine daha önce bilinmeyen bir çatışma ve rekabet ortamının doğduğu; oradan katı bir tabakalaşmanın, hiyerarşi ve tahakkümün, şehir ve devletin doğduğu da aşikârdır. "Uygarlık", bu tarım devrimi tezahürlerinin bir çıktısıdır ve insanlar uygarlığı bu tezahürlerin yanına kattıkları, çoğu bu karmaşıklaşmayı düzenlemek, kontrol etmek ve yönetmek için zorunlu olarak ortaya çıkmış "incelmeler"[4], "çeşitlenmeler" ve "yaratmalar"dan oluşan yeni bir birikim olarak inşa etmişlerdir. Rekabet ve sömürü bir yandadır, ama bu rekabet ve sömürü sayesinde ve çoğunluğun sefaleti pahasına zenginlik, görkem ve insan yaratıcılığı öte yandadır.

Şimdi, maliyeti yüksek olsa da, insan yaratıcılığının yüksek imkânlılığı karşısında paleo- veya eko-determinizmin eleştirisine girişelim. Ancak yanlış anlaşılmamak için ekolojik ve iklimsel etkenlerin tarihteki etkisinin tümüyle reddedilemeyeceğini de not etmek gerekiyor. Jared Diamond ve James Robinson bazı

---

[3] Örneğin sıtma (bkz. Aydın 2007), kolera, tifo, grip, çiçek, kızamık, veba ve verem, avcı-toplayıcıların bilmediğe hastalıklardı (bkz. Diamond 2002: 251-276, Furuse v.d. 2010).

[4] "İncelme" uygarlaşma sürecinin önemli tezahürlerinden biridir. Her uygarlık alanı kendi nezaket ve görgü biçimlerini yaratmış ve "uygar oluşu" bu tavırların ne ölçüde benimsendiği üzerinden ölçmüştür. Çoğu yerde "uygar"a karşı "vahşi"nin ya da "barbar"ın tanımlanmasında bu ölçüt rol oynar. Avrupa'da "uygarlaşma süreci"nin bu bağlamı üzerinden geniş bir değerlendirme için bkz. N. Elias 2000 ve 2002.

tarihçilerin doğaya ilişkin deneyimleri dikkate almadığını, bu yaklaşıma karşı şüpheci olduklarını hatta düşmanlık geliştirdiklerini söylerler (Diamond ve Robinson 2011: 4). Benim pozisyonum bu değildir. Bir antropolog olarak doğa-insan ilişkisinin tayin edici varlığına bağlı analizleri ilgiyle izlemekle kalmayıp belirli noktalarda bu analizlere katılmakla birlikte, bu ilişkiyi kültürel ve siyasal değişmeler üzerinde doğal nedenlerin tek-yönlü etkisini öne çıkararak belirli bir determinizme indirgeyen açıklamalar karşısında şüpheciliği güçlü biçimde savunuyorum. Bu bağlamda örneğin bu türden bir indirgemeci determinizmin önemli örneklerinden birini ortaya koyan ve iklim değişikliklerinin Çin'deki ve başka yerlerdeki hanedan değişikliklerini bile etkilediğini öne sürenler (örneğin Fagan 1999, Diamond 2006, Yancheva vd. 2007 ve Zang vd. 2008) arasında yer alan Yancheva ve arkadaşları, Doğu Asya'da güçlü kış musonlarının geç Holosen hayat koşullarını tamamen belirlediği sonucuna ulaşmışlardır. Buradan yola çıkarak Yancheva araştırma grubu, güçlü kış ve zayıf yaz musonlarının hâkim olduğu ve buna bağlı olarak yaz aylarındaki yağış azalmasıyla birleşen ağır kış koşullarının kıtlık ve salgınlara yol açtığı dönemlerle Çin'deki halk isyanlarının ve hanedan değişikliklerinin örtüştüğü sonucunu çıkarmışlardır. Buna göre bu araştırmacılar, Güney Çin'deki Huguang Maar Gölü ile Kuzeydoğu Çin'deki Hulu Mağarası'ndan elde ettikleri paleo-iklimsel verilerden yola çıkarak İS. 700 ilâ 900 yılları arasında Çin'de hüküm süren Tang hanedanı ile Orta Amerika'daki klasik Maya döneminin bu iklim değişikliğinin yarattığı olumsuz koşulların sonucunda ortadan kalktığını söylemektedirler. Bunun gibi, Zhang grubu da Çin'in güneydoğusunda, Gansu vilayetinde bulunan Wanxiang Mağarası'ndan topladığı ve Asya musonlarının etkilerini üzerinde taşıyan dikit kayıtlarından hareketle, bazı toplumsal huzursuzlukları ve hanedan hareketlerini karşılaştırmıştır. Bu çalışma, hanedanlık dönemleri ile musonların zayıfladığı veya güçlendiği dönemleri birlikte gören bir kavramsallaştırma yaratacak kadar ileri gider: Buna göre İS. 850 ile 940 arası "Geç Tang Zayıf Muson Dönemi" (*the Late Tang Weak Monsoon Period*, LTWMP), İS. 960 ile 1020 arası "Kuzey Song Güçlü Muson Dönemi" (*the Northern Song Strong Monsoon Period*, NSSMP), İS. 1350-1380 arası "Geç Yuan Zayıf Muson Dönemi" (*the Late Yuan Weak Monsoon Period*, LYWMP), İS. 1580-1640 arası "Geç Ming Zayıf Muson Dönemi"dir (*the Late Ming Weak Monsoon Period*, LMWMP). LTWMP, 9. yüzyıldaki kurak dönemle örtüşür ve bu dönem, tıpkı Orta Amerika'da Mayaların başına geldiği gibi, Tang hanedanını çöküşüne ve bu çöküşten sonra da devam eden Muson zayıflaması Beş Hanedan ve On Krallık dönemindeki dağılmaya tekabül eder. Ardından gelen NSSMP'de ise pirinç üretimi ve buna bağlı olarak nüfus birdenbire artmış, bu dönemde var olan Kuzey Song hanedanı döneminde yeniden istikrar yakalanmıştır. Bunun gibi, Yuan ve Ming hanedanlarının sonu, zayıf yaz musonlarıyla örtüşür. Böylelikle Zhang araştırma grubu, iklimsel değişme ile bu hanedanların akıbetleri arasında ilişki kurar. Üstelik bu gelişmeler, Çin kültür tarihini de etkilemiş ve iklimin oynadığı kilit rolü ortaya koymuştur (bkz. Zhang v.d. 2008).

Amerikalar arkeolojisi üzerine çalışan Brian Fagan, 1999 yılında yayımladığı *Floods, Famines, and Emperors* ("Taşkınlar, Salgınlar ve İmparatorlar") başlıklı

kitabında benzer sonuçlar ileri sürer. Fagan'a göre, Buzul Çağı'nın sona erdiği ve sıcak bir dönemin başladığı İÖ. 13.000 civarında nüfus artmış, tarıma geçilmiş, ancak antik *El Niño*'lar ve güney kasırgaları ile *El Niño* benzeri doğa olayları, örneğin Mısır'da Eski Krallığın sonunu getirmiş; Perulu Moche beyleri egemenliğinin ve klasik Maya uygarlığının yerle bir olmasına yol açmıştı. Ona göre *El Niño*, dünyanın her yerinde insanlığı etkileyen dev iklimsel sistemin küçük bir parçasıydı, buna rağmen modern-öncesi yakın tarihte tayin edici etkileri olmuştu. Bu olaylar karşısında nasıl davranacaklarını "öğrenen" kültürler ise hayatta kalmayı başarmışlardı. Örneğin Amerikan güneybatısındaki Anasazi kültürü çevresel gerilimlere uyarlanmayı başaracak ölçüde esnek özellikler taşıdığı için yaşamıştı. Bu yaklaşım aslında, doğal seçilim sürecinden kopya çekilerek vaz edilmiş tipik bir sosyal seçilim süreci tanımlamaktadır. Fagan, burada iklimsel olaylar ile coğrafyanın "biyolojik taşıma kapasitesi" arasındaki gerilime dikkat çekerek bir açıklama arayışına girmekte ve kültürlerin uyarlanma becerilerini bu noktada (yenilikçi oldukları ölçüde) sorun çözücü olarak görmektedir. Ancak uzun dönemde iklimsel etki ona göre yine de belirleyicidir. Fagan, bir başka kitabında, Holosen dönemde gerçekleşen mikro iklim değişikliklerinin tarihsel toplulukları nasıl etkilediğine ilişkin tezlerini öne sürer (bkz. Fagan 2004). Fagan, Tunç Çağı'nın Ur şehri üzerinden bir karşılaştırma yapar: "Eğer Ur küçük bir ticaret gemisiyse, endüstriyel uygarlık bir süper tankerdir. En eski şehirler bugünün ölçülerine göre sadece, sınırlı bir alanda sadece bir kaç bin kişinin yaşadığı birer kasabaydılar. Ur, daha sonraki sanayi-öncesi şehirleriyle karşılaştırıldığında bile pek cüceydi. Meksika yaylasındaki Teotihuacán İS. 600'de içinde yaşayan 200 bin kentdaşıyla övünüyordu. Eğer Ur kırılganlığın sınırlarınca baskılandıysa, siz varın Teotihuacán'ın -yine kısmen kuraklık yüzünden- birdenbire çökmesinden önce nasıl büyük bir tehdit altında bulunduğunu bir düşünün. Bugün ise kırılganlığın ölçeği sandığımızdan çok daha yüksektir" (Fagan 2004: 7-8). Fagan, burada da *El Niño* etkisinin topluluklar üzerindeki etkisini boy aynasına tutar. *El Niño,* iklimbilimci George Philander'in tanımıyla atmosfer ile okyanus arasında bir danstır ve bu dansın yarattığı büyük "güney salınımları" en azından beş bin yıldır insan toplulukları üzerinde güçlü etkiler yaratmıştır. Buna bağlı olarak İÖ. 2200 civarında, uygarlığı özellikle düzenli Nil sellerine dayanan Mısır'da, bu salınımlarla bağlantılı muson iklimi daha öncekinden çok daha büyük bir kırılganlığa sebep olmuştur. Fagan, Eski Krallık devrinin sona erdiği İÖ. 2181 ile 2055 yılları arasında Mısır'da hüküm süren firavunların kısa süreli ve zayıf iktidarlarını bu olayla ilişkilendirir[5] (Fagan 2004: 170-6).

---

[5] Elbette iklim koşulları ve Nil'in rejimindeki değişme etkilidir. Ancak Mısır gibi daha önceki bin yıllık tarihin üzerine oturan ve bu bin yılın birikimini taşıyan bir ülkede, bu türden bir *interregnum*'un tek veya başlıca nedeni bu olamaz. Zira İÖ. 23. yüzyılın sonlarında Mısır'a yönelik büyük bir Akkad göçebeleri istilası vâki olmuş ve bu istila ağır sonuçlar yaratmıştı. Ancak bu *interregnum*'a girişin de oradan çıkışın da asıl nedeni siyasaldır. Bu özgül ekolojik baskının çok ötesine uzayan *interregnum* (bir istikrar arası olarak kabul edilen XII. Sülale dönemi hariç, Mısır'da Eski Krallık ile Yeni Krallık arası takriben 650 yıl sürmüştü), Fagan'ın determinizmini çoktan sorgulanır hale getirmiştir. Nil seviyesindeki düşmeler, *interregnum*'a girmeden önce, Firavun II. Pepi'nin hükümranlık döneminde zaten başlamıştı. II. Pepi'nin

Bu deterministik ilişki yakın çağlara da taşınmıştır. "Küçük Buzul Çağı" adı verilen kurak ve soğuk dönem yaklaşık beş yüzyıl sürmüş ve hemen hemen 150 yıl önce sona ermişti. Fagan'a göre sanayi devrimini ve buna bağlı nüfus patlamasını tetikleyen, bu "Küçük Buzul Çağı"nın görece uzun sürmesiydi (bkz. Fagan 2001)[6]. Özetle Fagan, kısa süren iklim değişikliklerinin bile tarihte büyük ve beklenmedik etkiler yarattığını göstermeye çalışmaktadır.

Jared Diamond, *Collapse* ("Çöküş") başlıklı çalışmasında, bir toplumun yaşamasına veya yok olmasına yol açan şeyin o toplumun çevresel seçimleri olduğu noktasından hareket eder. Bu seçimler, o toplumun çöküşüne veya güçlenmesine yol açmaktadır. Diamond'a göre çevresel zararlar, iklim değişimi, düşman komşular ve dost ticaret ortakları belirli bir toplumun hayatına yön veren önemli etkenler olarak rol oynayabilir veya oynamayabilir. Ancak bu toplumun çevresel sorunlarına karşı ürettiği tepkiler daima en önemli tayin edici olacaktır (Diamond 2006: 11). Fagan, nasıl "taşıma kapasitesi" kavramına sarılıyorsa, Diamond da "nüfus baskısı"na önem verir ve Ruanda'daki soykırımı bile bu etkenle açıklamaya girişir. Diamond, tezini temellendirmek için özellikle belli bazı adalarda yaşayan toplumları seçmiştir ve ada toplumlarının bu adalardaki ormanları yok etmelerini onların yanlış seçimi ve ormansızlaşmaya bağlı olarak adaların insansızlaşmasını ise bu toplumların "başarısızlığı" olarak takdim eder.

Jeomorfolog David Montgomery'nin *Dirt: The Erosion of Civilizations* ("Uygarlıkların Erozyonu") başlıklı kitabında odaklandığı etken ise "toprak"tır. Ona göre yüzyıllar boyunca hızlı veya yavaş olsun, giderek ivme kazanan toprak erozyonu, hayatları için toprağa bağımlı olan insan topluluklarının çöküşünü hazırlamıştır. Zira kültür de, sanat da, bilim de yeterli tarımsal üretime bağlıdır. Siyasal göçlerden doğa felâketlerine, ürün telefâtından salgın hastalıklara kadar bütün olumsuzluklar doğal afetler kadar, hatta onlardan daha fazla, toprağın yanlış ve kötü kullanımından kaynaklanır (Montgomery 2007: 144).

61 yıllık hükümdarlığının ardından taht kavgasının başlaması kaçınılmazdı. Mısır bu yüzden bölündü. Nil rejiminin bozulması bu bölünmeyi pekiştirdi ve elbette huzursuzlukları arttırdı. Ancak bölünen Mısır'ın parçalarında hüküm sürenler açlığa ve kıtlığa karşı mücadele için çeşitli çözüm arayışlarına giriştiler ve meşruiyetlerini buna dayandırdılar. Bu hükümdarların kıtlıkla mücadeleyi anlattıkları abartılı parçalar bu durumu gösterir (bkz. Wilkinson 2013: 160-251). Yani *El Niño* geçer, iktidar çatışmaları kalır. Öte yandan, bu doğa olaylarının pek yakındaki Mezopotamya'yı ve oraya hayat veren Fırat ve Dicle ırmaklarının rejimlerini etkilemiş olması kaçınılmazdır. Buna karşılık, Gutilerin saldırısı sonucunda Akkad İmparatorluğu'nun ortadan kalkması dışında, hemen hemen aynı dönemde Sümer şehir devletleri yüksek bir dönemi yaşıyordu.

[6] Aslında Fagan'ın cevabını Faruk Tabak verir (bkz. Tabak 2009). Braudel'in izinden giden Tabak, "küçük buzul çağı"nın Akdeniz ekonomisi ve sosyal hayatı üzerindeki etkilerini de dikkate alarak Akdeniz'in 17. yüzyıldan itibaren yaşadığı çöküşü ele alır. Ancak sadece bu iklim değişikliğini değil, yeni kıtaların varlığını, ticaret alanındaki rekabet sonucunda Atlatik'e açılan limanların öne çıkması sonucunda Akdeniz şehir devletlerinin içine girdiği zoru, yeni ticaret yollarının bu iç denizi yoksullaştırması gibi pek çok etkeni göz önünde tutarak bu "soluşu" anlamaya çalışmış, tek bir açıklama aletinin çekiciliğine ve basitliğine kapılmamıştır.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Patrick O'Sullivan, uygarlıkların çöküşüne ilişkin "paleo-bilimci" ya da kaba-evrimci açıklamaları üç kategoride ele almıştır. Birinci kategoride incelmiş (uygar) toplumların çöküşünde iklimin rolünü öne çıkaran genel ve tek-nedenli açıklamalar yer alır. Ona göre bu açıklamalar "en basit" olanlardır. "En basittir", çünkü söz konusu toplumlar belli hayvan popülasyonları gibi iklim tarafından yok edilmeye açık olmayacak şekilde, bu etkilere karşı, yazarın ifadesiyle "kendi kaderlerini ellerinde tutabilecekleri seçenekler yaratmaya muktedirdiler". İkinci tür, özgül tek-nedenli açıklamalardır. Bu açıklamaya göre bu tür toplumlar ortaya çıkan gerilime karşılık vermekte başarısız olmuşlardır. Zira bencillik, rekabet ve hiyerarşi gibi özellikleri içeren kültürel mirasları bu karşılığı yaratmaya müsait değildir. O'Sullivan'a göre bu açıklama biçimi, Yeni Darwinci "bencil gen" açıklamasının insan davranışlarına uygulanmış biçimidir. Garrett Hardin'in *Science*'da yayımladığı ünlü "The Tragedy of the Commons" (1968) başlıklı makalesi bu anlayışın temel dayanaklarını verir: a) Bütün insanlar doğal olarak bencil ve rekabetçidir, b) Bu özellikler genetik mirasımızı ve diğer türler ve ötekiler karşısındaki başarımızı üretmiştir. Üçüncü açıklama yine benzer bir yaklaşımı benimsemiş olup esas olarak doğa üzerinde insanın yarattığı bir etki olan nüfus baskısının tersine dönerek yine üzerinde gerilim yarattığı toplumları çökerttiğini ileri sürer. Burada insan-doğa ilişkisi tamamen sayıya indirgenir. Bu yüzden de bu açıklama biçimi incelmiş bir görünüm içermekle birlikte, oldukça basite indirgeyicidir aslında. O'Sullivan'a göre çevresel etkinin en kesin göstergesi, insanların sayılarından ziyade onların "kaynakları tüketme seviyesi" ve yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynaklar üzerindeki tasarruf biçimleridir. Bu yaklaşım, Wackernagel ve Rees'in 1996'da ortaya attığı "ekolojik ayak izi" ilkesinin de temelidir. Toplumların karmaşıklığı arttıkça onların ekolojik ayakizi de büyümektedir. Örneğin İnkalarda toplam tarım üretiminin % 50'sinden fazlası, onları üretenlerden ziyade İmparatorluğun idamesini destekliyordu. Benzer biçimde 18. yüzyıl İspanyası'nda feodalite artığı toplumsal/siyasal sistem öylesine karmaşık hale gelmişti ki, nüfusun ancak % 50'sinden azı üretici işlerde çalışıyordu. Her iki durumda da, nüfusun kendisinden çok, siyasal sistemin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi belirginleşmektedir (O'Sullivan 2008: 46).

Yukarıda anılan sözde "eko-tarihçi" indirgemenin müelliflerinden çok önce önemli tarihçiler çevre ile tarih arasındaki ilişki hakkında sorular sormaya ve ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Bu yaklaşım, *Annales* adı verilen tarih okulu içinden geliştirildi. Bu yaklaşımın denendiği ilk büyük eserler Fernand Braudel tarafından verilmiştir (bkz. Braudel 1986 ve 1987). Braudel, dev eserinde Akdeniz coğrafyasının ve ekolojik koşullarının tarihe nasıl etki ettiğini ve bu koşullara insanların nasıl cevaplar ürettiğini araştırmıştı[7]. Braudel, burada bir belirleme ilişkisi değil, kültürel ve siyasal konumlanışları, bu konumlanışlar ve üretilen

[7] Braudel'in orijinali 1949 yılında Fransızca olarak yayımlanan büyük eseri *Akdeniz*'in ilk cildi tamamen Akdeniz coğrafyasına ve ekolojisine bu coğrafyanın sunduğu imkân ve zorluklara ayrılmıştı. İkinci cilt ise üretilen beşerî ve kültürel cevapların, kültürel konumlanmaların ayrıntılı bir analizine hasredilmişti.

cevaplar üzerinden insan toplumları arasındaki farklılık ve benzerliklerin ortaya çıktığını göstermeye çalışıyordu. İklim değişikliklerinin ve daha genel olarak jeo-iklimsel değişimlerin tarih boyunca ekonomi, toplumsal ilişkiler ve kurumlar üzerinde derin etkiler bıraktığı, ancak tarihin ilişkinin bu tek-taraflı belirleme üzerinden değil, insan aklının ve kültürel eşiklerinin ürettiği cevaplar üzerinden okunabilecek bir diyalektik olduğunu gösteren bu öncü yaklaşım, Emmanuel Le Roy Ladurie tarafından iyice inceltilmişti. Le Roy Ladurie, 1959'da *Annales* dergisinde yayımladığı ünlü makalesinde (bkz. Le Roy Ladurie 1959) bu ilişkinin teorisini kurmaya girişmişti. İlk yayımı Fransızca olarak 1967'de yapılan, 1971'de İngilizceye çevrilen (bkz. Le Roy Ladurie 1971) çalışmasında ise "Küçük Buzul Çağı"nı tanımlayan ilk tarihçiydi. Le Roy Ladurie, burada "Küçük Buzul Çağı" olarak tanımladığı kurak ve soğuk dönemin Fransa'nın toplumsal, ekonomik ve siyasal tarihi üzerindeki derin etkisini göstermişti. Ancak iklimsel değişmenin kurulu beşerî hayatı bozan ve değiştiren etkilerini ortaya koymakla birlikte, "iklimsel açıklamayı, başka türlü açıklamanın pek kolay olmadığı her geniş ölçekli iktisadî ve demografik olayla gereksiz bir biçimde ilişkilendiren aptalca determinizmi" ve "vuku bulmuş iklimsel dalgalanmalardan cin çıkartmayı" mahkûm etmekten de geri durmamıştı (bkz. Le Roy Ladurie 1959: 34).

Le Roy Ladurie ile başladığını söyleyebileceğimiz bu eko-tarihsel (ya da antropolojik-tarihsel) yaklaşım, bize sadece insanın "çözüm üretme" yeteneğini değil, belirli teknoloji seviyelerinin doğal baskılar karşısında insanın elini ne kadar yükseltip yükseltmediğini de görme imkânı verir. İnsanlar, iklimsel baskıların etkisiyle zaman zaman yer değiştirmişler, zaman zaman da bulundukları yerleri tahkim ederek ve dönüştürerek bu baskılara direnmiş ve çözüm üretmişlerdir. Neolitik Dönem'de ve hemen öncesinde, daha tahıllar tarıma alınmadan, buğday ve arpanın ekilip biçileceği alanlarda ilk köyler ortaya çıkmıştı. Bu köyleri kuran avcı-toplayıcılar, tarıma alınan bu bitkilerin anayurdu olan bu topraklarda, bu bitkilerin yabani örneklerini toplayarak ve bu bölgede bolca bulunan hayvanları avlayarak, Sahlins'in deyimiyle göreli bir bolluk ekonomisi içinde yaşadılar. O yüzden bu bitkilerin neden evcilleştirilerek tarıma alındığını tam olarak bilemeyiz. Ancak tarıma geçildikten sonra da bu bölgede köy ekonomilerinin devam ettiğini görüyoruz. Sulu tarım teknikleri bulunduktan sonra, yerleşme sıklığının düzenli rejimi olan büyük akarsuların bulunduğu daha güneye kaydığını gözlemliyoruz. Benzer durum Çin Neolitiğinde de görülür[8]. Yerleşme sıklığındaki kaymalar, her ne kadar iklim değişiklikleriyle bağlantısı kurulsa da, esas olarak Neolitik topluluklarının çözüm yaratma yeteneklerini gösterir[9]. Bazı

---

[8] Çin'de çevre değişimleri ile Neolitik yerleşmelerin hareketleri arasındaki ilişkiyi çarpıcı biçimde kuran çalışmalar için bkz. Zong v.d. 2011a ve 2011b; Liu v.d. 2011.

[9] Bu kaymalarla, Holosen başlangıcında başka türlerin davranışları karşılaştırıldığında aradaki farkın mahiyeti görülür. Örneğin Avrasya yeşil ağaçkakanı üzerine yapılan filocoğrafi bir araştırma, Son Buzul Çağı Maksimumu koşullarında Güney Avrupa-Türkiye ve Kafkasya kuşatımına sıkışmış tek bir geniş buzul çağı coğrafi aralığında (*refugium*) hareket eden bu kuş türünün, Holosen'le birlikte, daha kuzeye kayan bir *refugium*'a sıkıştığını ve İngiltere ve İskandinavya'dan başlayan ve Balkanlar üzerinden Kuzey Anadolu'ya uzanan Batı Palearktik kuşağı boyunca hareket eder hale gelmek suretiyle yeni bir ekoniş benimsediğini göstermek-

toplumlar ise doğal baskı karşısında bulundukları yerde çözüm üretmeyi başarmışlardır. Belki de bu gidecek yeri olmayanların direnişidir. Bunun en iyi örnekleri Şatt'ül-Arab bataklıklarında yaşayan Bataklık Arapları, Çöl Bedevileri ve Kuzey Denizi'nin deniz basmalarına direnen Hollandalılardır. Bataklık Arapları ve Çöl Bedevileri, kısıtlı bir coğrafyada insanın uyarlanmasına ilişkin mükemmel örneklerdir. Hollandalılar ise doğaya karşı teknolojik bir cevap üretmişlerdir.

III. Avcı-Toplayıcı Neolitiğin "Mucizeleri"

Bu yaklaşım aracılığıyla Ortadoğu Neolitiğine eğildiğimiz zaman, Neolitik başlangıcı avcı-toplayıcılarına ait Göbekli Tepe gibi bir tapınağın nasıl bir zihniyet dünyasının ürünü olduğu veya böyle bir tapınağın varlığının tarihin bu "erken" döneminde var oluşunun şaşırtıcı olup olmadığı konusunda daha sâkin ve isabetli saptamalar yapabiliriz. Göbekli Tepe, tuhaf bir sansasyona sebep oldu. Nasıl olur da bu avcılar, daha tarım başlamadan önce derin bir zihniyet dünyasını ve mistik görüşü yansıtan böyle bir "mimarlık" yaratabilirdi? Eğer insanlık tarihine bir "ilerleme" ve "evrim" olarak bakarsak, bu soruları sormamız ve şaşırmamız da doğaldır. Ancak Holosen başlangıcının olumlu ekolojik koşullarının bir "bolluk ekonomisi" yarattığı Yukarı Mezopotamya'da insanlar, geçinmek için benzer yolları (avcılık ve toplayıcılığı) kullanıyor olsalar da zengin bir hayal gücüne ve zihniyet dünyasına sahiptiler ve bu dünya üzerinden yarattıkları görünür çeşitlilik, aralarındaki örgütlenme ve inanç farklılıklarını yansıtıyordu. Başka açıdan bakıldığında ise benzer coğrafi/ekolojik koşulların farklı insan örgütlenmelerine ve kültürel çeşitliliğe yol açıyor olmasının eko-determinizmi sarstığını ve asıl bakılması gereken yerin, bu çeşitlilik üzerinden, hayata ilişkin strateji farklılıklarını görmek olduğunu söylemek mümkündür.

Önce şunu söyleyelim: Göbekli Tepe yalnız değildir. Yani insanlığın Neolitik başlangıcında yarattığı ilk tapınak filan hiç değildir. Bu bakış açısı bizi Üst Paleolitik mağara resimlerini anlamak açısından da geri bir noktaya götürür. Öte yandan, belirli yaşam ve geçim biçimlerinin insanların yaşamlarını ve geçimlerini sürdürmek bakımından elverişli buldukları mecralarda geliştiği kabul edilirse, avcı-toplayıcıların yerleşik hayata geçmelerini zorlayacak herhangi bir etkenin bulunmadığı Holosen başında, insan yaratıcılığının ve muhayyilesinin imkânları bakımından daha sonrakilere göre yoksun bulunduklarını düşünmemiz için herhangi bir neden yoktur. Yani, belirli anıtsal alanların veya kutsal mekânların yaratılması için, illâ yerleşik hayata geçmek gerektiğini düşündürecek bir evrimciliğin kabul edilebilirliği kuşkuludur.

Göbekli Tepe'den önce benzer bir "tapınağın" bulunduğu Nevali Çori keşfedilmişti. 1987 yılında Nevali Çori'de kazı yapan hâfirler buldukları kabartmalı taş levhanın Neolitik devir tabakalarından fışkırmasına çok şaşırmışlardı (Schmidt 2007: 77-8). Ön Asya'da Neolitiği önceleyen Epipaleolitik Dönem'in

tedir (bkz. Perktaş v.d. 2015). İnsanın ekonişi yoktur; o nedenle orta Paleolitik'ten beri kendisine, her türlü iklim koşulunda, birkaç istisnai yer (örneğin Antarktika) hariç, yeryüzünün hemen her yerini işgal edecek kültürel nişler yaratmıştır.

iki tipik kültüründen biri olan Natuf'ta arkeolog Kathleen Kenyon'un bulduğu iki kaideyi totem direği olarak yorumlaması da (Schmidt 2007: 83), Neolitik ve Neolitik öncesi avcı-toplayıcıların mistik dünyasını somutlaştıran buluntuların yaygınlığını gösterir. Natuf buluntusu, Göbekli Tepe'nin yaklaşık iki bin ilâ bin yıl öncesine aitti. 1994 yılında Göbekli Tepe ile birlikte, Göbekli Tepe'ye çok yakın bir yerde bulunan Gürcü Tepe keşfedildi. Burası Çanak-çömleksiz Neolitik-B Dönemi'ne (PPNB) ait bir avcı-toplayıcı köyüydü ve burada çok sayıda avlanmış hayvan kemiği ile bazı "evcilleştirme belirtileri" görülen birkaç türe ait kemikler bulunmuştu. Ayrıca yine kültüre alınmış bazı bitkiler de saptanmıştı. Göbekli Tepe'de ise sadece bir hayvan türüne ait kemik buluntusu vardı ve burada tarıma alınmış hiçbir kültür bitkisi yoktu. Klaus Schmidt'in yorumuna göre Gürcü Tepe'deki "vadi yerleşimleri" ile Göbekli Tepe'deki "dağ yerleşimi" birbirinden farklı beslenme alışkanlıklarına sahipti ve âdeta birbirine karşı konumlanmış, iki farklı Neolitik kültürü temsil ediyorlardı (Schmidt 2007: 84-90).

Bu bölgede daha sonra yapılan yüzey araştırmaları ve birkaç kazı, bu ilk kazı yerlerine benzer pek çok yerleşimin mevcut olduğunu gösterdi. Bütün bu yerleşmelerin ortak özelliği, hepsinde Göbekli Tepe ve Nevali Çori benzeri T-biçimli sütunların buralarda görülmesidir. Ayrıca buna benzer sütunlar Fırat'ın batı yakasında, Adıyaman'da ve Gaziantep'te de saptanmıştır. Bu durum, daha önce düşünüldüğünün aksine, ilk Neolitik için T-biçimli kabartmalı sütunlardan oluşan "kutsal alan"lı yerleşimlerin bugünkü Güneydoğu Türkiye'nin güneyinde (Fırat'ın batı yakasından Mardin eşiğine kadar) yaygın olduğunu göstermektedir. Urfa'da daha önce bulunan Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, İnanlı Tepesi, Kocanizam Tepesi, Başaran Höyük ve Harzo Tepe yerleşim yerlerinin yanı sıra, ilk Neolitik yerleşim yeri olduğu kuşku götürmeyen dokuz yerleşim yeri daha saptanmıştır. Bunlar, şimdilik Kurt Tepesi (Kuça Gur), Guhera Abid Mevkii, Selamet Kuzey Mevkii, Selamet Kuzey Höyüğü, Çamçak Tepesi, Mınzılıt İsa, Karakuş Kuzeybatı Mevkii, Domuzcuburnu Tepesi ve Ayanlar (Hut) Höyük adlarını taşıyan yerlerdir (Çelik 2015; Güler v.d. 2012).

Ama öte yandan, T-biçimli ve kabartmalı sütunlardan oluşan yuvarlak "kutsal alanlı" yerleşimlerden oluşan bu avcı-toplayıcı bölgesi dışında, birbirine yakın en az üç farklı inanç-kültür alanı saptamak da mümkündür. Bunlardan biri Diyarbakır'ın kuzeyinde Ergani'nin batısındaki Çayönü ilk Neolitik yerleşmesinde gördüğümüz ve "kafatası kültü" etrafında birleşen avcı-toplayıcı dünyasıdır. Dicle'nin biraz daha aşağı çığırında yer alan Hallan Çemi'de ise benzer bir ekonomi ile boynuz kültüne dayanan ve çok daha batıdaki Göbekli Tepe'de bulunan kült nesneleri ile benzerlik gösteren bir kültürel varyant görülür. Buraya çok yakın bir çanak-çömleksiz Neolitik yerleşmesi olan Körtik Tepe'de ise insanlar tam veya yarı *hocker* pozisyonunda gömülmüşlerdir. Körtik Tepe, ölü gömme geleneği ve kült nesneleri bakımından ne yakınında bulunan Çayönü'ne ne de Hallan Çemi'ye benzer (bu örnekler için bkz. Bonogofsky 2001; Verhoeven 2002; Talalay 2004; Rosenberg 2011; Özbek 2004, 2009; Özkaya ve Coşkun 2011). İç Asya geç Neolitiğinden, çok daha uzaktan, başka bir örnek verebiliriz. Rus ve Alman arkeologların büyük önem verdiği Ceytun (Jeitun) yerleşimi,

paleoiklimsel verilere göre iklimin nemli bir evreye girdiği 8,2 bin yıl önce küçük bir yerleşim olarak (150-170 kişinin yaşadığı) ortaya çıktı (bkz. Harris 2010). Harris'in sonuçlarına göre Ceytun halkı, buraya evcilleştirilmiş buğdayı başka bir yerden, muhtemelen güneybatı Asya'dan, getirmişti; buradaki keçi ve koyun popülasyonu da yine orada evcilleştirilmiş türlerin ardıllarıydı. Harris'e göre, tarımcı-hayvancı yerleşimciler buraya İÖ. 6100'lerde kuzey İran üzerinden Batı Asya'dan gelmişlerdi. Harris, Batı Asya'da evcilleştirilmiş *einkorn* buğdayının buradaki varlığını ve burada *emmer* tipi buğdayın bulunmayışını bunun kanıtı olarak gösterir. Ne var ki aynı bağlantıyı, mimari ve dinsel uygulamalar arasındaki farklılıkları bakımından Verimli Hilal Neolitiği ile Batı İç Asya Neolitiği arasındaki kuramıyoruz (bkz. Riehl 2012). Görüleceği gibi, geçim biçiminin benzeştiği ama başka kültürel özellikler bakımından ayrışan çok sayıda örnek bulabiliriz, öte yandan Hallan Çemi'deki boynuz kültünün benzerine Çatalhöyük'te rastlamak veya avcı-toplayıcı Çayönülülerin kafatası kültüne benzeyen bir inancı çok daha uzakta ve çanak-çömlekli Neolitik'te kurulu Köşk Höyük'te bulmak gibi farklı geçim biçimlerinin benimsendiği ama benzer inançların sürdüğü örnekler üzerinden, bir sosyo-ekonomik ve kültürel kuruluşu pek çok parametrenin etkisi altında şekillenmiş ve en önemlisi farklı insan seçimlerinin ürünü olarak görmek bizi daha doğru bir bakış açısına yaklaştıracaktır. Bu sonuçlar hem difüzyonizmin sınırlarına hem de kültürel evrimciliğin sorunlarına işaret etmektedir.

IV. Sonuç

Eko-indirgemeciliğe, sosyo-biyolojik açıklamaya ve kültürel evrimciliğin yarattığı anlama sorunlarına karşı nasıl bir akıl yürütme veya metodoloji önerebiliriz? Bu akıl yürütmeye veya metodoloji ihtiyacına ilham veren şey bu yaklaşımlara karşı geliştirilmiş bir ideolojik savunma ihtiyacı değildir, aksine var olan bulguların ve parametrelerin çeşitliliğini bu yönde düşünmeyi teşvik etmektedir. İnsanların biyolojik donanımlarından kaynaklanan ortak özellikleri ve sınırlılıkları vardır. Belki de bunlar içinde en kesin olanı "ölümlülük"tür. Ne var ki insan en azından tahayyül dünyasında ölümlülüğü bile aşmıştır. Bütün mitolojiler ve dinler bu aşkınlığa hizmet eden insan ürünleridir. Mitoloji ve dinler, insan toplumlarını en yakın biyolojik akrabalarından fazlasıyla farklı kılan ve yeni sorun çözme yetenekleri ile donatan kültürün bağrında doğar ve yaşarlar; bunlar, insan muhayyilesinin varabileceği noktalara ilişkin fikir verirler, tıpkı Göbekli Tepe "kutsal alanı"nın bize önerdiği ve bizi mistik açıklama tuzaklarından koruyan ve ironik biçimde karşı-evrimci olan yeni bir bakış açısı geliştirebilmemiz gibi… Kültür, aynı zamanda, diğer türlerin tâbi olduğu Darwinci seçilim mekanizmalarının pek çoğunu "atlatmamıza" yol açan buluş ve yeniliklerin de toplamıdır. Kültür yoluyla insanın çözüm üretme kabiliyeti, onu yeryüzündeki en "uyarlanıcı" (*adaptive*) varlıklardan biri (belki de en öndekisi) haline getirmiştir. En öndekisi olabilir, çünkü insanın çevresel değişmelere tepki vermesi için genlerinde vuku bulacak doğal mutasyonal değişiklikleri beklemesi gerekmez. Kültür, kimi zaman da, çözüm üretme kabiliyeti açısından belirli bir yeterliliğe ulaşama-

dığı durumlarda bu yeterliliğe ihtiyaç duyulan olaylar karşısında çaresiz kalır. Ancak burada kültürün kullanabileceği ve sıklıkla kullandığı bir avantajı vardır: Toplumsal bellek yoluyla deneyimlerin aktarılması ve gelecek çözüm araçları için bu deneyimlerin zemin oluşturması. Bu deneyimler arasında pekâla felâketler de vardır. Örneğin deprem karşısındaki çaresizliğin, deprem bilgisinin toplumsal bellekte yarattığı birikim sayesinde, ona karşı mimari çözümler arayışını da başlatması gibi… Ancak bu saptamalar, uyarlanma ihtiyaçları ve yeteneği karşısında başka kültürel unsurların (örneğin "geleneğin", dinin veya "ideoloji"nin) direnç oluşturmadığı anlamına gelmez. Aslında insanın çevresel baskılar karşısındaki uyarlanma başarısı, bu ikisi arasındaki gerilim ve çatışmanın sonucudur. Gerilimin üstesinden gelebilecek "yorum kurumlarını" yaratabilmiş toplumlar, söz konusu gerilimi çok daha hafif atlatırlar.

Söz konusu gerilim ve çatışmanın diyalektik bir niteliği olduğunu kabul etmeliyiz. Ancak bu diyalektik asla mekanik değildir. Zamana, mekâna, kültürlerin esneklik derecesine (tartışmayı ve farklılıkları özümseme yeteneğine), "yorum kurumları"nın varlığına ve bunların kabuledilebilirlik derecesine, en sonunda da insanın kendisine bağlı olarak değişecektir.

Mitler ve dinler, yapay uyarlanma yeteneği ve toplumsal bellek; hepsi kültürün içindedir. Bunların hiçbiri doğada yoktur ve hepsinin temeli "bilgi"dir. Bilginin kaynağı yaratıcılıktır. Bilgi dizileri tekrarlanarak ve aktarılarak toplumun malı olur ve toplumsal belleğe işlenir. Bilgi sayesinde insanlar hayatlarını idame ettirecek araç-gereci ve fikirleri yaratmış, konuşma dili ile onları kavramsallaştırmış ve paylaşabilmiş, yazıya geçirilmiş dil yoluyla veya bilginin sözlü olarak aktarılması süreçlerini düzenleyerek toplumsal belleği ve kurumlarını şekillendirmiştir.

Tartışmayı ve farklılığı özümseme yeteneğinin kazanılması, büyük ölçüde kozmopolitizmin kazanımı olmuştur. Kozmopolit/karmaşık yapılar bu yetenekleri sayesinde daha kalıcı ve dirençli olmuşlardır. Başta belirli imparatorluklar, bu imparatorlukların doğa olayları yüzünden çöktüğünü ileri sürenlerin aksine, tartışma ve buna bağlı olarak yenilik yaratma, yeni fikirlere açıklık ve uyarlanma güçleri sayesinde, uzun süreli varlıklarını bu niteliklerine borçlu olmuşlardır. Öyleyse, buzul çağlarından çıkışla birlikte, giderek karmaşıklaşıp birbirine yaklaşan insan topluluklarının Holosen'in sunduğu yeni iklim koşullarındaki uyarlanma ve yeni örgütlenme biçimlerine yön veren ilkeyi, eğer iklimsel ve ekodeterminizmin kolaycılığına düşmeyeceksek, nasıl düşünebiliriz?

Buzul Çağları'nda yaşayan insanların büyük ölçüde "eşitlikçi" toplumsal ilişkiler sistemi geliştirdikleri kabul edilir. Holosen'le birlikte insan topluluklarının büyük kısmı eşitlikçi geçim biçimlerini terk ederek katmanlı ve giderek sınıflı toplumsal ilişki sistemlerine ve geçim biçimlerine geçtiler (O'Sullivan 2008: 52). Holosen başlangıcında gelişen jeo-iklimsel değişikliklerin bu değişmeyi tetikleyen ekolojik koşulları yarattığı inkâr edilmez bir gerçektir. Ancak bu, tek yönlü bir belirlenim ilişkisi hiç değildir. Zira insanlar yeni koşulları kendi lehlerine değerlendirebilecek bir "bilgi sistemi"ni yaratmışlar ve bu sistemden hareketle akıl yürütme yeteneğini çoktan kazanmışlardı. Buzul Çağları'nda, çoğu olumsuz

koşula rağmen, ayakta kalmalarını sağlayan da bu sistemdi. Bilgi sisteminin temeli, doğanın dışında, insanın kendi zihninin ürünü olan çözümler üretme yeteneği ve bu çözümler arasında bağlantı kurarak kendine özgü nişi yaratmasıydı. Yaratılan bu nişe biz daha sonra "kültür" adını verdik. Bu insana has "ortam" zaman içinde tek tek bireylerin zihninden çıkan özgün yaratımların toplamı olmaktan çıkar, tekrarlara dayalı, "işe yarayan" (çözümcü), aktörleri doğrudan doğruya kendi zihnine başvurma "zahmetinden" kurtararak ortak davranmaya ve hatta benzer biçimde düşünmeye iten[10], uyulmadıklarında ise sorunların çözülmediği ve çözülemeyeceği izlenimi yaratan bir toplam haline gelir. Bourdieu'nun deyimiyle bu, aktörlerin "içine işleyen" inşa edici, sorun çözücü bir mekanizma, bir strateji üretme ilkesidir. Bourdieu'nun *habitus* dediği tam da buydu. "Toplumsallaşmış öznellik" olarak *habitus* kendisini yeni deneyimlerle sürekli geliştirir ve yeni durumlar karşısında yeni "yatkınlıklar" üretir. Aslında burada aklımızın sınırlarını yine aklımızla aşarak nesnel durumlara uyumlanmamızı sağlayan bir toplumsallığın kast edilmektedir. Bu, tek tek kişilerin değil ama o *habitus*'u yaşatan aktörlerin toplamının uyduğunu gördüğümüz, bu toplamın ortak deneyimine ve strateji geliştirme yeteneğine atıf yapan ve değişmesi halinde yine bu toplamın o haliyle de referansı olmayı sürdüren bir "bütün"dür. Bourdieu'nun deyişiyle "...Öznel beklentilerin ve nesnel şansların diyalektiği, toplumsal dünyanın her yerinde iş başındadır ve çoğu zaman birincilerin ikincilere göre ayarlanmasını sağlama eğilimi gösterir" (bkz. Bourdieu 2003: 116-7, 121-2). Bazı sosyal bilimciler (örneğin David Gartman, Hanri Giroux, Richard Jenkins) bu kavramın determinizmi zayıflatır gibi görünürken onu pekiştirdiğini öne sürer. Ancak Emmet Fox'un dediği gibi "...*habitus*, toplumsal hayatı ve kültürel anlamı sürekli gelişme halinde bir pratik olarak tanımlar, bu bakımdan sürekli dönüşüm sürecinde olan kültür kavrayışına yakındır" (Bourdieu 2003: 124, dn. 12). Dolayısıyla kavramı bir tür "tuzak" gibi görenlere karşı, Bourdieu'nün kast ettiği şeyi doğru biçimde gören ve kavramın determinist bir ilişkiden ziyade nesnel dünya ile kültür dünyası arasındaki diyalektiğin kusursuz sunumuna doğru bir düşünme aracı olduğunu ayırt eden güçlü bir grup vardır (örneğin Marshall Sahlins, Paul DiMaggio, Walter Powell, Craig Calhoun). Charles Lemert'in de saptadığı gibi bu kavramla şu sorunun cevabı aranır: "Yapının sıkıştırıcı gücüne karşı eylem nasıl hayatta kalabilir?" (bkz. a.y.).

İnsanlar, diğer canlılardan farklı olarak, hayatlarına bir anlam vermeyi isterler; nereden geldikleri, niye geldikleri, bu bağlamda varoluşlarının anlamı ve en nihayet nereye gidecekleri onlar için önemlidir. Bu bağlamda bilemedikleri ve kontrol edemedikleri olayları anlamlandırmak ve onlardan korunmak için de "çözümler" üretirler. Bir şeylere inanmak ve inandıkları şeylerden dilemek, bu çözümün önemli bir parçasıdır. Bu yüzden de insanlığı tanımlayabildiğimiz başlangıç zamanlarından beri, bu çözümün tezahürleri olarak inanç sistemleriyle karşılaşırız, tıpkı Göbekli Tepe'de nesnel tezahürünü gördüğümüz inanma şekli gibi... O nedenle Göbekli Tepe "kutsal alanı", bütün benzerleriyle birlikte şa-

[10] Wacquant bu niteliği "bireye aşkın, pratik bir akılsallık" olarak tanımlar (Wacquant 2003: 27).

şırtmamalıdır. Zira doğa olayları karşısında somut çözümler üretmek kadar, tahayyül dünyasına ait olan bu inanmalar ve onlara bağlı ritüeller bütünü de Bourdieu'nün hayatın idamesi yolundaki "strateji"yi belirleyen şu *habitus* dediği yatkınlık ve teslimiyet formunun parçasıdır.

İnsanın tragedyası da budur. Varoluşunun sonsuzluğuna ve teslimiyetini yansıtan ritüelleri harfiyen yerine getirdiği takdirde bu sonsuzluğun belli güçler tarafından kollandığına inanır, ama doğa olaylarının yarattığı somut gerilime de tâbidir. Bir yanda, bu olayların baskısına karşı somut çözümler üretirken ve bu yolda deneyim biriktirip ona uyarken, öte yandan bu olaylar karşısında metafizik bir korunmaya tâbi olduğuna inanır ve bu koruma için teslimiyetini simgeleyen ritüellerin ve göstergelerin peşinden gider. Bu aynı zamanda, beşerî varlığın büyük doğa olayları tarafından itildiği çözümler üzerinden bir okuma yapmamızı sağlayan çevresel uyarlanma tarihini (doğa bilimlerinin katkısıyla) anlamlı kılarken, öte yandan insan tahayyülünün ürettiği ve insan çeşitliliğinin en renkli bölümü olarak karşımızda duran bir zihniyet tarihine kapı açar. Bu ikisi birlikte, bizim antropolojik tarih anlayışımızı oluşturur. Bu yüzden antropolojik tarih anlayışı, ne eko-determinizmin veya biyososyolojinin indirgeyici ve basitleştirici açıklamalarına ne de idealizmin bütün tarihi fikirler ve *geistig* ilerleme fikri üzerinden anlayan tarihselciliğine (historisizmine) teslim olur. Anlamak her ikisiyle ve her ikisinin arasında bir yerde mümkündür.

Dolayısıyla, eğer yine Holosen'in etkilerine dönecek olursak, Holosen başlangıcında ardışık kültürel değişimlere yol açan jeo-iklimsel değişme ile kültür arasındaki ilişki bir belirlenim ilişkisi değil, insanların bu jeo-iklimsel değişikliklere verdiği cevapların (yarattığı çözümlerin) oluşturduğu diyalektik bir ilişki ya da Bourdieu'nun *habitus* kavramı üzerinden ve onun aktör veya oyuncu dediği eyleyeni insan toplulukları ile yer değiştirerek bakacak olursak, düpedüz bu toplulukların geliştirdiği stratejilerdir. Wacquant'ın anlatımıyla söyleyecek olursak, burada da *habitus*, insanların jeo-iklimsel değişmelerin yarattığı sonuçlara "…aşağı yukarı tutarlı ve sistematik biçimde tepki ver"mesini temin etmiştir. *Habitus* bir "strateji üretme ilkesi" olarak görülür, ancak *habitus*'un yönettiği stratejiler ne kadar sistematik olursa olsun, belirli bir durumda ve mekânda "tetiklendikleri ölçüde *ad hoc*'tur". Yaratıcıdır, ama kendisini sınırlayan yapının imkânları dahilinde yaratıcıdır (Wacquant 2003: 27-8). Belki buradan yürüyerek, her türlü indirgemeciliğe meydan okumak ve etraflı bir okuma-anlama tavrı gerçekleştirmek mümkün olur.

Kaynakça

Aydın, S. (2007), "Bir Tarım Dönemi Hastalığı: Sıtma". *Kebikeç*, 24, ss. 89-98.

Bonogofsky, M. (2001), *An Osteo-Archaeological Examination of the Ancestor Cult during the Pre-Pottery Neolithic B Period in the Levant* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of California, Berkeley.

Bourdieu, P. (2003), "Düşünümsel Sosyolojinin Amaçları". *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar* (der. P. Bourdieu, L. J. D. Wacquant; çev. N. Ökten). İstanbul: İletişim, ss. 47-217.

Braudel, F. (1986), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. I (çev. Siân Reynolds). Londra ve Glasgow: Fontana Press.

--- (1987), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* c. II (çev. Siân Reynolds). Londra ve Glasgow: Fontana Press.

Çelik, B. (2015), "New Neolithic Cult Centres and Domestic Settlements in the Light of Urfa Region Surveys". *Documenta Praehistorica*, XLII, ss. 353-364.

Diamond, J. (2002), *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (çev. Ülker İnce). Ankara: TÜBİTAK.

--- (2006), *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed.* New York: Penguin.

Diamond, J. ve Robinson, J. A. (2011), "Prologue". *Natural Experiments of History* (der. J. Diamond ve J. A. Robinson). Cambridge, Mass. ve Londra: The Belknap Press of Harvard University Press, ss. 1-14.

Dolukhanov, P. (1998), *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı* (çev. Suavi Aydın). Ankara: İmge Kitabevi.

Donges, J. F., Donner, R. V., Marwan, N., Breitenbach, F. M., Rehfeld, K., Kurths, J. (2015), "Non-linear Regime Shifts in Holocene Asian Monsoon Variability: Potential Impacts on Cultural Change and Migratory Patterns", *Climate of the Past*, 11, ss. 709-741.

Elias, N. (2000), *Uygarlık Süreci, c. I* (çev. Ender Ateşman). İstanbul: İletişim.

--- (2002) *Uygarlık Süreci, c. II* (çev. Erol Özbek). İstanbul: İletişim.

Elias, S. A., Short, S. K., Nelson, C. H., Birks, H. H. (1996), "Life and Times of the Bering Land Bridge", *Nature*, 382, ss. 60-63.

Fagan, Brian (1999), *Floods, Famines and Emperors: El Niño and the Fate of Civilizations*. New York: Basic Books.

--- (2001), *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1850*. New York: Basic Books.

--- (2004), *The Long Summer: How Climate Changed Civilization.* New York: Basic Books.

--- (2009), "After the Ice", *The Complete Ice Age. How Climate Change Shaped the World* (der. B. Fagan). Londra: Thames and Hudson, ss. 188-205.

Furuse, Y., Suzuki, A., Oshitani, H. (2010), "Origin of Mesales Virus: Divergence from Rinderpest Virus between 11th and 12th Centuries". *Virology Journal*, 7/52, ss. 1-4.

Güler, M., Çelik, B., Güler G. (2012), "New Pre-Pottery Neolithic Settlements from Viranşehir District", *Anadolu: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi*, 38, ss. 157-180.

Harari, Y. N. (2014), *Sapiens: A Brief History of Humankind.* Londra: Vintage Books.

Harris, D. R. (2010), *Origins of Agriculture in Western Central Asia –An Environmental-Archaeological Study*. Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press.

Issar, Arie S. (2003), *Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological Systems.* Cambridge ve New York: Cambridge University Press.

Kaiser, K., Lorenz, S., Germer, S., Juschus, O., Küster, M., Libra, J., Bens, O., Hüttl, R. F. (2012), "Late Quaternary Evolution of Rivers, Lakes and Peatlands in Northeast Germany Reflecting Past Climatic and Human Impact – An Overview". *Quaternary Science Journal*, 61/2, ss. 103-132.

Le Roy Ladurie, E. (1959), "Histoire et Climat". *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations,* 14/1, ss. 3-34.

--- (1971), *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000* (çev. B. Bray). Garden City, N.Y.: Doubleday.

Liu, T., Chen, Z., Sun, Q., Finlayson B. (2011), "Migration of Neolithic Settlements in the Dongting Lake Area of the Middle Yangtze River Basin, China: Lake-level and Monsoon Climate Responses". *The Holocene*, 22/6, ss. 649-657.

Montgomery, D. R. (2007), *Dirt: The Erosion of Civilizations*. Berkeley: University of California Press.

O'Sullivan, P. (2008), "The 'Collapse' of Civilizations: What Palaeoenvironmental Reconstruction cannot Tell Us, but Anthropology can". *The Holocene*, 18/1, ss. 45-55.

Özbek, M. (2004), *Çayönü'nde İnsan*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

--- (2009), "Remodeled Human Skulls in Köşk Höyük (Neolithic Age, Anatolia): a New Appraisal in View of Recent Discoveries". *Journal of Archaeological Science*, 36/2, ss. 379-86.

Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2011), "Körtik Tepe". *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research: Tigris* Basin (der. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm). İstanbul: Archaeology and Art Publications, ss. 89-127.

Perez-Sanz, A., Li, G., González-Sampériz, P., Harrison, S. P. (2014), "Evaluation of Modern and mid-Holocene Seasonal Precipitation of the Mediterranean and Northern Africa in the CMIP5 Similations", *Climate of the Past*, 10, ss. 551-568.

Perktaş, U., Gür, H., Ada, E. (2015), "Historical Demography of the Eurasian Green Woodpecker: Integrating Phylogeography and Ecological Niche Modelling to Test Glacial Refugia Hypothesis". *Folia Zoologica*, 64/3, ss. 284-295.

Riehl, S. (2012), "Book Review of Harris, Origins of Agriculture in Western Central Asia". *The Holocene*, 22/3, ss. 378-9.

Rosenberg, M. (2011), "Hallan Çemi". *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research: Tigris Basin* (der. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm). İstanbul: Archaeology and Art Publications, ss. 61-78.

Ryan, W. B. F. ve Pitman, W. C. (1998), *Noah's Flood: The Scientific Discoveries about the Event that Changed History*. New York: Simon and Schuster.

Tabak, F. (2009), *Solan Akdeniz, 1550-1870: Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım* (çev. Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Talalay, L. E. (2004), "Heady Business: Skulls, Heads, and Decapitation in Neolithic Anatolia and Greece". *Journal of Mediterranean Archaeology*, 17/2, ss. 139-63.

Verhoeven, M. (2002), "Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia". *Cambridge Archaeological Journal*, 12/2, ss. 233-58

Wacquant, L. J. D. (2003), "Giriş". *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar* (der. P. Bourdieu, L. J. D. Wacquant; çev. N. Ökten). İstanbul: İletişim, ss. 13-45.

Weldeab, S., Stuut J.-B. W., Schneider R. R., Siebel, W. (2013), "Holocene Climate Variability in the Winter Rainfall Zone of South Africa". *Climate of the Past*, 9, ss. 2347-2364.

Wilkinson, T. (2013), *Eski Mısır: MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi* (çev. Ü. Hüsrev Yolsal). İstanbul: Say.

Yancheva, G., Nowaczyk, N. R., Mingram, J., Dulski, P., Schettler, G. v.d. (2007), "Influence of the Intertropical Convergence Zone on the East Asian Monsoon". *Nature*, 445, ss. 74-77.

Zhang, P., Cheng, H., Edwards, R. L., Chen, F., Wang, Y., Liu, J. v.d. (2008), "A Test of Climate, Sun, and Culture Relationship from an 1810-Year Chinese Cave Record". *Science*, 322, ss. 940-942.

Zong, Y., Innes JB., Wang, Z., Chen, Z. (2011a), "Environmental Change and Neolithic Settlement Movement in the Lower Yangtze Wetlands of China". *The Holocene*, 22/6, ss. 659-673.

Zong, Y., Wang, Z., Innes, JB., Chen, Z. (2011b), "Holocene Environmental Change and Neolithic Rice Agriculture in the Lower Yangtze Region of China: A Review". *The Holocene*, 22/6, ss. 623-635.

Öz: Bu yazı paleo-bilimcilerin ve doğa bilimcilerin özellikle Holosen dönemdeki iklim değişmeleri ve ekolojik değişmelerin siyasal ve kültürel değişmeler üzerinde tek-yönlü belirleyiciliği olduğunu öne süren determinist ve sosyobiyolojist (kimi yerde Malthus'çu) çalışmalarının temelli bir eleştirisine yönelmiştir. Bunun üzerinden ne bu türden determinizmin ne de kültür tarihine sızmış -terk edilmiş sanılan- evrimciliğin, insanı ve ürünlerini anlamak bakımından yeterli olamayacağını, özellikle Neolitik gelişmeler üzerinden ortaya koymaya çalışmakta ve Bourdieu'nün *habitus* kavramının bu anlama çabasında nasıl kullanılabileceğini araştırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Bourdieu, çevresel değişme, determinizm, Göbekli Tepe, *habitus*, Holosen, iklim değişikliği, neolitik değişme, Neolitik avcı-toplayıcılar, paleo-bilimler.

How Should the Effect of Holocene Conditions on Humans and Cultures Be Evaluated? An Attempt at Anthropological Thinking

Abstract: This article is a fundamental critique on deterministic and sociobiological (and at times Malthusian) works of paleo-scientists and natural scientists, which argue that climatic and ecological changes in the Holocene epoch had a one-way causal effect on political and cultural changes. Based on this, the article seeks to reveal by referring particularly to Neolithic developments that neither such determinism nor evolutionism, which is believed to be long abandoned but has permeated into cultural history, is sufficient to understand humans and their products and investigates how Bourdieu's *habitus* can be utilized within this context.

Keywords: Bourdieu, climate change, determinism, Holocene, environmental change, Göbekli Tepe, *habitus*, neolithic change, Neolithic hunter-gatherers, paleo-sciences.

UMUMÎ KUTUPHANE

Nu. 17-18

İNSANLIĞIN BAŞLANGIÇLARI

İKİNCİ KISIM

Mütercimi : M. KEMAL

Müellifi : Dr RENÉ VERNEAU

Paris İnsan Paleontolojisi Enstitüsünde ve Tabiî İlimler Müzeomunda Profesör. Trokadero Etnografik müzeomunun müdürü. "Sciences Coloniales" Akademesi azasından.

REKLÂM MATBAASI
İSTANBUL, Ankara cad. Reşit Ef. Hanı, No. 13

Birinci ve ikinci kısmın hukuku Reklâm matbaasınca mahfuzdur.

Türkçe'de ilk Latin harfli evrim kitabı, 1932

Evrim, Genetik ve Irk: Evrimsel Biyolojinin Işığında İnsan Irkının Anlamsızlığı

Ergi Deniz ÖZSOY*

Kuzey Amerikalı kaşif, hümanist, ondokuzuncu yüzyılın insanı keskin sınırlarla tasnif etmeye alışkın, sömürgeci geçmişin ve saiklerin birikimiyle toplumları ve kültürleri bilmek, anlamak durumunda olan seyyah kuşağının önemli isimlerinden Charles Pickering'in 1850'de yayınlanan kısa adıyla *İnsanın Irkları* ("The Races of Man") eseri[1], yazımıza konu teşkil eden biyolojik "ırkları" resmeden bildik bir kitap gibidir ilk bakışta. Ancak, kitabın ucuz İngiliz baskısına insanın doğa tarihini tahlil mahiyetinde uzun bir önsöz yazan dönemin hekimi John Charles Hall'ın ayrıntılı fiziki antropoloji ve zihinsel yetenek karşılaştırması çerçevesinde gösterme gayretinde olduğu siyah-beyaz eşitliği, Pickering'in eserinin de ruhunu yansıtır. Öte yandan, aynı önsözde, aşağılayıcı ve her yönüyle hiyerarşik bir siyah-beyaz insan kademelenmesinin eleştirisi bir yandan olabildiğince hümanist çizgiler dahilinde, dönem itibarıyla bile kuşkuya yer bırakmayacak kanıtlar ve gözlemler ışığında yapılırken, bir yandan da çeşitli ve yaygın kullanılan fiziki özellik indeksleriyle insan biyolojik çeşitliliği bir avuç "ırk" içinde sınırlandırılır. Aslında bir yandan insanı aşağı-yukarı ırk diye ayırmanın anlamsızlığına vurgu yapılırken diğer yandan da fiziki özellikler temelinde ırklara ayırmanın mecburi görülüşü, yirminci yüzyılın son çeyreğine kadar şiddetini yitirmeyen bir kabulden, ırk kategorisinin şöyle ya da böyle doğru bir biyolojik tanımlama olduğu kabulünden kaynaklanmaktadır. Fakat elbette hem ondokuzuncu yüzyıl hümanist entelektüeli hem de yirminci yüzyılın büyük bir kısmındaki egemen

* Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü / edo@hacettepe.edu.tr

1 Pickering, Charles, *The Races of Man: And Their Geographical Distribution*, H. G. Bohn, London, 1851.

entelektüel görüş açısından temel sorun, bir şekilde biyolojik varlıklar olan insan ırklarının aynı türe ait olup olmadıklarıdır ve ezici çoğunlukla bu soruya verilen yanıt, tek bir insan türünün var olduğudur. İnsanı yaratılışın en önemli ve biricik varlığı olarak gördüğünü anladığımız hümanist hekim J. H. Hall de yaratılış birliğinden hareketle tüm insan ırklarını tek bir tür altında toplamaktadır. Sonuç itibarıyla biyoloji haricindeki başka bir yoldan varılan sonuç doğru olsa da – teolojik argüman elbette biyolojik argümanla konu itibarıyla aynı kefeye konulamaz– ırklar şeklinde biyolojik bölümleme aynı tür içinde de, insan harici türlerde olduğu gibi, hâlâ yapılabilir ve insan söz konusu olduğunda da böyle bölümlemelerin sınırlarını oluşturan farklılıklar, biyolojik olmaktan çok kültürel ve medeniyet seviyesine dair olabilir. Nitekim bu görüş, ister istemez, Pickering'in kitabına yapılan önsöze de hakimdir ve konumuz itibarıyla popüler/yarı-popüler algıda ırk kavramının egemenliğini, günümüz dahil, neden bu denli uzun süre koruduğunu açıklamaktadır: insanlar, aynı türe ait olmakla ve aralarındaki biyo-

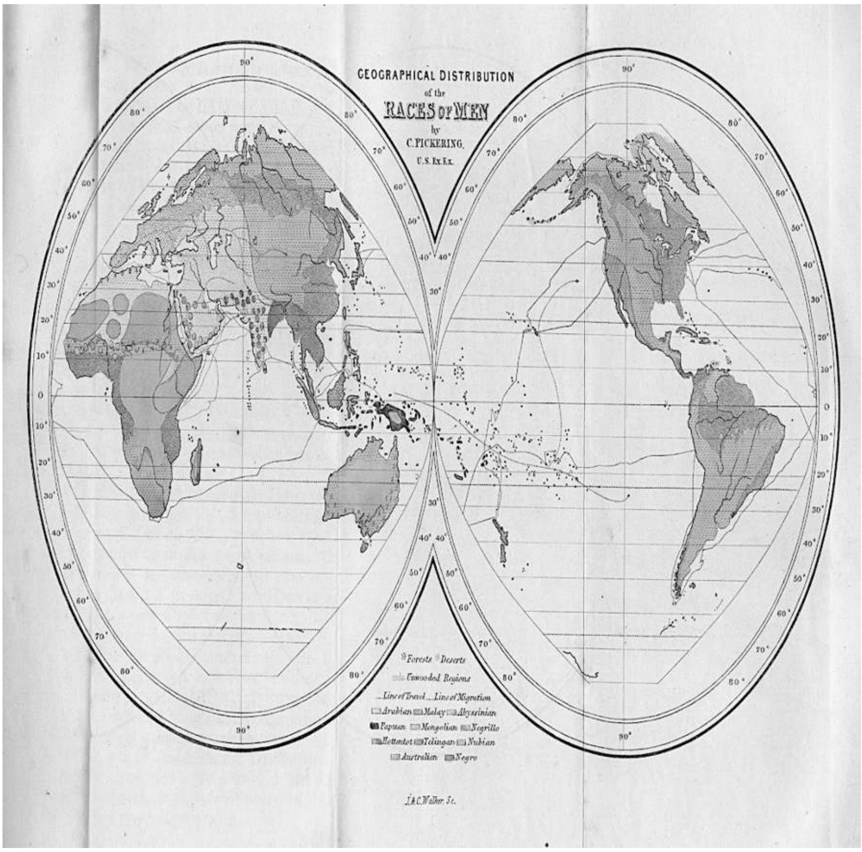

Şekil 1. İnsan ırklarının coğrafi dağılımı
(*The Races of Man*, Charles Pickering, 1851).

lojik farklar onları biyolojik manada hiyerarşik bölümlemeye tabi tutmaya imkan vermemekle birlikte, yine de ırk-kültür-medeniyet tasnifinde görünür kılınabilen varlıklardır. Kültür ya da medeniyet denen şeyin ne denli kategorik ya da sürekli olduğu veyahut nereye kadar tarihsel-ideolojik bir kurgulama biçimi olduğu bu yazının konusu değildir. Ancak ırk kategorisinin tamamlayıcı bir unsur olarak kabulünün biyolojik sorgusu, insanın kalıtımsal çeşitliliği ile kültürel çeşitliliği arasındaki bağ üzerine yapılacak tefekkürün sağlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, yazımız ırk kavramının insan biyolojik çeşitliliğini ne ölçüde izah ettiğine ve kategorik bir biyolojik çeşitlilik indeksi oluşturabilmenin neresinde durduğuna odaklanacaktır. Tekrar Pickering'in kitabı üzerinden meselemize dönersek; insan ırklarının, pejoratif olmayan manası dahilinde, insanın biyolojik çeşitliliğinin bir tasnifi olarak görüldüğünden bahsetmiştik. Şekil 1, Charles Pickering'in kitabından alınma yeryüzündeki ırkları farklı renkler ile veren bir haritayı göstermektedir:

Bu haritada karşımıza bütün çarpıcılığıyla çıkan ilk nokta, bir avuç renkle dünya insan coğrafyasının resmedilmesi, bir başka deyişle, sadece birkaç ana ırk temelinde insan biyolojik çeşitliğinin tarif edilmesidir. Dönem itibarıyla hayli doğal ancak konumuz itibarıyla daha kritik önemi bulunan bir diğer nokta ise ne bu haritanın ne de temel aldığı anlatının insanın yeryüzündeki dağılımının tarihsel hareketliliğine ilişkin bilgi vermesidir: Aynı türe mensup insan "ırkları", renklerin bir tayf oluşturmamasıyla ifade edilen, aralarında keskin sınırlar arz ederek yeryüzü sahnesinde ortaya çıkmış ilahi yaratılışın anlık ürünleri olarak yer almaktadır. Kafatası özellikleri, yüzü oluşturan parçaların biçimi, deri ve saç rengi, saç biçimi gibi hususiyetlere dayanan ölçüm indeksleriyle türetilen aynı türün üyesi ayrıksı gruplardan ibaret insan çeşitliliği algısının, büyük doğa bilimci Charles Darwin'in *Türlerin Köken*'inin damgasını vurduğu[2], canlı çeşitliliğinin insanı da dahil eden büyük resmini tarihselliği içinde ele alan bir dönemle birlikte şüphe götürmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Darwin'in canlıya dair tefekkürün tarihinde yarattığı büyük kırılma, tam da bu noktaya ilişkindir ve insan ırkı algısının altında yatan temel felsefi dayanak noktası durumundaki Platonik idea kökenli tipolojik tür-varlık, form kategorilerinin sınırlarının açıkça yıkılması demek olan tür içi değişkenliğin önemine vurguyla tarif edilir. *Türlerin Kökeni*'ndeki ana eksen –bunlar mekanistik izah ve onun tarihselliği çerçevesinde çok önemli olmakla birlikte– ne ortak kökenden türeme ne de böyle bir türemenin Malthusvari bir ayıklanma ile tebarüz etmesidir. Bütün canlıları seçilimsel süreçlerin keskin kılıcı altında birbirine bağlayan şey sahip oldukları değişkenliktir ve bu değişkenlik varyete, alt tür ya da coğrafi ırk, en nihayetinde tür olarak çizilen varlık sınırlarını iç içe geçirir ve belirsizleştirir. Canlı varlıklar değişimlerin sürekliliği içinde tarihsel olarak birbirine bağlanan büyük bir aile teşkil ederler. Bugün, kimi yarı-geçirgen sınırları tanımlamak şartıyla büyük oranda kabul ettiğimiz bu görüş, elbette temel itibarıyla türlerin anlık yaratılan, aralarında dönüşüm ilişkileri bulunmayan varlıklar olmayıp yarı suni kategoriler olduğunu söylemenin doğ-

[2] Darwin, Charles, *On the Origin of Species*, Longman, 1872.

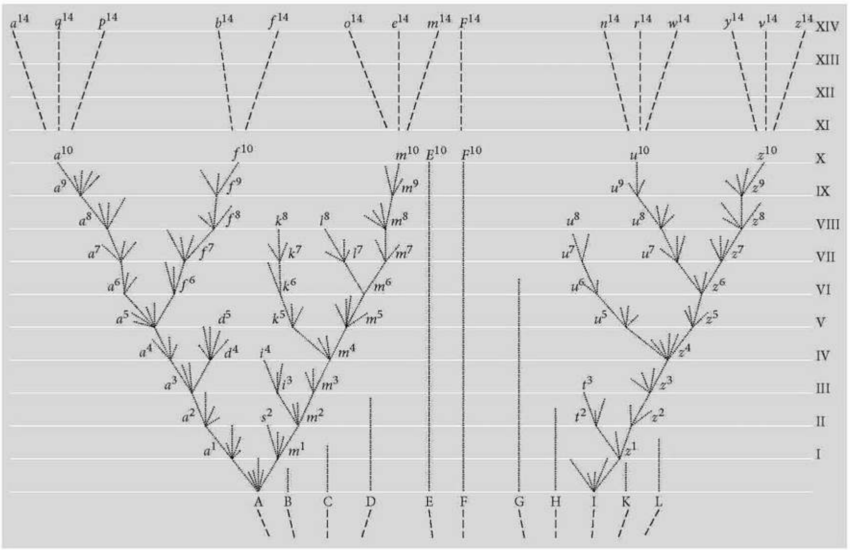

Şekil 2: Charles Darwin'in *Köken*'deki, hipotetik ortak kökenden değişerek türemeyi gösteren çizim.

ru biyolojik bir ifadesidir. Bununla birlikte, çeşitlilik temelindeki ilişkilenmenin tarihselliği, farklı türler açısından tür içi bölümlenmenin farklı şekillerde tezahür edeceği, yani her türün zaman ve mekandaki dağılımının diğer türler karşısında belli bir benzemezlik içereceği anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle, her türün evrimi bir şekilde kendine özgüdür de. Darwin'nin yarattığı bu büyük kırılma, yani değişkenliğin tarihsel sürekliliği sebebiyle keskin, su geçirmez sınırlarla çizilmiş canlı kategorilerinin hiçbir zaman teşekkül edemeyeceği, aşağıda verilen *Köken*'deki tek görsel ile net bir şekilde ifade edilmektedir:

Bu çizim evrimsel biyolojinin Darwin sonrasında izlediği düşünsel yolun da bir özetini vermektedir ve A'dan L'ye harflerle simgelenmiş ata formlardan köken alan diğer formların, çizimin yukarısına doğru uzanan geçmişten günümüze gelen çeşitlenmesini, yok oluş ve mevcudiyetlerini izah etmektedir. Bu büyük izahın konumuz itibarıyla can alıcı mahiyetteki noktası ise tüm sınıflandırma birimlerinin (Darwin *Köken*'de bu aynı çizimi varyete, alt tür veya coğrafi ırk, tür, cins, aile, takım, sınıf şeklinde tüm kategoriler için başvurur) grup içinde grup şeklinde bir iç içe geçmeye imkan tanıyan, biyolojik özellik değişkenliği temelinde tanımlanması mümkün benzerlik derecelerini esas almasıdır. Irk dahil tür içi diğer tüm ayrımlaştırma kategorilerinin kimliğini uygun biyolojik araçlarla sorgulayabilme imkanı veren bu düşünsel çerçeve, Darwin sonraki tüm evrimsel biyoloji pratiğinin de devindirici motoru olagelmiştir. *Köken*'den günümüze uzanan 150 yılı aşkın sürede, biyolojik değişkenlik temelli benzerlik ilişkiler yumağına odaklanan evrimsel biyolojinin ilk büyük krizi, ondokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan döneme denk gelir; Darwin'in

vurguladığı türden, değişkenlik üzerinden türeme formülünü, seçilim harici başka türlü dinamiklerle, örneğin içsel kuvvetlerin –ne oldukları bilinmese de– gezegendeki biyolojik çeşitlenme ve yapısal karmaşıklığa önceden belirlenmiş şekilde götüreceği, "ortogenetik" bir süreçle de tanımlamak mümkün gözükür. Bu tür teleolojik yaklaşımların ya da dönemdeki Yeni Lamarkçılık ve mutasyonculuğun Darwinci, doğal seçilim temelli evrimleşme izahını gözden düşürdüğü, Darwinizm'in henüz doğmuş sayılabilecek şafağında aniden karanlığın çökmesine yol açtığı iyi bilinir.[3] Bununla birlikte, bu büyük tıkanıklığın ortadan kalkması, yine 1900 yılının baharında Carl Correns, Hugo de Vries ve Erich Tschermak tarafından Mendel genetiğinin yeniden keşfinin[4] yarattığı ivmeyle sonraki otuz yıl içinde aşılmıştır. Bu süre zarfında, Mendel'in birim faktörleri olan kalıtımsal unsurların, yani modern adıyla genlerin, sahip olduğu değişkenlik üzerinden seçilimsel ve seçilimsel olmayan evrimsel süreçlerin matematiksel olarak tarifinin mümkün kılınmasıyla, Modern Sentez adını alan evrimsel biyolojinin omurgasının Darwinci inşası 1940'ların sonuna dek tamamlanmış olacaktır. Fakat bu süreçteki dikkat çeken nokta, evrimleşme biçimlerinin tanımlanmasında, genlerin değişkenliği, yani mutasyonla türetilmiş farklı kimlik formları ile onların bir şekilde biçimlendirdiği biyolojik özellik değişkenliğinin eş tutulmasıdır. Biyolojik özelliklerin büyük oranda kararlı biçimde kuşaktan kuşa aktarılmasından sorumlu genlerin farklı formlarının farklı popülasyonlarda, coğrafi ırklarda, türlerde vb. farklı sıklıklara sahip olmasının, bu varlık birimlerin tarihteki oluşumlarının anlaşılmasında büyük önemi olduğu fark edilecek, dolayısıyla herhangi bir tür içindeki genetik değişkenliğin farklı popülasyonlardaki bölümlenme dereceleri de doğal olarak türlerin ve içerdiği popülasyonların benzerlik düzeyleri hakkında bilgi verecektir. Evrimsel biyolojinin bugünkü çatısının ve temelinin biçimlenmesinde büyük rolü bulunan, bu genetik değişkenlik temelli evrimleşme çerçevesi[5] yukarda kısaca bahsettiğimiz ilk büyük krizin atlatılmasını sağlarken, bir yandan da, bir türün sahip olduğu toplam genetik değişkenlik miktarının dönem itibarıyla saptanamamasının yarattığı bir diğer krize yol açmıştır. Biyolojik değişkenlik ile genetik değişkenliğin bir şekilde eşleştiği kuşkusuzdur, ancak genlerin ne oldukları ve farklı formlarının biyolojik olarak nasıl davrandıkları geniş bir biyolojik özellik kümesiyle bilinmediği sürece, makul ve evrensel bir evrimsel değişimin herhangi bir organizma için resmi nasıl çizilebilecektir? Genlerin ve genlerin farklı formlarının, yani alellerinin keşfine giden yolun hikayesi, özellikle konumuz çerçevesinde, genetik çeşitlilik (değişkenlik) miktarıyla ve bu çeşitliliğin farklı insan toplumlarındaki karşılaştırmalı frekans analiziyle, insan toplumlarının tarihsel yakınlıklarını görebilmenin de bir hikayesidir.

1940'larda varlığını iyice hissettirmeye başlayan ve bir türün popülasyonlarında ne kadar genetik çeşitlilik bulunduğu çerçevesinde kilitlenen evrimsel biyolojinin ikinci krizinin aşılması, 1950'lerde kullanılmaya başlayıp 1960'larda

[3] Bowler, Peter J., *The Eclipse of Darwinism: Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900*, John Hopkins, 1983.
[4] Sturtevant, Alfred H., *A History of Genetics*, Harper and Row, 1965.
[5] Huxley, Julian, *Evolution: The Modern Synthesis*, Harper and Brothers, 1943.

evrimsel genetik çerçeveye, doğal *Drosophila* popülasyonları üzerinden taşınan moleküler biyolojik yöntemlerle, özellikle protein çeşitliliği tayinini mümkün kılan yaklaşımlarla[6] mümkün olmuştur: protein üzerinden dolaylı bir şekilde de olsa gen düzeyindeki çeşitliliğin tahmin edilebilmesi, dönem itibarıyla, evrimsel biyoloji düşününde büyük bir değişim yaratmış, o güne dek daha çok kan grupları temelinde irdelenen[7] insan toplumlarındaki genetik çeşitlilik miktarının da öncesiyle karşılaştırılamayacak bir düzeyde saptanmasını sağlamıştır. İnsan toplumlarının genetik çeşitlilik miktarını bir şekilde yansıtan uygun genetik belirteçlerle elde edilen verilerin, toplumların genetik benzerlik seviyeleri temelinde, insan türünün coğrafyasına atfedilen "ırklar"ın sorgulanması bahsindeki ilk ve devrimci kullanımı, protein çeşitlilik tayinlerinin her tür açısından rutine bağlandığı 1970'lerin başına rastlamaktadır. İlk ve son 45 yıl içinde öneminden hiçbir şey yitirmediğine DNA seviyesindeki farklı belirteçlerle yapılan sonraki dönem çalışmalarında ve nihayetinde bütün insan genom üzerinden yapılan kapsamlı analizlerle tanık olduğumuz bu klasik, Richard Lewontin'in analizini içeren 1972 tarihli "The Apportionment of Human Diversity (İnsan Çeşitliliğinin Bölümlenmesi)" başlıklı makalesidir[8]. Bu ilk çalışma, sorduğu soruların konumuz dahilindeki önemi ve vardığı sonuçların çarpıcılığı dolayısıyla ayrıntılı olarak ele alınmayı fazlasıyla hak etmektedir. Şimdi bu çalışmanın geniş bir özetini, konuya ilişkin sorularımız eşliğinde vermeye çalışalım.

İnsan türündeki toplumların genetik bölümlenmesi

Richard Lewontin'in makalesinin temel çıkış noktası, doğal olarak Darwinci evrimsel biyoloji çerçevesinden köken alan bireysel genetik çeşitlilik vurgusuyla temellendirilen analize dayanmaktadır. Dönem itibarıyla, insan toplumlarının da taranmasında kullanılan yöntem, elektroforez adı verilen ve genlerin kodladığı proteinlerin, yani genotip-fenotip ilişkisindeki ilk basamaktaki biyolojik moleküllerin alternatif formlarının (elektroforetik aleller) saptanmasına dayanır ve bu yöntem ile belirlenen protein çeşitliliğinin hemen her taksona ait türler için genetik çeşitlilik profilleri olarak kullanılması uzun bir süre evrimsel genetik çalışmalarına egemen olmuştur.

Richard Lewontin'in insan genetik çeşitliliğinin coğrafi bölümlenmesine ilişkin makalesi de büyük oranda bu elektroforetik protein-genetik çeşitlilik profillerine dayanmaktadır. Lewontin, insan kırmızı kan hücrelerinden elde edilen

---

[6] Hubby, J. L., Lewontin, R. C., "A molecular approach to the study of genic heterozygosity in natural populations. I. The number of alleles at different loci in *Drosophila pseudoobscura*", *Genetics* 54: 577-594, 1966; Lewontin R. C., Hubby, J. L., "A molecular approach to the study of genic heterozygosity in natural populations. II. Amount of variation and degree of heterozygosity in natural populations of *Drosophila pseudoobscura*", *Genetics* 54: 595-609, 1966.

[7] Allison, A. C., "Aspects of polymorphism in man", *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 20: 239-255, 1955.

[8] Lewontin R. C., "The apportionment of human diversity", *Evolutionary Biology*, 6: 381-397, 1972.

enzimleri (proteinler) ve serum proteinlerini[9] ve Mourant'ın ve diğer ilgili araştırıcıların klasik kan grupları çalışmalarının[10] sonuçlarını kullanarak, morfolojik ve anatomik (ten rengi, saç, burun vb. biçimi, sefalik indeks vb. morfometrik ölçümler) olarak "ırklara" ayrılan insan gruplarını ve gruplara dahil edilen onlarca popülasyonu ele alır. Çalışmanın temel hipotezi, insan toplumları (popülasyonları) içindeki genetik değişkenlik (çeşitlilik) miktarının, insanın klasik olarak ana ırk gruplarına ayrıldığında ortaya çıkan gruplar arası değişkenlikle karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Richard Lewontin'in odaklandığı genetik belirteçleri en net biçimde örnekleyen ve antropolojinin klasik büyük "ırk" grupları içerisinde geleneksel olarak tasniflenen toplumlar, bir çizelge halinde aşağıda verilmektedir:

Kafkasyalılar (beyaz ırk)	**Siyahi Afrikalı**	**Mongoloid**
Araplar, Ermeniler, Avusturyalılar, Basklar, Belçikalılar, Bulgarlar, Çekler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Mısırlılar, İngilizler, Estonyalılar, Finler, Fransızlar, Gürcüler, Almanlar, Yunanlar, Çingeneler, Macarlar, İzlandalılar, Hintliler (Hintçe konuşan), İtalyanlar, İraniler, Norveçliler, Doğu Yahudileri, Pakistanlılar (Urduca konuşanlar), Polesler, Portekizler, Ruslar, İspanyollar, İsveçliler, İsviçreliler, Suriyeliler, Tristan da Cunhalalılar, Galliler.	Amharalar, Bantu, Barundi, Batutsi, Buşmen, Kongolez, Ewe, Fulani, Gambiyalı, Ganayanlar, Hobe, Hottentot, Hututu, Ibo, Iraklı, Kenyalı, Kikuyu, Liberyalı, Luo, Madagaskan, Mozambikler, Msutu, Nijeryalı, Pigmeler, Sengalez, Şona, Somalili, Sudanlı, Tanganikan, Tutsi, Ugandalı, A.B.D. Siyahları, "Batı Afrikalı", Xosa, Zulu.	Aynu, Butanez, Bogobo, Bruneiler, Buryat, Çinli, Dayaklar, Flipinos, Kaşkay, Endonezyalı, Japon, Java, Kırgız, Koreli, Laplar, Malayan, Senoy, Siyamlı, Tayvanlı, Tatar, Tai, Türkler.

[9] Giblett E. R., *Genetic Markers in Human Blood*, Oxford and Edinburgh, Blackwell, 1969.
[10] Mourant A. E., *The Distribution of Human Blood Groups*, Oxford, Blackwell, 1954.

Güney Asya Aborjinleri	Amerind	Okyanusyalı	Avustralya Aborjinleri
Andaman, Badaga, Chenchu, Irula, Maratha, Nayarlar, Oraonlar, Onge, Tamiller, Todalar.	Alakaluf, Aleutlar, Apaçi, Atakamenos, "Atabaskan", Ayamara, Bororo, Karaayak, Kanlar, "Brezilya yerlileri", Chippewa, Kayngang, Çoko, Coushatta, Cuna, Dieguenos, Eskimo, Flathead, Huasteco, Huichol, Ica, Kwakiutl, Labrador, Lacandon, Mapuche, Maya, "Meksika yerlileri", Navaho, Nez Percé, Paez, Pehuenches, Pueblo, Quechua, Seminol, Şoşon, Toba, Ute, "Venezuella yerlileri", Ksavante, Yanomama	Amiral adalı, Caroline adalı, Easter adalı, Ellice adalı, Fiji, Gilbertez, Guamiyan, Hawaili, Kapinga, Maori, Marshallez, Melanauyan, "Melenezyan", "Mikronezyan", Yeni Briton, Yeni Kaledonyalı, Palayuan, Papuan, "Polinezyan", Saypanez, Samoan, Solomon adalı, Tongan, Trukez, Yapez.	TEK GRUP

Çizelge1:Lewontin'in çalışmasında kullandığı
ana ırk grupları (Üst satır) ve onlara ait popülasyonlar (toplumlar)
(Lewontin, 1972'deki toplumlar ve "ırklar" kullanılarak oluşturulmuştur).

Toplumlar-içi ve ana gruplar arası genetik değişkenlik profillerinin karşılaştırılmasında Lewontin'in kullandığı çeşitlilik ölçütü, elektroforetik enzim (allozim) ve kan grubu gen frekanslarını kullanan, temel genetik çeşitlilik ölçütü olan heterozigotluğun (genetik çeşitliliğin) hesaplanmasına dayanır. Bu heterozigotluk bağıntısı:

$$h = \sum p_i p_j$$

olarak tanımlanır ve burada *i* ve *j*, bir gene ait farklı iki aleli (iki farklı gen formunu) göstermektedir, *p* ise alel (gen) frekansıdır.

Lewontin yaygın kullanımı olan bu heterozigotluk bağıntısı yerine, insan popülasyonlarının ve "ırklarının" irdelenmesi bir tür taksonomik pratik olduğundan, komünite ekolojisinde tür çeşitliliğini ölçmek için kullanılan Shannon bilgi indeksini tercih etmiştir ki bu tercih, Shannon indeksinin heterozigotluğa benzer olmasından dolayı oldukça yerindedir. Bu bağıntı:

$$H = -\sum p_i \, ln_2 \, p_i$$

şeklinde tanımlanır ve *p*, *i* yukarıdaki heterozigotluk bağıntısındaki anlamlarıyla aynıdır.

Her bir H (genetik çeşitlilik) değerinin gen frekansları açısından, "ırklar" dahil insan türünün başlıca bölümleri için hesaplanması ise şu şekilde yapılmıştır:

1) Her bir gen için, *H* değeri her bir popülasyonda (toplumda) hesaplanır. Bu **popülasyon-içi** değer H_0'dır ve bir ırkın içerdiği popülasyonların ortalaması alınarak hesaplandığında $\boldsymbol{H_{pop}}$ adını alır.

2) Her bir gen için *H* değeri, o genin bir ırka dahil tüm popülasyonları üzerinden ortalama gen frekansı kullanılarak hesaplanır. Bu yeni ölçütün adı $\boldsymbol{H_{ırk}}$ adını alır ve **bir "ırk" içindeki genetik çeşitlilik** düzeyini ifade eder.

3) Her bir gen için *H* değeri, türün (*Homo sapiens*) tamamı bir bütün olarak ele alınarak (insan türünün tek bir büyük toplum kabul edilmesi), tür içindeki tüm popülasyonlar üzerinden ilgili genin ortalama frekans değeri kullanılarak hesaplanır. Bu değer $\boldsymbol{H_{tür}}$ adını alır ve **tür-içi genetik çeşitliliği** ifade eder.

Yukarıdaki değerler kullanılarak hiyerarşik olarak düzenlenen ve her kademedeki genetik çeşitlilik-farklılık düzeyini verecek bir temel ölçüte ulaşmak mümkündür. Bu ölçütlerde kullanılan ve yukarda hesaplamaları yapılan değişkenler, doğal olarak çalışmadaki bütün genlerin ortalamaları olarak ele alınmıştır. Bu ölçütler, cevap niteliği taşıdıkları sorularla birlikte aşağıdaki gibidir:

I. Popülasyonlar-içi genetik değişkenlik = $H_{pop}/H_{tür}$, **yani bir insan toplumu içindeki genetik çeşitlilik miktarı türümüzdeki çeşitliliğin ne kadarına tekabül eder?**

II. Irk içindeki popülasyonlar arası (ırk ya da grup-içi) değişkenlik = $H_{ırk}$-$H_{pop}/H_{tür}$, **bir "ırk" içindeki toplumlar arasındaki toplam genetik fark nedir?**

III. Irklar (ana gruplar) arası genetik değişkenlik = $H_{tür}$-$H_{ırk}/H_{tür}$, **her bir "ırkın sahip olduğu genetik çeşitlilik miktarı türümüz çeşitlilik miktarının ne kadarıdır?**

Lewontin'in bu ölçütleri ve son üç temel ölçütü kullanarak yaptığı genetik çeşitlilik oranların kullanılarak oluşturan çizelge ise şöyledir:

Gen	Toplam ($H_{tür}$)	Popülasyonlar- içi	Irk-içi	Irklar-arası
Hp	0.994	0.893	0.051	0.056
Ag	0.994	0.834	-	-
Lp	0.639	0.939	-	-
Xm	0.869	0.997	-	-
Ap	0.989	0.927	0.062	0.011
6GPD	0.327	0.875	0.058	0.067
PGM	0.758	0.942	0.033	0.025
Ak	0.184	0.848	0.021	0.131
Kidd	0.977	0.741	0.211	0.048
Duffy	0.938	0.636	0.105	0.259
Lewis	0.994	0.996	0.032	0.002
Kell	0.189	0.901	0.073	0.026
Lutheran	0.153	0.694	0.214	0.092
P	1.000	0.949	0.029	0.022
MNS	1.746	0.911	0.041	0.048
Rh	1.900	0.674	0.073	0.253
ABO	1.241	0.907	0.063	0.030
Ortalama		**0.854**	**0.083**	**0.063**

Çizelge 2. Lewontin (1972)'deki
hesaplamalara göre oluşturulmuş genetik çeşitlilik dağılımı.

Çizelgede, ikinci sütunda, yukarıda açıklanan $H_{tür}$ değerleri çalışmada kullanılan 17 gen ve genetik sistem açısından verilmekte, popülayonlar-içi, ırk-içi ve ırklar-arası genetik çeşitlilikler de sonraki üç sütunda gösterilmektedir. Son üç sütundaki her gene ait ve ortalama olarak verilen değerler, tür-içi genetik çeşitliliğin ($H_{tür}$) oransal bileşenleri şeklinde verilmektedir.

Lewontin'in ortaya koyduğu sonuçlar, konumuz açısından çok çarpıcıdır. Birincisi, insan türünün sahip olduğu genetik çeşitliliğin ortalama yüzde 85'i (0.854) klasik ırk sınıflaması içinde birim olarak yer alan popülasyonlar içinde içerilmektedir. Bir başka deyişle, örneğin beyaz ırkın (Kafkasyalı) içindeki her bir popülasyon, türümüzün sahip olduğu genetik çeşitliliğin yüzde 85 kadarını içermektedir. Diğer tüm ana gruplar için de (Siyahi Afrikalılar, Mongoloidler vb.) durum böyledir. Klasik morfolojik özellikler ile tanımlanan bir ırk içindeki genetik çeşitlilik (popülasyonlar-arası genetik çeşitlilik) ise türümüzün toplam genetik çeşitliliğinin yüzde 8'i (0.083) kadardır. Bir başka deyişle, Örneğin Mongoloid grupta yer alan Japonlar ile biz Türkler arasındaki genetik farklılık türümüzün genetik çeşitliliği bağlamında ancak yüzde 8 kadardır. Bu durum, elbette, diğer tüm ana ırklar içindeki popülasyon karşılaştırmaları için de doğrudur.

Ancak çalışmanın asıl çarpıcı sonucu, ilk bakışta birbirinden son derece farklı görünen ve bu nedenle ırkçılığın pek çok biçimini doğuran ideolojik kurgunun kaynağı olagelmiş klasik ırk grupları arasındaki genetik farkın, türümüzün sahip

olduğu genetik çeşitlilik temelinde ancak yüzde 6 civarında olmasıdır. Bir başka deyişle, siyah-beyaz, Mongoloid-Amerind gibi dış görünüm farklılıkları üzerinde temellendirilen keskin ırk kategorilerinin genetik açıdan fazla bir önemi bulunmamaktadır. Bir siyahi toplum olarak, örneğin Bantuların, bir Fransızdan, İngilizden, Almandan ya da bir Tatardan genetik açıdan fazla bir farkı bulunmamaktadır. Sonuç olarak, insan türünün sahip olduğu genetik çeşitliliğin çok büyük bir kısmını herhangi bir insan toplumunun içerdiği gözükmektedir. İnsanı alışageldik "ırk" kategorileri şeklinde, salt bir avuç fiziksel özellik temelinde, üstelik başvurulan her bir fiziksel özelliğin çoklu genli olduğu ve dolayısıyla geniş bir morfolojik ve anatomik bir tayf içinde temsil edileceğini de görmeden ayırmanın genetik açıdan bir anlamı bulunmadığı açıktır. Bununla birlikte, Lewontin'in odaklandığı genetik çeşitlilik miktarının sadece bir avuç gen ve genetik sistemden (toplamda 17 gen ve genetik sistem) ibaret olduğu da doğrudur (Çizelge 2). Ancak öncelikle, bu az sayıdaki genin "ırk" kategorileri altında toplanan tüm toplumlarda, farklı formları kuşkuya yer bırakmayacak şekilde saptanmış olduğunu ve karşılaştırmanın can alıcı noktası olan sıklıklar (ve bu sıklık hesaplamalarının dayandığı örnek büyüklükleri) bakımından da hesaplamayı uygun kılan istatistiki koşulların yerine getirildiğini belirtmemiz lazım. Ancak, yukarda da söylediğimiz gibi, Lewontin'in vardığı sonuçların evrenselliği, sonraki 45 yıl içinde gerçekleştirilen ve yüz kadar protein ile[11] ve bir ya da birkaç gene-genetik bölgeye odaklı ancak protein çeşitliliğine göre çok daha hassas olan DNA baz değişkenliği çalışmalarıyla büyük oranda doğrulanmış[12] ve nihayet bütün genomu taramaya imkan veren yöntemlerin gelişmesiyle, genom düzeyinde de teyit edilmiştir. Örneğin, 51 toplumu temsil eden 1000 kadar bireyin genom dizi bilgisi üzerinden, 650,000 SNP (tekli nükleotid polimorfizmi) ile insan genetik çeşitliliğini ortaya koyan çalışma da, türümüzün genetik çeşitliliğinin yüzde doksanları aşan bir kısmının hâlâ herhangi toplum içinde var olduğunu, bu genom bilgisi dahilinde, insanlar belirli coğrafi büyük gruplara dahil edilebilseler de (ancak bu büyük gruplar yalnızca genetik çeşitliliğin miktarı üzerinden görünür kılınırlar; ten rengi, yüz özellikleri vb. morfolojilerle net biçimde tanımlanamazlar, hatta "ırk" tanımlarken başvurulan her bir morfolojik kategorinin sınırlarının *her bir grupta* kaybolarak birbiri içine girmesi söz konusudur), bu coğrafi grupların içerdiği türümüzün genetik çeşitlilik miktarı yüzde 2 ila 3 civarındadır ve dolayısıyla hâlâ da küçüktür.[13].

Peki insanın, doğada diğer türler için gözlenebilen, genetik açıdan belirginleşmiş coğrafi formlara ya da "ırklara" ayrılamayışının sebebi nedir? Bu sorunun

---

[11] Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A., *The History and Geography of Human Genes*, Princeton, 1994.

[12] M. Ruvolo ve M. Seielstad, "The apportionment of human diversity: 25 years later", *Thinking About Evolution: Historical, Philosophical, and Political Perspectives*, Editörler: R. S.Singh ve ark., Cambridge University Press, içinde, syf.: 141-151, 2001.

[13] Li J. Z., Absher D. M., Tang H., Southwick A. M., Casto A. M., Ramachandran S., Cann H. M., Barsh G. S., Feldman M., Cavalli-Sforza L. L., Myers R. M., "Worldwide human relationships inferred from genome-wide patterns of variation", *Science* 319: 1100-1104, 2008.

yanıtı, büyük oranda, insanın yine tür olarak sahip olduğu genetik çeşitlilik miktarının göreceli büyüklüğünde ve bu büyüklüğün ait olduğu büyük primat ailesinde, kuzenleri goril, orangutan ve şempanzeyle paylaştığı derecesinde yatmaktadır. Son on yılda hızla gelişen genom dizileme yöntemleri ile elde edilen veriler, Antropoid evriminin son yirmi beş milyon yıl civarındaki seyrinde, insan ile şempanzenin son ortak atasına değin, bir türün sahip olduğu genetik çeşitliliğin önemli bir göstergesi durumundaki efektif popülasyon büyüklüğünün (Ne) düştüğü gözlenmektedir.[14]. Efektif popülasyon büyüklüğü, kabaca, bir popülasyondaki toplam birey sayısı olarak, nüfus anlamında bir gösterge olmayıp bir sonraki kuşaktaki yavrulara aktarılan genetik çeşitlilik miktarının belirteci olarak popülasyon içinde eşleşebilen ve yavru verebilen erkek ve dişi sayısına tekabül eder. Bu sayı, hesaplamalara göre kuşak zamanındaki artışla ters orantılı bir biçimde, şempanze insan ayrımı kavşağında 30 bin civarına inmiştir.[15]. Bu sayının başka omurgalı taksonlarıyla karşılaştırıldığında hayli düşük olduğu, şempanze ile insanın son ortak atasından bu yana geçen yaklaşık 7 milyon yıllık süre dahilinde, Australopitekinler ve Homo cinsi mensuplarının evrimi boyunca daha da azalmış olması kuvvetle muhtemeldir (*Homo sapiens*'in evriminin paleocoğrafyası ve ekolojisinin genel insan nüfusunu düşürmesine yol açmış olmasının muhtemel koşulları için Ferhat Kaya'nın *Kebikeç*'in bu sayısındaki yazısı ufuk açıcıdır).

Ancak insanın düşük genetik çeşitliliğe sahip olması yalnızca Doğu Afrika'daki, düşük birey sayılı ve uzun kuşaklı bir evrimsel geçmişten köken almasından mı kaynaklanmaktadır? İnsan, artık net bir şekilde bildiğimiz üzere, anatomik açıdan şimdiki hale geldiği Afrika kıtasından yeryüzünün kalanına yaklaşık 100,000 sene önce göç etmeye başlamış ve böylece dünyanın kalanının insanlaşma sürecini de başlatmıştı. Levant topraklarına varış tarihi olan bu zamandan itibaren insanın yakın akraba türlerle de karıştığı (karışmanın net bir tarihi için Bkz. Ezgi Altınışık, *Kebikeç*'in bu sayısı) muazzam bir devrialemi söz konusudur. Konumuz açısından ise insanın yeryüzüne Afrika'dan yayılımı sürecinin büyük oranda peşi sıra gerçekleşen, kurucu topluluklarla dünyanın farklı coğrafyalarına geçişmiş olmasıdır. Bu yayılan toplulukların büyüklüğü açısından söylenebilecek en net söz, küçük olduklarıdır. Ve bilindiği üzere, bir tür küçük topluluklar halinde ve ciddi miktarlarda karışabilme potansiyelini de hep taşıyarak yayıldığında, sahip olduğu genetik çeşitlilik yayılma esnasında düşecektir. Eğer bu tür, insan gibi, geçmişinden ötürü zaten düşük genetik çeşitliliğe sahipse, yayılma sonucu oluşan coğrafi toplulukların, her ne kadar bu topluluklar geldikleri bölgelerin ekolojik koşulları altında saç biçimi, ten rengi, yüz özellikleri vb. kimi özellikleri bakımından –yine de bir tayf arz ederek– ayrışsalar da, genetik olarak, toplamda hep aşağı yukarı homojen kalmaya devam edeceklerdir. Nitekim insan evriminin genetik-genom düzeyi her tür çalışmanın aşağı yukarı vardığı zorunlu sonuçlar-

[14] Schrago, C. H., "The effective population sizes of the Anthropoid ancestors of the human–chimpanzee lineage provide Insights on the historical biogeography of the Great Apes", *Molecular Biology and Evolution*, 31(1): 37-47, 2014.
[15] Schrago, C. H., *a.g.e.*

dan biri de budur. Afrika'dan çıkışın ardından, sahip olunan düşük genetik çeşitliliğin giderek düşmeye devam ettiği ise sonraki pek çok çalışmayla birlikte, yukarda anılan çalışmanın da vardığı temel sonuçlardan biridir.[16].

Sonuç olarak, insan evriminin genetik boyutu, insan genetik çeşitliliğinin arz ettiği durum çerçevesinde, insanların "ırk" kategorilerine ayrılamayacağını açıkça göstermektedir. Irk kavramı, kelimenin anlam tarihi itibarıyla –kavramın oluşturulma temelinde, sömürgeci saiklerin ideal tür kavramıyla karışmış zihniyeti yatsa da– biyolojik açılardan belli derecede ayrımlaşmış, iç içe geçmiş varlıklar silsilesinden kati sınırlarla ayrılmış, medeniyet dereceleri atfedilen su geçirmez kategorilerin absürtlüğüne dek uzanan bir kafa karışıklığı içinde tarihsel olarak biçimlenmiştir. Irk, öyle görülüyor ki, insan genetik ve biyolojik çalışmalarında artık büyük oranda geride bırakılmış olan, hatta diğer türlerin sınıflandırması ya da biyolojisi için de artık kullanışlı bir tarafı bulunmayan bir kavramdır. Bununla birlikte, insan toplumları bakımından, coğrafi yerleşim mesafesi ile genetik farklılaşma arasındaki ilişkinin en net biçimde kaybolduğu Avrupa'nın[17] irili ufaklı, süslü püslü bütün üstün ırk ideolojilerinin döl yatağı olması da, tarihin cilvesi olmaktan çok, insan aklının izlediği yolun tuhaf, trajik bir oyunu olsa gerek. Biyolojide (malum insan da biyolojik bir varlık) evrim ışığında bakılmaksızın hiçbir olgu anlam kazanmamaktadır elbette. Irk söz konusu olduğunda bu anlama çoktan ulaşılmış olmakla birlikte, bu ne yazık ki hâlâ ve sadece biyolojide kalmaya mahkum gözükmektedir. Öyle görülüyor ki, ruh ecinni eşinin peşine takılmış kaçmakta ve beden hâlâ kovalamaktadır.

Kaynakça

Allison, A. C., "Aspects of polymorphism in man", *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 20 : 239-255, 1955.

Bowler, Peter J., *The Eclipse of Darwinism: Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900*, John Hopkins, 1983.

Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A., *The History and Geography of Human Genes*, Princeton, 1994.

Darwin, Charles, *On the Origin of Species*, Longman, 1872.

Giblett, E. R., *Genetic Markers in Human Blood*, Oxford and Edinburgh, Blackwell, 1969.

Hubby, J. L., R. C. Lewontin, "A molecular approach to the study of genic heterozygosity in natural populations. I. The number of alleles at different loci in *Drosophila pseudoobscura*", *Genetics* 54: 577-594, 1966.

Huxley, Julian, *Evolution: The Modern Synthesis*, Harper and Brothers, 1943.

Lewontin R. C., J. L. Hubby, "A molecular approach to the study of genic heterozygosity in natural populations. II. Amount of variation and degree of heterozygosity in natural populations of *Drosophila pseudoobscura*", *Genetics* 54: 595-609, 1966.

Lewontin R. C., "The apportionment of human diversity", *Evolutionary Biology*, 6 : 381-397, 1972.

---

[16] Li J. Z., Absher D. M., Tang H., Southwick A. M., Casto A. M., Ramachandran S., Cann H. M., Barsh G. S., Feldman M., Cavalli-Sforza L. L., Myers R. M. , *a.g.e.*

[17] Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A., *a.g.e.*

Li J. Z., Absher D. M., Tang H., Southwick A. M., Casto A. M., Ramachandran S., Cann H. M., Barsh G. S., Feldman M., Cavalli-Sforza L.L., Myers R.M., "Worldwide human relationships inferred from genome-wide patterns of variation", *Science* 319: 1100-1104, 2008.

Mourant A. E., *The Distribution of Human Blood Groups*, Oxford, Blackwell, 1954.

Pickering, Charles, *The Races of Man: And Their Geographical Distribution*, H.G. Bohn, London, 1851.

Ruvolo, M. ve M. Seielstad, " The apportionment of human diversity: 25 years later", *Thinking About Evolution: Historical, Philosophical, and Political Perspectives*, Editörler: R.S.Singh ve ark., Cambridge University Press, içinde, syf.: 141-151, 2001.

Schrago, C. H., "The effective population sizes of the Anthropoid ancestors of the human–chimpanzee lineage provide Insights on the historical biogeography of the Great Apes", *Molecular Biology and Evolution*, 31(1): 37-47, 2014.

Sturtevant, Alfred H., *A History of Genetics*, Harper and Row, 1965.

Öz: Temelinde türlerin değişmezliği yatan sömürgeci bir tasnif aracı olarak ırk kavramı biyolojik olarak anlamsızdır. Son 45 yılın protein ve DNA düzeyi çeşitliliğine insan toplumlarında odaklanan genetik çalışmalar, eski fizik antropolojinin ve yerleşik popüler algının yaptığı gibi, insan toplumlarının keskin gruplara ayrılamayacağını göstermektedir. İnsan türünün genetik çeşitlilik miktarının ezici bir kısmı herhangi bir toplum içinde varlığını devam ettirmekte, insan türünü biyolojik açıdan bariz kategorilere ayırmak mümkün olmamaktadır.

Anahtar Sözcükler: İnsan ırkı, insan evrimi, genetik çeşitlilik ve insan popülasyon genetiği

**Evolution, Genetics and the Race:
Evolutionary Biology and the Fallacy of the Human Race Concept**

Abstract: Human race concept, which has its historical frame in colonialism and old fashioned classification, has no biological basis. Work on the human populations in the past 45 years clearly indicates that, contrary to the outmoded categorization of old biological anthropology and the popular conceptualization, human populations have no strict boundaries between them. Greatest part of the human total genetic variation as a species is included within any population. Consequently, it is no valid an assumption that human species can be partitioned into biologically objective and persistent "race" categories.

Keywords: Human race, human evolution, genetic diversity and the genetics of human populations

Evrimsel Tıp: Sağlık ve Hastalıklara Yeni Yaklaşımlar

Efe SEZGİN*

2015 yılının Mart ayında Amerika Birleşik Devletleri'nin Arizona eyaletinde düzenlenen bir konferansın içeriği incelediğinde kanser, bulaşıcı hastalıklar, gerontoloji, sinir hastalıkları, ortopedi, tıp tarihi gibi tıbbın farklı alanlarının yanı sıra evrimsel biyoloji, ekoloji, antropoloji gibi tıp ile alakası olmadığı düşünülen disiplinlerin de sunumlar yaptığı görülür. Bu ilginç konferans Uluslarası Evrim, Tıp ve Halk Sağlığı Topluluğu'nun (International Society for Evolution, Medicine & Public Health) düzenlediği ilk toplantıdır. Farklı disiplinlerden 150'yi aşkın sunumun yapıldığı bu konferans, oldukça yeni de olsa, sağlık bilimlerine evrimsel bakış açısının tıp tarafından görmüş olduğu kabulü, gelmiş olduğu olgunluğu göstermesi bakımından önemlidir.[1] Evrimsel tıp, sağlık ve hastalık kavramlarına yeni yaklaşımlar ile tüm sağlık bilimlerine farklı bakış açıları getirmeyi, günümüz yaklaşımlarıyla çözüm bulamadığımız, sebebini anlayamadığımız sorunların çözümüne katkıda bulunmayı amaçlayan, sağlık alanında devrim yaratmaya başlamış yeni bir alandır.[2]

---

* Nutrigenomik ve Epidemiyoloji Laboratuvarı, Gıda Mühendisliği Bölümü, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü / efeszgn0@gmail.com

[1] *Inaugural Meeting of the International Society for Evolution Medicine and Public Health*, <https://drive.google.com/file/d/0B27ikX-ekSWvcG9acjZYT2FKQ0E> (2015).

[2] R. M Nesse vd. "Evolution in Health nand Medicine, Sackler colloquium: Making Evolutionary Biology a Basic Science for Medicine", *Proc Natl Acad Sci U S A* 107 Suppl 1, s. 1800-1807, doi:10.1073/pnas.0906224106 (2010); R. M. Nesse & S. C. Stearns, "The Great Opportunity: Evolutionary Applications to Medicine and Public Health". *Evol Appl* 1, s. 28-48, doi:10.1111/j.1752-4571.2007.00006.x (2008); S. C. Stearns, R. M. Nesse, D. R. Govindaraju & P. T. Ellison, "Evolution in Health and Medicine, Sackler colloquium:

I. Evrimsel Tıbbın Kısa Tarihi

Charles Darwin'in büyük babası Erasmus Darwin (1731-1802) doğadaki değişimin insan için de geçerli olduğunu düşünen bir hekimdi. Erasmus Darwin'in yazıları evrimsel düşünce tarzının tıp alanındaki ilk uygulamaları olarak kabul edilebilir. Uzun yıllar sonra, Kolombiya Üniversitesi'nden Ortopedi cerrahı Dudley J. Morton (1884-1960) 1926 yılında yayımladığı sağlık sorunlarına evrimsel bakışı olan "Evrimin Tıp ile Olan İlişkisi" adlı makalesi ile dikkat çekti.[3] Bazı ileri görüşlü tıp fakülteleri fiziksel antropoloji bölümlerini kurarak insanın çevresine olan adaptasyonu (uyumu) ve hastalık riski konularında araştırmalar yapmaya başladılar.

İnsan topluluklarının Anofel sineği ile olan etkileşimlerini ve sıtma yayılışı arasındaki karmaşık bağlantıyı da ilk gösteren fiziksel antropologlardır. Fakat hastalıklara insan evrim sürecinden yaklaşım tıp fakültelerinde ve tıp literatüründe uzun süre ilgi bulmadı. Günümüz anlamıyla 'evrimsel tıp' kavramı ve kendi başına bir araştırma alanı olarak kabul edilmesi oldukça yenidir. George Williams ve Randolph Nesse, 'evrimsel tıp' ile eş anlamlı kullanılan, 'Darwinci tıp' terimini 1990'ların başında kullanan ilk araştırmacılardır. Nesse ve Williams hastalıkların evrimsel sebeplerini savunma mekanizmaları, enfeksiyonlar, yeni çevre koşulları, genetik, tasarım kaynaklı riskler ve evrimsel miras başlıklarında altı geniş kategoriye ayırıp bilimsel literatüre kazandırdılar.[4]

Takip eden yıllarda, *Sağlık ve Hastalıkta Evrim* ("Evolution in Health and Disease"),[5] *Evrimsel Tıp ve Sağlık: Yeni Perspektifler* ("Evolutionary Medicine and Health- New Perspectives")[6] adlı kitaplarıyla Stephen C. Stearns, Jacob C. Koella, Wenda R. Trevathan, E. O. Smith, James J. McKenna evrimsel tıbbın daha geniş kitlelere yayılmasını sağladılar. Evrimsel tıbbi araştırmaların sağlık alanına yapacağı katkı potansiyelini gören üniversiteler son beş yıldır bu alanda araştırma yapan merkezleri kurmaya başladılar. Arizona Üniversitesi'ndeki Evrim ve Tıp Merkezi, Kuzey Karolina eyaletindeki üç üniversiteden oluşan Üçgen Evrimsel Tıp Merkezi (TriCEM) aktif olarak evrimsel tıp alanında araştırma yapma amacıyla kurulan ve sayıları artan benzeri araştırma gruplarına örnek olan merkezlerdir. Ayrıca, evrimsel tıp araştırmacıları "Uluslararası Evrim, Tıp ve Halk Sağlığı Topluluğu" adında resmi bir topluluk da kurdular. Evrimsel tıp çalışmaları pek çok temel ve uygulamalı sağlık bilimleri dergilerinde yayınlansa da bu alana özgü iki bilimsel yayın *The Evolution & Medicine Review* ve kardeş

Evolutionary Perspectives on Health and Medicine" *Proc Natl Acad Sci U S A* 107 Suppl 1, s. 1691-1695, doi:10.1073/pnas.0914475107 (2010).

[3] D. J. Morton, "The Relation of Evolution to Medicine", *Science* 64, s. 394-396, doi:10.1126/science.64.1660.394 (1926).

[4] R. M. Nesse & G. C.Williams, *Why We Get Sick: The New Science of Darwinian Medicine*. 1. ed, (Times Books, 1994).

[5] S. C. Stearns & J. C. Koella, *Evolution in Health and Disease*. 2. ed, (Oxford University Press, 2008).

[6] W. Trevathan, E. O. Smith & J. J. McKenna, *Evolutionary Medicine and Health: New Perspectives*. (Oxford University Press, 2008).

dergisi *Evolution, Medicine & Public Health* evrimsel tıp alanında yayın yapan uluslararası hakemli dergilerdir. Böylece evrimsel tıp 21. yüzyıl başında araştırma merkezleriyle, resmi topluluğu ve bilimsel dergileriyle olgun bir bilim dalına dönüşmüştür.

II. Evrimsel Tıbbın Temelleri

1994 yılında yayınlanan *Neden Hasta Oluruz* ("Why We Get Sick") adlı kitapta Nesse ve Williams hastalıkların sebeplerini "yaklaşık nedenler (proximal causes)"ve "nihai nedenler (ultimate causes)" olarak iki gruba ayırdılar.[7] Hastalıkların fizyolojik sebepleri ve moleküler mekanizmaları yaklaşık nedenleri oluşturur. Klasik tıp hastalıkların yaklaşık nedenlerine odaklanır. Yapı ve mekanizmalar hakkında 'Ne' ve 'Nasıl' sorularına cevap arar. Nihai nedenleme ise uyum başarısı kazancı açısından özelliklerin neden evrimleştiğine odaklanır. Evrimsel tıp hastalıkların nihai nedenlerini anlamaya çalışır. Köken ve fonksiyon hakkında "Neden, Niçin" sorularına cevap arar. Yağlı beslenme tarzı ve arteroskleroz riskini artıran genetik yapı kalp krizlerinin yaklaşık nedenlerine örnektir. Doğal seleksiyonun yağlı yiyecek tercihini teşvik eden ve damarlarda kolesterol birikimine yol açan genetik faktörleri neden ortadan kaldırmadığı ise evrimsel bir yaklaşımdır.[8]

Hastalıkla alakalı olsun veya olmasın fenotipik bir karakter evrimsel analize tabi tutulabilmesi için üç özelliğe sahip olmalıdır. Öncelikle bu karakterin incelenen popülasyonda çeşitlilik göstermesi gereklidir. İkinci olarak bu gözlemlenen çeşitliliğin en azından bir kısmı genetik yani kalıtsal olmalıdır. Son olarak da bu karakterin uyumluluk başarısına (fitness) bir etkisi olmalıdır. İnsanı etkileyen neredeyse tüm rahatsızlıklar bu üç kritere uymaktadır ve evrimsel analize tabi tutulabilir.

Hastalıkları evrimsel analize tabi tutmadan önce evrimsel tıbbın temel prensiplerini anlamak gerekir.[9] Evrimsel tıbbın ilk prensibi doğal seçilimin sağlık ve uzun yaşamı değil uyum başarısını (fitness) hedef aldığıdır. Doğal seçilim insanları tüm hastalıklardan arındıracak, gittikçe uzayan sağlıklı bir yaşama doğru hareket etmez. Aksine, doğal seçilimin hedefi içinde bulunulan ortamın da etkisiyle genel uyum başarısını optimize edebilmektir. Uyum başarısı ise yaşam geçmişi özelliklerine dayanır. Özelikle üreme yaşına kadar hayatta kalma yeteneğini sağlayan özellikler uyum başarısı için en önemlileridir. Bu bakış açısı ile bakıldığında hastalıkların pek çoğunu oluşturan ileri yaş sebepli kronik rahatsızlıklar, organ bozuklukları, kanser-

---

[7] Nesse & Williams, *Why We Get Sick*.

[8] M. Brune & Z. Hochberg, "Evolutionary Medicine: The Quest for a Better Understanding of Health, Disease and Prevention", *BMC Med* 11, s. 116, doi:10.1186/1741-7015-11-116 (2013); R. W. Currier & J. H. Steele, "One Health-One Medicine: Unifying Human and Animal Medicine within an Evolutionary Paradigm", *Ann N Y Acad Sci* 1230, s. 4-11, doi:10.1111/j.1749-6632.2011.06138.x (2011); R. M. Nesse, "Ten Questions for Evolutionary Studies of Disease Vulnerability", *Evol Appl* 4, s. 264-277, doi:10.1111/j.1752-4571.2010.00181.x (2011).

[9] P. D. Gluckman, F. M. Low, T. Buklijas, M. A. Hanson. & A. S. Beedle, "How Evolutionary Principles Improve the Understanding of Human Health and Disease", *Evol Appl* 4, s. 249-263, doi:10.1111/j.1752-4571.2010.00164.x (2011).

ler vb. doğal seçilimin hedefi değildir. Hatta üreme yaşına kadar olan uyum başarısını artırdığı için seçilen özellikler insanları ileri yaşlarında hastalıklara daha yatkın hale getirebilmektedir. Örneğin üreme yaşına kadar mikroplarla savaşımda hayatta kalmamızı sağlayan bağışıklık sistemi özellikleri ileri yaşlarda kronik inflematuvar ve otoimmün hastalıklara sebep olabilmektedir.

Evrimsel tıbbın diğer bir prensibi de ne içinde olduğumuz soy bakımından tür olarak geçmişimizin ne de yaşam döngümüz bakımından geçmişimizin hastalıkların doğrudan sebebi olmadığıdır. Geçmişimizden edindiğimiz özellikler insanları içinde bulundukları çevre koşullarına bağlı olarak hastalıklara daha yatkın hale getirebilirler. Örneğin laktoz duyarlılığı ve sindirememe bazlı rahatsızlıklar tarım devrimi sonrası hayvancılığın ve hayvansal ürünlerin besin kaynağı olarak kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Atalarımız anne sütü sonrası herhangi bir hayvanın sütü ile beslenmedikleri için bebeklik çağında sütte bulunan laktozu sindiren enzimlerin anne sütü beslenmesinden sonra sentezlenmemesi herhangi bir negativ seçilim oluşturmamıştır. Kuzey Avrupa ve bazı Afrika toplulukları arasında genetik değişimler sonucu yetişkin yaşlarda bile laktozu sindirebilecek enzim aktivitesi korunmuştur. Böylece, bu toplumlarda hayvansal süt tüketiminin beslenmenin önemli bir kısmını karşılamasına olanak doğmuştur. Bu bağlamda hastalık (veya anormallik) insanlık türünün yeni bir ortama maruz kalmasından dolayı ortaya çıkmaktadır. Bununla bağlantılı olarak doktorların bilmesi gereken diğer bir prensip günümüz koşullarının atalarımızın özelliklerini şekillendiren seçilim koşullarından çok farklı olduğudur. İnsan kendi yaşam koşullarını hiç bir türde olmadığı kadar hızlı ve etkili bir şekilde değiştirmiştir. Fakat insan bu çevresel değişime uyum sağlayacak kadar genetik ve fizyolojik bir değişim geçirmemiştir. Örneğin atalarımız fizyolojik ihtiyaçları olan besinleri yeterli seviyede bulabildikleri ve bulamadıkları bolluk ve yokluk dönemlerine sıklıkla maruz kalmışlardır. Doğal seçilim bolluk zamanı olan kalori fazlalığını yokluk dönemleri için depolayarak saklayabilen, en az enerji ile en çok işi yapabilen metabolizma ve fizyolojik özellikleri yeğlemiştir. Dolayısıyla 'tutumlu' metabolik ve fizyolojik özellikleri kodlayan bir insan genotip profili insanlığın hayatta kalmasına olanak sağlamıştır. Bu genetik miras insanlığa endüstri devrimine kadar hayatta kalmak için avantaj sağlasa da, yüksek kalorili yiyeceklere kolay erişimin ve fiziksel aktivitenin az olduğu günümüzde obezite, metabolik sendrom, diyabet gibi hastalıkların da temelini oluşturmaktadır. Gayet açıktır ki insan genetik yapısı çevresine göre çok daha yavaş değişmekte, bir kaç nesil öncesine kadar uyum başarısına pozitif etki eden özellikler günümüz koşullarında insanları hastalıklara daha yatkın hale getirmektedir.

Son 25 yıldır moleküler biyoloji ve genetik alanında hızla ilerleyen teknikler sayesinde evrimsel analiz metodojileri niteliksel izahlarına niceliksel çıkarımlarını da eklemeye başladılar. Antropolojinin yanı sıra filogenetik, popülasyon genetiği, genomik, biyoinformatik metodlar, biyolojik modelleme evrimsel tıp alanında araştırma alanlarının kurulmasına yardımcı oldu. Bulaşıcı hastalıklar, kanser ve

bunlara karşı tedavilerin geliştirilmesi evrimsel tıp yaklaşımlarının yeni tekniklerle birleştirilmesinin güzel somut örneklerini vermektedir.[10]

III. Patojenler ve Bulaşıcı Hastalıklar

Modern antibiyotik kullanımı 1943 yılında penisilin ile başladı ve İkinci Dünya Savaşı sonunda penisilin yaygın kullanıma ulaştı. Kurtardığı yüzbinlerce hayat sayesinde tıpta başlıca devrimlerden kabul edilen antibiyotikler, kullanıldıkları andan itibaren dirençli mikropların ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. 1950'lerin başında İngiltere ve ABD kliniklerinden izole edilen stafilakokların %60'ı penisiline karşı dirençli bakterilerdi. Böylece antibiyotikler ile direnç kazanan mikroplar arasındaki yarış da başlamış oldu. Tıp tarihinde bir ilk olan ve o zamanki sağlık sektörünün anlamakta zorluk çektiği, hiç bir gelişmiş biyolojik sistemi bulunmayan mikropların direnç geliştirebilme özelliği aslında "evrimsel silahlanma yarışına" güzel bir örnektir.

Değişen çevre koşullarına uyum sağlayabilen bireyler bir sonraki kuşağı oluşturur, uyum sağlayamayanlar ise doğal seçilim sonucu elenir. Bir organizmanın değişen koşullara uyum sağlayabilmesini sağlayan yeteneklerde (bilimsel adıyla fenotipik özellikler) yeterince çeşitlilik olmalıdır ki organizma çevresel etkiye gerekli tepkiyi verebilsin. Fenotipik çeşitliliğin altında da uyum karakterlerini kodlayan genetik çeşitlilik bulunmaktadır. Bir organizanın bir sonraki nesli oluşturacak birey sayısı ve genetik yapısının değişimini sağlayacak mekanizmalar (mutasyonlar) ne kadar fazla ise genetik çeşitliliği de o kadar fazladır. Patojenlerin sayıları, örneğin insanlara kıyasla, çok fazladır (insan başına milyar birey sayısında) ve genetik yapılarını değiştirecek mutasyon oranı da oldukça yüksektir. Dolayısıyla değişen çevre koşullarına uyum sağlayabilen bireyleri, yani bulundukları ortama antibiyotik verilmesi ile oluşan yeni çevrede yaşayabilme direncini geliştiren bireyleri, oluşturmaları mümkündür. Günümüz moleküler teknikleri ile patojenlerin tedavilere karşı nasıl direnç sağlayabildiklerini daha iyi anlıyoruz ve ona göre yeni tedaviler geliştiriyoruz. Fakat, mikroplar bu yeni tedavilere karşı da direnç kazanma becerilerini devam ettiriyorlar. Bir bakıma, evrimsel silahlanma yarışıyla, insanlar doğada daha önce bulunmayan, uygulanan tedavilere karşı direnç kazanan patojenlerin evrilmesine yol açıyor. Patojenlerle mücadeleye evrimsel olarak yaklaşan bazı uzmanlar antibiyotik ve aşılama programlarıyla patojenleri tamamen yok etme amacının gittikçe daha dirençli ve öldürücü patojenlerin ortaya çıkmasına neden olduğunu, uzun vadede daha etkili mücadelinin patojenleri tamamen yok etme amacından ziyade insan bağışıklık sisteminin baş edebileceği patojenleri seçmekten geçtiğini savunuyorlar.

[10] F. J. Ruhli & M. Henneberg, "New Perspectives on Evolutionary Medicine: The Relevance of Microevolution for Human Health and Disease", *BMC Med* 11, s. 115, doi:10.1186/1741-7015-11-115 (2013).

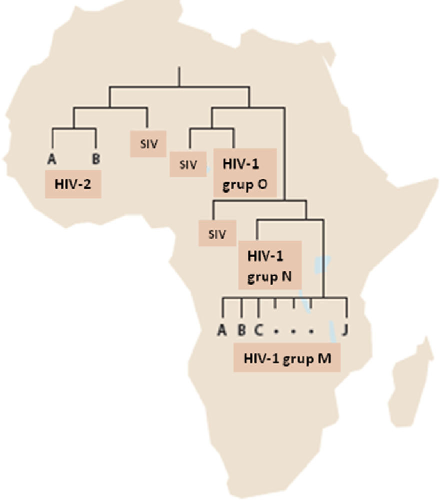

Figür 1
Filogenetik analizler HIV'nin kökeni ortaya çıkarıyor
Epidemik boyutta insanlık sağlığını etkileyen bulaşıcı hastalıkların nerede, ne zaman, nasıl ortaya çıktığının anlaşılması bu hastalıklara karşı mücadelede merkezi önem taşır. Evrimsel yaklaşımın temel metodlarından olan filogenetik analizler patojenlerin kökenleri ve dağılım dinamikleri'nin anlaşılmasında kullanılan yegane yöntemlerdendir.
Filogenetik analizler insanları enfekte eden HIV'in kökeni'nin Afrika kıtası olduğunu göstermiştir.
Ayrıca, filogenetik analizler Batı ve orta Afrika'da yaşayan şempanzeleri doğal olarak enfekte eden SIV viruslerinin birbirinden bağımsiz üç ayrı sefer, insanları enfekte edebilen HIV-1 ve HIV-2 tip virüslere evrildiğini ortaya çıkarmıştır.
Moleküler soyoluşum analizleri HIV-2'nin insanlara isli mangabey maymunlarından, HIV-1'in ise şempazeleri enfekte eden SIV türlerinden geçtiğini göstermiştir.
İlginctir ki, HIV-1 tipi viruslerinin iki grubu (O ve N) nder olarak gorulmekte ama M grubunu olusturan HIV virüsleri tüm dünya popülasyonlarına yayılmış olup, dünya çapında görülen enfeksiyonların %95'ine yol açmaktadır (bakınız Figür 2).

İnsanlar 20. yüzyılda ürettikleri ilaçlarla patojen evrimine yön veriyor olabilirler, ama patojenlerin insan evrimine olan etkileri çok uzun zamandır devam etmektedir. İnsan genetik çeşitliliğinin şekillenmesinde patojenlerin küçümsenemeyecek rolü vardır. Virüs, bakteri, protozoan, diğer tek ve çok hücreli patojenlerle "evrimsel silahlanma yarışı"nda bağışıklık sistemimizin patojenleri yabancı olarak tanıyabilmesini sağlayan mekanizmaları kodlayan genler (örneğin HLA: insan lökosit antijenleri), diğer insan genlerine kıyasla çok daha fazla genetik çeşitlilik segilerler. Farklı patojenleri tanıyabilme repertuarını geniş tutmanın hayatta kalımdaki rolünü doğal seçilimin bu genlerdeki genetik çeşitliliği artırıcı yönde etki göstermesinden ve gerekli yanıtı hızlı verebilmesini sağlayacak bir genetik profil oluşturmasından anlıyoruz. İlginçtir ki modern tıp öncesi insanları bulaşıcı hastalıklara (en azından üreme çağı öncesi ölüme) karşı koruyan HLA genetik yapısı günümüz

kronik inflamatuvar ve otoimmün (romatoid artrit, lupus gibi) hastalıklarının en başta gelen sebepleri arasındadır.

Günümüz insan toplulukları arasında, özellikle farklı kıtalarda bulunan toplumlar arasında, genetik farklılıklar bulunur. Gen akışı (göç), mutasyon, sürüklenme ve seçilim insan genetik çeşitliliğinin coğrafik dağılımında önemli rol oynayan faktörlerdir. Sıtma hastalığının günümüz insan coğrafi genetik yapısının oluşumundaki rolü bir parazitin insan evriminde nedenli rol oynadığını göstemesi bakımdan önemlidir. Plasmodium paraziti anofel sivrisinekleri sayesinde insanlara sivrisinek sokması ile bulaşır ve insan tarihinin en ölümcül hastalığı olan sıtma'ya sebep olur. Orak hücre anemisi, hemoglobin kodlayan genin mutasyonu (değişimi) sebebiyle bozuk alyuvar hücrelerinin oluşumuna dayanan, ölümle sonuçlanabilen bir hastalıktır. Orak hücre anemisi'ne sıtma hastalığının görüldüğü bölgelerde sıkça rastlanır çünkü sıtma paraziti bozuk alyuvarlarda üreyemez, dolayısıyla sıtmaya karşı koruma sağlar. Sıtma orak hücre anemisinin yanı sıra farklı anemiler (genetik sebepli alyuvar yapısı bozuklukları), glukoz-6-fosfat dehidrogenaz enzim eksikliği gibi diğer hastalıkların halen bazı toplumlarda sıklıkla görülmesine ve bazı bağışıklık genlerinde gözlemlenen genetik farklılıklarının ortaya çıkmasında da rol oynamıştır.

Evrimsel analizin ana yöntemlerinden filogenetik metodlar bulaşıcı hastalıkların nereden, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda sağlık bilimlerini aydınlatmakta, bu hastalıklara karşı korunma yolları ve etkili tedavi yöntemleri konusunda ışık tutmaktadır. Örneğin insan immün yetmezlik virüsünün (HIV) neden kaynaklandığı, nereden çıktığı, nasıl önlem alınabileceği konusunda epidemiğin ilk yıllarında tam bir karmaşa yaşanmaktaydı. Gereksiz yere bazı insan grupları, farklı yaşam tarzı sergileyen kitleler hedef gösterildi, etkin tedavilerin geliştirilmesinde kıymetli zaman ve imkanlar boşa harcandı. Filogenetik analizler sayesinde HIV'in kökeninin Afrika kıtası olduğu, HIV'in primatları enfekte eden SIV (simian/maymun immün yetmezlik virüsü) ile ortak bir atadan geldiği, virüsün diğer primatlardan (şempanze, isli mangabey maymunu) insanlara Afrika'nın farklı bölgelerinde birden fazla sefer bulaştığı anlaşıldı (Figür 1). İlginçtir ki, HIV insanlar için ölümcül bir enfeksiyondur ama bazı primatlar HIV'e karşı oldukça dirençlidir. SIV ise diğer primatlar için çok daha az ölümcül kronik bir hastalıktır. Yani evrimsel süreç içerisinde, insandan çok daha önce evrilmiş olan diğer primatlar immün yetmezlik virüsleriyle başedebilecek bağışıklık sistemleri geliştirebilmişlerdir. Karşılaştırmalı evrimsel genom analizleri sayesinde *TRIM5alfa* adlı genin HIV'e ve SIV'e karşı dirençten sorumlu gen olduğu bulunmuştur. Bu genin kodladığı protein virüs hücre içerisine girdikten sonra virüs parçacıklarını tanıyıp parçalayabilme özelliği gösterdiği sonraki araştırmalarda bulunmuştur. Böylece HIV'e karşı yeni tedavi hedefleri belirlenmesini sağlamıştır.

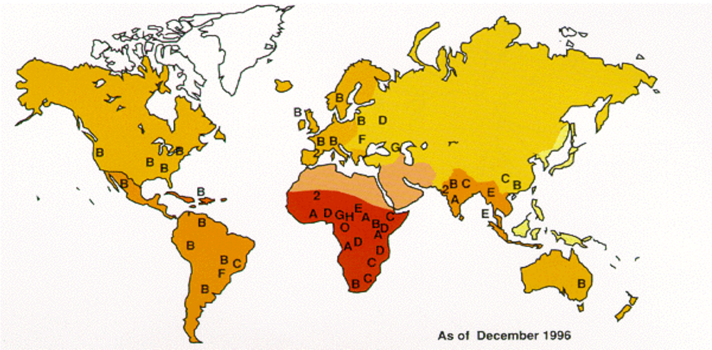

Figür 2

HIV-1 ve HIV-2 tiplerinin dünya genelindeki dağılımı

HIV'nin evrildiği Afrika, virüs genetik çeşitliliği ve sayısı bakımlarından en zengin kıtadır. Filogenetik ve coğrafi genetik analizler HIV-2'nin sadece Afrika kıtasında bulunduğunu, global AIDS epidemiğinde düşük bir rolü olduğunu göstermiştir.

HIV-1 M grubu virüsler doğal seçilim ve genetik sürüklenmeler sonucunda pekcok alt tiplere bölünmüştür.

Mesela B grubu alt tipi virusler Kuzey Amerika ve Avrupa'daki virüslerin çoğunluğunu oluştururlar ama Afrika'da oldukça nadir görünürler.

Virüs tiplerinin global ve yerel coğrafik dağılımlarını bilmek virüs bulaşım yollarının anlaşılması, bunlara karşı önlemlerin alınması ve odaklı tedavilerin uygulanması bakımından önemlidir.

HIV'in coğrafi filogenetik analizleri global AIDS epidemiğinden HIV-1 tipi virüslerin sorumlu olduğunu, HIV-2 tipi virüslerin sadece Afrika kıtasında bazı ülkelerde bulunduğunu, HIV-1'in alt tiplerinin dağılımının da kıtalar ve ülkeler arası farklılıklar gösterdiğini ortaya çıkarmıştır (Figür 2). Bu gözlemler sayesinde kıta ve ülkelere özgü tedavi ve aşı geliştirme çalışmalarının önemi ortaya çıkmıştır. Virüslerin genetik yapısı çok daha hızlı mutasyona uğrar ve seçilim virüs konak içerisinde iken devam eder. Yani virüslerin evrimi çok hızlı olabilir. Mesela HIV sağlıklı bir insanın vücuduna girdiği andan itibaren değişime uğramaya başlar. Örneğin farklı bağışıklık hücrelerini enfekte edebilme özelliği kazanır (Figür 3). Bağışıklık sistemiyle tam bir evrimsel hayatta kalma yarışına girişir. HIV'in bu evrimsel potansiyeline karşı insan bağışıklık sistemi sahip olduğu sınırlı genetik çeşitlilik ve çok çok daha yavaş değişebilmesinden dolayı yenik düşer. Virüse karşı antiviral tedavi en büyük seçilimi uygular. Nadir de olsa bazı virüsler anti-virallere karşı direnç kazanır ve hastaları ölüme sürükler (Figür 3). HIV'in insan içerisinde ve tedavi öncesi ve sonrası geçirdiği evrimsel süreci anlayabilmek için düzenli zamansal örneklemeler yapmak ve yeni nesil yüksek hassasiyetli moleküler metodları kullanmak gerekir. Günümüzde bu tür metodlar kullanılmaya başlanmıştır ve hastaların ne zaman hangi tip anti-viral tedavi kullanmaları konusunda yol göstermektedirler. Tabii ki evrimsel filogenetik metodlar sadece HIV için değil tüm bulaşıcı hastalıklar için uygulanmakta, insanlığın daha önce karşılaşmadığı

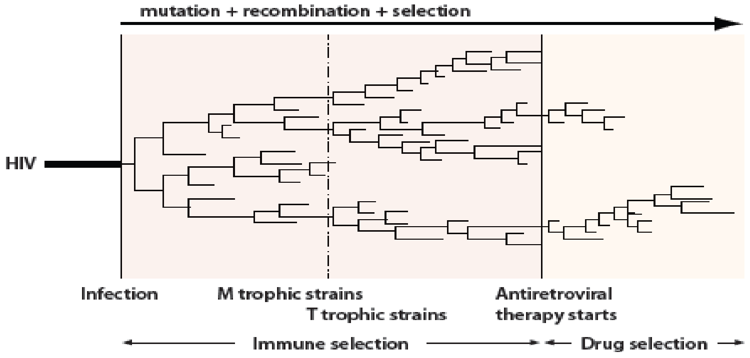

Figür 3
HIV'in eknfeksiyon süresince bir hasta bünyesinde geçirdiği evrimsel süreç
HIV enfeksiyon başından itibaren genomunda meydana gelen mutasyon ve insan bağışıklık sistemi kaynaklı seçilim ile sürekli bir evrim içerisindedir.
Bu evrimsel süreç içerisinde farklı bağışıklık hücrelerini enfekte edebilme özelliği kazanır. Bağışıklık sistemi virüslerin genetik çeşitliliği karşısında gittikçe zayıf düşer. Tedavi başlangıcı HIV'e karşı en büyük seçilimin olduğu zamandır. Tedaviye direnç kazanan virüsler yeni bir 'dirençli' popülasyonun oluşmasına neden olur. Kombine tedaviler dirençli virüs popülasyonlarının oluşmadan virüsleri yok etmeyi hedefler.

Ebola, Marburg, Kırım Kongo Kanamalı Ateşi'ne sebep olan Nairovirüs gibi yeni ortaya çıkan son derece ölümcül virüslerin ekolojisinin ve evriminin anlaşılmasında, bunlara karşı etkili tedaviler geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

IV. Kansere Evrimsel Bakış

Genetik bir hastalık olan kanser, somatik (vücut) hücrelerinin genetik yapısında meydana gelen mutasyonlar sonucu kontrollü hücre plan ve fonksiyonlarını kaybetmeleri ve kontrolsüz çoğalmaya geçmelerinden kaynaklanır. Kanser hücreleri hızlı çoğalmaları, bulundukları ortama ve dokuya zarar vermeleri, onları ortadan kaldırmaya çalışan bağışıklık hücrelerinden kurtulmaya çalışmaları, uygulanan tedavilere direnç kazanabilme özelliklerinden dolayı popülasyon dinamikleri ve evrimsel değişimleri bakımlarından patojenlere benzerler.

Yeni moleküler, genetik, genomik ve biyoinformatik yöntemler sayesinde kanser araştırmacıları hastalık ve tedavi süresince kanser dokularındaki genetik değişimleri tespit edebilmekte, kanser başlangıcı, metastaz (diğer organlara yayılma) ve tedavi safhalarında hücrelerin geçirdiği mikro evrimi modelleyebilmekte, hastalara odaklı tedaviler önerebilmektedirler (Figür 4).[11]

[11] L. M. Merlo, J. W. Pepper, B. J. Reid & C. C. Maley, "Cancer as an Evolutionary and Ecological Process". *Nat Rev Cancer* 6, s. 924-935, doi:10.1038/nrc2013 (2006).

V. Evrimsel tıp ne değildir

20. yüzyıl başında Sosyal Darwinizm adı altında Darwin'in fikirleri çarpıtılarak öjenik (soy ıslahı) amaçlar doğrultusunda yoksul, hasta, bakıma muhtaç ve toplumun diğer mağdur bireylerine sağlık hizmetlerinden yararlanmama, kısırlaştırma gibi insanlık dışı uygulamalar olmuştur. Halen insanlığın hafızasında, maalesef, yanlış Darwinci yaklaşımların kötü anısı devam etmektedir. Dolayısıyla evrimsel tıbbın ne olmadığı ve neyi amaçlamadığını vurgulamak gerekir.

Evrimsel tıp soy ıslahı (öjenik) veya Sosyal Darwinizm değildir. Herhangi bir insan popülasyonunun iyileştirilmesiyle, insan türünün geliştirilmesiyle, tıbbın doğal seleksiyonu bir araç olarak kullanmasıyla, belli bir gen havuzunun artırılması veya azatılmasıyla uğraşmaz, hatta bu tür yaklaşımların sakıncalarına dikkat çeker. İnsanlar arasında bulunan genetik farklılıktan ziyade tüm insanlığın sahip olduğu ortak genetik zenginliğe odaklanır. Tıbbın amacının hastaların tedavisi olduğunu, evrimsel tıbbın türlerin tedavisini amaç edinmediğini vurgular. Evrimsel yaklaşım doktorlara mesleklerini nasıl yapacaklarını anlatmaz; insanların nasıl yaşamaları, hangi ahlaki değerlere ve fikirlere sahip olmaları gerektiğine karışmaz. Evrimsel tıp günümüz hastalıklarının evrimsel kökenlerini araştırmayı ve modern sağlık bilimlerine tüm insanlığa yararlı olacak yeni yöntemler kazandırmayı amaçlamaktadır.[12]

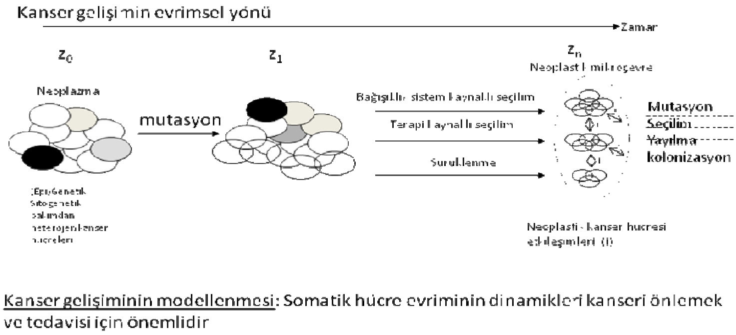

Figür 4
Kanser'e Evrimsel Bakış

Kanser kök hücrelerinin, kanserli hücrelerde bulunan somatik mutasyonların, zaman içerisinde seçilim sonucu ortaya çıkan mutasyonların belirlenmesi, faklı mutasyonları taşıyan kanser (neoplastik) hücre sayılarının tespiti yeni nesil moleküler metodlar ile mümkün olmaya başlamıştır. Kanser gelişimi süresince farklı zaman aralıklarında yapılacak örneklemlerden elde edilecek verilerin popülasyon genetik yöntemler ile modellenmesi kanser gelişiminin modellenmesi mümkün kılacaktır.

[12] Nesse. & Williams, *Why We Get Sick*; Stearns & Koella, *Evolution in Health and Disease*; M. A. Spocter & G. Strkalj, "Darwinian Medicine - an Evolutionary Perspective on Health and Disease", *S Afr Med J* 97, s. 1044-1046 (2007).

Kaynakça

Brune, M. & Hochberg, Z., "Evolutionary Medicine: the Quest for a Better Understanding of Health, Disease and Prevention", *BMC Med* 11, 116, doi:10.1186/1741-7015-11-116 (2013).

Currier, R. W. & Steele, J. H., "One Health-One Medicine: Unifying Human and Animal Medicine within an Evolutionary Paradigm", *Ann N Y Acad Sci* 1230, 4-11, doi:10.1111/j.1749-6632.2011.06138.x (2011).

Gluckman, P. D., Low, F. M., Buklijas, T., Hanson, M. A. & Beedle, A. S., "How Evolutionary Principles Improve the Understanding of Human Health and Disease", *Evol Appl* 4, 249-263, doi:10.1111/j.1752-4571.2010.00164.x (2011).

Inaugural Meeting of the International Society for Evolution Medicine and Public Health, <https://drive.google.com/file/d/0B27ikX-ekSWvcG9acjZYT2FKQ0E> (2015).

Merlo, L. M., Pepper, J. W., Reid, B. J. & Maley, C. C., "Cancer as an Evolutionary and Ecological Process", *Nat Rev Cancer* 6, 924-935, doi:10.1038/nrc2013 (2006).

Morton, D. J., "The Relation of Evolution to Medicine", *Science* 64, 394-396, doi:10.1126/science.64.1660.394 (1926).

Nesse, R. M. & Stearns, S. C., "The Great Opportunity: Evolutionary Applications to Medicine and Public Health". *Evol Appl* 1, 28-48, doi:10.1111/j.1752-4571.2007.00006.x (2008).

Nesse, R. M. & Williams, G. C., *Why We Get Sick: The New Science of Darwinian Medicine*, 1. ed, (Times Books, 1994).

Nesse, R. M. *et al.* "Evolution in Health and Medicine Sackler colloquium: Making Evolutionary Biology a Basic Science for Medicine", *Proc Natl Acad Sci U S A* 107 Suppl 1, 1800-1807, doi:10.1073/pnas.0906224106 (2010).

Nesse, R. M., "Ten Questions for Evolutionary Studies of Disease Vulnerability", *Evol Appl* 4, 264-277, doi:10.1111/j.1752-4571.2010.00181.x (2011).

Ruhli, F. J. & Henneberg, M., "New Perspectives on Evolutionary Medicine: the Relevance of Microevolution for Human Health and Disease", *BMC Med* 11, 115, doi:10.1186/1741-7015-11-115 (2013).

Spocter, M. A. & Strkalj, G., "Darwinian Medicine - an Evolutionary Perspective on Health and Disease", *S Afr Med J* 97, 1044-1046 (2007).

Stearns, S. C. & Koella, J. C., *Evolution in health and disease.* 2. ed, (Oxford University Press, 2008).

Stearns, S. C., Nesse, R. M., Govindaraju, D. R. & Ellison, P. T., "Evolution in Health and Medicine Sackler colloquium: Evolutionary Perspectives on Health and Medicine", *Proc Natl Acad Sci U S A* 107 Suppl 1, 1691-1695, doi:10.1073/pnas.0914475107 (2010).

Trevathan, W., Smith, E. O. & McKenna, J. J., *Evolutionary Medicine and Health: New Perspectives* (Oxford University Press, 2008).

Öz: Evrimsel tıp, günümüz hastalıklarına geneksel tıbbın "yaklaşık" nedenlemelerinin yanı sıra "nihai" nedenleme ile farklı bir bakış açısı getirmeyi amaçlar. Klasik tıp hastalıkların yapı ve mekanizmalar hakkında "Ne" ve "Nasıl" sorularına cevap ararken, evrimsel tıp köken ve fonksiyon hakkında "Neden" ve "Niçin" sorularına cevap arar. Evrimsel analizlerde kullanılan molküler evrim, popülasyon genetiği, filogenetik gibi metodları günümüz hastalıklarının köken ve sebeplerini anlamak için uygular. Evrimsel tıp tüm sağlık bilimlerine farklı bakış açıları getirmeyi, günümüz yaklaşımlarıyla çözüm bulamadığımız, sebebini anlayamadığımız sorunların çözümüne katkıda bulunmayı amaçlan yeni bir disiplindir.

Anahtar Sözcükler: Evrimsel tıp, yaklaşık nedenleme, nihai nedenleme, epidemiyoloji, bulaşıcı hastalıklar, yaygın hastalıklar

Evolutionary Medicine: Novel Approaches to Health and Diseases

Abstract: Evolutionary medicine is a new discipline with novel approaches to diseases. It focuses on the ultimate causes of diseases rather than the proximal causes that have been the focus of traditional medicine. Whereas traditional medicine seeks answers to "what" and "how" questions on structure and mechanisms of diseases, evolutionary medicine seeks answers to "How" and "Why" questions on the origion and function. Evolutionary medicine applies the methods of evolutionary analysis such as molecular evolution, population genetics, and phylogenetics to study the origin and reasons of diseases. Evolutionary medicine aims to bring novel approaches to health problems that traditional medicine can not understand the mechanisms of and can not find cures for, in order to improve the overall health of human populations.

Keywords: Evolutionary medicine, proximal cause, ultimate cause, epidemiology, infectious diseases, common diseases

Sosyal Teoride Evrimsel Düşünce

Hüseyin ÖZEL*

I. Giriş

A.B.D.'nin en büyük skandallarından birinin kahramanı olan Enron şirketinin şu anda hapiste olan CEO'su Jeffrey Skilling, Richard Dawkins'in ünlü *Bencil Gen* (1976) kitabından esinlenerek çalışanları arasında başarılarına göre 1'den (en iyi) 5'e (en kötü) kadar sıralanan bir "doğal seçilim" mekanizması geliştirmişti. Sıralaması 5 olan bir çalışan, önce şirketin web sayfasında ifşa edilip aşağılanıyor, ardından da işine son veriliyordu.[1] Tümüyle "en uygunun hayatta kalması" ilkesine dayandırılan böyle bir şirket politikasının "sosyal Darwinci" karakteri, aslında evrim düşüncesinin sosyal dünyada ne kadar tehlikeli sonuçlar verebileceğine küçük bir örnek. Evrim düşüncesinin, sosyal teorinin temelinde yer alan insan doğası düşüncelerinin temellendirilmesinde, toplumun kuruluşunda ve değişmesinde, hatta kapitalizmin savunusundaki kullanımları artık neredeyse sosyal düşüncenin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş görünüyor. Ne var ki evrim düşüncesinin sosyal teorideki kullanımının çözebildiğinden daha fazla sorun yarattığını görmek gerekiyor.

Bu bakımdan, başlangıçta, birkaç gözlemde bulunmakta yarar var: İlk olarak, Haeckel'dan Lamarck'a, Darwin'e ve Spencer'a kadar farklı farklı biyolojik evrim anlayışlarının tamamının sosyal düşünce alanında kendine yer bulabildiği, dolayısıyla da bunlardan hangisinin seçileceğinin tümüyle sosyal bilimcinin bakış açısına bağlı olduğu gözlenmektedir. İkinci – belki de aslında bi-

* Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü / ozel@hacettepe.edu.tr

Bu yazı, büyük ölçüde, Güzel ve Özel (2011)'den alınan malzemeye dayanmaktadır.

1 http://evonomics.com/how-bad-biology-is-killing-the-economy/

rincinin temelinde de yer alan – bir gözlem de evrimin insan toplumları bakımından yarattığı ideolojik çağrışımlardan kaçınılmasının neredeyse mümkün olmamasıdır. Bu konuda akla gelen önemli örnekler arasında, aslında Herbert Spencer'in izinden giden ancak yanlış biçimde "Sosyal Darwinizm" adını alan yaklaşım, yine aynı bakış açısına dayanan "sosyobiyoloji" (Wilson 1975) yaklaşımı ve daha yeni bir örnek olarak da açıkça ırkçı çağrışımlar taşıyan, A.B.D.'deki siyahların eğitim ve refah düzeyi bakımından beyazların gerisinde kalmalarının nedenini onların biyolojik özelliklerinde arayan ünlü *Çan Eğrisi* (Hernrnstein - Murray, 1994) kitabı ile ardından gelen *Çan Eğrisi Savaşları* (Fraser 1995) gösterilebilir. Bu örneklerin hepsinin sosyal tartışmaların "bilimselliğini" evrim kavramına dayandırmaya çalışan, ama aslında ideolojik niteliği ağır basan çabalar olduğu söylenebilir.

Bu iki gözlemden türetilebilecek bir üçüncü bir gözlem, evrim kavramının sosyal düşüncede birbirinden çok farklı yaklaşımlar tarafından, hatta birbirine karşıt biçimlerde kullanılması, bunun da evrim kavramının giderek anlamını yitirmesi tehlikesini ortaya çıkarmasıdır. Özellikle son yıllarda, "değişme", "dinamizm", "kaos", "karmaşıklık" gibi terim ve kavramların sosyal bilimlerde de yaygınlık kazanması, bu tehlikenin daha da artmasına neden oluyor. Aslında bu durumun, kendilerine fiziğin dışında bir model arayan sosyal bilimlerin kendi tarihlerinde de sık sık rastlanan bir durum olduğunu gözlemek çarpıcıdır. Bu durumda akla gelecek doğal bir soru, birbirinden bu kadar farklı, hatta birbirine karşıt görüşte olan sosyal düşünürlerin neden aynı kavram ve yaklaşımı kullanmakta bu kadar istekli olduğudur. Bu yazı da öncelikle bu soruyla ilgilenmektedir; evrim kavramının neden gerekli olduğu ve hangi tür evrimsel yaklaşımların sosyal teoride kullanıldığı, bu yaklaşımlardan hangilerinin daha uygun olduğu gibi sorular bu yazının dikkate aldığı sorulardır. Yazıda, evrim düşüncesinin ayrım yapmadan sosyal teoride kullanılmasının kimi sakıncalar yaratacağı ileri sürülecek. İlk olarak şunu söylemek gerekir: Genellikle sosyal teoride evrim kavramı çoğu kez içeriği ortaya konmadan kullanılmakta, bu da belirsizlik yaratmaktadır. Evrimsel benzetmeler, sosyal dünyayı da açıklayacak nedensel mekanizmalar gibi görüldüğünden, belirsizliğin artması kaçınılmazdır. Ikinci olarak evrimci düşünce, daha çok "Panglosscu" bir biçimde, her toplumsal pratiğin bir soruna yönelik olanaklı "en iyi" çözüm olduğunu ileri sürer biçimde kullanılmaktadır. Işlevselci düşünce ile eşleşen böyle bir kullanım, her toplumsal oluşum, ilişki, kurum ve toplumsal pratiğin mutlaka bir işlevi yerine getirdiğini ileri sürmektedir. Üçüncü olarak da evrim anlayışının sosyal dünyaya birebir uygulanmaya çalışılmasının insanın niyetli davranışını göz ardı ederek bireyleri değişme sürecinin "kuklaları" haline getirme tehlikesini taşımasıdır

II. Sosyal Teoride Evrim Kavramının Kullanımında Sorunlar

Ünlü iktisatçı Joseph A. Schumpeter, *İktisadi Analiz Tarihi* (1953) yapıtında "evrimcilik" (*evolutionism*) teriminin yalnızca biyolojik evrimcilik anlamında değil, aynı zamanda değişik boyutları olan bir bakış açısı, hatta ondokuzuncu yüzyılın temel düşünüş biçimlerinden birisi olarak görüldüğünü, bu bakımdan da beş farklı biçimde anlaşılmış olduğunu belirtmektedir (Schumpeter, 1954: 435-46). İlk evrimcilik biçimi, "Felsefecinin Evrimciliği", özellikle Hegel felsefesine dayanmaktadır; bütüncül bir metafizik varlığın ("Ruh" vs.) teleolojik nitelikteki değişimini dikkate alır. İkinci tür evrimcilik, Schumpeter'e göre Hegel ve Darwin'den bağımsız olarak geliştirilen "Marksist Evrimcilik" görüşüdür ve toplumsal evrimi dikkate almaktadır. Üçüncü biçim, daha genel olan ve toplumsal aşamaları dikkate alan "Tarihçinin Evrimciliği"dir. Buna benzer olan ama ayrı tutulması gereken dördüncü yaklaşım, özellikle Condorcet ve Comte gibi düşünürlerle eşleştirilen "Entelektüel Evrimcilik" görüşüdür ve Aydınlanma ile akla uygunluk düşünceleriyle nitelenen bir evrimci görüştür. Son evrimci yaklaşım da Darwin ve Lamarck ile eşleştirilen ve evrimin bir nedensel mekanizmaya dayanan bir değişim süreci olarak kavrandığı "Biyolojik Evrim" anlayışıdır. Schumpeter'e göre bütün bu evrimci anlayışlar birbiriyle ilişkili olsalar da aslında hepsi birbirinden bağımsız gelişmiştir. Dolayısıyla, genellikle Aydınlanma düşüncesiyle eşleşen değişme, ilerleme, gelişme, evrim ve mükemmelleşme kavramlarıyla akıl yürütmenin ondokuzuncu yüzyılın karakteristik düşünce biçimi olduğu söylenebilir.

Schumpeter'in bu görüşü, aslında farklı evrim kavrayışlarının sınıflanmasında da yararlı olabilir; evrim, 19. yüzyıl düşünüş biçiminde olduğu gibi, öncelikle bir "eğretileme" (metafor) olarak algılanabilir. Bu açıdan da değişme, gelişme, belirli bir sona ya da hedefe doğru gitme ya da ilerleme gibi aslında birbirinden farklı olan kavramların hepsinin evrim "bohçasının" içine doldurulduğu söylenebilir. Evrim düşüncesi, bir başka açıdan, bir varlık felsefesi (ontoloji) savı olarak görünebilir. Özellikle Platon ve Aristoteles felsefeleri arasındaki farktan türetilebilecek (aslında kökeni daha da eskilere, Parmenides ile Heraclitus arasındaki tartışmalara kadar uzatılabilecek olan) ünlü "varlık" (*being)* ve "oluş" (*becoming*) tartışması, gerçekliğin değişip değişmediği, değişiyorsa nasıl ve ne yönde değiştiğine ilişkin savları dikkate almaktadır. Bu düzey, yalnızca benzetmeleri dikkate alan eğretileme düzeyinden daha özgül ve ciddi metafizik savlara dayanan bir düzeydir. Üçüncü bir düzey de bunlardan çok daha spesifik olan ve evrimin biçimine ilişkin nedensel savlar öne süren, nedensel mekanizmaları tanımlayan düzeydir. Bu bakımdan örneğin Darwinci "doğal seçilim" ya da Lamarckçı evrim mekanizmaları, bu türden savları dikkate alan bir düzeydir. Bu bakımdan, yukarıda Schumpeter'in yaptığı sınıflamaya dönersek, örneğin "felsefeci" evrimciliğinin varlık felsefesine yönelik savlara dayandığını görmek kolaydır. Buna karşılık gerek Marx'ın gerek "tarihçinin" gerekse de "entellektüel" evrimciliğinin

hep eğretileme (ya da benzetme) düzeyinde kaldığı söylenebilir.[2] Bu sınıflamada, nedensel mekanizmalar önerebilme kapasitesine sahip olan tek yaklaşımın biyolojik evrimcilik anlayışı olduğu açıktır. Bununla birlikte, bu mekanizmalar, sosyal düşüncede de herhangi bir ayrım yapılmadan kullanılır görünmektedir. Bu da aslında sosyal teoride çokça kullanılan "doğal seçilim" gibi eğretilemelerin herhangi bir açıklama gücüne sahip olmadığı halde, biyolojik evrim düşüncesinin sahip olduğu bilimsel prestiji "fırsatçı" bir biçimde kullanması anlamına gelecektir.

Evrim sürecinde optimizasyon ilkesinin kullanımı, hem biyolojide hem de sosyal teoride sık sık karşımıza çıkan bir bakış açısıdır. Örneğin "bir tavuk, sadece bir yumurtanın yeni bir yumurta yapma yoludur" diyen Samuel Butler'ın (aktaran Sober, 2009: 196) düşüncesi ya da bedenlerin aslında genlerin kendi varlıklarını sonsuza kadar sürdürmeleri için geliştirdikleri makineler olduğunu ileri süren Richard Dawkins'in (1977) bakış açısı, bu türden "uyarlanmacı" yaklaşımlara örnekler olarak verilebilir. Genel olarak evrim sürecinin ya da bir nedensel mekanizma olarak doğal seçilim sürecinin, optimizasyon peşinde koşan bir eyleyen (*agent*) gibi davrandığını varsayan bu uyarlanmacı yaklaşım, evrimi "Panglosscu" bir biçimde görmektedir (Gould ve Lewontin. 1979: 581-98; Lewontin. 1991: 145-46, Lewontin, 2007; Dawkins, 1977; Sober, 2009: Bölüm 5). Bu uyarlanmacı yaklaşım, aşağıdaki temel kabulleri benimser görünmektedir (Gould-Lewontin, 1979: 151):

1. Organizma, atomize "özellikler"den (*traits*) oluşur; her bir özellik doğal seçilim tarafından belirli işlevleri en iyi biçimde yerine getirmek üzere tasarlanmıştır. Bu özelliklerin her birisi için ayrı bir çevresel koşullara uyarlanma öyküsü anlatılır.
2. Eğer organizmanın birbiriyle rekabet içinde olan farklı unsur ya da özellikleri, işlevlerini yerine getirirken öteki unsur ya da özelliklerin işleyişini engelleyebiliyorsa, bütünün uyarlanmasını bozmayacak biçimde, farklı unsurlar arasındaki "uzlaşmaları" (*trade off*) dikkate almak gerekmektedir. Başka bir deyişle parçalar düzeyinde optimal olmayan durumlar olanaklıdır; ancak organizmalar, bir bütün olarak, farklı talepler arasında ulaşılabilecek en iyi uzlaşmaları temsil etmektedir.

Bu yüzden evrim "Panglosscu" bir süreçtir: "Dünyamız soyut bir anlamda iyi olmayabilir; ancak, bizim sahip olabileceğimiz en iyisidir. Her bir özellik kendi rolünü, tam da üzerine düşen biçimde oynar" (Gould-Lewontin, 1979: 151).

Böyle evrimci "açıklama"ya (stilize) bir örnek olarak aşağıdaki durumu verebiliriz:

---

[2] Bu düşünceye, özellikle Marx'ın "tarihsel maddecilik" görüşünün aynı zamanda nedensel bir mekanizma da ortaya koyduğu söylenerek itiraz edilebilir ("altyapı" ve "üstyapı" arasındaki tek yönlü nedensellik ilişkisi gibi). Yine de tarihsel materyalizmin ("son çözümlemede" olsa bile) bir nedensel mekanizma sunar, diye görülmesi Marksist literatür içinde bile son derece tartışmalıdır. Bu konuda iyi bir tartışma için "son kertenin yalnız saati hiçbir zaman gelmez" diyen Althusser (1979: 32)'e bakılabilir.

(i) - İşlevsel Tez: *ineğin kuyruğu sinekleri kovmakta işlevseldir.*

(ii) - Sonuç Tezi : *Bu yüzden, inekler kuyruk geliştirir;*

(iii) - (ii) içinde dile getirilen bağlantının kuramsal olarak işlenmesi (Darwinci doğal seçilim);

(iv) - Ele alınan durumun ayrıntılı doğal tarihi (kuyruksuz/kısa kuyruklu inekler ortadan kalkar).

Bu bakış açısı, uyarlamanın "dışsal dünyanın organizmalar için kimi 'sorunlar' belirlediği, evrimin de, tıpkı bir mühendisin bir sorunu çözmek için bir makine tasarlaması gibi, bu sorunları 'çözme' yoluyla ilerlediği" (Levins ve Lewontin, 1985: 25) görüşüne dayanır. Bu bakış açısının "Panglosscu" niteliğini, uyarlanmacı programın benimsediği aşağıdaki stratejiler tarafından açıkça ortaya konmaktadır (Goul-Lewontin, 1979: 152-53):

1. Eğer bir uyarlanmacı açıklama başarısızlığa uğrarsa, hemen yerine yenisini koy;
2. Eğer bir uyarlanmacı açıklama başarısızlığa uğrarsa, hemen bir başkasının var olması gerektiği varsayımını yap (ilk argümanın daha zayıf bir biçimi);
3. Eğer ilk elde iyi bir uyarlanmacı argüman bulunamıyor ise bunun nedenini organizmanın içinde yaşadığı çevrenin ve organizmanın davranışlarının anlaşılmasındaki yetersizliğe bağla;
4. Organizmanın sahip olduğu, yalnızca belirli yararlara yönelik özellikleri dikkate alarak öteki özelliklerini göz ardı et.

Görüldüğü gibi bu stratejiler, uyarlanmacı "açıklamalar"ın, Popperci terimlerle söylenirse, hiçbir zaman "yanlışlanamamasını" sağlayan "bağışıklık stratejileri" (Güzel, 1998) olarak kullanılmaktadır. Bu yönüyle de uyarlanmacı bakış açısı, tıpkı neoklasik iktisattaki rasyonel seçim kuramı gibi yanlışlanması olanaklı olmayan, hatta yanlışlanması istenmeyen bir hipotezdir.

Uyarlanmacı/optimizasyoncu evrim anlayışının özellikle sosyal teori bakımından önemli bir başka sakıncası, "işlevselci" bakış açısıyla birlikte ortaya çıkmasıdır. İşlevselcilik, herhangi bir varlık, organizma, sistem, kurum ya da sosyal pratiğin, ilk elde yerine getireceği işlev yüzünden var olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka deyişle, bir sistemin işleyişinin "açıklanması", önceden tanımlanmış amaç ya da işlevlerini yerine getirmek biçiminde gerçekleştirilmektedir. Sosyal bilimlerde işlevselcilik, sosyal sistemlerin "gereksinimleri" olduğunu, dolayısıyla da toplumların ya da sosyal sistemlerin bu gereksinimleri nasıl yerine getirdiklerinin belirlenmesi gerektiğini ileri sürer. Toplumun herhangi bir unsurunun daha geniş sistem için yararlı olacak koşulları nasıl yarattığı, işlevselciliğin temel olarak yanıt aradığı sorular arasındadır.[3]

[3] İşlevselcilik düşüncesi ve eleştirileri için bkz. Hollis (1994: 95-100); Giddens (1984: 293-97); Little (1991: 91-93), Mahner ve Bunge (2001).

Bununla birlikte, biyolojik evrime ilişkin bu kavrayışta iki temel sorun olduğu söylenebilir (Levins ve Lewontin, 1985: 25). İlk olarak doğanın ya da çevrenin organizmalar için belirlediği sorunların ne olduğunu açıkça tanımlamak olanaksız değilse de çok zordur; ikinci olarak da bulunan "çözüm"ün gerçekten de eldeki soruna yönelik en iyi çözüm olup olmadığını belirlemek olanaksızdır. Bu yaklaşım, yalnızca evrim sürecinde bulunduğumuz yerin en iyi çözüm olduğunu kabul eder görünmektedir, ki bu da sonunda teleolojik bir bakış açısının üstü kapalı olarak benimsendiği anlamına gelir.

Sosyal teori bakımından uyarlanmacılık, bunlara ek olarak, daha farklı sorunlar da yaratır. Örneğin, herhangi bir sosyal unsur, pratik ya da sistemin kimi işlevleri yerine getiriyor olması, bu unsur, pratik ya da sistemin ilk elde neden ortaya çıktığını açıklamamaktadır.[4] İşlevselcilik, kimi seçilmiş nitelik ya da süreçler yoluyla belirli amaçları yerine getirmek üzere tasarlanmış yapay sistemlerin işleyişini açıklamakta yararlı olabilir; ancak toplumsal süreç, yapı ve ilişkilerin bu türden tasarlanmış nitelikte olduğunu ileri süren hemen hemen kimse yoktur. Bu da bizi, sosyal teorinin önemli unsurlarından birisi olan ünlü "niyetli" (*intentional*) davranış (ve niyetlenilmemiş sonuçları) düşüncesine götürmektedir. Başka bir deyişle, insan davranışlarının niyetli niteliğini göz ardı edecek bir sosyal teori, mutlaka mekanik bir işlevsellik tuzağına düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Biyolojik dünya ile insan dünyası arasındaki en önemli farklılık, belki de, insanların niyetli davranışlara ve dönüştürme gücüne sahip *eyleyenler* olduğu gerçeğidir. Biyolojik organizma ve süreçlerde seçim yapma ya da niyetli davranabilme özelliği bulunmadığından evrim sürecinin belirli bir hedefe doğru ilerlediği varsayılmadıkça, niyetlere dayanan bir süreç olarak kavranamayacağı açıktır. Yine de bu konuda, özellikle Aristotelesci "doğa" kavramına dayanan bir evrim anlayışı benimsenerek bu güçlükten kaçınılabilir. Bu anlayışa göre, her varlığın "doğası", onun doğal gelişme potansiyellerini tanımlayan özünden oluşur; doğa, "herhangi bir şeyin yetkinleşme sürecinin tamamlanmış ürünü"dür (Aristoteles, 1975: 9). Dolayısıyla varlığın potansiyelinin gerçekleşme süreci, evrim olarak anlaşılabilir. Benzer bir bakış açısı, evrimin temelinde yer alan "gelişim" kavramı, tıpkı bir fotoğrafın tabedilmesinde ("developmanı") olduğu gibi, bir "katların açılması", özde saklı bulunanların açığa çıkması, ortaya çıkarılması" biçiminde anlaşıldığı durumda geçerlidir (Lewontin, 2007: 3-4). Buna bir örnek olarak, insanlığın bütün gelişiminin Adem'in (ya da Havva'nın) yumurtalarında zaten bulunduğu biçimindeki Onyedinci yüzyıl "preformasyonist" bakış açısı verilebilir (Lewontin, 2007: 4-5; Westfall, 1998: 118-24).

Öte yandan, insan söz konusu olduğunda bu özün "açılması", olanakların değerlendirilerek insanın kendisini gerçekleştirmesi de etik boyutu öne çıkan bir

[4] Ne ki, aynı kurum, birden fazla işlevi de yerine getirebilir; hatta bu, genel bir kural da olabilir: "hiçbir kurum, kendi işlevini yerine getirecek kadar yaşamaz –böyle göründüğü zamanlarda da bunun nedeni, kurumun *özgün işlevi olması gerekmeyen* başka bir işlevi, ya da işlevleri yerine getirmesidir." (Polanyi, 1944: 183).

evrimsel süreç olarak kavranabilir. Böyle bir bakış açısı, "genel olarak insan doğası" ile "her bir çağda değişen insan doğası" (Marx 1976: 759n) arasındaki farkı vurgulayan Marx'ın "evrimsel" yaklaşımında kendini göstermektedir.

Marx'ın kapitalizm analizinin temelinde yer alan yabancılaşma kuramının her insanda bulunan, onun uygun ya da "doğal" bir biçimde gelişmesini belirleyen potansiyeller bütününe göndermede bulunur biçimde algıladığı insanın "özünün", özel mülkiyet altında onun "varoluşu" ile çeliştiği önermesinden yola çıktığı söylenebilir. Marx'a göre, insanın özünü belirleyen şey, onun aynı anda hem özgül olanın hem de genel olanın ya da aynı anda hem birey hem de sosyal bir varlık olma özelliklerinin birliğidir; Marx'ın *1844 Elyazmaları*'nda benimsediği terim kullanıldıkta insan, "kendisine varolan, yaşayan bir tür olarak baktığı için, kendisine *evrensel* ve bu yüzden de özgür bir varlık olarak baktığı için", bir *türsel varlıktır* [*species-being*] (Marx 1975: 327). Bir bireyin bir türe ait olmasının, aslında birbiriyle aynı anlamı taşıyan iki anlamı vardır: İlk olarak bir kişi "insanın algısal ve bilişsel yetileri ile yaşam etkinliği" yüzünden, ikinci olarak da "insanın etkinliğinin sosyal bir etkinlik olması" yüzünden türsel niteliktedir (Hunt 1986: 97, 98). Yani aslında hem bir birey hem de sosyal bir varlık olan insanın kendi varoluşu da dahil olmak üzere bütün etkinliği, ister istemez sosyal niteliktedir. Bu yüzden toplum, bireylerden bağımsız, onun üzerinde ya da ona karşı bir varlık diye görülmemelidir; başka bir deyişle birey sosyal bir varlıktır (Marx 1975: 350). İnsanı öteki "doğal" varlıklardan ayıran da onun yaşam etkinliğinin ya da "tarihi"nin doğayla gerçekleştirilen sosyal bir etkileşime dayanıyor olmasıdır (Marx 1975: 391). İnsanların hem doğayı yani kendi "organik olmayan beden"lerini (Marx 1975: 328) hem de kendilerini dönüştürmek için giriştikleri bu amaca dayalı özgür ilişki (*praxis*), aslında Marx'a göre, insanın kendi özünü "nesneleştirme" etkinliğinden başka bir şey değildir. Kendi emeğini kullandığı bu etkinlik yoluyla insan hem kendi potansiyellerini gerçekleştirir yani insanlığını ortaya koyar hem de kendi kendisini yarattığı üründe tanır.

İnsan eyleyeninin niyetli davranışının evrim bakımından yaratabileceği sorundan kaçınmanın, özellikle iktisatçıların en fazla benimsediği, bir başka yolu "niyetli eylemin niyetlenilmemiş sonuçları" hipotezidir (Özel, 2010). Bu hipotez, insan davranışları her ne kadar bireylerin niyetlerine bağlı olsa da bu davranışların kimi niyetlenilmemiş sonuçlarının bulunacağını öngörmektedir (Giddens, 1999). Buna ilişkin en önemli örnek, kuşkusuz, yine "Görünmez El" anlayışıdır (Özel, 2009, 2010)[5]. Bütün bir iktisat teorisi analitik gücünü neredeyse bu eğretilemeden almaktadır. Benzer bir yaklaşım, evrimin teleolojik niteliğini vurgulayan Hegel'in ünlü "aklın hilesi" düşüncesidir: İnsanlar kendi davranışlarının kendi akıllarına ve seçme özgürlüğüne dayandıklarını düşünseler de aslında davranışları tümüyle belirli bir "kozmik" sonucun ortaya çıkması için gerçekleşen araçlardır. Hegelci özellikleri ağır basan Marksist "tarihsel materyalizm" yaklaşımı da benzer bir bakış açısına sahiptir. Başka bir deyişle, bütün bu yaklaşımlarda, "bir

[5] "Görünmez El" anlayışı, yalnızca iktisatta değil, sosyal bilimlerde hatta doğa bilimlerinde bile kullanılabilecek bir hipotez gibi görünmektedir (Ylikoski, 1995).

toplumun yalnızca insanların isteği ve iradesiyle biçimlendirilebileceğini varsaymak, bir yanılsamadır" (Polanyi, 1944: 257-58) görüşü öne çıkmaktadır. Bu da sosyal evrimin bireysel, niyetli davranışlardan bağımsız işlediği düşüncesini destekleyen bir bakış açısıdır. Bunun kabul edilebilir bir örneği, Giddens'in ünlü "yapının ikiliği" görüşüdür (Giddens, 1999: 372-80). Sosyal yapı, kurum ya da ilişkiler, hem bireylerin niyetli davranışlarına olanak verir; hem de onların davranışını kısıtlar. Dahası, niyetli davranışlar her zaman niyetlenilmemiş sonuçlar da yaratır ve bu sonuçların "optimal" olmaları hiçbir zaman gerekmez.

Görüldüğü gibi bir kez daha, evrim kavramının nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin ideolojik sorunlar (evrimin niteliği, yönü, hedefi, vs.) her durumda kendini göstermektedir. Bu yüzden de evrim, dikkatle kullanılması gereken bir yaklaşım olarak kendini göstermektedir. Evrim teriminden ne anlaşıldığı açıkça ortaya konmadığı zaman, yukarıda sözü edilen düzeylerin yani eğretileme, varlık felsefesi ve nedensel mekanizma düzeylerinin birbirine karıştırılması neredeyse kaçınılmazdır. Bu bakımdan, kabul edilebilir bir sosyal evrim anlayışının sahip olması gereken özellikler açısından bir varlık felsefesi yaklaşımı olarak alınan "kesintili denge" (*punctuated equilibrium*) (Eldredge ve Gould, 1972) yaklaşımına yakın duran bir evrim anlayışının benimsenmesi, yukarıda dile getirilen sakıncaların önlenmesi bakımından önemli görünmektedir. Ancak burada vurgulanması gereken nokta, bu anlayışın doğrudan biyolojiden devralınan nedensel mekanizmalar biçiminde değil, daha çok varlık felsefesi hipotezleri olarak düşünülmesi gereğidir. Öteki türlü, eğretileme ya da benzetmeler, kendilerinden beklenen nedensel mekanizma olma rolünü yerine getirecek yeterlilikte olmayacaktır.

Uyarlanmacı ve işlevselci bir yaklaşımın benimsenmesi, ortaya çıkan toplum tasarımının "Panglosscu" ya da en azından "Görünmez El" kavrayışına dayanan bir tasarım olmasına yol açacaktır. Bu tasarım, işlevselci hatta erekselci bir değişmeye, deterministik ve çizgisel bir ilerleme düşüncesine yaslanmak durumundadır. Bunun yanında ortaya çıkan sonuç her zaman "mümkün olan dünyaların en iyisi" olma eğilimindedir; başka bir deyişle optimal olmayan durumlar, dengesizlikler ya da istikrarsızlıklara bu tasarımda ya yer yoktur ya da bunlar geçici nitelikte olan ve sistemin işleyişini etkilemeyen türden durumlar olarak kavranacaktır. Değişim süreci de tedrici nitelikte ve kesintisiz olacak, nihai olarak da belirli bir sonuca doğru ilerleyecektir.

Buna karşılık kesintili denge yaklaşımına yakın duran bir varlık felsefesi tasarımında, kimi zaman rastlantısal olarak ortaya çıkabilecek olan yenilikler ya da mutasyonlar, dallanmalar (*bifurcation*) her zaman mümkün olmakta; evrimsel değişme, geriye döndürülemez ve sonucu önceden kestirilemez hatta "kaotik" bir süreç olarak kavranmaktadır. Bu bakımdan denge, eğer hâlâ dengeden söz etmek mümkünse, değişmenin hiç olmadığı bir "dinlenme durumu" olmak yerine bir "yapısal değişme yokluğu" olarak kavranmalıdır. Yine de bütün evrim süreci sürekli değişmelerin, sıçramaların, kesintilerin yaşandığı bir "oluşan" (*emergent*) süreç diye görülmelidir. Böyle bir tasarım da "Panglosscu" bir "Görünmez El" olmak bir yana, en iyi sonuçların ancak rastlantıyla gerçekleşebilece-

ği, hatta hiçbir zaman ortaya çıkmayabileceği bir "Evrimsel El" diye görülmelidir.

III. Sonuç

Yukarıdaki tartışmaya dayanarak, evrim yaklaşımının sosyal teoride kullanımı konusunda aşağıdaki noktalara dikkat edilmesi gerektiği söylenebilir. İlk olarak, sosyal teoride kullanılacak "evrim" anlayışının, ille de kullanılacaksa, bir varlık felsefesi hipotezinden öteye gitmemesi yararlı olacaktır. Sosyal dünya ile biyolojik dünya arasındaki süreksizlik, evrim kuramından alınan nedensel mekanizmaların sosyal teori hipotezleri olarak kullanımını ciddi ölçüde sınırlayacaktır. İkinci olarak, özellikle sosyal evrim sürecinin kendi tarihi olduğunu unutmamak gerekir. Bu tarihsellik iki boyutta anlaşılabilir. Bunlardan bir tanesi, başlangıçta yapılan belirli "seçimlerin" kimi kaçınılmaz sonuçları olabileceğini, yeni bir "seçime" ya da sıçramaya kadar bu seçimin etkilerinden kaçmanın mümkün olmadığını gösteren "Yolak Bağımlılığı" *(Path Dependence*) düşüncesidir. İnsan tarihine yönelik olarak Marx'ın ileri sürdüğü, "insanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar; ne ki istedikleri gibi değil. Kendi seçtikleri koşullar altında değil, doğrudan karşılaştıkları, verili olan ve geçmişten taşınan koşullar altında tarihi yaparlar" (1963: 15) düşüncesi buna bir örnektir. İkinci bir nokta da tarihsel süreç içerisindeki olayların eşsiz olmasına yol açan "sürdeterminasyon" (*Overdetermination*) ilkesi (Althusser, 1979), yani aynı nedenlerin her zaman aynı sonuçları yaratmayacağı, çünkü nedenler arasındaki etkileşimlerin mümkün olduğu düşüncesidir: "Birbirine çarpıcı biçimde benzeyen ancak farklı tarihsel koşullar altında gerçekleşen olaylar tümüyle farklı sonuçlara yol açarlar" [Marx ve Engels; aktaran: (Manicas 1987: 11)]. Üçüncü olarak, sosyal evrim "teleolojik" olmak zorunda değildir. Toplumsal değişme, her zaman belirli bir sona ya da optimal bir sonuca gitmeyebilir; yine Marx'ın deyişiyle, "Kaderin herkes üzerine koyduğu bir "tarihselfelsefi *marche générale* kuramı yoktur" [Marx ve Engels; aktaran: (Manicas 1987: 11)]. Bu bakımdan, erekselliğin ancak insan niyet ve tasarımları düzeyinde geçerli olduğunu, sistemik bir teleolojiden söz etmenin indirgemeci bir bakış açısına yol açtığı unutulmamalıdır. Yine bu bakımdan önemli bir başka nokta da insan niyet ve tasarımlarının da her zaman "niyetlenilmemiş sonuçlar" yaratma potansiyeline sahip olmasıdır. Bu bakımdan en önemli derslerden birisi, Polanyi'nin "bir toplumun yalnızca insanların isteği ve iradesiyle biçimlendirilebileceğini varsaymak, bir yanılsamadır" anlayışıdır.

Kaynakça

Althusser, L. (1979), "Contradiction and Overdetermination," *For Marx*, Verso, London içinde. S. 15-35.

Aristoteles (1975), *Politika*, Mete Tunçay (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Dawkins, R. (1976), *The Selfish Gene,* Oxford: Oxford University Press (Türkçe çevirisi: Gen Bencildir, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2005).

Eldredge, N. ve S. J. Gould (1972), "Punctuated equilibria: an alternative to phyletic gradualism" T.J.M. Schopf, ed., *Models in Paleobiology*, San Francisco: Freeman Cooper, içinde, s. 82-115. Tıpkıbasım: N. Eldredge, Time frames, Princeton: Princeton Univ. Press, 1985.

Fraser, S. (ed.) (1995), *The Bell Curve Wars: Race, Intelligence, And The Future Of America,* Basic Books.

Giddens, A. (1999), *Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Anahatları*, (çev. H. Özel) Ankara: Bilim ve Sanat, (*The Constitution of Society*, London: Polity, 1984 kitabının çevirisi).

Gould, S. J. (1998), *Darwin ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler*, Ceyhan Temürcü (çev.) Ankara TÜBİTAK Yayınları, Popüler Bilim Kitapları Genel Dizisi.

Gould, S. J. ve R. C. Lewontin, "The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme," *Proc. B. Soc. Lond. B*, sayı 205, 1979, s. 581-98 (Türkçe çevirisi: "Adaptasyoncu Programın Eleştirisi", *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi,* İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 2009, s. 135-51).

Güzel, C. (1998), *Sağduyu Filozofu: Popper*, Derleme, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Güzel, C. ve H. Özel (2011), "İktisat ve Sosyal Teoride Evrim Düşüncesi," *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, Eylül, s. 1-26.

Herrnstein, R. J. ve C. A. Murray (1994), *The Bell Curve: Intelligence And Class Structure In American Life*, New York: Simon & Schuster.

Hollis, M. (1994), *The Philosophy of Social Science: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press,

Levins, R. ve R. Lewontin (1985), "Evolution as Theory and Ideology," *Dialectical Biologist,* Cambridge (Mass.): Harvard University Press içinde, s. 9-62 (Türkçe çevirisi: "Teori ve İdeoloji Olarak Evrim", *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi*, İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 2009, s. 80-123).

Lewontin, R. (2007), *Üçlü Sarmal: Gen, Organizma ve Çevre*, (çev. Ergi Deniz Özsoy), Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

Little, D. (1991), *Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Science*, Boulder: Westview Press.

Manicas, P., (1987), *A History and Philosophy of the Social Sciences*, Oxford: Basic Blackwell.

Marx, K. (1975), *Early Writings*, çev. R. Livingstone, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K. (1976), *Capital* (C. I), çev. B. Fowkes, Harmondsworth: Penguin.

Marx, Karl (1963), *The Eighteenth Brumaire* of Louis Napoleon, New York: International Publishers.

Özel, H. (2001), "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?" *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 200K s. 19-38.

Özel, H. (2009), "İktisat ve Sosyal Teoride 'Görünmez El' Eğretilemesi', *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2, Haziran, s. 45-65.

Özel, H. (2010), "Görünmez El ve Adam Smith'in (Kötüye?) Kullanımı," *Görünmez Adam Smith*, M. Kara ve M. E. Aydınonat (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 169-96.

Polanyi, K. (1944), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York: Rinehart & Co.

Schumpeter, J. A. (1954), *History of Economic Analysis*, ed. by E. B. Schumpeter, New York: Oxford University Press.

Sober, E. (2009), *Biyoloji Felsefesi*, Ankara: İmge Kitabevi.

Westfall R. S. (1998), *Modern Bilimin Oluşumu*, İsmail Hakkı Duru (çev.), Ankara: TÜBİTAK yayınları.

Wilson, E.O. (1975), *Sociobiology: The New Synthesis*, Cambridge: Mass., Harvard University Press.

Ylikoski, Peter (1995), "The Invisible Hand and Science", *Science Studies*, sayı 8, s. 32-43.

Öz: Bu yazı, evrimsel düşünce ve kavramların sosyal bilimlerde çözebileceğinden daha fazla sorun yaratacağını ileri sürmektedir. Yazıda bunun üç nedeni ortaya konmaktadır: İlk olarak, genellikle sosyal teoride evrim kavramı çoğu kez içeriği ortaya konmadan kullanılmakta, bu da belirsizlik yaratmaktadır. Evrimsel benzetmeler, sosyal dünyayı da açıklayacak nedensel mekanizmalar gibi görüldüğünden, belirsizliğin artması kaçınılmazdır. İkincisi, evrimci düşünce daha çok "Panglosscu" bir biçimde, her toplumsal pratiğin bir soruna yönelik olanaklı "en iyi" çözüm olduğunu ileri sürer biçimde kullanılmaktadır. İşlevselci düşünce ile eşleşen böyle bir kullanım, her toplumsal oluşum, ilişki, kurum ve toplumsal pratiklerin mutlaka bir işlevi yerine getirdiğini ileri sürmektedir. Üçüncüsü de, evrim anlayışının sosyal dünyaya birebir uygulanmaya çalışılmasının, insanın niyetli davranışını gözardı ederek bireyleri değişme sürecinin "kuklaları" haline getirme tehlikesini taşımasıdır.

Anahtar Sözcükler: Evrim, nedensel mekanizmalar, eğretilemeler, uyarlanmacılık, Panlosscu süreçler, işlevselcilik, insan yönelimliliği.

Evolutionary Thought in Social Theory

Abstract: The present paper argues that the use of the notion of evolution in social sciences creates more problems than it could solve. Three reasons are identified for this: first, evolutionary mechanisms, such as natural selection that work reasonably well in biology may not, and usually do not, serve to the functions they are supposed to fulfil in social theory. It is usually forgotten that these mechanisms can only be used as metaphors, rather than causal mechanisms, in the social thought, given the discontinuity between the biological and the human realms. Second, evolutionary thought in social theory is generally understood in a "Panglossian" way. That is to say, it is thought that any social practice or institution is to be seen as an "optimal" response to some problem. Such a functionalist perspective has been proved wrong both in the social world and in the biological world, which includes random processes, discontinuities and imperfections. Third, application of evolutionary metaphors in social thought seems to omit human intentionality and thus reduces human beings into mere "puppets" guided by autonomous evolutionary forces.

Keywords: Evolution, causal mechanisms, metaphors, adaptationism, Panglossian processes, functionalism, human intentionality.

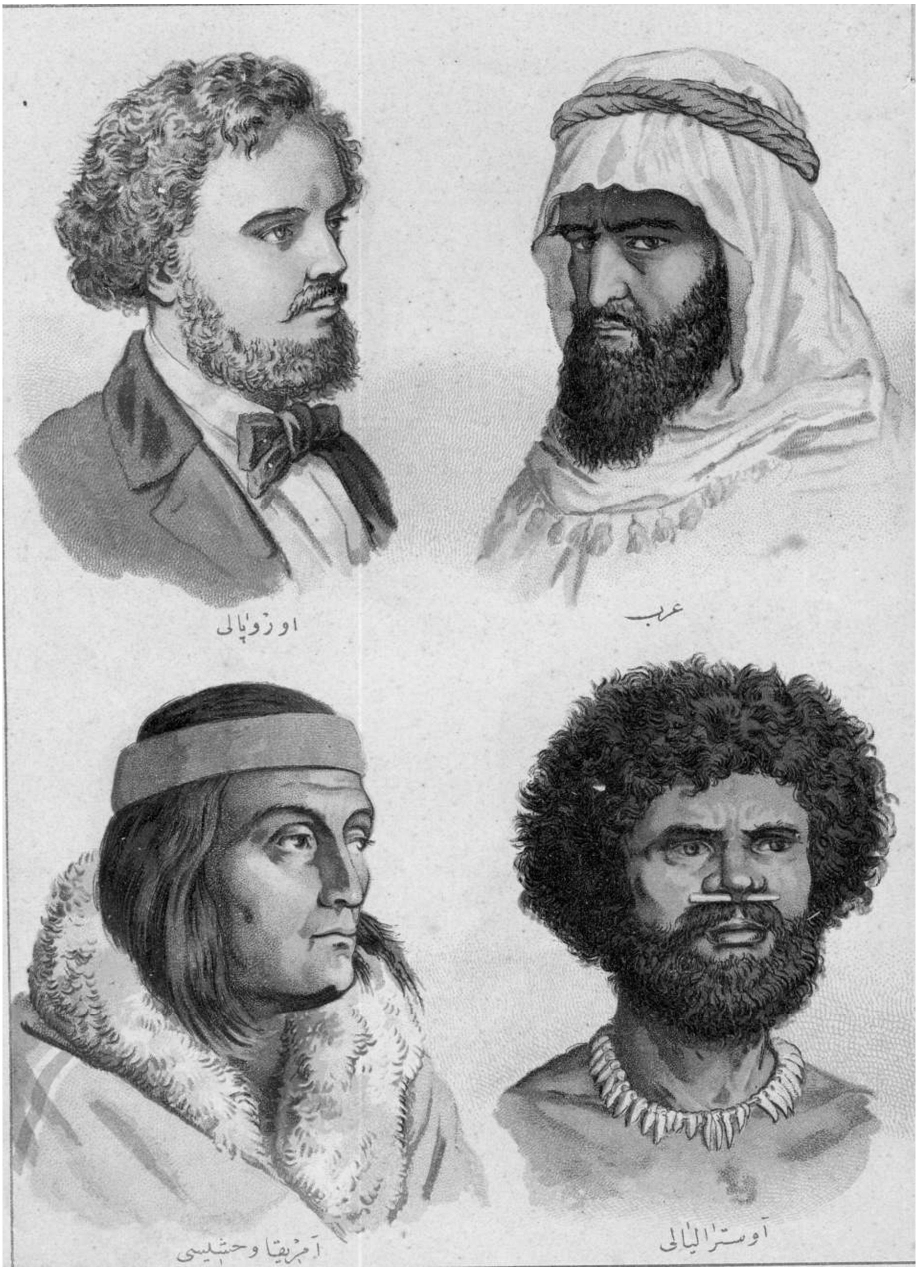

Mehmed Emin,1893 *Musavver Tarif-i Hayvanat*'ta İnsan Irkları Arap, Avrupalı, Avusturyalı, Amerika Vahşisi

Osmanlı'da İnsanın Kökeni ve Evrimine Dair Tartışmalar

Murat ÖNER*

I. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı'da insanın kökeni ve evrimine dair tartışmaları değerlendirmektir. Osmanlı'da evrim kuramına dair birçok eser kaleme alınmışken, müstakil olarak yalnızca insan evrimini konu alan eserlerin sayısı oldukça azdır. Bu durumun başlıca iki nedeni olabilir. Bu nedenlerden ilki, insan evriminin genel olarak evrim kuramını daha fazla uzmanlaşma gerektiren bir alan olması; ikinci ise insan evriminin genel evrim teorisine göre dinî inançlar açısından daha hassas bir konu olmasıdır. Bu çalışmada, Osmanlı'da insanın evrimi konusunda yazılmış üç eser üzerinden bu konu hakkındaki bilgi birikimini ortaya çıkararak insanın kökeni ve evrimi hakkındaki tartışmaları ele alacağız. Bu bağlamda ilk olarak Ahmed Midhat Efendi'nin *Dağarcık* dergisinde kaleme aldığı *İnsan: Dünyada İnsanın Zuhûru* adlı yazısını, daha sonra Şemsettin Sâmi'nin *İnsan* ve *Yine İnsan* adlı eserlerini ve son olarak da Ahmed Nebil'in Ernst Haeckel'den çevirdiği *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* adlı eserini ele alacağız.

II. Ahmed Midhat Efendi ve *İnsân: Dünyâda İnsânın Zuhûru*

Osmanlı'da insanın kökeni ve evrimini konu alan ilk yazar Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)'dir. Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Ahmed Midhat, 1844 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babasının ölümünden sonra Vidin'de memur olan ağabeyinin yanına gitti ve burada başladığı eğitim hayatına İstanbul'da devam etti. Ağabeyinin tayini nedeniyle Niş'e giderek eği-

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Felsefe Bölümü / m.oner@karatekin.edu.tr

timini tamamladı. Daha sonra, Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında Rusçuk'ta ilk memuriyetine başladı. Mithat Paşa'nın teşvik etmesiyle Fransızca öğrenen Ahmed Midhat, bu sayede Batı dünyasının fikir akımlarıyla yakın temas kurma fırsatı yakaladı. 1867 yılında Tuna gazetesinde yazarlığa başladı. Ertesi yıl ise aynı gazetede başyazarlığa yükseldi. Mithat Paşa'nın Bağdat valisi olarak atanmasıyla Bağdat'a gitti ve burada *Zevrâ* gazetesinin müdürlüğünü yaptı. Bağdat'ta geniş bir entelektüel çevre edinen Ahmed Midhat, burada ilk eserleri olan *Hâce-i Evvel* serisi ile *Kıssadan Hisse*'yi yayınladı. 1871'de ağabeyi Hafız Ağa'nın ölümüyle İstanbul'a dönüş yaptı. Ağabeyinin ardından ailesinin bütün sorumluğunu üzerine alan Ahmed Midhat, bir süre *Cerîde-i Askeriyye*'de başyazarlık yaptı. Evinde kurduğu matbaa ile aile fertlerinin de yardımıyla eserlerini yayınlamaya başladı. Bir yıl içerisinde matbaasını genişleterek ilk olarak Sirkeci'ye, daha sonra Beyoğlu'na taşıdı. Yayıncılık hayatına *Devir* ve *Bedir* mecmualarını yayınlayarak devam etti. Bu iki derginin de kapanmasıyla *Dağarcık*'ı çıkarmaya başladı. *Dağarcık*'ta yayınladığı *Velâdet*, *Duvardan Bir Sedâ*, *İnsân* ve -birazdan ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz- *İnsân: Dünyâda İnsânın Zuhûru* adlı yazılarında materyalizmi savunduğu gerekçesiyle İslâm karşıtlığı ile suçlanarak Rodos'a sürgün edildi. Burada üç yıllık bir sürgün hayatı geçiren Ahmed Midhat, V. Murad tarafından affedildi ve İstanbul'a döndü. İstanbul'a döndükten sonra çeşitli gazetelerde çalıştı ve daha sonra gazetecilik tarihimizin en uzun soluklu gazetelerinden biri olan *Tercümân-ı Hakikâtı* çıkarmaya başladı.

Rodos'ta geçirdiği üç yıl ve Osmanlı materyalistlerinden Beşir Fuad'ın (1852-1887) intiharı, Ahmed Midhat'ın düşünce dünyası için bir dönüm noktası oldu. Özellikle Beşir Fuad'ın intiharından çok fazla etkilenen Ahmed Midhat, daha önce savunduğu materyalist düşünceden uzaklaşarak İslâm'a yakınlaştı. Düşünce dünyasının ikinci dönemi olarak kabul edilebilecek bu dönemde, materyalizmi ve Osmanlı materyalistlerini tenkit eden eserler kaleme almaya başladı. Bu döneme ait eserlerinin başında Hıristiyanlığa karşı İslâmiyet'i savunduğu *Müdâfaa* (1883-1885), *İstibşar* (1892), *Beşâir* (1894); Batı felsefesinin Osmanlı toplumuna bıraktığı kötü etkileri eleştirdiği *Volter* (1884), *Şopenhavr'ın Hikmet-i Cedîdesi* (1887), *Beşir Fuad* (1887) ve Avrupa seyahatinden elde ettiği gözlemleri içeren *Avrupa'da bir Cevelân* (1890) adlı eserler gelir. 1895 yılında W. Draper'in *History of the Conflict Between Religion and Science* adlı eserini Fransızcasından Osmanlıcaya çevirmeye başlayan Ahmed Midhat, bu eseri *Niza'-ı 'İlm ü Dîn* (4 cilt, 1895-1900) adıyla yayınladı. Bu çevirisine *İslâm ve Ulûm* adında bir şerh ekledi. Bu şerhte, Draper'ın din ile bilimin tarih boyunca çatışma içerisinde olduğu düşüncesini eleştirdi ve İslâm ile bilimlerin çelişmediğini göstermeye çalıştı. Hayatının son dönemlerinde Dârülfünun, Medresetülvâizîn ve Dârülmuallimât'ta hocalık yapan Ahmed Midhat, bir yandan da *Tercümân-ı Hakikât*'i çıkarmaya devam etti ve 1912 yılında fâhri olarak hizmet ettiği Dârüşşafaka'da vefat etti.[1]

[1] M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 100-103.

Ahmed Midhat'ın insanın evrimi ve kökeni ile ilgili *Dağarcık* dergisinde yayınladığı *İnsân: Dünyâda İnsânın Zuhûru* adlı yazısı onun materyalizmi savunduğu döneme rastlar. Ahmed Midhat, bu yazısında insanın evrimiyle ilgili dikkat çekici düşünceler ortaya atmıştır. Ahmed Midhat'a göre, insanın dünya üzerinde gelişme şekli gerek din ve gerek fen bilimleri tarafından en fazla öneme sahip konu olduğundan bu konu hakkında, hem din bilginleri hem de bilim âlimleri pek çok rivayette bulunmuşlardır. İnsan üzerinde araştırma yapan âlimlerden bazıları, insanın saçının rengine ve şekline, çehre ve simasına bakarak insanoğlunu iki sınıfa ayırırken, bazıları ise bu sayıyı on, on iki, on beş ve hatta yirmi üç sınıfa kadar çıkarmışlardır. Ancak, insanın nasıl ortaya çıktığını incelemeden insanı sınıflara ayırmaya çalışmak, âdeta bu konuya başlangıcından değil de sonundan başlamak gibidir. Bu nedenle, ilk önce insanoğlunun nasıl ortaya çıktığını görmeli, daha sonra insanoğlunu sınıflara ayırmalıyız.[2]

Ahmed Midhat'a göre, yalnızca bugün değil, çok uzun zamandan beri insanın diğer hayvanlardan fakl olduğu kabul edilmişse de insanın şu anki gelişmiş hali, onu hiçbir şekilde hayvan olmaktan kurtaramamaktadır. Eğer insanın şu anki gelişmişliğini belli bir ölçüde azalta azalta geri götürürsek, belli bir zaman sonra insanın büsbütün gelişmişliğinden yoksun ve âdeta dört ayaklı bir hayvan olarak kabul edildiği zamana kadar varabilmek mümkündür. Fakat şunu belirtmek gerekir ki burada tasvir edilen geriye dönüş ve gerilemenin sonucunda insanın varacağı son hal, tarihte gördüğümüz tarzda, dağlarda ve ormanlarda, fakat yine ailelerden ibaret cemiyetler içinde yaşadıkları hal olmayıp ondan pek çok evvelki halleridir. O kadar evvel ki, yazıldığı üzere, ormanlarda ve mağaralarda ikamet eden ve insan denilen hayvanlar, bizim tasvir ettiğimiz bu dört ayaklı hayvanlara göre âdeta medeni insan olarak isimlendirilebilinir. Bu geriye gidişin son noktası, artık bir insan değil, gerçek bir dört ayaklı hayvandır.[3]

Ahmed Midhat, gerek Asya'da gerekse Afrika'nın bazı bölgelerinde "Orangutan" yani nesnâs adı verilen bir nevi hayvanın görüldüğünü ve bu hayvanın anatomik olarak insana tam olarak benzediğini savunur. Hatta bu hayvanın yüz açılarının (zâviye-i vechî) daha dar, alt ve üst çenelerinin daha uzun ve çıkık, ellerinin daha uzun olması, bunun yanı sıra ellerini ayak ve ayaklarını el gibi kullanabilmeleri dışında insandan hiçbir farkı yoktur. Vücutlarını meydana getiren kemiklerin şekil ve sayıları insanınkilerle tamamen benzer ve eşit olduğundan anatomi bilimiyle uzun uzadıya meşgul olmayanlar nesnâs iskeletini (kadîdini) görmüş olsalar, âdeta insan iskeleti olduğuna hükmederler. Ahmed Midhat'a göre, nesnâsın vücut yapısı olarak insana bu kadar benzerliği ve hususiyeti üzerine araştırma yapan âlimlerin hemen hepsi, insanın aslının nesnâs olduğuna hükmetmişlerdir. Ahmed Midhat, yazısının devamında Lamarckçı ünlü yazar Mösyö De Baye'den bir dizi alıntı yaparak onun bu konudaki düşüncelerini bize aktarır.[4]

[2] Ahmed Midhat, "İnsân: Dünyâda İnsânın Zuhûru", *Dağarcık*, Cüz 4, İstanbul 1288, s. 109.
[3] Ahmed Midhat, s. 110.
[4] Ahmed Midhat, s. 110-111.

Mösyö De Baye'e göre, insan ile nesnâs arasında apaçık göze çarpan en önemli fark, nesnâsın ellerinin uzun olması ve ellerini ayak gibi kullanarak dört ayak üzerinde yürümesidir. Nesnâsların ayak parmaklarının el parmaklarına benzer olması, onlara ayaklarını el gibi kullanmalarına imkân verir. Eğer nesnâslar bazı hayvani ihtiyaçlarının zorlamasıyla iki ayak üzerinde yürümeye başlasalar, kendilerini ağaç dallarına ayaklarıyla baş aşağı asmak gibi halleri bıraksalar, alma ve tutma gibi işlerini yalnız elleriyle, yürüme işlerini de yalnız ayaklarıyla yapmaya başlasalardı, gitgide ayaklarını artık el şeklinde kullanmayı unutarak ayağı ayak ve eli ise el gibi kullanacaklardı. Bunun sonucunda, ayakları da yavaş yavaş âdeta tanıdığımız ayak şeklini alırdı. Nesnâslar, çenelerini ve dişlerini koruma ve saldırı amaçlı kullanmak yerine çiğnemek için kullanmaya başlasalardı, bunun sonucunda çene kemikleri yavaşça açıla açıla çeneleriyle alınları, insan çenesi ve alnına dönüşmeye yüz tutar ve dişleri dahi daha dikey hale gelirdi. Şimdi, nesnâslar, bir şekilde bir kere iki ayak üzerinde yürümeye ve insanca çiğnemeye başlayıp da insanlığa daha yaklaştıktan ve âdeta insanlaştıktan sonra, aile ve cemiyet kurarak hayvani ihtiyaçlarını birbirlerine yardım ederek ve koruma için düzenlemiş olsalar, âdeta şimdiki medeni insanların cemiyetinde yakın bir cemiyet meydana getirebilirlerdi. Hatta bu durum bir kez ortaya çıkınca, kullandıkları eski işaretler ve çıkardıkları garip sesler birbirilerine anlatmak istediklerini anlatmaya yetmeyince, o garip seslerini düzelterek, boğazlarını ve dillerini değiştirerek ufak tefek sözler dahi söyleyebilirlerdi ve nihayet evvelce dört ayak üzerine yürüyen ve vahşi zannedilen nesnâslar âdeta insan olurlardı.[5]

Ahmed Midhat, insanın dünya üzerinde ortaya çıkışı ile ilgili Mösyö De Baye'in savunduğu ve bütün âlimlerin kabul ettiği gibi nesnâsları bir başlangıç olarak kabul edip de insanların nesnâslardan önceki halini merak edersek, bu konuda fen bilimlerinden malumat isteyebileceğimizi söyler. Ahmed Midhat, tıpkı Mösyö De Baye'in insanın nesnâstan ortaya çıktığına dair rivayetlerini Lamarck'ın fikirleri üzerine bina ettiği gibi, kendisinin de yazısının devamında ortaya koyacağı fikirleri Lamarck'ın düşünceleri üzerinden temellendireceğini söylemektedir. Ahmed Midhat'a göre, insanın kökeni hakkında Lamarck'ın düşüncelerini kabul etmekte tereddüt eden kimseler ahmak ve cahil insanlardır. Bu insanlar insanlıklarıyla övündükleri için, "Lamarck bizim birinci babalarımız için bize bir takım insânlar göstermeyib de maymunlara mürâca'ata neden mecbûr olmuşdur" derler. Fakat aslında böyle dememeleri gerekir. Çünkü özellikle Asya ve Afrika çöllerinde, Avustralya ve Amerika'da bizim türümüzden bazı insanların nesnâslar âleminden daha hallice bir âlemde olmadıklarını gördüğümüzden, birinci babalarımızın nesnâs denen dört ayaklı hayvan olması kimsenin namusuna dokunmaz.[6]

Ancak Ahmed Midhat, nesnâsı insana dönüştürmek için Lamarck'ın fikirlerini tamamıyla kabul etmek gerekmediğini söyleyerek şu soruyu sorar: "Nesnâsdan insân yapmak için âdetinin hilâfını kabûl ettirmeye tabî'ati niçin

[5] Ahmed Midhat, s. 111-112.
[6] Ahmed Midhat, s. 112.

mecbûr edelim? Yani nesnâsı ayaklarını el gibi isti'mâl etmekten men'le ayaklarını yalnız ayak ve çenelerini dahi vahşi hayvân çenesi gibi isti'mâlden men'le bunu da ta'dîl ve tashîh gibi bir zahmeti ne sebebe mebnî ihtiyâr eyleyelim?" Ahmed Midhat, kendi tecrübelerinden hareketle Lamarck'ın ortaya koyduğu bu fikrin vücud bulmasının mümkün olmadığını çünkü bir vücudun öğrenme ve eğitimle alışkanlık kazandığı sunî hareketlerin bir sonraki nesilde ortaya çıkması gerekmediğini savunur. Örneğin bir nesnâsı iki ayak üzerinde yürümeye alıştırarak dört ayak üzerinde yürümemeyi öğretsek bile bu durumun yavrularında ortaya çıkması gerekmez. Dahası, kuyruğunu ve kulağını keserek başka bir şekle soktuğumuz bir köpeğe ayak üzerinde durmayı, baston taşımayı öğrettiğimiz halde yavrusunun bu bahsettiğimiz özellikleri doğuştan getirdiğini görmeyiz. Aynı şekilde, Çinliler yıllardan beri ayaklarını küçük olması için demir ayakkabılarda büyütmelerine rağmen bu özellik kalıcı hale gelmemiştir.[7]

Ancak Ahmed Midhat, yukarıda verdiği örneklerle Lamarck'ın "Hayvânatın bir harekete alışmaları vücûdlarının şekl-i iktizâsından olmayıp belki bilakis vücûdlarının bir şekle ifrâğı bir nev' harekete alışmalarından ileri gelir"[8] kuralına tamamen itiraz etmediğini şu sözlerle savunur:

> Bazı hareketler vücûdun zâten hâ'iz olduğu isti'dâdları götürmekde ve hâsıl etmekde olduklarına dâir ben dahi bir takım misaller gördüm. Hayvânatdan kat'-ı nazar ez cümle bir takım insânlar yâlnız sağ tarafına yatmaktan burnu sol tarafına doğru eğrilmiş veyahûd yüzü koyun yatmağa mübtelâ olduğundan burnu yasılmış ve şekl-i aslîsini bütün bütün gâyıb etmiş olduğu ve bundan başka insânların bacakları başından aşmağa müsta'idd değil iken cimnastikçilerin buna dahi muvaffak oldukları görülmüşdür.[9]

Yukarıda zikrettiğimiz sözlerden de anlaşıldığı üzere, Ahmed Mithad'ın Lamarck'a itiraz ettiği nokta "kullanılan organ gelişir kullanılmayan ise körelir" ilkesi değil, "kazanılan özelliklerin kalıtımı" ilkesidir. Ahmed Midhat, bu konuda şunları söylemektedir: "Fakat benim iddiâm şu ki bir hayvânın sun'i ve ta'allümî

---

[7] Ahmed Midhat, s. 112-113.

[8] Bu tabir Lamarck'ın evrim teorisinin tek cümlelik özetidir. Lamarck'a göre hayvanın vücut şekli yaşama şeklini değil, yaşama şekli vücut şeklini belirler. Lamarck bu düşüncesini zürafaların evrimi üzerinden temellendirmiştir. Buna göre, başlangıçta zürafalar kısa boylu oldukları için yalnızca ağaçların alt dallarındaki yapraklarla beslenebilirken, bu dallardaki yaprakların tükenmesiyle, üst dallarda bulunan yapraklara ulaşabilmek için boyunlarını sürekli üst dallara uzatmaya çalışmışlar ve bunun sonucunda boyunları uzamış ve kazandıkları bu özellikler yavrularına geçmiştir. Bu sürecin nesiller boyu devam etmesi sonucunda, zürafaların gittikçe boyunları uzamış ve bugünkü zürafalar ortaya çıkmıştır. Örnekten de anlaşılacağı üzere, Lamarck'ın evrim teorisinin iki temel kuralı vardır. Bunlardan ilki "kullanılan organ gelişir, kullanmayan organ ise körelir" kuralıdır. Buna göre ilk zürafalar, üstteki yapraklara uzanmaya çalıştıkça boyunları gelişmiş ve giderek uzamıştır. Lamarck'ın evrim kuramının ikinci kuralı ise "kazanılan özelliklerin kalıtımı" ilkesidir. Bu kurala göre boyunları kullanma nedeniyle uzayan zürafalar kazandıkları bu özelliği yavrularına aktararak daha uzun boylu yavrulara sahip olmuşlardır.

[9] Ahmed Midhat, s. 113.

olarak kesb ettiği isti'dâd yavrularına mîrâs kalmaz. Çünkü velâdet başka bir kânûna tabidir ki inkılâb-ı şekil ve suretin o kânûna hiç bir dahili yokdur"[10].

Ahmed Mithad bu eleştiriyi yaptıktan sonra, tekrar insanın kökeni problemine dönüş yaparak şunları söyler:

> Herkesin kendince bir tecrübesi ve tecrübesine göre bir düşüncesi vardırya? Ben kendi tecrübelerime ve kendi fikrime göre bu bâbda şunu demek istiyorum ki: insânları nesnâsdan getirmek için tabî'atın zihnini teşvişe hâcet yoktur. Şimdi derece-i kemâlde gördüğümüz insânları ayrıca ve başkaca bir nev' nesnâs olmak üzere kabûl eylesek ne mâni' vardır? Zâten nesnâs bir sınıfdan mı ibâret? Bunların sunûf-ı müte'addidesi var. Hatta Mösyö De Baye'in dahi nazar-i dikkatinden kaçamamış olan kuyruklu insanlar dahi nesnâsın insâna veyahûd insânın nesnâsa daha yakînî demek değil midir? Binâenaleyh insânı bugünkü gün gördüğümüz haliyle bir nev' nesnâs olmak üzere kabûl edebiliyoruz.[11]

Ahmed Midhat'a göre, bu durum kabul olunursa, nesnâsın ayaklarını ve diğer uzuvlarını doğal olmayan bir yolla ve eğitimle değiştirmek gibi tabiata aykırı güçlüklere uğramaya hiç gerek kalmaz. Farz edelim ki, insan daha insan olmadan önce bir çeşit nesnâs olduğunu kabul ettiğimiz halde, kendisine bir konuşma kaabiliyeti bile vermek zorunda değiliz. Yine farz edelim ki, insan çırılçıplak, konuşmayı bilmeyen, iki ayağı üzerinde gezen, ellerini ve ayaklarını birbirilerinin yerine kullanmayan bir cins maymunmuş. Bu düşüncede anlaşılması zor olan nokta insanın nasıl konuşamazken konuşabilir olduğudur. Aslında bu durumun üzerinde biraz düşünüldüğünde bütün anlaşılmazlık ortadan kalkar. Çünkü insan da doğduğunda konuşma kaabiliyetinden yoksundur. Konuşma yeteneği çocukta zamanla ortaya çıkar. Diğer bir değişle, insanın doğal olarak konuşma yeteneğine sahip olmadığı, konuşmayı sonradan öğrendiği herkesin kabul edeceği bir gerçektir. İşte bu durum, insanların maymun cinsinden dört ayaklı bir hayvan olduğunu daha kolay anlaşılır hale getirir. Yani bir nesnâsın vücut organlarını ıslah etmeye çalışmaktansa, sıradan bir nesnâsa dil öğretmek daha kolaydır. Yeryüzünde insanın yayılması yine kendisinden ibaret bir çeşit nesnâstan dönüşmesiyle gerçekleşmiştir.[12]

Ahmed Midhat, daha önce kaleme aldığı *İnsan* başlıklı yazısında insanın akla hayret veren takdire şayan başarısında yalnız kendisinde bulunan "rekabet" denilen bir huyun etkili olduğunu iddia etmiştir. Bugünkü maymun sınıflarını gözden geçirdiğimizde genel olarak hepsinde, davranışları taklit ve tatbik etme yeteneğinin olduğunu görürüz. Bu yetenek ise bu canlıların yaratılıştan rekabete meyilli olmalarından ileri gelir. Bu yeteneğin hepsinden ziyade insan denilen maymunda bulunduğu aşikârdır ki diğer maymunlar maymun olarak devam edegelmekteyken, insan maymunluktan çıkıp eşref-i mahlûkat derecesine ulaşmıştır. Bu derece bir ilerlemenin ne şekilde nasıl meydana geldiğini herkes me-

[10] Ahmed Mithad'ın bu eleştirisi doğrudur. Lamarck'ın bu yasası geçerli değildir.

[11] Ahmed Midhat, s. 113-114.

[12] Ahmed Midhat, s. 114-115.

rak eder. Ancak, herkes yeterliliği ölçüsünde, insanların hiçbir şey bilmez bir halden başlayarak nasıl ilerlediklerini göz önüne getirebilir. Ahmed Midhat, bu yazısının sonunda son söz olarak şunları dile getirir:

> Benim i'tikâdımca insânlar hîn-i zühûrunda şimdi görmekde olduğumuz nesnâslar gibi dört ayak üzerinde yürür bir nev' mahlûk değil idi. Yine iki ayak üzerinde yürür bir nev' nesnâs idi. Her hayvânda olduğu gibi bunların dahi siyahı ve beyazı veyâhud sîmâca mütenevvi'aları var idi. Bunlar hilkât ve cibillîyetlerinde cüst ü cûya olan ist'idad-ı fevka'l-âdeleriyle beraber rekabet dahi cibilletlerinde meknûz olduğundan uzun uzadıya cüst ü cûlar ve bir çok tecrübeler üzerine bi't-tedrîc behâim alemini bırakarak kim bilir kaç bin senede şimdi târihin bize 'birinci adamlar' diye haber verdiği ve dağlarda ve ormanlarda ve mağaralarda müteferrik ve perâkende bir sûretle ta'ayyüş eylediklerini hikâye eylediği adamlar derecesini bulabilmişlerdir.[13]

III. Şemsettin Sâmi'nin *İnsan* ve *Yine İnsan* Adlı Eserleri

Osmanlı'da insanın kökeni ve sınıflandırmasını ele alan âlimlerden bir diğeri de Şemsettin Sâmi (1850-1904)'dir. 1850 yılında o dönem Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içerisinde olan Arnavutluk'ta dünyaya gelen Şemsettin Sâmi, ilköğrenimini Fraşiri'de Kalkandelenli Mahmud Efendi'den ders alarak tamamladı ve bu eğitim esnasında Arapça ve Farsça öğrendi. Küçük yaşta ilk önce babasını ve daha sonra da annesini kaybeden Şemsettin Sâmi, diğer kardeşleriyle beraber ağabeyi Abdül Fraşiri'nin yanına Yanya'ya gitti ve burada Zosimea Rum Lisesi'ni bitirdi. Bu eğitimi esnasında Latince, Rumca, İtalyanca ve Fransızca öğrendi ve burada bir süre çalıştıktan sonra 1872'de İstanbul'a gitti. Burada Matbuat Kalemi'nde çalışmaya ve aynı zamanda *Hadîka* gazetesinde yazmaya başladı. Aynı yıl, Türk edebiyatının Osmanlı alfabesi ile basılan ilk telif romanı olan *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ı yayınladı. *Hadîka* gazetesinin kapanmasıyla *Sirâc* gazetesine geçen Şemsettin Sâmi, bu gazetenin de çeşitli nedenlerle kapanmasıyla Matbuat Müdüriyeti tarafından vilayet gazetesi çıkarmak için Trablusgarb'a gönderildi. Bu sayede Avrupa'nın bir kısmını görme fırsatı yakaladı ve bir yıl sonra tekrar İstanbul'a dönerek 1876'da, Mihran Efendi ile birlikte, Türk basınının önemli gazetelerinden biri olan *Sabah* gazetesini kurdu. 93 Harbi'nin başlamasıyla bir süre Yanya'da kurulan Sevkiyât-ı Askeriyye Komisyonu'nda katip olarak çalıştı. Savaşın sona ermesiyle birlikte tekrar İstanbul'a dönerek bu kez, *Tercüman-ı Şark* gazetesinin başyazarı oldu. 1878'de bu gazetenin kapanmasıyla gazetecilik hayatı sona eren Şemsettin Sâmi, 1879'da Mihran Efendi ile birlikte birazdan inceleyeceğimiz *İnsan* ve *Yine İnsan* adlı eserlerinin yayınlandığı Cep Kütüphanesi serisini çıkarmaya başladı. Bu seride *Medeniyyet-i İslâmiyye* (1878), *Esâtîr* (1878), *Kadınlar* (1878), *Gök* (1878), *Yer* (1878), *İnsan* (1878), *Emsal* (1878), *Letaif* (1882), *Usul-i Tenkit*

[13] Ahmed Midhat, s. 116-117.

ve Tertip (1885), *Yine İnsan* (1886), ve *Lisan* (1886) adlı eserlerini yayınladı. 1880'de II. Abdülhamid'in emriyle saraya alınarak Teftîş-i Askerî Komisyonu'nda katipliğe getirildi. Bu görevin sağladığı ortam sayesinde sözlük yazmaya yöneldi. 1882'de Fransızca'dan Türkçe'ye *Kâmûs-i Fransevî*'yi yayınladı. Bu sözlüğü Türkçe'den Fransızca'ya *Kâmûs-i Fransevî* izledi. 1889-1898 yılları arasında *Kâmûsü'l-a'lâm* adlı ansiklopediyi ve 1900 yılında ise hâlâ güncelliğini koruyan büyük eseri *Kâmûs-i Türkî*'yi yayınladı. Sağlık durumu giderek kötüleşmesine rağmen yoğun çalışma temposuna ara vermeden devam eden Şemsettin Sâmi, zamanının büyük bir kısmını *Orhun Âbideleri* ve *Kutadgu Bilig* gibi temel eserleri hazırlamaya harcadı. Ancak gerek maddi imkânsızlıklar gerekse giderek kötüleşen sağlık durumu nedeniyle bu eserlerini yayınlayamadı. Rahatsızlığının giderek artması sonucu 1904 yılında vefat etti.[14]

Şemsettin Sâmi, 1878 yılında yazdığı *İnsan* adlı eserinde, insan türünün kökeni ve evrimi hakkında önemli görüşler ortaya atmıştır. Şemsettin Sâmi, bu küçük eserinin girişinde insanın ne olduğuna dair iki farklı görüş olduğunu savunur. Bu görüşlerden ilki, insanı yeryüzünde yaşayan hayvan türlerinden biri olarak kabul eden evrimci görüş, diğeri ise insanı alelade bir hayvan türü kabul etmeyip onu yaratılışın amacı, diğer bir değişle eşref-i mahlûkat olarak kabul eden yaratılışçı görüştür. Şemsettin Sâmi, eserinde bu iki görüşe de eşit mesafede duracağını ve hatta bu iki görüşü bir potada eritmeye çalışacağını şu sözleriyle belirtir:

> Biz bu kitapçıkta ne evrim fikrini kabul ederek, insanı hayvan türlerinden biri veyahut kökleri kalbinde bulunan bir bitki kabul edeceğiz ve ne de tasavvuf sahiplerinin inançlarını aynen kabul edip, insana o kadar büyük bir değer vereceğiz. Şiir ve hayallerle uğraşmayıp, müspet delillerle bilgi vermek amacında bulunduğumuzdan, söz konusu olan insana değerini vermeye çalışacağız. İnsanı çok büyütmek isteyenlere küçüklüğünü ve kusurlarını ve bu yaratılmışın değerini büsbütün küçültmek isteyenlere de üstün özelliklerini göstereceğiz.[15]

Yukarıda zikrettiği sözlerinin arkasında duran Şemsettin Sâmi, bu iki görüşü ortak bir noktada toplayarak insanın hem topraktan yaratılmış hayvanlardan sayılan küçük bir canlı hem de kutsal bir âleme mensup manevi bir ruh olarak tanımlar. İnsan – her ne kadar yaratılışının mükemmelliği dolayısıyla bütün hayvanlardan mükemmel ise de – beden yapısı, işlevi ve hatta bazı duygu ve psikolojik özellikleri bakımından diğer hayvanlara benzerlik gösterirken manevi bir nurdan kaynaklanan ve yalnızca insana ait özellikler olan akıl ve idrak yetisi bakımından hayvanlardan ayrılır. Bu görüş, İslâm inancı ile de uyumludur. Çünkü *Kur'an-ı Kerim*'de geçen "İnsanı topraktan yarattık sonra

[14] Abdullah Uçman, "Şemsettin Sâmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38, İstanbul 2010, s. 519-523.

[15] Şemsettin Sâmi, *İnsan*, Düzenleyen: Galip Akın, Cep Kütüphanesi Eserleri, Ankara 1998, s. 21. Bu eserin çevrildiği Osmanlıca aslının künyesi şu şekildedir: Şemsettin Sâmi, *İnsan*, Cep Kütüphanesi Onuncu Nüsha, Mihran Matbaası Bab-ı Âli Caddesinde Numara 28, İstanbul, Hicri: 1296, Miladi: 1878.

içine kendi ruhumuzdan üfledik" mealindeki yüce söz, bize insanın bedensel olarak diğer hayvanlar gibi toprağın doğal ürünü olduğunu, fakat sahip olduğu ruh sayesinde ne kadar ulu bir varlık olduğunu gösterir.[16]

İnsanın tanımını yaptıktan sonra insanın dünya üzerinde ne zamandır var olduğunu sorgulayan Şemsettin Sâmi, insanın dünyada ortaya çıkışından bu zamana kadar geçen süreyi yıllar veya asırlarla göstermenin yersiz olduğunu söyleyerek, bu zamanın devirler şeklinde olması gerektiğini savunur. Şemsettin Sâmi'nin burada kastettiği devirler, daha önce yayınladığı *Yer* adlı eserinde detaylı bir şekilde ele aldığı jeolojik devirlerdir. Şemsettin Sâmi'ye göre, insanın nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda her kavim kendine mahsus görüşler ortaya koymuştur. Bazı kavimler, insan türünün ortaya çıkışının Evren'in yaratılışıyla aynı zamanda gerçekleştiğini savunarak bu sürenin en fazla birkaç bin yıl olabileceğini ileri sürerken, Çinliler gibi bazı kavimler ise bu sürenin çok daha uzun olduğunu farz etseler de insanın ortaya çıkışından bu zamana kadar geçen gerçek sürenin farkına varamamışlardır. Yeryüzünde ve yer tabakaları arasında bulunan kalıntılar göz önünde tutulduğunda, insanın ortaya çıkışı hem çok yeni hem de çok eskidir. İnsanın ortaya çıkışı, yeryüzünün yaratılışı ve diğer hayvan türlerinin ortaya çıkışları ile kıyaslandığında âdeta dün olmuş gibi yenidir. Bununla beraber, insanın ortaya çıkışından bugüne kadar geçen zaman, birçok kişi tarafından kabul edildiği gibi 7-8 ya da 10-15 bin yıl değil, tayini mümkün olmayan yüz binlerce yıldır.[17]

Şemsettin Sâmi, günümüze ulaşan buluntular ışığında, insan türünün hangi jeolojik zamanda ortaya çıktığını irdelemiştir. İnsana ait bulunan fosil ve aletlere bakılarak insanın ortaya çıkışının o kadar da yeni bir olay olmadığını savunan Sami, insanın dördüncü devir[18] ve hatta ondan daha eski olan üçüncü devrin[19] dönemlerinden biri olan Pliyosen döneminde ortaya çıktığının söylenebileceğini iddia etmiştir. Pliyosen döneminde insana ait bir kemik veya fosil bulunamamış, yalnızca ilk insanlar tarafından kullanıldığı düşünülen incelikten yoksun taş aletler ortaya çıkarılmıştır. Ancak günümüzde de bazı maymunların taş alet kullandıkları bilindiği için bu buluntular maymunlardan da kalmış olabilir, diğer bir değişle insanın o devirde yaşadığının kanıtı olarak sunulamaz. Bu dönemde yaşayan insanlara ait olduğu düşünülen kemik fosilleri başta Kuzey Amerika olmak üzere Dünya'nın çeşitli yerlerinde jeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılmışlarsa da daha sonra yapılan çalışmalar bu kemiklerin maymunlara daha yakın olduğunu göstermiştir. Fakat bu kemiklerin bir kısmı özellikle bazı yönlerden maymun kemiklerine, bazı yönlerden ise, insan kemiklerine benzediğinden, o devirde insana şimdiki maymunlardan daha yakın bir maymun türü ya da maymun ile insan arasında bir hayvan yaşamış olduğu

---

[16] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 22.
[17] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 22-27.
[18] Bu dönem Kuaterner Dönem olarak da bilinir ve yaklaşık 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze kadarki dönemi kapsar.
[19] Bu dönem ise Tersiyer Dönem olarak kabul edilir ve yaklaşık olarak MÖ 65 milyon yıl ile 2,5 milyon yıl arasındaki dönemi kapsar.

sonucuna varılabilir. Şemsettin Sâmi'ye göre, bu hayvana insan ismi verilip verilemeyeceğini bilmesek de herhalde bunun insanın ortaya çıkışında bir başlangıç[20] olduğuna şüphe yoktur.[21]

Üçüncü dönemde bulunanların aksine, dördüncü dönemde bulunan buluntular insanın bu dönemde yaşadığına dair daha kuvvetli kanıtlar sunmaktadır. Bu devirde bulunan, şekli bademe benzeyen ve silah olarak kullanıldığı düşünülen bir taş alet, önceki devirlerde bulunanlara hiç benzemeyip, insan elinden çıktığı kesindir. Bu tür taş aletlerin yalnızca Avrupa'da değil, Dünya'nın pek çok yerinde bulunması, bu taş aletin insanın tek bir türüne ait olmadığının, genel olarak Dünya üzerinde o devirde yaşayan bütün insanların bu ve benzeri taş aletleri kullandığının bir göstergesidir. Bu kalıntılardan başka yine bu devirden kaldığı düşünülen çeşitli insan kemiklerine de rastlanmıştır. İlk olarak Mullen-Keynon olarak adlandırılan ve insana ait olduğu sanılan bir çene bulunmuş daha sonra ise Prusya'nın Neander bölgesinde bir mağarada fosilleşmiş bir insan iskeleti[22] on birinci devirden kalma yok olmuş bir gergedan iskeleti ile beraber bulunmuştur. Bu kanıtlar ışığında insanın dördüncü devirde yaşamış olduğu kanıtlanmıştır.[23]

İnsanın ne zamandan beri dünya üzerinde var olduğunu sorgulayan Şemsettin Sâmi, eserinin devamında insanın Dünya üzerinde nasıl ortaya çıktığını sorgular. Şemsettin Sâmi'ye göre, insanın ne zamandır var olduğu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliyorsak da konu insanın nerede ve nasıl ortaya çıktığına gelince elimizdeki bilgiler zannetmelerden ve olasılıklardan öteye gitmez. Yerin tabakaları incelendiğinde, zaman içersinde pek çok hayvan türünün ortaya çıkıp bir süre yaşadıktan sonra yok olduğu görülmektedir. Yok olan bu hayvan türlerinin yerini yenileri almış ve hayvan türleri giderek gelişerek bugünkü hallerini almışlardır. Geçmişten günümüze uzanan bu hayvanlar silsilesinde ilk ortaya çıkan hayvan, yere sabit olarak yaşayan bitkisel hayvan iken, en son ortaya çıkan hayvan ise insandır. İnsan da bu Dünya'da ortaya çıkan hayvan türlerinden biri olduğundan, burada sorgulanması gereken asıl soru, bu hayvan silsilesinin başlangıç noktasını oluşturan bitkisel hayvan ile onu takip eden sümüklü böceğin nasıl ortaya çıktığıdır. Şemsettin Sâmi, tam bu noktada, evrimci ve yaratılışçı görüşü bir kez daha bağdaştırmaya çalışarak bu soruyu şu şekilde cevaplamaya çalışmıştır:

> Çoğu bilim adamlarının görüşüne göre, gerek insan ve gerek zamanımızda bulunan diğer hayvan türleri (dünyanın soğumasıyla ilk ortaya çı-

---

[20] Bu bilgi doğrudur. Daha sonra yapılan kazılarda insanın ataları olarak kabul edilen Hominidlerden *Austrlopithecus afarensis*, *Austrlopithecus africanus*, *Austrlopithecus robutus*'un bu dönemde yaşadıkları tahmin edilmektedir.

[21] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 24-29.

[22] Şemsettin Sâmi'nin burada bahsettiği fosillerden Mullen-Keynon çenesi çok büyük bir ihtimalle 1863 yılında Fransız arkeolog Bouche de Perthes tarafından Kuzey Fransa'daki Moulin-Quignon arazisinde bulunan çene fosili iken, Neandarthal fosili ise, yine çok büyük ihtimalle, 1856 yılında Almanya'da bulunan Neandartal 1 adlı fosildir.

[23] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 29-32.

> kan) basit bir sümüklüböceğin, hayvansal bitkinin ve belki âdeta bir bitkinin torunu olarak devirlerin geçmesiyle gelişmiş, atmosfer ve yerin durumuna göre durum ve şekil değiştirerek bu şekli almışlardır. Her ne kadar insanın böyle devirden devire zincirleme hayvanlardan çıkma görüşüyle, (mukaddes kitaplarda söylendiği gibi) topraktan yaratılan bir insanın neslinden sayılması arasında, ilk bakışta bir farklılık ve ayrılık görülüyorsa da, derince düşünüldüğünde bu iki görüşün (yolun) bir olduğu anlaşılır. Bilim adamlarının görüşü kabul olunduğunda dahi, insanın topraktan yaratılması inkar edilmiş olmaz. Diğer hayvanlarla beraber, insanın da en büyük atası olan bitki, topraktan yaratılmış olduğu gibi, her bir insanın vücudu da kimyasal işlemden geçirilecek olsa, toprağın elemanlarından ibaret olduğu görülür.[24]

Şemsettin Sâmi'ye göre, bu görüş *Kuran-ı Kerim*'de zikredilen insanın yaratılışıyla da uyumludur. Çünkü *Kur'an*'da Hz. Âdem'den önce de yeryüzünde insanın yaşadığı, fakat bu insanın pek de insan denilemeyecek bir halde olduğu birçok din adamı tarafından kabul görmektedir. Dahası, "Âdem" kelimesi Turan dillerinde "insan" anlamına gelir ve bu nedenle tek bir insanın değil, insan türünün kast edilmesi olasılık dâhilindedir. Ancak bilimin bu kadar aciz kaldığı ve yaratılışın hikmetiyle ilişkili olan bu konu hakkında kafa yormak gereksizdir. Asıl önemli olan insanın nasıl ortaya çıktığını değil, ilk ortaya çıkışından bugüne nasıl değiştiğini sorgulamaktır. İnsanın ilk ortaya çıkışından bugüne kadar geçen zamanda bir değişim olduğu kesindir. Ancak bu değişim birçok mitolojide kabul edildiği gibi, geriye doğru değil, ileriye doğrudur.[25] İnsanlığın zamanla ilerlediğinin en önemli kanıtı insanların kullandığı taş aletlerin evrimidir. Erken dönemden elimize ulaşan taş aletler, bir hayli kaba ve insan elinden çıkmamış gibi görünürken, daha yakın zamanlardan kalma taş aletler ise daha karmaşıklık ve işlevlidir. Aynı ilerleme, insanın akli ve bedensel özellikleri için de savunulabilir. İnsan ilk ortaya çıktığındaki akli ve bedensel yetenekleri bugünkünden oldukça geriyken, zamanla akli melekeleri giderek artmış, kaba ve çirkin olan bedeni daha uygun bir şekil alarak her yönüyle gelişmiştir.[26]

Bu durum özellikle dördüncü zamanda yaşadığı düşünülen insan türlerinden biri olan Neandertallere ait kemikler incelendiğinde daha iyi anlaşılır. Neandertallerin kafatası hacminin modern insanınkinden oldukça küçük, alnı-

---

[24] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 32-35.

[25] Şemsettin Sâmi, burada, Yunan ve Roma mitolojilerinde görülen insanın gerileme evrelerinden bahsediyor. Yunan mitolojisinde insanlığın yozlaşması anlatılır. Tanrılar tarafından ilk yaratılan insan ırkı olan Altın Irk, ahlaki olarak en mükemmel ve yaşamak için doğaya en az bağımlı ırk iken, Tanrılar tarafından yaratılan ikinci nesil insan ırkı olan Gümüş Irk insanları, daha bencil ve doğaya daha çok bağımlı insanlardır. Gümüş Irk'ı daha sonra, Bronz ve Demir Irkları izlemiş ve insanlığın bu her yeniden yaratılışında, insanların yaşam şekilleri zorlaşmış ve insanlar ahlaki olarak giderek yozlaşmışlardır. Şemsettin Sâmi, insan evriminin bu durumun tam tersi olarak bir ilerleme süreci olduğunu belirtmektedir.

[26] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, 35-38.

nın daha çukur, kaş kemerleriyle yanaklarının çok daha çıkık, alt çenesinin oldukça küçük ve göğüs kafesinin oldukça kavisli olduğu görülür. Bu özelliklerinden dolayı, bu insanların şimdiki insanlardan daha çok hayvana yakın, diğer bir değişle ilkel olduğu kesindir. Bazı bilim insanları dördüncü zaman insanlarını, insana çok benzemesine rağmen, insan olarak adlandırılamayacak bir hayvan türü olarak kabul ederler. Bu bilim adamlarına göre, dördüncü zaman insanları, insanın ortaya çıkışının bir başlangıç noktası yani insanın atalarıdır. Dördüncü zaman insanlarından farklı olarak, insana benzeyen başka türler de vardır. Bunlar, Afrika ve Dünya'nın diğer bölgelerinde keşfedilen orangutan, goril, şempanze ve gibondur. Bu hayvanlar derilerinin renginden ve kürklerinden kolayca insandan ayırt edilseler de anatomik olarak insana çok benzemektedirler. Ancak Şemsettin Sâmi, dördüncü zaman insanlarının idrak ve konuşma yeteneğine sahip olmaları nedeniyle maymunlardan farklı olduğunu savunur. Dördüncü zaman insanları ile şimdiki insan arasında ne kadar bir fark varsa, bu dört tür maymunla dördüncü zaman insanları arasında da o kadar fark vardır.[27]

Şemsettin Sâmi, eserinin önemli bir bölümünü yukarıda bahsettiği dördüncü zaman insanlarını tanıtmaya ayırır. İlk olarak bu dördüncü zaman insanlarını tür ve ırklara ayıran Sami, daha sonra bu insanların bedensel ve ahlaki özellikleri üzerinde durur. Şemsettin Sâmi'ye göre, dördüncü zamanda yaşadığı varsayılan dört insan türü[28] keşfedilmiştir. Bunlardan ilk ikisinin dördüncü zamanda yaşadığı kanıtlarla sabitken, diğer ikisi çok büyük bir ihtimalle şimdiki zamana ait türlerdir. Bu dört türün ilki yukarıda bazı özelliklerine değindiğimiz Neandertal insanı iken, diğeri Cro-Magnon ırkıdır. Neandartal insanından sonra ortaya çıkan Cro–Magnon ırkı, alınlarının daha geniş, kaş kemerinin daha uygun ve alt çenesinin daha büyük olmasıyla Neandartal insanından bariz bir şekilde ayrılır ve bu özelliklerinden dolayı şimdiki insana daha yakındır. Bu iki türden farklı olarak Grandel ve Fürfuz adı verilen iki insan ırkı daha keşfedilmiştir. Anatomik olarak Cro-Magnon ırkından daha gelişmiş olan bu iki ırkın dördüncü zamanda yaşayıp yaşamadıkları belli değildir. Bu kemiklerin çanak çömlek kalıntıları ile beraber bulunması nedeniyle şimdiki zamanda yaşamış olmaları daha muhtemeldir.[29]

Şemsettin Sâmi, bu eserinden altı yıl sonra *Yine İnsan* adında yeni bir eser kaleme almıştır. Şemsettin Sâmi'nin yukarıda incelediğimiz *İnsan* adlı eseri, insan türünün yeryüzünde ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgiliyken, *Yine İnsan* adlı eseri ise genel olarak insanın yayılışı ve ırklara ayrılması ile ilgilidir. Şemsettin Sâmi, *Yine İnsan*'ın ilk sayfalarında *İnsan* adlı eserinde ortaya koyduğu düşünce-

[27] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, 40-42.

[28] Bu eseri yayına hazırlayan Galip Akın, Şemsettin Sâmi'nin çeşit, tür ve ırk kavramlarının hepsi için cins kavramını kullandığını belirterek, orijinal metindeki cins kavramlarının modern terminolojide hangi kavrama karşılık geldiğini parantez içerisinde vermiştir. Ben de, benzer bir kavram karmaşasının ortaya çıkmaması için cins kavramı yerine Galip Akın'ın kullandığı terimleri kullandım.

[29] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 54-56.

leri kısaca özetledikten sonra, günümüzdeki insan çeşitliliğinin tek bir türden gelip gelmediği sorusu üzerinde durur.

Şemsettin Sâmi'ye göre, insan ırklarına baktığımızda bunların görünüş olarak birbirilerinden çok farklı olduğu anlaşılır. Bu nedenle insan ırklarının hepsinin tek bir türden ortaya çıktıklarına inanmak zordur. Ancak ırklar arasındaki görünüş farkları ne denli çok olursa olsun, hiçbir ırk, insandan daha çok bir kuyruksuz maymuna ya da bir başka hayvana benzemediği için bütün insanların aynı türün bireyleri olduğuna şüphe yoktur. Artık günümüzde bilim adamları, bütün insanların tek bir türden ortaya çıktıkları ve insanlar arasındaki farklılıkların yalnızca ırklara özgü ikinci derece farklılıklar olduğu konusunda hemfikirdir. Bütün insanların aynı türden ortaya çıktığını belirleyen Şemsettin Sâmi, daha sonra en az bir önceki kadar önemli olan bir soru üzerine kafa yorar: Bütün insanlar tek bir soydan mı doğmuştur? Yoksa her ırk ayrı ayrı mı ortaya çıkmıştır? Şemsettin Sâmi'ye göre, insanın tek bir soydan yani tek bir anne ve babadan çıkıp çıkmadığı sorusu bilimin bugüne kadar açıklayamadığı ve belki de hiçbir zaman açıklayamayacağı problemlerin başında gelir. Çünkü bizzat yaratılış ile ilgilidir. Yaratılış ise hâlâ bir sırdır. İnsanoğlu koskoca Evren'in ortaya çıkışını anlayabilmiş fakat kendi nefsinin yaratılış sırrını çözememiştir. İnsan kendisinden başka Evren'deki her şeyi keşfedecek ancak kendisinin nereden gelip nereye gittiğini bilemeyecektir. Bu nedenle bu konu üzerinde daha fazla durmak ve söz söylemek anlamsızdır. [30]

Her ne şekilde olursa olsun, yeryüzüne bir çift insan geldikten sonra, ırklar, bu çiftin çocuklarının yeryüzüne yayılmasıyla mı ortaya çıkmıştır? Yoksa her bir ırkı ortaya çıkaran kendine özgü bir Âdem ve Havva'sı mı vardır? İnsanın Tanrı tarafından yaratıldığını savunan bazı bilim adamları, bütün insan ırklarının tek bir insan çiftinden doğan nesillerin yeryüzünde yayılması ile meydana geldiğini savunurken, insanı doğanın bir ürünü olarak kabul eden bazı bilim adamları ise her ırkın kendine özgü bir coğrafyada ve farklı bir zamanda ortaya çıktığını savunmuşlardır. Şemsettin Sâmi'ye göre, yeryüzünde ortaya çıkan ilk insan çiftinin nasıl ortaya çıktığı henüz bir muamma iken yeryüzünde farklı farklı insan çiftlerinin ortaya çıktığını savunmak, bu konudaki bilinmezliği katbekat arttıracaktır. Dahası, bütün insanların bir çift insandan doğmuş ve yapılarının kardeş olma ihtimali, bugün bilimsel olarak daha geçerli bir görüştür. Bütün insanların tek bir çiftten çıktığını belirledikten sonra insanın ilk olarak nerede ortaya çıktığını sorgulayan Şemsettin Sâmi'ye göre, insan ilk olarak Hindistan, Çin, Türkistan ve Billur Dağları arasındaki bir bölgede ortaya çıkmış ve buradan dünyaya yayılmıştır.[31] İnsana dair ilk bilgiler bize, ilk medeniyetlerin Asya kıtasında doğup daha sonra Batı'ya doğru yayılmakta

[30] Şemsettin Sâmi, *Yine İnsan*, Hazırlayan ve Sunan: Galip Akın, Coşkun Ofset, Ankara 1999, s. 31-38. Bu eserin çevrildiği Osmanlıca aslının künyesi şu şekildedir: Şemsettin Sâmi, *Yine İnsan*, Cep Kütüphanesi Adet: 26, Mihran Matbaası, Bab-ı Ali Caddesi Numara:7, İstanbul, Hicri: 1303 (Miladi 1885, 3 ay/ 1886 9 ay).

[31] Bu bilgi doğru değildir. Bugün evrimsel biyologların birçoğu, insanın kökeninin Afrika kıtası olduğunu savunmaktadırlar.

olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Asya kıtasına insanoğlunun beşiği olarak bakılır. İnsan türünün başlangıcı olarak bakılan dördüncü zamanda insanlığın bütün dünyaya yayılmasından dolayı yeryüzünün birçok yerinden insana ait buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntuların karşılaştırmalı olarak incelenmesi bu konu üzerindeki sis perdesini aralayacak ve bilim, bir gün insanın gerçek doğuş yerinin neresi olduğunu belirleyebilecektir.[32]

Şemsettin Sâmi'ye göre, insanlık başlangıçta tek bir bölgede ortaya çıkmışsa da kara ve deniz yoluyla bütün dünyaya yayılmıştır. Ancak burada asıl sorulması gereken soru; yeni yaratılmış, her türlü araçtan yoksun ve zekâ olarak kuyruksuz maymunlardan biraz farklı olan bu insanların karlarla örtülü sarp dağları, uçsuz bucaksız çölleri ve büyük nehirleri nasıl geçip o kadar uzak mesafelere yayıldığıdır. İnsanın karasal yolla nasıl yayıldığını açıklamak o kadar da zor değildir. Başlangıçta avcı ve toplayıcı olan ilk insanlar, yerleşik bir hayata sahip olmadıkları için avlarının peşine düşerek anavatanlarından ayrılmış ve nesiller boyu süren bu kovalamacanın sonucunda dünyanın her yerine yayılmış olabilirler. İnsanın dördüncü zamandan beri var olduğu ve o zamandan bu zamana kadar dünyanın geçirdiği değişimler göz önüne alındığında bugün aşılmaz olarak görülen engelleri geçmişte yürüyerek çok kolay aşabildikleri sonucuna varılabilir. İlk bakışta insanların deniz yoluyla yayılmaları kara yoluyla yayılmalarından daha zor görünse de gerçek böyle değildir. Bugün aralarında bulunan okyanuslarla geçilmez gibi görünen kıtalar, dördüncü zamanda bitişik olması oldukça muhtemel olduğundan ilk insanlar bu yolla kıtalara yayılmış olabilirler. Kıyı ve adalarda yaşayan ilk insanlar ise Bering Boğazı'nı geçerek Asya kıtasından Amerika'ya ve buradan da bazen yollarını kaybederek bazen de okyanuslardaki şiddetli akıntılar ve mevsim rüzgârları sayesinde nesiller boyu kıyıdan kıyıya ilerleyerek bugünkü kıtalara yayılmış olabilirler.[33]

Şemsettin Sâmi, daha sonra, aynı anne ve babadan gelen insanların gerek görünüş ve gerekse renk bakımından birbirinden bu kadar farklı ırklara nasıl dönüştüğünü sorgular. Bu durumun tek bir açıklaması olabilir: İlk ortaya çıkan insanlar aynı bölgede yaşadıkları için birbirilerine benziyorlarken, zamanla dünyaya yayıldıkça değişen çevre şartlarından ve beslenme farklılıklarından dolayı değişerek bugünkü ırklar ortaya çıkmıştır. Şemsettin Sâmi'ye göre, bu değişim aslında bilinmeyen bir durum değildir, hatta bitkiler ve hayvanlar üzerinde bu tarz bir değişimin olduğu doğa bilimciler tarafından ispat edilmiştir. İnsan da bir hayvan olduğu için bu hayvanlar için geçerli olan değişim kuralı doğal olarak insan için de geçerlidir. Şemsettin Sâmi, bir kıtadan başka bir kıtaya götürülen bitki ve hayvan türlerinde ortaya çıkan değişimlerle ilgili birçok örnek verdikten sonra, belki verdiği örneklerin dönüşümcü düşünceyi desteklediğini fark ederek ve belki de dönüşümcü görüş ile yaratılışçı görüşü birleştirmek istediğinden, bu dönüşüme neden olan nihai nedenin Tanrı olduğunu vurgulama ihtiyacı duymuştur. "Sonuçta" der Şemsettin Sâmi, "doğayı

[32] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 38-43.
[33] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 43-50.

idare eden Allah'ın ezeli hâkimiyeti daima hayvan ve bitkileri iklim ve havaya uydurur. Bir iklim ve havaya uymayan bitki veya hayvan yaşayamaz".[34]

Eserin devamında Şemsettin Sâmi, Blumenbah'ın insan sınıflandırmasını temele alarak insan ırklarını beş ırka ayırır. Bunlar: 1) Beyaz veya Kafkas Irkı, 2) Sarı veya Moğol Irkı, 3) Siyah ya da Zenci Irkı, 4) Kırmızı veya Amerika Irkı ve 5) Esmer veya Malay Irkı'dır. Ancak Şemsettin Sâmi'ye göre, Blumenbach'ın bu gruplandırması sorunludur. Örneğin, bu gruplandırmada, Papualar bu beş ırkın hiçbirine dahil değilken, çoğunluğu tamamen beyaz olan bazı Asya kavimleri Moğol, başta Habeş toplumu olmak üzere diğer birçok siyahi Afrika kavimleri ise Kafkas ırkları altında gruplandırılmıştır. Şemsettin Sâmi, bütün eksiklerine rağmen bu gruplandırılmayı daha iyisi olmadığı için kabul edeceğini belirterek bu beş ırk arasında beden yapısı ve zihinsel yetenekler bağlamında karşılaştırmalar yapmaya başlar. Burada temellendirdiği düşünceler o dönemde bir Osmanlı aydınının ırk kavramına bakışı bağlamında dikkat çekicidir. Şemsettin Sâmi, o dönemde başta Blumenbach ve diğer doğa bilimcilerin ırklar arasındaki gelişmişliği belirlemede kullandıkları bir kriter olan kafa derecesinin gerçek bir kriter olmadığını, kafa derecesi yüksek olduğu için zeka bakımından geri olarak kabul edilen bir Zenci ile, kafa derecesi düşük olduğu için zeki bir ırk kabul edilen Moğol ırkına ait bireylerde zeka ve yetenek bakımından bir farkın olmadığını savunur.[35]

Ancak konu insan ırkları arasında zekâ ve yetenek farklarının olup olmadığına geldiğinde Şemsettin Sâmi, biraz önceki bilimsel yaklaşımından uzaklaşarak ırklar arasında bazı farklılıkların olabileceğini şu sözleriyle dile getirir:

> İnsan türünün çeşitli ırkları arasında bedenen yukarıda açıkladığımız farkları karşılıklı anatomi açısından baktığımızda, insanlarla hayvanlar arasında çeşitli derecelerde olduğunu görürüz. Boşuna kimi doğa bilimcisi örneğin, Kafkas Irkının renk ve vücut organlarını alıştığımızdan dolayı bize daha güzel ve göründüğünü ve gerçekte tümünün eşit (aynı) olduğunu iddia etmişlerdir. Alışma halkı aldatabilir. Bilginleri ve doğa bilimcilere de etkisi olması olmayacak denemez. Fakat bilim aldanmaz. Karşılaştırmalı anatomi açıkça farklılıklar gösterir. Bundan dolayı, bedenen Kafkas Irkı insanoğlunun en mükemmeli ve Zenci Irkının da en geri ırk olduğuna şüphe yoktur. Bu konuda emin olmak için, hem Kafkas hem Zenci Irkının en iyilerinden birer birey alıp gerek dış görünüşleri ve gerek iskeletleri, çeşitli organlarını karşılaştırmak yeterlidir. Hele bu karşılaştırma maymun türünden, örneğin, "Goril" ile yapılacak olursa, iddiamı tamamıyla ispat edilmiş olur.[36]

---

[34] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, 50-55.
[35] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 55-62.
[36] Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, s. 77.

IV. Ernst Haeckel ve *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* Adlı Eseri

Burada ele alacağımız son eser ise Alman biyolog ve evrimci Ernst Haeckel (1834-1919)'den Ahmet Nebil [Çıka] (?-1945)'in Osmanlıcaya çevirdiği *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* (İnsanın Kökeni İnsan Nesli) adlı eserdir.[37]

Ernst Haeckel, ondokuzuncu yüzyılın en önemli bilim adamlarından birisidir. Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eserinden etkilenen Haeckel, yazdığı eserlerle Darwinciliğin Almanya'daki en güçlü seslerinden biri haline gelmiştir. Kariyerinin ilk dönemlerinde katı bir materyalist olan Haeckel, zamanla bu fikrinden vazgeçerek madde ve ruhun aynı evrensel tözün farklı yönleri olduğunu iddia eden Monizm'e yönelmiştir. Almanya'da etkili olan *Naturphilosophie* görüşünün etkisinde kalan Haeckel, tıpkı Alman doğa felsefecileri gibi canlılar dünyasındaki yapısal benzerlikleri bulmaya çabalamış ve bu görüşünü Lamarck'ın kazanılan özelliklerin kalıtımı fikri ile birleştirmiştir. Bu sentezin sonucunda bütün amacı insanı var etmek olan bir evrim modeli ortaya koymuş, Dünya üzerindeki yaşamın monera denilen basit tek hücreli canlılardan başlayarak insanda sonlandığını savunmuştur. Haeckel, bu görüşünü desteklemek için evrensel yaşam ağacını tekrar çizerek insanı bu yaşam ağıcının en tepesine yerleştirmiş ve yaşamın bütün amacının insanı oluşturmak olduğunu iddia etmiştir.[38] Haeckel'in ortaya koyduğu bu düşünce Osmanlı aydınları tarafından büyük ilgi ile karşılanmış, âdeta doğal bir din olan bu düşünce, Osmanlı'da kendisine ateşli taraftarlar bulabilmiştir.

Bu taraftarlardan biri de Baha Tevfik ile birlikte Haeckel'in eserlerini Osmanlıcaya kazandıran Ahmet Nebil'dir. Hayatıyla ilgili elimizde çok az bilgi bulunan Ahmet Nebil'in nerede doğduğu bilinmemektedir. Özellikle son dönemde yapılan çalışmalara göre, 1913'te uyruk değiştirip Arnavutluk'a gittiği ve burada gazetecilik yaptığı bilinmektedir. II. Dünya Savaşı sonunda Enver Hoca'nın Komünist çeteleri tarafından Tiran'da yakalanmış ve öldürülmüştür. Ahmet Nebil, *Yirminci Asırda Zekâ*, *İştirak*, *Piyano* ve *Düşünüyorum* gibi birçok dergide yazarlık yapmış ve yakın arkadaşı Baha Tevfik (1884-1914)'in 1910 yılında kurduğu Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nden onunla birlikte pek çok eseri Osmanlıcaya çevirmiştir.[39]

Bu eserlerden biri de, Ahmet Nebil'in çevirdiği Ernst Haeckel'in *Entstehung und Stammbaum des Menschenschlechtes* adlı eseridir. Ahmet Nebil, bu eseri Fransızca bir kopyasından çevirmiş ve 1911 yılında *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* (İnsanın Kökeni İnsan Nesli) adıyla yayınlamıştır. Baha Tevfik, bu çeviriye bir önsöz

---

[37] Ernst Haeckel, *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer*, Ahmet Nebil, Sadeleştirenler ve Yayına Haz.: İnan Kalaycıoğulları ve İsmail Dinçarslan, Çizgi Kitabevi Osmanlı Felsefe Çalışmaları, Konya 2015. Bu eserin çevrildiği Osmanlıca aslının künyesi şu şekildedir: Ernest Heinrich Haeckel, *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer*, terc. Ahmed Nebil, Teceddüd-i İlmî ve Felsefe Kütübhânesi, Aded: 9, Matbaa-i Nefâset, İstanbul, 1327/1911.

[38] Peter J. Bowler, *Evolution: The History of an Idea*, Revised Edition, University of California Press 1989, s. 201-202.

[39] İrfan Karakoç, "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmet Nebil", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1999, Sayı 191, s. 4-8.

yazmış ve o dönemde Osmanlıda fen bilimleri eğitiminin durumunu şu sözlerle dile getirmiştir:

> Bugün tabii bilimlerin önemini inkâr edecek hiçbir fert düşünemiyorum … insan için en önce öğrenilmesi lâzım olan şey, kendisinin ne olduğudur ki, bu da şüphesiz tabiata ait bilgilerinin artmasıyla mümkündür. Bu sözlerime karşı bazı kimseler okullarda okunan tabii bilimler derslerini ve özellikle Darülfünunumuzun Tabii Bilimler Şubesiyle, Tıp Fakültesinde Zooloji dersinin öğretilme biçimindeki tuhaflığa sonradan vakıf olduğum zaman çok hüzünlendim. Bu okulda profesörlük eden zatların okuttukları kitapları inceledim. Bu kitaplar tamamıyla Lamarck ve Darwin gibi son asrın (19.) hakiki dehaları tarafından meydana getirilen evrim teorisi esası üzerine düzenlenmiş oldukları ve özellikle botanik ve zooloji Linne gibi, Cuvier, Antoine Laurent Jussieu gibi kişilerin yine evrim kaidesi üzerine kurulu olarak meydana getirdikleri bir tarzda okutulduğu hâlde asıl meselenin ruhu hükmünde olan evrim teorisi inkâr olunmakta ve zavallı gençlerimizin zihinleri birtakım zıt ve uyuşmaz fikirlerin perişanlığı altında mahvedilmektedir. İşte Orta Çağa ait teorilerle hatta doktorlarımızın zihinleri ezilirken ve yüksek mektep öğretmenlerimiz ki -ben bunların üstüne âlimlerimiz bulunmayacağına esas itibariyle inanmaktayım- onlar bile okuttukları derslerin tutarlılığından habersiz bulunurlarken Osmanlı milletinin tabii bilimler âleminde varlık gösterebilmesinden bahsetmek bir tür hafiflik veya sersemlik sayılır.[40]

Haeckel'e göre, ondokuzuncu asrın doğa bilimcileri arasında en büyük başarıyı Charles Darwin kazanmıştır. Darwin'in bu başarıyı kazanmasının altında üç temel neden vardır. Bu nedenlerden ilki Darwin'in Lamarck'ın "Lamarckizm" olarak adlandırılan seleksiyon teorisini biyolojiye ait bilgilerle kuvvetlendirmesidir. İkinci olarak kendi seleksiyon teorisini kurması ve son olarak da Antropojeni'ye ait önemli bir sonucu çıkarmasıdır ki bu sonuç, yukarıda sayılan iki sonuca oranla, daha önemli olan evrim meselesini tanımlamaktadır. Haeckel, bu eseri yazma nedeninin insanın nesline ve kökenine ilişkin olan bu üçüncü nedeni kısaca açıklamak olduğunu belirtir. Ayrıca eserinde insanın kökenine dair bugüne kadar elde edilen bilgilere ve bu bilgilerin kesinliğine baktıktan sonra insanın soy ağacında adım adım geri giderek evrimsel gelişimini ortaya çıkarmaya çalışacağını iddia eder.[41]

Haeckel'e göre, insanın doğadaki yeri tartışması Linne'den Cuvier'e kadar birçok doğa bilimcinin dikkatini çekmiş ve insanların primatlar içerisinde sınıflandırılıp sınıflandırılmayacağı hakkında doğa bilimciler arasında önemli tartışmalar yaşanmıştır. Son otuz sene zarfında bu konuyu ele alan yazarların büyük bir kısmı primatları üç gruba ayırmaktadır. Bunlar; Lemurlar, Maymunlar ve İnsanlardır. Daha sonra bu tasnif, Hartman ve Selenka'nın çalışmalarıyla tekrar tekrar doğrulanmıştır. Daha sonra Huxley, yaptığı çalışmalar sonucunda, insan-

[40] Haeckel, s. 72-73.
[41] Haeckel, s. 78.

larla bir goril ya da maymun arasındaki anatomik farklılığın bu maymunlarla diğer bayağı maymunlar arasındaki farklılıktan daha büyük olmadığını kanıtlayarak bu probleme son noktayı koymuştur. Haeckel, Huxley'in temellendirdiği bu düşünceyi insan filogenisine uygulayarak bütün hayvan ve bitki grupları arasında bir akrabalık kurmuş ve şu sonuçlara ulaşmıştır:

> 1. Primatlar monofiletik tabir olunan tabii bir grup teşkil ederler ki, lemurlar, maymunlar ve insanın da dâhil olduğu Archiprimas tabir olunan bir atadan türerler.
>
> 2. Primatların iki silsilesi ve lemurlarla en eski ve en ilkel olan maymunlardır ki, sonra hakiki maymunların kökeni olmuşlardır.
>
> 3. Bu sonuncular arasında yine tabii bir grup teşkil eden Doğu maymunları vardır. Bunlara monofiletik denilir ki, ataları genel ve prosimiyenlere ait bir şubedir. Bugün bu hayvanların yenidünya maymunlarıyla olan münasebetleri tamamıyla anlaşılmıştır.
>
> 4. İnsan, şimdi nesli tükenmiş olan catarrhiniler [Doğu maymunları] silsilesinden oluşmuştur. Bu silsile esasen beş sacral omura sahip ve kuyruksuz bir maymun cinsine mensup idi ki onlara antropoid adı verilirdi. Antropoidlerin de atası aranacak olursa bunların da üç veya dört sacral omura sahip maymunlar olduğu anlaşılır.
>
> Bu dört esas benim görüşüme göre hiç sarsılma kabul etmeyecek derecede sağlam ve bundan sonra gerek anatomi ve gerek fosil bilimine dair meydana çıkacak hiçbir keşif ile değişmeyecek haldedir.[42]

Yaşamsal fonksiyonlar açısından insan ile maymun arasında yapılacak bir karşılaştırma bize bu iki canlı grubu arasında esasında bir fark olmadığını gösterir. Kendimizde gözlemlediğimiz beslenme, sindirim, dolaşım, solunum ve diğer her türlü yaşamsal faaliyet antropoidlerde de gözlemlenebilir. Haeckel bu benzerliğin, hareket ve duygusallık açısından da geçerli olduğunu savunur. Bizim duygularımız gibi, maymunların duyguları da aynı fizik ve kimya yasaları tarafından yönetilir. Dahası, iskeletimiz ve adalelerimizde görülen hareket de aynı manivela kanunlarına tâbidir. Haeckel, iki ayak üzerinde yürümenin daha önce yalnızca insanlara ait bir özellik olarak kabul edilirken, şimdi bu özelliğin gorillerde, şempanzelerde ve gibonlarda da bulunduğunu, hatta bu durumun dil yeteneği için bile geçerli olduğunu savunur. Maymunlar da birtakım hislerini, arzularını, aşklarını ve nefretlerini farklı seslerle dile getirebilirler. Maymunların kullandığı dil hiç şüphesiz insanlardan oldukça geridir. Ancak aynı durum insan yavrularında da görülür. Haeckel, burada, çok sıra dışı bir iddia ortaya atarak bazı antropoidlerin tıpkı insan şarkıları gibi uyumlu sesler çıkarabildiklerini savunur. Örneğin gibon ya da siamang denilen bir maymun türü "fa"dan başlayarak bütün bir oktavın sesini doğru bir şekilde çıkarabilir. Bu da bize, akıl ve dil

[42] Haeckel, s. 84.

gibi yalnızca insana ait olduğu varsayılan özelliklerin diğer canlılar tarafından da paylaşıldığını göstermektedir.[43]

Haeckel, evrim teorisine karşı çıkan bazı yazarların, insan ruhunun özel bir madde olduğunu savunarak maymun gibi bir canlının ruhundan insan ruhunun meydana gelemeyeceğini iddia ettiklerini söylemektedir. Ancak bu durum iddia olunduğu gibi değildir. İlk olarak, karşılaştırmalı anatomide son dönemde keşfedilen yenilikler, insan ve antropoid beyinlerinin yalnız beynin gözle görülebilen anatomisi açısından değil, aynı zamanda histolojik olarak da tamamen benzer olduklarını kanıtlamıştır. İnsan beyninin antropoid beyninden tek farkı yalnızca sahip olduğu bölgelerin hacimsel olarak daha büyük olmasıdır. Buna benzer bir fark doğal olarak antopoidlerle diğer maymunlar arasında da bulunmaktadır. İkinci olarak anatomi bilimi, insan beyninin gayet muğlâk olan gelişiminin diğer primatlarda da ortak olduğunu gösterir. Üçüncü olarak karşılaştırmalı fizyoloji, insanda ve diğer memeli hayvanlarda beyinde ortaya çıkan her türlü hadisenin basit birer ileti veya refleks olduğunu göstermektedir. Bu durum, kompleks bir olgu olan vicdan için bile geçerlidir. Son olarak da karşılaştırmalı patoloji, bize bazı zihinsel marazların insan ve insana yakın memeli hayvanlarda tamamıyla müşterek olduğunu gösterir. Bu nedenle evrim teorisine bu tarz bir itirazda bulunmak, esasında bilimin gerisinde kalmak demektir. Çünkü insan ruhunun sonsuzluğunu ve diğer hayvanlardan farklı olarak insanın özel bir ruha sahip olduğu gibi boş inançları zamanımızda kabul etmek imkânsızdır. [44]

Haeckel'e göre, bundan sonrasında sorulması gereken fosil bilimin sağladığı kanıtlarla karşılaştırmalı anatominin sonuçları arasında insanın primatlardan evrildiğine dair destekleyici bir kanıt olup olmadığıdır. 1891 yılında Eugene Dubois tarafından bulunan Java'da keşfedilen *Pithecantropus érectus*[45] adlı bir fosil, Haeckel'e aradığı kanıtı verecektir. Leiden'de düzenlenen bir Zooloji Kongresi'nde bilim dünyasına tanıtılan bu fosil, büyük tartışmalara neden olmuş ve sonunda Pliyosen döneminden kalma bu fosilin, insanla maymun arasında nesli tükenmiş bir tür olduğuna karar verilmiştir. *Pithecantropus érectus* uyluk kemiğinin maymundan çok insana benzemesi ve kafatasının nispeten büyüklüğü nedeniyle insana daha yakın bir tür olarak kabul edilmektedir.[46]

Daha sonra Haeckel, insandan başlayarak primatlara, primatlardan memelilere, memelilerden sürüngen amfibi ve balıklara, oradan da ilkel kordalılara ulaşarak genel olarak omurgalı soy ağacını, daha sonra ise omurgasızlarda amphioxustan süngerlere ve son olarak da rotiferlere ve plenaryalara kadar inerek insanın soy ağacını bütün ayrıntılarıyla çıkarmaya çalışmıştır. Haeckel'in bu soy ağacında gösterdiği dallanmalar ve ortak atalar, döneminin biyoloji bilgisi

[43] Haeckel, s. 85.
[44] Haeckel, s. 85-86.
[45] Bu fosil Java İnsanı olarak da bilinir.
[46] Haeckel, s. 89-90.

açısından bakıldığında mükemmele yakındır. Aynı zamanda eserde primatlara ait bir soy ağacı da bulunmaktadır. [47]

Haeckel'e göre, insanın evrimine ve bu konu ile ilgili olarak elimizde bulunan delillere bakarak şunu kabul etmek zorunda kalırız ki:

> İnsanın üçüncü evreye ait ve şimdi nesilleri tükenmiş primat denilen maymunlardan meydana geldiği bir hayal değil belki tarihi bir hakikattir. Tabii bu iddiayı maddeden ispat edecek deliller çok değildir. Yüz milyonlarca sene süren uzun bir süre esnasında moneralardan başlayarak maymun ve insan olan hayat embriyoları o kadar çok fiziksel ve kimyasal vasıflar göstermişlerdir ki, bunların birer birer gösterilmesi mümkün değildir. Fakat bugün nasıl Linne'nin, Laplace'ın, Newton'un, Luther'in, Malpighi'nin, Aristo'nun bir zamanlar olduğundan şüphelenmiyorsak soy ağacımızın, gösterdiğimiz surette bulunması lazım geleceğinden de şüphelenmememiz gerekir. Çünkü kendileri meydanda olmasalar bile o soy ağacını teşkil eden ilk varlıkların eser ve sonuçları meydandadır…Sözümü bitirmek için geleceğe de bir bakış atfetmek istiyorum. Kesin olarak inanıyorum ki, yirminci asır evrim ve seleksiyon teorilerini yalnız kabul etmekle kalmayacak hatta bu teorileri insan zekâsının ve asrın en mükemmel bir başarısı gibi dikkate alacaktır, ancak bu teoriler sayesindedir ki bütün bilimleri ve fenleri boğmakta olan gayet yoğun bir cehalet bulutu sıyrılıp kalkacak ve insanın kökeni ile beraber diğer birçok mesele de tamamıyla açıklığa kavuşacaktır.[48]

V. Sonuç

Osmanlı'da insan evrimine dair eserleri incelediğimizde Osmanlı aydınlarının insan evrimi ile ilgili bilgilerinin hiç de azımsanmayacak ölçüde olduğunu görmekteyiz. Bu yazarlardan Ahmed Midhat Efendi'nin insanın kökenini açıklarken Lamarckçı bir çizgide olduğunu görmekteyiz. Özellikle Mösyö De Baye'den alıntıladığı metinlerde, o dönemin koşulları düşünüldüğünde oldukça radikal söylemler olarak kabul edilebilecek düşünceleri, Osmanlı aydınlarına nakletmiştir. Ahmed Midhat, yalnız bununla kalmamış, kendisinin de Lamarck'ın düşüncelerini savunduğunu belirtmiş ve hatta insanın kökeninin nesnâs adını verdiği orangutana dayandığını savunmuştur. Yaşadığı dönemin şartları açısından bakıldığında cesur bir söylem sayılabilecek bu söylemi ileri götürerek insanın ilk ortaya çıktığında iki ayaklı bir maymun olduğunu bile dile getirmiştir. Dahası, Ahmed Midhat, Lamarck'ın düşüncelerini körü körüne savunmamış, hatta eleştirmiştir. Lamarck'ın kazanılan özelliklerin kalıtımı ilkesindeki yanlışlığı çok net bir şekilde belirleyebilen Ahmed Midhat, Batı'da Weismann'dan yaklaşık yirmi yıl önce bunu söyleyerek bilgi birikiminin ve zekâsının ne kadar yüksek seviyede olduğunu kanıtlamıştır.

---

[47] Haeckel, s. 93-104.

[48] Haeckel, 104-105.

Şemsettin Sâmi'nin *İnsan* ve *Yine İnsan* eserlerini incelediğimizde bu eserlerin burada ele alınan eserler içersinde en kapsamlıları olduğunu görmekteyiz. Şemsettin Sâmi, her ne kadar eserinin başında insanın kökeni hakkında bilimsel bilgi ile dinî bilgiyi bağdaştırmaya çalışacağını söylese de insanın dünya üzerindeki başlangıcını Pliyosen dönemi olarak kabul etmesi kendi eserinin bilimsel yönünün çok daha ağır bastığını göstermektedir. Eserin yazıldığı dönemde, Batı'da daha yeni bulunan fosillerden bahsetmesi onun dünya genelinde yapılan bilimsel keşifleri yakından takip ettiğinin açık bir göstergesidir. Şemsettin Sâmi'nin *Yine İnsan* eserinde ırkların oluşumunu insanların dünyaya yayılırken maruz kaldıkları çevre şartlarına ve beslenme farklılıklarına dayandırması, hatta bu değişimin bitki ve hayvanlarda da gerçekleştiğini savunması, onun canlılardaki değişim mekanizmalarını, çok net bir şekilde anladığını göstermektedir. Her ne kadar zaman zaman ırklar arasında zekâ ve yetenek açısından bazı farklılıklar olduğunu söyleyerek bilimsellikten uzaklaşsa da yine de yazdığı eserlerde serimlediği bilgi birikimi bu eserleri, Osmanlı'da insan evrimi konusundaki en kapsamlı eserler yapmaktadır.

Ahmet Nebil'in Haeckel'den çevirdiği *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* adlı eser, Batı'da o dönemde insanın kökenine dair tartışmaları Osmanlı'ya taşıması bakımından çok önemlidir. Eserle birlikte Osmanlı aydınları insan evrimini bu konuda rüştünü ispatlamış bir bilim adamından okuma fırsatı bulmuşlar ve insan evrimi ile ilgili Batı'da en son hangi keşiflerin yapıldığı konusunda bilgi sahibi olmuşlardır. Yine bu eserle birlikte ilk kez Osmanlı'da yaşamın hangi evrelerden geçerek insana ulaştığı ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, bu sayede Osmanlı aydınları yalnızca insanın kökeni problemi ile ilgili değil, aynı zamanda Dünya üzerinde yaşamın nasıl geliştiği hakkında da bilgi sahibi olmuşlardır. Son olarak bu eser, Batı dünyasında etkili olan monist düşüncenin Osmanlıda da etkili olmasına aracılık etmiş ve Haeckel'in diğer eserlerinin de çevrilmesiyle monizm, Osmanlı aydınları arasında etkili bir düşünce akımı haline gelmiştir.

Kaynakça

Ahmed Midhat, "İnsân: Dünyâda İnsânın Zuhûru", *Dağarcık*, Cüz 4, İstanbul, 1288, s. 109-117.

Bowler, Peter J., *Evolution: The History of an Idea*, Revised Edition, University of California Press 1989.

Haeckel, E., *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer*, Ahmet Nebil, Sadeleştirenler ve Yayına Hazırlayanlar: İnan Kalaycıoğulları ve İsmail Dinçarslan, Çizgi Kitabevi, Konya 2015. Osmanlıca aslının künyesi: Ernest Heinrich Haeckel, *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer*, terc. Ahmed Nebil, Teceddüd-i İlmî ve Felsefe Kütübhânesi, Aded: 9, Matbaa-i Nefâset, İstanbul, 1327/1911.

Karakoç, İ., "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmet Nebil", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1999, Sayı 191, s. 4-8.

Okay, M. Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 100-103.

Şemsettin Sâmi, *İnsan*, Düzenleyen: Galip Akın, Cep Kütüphanesi Eserleri, Ankara 1998. Osmanlıca aslının künyesi: Şemsettin Sâmi, *İnsan*, Cep Kütüphanesi Onuncu Nüsha, Mihran Matbaası Bab-ı Âli Caddesinde Numara 28, İstanbul, Hicri: 1296, Miladi: 1878.

Şemsettin Sâmi, *Yine İnsan*, Hazırlayan ve Sunan: Galip Akın, Coşkun Ofset, Ankara 1999. Osmanlıca aslının künyesi: Şemsettin Sâmi, *Yine İnsan*, Cep Kütüphanesi Adet: 26, Mihran Matbaası, Bab-ı Ali Caddesi Numara:7, İstanbul, Hicri: 1303 (Miladi 1885, 3 ay/ 1886 9 ay).

Uçman, A., "Şemsettin Sâmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38, İstanbul 2010, s. 519-523.

Öz: Bu çalışmanın amacı, Osmanlı'da insanın kökeni ve evrimi hakkındaki tartışmalara ışık tutmaktır. Bu bağlamda, Osmanlı döneminde insanın kökeni ve evrimi hakkında yazılmış müstakil eserler olan Ahmed Midhat'ın "İnsan –Dünyada İnsanın Zuhuru" adlı makalesi, Şemsettin Sâmi'nin *İnsan ve Yine İnsan* ve Ahmed Nebil'in Haeckel'den çevirdiği *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* adlı eserler incelenerek o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan insan evrimi hakkındaki bilgi birikimi gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Son olarak, Osmanlı aydınlarının insanın kökeni ve evrimi hakkındaki düşüncelerinin Batı'da etkili olan Darwin ve Lamarck'ın düşünceleriyle ne ölçüde uyum içerisinde olup olmadığı da ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, İnsan, Evrim, Ahmed Midhat, Şemsettin Sâmi, Ernst Haeckel, Darwin, Lamarck.

Discussions on the Origins of Humans and Evolution in the Ottomans

Abstract: This article aims to shed light on the discussions of human evolution and the origins of human beings in the Ottoman Empire. In this sense, Ahmed Midhat's "İnsan – Dünyada İnsanın Zuhuru" ("Human – Origins of Human Beings on Earth"), Şemsettin Sâmi's *İnsan ve Yine İnsan* (*Human and Human Again*) and Ahmed Nebil's translation *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer* (from German text *Entstehung und Stammbaum des Menschenschlechtes*) will be investigated and accumulation of knowledge concerning human evolution in the Ottoman Empire will be set forth. Lastly, the degree to which the ideas of Ottoman intellectuals on the origins of human and its evolution are agreeable with the influential biologists Darwin and Lamarck's ideas will be explored.

Keywords: the Ottomans, Human, Evolution, Ahmed Midhat, Şemsettin Sâmi, Ernst Haeckel, Darwin, Lamarck.

Cumhuriyetten Günümüze İnsan Evrimi Kitapları Üzerine Özet Bir Bibliyografya Denemesi

Özge DÜZGÜN*

Türkiye'ye evrim bilgisinin girişi ve ardından gelen ateşli tartışmalar düşünüldüğünde, özellikle insan evrimi konulu birçok kitabın basılmış olması akla gelecektir. Bu, temel olarak doğru bir çıkarsama olsa da Türkçe olarak yayınlanan çeviri ya da telif insan evrimi kitaplarının çoğu son 25 yılda belirli bir artış göstermiştir. Bu kitapların tamamı da, doğal olarak, popüler ve yarı popüler niteliktedir. İnsan evrimi konusunun, günümüzden geriye bakıldığında, aslında Osmanlı ve Cumhuriyet entelektüellerinin doğal olarak ilgi alanında olduğu görülür. *Kebikeç*'in bu sayısında, örneğin, Murat Öner Osmanlı entelektüelinin insan evrimi konusuna gösterdiği ilgiyi başlıca aktörleri açısından ayrıntıyla ele almaktadır.[1] Cumhuriyet kuşağı ve bu kuşağın mirasçısı sonraki entelektüel kuşakların ise insan evrimine bakışlarının, ideolojik ve toplumsal konumlanmalarını yansıtan ilginç bir tarihi vardır. Aslında, Cumhuriyet ile beraber, mesleki açıdan Şevket Aziz Kansu ile başlayan ve Muzaffer Şenyürek'in izinden giden teknik-biyolojik antropolojik bir insan evrimi mesaisi dışında,[2] insan evrimine olan ilginin hep popüler kaynaklardan ve düşünce izlerinden beslendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta insan evrimi konusunda Latin harfleriyle basılmış ilk kitap olduğu tarafımca tahmin edilen çeviri eser, *İnsanlığın Başlangıçları*, Cumhuriyet'in daha ilk on yılından itibaren bu konuya belirli bir tarihsel hesaplaşma

* Hacettepe Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü Genel Biyoloji ABD / ozgeduzgun@hacettepe.edu.tr

[1] Murat Öner, "Osmanlı'da İnsanın Kökeni ve Evrimine Dair Tartışmalar", *Kebikeç*, 41: 367-388.

[2] Muzaffer Şenyürek, "Paleontoloji'nin ışığında insan evrimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.* Cilt IV, No. 3: 277-295.

kaygısının egemen olduğunu göstermektedir.[3] Bu kitap, Fransız fizik antropolog Rene Verneau'nun (1852-1938) aslında oldukça teknik olan kitabının kendi kısalttığı popüler versiyonudur. Ancak kitabın ilk bölümü, Türkçeye çeviren tarafından yazıldığı iddia edilen, temel insan evrimi bilgisi ışığında memleket okuruna insan evrimini kavratmayı amaçlayan bir giriş niteliği taşımaktadır. Bu uzun ilk bölüm, Osmanlı-İslam coğrafyasındaki evrimi Müslümanlık yönünden olumlu şekillerde ele alan kimi yazarları da içermekte ve böylece memlekete insanın evrimle oluştuğu yumuşak bir dille anlatılmak istenmektedir. Fakat kitaba yazılan iki önsözden birinin Abdullah Cevdet olduğu ve bu önsözün de ciddi bir hesaplaşma tonu taşıdığı düşünüldüğünde, kitabın insan evrimini anlatmak amacıyla birlikte Cumhuriyet'in siyasal dönüşümcü motifini görünür kılan bir örnek olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Bir insan evrimi bibliyografyası denemesi olan bu yazıya dahil edilen kitaplar, Türkiye yakın tarihinin siyasal kavga ve hesaplaşmalarının doğrudan aksettiği ya da evrim karşıtı absürd literatürün ürünleri olan eserler değildir. Bu tür kitapların dahil edilmesinden özellikle kaçınılmıştır. Yazıda listesi sunulan kitaplar, Cumhuriyet kuşağından günümüze dek gelen sürede yayımlanmış çeviri ve telif nitelikli insan evrimi kitaplarıdır. Latin harflerinin kullanılmaya başlandığı yaklaşık doksan yıllık sürede Türkçede yayımlanan insan evrimi konulu kitapların sayısı, konuyla doğrudan ilgisiz, propaganda niteliğini taşıyanlar da dahil edildiği halde Batılı örneklerle karşılaştırıldığında çok azdır. Bununla birlikte, son 25 yıl içerisinde, ilgili okuru tatmin edecek genel insan evrimi bilgisine sahip önemli yarı popüler kitaplar hızla Türkçeye çevrilmiş, kimi önemli katkı sağlayan telif yayınlar da basılmıştır.

Bu çalışmada özellikle insan evrimi bilgisini doğrudan ve doğru bilgi içeriğiyle veren kitaplar seçilmiştir. Dolayısıyla, yine son çeyrek yüzyılda Türkçeye çevrilen ya da Türkçede yazılan birçok genel evrim temalı kitap da insan evrimi hakkında önemli bölümler içermelerine karşın liste dışında tutulmuştur.

Listede, seçilen kitapların bir kısmının baskıları birden fazla ve farklı yayınevlerinde yapılmışsa da ulaşılabilen ilk baskı ve yayınevleri dahil edilmiştir. Ancak, yazının temel amacı Türkçe insan evrimi kitaplarının baskı detayını vermek değil, okuru bu kitapların varlığına yönlendirmeye bir katkıda bulunmak olduğu bilinciyle, yayın bilgilerinin tarihsel ayrıntısına fazla girilmemiştir [örneğin kategorik bir anımsatma olarak, birçok baskı yapan ve Bozkurt Güvenç'in 12 Mart darbesinden önce Hacettepe Üniversitesi hazırlık bölümüne okuttuğu Desmond Morris'in *Çıplak Maymun* adlı kitabının tanıtım-eleştirisi 1977'de *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*'nde (43/1-4, Öztekin Tosun) ve kitaptan bölümler 1982'de *Bilim Dergisi*'nde (1/4) yayınlanmıştır.] Gözden kaçırılan kitapların da olabileceğini hesaba katarak bu noktada okurun affına sığınılmaktadır.

Listeye on yıllar itibarıyla kısaca göz atıldığında bile yorumlanması gereken ilginç veriler ortaya çıkmaktadır: 1930'lu yıllar 2; 1940'lar 1; 1960'lar 1; 1970'ler 5; 1980'ler 1; 1990'lar 5; 2000'ler 10 ve henüz bitmeyen 2010'larda 17 kitap

[3] Rene Verneau, *İnsanlığın Başlangıçları*, çev. M. Kemal, Umumi Kütüphane, 1932.

yayınlandığı yani 1950'lerin ve 1980'lerin bu açıdan pek de parlak yıllar olmadığı görülüyor. Kitapların yalnızca dördü resmî kurumlar (Devlet Matbaası 1, Türk Tarih Kurumu 1, Tübitak 2), biri üniversite (Boğaziçi) tarafından yayınlanmıştır yani gerisinin yayıncıları özel yayınevleridir. Listedeki iki ve üçüncü kitapların yazarları Ş. A. Kansu'nun (1932'de Birinci Türk Tarih Kongresi üyesi ve 1935'te DTCF profesörü; 1942-44 dekan) ve A. M. Özden'in (1940-49 Türk Tıp Tarihi Kurumu kurucu ve başkanı, 1946'da milletvekili) iktidar yılları olduğunu da belirtmek gerekir. Ayrıca kitapların 32'si yani % 76'sı çeviridir. Herhalde yıl başına 2,095 kitap düşen bu sürecin kısa listesi üzerinden siyaset, bilim, basın tarihimiz açılarından soru ve yorumlar artırılabilir.

Bibliyografya

1. *İnsanlığın Başlangıçları*, Rene Verneau, (Çeviren: M. Kami), Umumi Kütüphane, İstanbul, 1933.
2. *Antropoloji dersleri I*, Şevket Aziz Kansu, Devlet Matbaası, 1938.
3. *İlm Bakımından Ahlak*, Akil Muhtar Özden, Ahmet İhsan Basımevi, İstanbul, 1942.
4. *Biyoloji Açısından İnsan*, Jean Rostand, (Çeviren: Ender Gürol), Varlık Yayınları, 1964.
5. *İnsanın Ataları*, Louis Seymour Bazet Leakey, (Çeviren: Güven Arsebük), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971.
6. *Çıplak Maymun*, Desmond Morris, (Çeviren: Engin Darıca), Sander Yayınları, 1971.
7. *İnsanat Bahçesi*, Desmond Morris, (Çeviren: Engin Darıca), Sander Yayınları, 1973.
8. *İnsanın Türeyişi*, Charles Robert Darwin, (Çeviren: Öner Ünalan), Onur Yayınları, 1973.
9. *İnsan ve Irk*, Metin Özbek, Remzi Kitabevi, 1979.
10. *Cennetin Ejderleri*, Carl Sagan, (Çeviren: Kayhan Şentin), E Yayınları, 1986.
11. *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, V. P. Alekseyev (Çeviren: Alaeddin Şenel), Sosyal Yayınları, 1993.
12. *Kuramsal Yaklaşımlar Işığında İnsanın Biyokültürel Evrimi*, Hüseyin Türk, Bilim Yayınevi, 1996.
13. *Modern İnsanın Kökeni*, Roger Lewin, (Çeviren: Nazım Özüaydın), Tübitak Yayınları, 1998.
14. *İnsanın Kökeni*, Richard Leakey, (Çeviren: Sinem Gül), Varlık Yayınları, 1998.
15. *Göl İnsanları*, Richard Leakey, Roger Lewin, (Çeviren: Füsun Baytok), Tübitak Yayınları, 1998.
16. *Dünden Bugüne İnsan* , Metin Özbek, İmge Yayınevi, 2000.

17. *Aklın Tarih Öncesi*, Steven Mithen, (Çeviren: İrem Kutluk), Dost Kitabevi, 2000.
18. *Evrim Adamı*, Roy Lewis, Dost Yayınevi, Ankara, 2001.
19. *İnsan ve Evrim Gerçeği*, Adam Şenel, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2003.
20. *Çıplak Kadın*, Desmond Morris, (Çeviren: Ayşe Aslı Özer), İnkılap Kitapevi, 2006.
21. *Bilinç Gökten Düşmedi*, V. Hoimar Ditfurth, (Çeviren: Veysel Atayman), Cumhuriyet Kitapları, 2007.
22. *İçimizdeki Maymun (Biz Neden Biziz?)*, Frans de Wael, (Çeviren: Aslı Biçen), Metis Yayıncılık, 2008.
23. *İnsanın Yükselişi*, Jakob Bronowski, (Çeviren: Aykut Göker), Say Yayınları, 2009.
24. *Neil'in Beyniyle Konuşmalar (Düşünce ve Dilin Sinirsel Doğası)*, William H. Calvin ve George A. Ojemann, (Çeviren: Gürol Koca), Metis Yayıncılık, 2009.
25. *Çıplak Adam, Erkek Vücudu Üzerine Bir İnceleme*, Desmond Morris, (Çeviren: Nurettin Elhüseyni), NTV Yayınevi, 2009.
26. *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*, Metin Özbek, Bilim ve Gelecek, 2010.
27. *Belleğin İzinde*, Daniel L. Schacter, Yapı Kredi Yayınları, 2010.
28. *Sevişen Beyin, Eş Bulma Süreci İnsan Doğasını Nasıl Belirledi?*, Geoffrey Miller (Çeviren: M. Asım Karaömeroğlu), NTV Yayınları, 2010.
29. *İçimizdeki Balık (İnsan Vücudunun 3,5 Milyar Yıllık tarihine Seyahat)*, Neil Shubin, (Çeviren: Aysun Yavuz), NTV Yayınları, 2010.
30. *Bilgi Ağacı, İnsan Anlayışının Biyolojik Temelleri*, Humberto R. Maturana, Francisco G. Varela, (Çeviren: Mahir Ünsal Eriş), Metis Yayınevi, 2010.
31. *Kızıl Kraliçe/Cinsellik ve İnsan Doğasının Evrimi*, Matt Ridley (Çeviren: Erhun Yücesoy), Yapı Kredi Yayınları, 2010.
32. *İnsan İçgüdüsü - İlkel İçgüdülerimiz Modern Yaşamlarımızı Nasıl Biçimlendiriyor?*, Robert Winston, (Çeviren: Sinan Köseoğlu), Say Yayınları, 2010.
33. *Maymundan mı Geldik?*, Kolektif, Bilim ve Ütopya Kitaplığı, 2011.
34. *Evrimsel Tıbbın İlkeleri*, Mark Hanson, Alan Beedle, Peter Gluckman (Çeviren: Battal Çıplak, Hilmi Uysal, Oğuz Kerim Başkurt), Palme Yayıncılık, 2012.
35. *Üçüncü Şempanze*, Jared Diamond, (Çeviren: Çağatay Tarhan), Alfa Yayınları, 2013.
36. *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni*, Alan Barnard, (Çeviren: Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 2013.
37. *İnsan Toplumun Kökenleri*, Peter Bogucki, (Çeviren: Cumhur Atay), Kalkedon, 2013.

38. *Köken Ağacı: Primat Davranışı İnsanın Toplumsal Evrimi İçin Ne Söyleyebilir?*, Frans B.M. de Waal, (Çeviren: Dilek Eylül Dizdaroğlu), ALFA, 2013.
39. *İnsanın Evrimi: Beş Milyon Yıllık Macera*, Josef H. Reicholf, (Çeviren: Nilüfer Epçeli), SAY, 2014.
40. *İnsan Evrimi*, Bernard Wood, (Çeviren: Nursu Örge), Dost Kitapevi, 2015.
41. *Neden Hastalanırız*, Randolph M. Nesse, M. D. ve George C Williams, P. H. D., (Çeviri editörleri: Sinan Emre ve Battal Çıplak), Palme Yayıncılık, Ankara, 2015.
42. *İnsan Çeşitliliği*, Barış Özener, Evrensel Yayınevi, 2016.

Öz: Sunulan bibliyografya denemesinde özellikle son 25 yıl içerisinde çıkmış olan, insan evrimi konusunun doğrudan ele alındığı kitaplar bulunmaktadır. Spesifik olarak insan evrimi konusunu ele almayan evrim kitapları ve evrim kavramını yanlış aktarmayı amaçlayan evrim karşıtı kitapları listeye eklemekten özellikle kaçınılmıştır. Makale, Türkçeye çevrilmiş veya Türkçe yazılmış olan insan evrimi konulu kitapların varlığından okuru haberdar etme amacı taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: İnsan evrimi, Türkçe insan evrimi kitapları

An Attempt at a Short Bibliography of Books on Human Evolution in Republican Turkey

Abstract: This article particularly focuses on providing a bibliography of the books on human evolution in Turkish published in the past 25 years. The general books on evolution, which do not specifically focus on human evolution, and those of creationist propaganda are deliberately not included in this bibliography. The author aims to inform the reader of the books on human evolution published in Turkish.

Keywords: Human evolution, books on human evolution in Turkish

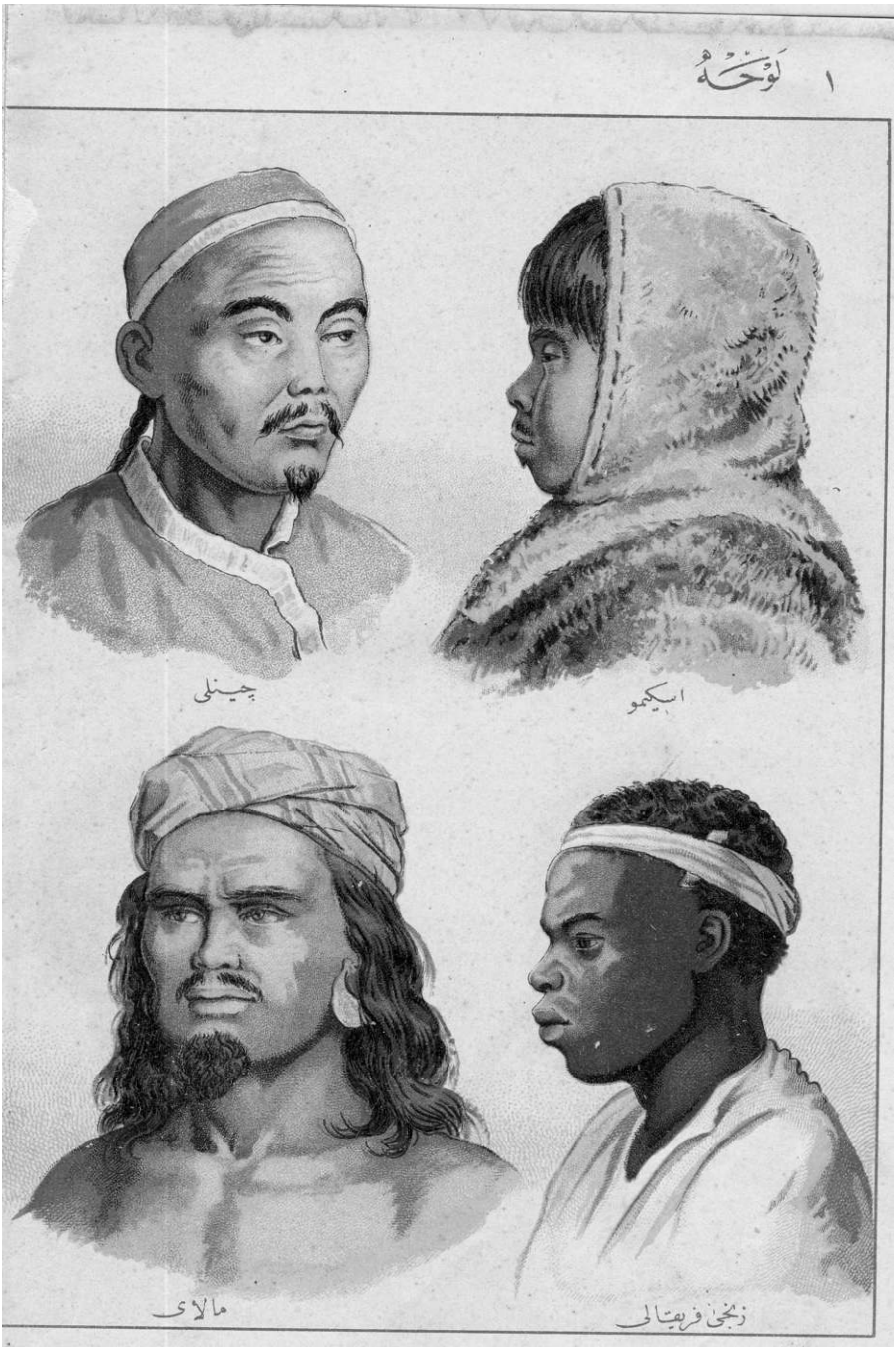

Mehmed Emin,1893 *Musavver Tarif-i Hayvanat*'ta İnsan Irkları Eskimo, Çinli, Zenci Afrikalı, Malay

Maymun Gözünü Açtı mı? 91 Yıl Sonra *Inherit the Wind*'in Mirası

Orhun YAKIN*

I. Giriş

2004 yılının Temmuz ayı Türkiye'sinde gündem sadece mevsimsel nedenlerle değil medyaya yansımış olan ilginç bir olay nedeniyle de oldukça ısınmıştı. Cumhuriyet tarihinin renkli ve tartışmalı karakterlerinden sağ cenaha mensup Altemur Kılıç, o dönem çalışmakta olduğu *Yeniçağ* gazetesi yerine *Cumhuriyet* gazetesinde "Maymun Davası: Aydınlığın taassuba karşı zaferi" başlıklı (08/07/2004) bir yazı yayımlamıştı. Yazı, Kılıç'ın çok yakın tarihte Ankara'nın Mamak ilçesindeki bir okulda sınıf öğretmenliği yapan Zeliha Avcı isimli öğretmene Hayat Bilgisi dersinde öğrencilere Darwin'in Evrim Nazariyesi'ni anlattığı için velilerin şikayeti üzerine hakkında soruşturma açılmasını üzerine duymuş olduğu rahatsızlıkla ve yazarın "bu konuyla çok ilgilendiği için" ve "*Cumhuriyet* gazetesinin talebi üzerine" söz konusu olayın -o tarihe göre- 79 sene önce ABD'de cereyan etmiş ve "Maymun Davası" olarak da bilinen *The Scopes Trial* (davanın resmi adı The State of Tennessee v. John Thomas Scopes/Tennessee Eyaleti John Thomas Scopes'a Karşı) olayına benzerliğinden yola çıkarak hazırlamış olduğu tam sayfa yayımlanmış oldukça uzun bir yazıydı. Gerçekten de söz konusu dava ile Zeliha öğretmenin davası benzerlikler göstermekteydi. Amerika'daki davanın, aşağıda detaylarına girildiğinde görüleceği üzere, özünde yatan Yaratılışçılık/Evrim karşıtlığı ve -kaçınılmaz olarak- inananlar/inanmayanlar ekseninde cereyan etmesi, sonrasında yazılan ve popülerliğini halen sürdürmekte olan bir oyun ve bu oyundan yola çıkılarak çekilen aynı ölçüde popüler bir sinema filmi sayesinde ulaşmış olduğu tanınmışlık düzeyinin Mamak davası için

* Hacettepe Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü

geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Ama konunun ne kadar netameli olduğunu yazısı yayınlandıktan kısa bir süre sonra Kılıç'ın, oldukça yoğun ve olumsuz okuyucu tepkisi üzerine, çalıştığı gazeteden ayrılmasının/kovulmasının gerçekleşmesi ile görmek mümkün. Kılıç, gazetesinde yayımlanan "Buruk Bir Veda" başlıklı son yazısında bağrına taş basarak veda etmek zorunda kaldığını belirterek, *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında *İncil*'den yola çıkarak Amerika'daki Scopes davası bağlamında Hıristiyan köktendincilerin bağnazlığından ve sonuçta fikir özgürlüğünün nasıl galip geldiğinden bahsederek, kendisine yöneltilen tüm ağır suçlamalara karşın herhalükarda Müslüman/Milliyetçi yapısından taviz vermeyeceğini ve mücadelesine başka platformlarda devam edeceğini belirterek vedasını gerçekleştirmişti. Bir süre sonra *Hürriyet* gazetesindeki köşesinde Özdemir İnce, "Evrim Kuramı Olmadan Bilim Olmaz" başlıklı yazısında *Bilim ve Gelecek* dergisinin Ağustos özel sayısını Evrim Kuramı'na ayırdığını duyurarak mevcut yönetimin toplumun kurumlarını dinselleştirmeye yöneldiğini, Zeliha öğretmen olayının da bu çerçeve içinde değerlendirilmesi gerektiğinden söz etti. İnce, Evrim Kuramı ve Yaratılış öğretisine eşit zaman ayrılması uygulamasının Türkiye'de 1985 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nca yürürlüğe konulmuş olduğunu hatırlatarak Yaratılış'ın bir bilimsel kuram olarak değerlendirilemeyeceğini, evrim ile aynı kefeye konulamayacağını ve sonuç olarak bilimsel nitelikteki bir eğitimde yaratılış ile evrimin birlikte okutulamayacağını ifade etti.

Kılıç'ın başına gelenleri *Milliyet* gazetesindeki köşesinden değerlendiren Can Dündar, yazara geçmiş olsun dileklerini iletip kendisine "düşünce suçluları âlemine hoş geldiniz" diyerek hazır konu açılmışken tam da o dönemde piyasaya çıkmış olan Tayfun Atay'ın *Din Hayattan Çıkar* kitabından bazı alıntılar sunarak aslında İslam düşünce tarihinde Abbasilere kadar uzanan bir evrimci yaratılış kavrayışının mevcut olduğunu belirtir. Atay, kitabında evrim ve din konusuna antropoloji çatısı altında iki ayrı bölümde yaklaşık 50 sayfa yer ayırır. Bu iki bölümden konumuzu ilgilendiren "Genesis'ten Genetiğe Gidiş-Gelişler: Evrimcilik-Yaratılışçılık Kutuplaşmasına Bir Müdahale Denemesi" başlıklı 10. bölümdür. Yazar, bu bölüme söz konusu çekişmenin/çatışmanın Türkiye ile sınırlı olmayıp Batı Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan, 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren de başta ABD olmak üzere dünya ölçeğinde yaygınlaşan bir olgu olduğunu belirterek başlar. Geç-Osmanlı dönemi düşünürleri konuya el atmış, Cumhuriyet dönemi başlarında da bu konuyla ilgilenilmiş, Atatürk konuyla yönelik çalışmalar yapmış ve yaptırmıştır. Aynı konuya *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji* kitabında değinen Zafer Toprak, Cumhuriyetin ilk yıllarında Hasan Âli Yücel'in *Mantık* ders kitabının Evrim Kuramı'na açılım sağladığını, H. G. Wells'in 1927-28 yılları arasında Atatürk tarafından çevirttirilen ve o döneme kadar hiçbir tarih kitabının yapmadığı kadar Darwin'e yer vermiş olan *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*'nın içerik olarak Hasan Âli Yücel'in kitabından çok daha ileriye gittiğini ve hemen sonrasında bu beş ciltlik kitabın etkisinin yoğun biçimde gözlendiği 1931 tarihli dört ciltlik *Tarih* kitaplarında[1] ve 1932'de

[1] Toprak, H. G. Wells etkisindeki Darvinci yaklaşımın *Türk Tarih Tetkik Cemiyeti* tarafından yazdırılmış dört ciltlik okul kitaplarında 1931'den itibaren (40'lı yıllara kadar) ortaokullar için

toplanan Türk Tarih Kongresi'nde artık net olarak Darvinist bir tarih anlayışının görülmekte olduğunu ifade eder (2012: 326). Atatürk'ün ölümünün ardından, 40'lı yıllarla birlikte fizik antropolojiden kültürel ve toplumsal antropolojiye geçilirken Evrim Kuramı da bir kenara bırakılacaktır (2012: 367-8).

Konu, 70'li yılların ikinci yarısından itibaren Milliyetçi Cephe içinde yer alan Necmettin Erbakan başkanlığındaki Milli Selamet Partisi bünyesinde evrimin okullarda öğretilmesine ve de ders kitaplarına alınmasına yönelik itirazlar yükseldiğinde toplumun gündeminde kalıcı bir biçimde yer etmeye başlar. 1980 darbesi sonrasında ANAP hükümeti döneminde Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler nezdinde tartışma yeniden alevlenmiş, konu dönem medyasına "Dinçerler Darwin'e Savaş Açtı" tarzı başlıklarla yansımıştır. Dinsel ve manevi değerler olabildiğince öne çıkarılmaya çalışılmış, ABD merkezli "Protestan-fundamentalist" bir tabanı olan Yaratılışçılık Türkiye'de gittikçe daha çok tanınır, bilinir hale gelmeye başlamıştır. Atay, bu gelişmelerin ardından konunun yaklaşık on yıl kadar küllenmeye bırakıldığını ve doksanların ikinci yarsından itibaren daha etkin bir modern-İslamcı oluşumun önderliğinde tekrar gündeme geldiğini belirtir. Adnan (Oktar) Hoca'nın "Harun Yahya" müstear adıyla kotardığı *Evrim Aldatmacası* kitabı neredeyse her köşe başında ücretsiz olarak dağıtılmaktadır. Hoca'nın önderliğinde her tür yayın aracı devreye sokularak "karşı-evrimcilik" hareketine hız kazandırılır ve Bilim Araştırma Vakfı adı altında kurumsal bir kimliğe de kavuşturulur. Benzer bir hamle evrimci ve laik bilimciler tarafından hayata geçirilen Türk Evrim Kurulu adlı bir oluşum olacaktır. Peki, tartışmaların başlangıcı sayılan ve hemen her olayda adı geçen Maymun Davası'nın detayları nelerdir?

II. Arka Plan: Atlantik Ötesinde Durum

Eugenie C. Scott, *Evrim mi Yaratılışçılık mı?* başlıklı kitabının "Akıllı Tasarım ve Evrime Karşı Kanıtları Mahkemelerde Sınamak" başlıklı 7. bölümünde yaklaşık 30 sayfa boyunca Amerikan mahkemelerinde Evrim Kuramı'na yönelik davaların içeriğine ve sonuçlarına ilişkin oldukça ilginç ve çarpıcı örnekleri birbiri ardına sıralıyor. Scott, konuya girmeden önce Amerikan Anayasası'nın ilgili hükmüne yönelik bir açıklama getiriyor.[2] Anayasa'ya göre okul yönetimleri ve diğer hükümet kuruluşlarının dinsel konularda yansız olmaları gerekmektedir

hazırlanmış serinin birinci cildinin içinde yer alan "Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar" kısmında görülebileceğini söyler.

[2] Bu önemli bir nokta, çünkü ABD 50 eyaletten oluşan federal bir birlik ve anayasal bir cumhuriyettir. Her eyalet kendi anayasasına sahip olduğu için ülkenin tamamını bağlayan 1787 çıkışlı bu metin, zaman içinde yapılan toplam 27 yasa değişikliği ile bütün ülkeyi kapsayan bir güce sahiptir. Bu yazının detaylarında da görüleceği gibi, ülkedeki Federal ve Eyalet yargıçları birçok davada Anayasa'yı uygularlar. Ama Anayasa'nın yorumlanmasında son söz Yüksek Mahkeme'ye aittir. Metinde yapılan ilk on değişiklik Haklar Bildirgesi olarak bilinmekte olup 1791'de hayata geçmiştir. Bu değişikler arasında özellikle birinci ve ikinci maddeler düşünceyi ifade etme özgürlüğü ve silah bulundurma haklarını içermekte olup halen farklı biçimlerde yorumlanabilmektedir.

çünkü söz konusu eğitim düzeyindeki öğrenciler kendilerine aktarılan bilgileri diğer bilgilerle karşılaştırarak bir sonuca ulaşabilme olgunluğuna henüz ulaşabilmiş değildir. Yani "diğer şeylerin yanı sıra, din özgürlüğü gereği hükümetler değil fakat aileler çocuklarına dinsel eğitim verme hakkına sahiptirler" (2012: 209). Ama uygulamada sorunlar ortaya çıkmış olup benzeri sıkıntılar halen devam etmektedir.

III. Ara Başlık: ABD'de Eğitim Sistemi

Maymun Davası'nın, ya da Darwin Kuramı'nın, ABD'de özellikle eğitim alanında neden büyük sorunlara yol açtığı ve açmaya devam ettiğinin daha açık anlaşılabilmesi açısından ülkenin özellikle ilk/orta öğretim sistemine genel bir bakış atılmasında fayda olabilir. Ali Demirci'nin *ABD'de Eğitim Sistemi ve Coğrafya Öğretimi* kitabından bazı alıntılarla bu konunun belli başlı noktalarını gösterebiliriz.

50 eyaletten oluşan ABD'de eğitim sisteminin yetkilerinin ve kaynaklarının her bir eyalette farklı olması, belli bir merkeziyetçi yapının, yani ulusal bir okul sisteminin olmaması sonucunu doğurmuştur. Bundan dolayı da okul sistemi ve hatta tüm eğitim sistemi, eyalet ve eyalet içindeki yerel yönetimlere, yani okul bölgelerine göre değişiklik ve çeşitlilik göstermektedir. ABD Anayasası'nda verilen yetkiye göre, her eyalet kendi eğitim amaçları, araçları ve diğer tüm politikalarını belirlemekte ve bunları kendi belirlediği yöntem ve planlar çerçevesinde yerine getirmeye çalışmaktadır. Pek çok eyalet, sahip olduğu yetkiyi büyük ölçüde yerel yönetimlere, yani okul bölgelerine (*school district*) bırakmaktadır. Her eyaletin kendi içerisinde ayrıldığı her okul bölgesi, kendi içindeki okul sistemini belirlemekte ve kendi sınırları içindeki okulları yönetmektedir. Her okul bölgesinde değişen yüzlerce farklı sistemden bahsedilebilmektedir. Bireysel olarak öğretmenlerin bile içinde bulundukları okul bölgesi ve okullarda derslerin, ders konularının, ders kitaplarının, ders anlatım metotları, sınavların ve diğer ders yardımcı malzemelerinin belirlenmesinde, geliştirilmesinde büyük etkileri bulunmaktadır (Demirci, 2005: 18-29).

Bu özetten de görülebileceği gibi ABD eğitim sistemi, doğası gereği, oldukça serbest bir işleyiş biçimine -çok başlılığa?- sahiptir[3]. Scott, bu karışık yapının

---

[3] Bu yazının tamamlanma aşamasında karşıma çıkan bir haberi burada paylaşmak istedim. *The Guardian* gazetesinin haberine göre, eylemcilerin oluşturduğu baskı karşısında Teksas Eyaleti Eğitim Kurulu/Heyeti eyalette yaşayan Meksika kökenli Amerikalıların tarihini de müfredata eklemeye karar vererek *Mexican-American Heritage* (Meksika-Amerika: Ortak Miras gibi çevrilebilir) isimli kitabı onay listesine aldığını açıklayarak kitaptan bazı kısımları web sitesinde yayımlamış. O alıntılardan yola çıkan grupların tepkisi oldukça sert olmuş, çünkü alıntılar ciddi biçimde ırkçı ifadeler ve mesajlar içermekteymiş. Makalenin yazarı, durumun çok ciddi olduğunu ve baskı gruplarının kurul/heyet üzerinde etkili olabilmek için Eylül ayına kadar zamanı kaldığını belirtiyor. Bu da yetmezmiş gibi, söz konusu kitabın yayıncısı söz konusu heyet/kurul'da daha önce dört yıl çalışmış, Hıristiyanların dini yeterince anlatamadığı/işleyemediği için kamu eğitim sisteminin zararlı bir şey olduğunu anlattığı bir kitabı da bulunan birisi. Bu çok yeni örnek bize Amerikan eğitim sisteminin "çok başlılığı"nı ve

neden olduğu birçok olayı/davayı[4] aktararak (2012: 210-219 ve 221-224) bu davaların ardından Evrim Kuramı'nın derslerde işlenmesine yönelik çıkarılan zorluklardan bahsediyor ve akıllı tasarım/yaratılış bilimi destekçilerinin evrim kavramını (ki Yaratılışçılar açısından Darvinizm ile eş anlamlıdır) "Hitler gibi olumsuz tarihsel figürler ve köleleştirme ve öjenik gibi olumsuz hareketlerle özdeşleştirmeye çalışa geldiklerini" yani Darvinistleri şeytanlaştırmaya çalıştıklarını ekliyor (2012: 229).

IV. Atlantik Ötesi Durum II: Dayton Düellosu

Tennessee Eyaleti'nin Temsilciler Meclisi senatörleri -bir kısmı üzerlerindeki hatırı sayılır kamuoyu baskısı sonucu- Butler Yasasını (*Butler Act*), yani "*İncil*'de insanın yaratılışıyla ilgili anlatılan öyküyü inkâr eden herhangi bir teorinin ve insanın daha aşağı düzeyde bir hayvandan türeyerek geldiğinin öğretilmesi yasalara aykırıdır" ifadesinin[5] yer aldığı yasayı 1925 yılında onaylamışlardı. ABD'nin 1920'lerdeki genel durumunun pek de iç açıcı olmadığını burada belirtmekte fayda var. 130.000 kişinin hayatını Birinci Dünya Savaşı'nda yitirmiş olması, 1918-9 arası etrafı kasıp kavurarak 600.000'den fazla insanı kıran Grip Salgını, 1919-1920 arası özellikle yükselişe geçmiş olan Komünizm korkusu ve ülkede yaşaması sakıncalı olanlar listesine Afrika kökenli siyahların yanı sıra Yahudileri, Katolikleri ve liberalleri de katarak gücünü arttırmaya devam ediyormuş gibi görünen Ku Klux Klan örgütünün varlığı Amerika'da yaşamı 20'li yıllarda oldukça tartışmalı bir atmosfer içine sokmuş gibi görünüyordu. Bu bağlamda, Irwing Stone'un da belirttiği gibi Maymun Davası birden ortaya çıkmış değildi. Uzun süredir taraflar kılıçlarını keskinleştirerek beklemeye geçmişlerdi. Davada savcılık makamının en büyük kozu olarak ortaya çıkacak olan William Jennings Bryan, gazete sayfalarında üniversite hocalarıyla Evrim Kuramı üzerine hararetli tartışmalara giriyor hatta iyice coşup "evet, ben maymun soyundan geliyorum" anlamına gelecek bir ifade kullanıp kendisine imzalı bir şekilde gönderecek hocalara 100 dolar vermeyi taahhüt ediyordu. Bu tür ifadeleri kullanıp yayınlattığı gazetelerden birisi olan *Chicago Tribune* gazetesine bir yanıt gönderen Clarence Darrow, hazırlamış olduğu 50 soruyu Bryan ve diğer köktencilere cevaplamaları ricasıyla göndermiş ve eğer yanıtlanırsa söz konusu tartışmanın çok daha sağlıklı

öğrenciler üzerindeki potansiyel zararlarını göstermesi açısından dikkate değer. http://www.theguardian.com/commentisfree/2016/may/31/texas-textbook-mexican-american-heritage-public-schools-us-history

[4] Epperson'a karşı Arkansas (1968), Lemon'a Karşı Kurtzman (1971), McLean'a karşı Arkansas (1982), Webster'a Karşı New Lenox (1990), Peloza'ya karşı San Juan Capistrano Birleşik Okul Bölgesi (1994), Kitzmiller'a karşı Dover Okul Bölgesi (2000) ve Selman'a karşı Cobb County Okul Bölgesi (2005).

[5] "That it shall be unlawful for any teacher in any of the Universities, Normals and all other public schools of the State which are supported in whole or in part by the public school funds of the State, to teach any theory that denies the Story of the Divine Creation of man as taught in the Bible, and to teach instead that man has descended from a lower order of animals".

bir şekilde sürdürülebileceğini ifade etmişti. Bryan, yaklaşık 2 sene sonra benzer soruları bir duruşma salonunda yanıtlamaya çalışacağını -ve oldukça kötü bir biçimde çuvallayacağını- hayal bile etmeden bu teklifi "*İncil*'i tanımayan kişilerle herhangi bir polemiğe girmem" diyerek geri çevirmiştir.

Dahası, Bryan sadece bir eyaleti ilgilendiriyormuş gibi görünen Butler Yasası'nın uygulanıp uygulanmaması ile sınırlı kalmaya niyetli değildi. *İncil Kuşağı* eyaletlerine dâhil 15 eyalette zaten bir süredir bu konuda hareketlilik sürmekteydi. Ama Bryan ve destekçileri, konuyu ulusal boyuta taşımaya kararlıydı çünkü eğer tüm eyalet sayısının üçte ikisine ulaşabilir ve Evrim Kuramı'na karşı yasalar çıkarabilirse Amerikan Anayasa'sına ek madde koydurarak evrim karşıtlığını federal yasa haline getirebilecekti. Bu durumu net biçimde görebilen Darrow için söz konusu planın gerçekleşme olasılığı oldukça yüksekti. Sonuçta, benzeri güçler daha geçenlerde ellerinden geleni artlarına koymadan çalışıp çabalayarak vatandaşların aslında tümden kabul etmediği bir şekilde alkol üretimi, tüketimi ve taşınmasını yasaklayan kanunu (*Prohibition*, 1920-1933 arası) anayasaya dahil etmeyi başarmamış mıydılar?

Hükümetin Birinci Savaş sonrası özellikle ifade özgürlüğüne yönelik kısıtlamacı tavırları yüzünden diken üstünde duran *Amerikan Sivil Özgürlükler Derneği* (ACLU) bu yasanın uygulanışına ilişkin tedbirler geliştirmeye başladı. Dernek, ifade özgürlüğü kadar işçi hakları mücadelesine de önem vermekte olup müfredat belirleme ile emekçi hakları arasında bağ kurmaktaydı ve yöneticiler Butler Yasası ile öğretmenlerin öğretecekleri konuların sınırlanacağı ve ifade hakkının çiğneneceğini düşünmekteydiler (2012: 152). Bu dernek, eyalet gazetelerine söz konusu yasaya karşı yasal çerçevede direnç gösteren öğretmenlerin hukuken savunulmasına yönelik ilanlar verdi. O dönem küçük ve önemsiz bir kasaba olan Dayton'da bir grup işadamı, bu durumun kasabaları açısından iyi bir tanıtım/reklam fırsatı olduğunu düşünerek[6] bir davanın yaratılabilmesi için gerekli olan potansiyel bir "suçlu" arayışına giriştiler ve karşılarına John T. Scopes çıktı. Scopes, aslında bir matematik hocasıydı ve aynı zamanda beden öğretmenliği de yapıyordu. Çok kısa süreliğine vekâleten biyoloji hocalığı yapmıştı ve derste dönemin standart biyoloji ders malzemesi olarak kabul edilen George William Hunter'ın *Civic Biology* (1914) kitabından kısa bir bölümü kullanmıştı. Aslında Scopes, konunun sadece ana hatlarından haberdardı ve söz konusu dersi ne zaman vermiş olduğunu, hatta verip vermediğini bile hatırlayamıyordu. Ama bekar oluşu, Dayton'da yaşamının geri kalanını sürdürüp sürdürmeyeceğinin belli olmaması, sakin tavırları, çocuksu yüz hatları ve arkadaşları arasında yeni

[6] Stone, bu işadamlarının kısa bir süre sonra durumun başta düşündüklerinden çok daha farklı bir yere gittiğini görerek kafalarındaki ticari beklentileri bir köşeye bırakmak zorunda kaldıklarını söyler. İşadamlarının hazırlattığı *Neden Dayton da başka bir yer değil?* başlıklı, içinde Dayton'ın çeşitli endüstriyel faaliyetlerinin anlatıldığı küçük bir broşür kapaktaki soruyu iç sayfalarda "Neden olmasın?" diye yanıtlamaktaydı ama artık tüm ülkeyi ilgilendiren çok ciddi, hayati sonuçları olabilecek bir hukuk davası söz konusuydu, kasabanın dört bir yanına yerleştirilen maymun posterlerinin ve katılımcılara satılmak üzere hazırlanmış "maymun madalyonlarının" herhangi bir geçerliliği kalmamıştı.

yasaya muhalif bir tavır içinde olduğunun, evrimsel bir anlayışa yakın durduğunun bilinmesi nedeniyle Scopes, olabildiğince iyi bir aday olarak gözükmekteydi.

Scopes, kendisine önerilen rolü kabul etti ve hakkında Butler Yasası'nı ihlalden dava açılmasını sağladı. İşadamlarının tahmini doğru çıkmıştı. Dava o kadar büyük bir ilgi gördü ki sadece yazılı basının değil o dönemin şartlarında her fırsatta canlı yayına geçen radyo istasyonlarının da katkısıyla duruşma salonunda Fransa, İngiltere ve Almanya'dan gelmiş, gün sonunda gelişmeleri telgraf vasıtasıyla ülkelerine bildiren çok sayıda muhabir de bulunmaktaydı, olay bir anlamda "yüzyılın davası" şekline dönüştü. Kamuoyunun yoğun ilgisi neticesinde yasanın içeriği tümüyle tartışmaya açık hale gelmiş ve dönemin çok ünlü iki isminin, Clarence Darrow ve William Jennings Bryan, savunma ve savcılık saflarında yer alarak davanın sonlarına doğru kelimenin tam anlamıyla birbirlerine girmesi ilgiyi zirveye çıkartmış ve kasaba neredeyse bir panayır halini almıştı. Bryan, siyasal kariyerinde üç kez Demokratik Parti'nin başkan adaylığına seçilmiş, Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenmiş, kadınlara oy hakkı verilmesi, işçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konularda etkili politikalar izlemiş oldukça

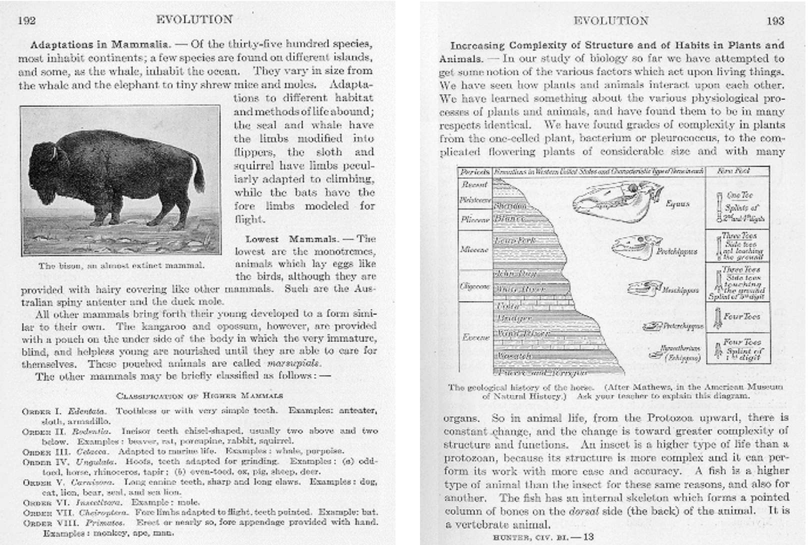
192 EVOLUTION

Adaptations in Mammalia. — Of the thirty-five hundred species, most inhabit continents; a few species are found on different islands, and some, as the whale, inhabit the ocean. They vary in size from the whale and the elephant to tiny shrew mice and moles. Adaptations to different habitat and methods of life abound; the seal and whale have the limbs modified into flippers, the sloth and squirrel have limbs peculiarly adapted to climbing, while the bats have the fore limbs modeled for flight.

The bison, an almost extinct mammal.

Lowest Mammals. — The lowest are the monotremes, animals which lay eggs like the birds, although they are provided with hairy covering like other mammals. Such are the Australian spiny anteater and the duck mole.

All other mammals bring forth their young developed to a form similar to their own. The kangaroo and opossum, however, are provided with a pouch on the under side of the body in which the very immature, blind, and helpless young are nourished until they are able to care for themselves. These pouched animals are called *marsupials*.

The other mammals may be briefly classified as follows: —

Classification of Higher Mammals

Order I. *Edentata*. Toothless or with very simple teeth. Examples: anteater, sloth, armadillo.
Order II. *Rodentia*. Incisor teeth chisel-shaped, usually two above and two below. Examples: beaver, rat, porcupine, rabbit, squirrel.
Order III. *Cetacea*. Adapted to marine life. Examples: whale, porpoise.
Order IV. *Ungulata*. Hoofs, teeth adapted for grinding. Examples: (a) odd-toed, horse, rhinoceros, tapir; (b) even-toed, ox, pig, sheep, deer.
Order V. *Carnivora*. Long canine teeth, sharp and long claws. Examples: dog, cat, lion, bear, seal, and sea lion.
Order VI. *Insectivora*. Example: mole.
Order VII. *Cheiroptera*. Fore limbs adapted to flight, teeth pointed. Example: bat.
Order VIII. *Primates*. Erect or nearly so, fore appendage provided with hand. Examples: monkey, ape, man.

EVOLUTION 193

Increasing Complexity of Structure and of Habits in Plants and Animals. — In our study of biology so far we have attempted to get some notion of the various factors which act upon living things. We have seen how plants and animals interact upon each other. We have learned something about the various physiological processes of plants and animals, and have found them to be in many respects identical. We have found grades of complexity in plants from the one-celled plant, bacterium or pleurococcus, to the complicated flowering plants of considerable size and with many

The geological history of the horse. (After Mathews, in the American Museum of Natural History.) Ask your teacher to explain this diagram.

organs. So in animal life, from the Protozoa upward, there is constant change, and the change is toward greater complexity of structure and functions. An insect is a higher type of life than a protozoan, because its structure is more complex and it can perform its work with more ease and accuracy. A fish is a higher type of animal than the insect for these same reasons, and also for another. The fish has an internal skeleton which forms a pointed column of bones on the *dorsal* side (the back) of the animal. It is a vertebrate animal.

HUNTER, CIV. BI. — 13

Scopes'un öğrencilerinin derste *Civic Biology*'den evrim ile bağlantılı okudukları sayfalardan örnekler. Kitabın Scopes davası bitişinden kısa süre sonra çıkan elden geçirilmiş yeni baskısında, 1914 baskısında yer alan birçok "sıkıntılı/tartışmalı" kısım ya çıkarılmış ya da daha az tartışmalı hale getirilmiştir. (http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/scopes/hunt193.htm)

etkin bir politikacıydı. Dindar bir kişi olan Bryan, ilerleyen yaşlarında daha köktenci bir Hıristiyan anlayışını savunmaya başlamıştı. Scott, söz konusu dönemde hüküm sürmekte olan vahşi kapitalizmin savunucularının Evrim Kuramı öze-

linde kendilerine bilimsel destek aradıklarını, teorinin din karşıtlığını desteklediğine yönelik bir kanının da olduğunu belirterek Bryan'ın hem ilerici bir politik çizgiyi hem de Evrim Kuramı'na din kökenli bir karşı duruşu kimliğinde barındırmasının dönem koşullarını yansıtması açısından ilginç bir örnek oluşturduğunu belirtmektedir (2012: 153-4). Savunma tarafının lideri, ülkenin en tanınmış ve karşı tarafı kendi sözleri ile tuzağa düşürmekte haklı üne kavuşmuş bir hukuk insanıydı. Ateist kimliği ile de tanınan Darrow, zamanında başkanlık yarışında Bryan'ı desteklemişti ama aynı zamanda ifade özgürlüğünün de yılmaz bir savunucusuydu.

Bu davanın iki önemli ayak üzerinde durduğunu belirtmek önemlidir: Evrim Kuramı'nın Yaratılışçı cenah tarafından sınanması ve bunu yaparken din karşıtlığının Evrim Kuramı ile birleşerek ahlak dışı toplumsal eğilimlerin yolunu açtığı savının ileri sürülmesi ve Evrim Kuramı'nın bir kuram olarak öğretilmesinde yanlış bir taraf bulunmadığı ve öğretilmesi gerektiğini savunurken aslında fikir ve ifade özgürlüklerinin savunuluyor olmasıdır. Oyun yazarlarının da zamanında açıkladıkları gibi hikayenin yazılışının 50'li yıllara denk gelmesi boşuna değildir çünkü dönem Wisconsin Eyaleti Cumhuriyetçi Parti Senatörü Joseph Raymond McCarthy'nin (görev süresi 1947-1957 arası) daha sonra kendi adıyla anılacak olan dönem boyunca Komünist avcılığı yaptığı ve ifade ve vicdan özgürlüklerini ciddi biçimde çiğneyip geçerek birçok kişinin hayatını tam anlamıyla mahvettiği dönemdir.

Yargıç John T. Raulston, duruşmanın başlarında üzerinde odaklanılması gereken konunun Scopes'un yasaları ihlal edip etmediği -yani Evrim Kuramı'nı öğretip öğretmediği- konusu olduğunu açık bir şekilde ifade etmişti. İşte tam da bu andan itibaren önce duruşma salonunda ardından da kalabalığın sürekli artması sonucu binanın dışındaki çimlerde devam eden ve ABD'nin hukuk tarihine geçen bir mücadele yaşanmaya başlamıştır.

Bu yazıda söz konusu mücadelenin aktarılması oldukça uzun sürebilecek ayrıntılarına bütünüyle girilmeyecektir. Duruşmanın bütün kayıtları internet üzerinden ulaşılabilecek durumda olup duruşmanın öncesi ve sonrasına yönelik gazete yazıları da aynı şekilde erişime açıktır. Konuya yönelik literatür de oldukça zengin olup bu yazının oluşmasında kullanılanlar konunun hemen her aşamasının anlaşılmasını sağlayabilecek niteliktedir. Bu aşamada, *Inherit the Wind*'in (Türkiye'de tiyatrolarımızda sergilendiği adıyla *Maymun Davası*, filmi gösterime girdiğinde ise *Rüzgarın Mirası*) belki de en çok akılda kalan bazı sahnelerini aktarmakla yetineceğiz:

Scott'a göre film Scopes davasında yaşananlar ve köktencilik hakkındaki kamuoyu algısını ciddi şekilde olumsuz etkilemiştir. Davanın gerçeği ile sonrasında yazılan oyun ve oyundan yola çıkarak çekilen filmin gerçekleri arasında, Scott'a göre, ciddi farklar vardır ve bu durum seyircilerin zihninde bir yanılsama yaratarak "mantığın ışığının dinsel bağnazlığı defettiği" sonucunu çıkarmalarına yol açacaktır. Halbuki davadan sonra, 1925'ten itibaren, ne dinsel köktencilik ne de evrim karşıtlığı ortadan kalktı. Dahası Evrim Kuramı'nı engelleyen kanunlar ortadan kalkmadığı gibi bu kanunlara yenileri de eklendi. Özellikle Amerika'da

güney eyaletlerinde okullar, Evrim Kuramı'nın derslerde okutulmasına sınırlamalar getirdi, aileler bu kuramın içinde yer almadığı kitapları tercih etmeye devam ettiler. Yukarıda detaylandırıldığı gibi, eğitim sisteminin uçsuz bucaksız çeşitliliğinin yarattığı bir ekonomik baskının da devreye girmesiyle ders kitabı yazarlarının ve yayıncılarının ışığı görmeleri uzun zaman almadı ve Evrim Kuramı'nı pas geçen ya da görmezden gelen metinler sıklıkla ortaya çıkar oldu. Bu durum Güney eyaletleriyle sınırlı kalmadı ve diğer pazarlara da yayılma şansını buldu. Öyle ki artık Evrim Kuramı'nın karşısında sert bir tavır almak bile gerekmiyordu. 1930'lara gelindiğinde teori, Amerikan okullarının yaklaşık yüzde yetmişinden dışlanmış durumdaydı. 1960'lı yıllara gelininceye kadar ise Darwin Kuramı eğitim alanından neredeyse tümüyle silinmişti. Ama bu durum ilginç bir şekilde 50'li yılların sonunda ülkenin yaşadığı bir şok sonrasında değişecekti.

1957 yılında Sovyetler Birliği'nin ilk yapay uydu Sputnik'i uzaya göndermesi ve Amerika'nın uzay yarışında geride kalması, kendisini ciddi biçimde sorgulamasına yol açmıştı. Bu sorgulamanın sonuçlarından biri de eğitim sisteminin olabildiğince elden geçirilmesi olmuştu. Bu elden geçirmenin sonuçlarından biri de o tarihte yeni kurulmuş olan Ulusal Bilim Vakfı'nın öncülüğünde lise kitaplarının içeriğinde değişikliğe gidilmesiydi. Bu alanda çalışacak olan akademisyenlerden oluşan Biyoloji Bilimleri Müfredat Çalışması Grubu özellikle biyoloji metinlerinin ciddi biçimde eksik olduğunu ve evrim konusunun neredeyse tamamıyla müfredattan çıkartılmış olduğunu gördüklerinde çok şaşırmışlardı. Yeniden hazırlanan metinler, Ulusal Bilim Vakfı'nın da desteği ile sisteme sokuldu ve yaygın biçimde kullanılmaya başlandı. Bu durumu gören ve fırsatı kaçırmak istemeyen yayıncılar da kervana katılarak benzer içerikte, Evrim Kuramı'nı da içerecek şekilde, yeni kitaplar hazırlamaya başladılar. 1960'lı yılların başından itibaren ders kitaplarında tekrar kendisine yer bulan Evrim Kuramı, kendisini kamu okullarında okutulmasına karşı çıkan hareketin tekrar ortaya çıkmasına neden oldu. Scopes davasına yol açan olaylar zincirinin bir benzeri yeniden hayat bulmaktaydı. Ama Scott'ın da belirtiği gibi iki dönem arasında bir içerik/amaç farkı göze çarpmaktaydı. Scopes döneminde kuram karşıtlarının temel endişesi bu kuramın çocukların inancını zayıflatacağı ve dinden çıkaracağı yönündeydi. 20. yüzyılın ikinci yarısında aynı kuramla karşı karşıya kalan çevrelerin -Yaratılışçılar- temel duruşu, "tamam, çocuklar Evrim Kuramı'nı okusunlar ama *İncil*'de söylenenleri de bilsinler" şeklini almıştı. Böylece kendilerine bilimsel müfredatta bir yer açmış olacaklardı.

V. Epperson Davası ve Konunun Hukuken Kapanışı

1965 yılında Evrim Kuramı'nın öğretilmesini kanunla yasaklayan birkaç eyalet kalmıştı ve Arkansas bunlardan birisiydi. Arkansas Eğitim Derneği, derslerde bu kanun yüzünden zor durumda kalan öğretmenlerin sorunlarını çözmek için doğrudan yasayı hedef almaya karar vererek evrim konusunu derslerde işlenmesinin yasal bir hak olduğu üzerinden argümanını savunma kararı aldı. Susan Epperson isimli öğretmen söz konusu yasanın fikir özgürlüğünü ihlal ettiği ve bu nedenle de Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle evrim konusunun öğretile-

bilme hakkını elde etmek için kendisini destekleyen bir veliyle birlikte dava açtı. Oldukça kısa süren bir duruşma sonrasında hakim söz konusu yasanın anayasaya aykırı olduğu yönünde karar aldı. Ama Arkansas Yüksek Mahkemesi'ne temyize gidildiğinde ilginç bir durum ortaya çıktı. Mahkeme, toplam iki cümlelik bir kararla alt mahkemenin kararını bozdu. 1968'de önüne gelen davayı inceleyen Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi söz konusu kanunun Anayasa'ya aykırı olduğuna karar verdi. Verilen kararda söz konusu yasanın bir bilgi bütünü içinden belirli bir bölümü ele alarak bu bölümün belli bir dinsel doktrinle çelişkisi olduğunu söyleyip yasaklamaya gittiği, bu tarz bir yaklaşımın Anayasa'nın ilgili maddesine -kamu okullarında eğitim din karşısında tarafsız olmalıdır- aykırı bir durum oluşturması söz konusu olduğu belirtilmekteydi. Yani, sonuçta Scopes davasının üzerinden 43 yıl geçtikten sonra evrim konusunun derslerde öğretilmesinin yasaklanmasının yasalara aykırı olduğu en üst hukuki kurum tarafından tescil edilmiş oluyordu.

VI. Scopes Davasının Tiyatro ve Sinemaya Yansıması

Her şey olup bittikten sonra -yani henüz ufukta yukarıda aktarılan Anayasa Mahkemesi kararı gözükmezken- konuya yönelik ilk sanatsal yaklaşım Jerome Lawrence ve Robert E. Lee'nin[7] birlikte kaleme aldıkları *Inherit the Wind*[8] galasını New York şehrinde National Theatre'da 21 Nisan 1955'te[9] yapmış, sonrasında ilk kez 10 Ocak 1955'te Dallas Theatre'55 salonunda oynanmıştı. Metnin kitap formatında kaç kez basıldığı bilgisine erişmek kolay değil. Bu yazı için kaynak olarak kullandığım kopya 80'li yılların sonlarına doğru elime geçtiğini hatırladığım ucuz bir Amerikan karton kapak baskısı olup künye sayfasında iki farklı yayınevinin toplam baskı sayısı -Temmuz 1985 itibariyle- altmışı geçmiş durum-

[7] Lawrence ve Lee'nin ortaklaşa yazdıkları çok sayıda eser bulunmaktadır. Birçok oyunları, *Auntie Mame* (1956), *The Night Thoreau Spent in Jail* (1970), *First Monday in October* (1975) artık klasik sayılmakta olup otuzdan fazla dile çevrilmiştir. Aldıkları birçok önemli ödülün yanı sıra 1990'da *Theater Hall of Fame*'e kabul edilerek bu alanda bir anlamda ölümsüzleşmişlerdir. Özellikle etkilendikleri yazarlar arasında Clifford Odets, Thornton Wilder ve Lillian Hellman gibi Amerikan tiyatrosunun ağır topları bulunmaktadır. Bir diğer büyük isim olan Maxwell Anderson'ın özellikle *Inherit the Wind* üzerinde büyük etkisi olduğu bilinmekte.

[8] Oyunun adının alıntılandığı Eski Ahit/Tevrat'dan Süleyman'ın Meselleri/Özdeyişleri: "He that troubleth his own house shall inherit the wind": 1. "Kendi evine zarar veren, Rüzgar eker, fırtına biçer", Çevirmen Şükran Yücel'in *Maymun Davası*'nın çevirisinin girişinde alıntıladığı şekliyle, kaynağa ulaşamadım. Diğer güvenilir olduğunu düşündüğüm iki kaynak: 2. "Ailesine sıkıntı çektirenin mirası yeldir": Süleyman'ın Özdeyişleri, Eski Antlaşma-İbranice metinden s. 674, *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Çeviri, Kitabı Mukaddes Şirketi, Republic of Korea, Seoul, 2011. 3- "Evine düzensizlik verenin mirası yeldir": *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, İbrani, Kildani ve Yunani dillerinden son tashih edilmiş tercümedir, s. 639, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1969. Yücel'in tercihi TDK'nın web sitesinde "herkesin zarar görmesine yol açacak işler yapan kimse, çok sert tepkilerle karşılaşır ve sonunda en büyük zarara kendisi uğrar" şeklinde açıklanmaktadır.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.574f4922f24310.72098904

[9] Yazarlar oyunun metninin yazımını 1950 yılında tamamlamışlardı.

daydı. Oyunun büyük başarısının ardından 1960'da ünlü yönetmen Stanley Kramer tarafından bir Hollywood uyarlaması, aynı isimle, gerçekleştirildi.[10]

Spencer Tracy'nin -uyarlanmış adıyla- avukat Henry Drummond'ı ve bir başka dev oyuncu Fredric March'ın da -yine uyarlanmış adıyla- Matthew Harrison Brady'i canlandırdığı filmde bir diğer sürpriz de ağırlıklı olarak müzikal filmlerdeki oyunculuğu ve danslarıyla haklı bir üne kavuşmuş olan Gene Kelly'nin canlandırdığı E. K. Hornbeck karakteridir. Bu karakter, çalıştığı gazeteyi masraflarını karşılayarak Drummond'u davaya dahil etmek için elinden geleni yapmış ve dava boyunca onun yanında olmuş bir gazetecidir.

Filmin sıklıkla rastlanan DVD versiyonunun kapağı (solda)
ve bir diğer farklı afiş.

[10] Bu çok popüler metnin 1965, 1988 ve 1999'da televizyon için çekilmiş üç film versiyonu daha bulunmaktadır. 1998 versiyonunda iki tecrübeli ve tanınmış aktör, Jason Robards ve Kirk Douglas, 1999 yorumunda ise iki büyük aktör, Jack Lemmon ve George C. Scott, rol almışlardı. Bu filmde Brady'i canlandıran G. C. Scott, oyun Broadway'de 1996'da tekrar sahnelenmeye başladığında avukat Drummond rolünü üstlenmişti.

Sırasıyla Gene Kelly, Jeremiah Brown (Claude Akins) ve Rachel Brown (sağda, Donna Anderson).

Gene Kelly (E. K. Hornbeck) ve Drummond'un film boyunca ilişkileri (ikili daha önceden tanışmakta olup oldukça samimi iki arkadaş izlenimi vermektedir) ve son sahnede Drummond'un Hornbeck'e oldukça sert bir biçimde yüklenmesi, Hornbeck'in bu bombardıman altında neredeyse ağlamaklı olması ama son anda -bence- lafı çevirerek durumu kurtarması gibi ayrıntılar filmin sunduğu ilginç alt-metinlerden biri olarak gözükmektedir.

Öncelikle belirtilmesi gereken şey 1955 tarihli *Inherit the Wind* oyunu ile sonrasında -1960- çekilmiş olan ve kendisine oyunu temel alan aynı adlı film (televizyon için çekilmiş olan diğer filmleri dahil etmiyoruz) 1925 duruşmasında yer almış kişiler, olayların oluş şekli, akış biçimi ve diyaloglar birebir örtüşmemektedir. Eklenen, çıkarılan bazen ciddi biçimde değiştirilen noktalar bulunmaktadır. Tabii, bu durum hemen hemen tüm "film uyarlamaları"nda rastlanabilecek bir durumdur. Sinema, doğası gereği, beklentileri ve amaçları ile diğer sanat dallarından ayrılmakta olup yeri geldiğinde 5-10 sayfalık kısa bir hikayeden 2 saatlik bir film çıkarabilmektedir. Ama bunu yapabilmek ister istemez kaynak metin(ler)den belli ölçülerde uzaklaşmayı da beraberinde getirecektir.

Örneğin, oyun yazarları Lee ve Lawrence'ın kaynak metnin başında da belirttikleri gibi, hikayeleri olmuş bir olayın tarihsel bir açıdan yeniden anlatılması olmayıp bir çok olay ve kişi ya eklenmiş ya da çıkarılmıştır. Yer olarak herhangi bir isim verilmemekte, mekan "küçük bir kasaba" olarak tanımlanmaktadır. Dahası, sahne direktiflerinde zaman "çok uzun zaman önce değil" olarak verilmekte ve "dün de olabilirdi, yarın da" şeklinde bitirilmektedir.

Filmin senaryosunu hazırlayan Nathan Douglas ve Harold Smith olayın akademik ve teolojik yönlerini biraz daha geriye çekerek davanın neredeyse bir sirk ya da karnavala dönüşmüş olmasına daha fazla ağırlık vermişlerdir. Gerçek davada öyle çok da öne çıkmayan Scopes, oyunda Bertram Cates olarak daha ön plandadır. Oyun yazarlarının aslında olmayan karakterleri yaratmalarına getirilebilecek en iyi örnek köktenci papaz Jeremiah Brown ve kafası oldukça karışık kızı (ve de Bertram'ın nişanlısı) Rachel Brown'dır (Donna Anderson).

Oyun ve film senaryosu arasındaki belli başlı farklılıklar (liste bundan daha uzundur) şu şekilde özetlenebilir:

Inherit the Wind'de özellikle iki başrol oyuncusu başta olmak üzere tüm oyuncular "tiyatrovari" bir oyun sunmaktadırlar. Zaten hikayenin oldukça uzun bir bölümü duruşma salonunda geçtiği için filmde bu temsil havasının -belki biraz da kaçınılmaz olarak- yansıması normal karşılanmalıdır. Her ne kadar filmin sonlarına doğru değişiklik gösterse de March'ın performansı ağırlıklı olarak Brady/Bryan karakterini seyirciye grotesk bir karikatür olarak sunmaktadır denilebilir (aşağıdaki iki resim). İşaret edilebilecek diğer farklılıklar/değişiklikler arasında Dayton sakinlerinin dava için dışarıdan gelmiş olanlara karşı herhangi bir olumsuz davranışlarının olmaması, Bryan'ın duruşmanın bitiminden hemen

Clarence Darrow (solda) ve William Jennings Bryan Tennessee eyaleti Dayton kasabasının duruşma salonunda, 1925.

sonra ölmeyip aradan beş gün geçtikten sonra uykusunda (bir olasılık hazımsızlıktan ve pek de dikkat etmediği şeker hastalığının etkisiyle) ölmüş olması[11], filmde Scopes/Bertram hapishane hücresinde gösterilmekteyken gerçekte hücrede bir saniye bile geçirmemiş olması.

Henry Drummond (Spencer Tracy, solda) ve Matthew Harrison Brady (Frederic March) mücadele halinde.

[11] Gazeteci Hornbeck'in Brady'in ölüm haberi üzerine "yemekten çatlamış" yorumunun aslında bir özel konuşmada Darrow'un ağzından çıktığı söylenmekte.

Resim 9. Kurmaca kasaba Hillsboro'nun inançtan, İncil'den ve Tanrı sevgisinden neredeyse çıldıracak hale gelmiş gibi görünen, hatta işi Scopes/Bertram'ın büyük boy bir kuklasını yakmaya kadar götüren sakinleri, gerçek mekan Dayton'un çok daha uygarca davranmış olan sakinlerinden ciddi biçimde farklılık göstermektedir.

Butler Yasası'na aykırı davranış hapis cezası gerektirmeyen bir davranış olarak değerlendirilmekte olup şehir sakinleri ile Scopes arasında herhangi bir anlaşmazlık da bulunmamaktaydı. Filmde Darrow/Drummond tek başına, cesur bir biçimde şehre gelir, davayı üstlenir. Hıristiyan halk ise tepkisini onu yuhalayarak ve kaldığı otelin önünde düzenledikleri linç tehditleriyle gösterir. Oysa kendi ifadesiyle Darrow, beklediğinin aksine, hiçbir Dayton sakininden en ufak bir olumsuzluk görmediğini aktarır. Hatta şehire gelişinin hemen ardından, Bryan'a yapıldığı gibi, şehri geliştirme birliği tarafından onuruna verilen bir yemeğe bile katılır. İnsanlarla iyi ilişkiler kurma konusunda oldukça usta olan Darrow, halkın sempatisini toplamış ve bu destek duruşma salonunda da devam etmiştir. Filmde Bryan, bilime düşman bir yobaz olarak gösterilmektedir. Gerçekte Bryan -üyeliğinin önemi ve işlevi tartışmalı bile olsa- Amerikan Bilimi Geliştirme Birliği

üyesi olup duruşma sırasında bilime karşı herhangi bir olumsuz tavır içinde olmamıştır. Mahkeme tutanakları Bryan'ın -filmdeki tavrının aksine- Darwin'den ve kuramından haberdar olduğunu ortaya koymakta. Filmde Darrow'un tanık olarak çağırdığı alanlarının önemli isimlerinden oluşan bir grup bilim tanıklıklarının (yobaz?) yargıç tarafından kabul edilmediğini görürüz. Yargıca göre bu alanların davayla bir ilgisi bulunmamaktadır. Gerçekte Darrow'un tanıklarından birisi olan zoolog Maynard Metcalf, uzun süre ifade verme fırsatını bulmuştur. Ryan, bu durumu Darrow'un duruşmaya medyanın göstermiş olduğu yoğun ilgiyi (duruşma salonundan canlı radyo yayını yapılması gibi) kullanarak Darvinizm'in reklamını yapacağını düşünerek yargıca getirilen tanıklara çapraz sorgulama yapıp yapamayacağını sormuş ve olumlu yanıt almıştı. Bryan'ın soracağını tahmin ettiği din ve inanç temelli sorulardan kaçınmak isteyen Darrow, geri kalan tanıklardan yeminli yazılı ifadelerini hazırlamalarını isteyerek yaklaşık 54 sayfa tutan bu ifadeleri duruşmaya sunarak bunların tutanaklara geçmesini ve salonda okunmasını sağlamıştır. Cates, oyunun/filmin sonunda işini kaybeder. Gerçekte Cates, anılarında duruşma sonrasında -kabul ettiği takdirde- işinin halen kendisine açık olduğunu, savunmasında yer alanlar tarafından sağlanan bir bursla jeoloji eğitimi almak için Chicago Üniversitesi'ne gittiğini belirtmiştir. Sonrasında ise bir yerbilimci olarak kariyerine devam etmiştir.

Hücresinde korku içinde, sinmiş bekleyen Cates karakteri de gerçek hayatta olanlara uymamaktadır. O kadar ki Cates, duruşma sürerken bir öğlen yemeği arasında, aralarında Bryan'ın oğlunun da bulunduğu savcı yardımcılarıyla birlikte yüzmeye bile gitmişti. Oyunun ve filmin en gerilimli sahnesini oluşturan -gerçekte yaklaşık bir buçuk saat sürmüş olan- Darrow'un Bryan'ı *İncil* üzerinden sorgulamasında kendisini zor/komik duruma düşüren açıklamalar ve inatlaşmalar mahkeme tutanakları ile pek de uyum içinde sayılmaz. Örneğin, *İncil*'de Yaratılış bölümünde kullanılan "günler" ifadesi için Bryan, ısrarcı olmayıp "nesiller" ifadesinin "günler" yerine kullanılmış olabileceğini söylemiş, "güneşin hareketsiz kaldığı" yönünde ısrarcı olmamış, *İncil*'in dilinin dönem kullanımlarını yansıttığını söylemiştir. Yine dönemin kayıtlarına bakıldığında -oyuna ve filme de yansıdığı şekliyle- Bryan, Darrow'un esas olarak Bryan'ın sunmaya çalıştığı gibi dinini, inancını ve kutsal kitabını çok iyi bilen birisi olmadığını göstermeye yönelik birtakım sert sorularını mizaha sığınarak savuşturma yoluna gitmiştir. Şu alıntı bu yaklaşıma iyi bir örnek oluşturabilir:

> D: Bunu dinleyin: "ve Kabil Tanrı'nın huzurundan ayrıldı ve Cennetin Doğusunda Nod ülkesine yerleşti. Ve Kabil eşini buldu. "Bu kadın hangi cehennemden çıktı?
>
> B: Kim?
>
> D: Bayan Kabil. Kabil'in eşi. "Başlangıç"ta yalnız Adem ve Havva, onların çocukları Kabil ve Habil var olduysa, bu diğer kadın nereden çıktı? Bunu hiç düşündünüz mü?
>
> B: (Soğuk) Hayır efendim. Onu aramayı siz inançsızlara bırakıyorum. (Kahkahalar)

D: Sizi hiç rahatsız etmedi mi?

B: Hayır, etmedi.

D: Hiç bulmaya çalışmadınız mı?

B: Hayır!

D: Başka birinin komşu ilçede başka bir yaratılışı başlattığını mı düşündünüz?

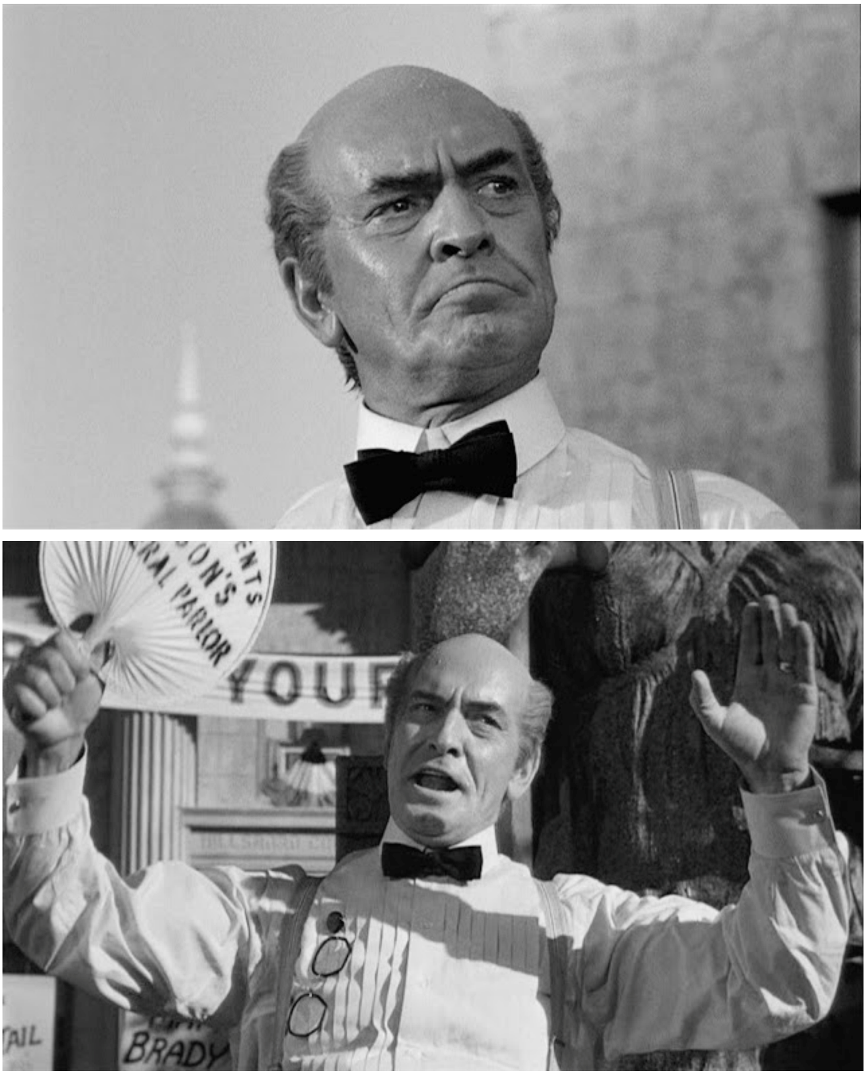

Brady

B: *İncil* beni tatmin ediyor, bu yeterli.

D: Herkes sizin merak güdünüze sahip olsaydı, dünyadaki öğrenim düzeyinin ne duruma düşeceğini düşünmek bile beni ürkütüyor.[12]

Aslında Bryan'ın esas hatası Darrow'un davetine uyarak gerçekte uzmanı olmadığı bir konuda tanıklık yapmayı kabul etmesi olmuştur. Bryan'ı bu sorgulamayı kabul etmeye razı edenin, kendisinin Darrow'un tanıklarını çapraz sorgudan geçirememesinin yaratmış olduğu hayal kırıklığını telafi edebileceğine Darrow tarafından inandırılması olduğu söylenebilir. Kendini bir anlamda olayların akışına kaptıran Bryan, kendisini dine karşı yapılan saldırıları savunmakla görevli addetmiş ve "bu beyler bana istedikleri soruları sorabilirler" diyerek tanık sandalyesine oturmuş ve sonuçta bu tercihi yaptığına pişman olmuştur. Çünkü ertesi gün Darrow, müvekkilinin duruşma başındaki "suçlu değilim" ifadesini "suçluyum"a çevirterek davanın bitmesine ve Bryan'ın hevesinin kursağında kalmasına yol açmıştır. Oysa Bryan, sorguda göstermiş olduğu zayıflığı üzerinden çalışmakta olduğu uzun bir yazıyı duruşma salonunda, sahip olduğu herkesçe kabul edilen üstün hitabet yeteneği ile, duruşmaya katılanlara okumayı ve mahkeme tutanaklarına kaydettirmeyi planlamaktaydı.

Ama sonuçta Darrow, Dayton şehrinden ne Butler Yasası ne de evrim konusunda olumlu bir sonuç çıkacağının farkında olduğu için söz konusu davayı esas olarak Birleşik Devletler eğitim sisteminin yobazlar ve zır cahillerin eline geçmesini önleme yolunda toplumsal farkındalık yaratmak için bir araç olarak kullanmayı amaçlamıştı ve sonraki gelişmelerle hem oyun hem de sinema uyarlamalarının popülerliğine baktığımızda bu amacına ulaşmış olduğunu görebiliriz.

Yukarıdaki oyun/film uyarlamaları ile davanın görgü tanıkları ve duruşma tutanaklarıyla karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan tutarsızlıklar listesi daha da çoğaltılabilir. Bu konuda getirilen eleştirilerin temel noktası şudur: Kaynak metin, ideolojik kaygılarla hemen hemen her detayda Bryan ve destekçilerinin geri kalmışlıklarını ve yobazlıklarını yansıtmak ve olabildiğince küçük düşürmek amacındadır. Şehrin Brady'e verdiği onursal "albay" unvanı ve bu unvanın duruşma esnasında yargıç tarafından Brady'e hitap ederken kullanması Darrow için alay konusu olur: "Bay Brady'nin askeri bir kariyeri olduğundan haberdar değildim". Ama Bryan gerçekten de (savaş alanında aktif olarak bulunmamışsa da) İspanya- Amerika Savaşı'nda albay rütbesi ile hizmet vermiştir. Brady'in karısı tarafından bağrına basılarak "bebeğim, bebeğim" diye teselli edilmesi de aynı tür bir küçümseme/küçültme çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir çünkü Brady'nin eşi gerçek hayatta yarı yatalak olarak Brady'e muhtaç ve onun koruması altında yaşayan bir kadındı.

Tüm bu sıkıntılı karşılaştırmalar ve kıyaslamalar *Inherit the Wind*'in esas derdinin ne olduğu konusunu değiştirmemektedir: düşünebilme ve düşündüğünü ifade edebilme özgürlüğü, yanlış bile olsa düşünme özgürlüğü (hatta film versiyonunun insanlarla arası pek iyi olmayan, sosyal ilişki özürlü Hornbeck için eklemiş olduğu "yalnız olma özgürlüğü" de listeye eklenebilir), sorgulayan, şüp-

[12] Alıntı Şükran Yücel'in *Maymun Davası* çevirisindendir, s. 42-3.

heci, eleştirel ve hoşgörülü bir aklın var olabilmesi hakkını savunmak. Ama bunu yaparken, kendi doğrularından son derece emin bir biçimde, oyun/film konuyu ele alış biçimi ve detayları işlerken sadece bir tarafa olabildiğince özgür davranıp karşı tarafı olabildiğince tek boyutlu gösterip bazı gerçekleri görmezden gelerek ya da çarptırarak acaba "tersine bir yobazlık" örneği haline mi gelmektedir?*

VII. Maymun Davası Türkiye'de

Yazının giriş bölümünde bahsettiğimiz Altemur Kılıç/Zeliha Avcı olayı meydana geldiğinde *Inherit the Wind* oyunu *Maymun Davası* ismiyle ülkemizde iki kez sergilenmiş bulunmaktaydı. İlk kez 1974 yılında, oyunun Amerika Birleşik Devletleri'nde sergilenişinden yaklaşık yirmi yıl sonra Halit Çakır çevirisi ile Asuman Korad tarafından sahneye konulmuştu.

Gala gecesine Ankara'nın tanınmış simalarının da geldiğini belirtmek gerek. Bu isimler arasında birtakım eski bakanlar, Milli Eğitim Bakanı Müsteşarı, Metin And, Özdemir Nutku ve Mahmut Tali Öngören de bulunmaktaydı. Oyun sergilenmeye devam ederken hakkında basında çıkmış kupürler bize döneminde oyunun nasıl algılandığına yönelik iyi bir fikir verebilir. Baykal Saran (Brady) ve Sadrettin Kılıç'ın (Drummond) başrolleri paylaştığı oyun hakkında yayınlanmış olan değerlendirmeler genel olarak olumludur. Örneğin *Tasvir* gazetesinde yayımlanmış olan "Küçük Tiyatrodaki Maymun Davası" başlıklı eleştiride eleştirmen, bu oyunun aslında alınması gereken bir ders olduğu, oyundaki papaz ve politikacının çevremize biraz dikkatli baktığımızda benzerlerini görebileceğimiz kişiler olduğunu, yurdun birçok yerinde hortlayan yobaz davranışların oyunda gösterilen olaylara yakın olduğunu ve oyunu izlerken o olayları hatırlayıp âdeta kabus görüyormuş gibi hissettiğini söylemektedir. Dekor ve sahne yönetimini

* Burada bir dipnot da editörden: 1974'te oyunu seyrettim. Haftasında Sanat Sevenler Derneği'nde oyunla ilgili açık oturum yapıldı; yönetmen, çevirmen ve eleştirmenler oyunu ve oynanışı tartıştılar. Orada yönetmen, oyunun/senaryonun/metnin ABD'de farklı bittiğini, Türkiye'de ise farklı bitirdiklerini söyledi. ABD'de oyunu seyretmedik ama gerçekten de sahnenin metne sadık kaldığını düşünerek Orhun'un gönderdiği metnin İngilizcesine ve iki Türkçe çevirisine baktığımızda, oyun (üç metinde sözcükler değişse de içeriği aynı olan, örneğin 74 çevirisinde) şöyle bitiyor: "(RACHEL ile CATES uzaklaşmıştır. Kitabı bir elinde tartar. Bu kitap bütün bu fırtınaya sebep olmuştu. Sonra gözü yargıç kürsüsündeki *İncil*'e takılır. Öteki eliyle *İncil*'i alır. İki eli terazi kefesi imiş gibi, düşünceli düşünceli kitapları dengelerken birinden ötekine bakar. Yarı gülümser, yarı omuz silker. Sonra her iki kitabı birbirine çarparak çantasına koyar. Yavaş yavaş sokak yoluna tırmanır ve boş meydanı yürür geçer.) PERDE KAPANIR". Bizim seyrettiğimiz oyunda ise, yönetmenin "biz yaptık" dediği üzere, iki kitap (açıkçası Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabı ile *İncil*'i de içeren *Kitab-ı Mukaddes*) birbirine çarpıldıktan sonra *Kitab-ı Mukaddes* yargıcın kürsüsüne bırakılmış ve sadece *Darwin*'in kitabı çantaya konulmuştur. Çevirmenler metne sadık kalsa da yönetmen sahnede değişiklik yapabiliyor ve dolayısıyla hem okuyup hem yaşayan biliyor (orada olmasaydım bu tavır yazıya geçemeyecekti!). Acaba 1995'te oyun sahnelendiğinde seyreden var mı, o zaman oyun nasıl bitirildi? ABD'de 1920, 1950 ve 1980'li yılların karşılaştırmasını Evrim Kuramı'nın öğretilmesi ve dava konusu olması üstünden sağlayan oyunun, Türkiye'de de 1974 ve 1995 karşılaştırmasını sağlayabilecek olması, bu olguları veri haline getiren Orhunlar sayesinde mümkün (KE).

gayet iyi bulan eleştirmen, kalabalık kadronun birbirilerini desteklediğini ve iki başrol oyuncusunun da zor bir görevin altından başarıyla kalktığını söylemektedir. Ama eleştirmene göre bunlardan daha önemlisi birçok politikacıyı ve yöneticiyi rahatsız edebilecek böylesi bir oyunun Devlet Tiyatroları tarafından sergilenebilmesidir. Daha önce yine sıkıntılı olabilecek bir başka oyun -Arthur Miller'dan *Cadı Kazanı*- daha sergilenmişti ama *Maymun Davası*'nın içerik olarak daha cesur ve ağır olduğu gerçeğini ortadadır, bu oyunun sahnelenmesi belki de daha özgür zamanların gelebileceğinin müjdesi olarak da yorumlanabilir.

TASVİR

Devlet Tiyatrolarının «İkinci Tur» oyunları başarı ile devam ediyor...

Devlet Tiyatrolarının 1974 yılı ile birlikte başlayan ikinci tur oyunları başarı ile devam etmektedir.

Halen Devlet Tiyatrolarının Ankara Sahnelerinde şu oyunlar yer almaktadır:

BURSA SAHNESİNİN REPERTUARI BEŞE YÜKSELDİ:

Küçük Tiyatro'da galası yapılan «Maymun Davası» adlı oyundan bir sahne

Küçük Tiyatro'da Maymun Davası'nın galası yapıldı

Oyunun Ankara Küçük Tiyatro afişi ile Ankara'da düzenlenen gala gecesinin haberi (solda) ve Küçük Tiyatro'da sergilenmeye devam ettiği yönündeki haber (1974, sağda)

Oktay Akbal, *Cumhuriyet* gazetesindeki *Evet/Hayır* köşesinde "Maymun Davası" başlıklı yazısında oyunu Devlet Tiyatroları'nda seyrettiğini belirterek Scopes olayının tarihsel bir özetini verir ve hemen her ülkede bu tür olayların cereyan edebileceğini söyler. Oyunun bir de film uyarlaması olduğunu hatırlattıktan sonra bu davalarda eninde sonunda hep ilerlemenin galip geldiğini ama bu sonuca ulaşmak için çok sıkıntı çekildiğini ve kayıplar verildiğini söyleyerek yazısını sonlandırır.

Ömer Atila Sav, *Milliyet Sanat*'ın tiyatro eleştiri sayfasındaki yazısında oyunun konusu hakkında -aslında olayın düşünce özgürlüğü ile alakalı olduğunu da belirterek- kısa bir bilgi verdikten sonra oyunun iç dinamikleri üzerinde yoğunlaşır ve akış üzerinde durur. Yönetmenin özenli çalışmasını not eden Sav, oyunun özellikle birinci perdesinde yarı amatör oyuncuların devreye girişleri esnasında oyunun temposunun düştüğünü ama özellikle iki başrol oyuncusunun karşı karşıya geldiği anların merak ve ilgiyle seyredildiğini belirtir. Dekorda kullanılan soğuk ve karanlık yüzlü evler Hillsboro kasabasının pek de sıcak bir yer olmadığı izlenimini yaratarak seyirciyi yanıltabilir notunu düşen Sav, sonuç olarak *Maymun Davası*'nın ikinci tur oyunlar arasında en ilgi çekenlerden birisi olduğunu belirterek yazısını sonlandırır.

İsmail Hakkı Kaytanlı ise *Başkent 06*'daki *Doğrusu Bu* köşesinde oyundan, aslında tiyatronun gidişatına yönelik hiçbir şeyden memnun olmayan bir eleştirmen izlenimi veriyor. Kaytanlı, yazısının ilk bölümünü devletin imkanlarını umarsızca kullandığını düşündüğü Cüneyt Gökçer ve sahneye koyduğu her büyük oyunda rol verdiği eşini eleştirmeye ayırmıştır. İkinci tur oyunları içinde yer alan *Maymun Davası* üzerine herhangi bir yorumda bulunmayan Kaytanlı, öfkesini/eleştirisini "sergilenecek Türk oyun yazar mı kalmadı?" diye sistemin başındakilere yönelterek söz konusu oyunun oynamasının ülkeye/seyirciye hiçbir yararı olmadığı/olmayacağını belirterek tüm bu durumu son derece komik bulduğunu ifade eder. Hal böyleyken ne yapmalıdır bir eleştirmen olarak, "dekor iyiydi, ışıklandırma da mükemmeldi, rejisör de oyunu çok iyi anlamış ve yorumlamıştı oyunu" mu demeliydi? "Devletin büyük desteği arkasındayken ortaya çıkan şeyin kime ne faydası var ki?" diyerek yazısını sonlandırır eleştirmen Hakkı Kaytanlı.

Cumhuriyet Gazetesi'nin imzasız bir değerlendirme yazısında ise performans oldukça övülmekte, "işlediği evrensel, toplumsal konuyu, inandırıcı, soğukkanlı-tutarlı öğeleri ile kalkanlaştıran" bu oyunun görkemli ve her dönem güncel olmasından dolayı mutlaka tüm tiyatro severler tarafından izlenmesi salık verilmektedir.

Öte yandan *Milli Gazete* yazarlarından Ahmed Hulusi, *Dost* isimli köşesindeki "Aslınız Maymun mu?.." başlıklı yazısında bu oyun özelinde, kafasını "insan maymundan geldi mi gelmedi mi" sorusuna takmış gibi görünmektedir. Çözümü "insan sonuçta neye inanmak isterse ona inansın" noktasına indirmiş gibi gözükse de Hulusi'nin çok sinirlendiği bir nokta vardır. Hulusi'ye göre tamam, neye inanırsanız ona inanın ama "maymuncuların" yaptığı gibi tek doğru fikrin kendilerininki olduğunu söylemek, insan olarak yaratıldıklarına inanları ise bu

1974 performanslarından üç enstantane…

inançlarından dolayı küçümseyip alay etmek doğru değildir. Böyle yaptıklarında esas "gerici" ve "hayvandan gelenler" onlar olacaktır. "Neyse ki" der Hulusi, "bu 'ilericiler' kendilerini halen insan olarak görüyorlar da 'ilericiliklerini' ceddimiz maymundur düzeyinde tutup daha ileriye gitmiyorlar. 'Ya biz de maymunuz, hayvanız deselerdi?'".

Ama tüm bu eleştiriler arasında en ilginci, o dönem Ankara'da ikamet eden, geleceğin en popüler ve tartışmalı gazetecilerinden birisi olacak Hıncal Uluç'tan gelecektir. Uluç, *Ankara* gazetesindeki "Bu fırsat bir daha zor ele geçer yazık!" başlıklı yazısında kaçan fırsatın büyük olduğunu ifade ederek, tam da Bülent Ecevit ve Necmettin Erbakan'ın koalisyon görüşmelerine başlayarak bir anlaşmaya vardıkları bir ortamda Brady ve Drummond'u sahnede karşı karşıya getirmenin -bilerek ya da bilmeyerek, şuurlu ya da tesadüf- tam "cuk" oturmuş bir olay olduğu yorumunu yapar. Sonrasında birkaç paragraf boyunca, film yorumuna da gönderme yaparak oyunun konusundan bahseden Uluç, ardından eleştirilerini sıralamaya başlar. Öncelikle, Küçük Tiyatro sahnesi bu oyun için uygun değildir. Çok sayıda oyuncu üst üste yığılarak sahne trafiğini öldürmekte ve seyircinin üstüne âdeta bir kabus gibi çökmektedir. Bu oyun bütün Türkiye'ye kapılarını açabilecek olan Büyük Tiyatro'da oynanmalıdır. Küçük Tiyatro'da kalarak âdeta gizlenmektedir. Oyun metnindeki olaylar her an her yerde yaşana-

bilir, hele Türkiye açısından oldukça yeni ve taze durumdadır. Asuman Korad belki metni bile doğru dürüst okumadığı için özellikle Drummond'u ciddi biçimde yanlış yorumlamış ve en can alıcı replikleri söylerken bas bas bağırtarak bir anlamda Brady'leştirmiştir ve buna kesinlikle hakkı yoktur. Sadrettin Kılıç rolünü olabilecek en iyi şekilde oynamıştır ama onun Drummond'ı Lawrence ve Lee'nin Drummond'u değildir kesinlikle. Uluç'a göre Brady rolü Drummond'dan daha zor bir roldür çünkü Drummond sempatik bir karakter ve işi görece daha kolaydır. Ama Brady rolü daha büyük bir efor gerektirir. Ama Baykal Saran bunun altından kalkamamaktadır ve Brady rolünü bir memur ciddiyetiyle, ezberden okuyan müsamere öğrencisi gibi oynamaktadır. Çetin Tekindor'un canlandırdığı öğretmen rolü de çok kritik ama oyunda âdeta yok gibidir. Bunun da hesabını rejisör vermeli, der Uluç. Dahası, diye devam eder, Brady'nin karısı Brady'nin ruh dünyasının anlaşılabilmesi anlamında önemli bir rol üstlenmekte ama yine büyük olasılıkla rejisörün hatası sonucu adeta figüran noktasına çekilmiş durumda. Uluç, övgüye değer olarak hakim rolündeki Sönmez Atasoy'u ve o küçük sahneye hem şehir meydanını hem de mahkeme salonunu sığdırmayı başarabildiği için dekorcu Hüseyin Mumcu'yu göstererek yılın en önemli tiyatro olayı olabilecekken kaçırılan bu fırsatı "çok yazık" olarak niteleyerek yazısını bitirir.

Maymun Davası, adı değiştirilmeden ama başka bir çevirmenin, Şükran Yücel'in kaleminden 31 Ekim 1995 tarihinden başlayarak İstanbul Devlet Tiyatrosu'nun Aziz Nesin Sahnesi'nde ve aynı zaman diliminde İzmir Devlet Tiyatrosu repertuarında Çetin Köroğlu rejisörlüğünde sergilenmeye başladı. Rejisörlüğünü Alev Sezer'in üstlendiği İstanbul'daki oyunda Brady'i Zafer Ergin, Drummond'u ise Can Gürzap canlandırmaktaydılar. Bu oyunun detayları açısından 1974 performansına göre daha şanslı olduğumuzu belirtmek isterim.

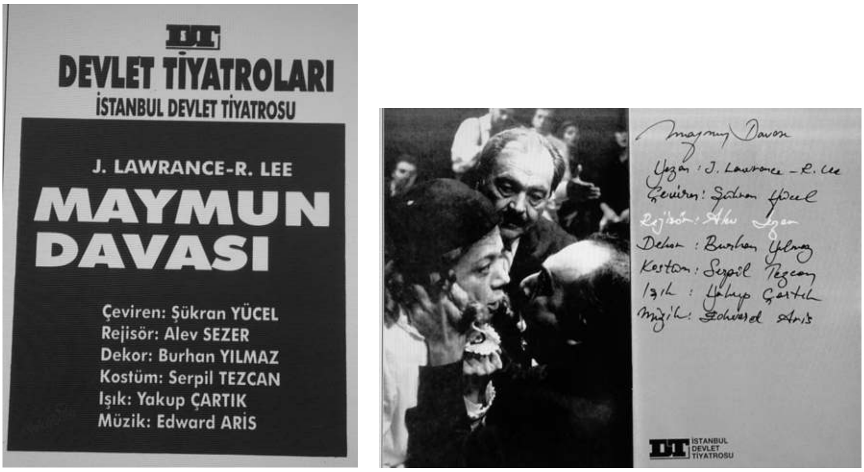

1995 tarihli İstanbul Devlet Tiyatrosu oyun afişi ve gösteriminde kullanılan programın ön sayfası.

Özel bir kuruluşun sponsorluğunda hazırlanan program, Devlet Tiyatroları Genel Müdürü Bozkurt Kuruç, rejisör Alev Sezer ve çevirmen Şükran Yücel'in görüşlerinin paylaşıldığı sayfaları içermektedir. Sezer ve Yücel'in görüşlerinden aydınlatıcı olduğunu düşündüğüm kısımları burada özetlemek isterim:

Sezer, ilk kez bu kadar kalabalık bir kadroyla çalıştığını belirterek oyunun tarihsel arka planına dikkat çekiyor. Darwin'in hiçbir zaman insanın maymundan türediğini söylemediğini ama hep bu yönden saldırı altında kaldığını ve gündemdeki yerini koruduğunu belirtiyor. Oyunu üç plana ayırdığını söyleyen Sezer, bu aşamaları değişiklik, tutuculuk ve var olma savaşı olarak belirtiyor. Oyun bitiminde kasaba halkının yüzde yüz değiştiğinin görüldüğünü ve Evrim Kuramı'nın bir kez daha, tiyatro dilinde, kanıtlanmış olduğunu ifade eden Sezer, sonuçta "peki ama şimdi ne olacak?" sorusuyla karşı karşıya kalındığını ve bu soruya "din ve dogma, düşünce özgürlüğü ve bilim dünya döndükçe var olmaya devam edecek ve bunun önüne hiçbir güç geçemeyecektir. Oyunun sonuyla benim de vermek istediğim şey bütün bu görüşlerin birbirinin önüne geçmeye kalkmaması, üstünlük çabası içinde olmamaları ve somut bir savaşa yol açmamaları gerekliliğidir" şeklinde yanıt getirmeye çalıştığını söylemektedir.

Çevirmen Şükran Yücel'in çevirileri, Devlet Tiyatroları ve birçok özel tiyatro tarafından oynanmış bulunmakta. Hem yayınladığı öyküler hem de çevirileri birçok ödül kazanmıştır. Çevirisini yaptığı birçok oyun arasında Sam Shepard'dan *Aşk Delisi*, *Gömülü Çocuk* ve *Melekler Şehri*, Tennessee Williams'dan *Baby Doll* ve *Gökyüzüne Bir Merdiven*, Tom Stoppard'dan *Hint Mürekkebi* ve *Travestiler* ile Joseph Heller'dan *Bağdat'ı Bombaladık* bulunmaktadır. Yücel, oyuna yönelik olarak çevirisini aslında 1985'te tamamladığını ve aynı yıl kaybettiği eşinin oyunu Ankara Halk Tiyatrosu'nda sahnelemeyi planladığını anlatarak o yıl-

İstanbul performanslarından bir enstantane…

larda da bu konuda sert rüzgarların esmekte olduğunu söylüyor. Oyunu ilk okuduğunda tam anlamıyla çarpıldığını ve hemen çevirmek istediğini aktaran Yücel oyunun başında da belirtildiği gibi "zaman dün de olabilirdi yarın da olabilirdi, o yüzden oyunun 10 yıl önce de oynaması gerekiyordu bugün de gerekmekte. Sivas yangınının her yeri kasıp kavurmadan evimizi korumalıyız" diyerek yine metnin başında yer alan özlü sözü alıntılıyor: "kendi evine zarar veren, rüzgar eken fırtına biçer". Yücel, son olarak Evrim Kuramı'na ya da Yaratılış'a inanıp inanmamakta özgür olduğumuzu, önemli olanın düşünceyi suç olarak gören anlayışın ülkeyi ortaçağ karanlığına götürebileceğinin bilincine varmak olduğunu, *Maymun Davası*'nın da insana saygı duyan, nefreti değil dostluğu egemen kılmaya çalışan bir oyun olduğunu ifade ediyor.[13]

İstanbul performanslarına yönelik dönemin basın kupürlerinde Ankara performansından farklı olarak herhangi bir derinlik taşıyan yoruma rastlamıyoruz. *Yeni Yüzyıl* hariç *Hürriyet*, *Son Havadis*, *Dünya* ve *Milliyet* gazetelerinde oyundan

İzmir performansından 3 kare…

[13] Şükran Yücel'in tanıtım yazısı değiştirilmeksizin İzmir Devlet Tiyatrosu'nun 1995-1996 İlk Tur Oyunları kitapçığından alınmıştır.

alınmış bir ya da iki resim eşliğinde oyunun Devlet Tiyatroları'nda açıldığını, Can Gürzap ve Zafer Ergin'in başrollerde olduğu belirtilerek oyunun konusundan kısaca bahsedildiğini görüyoruz. *Yeni Yüzyıl*'da oyunu değerlendiren Aysun Candan, "Aşılmış Bir Estetik" başlıklı yazısında oyunun kısaca neden bahsettiğinden söz ederek sonrasında oyunu seyrederken içine düştüğünü hissettiği garip bir ruh halinden söz açıyor. Hissetmiş olduğu rahatsızlığın tarifini Peter Brook'un *Boş Alan* isimli kitabının "ölümcül tiyatro" başlıklı bölümünde buluyor: "oyunda her şey yolunda gitmektedir. Oyuncular görevlerini gayet iyi yapmakta, dekor, ışıklar ve kostümler yerli yerindedirler. Eksik hemen hiçbir şey yok gibidir. Ama oyunu izledikçe, gizliden gizliye oyunu felaket derecede can sıkıcı buluruz ve içimizden kabahati ya yazara yükleriz, ya bu tür tiyatroya ya da kendimize…". Candan'ın da oyuna yönelik getirdiği diğer önemli eleştiri imkanları bu derece büyük olan Devlet Tiyatroları'nın sahneleyebileceği dünya tiyatrolarından yeni örnekler veya Türk oyun yazarları varken neden bu tür dönem oyunlarında ısrar ettiği yönündedir. Oyun, göründüğü kadarıyla, Milli Eğitim Bakanlığı'nın gerici yayınlarına ve Sivas'taki kırıma tepki olarak sahnelenmektedir ama gösterime Türkiye'nin en özgür seyircisini olduğu İstanbul'da girmektedir. Candan, ayrıca seçilen salonun da bu tür kalabalık oyuncu kadrolu oyunlar için yanlış olduğunu ifade ederek yazısını sonlandırır.

İzmir Devlet Tiyatrosu 1995-96 oyunlarının tanıtım kitapçığında görüşlerini kısaca ifade eden yönetmen Çetin Köroğlu şu ifadelerle yazısına son verir: "Çünkü her yerde zamanı durdurabileceklerini sanan birtakım örümcek kafalılar, anayasaları bir sürü ortaçağ saçmalıklarıyla doldurabilirler. Ancak, yaşayan, tepki gösteren, değiştiren insanlar var oldukça, (oyunumuzun kahramanları Bert Cates ve Henry Drummond gibi) düşüncenin önü açılacaktır. Çünkü özgün düşünce inançlarımızdan uzaklaşmak demek değildir. Sadece inanç, özgür düşüncenin üzerindeyse (eğer) Tanrı'nın insanlara bahşettiği 'düşünme kudretine' ne gerek var?"

VIII. Sonuç

Inherit the Wind bir tiyatro eseri ve sonrasında sinemaya aktarıldığı/uyarlandığı şekliyle oldukça etkili bir eserdir. Oyun yazarlığında çok başarılı, ortak birçok önemli ve popüler eserlere imza atmış olan Lawrence ve Lee'nin yeteneklerini ciddi biçimde konuşturdukları ve içinden geçmekte oldukları baskı dönemine -Soğuk Savaş zamanında McCarthy dönemi- oldukça sert bir eleştiri getirdikleri bir eserle karşı karşıyayız. Özünde, Amerikan Anayasası'nın bireylere vermiş olduğu ifade ve inanç özgürlüğünün her ne pahasına olursa olsun savunulması gerekliliğine vurgu yapan oyun ve sonrasında çekilen filmin senaryosu, bunu sağlamak adına hareket noktası olarak aldığı 1925 Scopes *Maymun Davası*'ndaki oldukça fazla sayıda olguyu değiştirmiş, yok saymış ya da çarpıtmıştır. Ama sonuçta geriye kalanlar oyunun ve de filmin vermeye çalıştığı mesajlar göz önüne alındığında mubah sayılabilmelidir. Oyunun Türkiye'de toplam üç kez sergilenmiş olması -son iki sahnelenme aynı zaman diliminde olsa da- dönemlerin ruh haline uygun gözükmektedir. Özellikle 1995 sahnelemelerinin Sivas katlia-

mının (1993) ardından gerçekleşmesi manidardır. Her iki performans için seçilmiş salonların uygunsuz olduğu eleştirmenler tarafından ifade edilmiştir. Bir diğer önemli nokta da *Maymun Davası*'nın -şu ya da bu nedenle- Devlet Tiyatroları'nın repertuarlarına alınmasının gerekliliğine yönelik eleştirilerdir. Oyunun değerine yönelik hiçbir eleştirmenin sorunu yoktur ama Devlet Tiyatroları'nın oyun seçme/belirleme yönteminin pek de muteber olmadığı ortadadır. Ama sonuçta bu çok katmanlı oyunun Türkiye'de, hem de sosyal ortamın pek de uygun olmadığı dönemlerde, gösterime girebilmiş olmasının bin bir zorlukla ayakta kalmaya çalışan kültür hayatımız/tarihimiz açısından not düşülmesi gereken bir olgu olduğunu da söylemeliyiz.

Kaynakça

Akbal, Oktay. "Maymun Davası". *Cumhuriyet*. 1/2/1974.

Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar: Antropolojik Denemeler* (genişletilmiş yeni baskı). İstanbul: İletişim, 2004-2012 (4. baskı).

Benthien, W.George. The Scopes Trial. http://gbenthien.net/Scopes/Scopes_Trial.pdf

Bromling, Brad. "When Bryan Took the Stand".
http://www.apologeticpress.org/APContent.aspx?category=136&article=274

Bryan, William Jennings. "In His Image". http://www.scopestrial.org/inhisimage.htm

Bryan, William Jennings. *The Bible and Its Enemies: An Address delivered at the Moody Bible Institute of Chicago*. Chicago: The Bible Institute Colportage Ass'n, 1921.

Bryan, William Jennings. *The Menace of Darwinism*. London & Edinburgh: Fleming H. Revell Company, 1921-1922.

Candan, Aysun. "Aşılmış bir estetik". *Yeni Yüzyıl*. 08/03/1996.

Casares, Cindy. "A textbook on Mexican Americans that gets their history wrong? Oh, Texas". http://www.theguardian.com/commentisfree/2016/may/31/texas-textbook-mexican-american-heritage-public-schools-us-history

Clayton, N. John. "The Myth of the Scopes Trial".
http://www.doesgodexist.org/JanFeb00/TheMythOfTheScopesTrial.html

Conkin, Paul Keith. *When All the Gods Trembled: Darwinism, Scopes, and American Intellectuals*. Lanham Boulder, New York & Oxford: Rowman & Littlefield, 1998.

Crompton, Samuel Willard. *The Scopes Monkey Trial (Milestones in American History)*. New York: Chelsea House, 2010.

"Cumhuriyet'e yazdı işinden oldu" http://www.internethaber.com/cumhuriyete-yazdi-isinden-oldu-179984h.htm

Çakır, Halit. *Maymun Davası*. Jerome ve Robert E. Lee'nin *Inherit the Wind* isimli oyunun çevirisi. 1974 (?). Devlet Tiyatroları Sevgi Sanlı Oyun Arşivi, M-14

Darrow, S. Clarence, *Resist Not Evil*. Alabama: Ludwig von Mises Institute, (1903) 2011.

Demirci, Ali. *ABD'de Eğitim Sistemi ve Coğrafya Öğretimi*. İstanbul: Aktif Yayınevi, 2005.

"Differences between the Scopes Trial and Inherit the Wind from R.M.Cornelius' William Jennings Bryan, The Scopes Trial, and Inherit the Wind". http://xroads.virginia.edu/~ug97/inherit/dif.html

Dündar, Can. "Maymun Davası Altemur Kılıçı işinden etti". http://milliyet.com.tr/-maymun –davası-altemur-kilici-isinden-ett/can-dündar/güncel/yazardetayaesiv/29.07.24/447/default.htm?Lnhmpegdqnrzp

Goodchild, Peter. *The Great Tennessee Monkey Trial: Teacher's Study Guide.* http://www.latw.org/EDU-latw/aliveandaloud/images/monkey.pdf

Hulusi, Ahmed. "Aslınız maymun mu?". *Milli Gazete.* 13/02/1974.

Hunter, William George. *A Civic Biology: presented in problems.* New York, Chicago: American Book Company, 1914.

Iannone, Carol. "The Truth about Inherit the Wind". http://www.leaderu.com/ftissues/ft9702/articles/iannone.html

İnce, Özdemir. "Evrim Kuramı olmadan bilim olmaz". http://www.hurriyet.com.tr/evrim-kurami-olmadan-bilim-olmaz-258467

"Jerome Lawrence and Robert Lee Biographies".

http://www.cliffnotes.com/literature/inherit-the-wind/jerome-lawrence-and-robert-lee-biographies

Johnson Alex, M. "*Lessons learned from monkeying with history: 80 years later, Scopes trial is still significant but often misunderstood*". http://www.nbcnews.com/id/856448/#.ViEtdn7hC1s

Kaytanlı, İsmail Hakkı. "Maymun Davası". *Başkent 06.* 11/03/1974

Kılıç, Altemur. "Maymun Davası:Aydınlığın taassuba karşı zaferi". *Cumhuriyet.* 08/07/2004, s. 7.

Kışlalı, Mehmet Ali. "Düşünce özgürlüğü dediğin".

http://www.radikal.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-kislali/dusunce-ozgurlugu-dedigin-716879

Kitabı Mukaddes: Tevrat ve İncil/Eski ve Yeni Ahit. İbrani, Kildani ve Yunani Dillerinden Son Tahsis Edilmiş Tercüme. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1969.

Köroğlu, Çetin. "Maymun Davası". *İzmir Devlet Tiyatroları Tanıtım Broşürü*, 1995.

Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2011.

Laats, Adam. *Fundamentalism and Education in the Scopes Era: God, Darwin, and the Roots of America's Culture Wars.* New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Larson, Edward J., *Summer for the Gods: The Scopes Trial and America's Continuing Debate Over Science and Religion.* New York: Basic Books, 1997.

Lawrence, Jerome and Robert E. Lee. *Inherit the Wind.* New York: Bantam Books, 1955/1985.

Lienesch, Michael. *In the Beginning: fundamentalism, the scopes trial, and the making of the antievolution movement.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007.

Marks, Jonathan. "Clarence Darrow Questions William Jennings Bryan at the Scopes Trial". http://www.granitestatecoc.org/images/stories/midweeks/genesis_science/class1/Scopes%20--%20Transcript.pdf

"Maymun Davası", *Cumhuriyet.* 02/02/1974.

"Maymun Davası", *Milliyet.* 15/02/1974.

McRae, Donald. *The Last Trials of Clarence Darrow.* New York: Harper Collins, 2009.

Mencken, H. L., *A Religious Orgy in Tennessee: a reporter's account of the Scopes "monkey"trial.* New York: Melville House Publishing, 2006.

Menton, David. *Inherently Wind: A Hollywood History of the 1925 Scopes 'Monkey' Trial.* http://www.scopestrial.org/scopes.htm

Menton, David. *Inherit the Wind: An Historical Analysis*. https://answersingenesis.org/scopes-trial/inherit-the-wind-an-historical-analysis/

The Monkey Trial: Pages and pages of fascinating facts about the actual Scopes "Monkey Trial". http://www.themonkeytrial.com/

Perloff, James. "*Scopes Trial 'perverted' by movie versions*". www.wnd.com/2000/07/4179/

Sarrell, George. "*Inherit the Wind versus The Scopes Monkey Trial*". http://tlccoalition.org/index_htm_files/Inherit%20The%20Wind%20vs%20The%20Scopes%20Money%20Trial.pdf

"Scopes Trial".http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Scopes_Trial

The Scopes Trial Manuscripts: Excerpts from the Court Transcripts. http://faculty.smu.edu/jclam/science_religion/trial_transcripts.html

"The Scopes Trial vs. 'Inherit the Wind': The movie's inaccuracies have perpetuated stereotypes". December 14, 1999. http://www.beliefnet.com/news/1999/12/the-scopes-trial-vs-inherit-the-wind.aspx

Scott, Eugene C., *Evrim mi Yaratılışçılık mı?* Çev. Levent Can Yılmaz. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2012 (ikinci basım).

Sewell, Curt. *The Scopes 'Monkey Trial' vs. "Inherit the Wind"*. www.rae.org/pdf/scopes.pdf

Sezer, Alev. "Bir Rejinin ardından, merhaba!". *İstanbul Devlet Tiyatroları Tanıtım Broşürü*, 1995.

Shapiro, Adam R., *Trying Biology: The Scopes Trial, Textbooks, and the Antievolution Movement in American Schools,* Chicago & London: The University of Chicago Press, 2013.

Sobers, Kira M. "*Scopes Trial*". http://siararchives.si.edu/blog/tg/scopes-trail

"10 facts about the most famous scene in legal history". http://blog.constitutioncenter.org/2015/07/10-fascinating-facts-about-the-most-famous-scene-in-legal-history/

Toprak, Zafer. *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.

Uluç, Hıncal. "Bu fırsat bir daha zor ele geçer yazık!". *Ankara* (?) 16/01/1974.

Yücel, Şükran. "Çevirenin Gözüyle". *İstanbul Devlet Tiyatroları Tanıtım Broşürü*, 1995.

Yücel, Şükran. *Maymun Davası.* Jerome ve Robert E. Lee'nin *Inherit the Wind* isimli oyunun çevirisi. 1995. Devlet Tiyatroları Sevgi Sanlı Oyun Arşivi, M-63.

Öz: Amerika Birleşik Devletleri'nin Tennessee eyaletinin Dayton şehrinde 1925 yılında görülen Scopes Maymun Davası etkileri halen hissedilebilen bir hukuk davası niteliği taşımaktadır. Darwin'in Evrim Kuramı'nın derslerde öğretilip öğretilemeyeceği noktasından başlayan dava hemen sonrasında çok katmanlı bir şekilde fikir ve ifade özgürlüğü ile köktencilik ve özgür/liberal düşünce sistemlerinin savaş alanı halline gelmiştir. Olayın geçtiği dönemde ABD'nin Birinci Savaş sonrası içinden geçmekte olduğu sosyal ve ekonomik çalkantılar ile davanın ülke çapında tanınmış oldukça tartışmalı karakterleri, davanın dönemin medyası tarafından ülke içi ve dışına anbean taşınması söz konusu duruşmayı bir hukuk olayı olmasının çok ötesine taşımıştır. Olaydan yola çıkılarak yazılan ve son derece popüler olan tiyatro oyunu, *Inherit the Wind*, yaklaşık 20 yıl sonra ülkemizde de iki kez sergilenmiş ve döneme özgü tepkilerle karşılaşmıştır. Bu yazı, söz konusu davayı ve oyunu irdeleyerek dönemin Türk basınında çıkan eleştirilerini de göz önüne alıp bu tarihi olay ve metnin Türkiye'deki iz düşümünü göstermeye çalışmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Maymun Davası*, Darwin, Evrim Kuramı, Türk tiyatrosu, hukuk, köktencilik, ifade özgürlüğü

No More Monkey Bussiness: The Legacy of *Inherit the Wind* after 91 Years

Abstract: The Scopes Monkey Trial of 1925, which took place in Dayton, Tennessee of the USA, still shakes and resonates today. What started as a trial to decide whether Darwin's theory of evolution should be taught in classrooms within the scope of a newly acted the Butler Act had quickly spiraled out of control and became a battleground for the freedom of free speech and thought as well as a confrontation between the advocates of religion and science. This multi-layered trial and the play Inherit the Wind, which was based on it, as well as its first movie adaptation have all proved to be very popular. The play also found its way onto Turkish theatre stages years later and drew considerable criticism, both positive and negative. This article, after accumulating and presenting information on the importance of the original trial and the play within its historical context, would then try to evaluate its position in Turkish theatre history by employing press cuttings from the period and introductory remarks provided by the directors and translator of the plays.

Keywords: Scopes Monkey Trial, Theory of Evolution, Darwin, theatre, Turkish theatre, law, fundamentalism, freedom of expression